

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

TANER AKÇAM

TANER AKÇAM

İNSAN HAKLARI ve ERMENİ SORUNU

*İttihat ve Terakki'den
Kurtuluş Savaşı'na*

2. BASKI

İNSAN HAKLARI ve
ERMENİ SORUNU

Taner Akçam, 23.10.1953'te Ardahan'da doğdu. ODTÜ İdari İlimler Fakültesi'ni bitirdi. Dönemin gençlik hareketlerine aktif olarak katıldı. 1975 yılında yayına başlayan Devrimci Gençlik Dergisi'nin sorumlu yazı işleri müdürlüğünü yaptı. Dergideki yazılar nedeniyle 1976 yılında tutuklanarak 9 yıla yakın ceza aldı. Ertesi yıl, cezaevinden firar ederek F. Almanya'ya siyasi mülteci olarak gitti. 1988 yılında Hamburg Sosyal Araştırmalar Enstitüsü'nde çalışmaya başladı. 1995'te Hannover Üniversitesi Sosyoloji Bölümü'nde "İttihat ve Terakki Yargılamaları ve Ermeni Kırımı" konulu doktora çalışmasını tamamladı. Halen, aynı üniversitede profesörlük tezini hazırlamaktadır. Cezalandırılmasına neden olan maddelerin TCK'dan çıkarılmasından sonra sık sık Türkiye'ye gelen ve konferanslar veren Akçam'ın, çeşitli dergilerde yayımlanan çok sayıda makalesi bulunmaktadır.

Akçam'ın eserleri:

- *İşkenceyi Durdurun, İnsan Hakları ve Marksizm* (Ayrıntı Yay., 1991)
- *Siyasi Kültürümüzde Zulüm ve İşkence* (İletişim Yay., 1992)
- *Türk Ulusal Kimliği ve Ermeni Sorunu* (İletişim Yay., 1992, Su Yay., 2001)
- *İslam'da Hoşgörü ve Sınırı* (Başak Yay., 1995)
- *Türkiye'yi Yeniden Düşünmek* (Birikim Yay., 1996)
- *İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu* (İmge Kitabevi Yay., 1999, 2002)
- *Ermeni Tabusu Aralanırken* (Su Yay., 2000)

Taner Akçam
İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu
ISBN 975-533-246-4
© İmge Kitabevi Yayınları, 1999
Tüm hakları saklıdır.
Yayıncı izni olmadan, kısmen de olsa
fotokopi, film vb. gibi elektronik ve mekanik
yöntemlerle çoğaltılamaz.

1. Baskı: Mart 1999
2. Baskı: Ocak 2002

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü
Hasan Tahsin Benli

Kapak
Nurafer Kars

Düzeltili
Olcay Zengin

Baskı ve Cilt
Pelin Ofset (312) 418 70 93/94

İ m g e K i t a b e v i
Yayıncılık Paz. San. ve Tic. Ltd. Şti.
Konur Sok. No: 3 Kızılay 06650 Ankara
Tel: (312) 419 46 10 - 419 46 11 • Faks: (312) 425 29 87
İnternet: www.imge.com.tr • www.imgekitabevi.com
E-Posta: imge@imge.com.tr • imge@imgekitabevi.com

İ m g e D a ğ ı t ı m

A n k a r a
Konur Sokak No: 43/A Kızılay
Tel: (312) 417 50 95/96 - 418 28 65
Faks: (312) 425 65 32

İ s t a n b u l
Mühürdar Cad. No: 80 Kadıköy
Tel: (216) 348 60 58
Faks: (216) 418 26 10

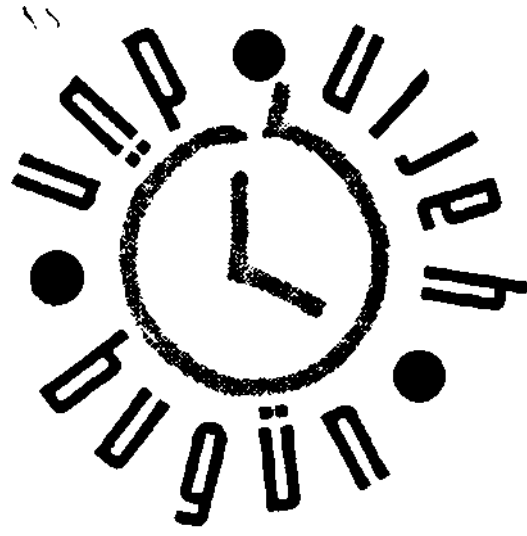
Taner Akçam

İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu
İttihat ve Terakki'den Kurtuluş Savaşı'na

2. Baskı

Dün Bugün Yarın dizisi, tarih merkezli bir perspektifle, toplumsal bilimlerin her dalında insanlığın ve ülkemizin toplumsal serüvenini kavramaya yardımcı olacak kitapları okuyucuya sunuyor.

Avrupa-merkezli bir dünya tarihi perspektifini kıran, dünyanın diğer bölge ve halklarının tarihlerini kendi içinde bir bütün olarak ele alan yapıtlara özellikle yer veren bu dizi, fazlasıyla Türk ve Türkiye tarihine hapsolmuş bir tarih bilgi ve bilincinin aşılmasına katkıda bulunmayı hedefliyor.

Bir ülkenin gerçek zenginliğinin, zihinsel üretimi ve insanları düşünmeye yöneltecek entelektüel birikimi olduğu düşüncesinden hareketle, *Dün Bugün Yarın* dizisi, Türkiye ve Türkçedeki toplumsal bilim etkinliğinin kalitesinin yükseltilmesini amaçlamaktadır.

Dizi Editörleri:
Suavi Aydın
Kudret Emiroğlu
Uygur Kocabaşoğlu
Oktay Özel

İÇİNDEKİLER

URFALI HACI HALİL'İN ANISINA	11
ÖNSÖZ	15
İKİNCİ BASKIYA ÖNSÖZ	47

BİRİNCİ BÖLÜM KIRIM KARARINA KADAR ERMENİ SORUNU

I- OSMANLI DEVLETİ'NİN HUKUKİ YAPISI VE GAYRİMÜSLİMLER	57
1. Gayrimüslim Toplulukların Hukuki Statüleri	59
a. Zimmilik Kurumu	60
b. Kapitülasyonlar ve Anlaşmaların Getirdiği Değişiklikler	64
c. 19. Yüzyıl Reformları	68
2. Müslim-Gayrimüslim Gerginliği ve Nedenleri	73
a. "Gâvura" Karşı Üstünlük Duygusu	74
b. Müslümanlar Egemen Konumlarını Terk Etmek İstemediler	76
II- ABDÜLHAMİT DÖNEMİ VE ERMENİ SORUNU	80
1. Berlin Anlaşması ve Bu Döneme Kadar Ermeni Sorunu ve Şikâyetleri	80
2. Ermeni Meselesi Uluslararası Diplomasi Girdabında	84
3. Reform Sözleri ve Hamidiye Alayları	86
4. Abdülhamit'in Ermeni Politikasının Anahatları ve Katliamlar	91

III-	İTTİHAT VE TERAKKİ DÖNEMİ VE ERMENİ SORUNU	96
1.	İttihat ve Terakki Hareketinin Bazı Ana Karakteristikleri	96
a.	“Millet-i Hâkime” Fikri	99
b.	Osmanlıcılık Türk Milliyetçiliğini Geciktirdi ve Saldırgan Bir Karakter Almasına Yol Açtı	104
c.	İttihat ve Terakki İçin İdeoloji Değil “Vatan Kurtarmak” Esastır	108
ç.	Kurtarılacak Vatan, “Hastadır” ve Dağılmanın Eşiğindedir	110
d.	İttihat ve Terakki’de Gayrimüslim Düşmanlığı	112
e.	Terörist Yöntemlere Yatkınlık	114
2.	Ermeni Komiteleri İle İlişkiler	117
3.	1908 “Devrimi” ve Sonrası	127
4.	İttihat ve Terakki'nin Amacı Modernleşme ve Merkezi Bir Devlet Yaratmaktır	131
a.	İttihat ve Terakki Özeleştiri Yapıyor	137
b.	İttihatçılar Niçin Başarısız Oldu?	143
5.	Türkçülük ve Ulusal Devlet Tek Seçenek Haline Geliyor	148
a.	Türkçülük Zorunlu Bir Tercihti	148
b.	Balkan Savaşı Şoku	153
c.	Toprak Kayıplarının Önemi	156
ç.	Türkçülüğe Teorik Çerçeve	158
d.	Dernekler Kuruluyor	162
e.	Türkçülüğün Ana Hedefi İmparatorluktaki Gayrimüslimlerden Kurtulmaktır	166
f.	Teşkilât-ı Mahsusa Kuruluyor	169
6.	Balkan Savaşı Sonrası Ermeni Sorunu ve Reformları	177
7.	Anadolu'nun Homojenleştirilmesi Planı	185

İKİNCİ BÖLÜM

KIRIM KARARI VE SONRASI GELİŞMELER

I-	KIRIM KARARINI KOLAYLAŞTIRAN FAKTÖRLER	197
1.	Savaş İttihatçılar İçin Tarihi Fırsattır	199
a.	Panturanist Amaç	200
b.	Kaybedilen Toprakları Geri Almak ve İntikam Duygusu	203
c.	Ermeni Reformları ve Savaşa Girme İlişkisi	207
ç.	Ermeni “Nankörlüğü”	209
2.	Savaş Bilinçli Bir Tercih Oldu	213
3.	Savaşta Alınan İlk Yenilgilerin Kırım Kararında Etkisi	216
a.	Çöküş ve Geçmişin Yüceltilmesi İlişkisi	217

b. Yenilgi “Şanlı Geçmişi Yeniden Kurma” Hayalini

Yerle Bir Etti..... 220

4. Uygulamaya Konan Bir Başka Plan Daha mı Var?..... 223

II- KIRIM KARARI ÖNCESİ..... 228

1. Savaş Kararı Sonrası Alınan İlk Tedbirler 228

a. Uygulamaya Konan Plan..... 228

b. Çetelerin İlk Eylemleri 241

2. Kırım Öncesi Ermenilere Yönelik Alınan Tedbirler 247

a. Amele Taburları ve İmhaları 248

b. İlk Sürgünler 252

III- KIRIM KARARI VE SONRASI..... 257

1. Ortalıkta Dolaşan Söylentiler..... 258

2. Kırım Kararının Alınması..... 260

a. Karar Uzun Müzakereler Sonunda Alındı..... 265

b. Her Şey Yeniden Düzenleniyor 269

3. Kırım Nasıl Organize Edildi? 273

a. Parti, Dahiliye Nezareti, Teşkilât-ı Mahsusa Arasında
Eşgüdüm 273

b. Kâtib-i Mesullerin ve Bahaettin Şakir'in Rolü 276

c. Talât Paşa'nın Genel Koordinatörlüğü ve Telleri..... 286

ç. Ordu Kırım'a Katıldı mı? 290

4. Kırım'ın Genel Akışı..... 294

a. Sürgünün Uygulanışı 295

b. Tehcir mi İmha mı: Hedefe Varanlar Nasıl
Yerleştirildiler? 309

5. Kırım'a İlişkin Resmi Belgeler 316

a. Önemli Belgeler İmha Edilir..... 316

b. Resmi Belgeler 317

6. Ermeni Eylemlerinin Rolü..... 320

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KIRIM SUÇLAMASI NEDENİYLE SORUŞTURMA
VE YARGILAMALAR

I- “TÜRKLERİN” CEZALANDIRILMASI MESELESİ 338

1. Cezalandırmanın Birinci Nedeni: Anadolu'nun
Paylaşılması Arzusu..... 338

2. Cezalandırmanın İkinci Nedeni: Kültür Çatışması 342

3. Cezalandırmanın Üçüncü Nedeni: Ermeni Soykırımı
Suçlaması 343

4. Cezalandırma Somutta Ne Anlama Geliyordu? 348
5. Türklerin Cezalandırma Konusundaki Tutumları 349
 - a. Savaş Suçu Konusunda Farklı Tutumlar 351
 - b. Kırım Suçluları Konusundaki Farklı Tutumlar 353

II- YARGILAMALAR İÇİN MÜTTEFİKLERİN GİRİŞİMLERİ..... 355

1. Paris Barış Görüşmeleri ve İnsanlık Suçu Nedeniyle Yargılamalar 356
 - a. 1919'a Kadar Uluslararası Hukuki Durum 357
 - b. Ermeni Meselesinde Uluslararası Bağlayıcı Anlaşmalar . 360
 - c. Müttefik Kuvvetlerin Paris Öncesi Türkiye Politikaları .. 363
 - ç. Görüşmelerde İnsanlık Suçu ve "Türklerin" Yargılanması Sorunu 367
2. İngiltere'nin Girişimleri 374
 - a. İngiliz Hassasiyetinin Nedenleri 375
 - b. Soruşturmalar İçin İngilizlerin Ön Hazırlıkları..... 377
 - c. Yargılanmaların Nerede ve Nasıl Yapılacağı Sorunu 383

III- OSMANLI HÜKÜMETLERİNİN GİRİŞİMLERİ..... 388

1. Kırım Konusu Kamuoyu ve Parlamentonun En Önemli Gündemidir 390
 - a. İlk Hükümetin Kırım Konusundaki Tutumu 390
 - b. Kamuoyu Baskısı 393
 - c. Ahmet İzzet Paşa Hükümeti Dönemi Parlamento Tartışmaları ve Alınan Kararlar..... 398
 - ç. Tevfik Paşa Hükümeti Dönemi Parlamento Tartışmaları ve Alınan Kararlar..... 408
 - d. Beşinci Şube Soruşturmaları..... 418
 - e. Âyan Meclisi'nde Tartışmalar 425
 - f. Parlamentonun Feshi..... 431
2. Kırım Suçları Konusunda Alınan Önlemler ve Soruşturmalar 432
 - a. İlk Hükümetlerin Aldığı Önlemler ve Soruşturma Komisyonları 432
 - b. Sürgünlerin Geri Dönmesi ve Yağmalanmış Malların İadesi Meselesi..... 438
 - c. "Tedkik-i Seyyiat" Komisyonu..... 453
 - ç. Divan-ı Harb-i Örfilerin Kurulması 455
 - d. İlk Tutuklamalar 466
 - e. İlk İdam ve Sonrası 471
 - f. Ali Rıza Paşa Kabinesi ve Kırım Konusu 475
3. 1920 İstanbul Parlamentosu ve Kırım..... 478

IV- TÜRK ULUSAL HAREKETİNİN KIRIM KONUSUNDAKİ TUTUMU.....	482
1. Ulusal Hareket ve İttihat ve Terakki.....	482
a. Ulusal Hareketi İttihat ve Terakki Örgütüyor.....	485
b. İttihatçı Önderler Kaçtıktan Sonra Geride Kalanlar Örgütlenmeyi Sürdürüyor.....	489
c. Ulusal Hareketin İttihat ve Terakki Konusundaki Politik Tavrı	496
2. Ulusal Hareket Bir Sürecin Son Halkasıdır	504
a. Ulusal Hareket Ermeni ve Rum Tehlikesine Karşı Örgütlenir.....	505
b. Ulusal Hareket Ne Kadar Antiemperyalistti?	509
c. Ana Eksen Müslüman-Hıristiyan Çatışmasıdır	514
3. Ankara'nın Ermeni Kırımı'ndaki Tutumunu Etkileyen Faktörler	523
a. Ermenistan Devleti ile Süren Savaş Durumu	524
b. Ermeni Kırımı Değil Ermenilerin Yaptığı Katliamlar Daha Önemlidir	528
c. İttihatçılık ve Hıristiyanlara Yeni Katliamlar Hazırlanmış Suçlamaları	529
ç. Kırım'da Görev Alan veya Zengin Olanlardan Ulusal Harekete Katılanlar Vardır	535
4. Mustafa Kemal ve Ermeni Kırımı	543
V- KIRIM SUÇLULARININ YARGILANMASINDA SON AŞAMA	549
1. Son Sürgünler ve Diğer İdamlar	549
2. Mahkemelerin Sonu	553
3. Ankara Meclisi'nde Ermeniler.....	559
4. Malta Sürgünleri Sorunu	561
a. Yargılamalar İçin Suçluların Tasnif Edilmesi	561
b. Yargılamalar İçin Delil Meselesi.....	563
c. Malta Sürgünleri Dosyasının Kapatılması	569
5. Kırım'la Suçlananlar Önemli Görevlerde	570
6. Lozan Konferansı ve Sonun Başlangıcı	575
VI- MAHKEMELER NİÇİN BAŞARISIZ OLDU?.....	579
1. "Ulusal Egemenlik" "İnsanlık Suçu" Karşı Karşıya.....	580
2. Hiçbir Ulus Kendisini Yargılamayı Başaramıyor	586
3. Yaptırım İçin Uluslararası Güçlerin Anlaşması Şarttır	588
4. Hümanist Müdahale mi, Emperyalist Çıkar mı?	592

10 *İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu*

KAYNAKÇA..... 597

DİZİN..... 629

Urfalı Hacı Halil'in Anısına

"Babam 90, annem ise 82 yaşında. Büyükbabamı idam etmişler, babaannem ise ırzına geçilerek öldürülmüş. Dokuz çocuklu aileden, babam ve 5 yaşındaki kardeşi kurtulmuşlar. Anne tarafımın hikâyesi ise farklı, biraz anormal ama bu nedenle ihmal edilmesi gerekmiyor. Annemin babası, ailesinin, yani benim büyükbabam olan hamile karısının ve yaşları 2 ile 8 arasındaki dört çocuğunun gözleri önünde idam edilmiş. Dedemin bir iş arkadaşı varmış Hacı Halil. Dedeme, başına gelecek kötü bir durumda tüm bir aileye bakacağını, gözünün arkada kalmaması sözünü vermiş. Tahmin edilebilecek felaketlerin en kötüsünden bile daha dehşetli olan bu felaket meydana geldiğinde ise Hacı Halil sözünü tutmuş ve evinin çatısında bizim aileyi tam bir yıl boyunca saklamış. Ailenin saklandığı yer lojistik bakımdan oldukça tehlikeli imiş. Anneannemin yeğeni de dahil toplam 7 kişiymişler çatı katında. Kimsenin dikkatini çekmeden 7 kişi için alışveriş yapmayı, her gün, bir sonraki geceye yetecek kadar yemek hazırlamayı Hacı Halil aylarca yapmış. Arada bir, iki karısını ve hizmetçilerini akrabalarına yollayarak saklananların aşağıya inmesini, elbiselerini yıkamalarını ve banyo yapmalarını da sağlamış. Çocuklardan ikisi öldüğünde onları da gizlice gömmüş. Tüm bunları yaparken çok büyük riske girdiğini biliyordu Hacı Halil. Üstelik hizmetçileri ne yaptığından haberdardılar ve eğer yakalansaydı onun kadarı de Ermenileri bekleyen kaderle aynı olacaktı.

Ben kendi kuşağımın, amca ve teyzeleriyle birlikte büyüye-bilen çok az çocuğundan birisiyim. Tüm bunlar bana hep Türk Hacı Halil'i hatırlatıyor. Tanrı'nın rahmeti onunla olsun. Daha sonra Halep ve Beyrut'ta Ermenilerin yoğun olarak yaşadıkları bölgelerde büyüdüm, okula gittim, Zavaryan hareketi gibi örgütlere katıldım. Özgür ve Bağımsız Ermenistan rüyası ile Türkler tarafından yapılan soykırımın kâbusu, gördüğüm eğitimin iki temel direği idi. Hem Ermeni örgütlerinden hem de hayatta kalanlardan Türklerin insanlık dışı yaratıklar olduklarını öğrendim... Ama Hacı Halil'in anısı benim bilincimin bir parçası idi ve ben bu insancıl Türk'ün, onun ailesinin varlığının bende yarattığı ikilemi bilerek büyüdüm. Ben de içselleşmiş olan bu ikiliğin bana öğrettiği bir gerçek var. Gerçeklik ve adalet o kadar kolay değil, bu mutlaka araştırılmalıdır.

Elimi buradan Türkiye'nin insanlarına uzatmak istiyorum. Hatırlamaları için rica ediyorum; bir zamanlar devletleri (Osmanlı, T. A.) belki katiller tarafından yönetilmişti ama onların Hacı Halilleri de vardı. Jenosit gerçeğini kabul etmek, üzüntüyü dile getirmek bu sonuncuların anısının şerefine yakışan şey olacaktır. Bizler arasındaki iyileşme süreci de belki böyle başlayacaktır..."

1995 Nisanında, Erivan'da, 'Ermeni Soykırımı'nın 80. Yıldönümü' nedeniyle düzenlenen uluslararası bir sempozyuma katılmıştım. Yukarıdaki konuşmayı, sempozyumun kapanış oturumunda, Kanada Zoryan Enstitüsü kurucularından K. Sarkisyan, toplantıyı desteklemesinin gerekçesi olarak yaptı. Burası Ermeni Kilisesi'nin merkezidir. Tarihi mimari yapılar blokundan oluşan bu merkezde bir ayin düzenlenmişti. Tablo çok etkileyiciydi. Yüzlerce insan ellerinde çiçekler ve mumlarla kiliseye giriyorlar, ayini izliyorlar ve öldürülenlerin anısına mum yakıyorlardı. Bir koro sürekli çeşitli parçalar okuyordu. Biz, ayini, sempozyuma katılanlar için ayrılan özel bir yerden izliyorduk. Sarkisyan yanıma geldi. Elimden tuttu, beni mum yakan kalabalığın arasına soktu. Elim bırakmadan bir mum yaktı ve kulağıma eğilerek "Hacı Halil'in anısına" dedi. Yanan mumu kumun

içine beraberce koyduk.

24 Nisan günü, idam edilen, öldürülen, aç bırakılarak veya hastalığa tutularak imha edilen yakınları anma günüdür. Ölenlerin hatırlandığı böyle bir yerde beklenen, en azından o an için, öldürenlere karşı biraz soğukluk duyulması, onların hafif bir öfkeyle anılmasıdır. Ama Hacı Halil'in hayatı ve yaptıkları Sarkisyan için öylesine önemliydi ki, o benimle birlikte Hacı Halil'i hatırlamayı ve onun anısına bir mum adamayı daha önemli bulmuştu.

Olay çok ani ve çabuk olmuştu. Yaptığım şeyin anlamının farkına ancak otele döndüğümde vardım. Eçmiyazin'de, Ermenilerin en kutsal kilisesinde, bizim resmi tarih yazımında, "fesat yuvası" olarak tanımlanan yerde, resmi Osmanlı istatistiklerine göre öldürülen 800.000 kişinin anısına yapılan bir ayinde, bir Müslüman, bir Türk, bir Urfalı Hacı için dua etmiştik. Bu olağüstü bir şeydi. Uykum kaçtı, ağladığımı hatırlıyorum. Sarkisyan'ı aradım. Gecenin saat üçüydü. O da uyuyamamıştı. Hacı Halil'in anısını yaşatmamız gerektiğini söyledim. Bu olay sadece bende kalmamalı, herkes bilmeliydi. Sonra hikâyeyi yazdım ve günlük gazetelere yolladım. Yayınılamaktan çekindiler. Yazının sonu şöyle bitiyordu:

"Erivan'dan, Sarkisyan'dan uzanan bu eli tutmak ona cevap vermek zorundayız. Düşmanlık ve nefretle gideceğimiz yerin sonuna geldik artık. Birbirimizi suçlayarak, kimin gerçek suçlu olduğu üzerine kavga ederek ulaşacağımız bir yer yok. Fail ve mağdur olmak bu iki ulusu öylesine birbirine bağlamıştır ki bu iki ayrı hikâyeye yan yana gelmedikçe ne Ermeniler ne de bizler psikolojik olarak rahatlayamayız. Dönem üzerine, yaşanmışlar üzerine, kin ve nefretle değil, dostluk ve kardeşliği yeniden kurmak için açık ve rahat konuşmaktan korkmamalıyız. Yaşanmış acı geçmiş, güzel dostluklarla dolu bir gelecek için de çok faydalı ve çok önemlidir. Erivan'da rastladığım her insanın bana söylediği de buydu.

Buradan devletin en yüksek temsilcilerine seslenmek isterim. Lütfen Erivan'a gidiniz ve ölenler anısına çelenk koyunuz.

'Soykırım iddiası' kabul edilmiyor olsa bile, acıları paylaştığımızı gösterelim. Böylece bizlerin onlardan beklentilerimizin de yerine getirileceğini göreceğiz. Bu uzanan eli boşa bırakmayalım. Aramızda zaten yaşanmış olan bir başka tarihin, Hacı Halillerin tarihinin de var olduğunu hatırlayalım ve tarihimizi, bu başka tarih üzerinde yeniden inşa etmeye başlayalım. Hacı Halilleri ancak böyle anabilir ve artırabiliriz."

Hikâyenin gerisi okuyucunun yabancısı değil. Yazıyı kendisine yolladığım Esenyurt Belediye Başkanı Gürbüz Çapan, "ben Erivan'dan uzanan bu eli tutmak, Sarkisyan'ın çağrısını ise boş bırakmak istemiyorum", dedi ve Temmuz 1995'te, kamuoyunu uzun bir süre meşgul eden Erivan ziyareti gerçekleşti.

Bana burada bu kitabı Urfalı Hacı Halil'in anısına atfetmek düşüyor. Hacı Halil'in tek olmadığını ve onun gibi davranan nicelelerinin var olduğunu biliyoruz. Bugün Anadolu'nun her köşesinde, Ermenilerin sürüldükleri yörelerde, Hacı Halil'in hikâyesine benzer yüzlerce hikâyenin anlatıldığını bilmeyen, duymayan var mıdır? Bu insanların yaptıkları, bugün bize Türk-Ermeni ilişkilerine nasıl yaklaşmamız gerektiğinin ışığını sunuyor. Tüm olumsuzlukların yanında, paylaşacağımız, üzerinde yükseleceğimiz başka bir tarihimizin olduğunu bize hatırlatıyorlar.

Acı birçok hikâyenin yanı sıra, yaşanmış güzel ortaklıklarla da dolu olan bu geçmiş tarihimiz üzerine, nefret ve düşmanlık duygularını körüklemeye devam ederek konuşabileceğimiz gibi, Hacı Halilleri hatırlayarak da konuşabiliriz. Yaşanmış acılar, dostluklar için de çok önemlidir. Yeter ki onların üzerine, dostluğu ve kardeşliği inşa etmek amacıyla konuşmayı bilelim. Sayıları oldukça çok olan Hacı Halillere sahip çıkmanın, onları yaşatmanın tek yolu budur. Kitabın bu yolda ufak bir katkı olacağı ümidiyle...

Önsöz

Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılışı ve çöküş tarihi aynı zamanda bölgede ulusal devletlerin kuruluş tarihidir. Asırlar boyu iç içe yaşamış farklı ulusal toplulukların her birinin, sadece kendisine ait bir ulusal devlet kurmak istemesi, aynı topraklar üzerinde yaşayan diğer ulusal topluluklar için sürgün ve katliamlar anlamına geldi. Büyük acılar yaşandı. Acı, kolektif hafızanın en önemli unsurudur. Ulus-din-kültür toplulukları kolektif hafızalarını esas olarak yaşadıkları acılar üzerine inşa ederler. Genel bir kural olarak, her topluluğun, sadece kendisine yapılan kötülükleri ve kendi çektiği acıları hatırladığını söyleyebiliriz. Bu hafızada, diğer ulus-din-kültür gruplarına karşı yapılanlara, onlara çektirilen acılara yer yoktur. Bulgar, Sırp, Yunan, Türk, Irak, Suriye vb. bu topraklar üzerinde kurulmuş hangi ulusal devleti alırsanız alın, hepsi, kendi tarihini "ötekilerin" kendilerine yaptığı sürgün ve katliamların tarihi olarak anlar ve anlatır.

Türkiye'de Ermeni sorunu üzerine konuşulduğunda da bu durum çok farklı değildir. Kolektif hafızamız, Ermeni örgütlerinin veya çetelerinin yaptıkları Müslüman katliamları ile doludur, sadece onların yaptıkları üzerine konuşmayı tercih ederiz. Ermenilere yapılanlar üzerine konuşulduğu nadir durumlarda bile, "ama onlar da yaptı", demeyi veya "karşılıklı yapılmış" denilerek bunları eşitlemeyi tercih ederiz. Bu olgu, birey ve topluluklarda sıkça gözlenen kendi yaptığını mazur gösterme, mazeret arama veya hafifletme doğal içgüdüünün bir yansıması ola-

rak da ele alınabilir. Gerçekten de, bir topluluğun, doğrudan kendisi katılmış veya onay vermemiş bile olsa, en azından kendi adına yapıldığı iddia edilen kötülükler üzerinde konuşması oldukça zordur. Çünkü bu konuşma, grubu doğrudan kendi sorumluluğu üzerine düşünmeye zorlar. "Sıkıcı ve boğucu" bir boyutu vardır işin. Bu nedenle çok sıkıştığımız durumlarda, "herkes birbirine kötülük yapmış" diyerek işin içinden çıkmayı tercih ederiz. Nasıl olsa herkes aynı işi yapmışsa bu, bizi kendimize ilişkin sorumluluktan kurtarır ve vicdanlarımızı rahatlatır.

Elinizdeki kitap bu genel kuralın dışındadır. Vicdanlarımızı rahatlatmak değil, doğrudan kendi sorumluluğumuz üzerine düşünmeye çağrı yapmaktadır. Bunun nedeni, sadece Ermeni halkına, özellikle I. Dünya Savaşı yıllarında yapılanların, Müslümanlara yapılanlarla bir ve aynı düzeyde ele alınamayacağı gerçeği değildir. Jenosit gibi büyük kitlesel katliamlar üzerine yapılan çalışmalarda üzerinde anlaşılan temel bir ilke vardır. Eğer topluluklara büyük acılar veren bu tür olayların, bir daha tekrarlanması istenmiyorsa, her grubun öncelikle kendi yaptıkları üzerine düşünmesi, konuşması, tartışması gerekir. Bu yapılmadığı müddetçe bu ve benzeri olayların tekrarı ihtimali oldukça kuvvetlidir. Çünkü her topluluk kendi bünyesinde şiddet potansiyeli taşır ve bu potansiyel, uygun koşullar olduğu durumlarda, şu veya bu gerekçe ile açığa çıkar. Bunun herhangi bir istisnasından söz edilemez. Bu nedenle her toplum, bu tür şiddet gösterilerinin açığa çıkmasını engelleyecek, gerekli kurumlarıyla da donanmış moral değerler bütününe yaratmak yükümlülüğü ile karşı karşıyadır. Bunun için, başkalarının bunu ne kadar yapıp yapmadıklarından bağımsız, kendimiz ve tarihimiz üzerinde eleştirel bir biçimde düşünmemiz gerekir. Bu kitap böylesi bir çabanın ürünüdür.

Burada, kitapta sıkça kullanılacak olan, Türkler, Ermeniler, Rumlar, Kürtler gibi kavramlara da bir açıklık getirmek gerekmektedir. Yazıda bu kavramları, olayların anlatımında, dönemin aktörlerince de böyle kullanıldığı için aynen aldım. Ama bu doğru değildir, yanlıştır. Türkler, Ermeniler, Rumlar, Kürtler gi-

bi ifadelerin, tarihsel olayların kolektif aktörlerini tanımlamak için kullanılması son derece tehlikelidir ve esas olarak ırkçı veya milliyetçi bakışın bir mantığıdır. Bilinmesi, unutulmaması gereken basit bir gerçek vardır. Tarih sahnesinde kolektif olarak ortak eylemde bulunanlar "Türkler", "Ermeniler" değil, dahil olduğu ulus veya din grubu adına hareket ettiğini iddia eden örgüt veya çevrelerdir. Bunlar, kimi yerde hükümet, kimi yerde parti, kimi yerde belli sınıf veya zümrenin doğrudan temsilcileridir, yani temsilcisi olduklarını iddia ettikleri ulus veya din grubunun tümü hiçbir zaman değildirler. Bu nedenle, birçok yayında gözlenen, Türklerin, Ermenilerin genel olarak suçlanması sonucunu doğuracak bu tür ifadelerden uzak durmak, eylemde bulunanları doğrudan tanımlayacak kavramları tercih etmek gerekir. Kitaptaki ifadelerin bu uyarı ışığında okunması gerekir.

Kitlesel katliamlar üzerine yapılan çalışmalarda, suç ve sorumluluk arasında ayırım yapmak son derece önemlidir. Suç, ahlaki ve felsefi anlamlarda kullanılıyor olsa bile esas olarak hukuki bir kavramdır. Bu nedenle, somut olarak sadece faile ilişkin olarak kullanılması gerekir. Popüler veya ideolojik amaçlı yayınlarda sıkça kullanılan, Ermenilerin, Türklerin suçu veya suçlu oldukları yolundaki ifadeler veya kolektif grubun tümünü 'suçlamak' doğru değildir. Bir ulus veya din grubunun 'suç'undan değil, kolektif sorumluluğundan söz etmek gerekir. Kitlesel katliamlarda hukuki anlamda işlenmiş suçun sınırının nereden ve nasıl çekileceği ciddi bir tartışma konusudur. Fakat, 'sadece verilen emirleri yerine getirdiğini' söyleyen sıradan bir memurun, askerin ne derece doğrudan suçlu sayılıp sayılmayacağı hukuki olarak tartışma konusu bile olsa, bu tür cinayetler bir kolektif grup adına yapıldığı için, grubun doğrudan sorumluluğundan söz etmemiz gerekir. Biz 'Türklerin', özellikle Ermeniler konusunda, uluslararası düzeyde 'suçlanmasının' asıl nedeni, 'bizim adımıza' işlendiği yapanlarca da açık olarak ifade edilen cinayetler konusundaki sorumluluğumuz üzerine düşünmememiz, bunu tartışmaktan kaçmamızdır. Oysa, bir ulu-

sun veya herhangi bir kolektif grubun yapması gereken, kendi adına işlendiği iddia edilen toplu katliamlarla arasına mesafe koymayı, bunu açıktan kınamayı başarabilmesidir. Bu kitapta önerilen budur.

24 Mayıs 1915'te Ermenilerin katledildikleri haberlerinin Avrupa'ya ulaşması üzerine, İngiltere, Fransa, Rusya ortak bir açıklama yaptılar; "Türkiye'nin insanlık ve medeniyet aleyhine işlediği bu suçların ışığında, Müttefik Devletler Babıâli'ye açık olarak bildirirler ki, (müttefik güçler) Osmanlı Hükümet üyelerini ve onların katliama karışan elemanlarını bu suçtan dolayı kişisel olarak sorumlu tutacaklar(dır)."¹ Açıklamayı yapanların savaştan galip çıkmaları ile birlikte verdikleri sözü yerine getirmeleri beklendi. Fakat, hükümet üyelerinin kişisel sorumlu tutularak mahkeme önüne çıkartılmasının hiç de kolay bir iş olmadığı Paris Barış Görüşmeleri sırasında açığa çıktı. Müttefik Devletler arasında konuya ilişkin ciddi politik farklılıklar vardı ve en önemlisi uluslararası hukuk, 'insanlık suçu'nu içeren kural ve kurumlara sahip değildi.

Gerçi Türkiye ile imzalanan Sevr Anlaşması'nın 230. maddesine; "Osmanlı Hükümeti, 1 Ağustos 1914 tarihinde Osmanlı İmparatorluğu'nun parçası bulunan herhangi bir toprak üzerinde, savaş durumu sırasında işlenen topluca öldürmelerden sorumlu olan 'Müttefik Devletlerce istenen kişileri' kendilerine teslim etmeyi yükümlenir. Müttefik Devletler, bu nedenle suçlanan kişileri yargılamakla görevlendirilecek mahkemeyi göstermek hakkını saklı tutarlar ve Osmanlı Hükümeti bu mahkemeyi tanımayı yükümlenir. Uygun bir süre içinde, Milletler Cemiyeti, sözü edilen topluca öldürmeleri yargılamaya yetkili bir mahkeme kurarsa, Müttefik Devletler, sözü geçen sanıkları bu mahkemeye verme haklarını saklı tutarlar ve Osmanlı Hükümeti bu mahkemeyi tanımayı da yükümlenir",² biçiminde bir hüküm

1 J. F. Wills, *Prolog to Nürnberg, The Politics and Diplomacy of Punishing War Criminals of the First World War*, Londra, 1982, s. 2.

konmuştu ama bu hiçbir zaman gerçekleşmedi.

Ermeni Kırımı suçlularını yargılayabilmek için üç ayrı girişim oldu. Bunlardan birincisi, Osmanlı Hükümeti'nin kurduğu Divan-ı Harb-i Örfilerdir. Paris Barış Görüşmelerinden olumlu sonuçlar elde edebilmek ümidiyle Kasım 1918'de soruşturmalara, Şubat 1919'da da yargılamalara başlandı. İkinci girişim, Paris Barış Görüşmelerinde yapıldı. Amaç, 'insanlık suçlarını' yargılayabilecek hukuki ve kurumsal yapılanmayı sağlamak ve Ermeni Kırım suçlularını kurulacak uluslararası bir mahkemede yargılamaktır. Fakat bu çabalar, Müttefiklerin sömürgeci politikalara öncelik vermeleri nedeniyle sonuç vermedi. Bunun yanı sıra mevcut uluslararası hukukun, bir devletin, diğer devlet vatandaşlarına karşı işledikleri suçlar esasına göre düzenlenmiş olması başarısızlığın bir başka nedenini teşkil etti. Ermeniler, Osmanlı vatandaşıydılar ve bir devletin kendi vatandaşlarına karşı işlediği suçlara yönelik herhangi bir uluslararası anlaşma söz konusu değildi.

Yargılamalar konusunda bir başka girişim de, bu konuda çok ısrarlı olan İngilizlerden geldi. İstanbul'daki yargılamalara güvenmeyen İngilizler, sanıkların önemli bir kısmını Malta adasında gözaltına aldılar. Paris Barış Görüşmelerinden bir sonuç elde edilemeyince, suçluları İngiliz mahkemelerinde yargılamak için bazı girişimlerde bulunuldu ama somut delil yetersizliği nedeniyle bu da herhangi bir sonuç vermedi. Tüm eksikliklerine rağmen İstanbul yargılamaları bir istisna teşkil etti.

Ermeni Kırımı suçlularının yargılanmalarına ilk kurulan Divan-ı Harp'de, 5 Şubat 1919'da, Yozgat davası ile başlandı. Bu dava ile birlikte tespit edebildiğimiz, toplam 36 ayrı davanın olduğudur.³ Bunlardan doğrudan hükümet ve parti yöneticilerine yönelik olan üç tanesini ana davalar olarak ele alabiliriz. Bu davalarda esas olarak siyasi sorumluluk meselesi üzerinde du-

2 Seha L. Meray, Osman Olcay, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Çöküş Belgeleri*, Ankara, 1977, s. 113-114.

3 Bu sayının eksik olma ihtimali kuvvetlidir. Çünkü *Takvîm-i Vekayi*'de davaların büyük bir kısmına ilişkin herhangi bir bilgi yoktur. Çoğu bilgi günlük

rulmuş ve Ermeni Kırımı'nın merkezden planlanmış bir eylem olduğu kanıtlanmaya çalışılmıştır. Diğer davalar ise, çeşitli illerde meydana gelen somut olaylara yöneliktir. Tüm bu davalar, Kırım eyleminin pratikte nasıl uygulandığına ve çeşitli organlar arasındaki işbölümünün nasıl olduğuna ilişkin önemli bilgiler içerir. Bu 36 davanın 7'si iddianame aşamasında kalmış ve davalar görülememiştir. Görülen davalara ilişkin bazı tutanaklar dönemin *Takvim-i Vekayis*inde yayımlanmıştır. Bazı davalara ilişkin tutanakların tümü, bazı davaların ise sadece karar suretleri yayımlanmıştır.

Bu yargılamalar yıllarca araştırmacıların gözlerinden uzak kaldı. Çünkü tutanakların yayımlandığı resmi gazetenin ek sayıları birçok yerden toplatılmıştı. Gerçi, parça bölük birçok kütüphanede bu eklere rastlamak mümkündür, fakat Türkiye'de gerek konunun 'tabu' sayılması gerekse de mahkemelerin, "Batılı güçlerin Türkiye'yi bölme politikalarının bir parçası" olarak ele alınması konu üzerine gerekli ilgiyi azaltmıştır. Belgeleri inceleyen bazı araştırmacılarımız için ise bu mahkemeler, "zafer kazananların hukuku"ndan veya "muhalefetin İttihat ve Terakki'den intikam alması"ndan başka bir anlam taşımıyordu.

Yabancı araştırmacılar için başka zorluklar söz konusuydu. Yargılamalar hakkında çeşitli ülke diplomatlarının yazdıkları her devletin arşivinde ayrı ayrı duruyordu. Günlük gazetelerdeki bilgiler de herhangi bir yerde toplanmış değildi. Gerek malzemelerin dağınıklığı gerek farklı dillerde olması, yargılamalar üzerine uluslararası düzeyde, bugüne kadar çalışma yapılmasının önünü tıkadı.⁴ Oysa yapılan soruşturmalarda bir araya geti-

gazetelerde yer almaktadır. Çalışma için, *Takvim-i Vekayi*'lerin tümü taranmış olmasına rağmen, günlük gazeteler için bu tarama kısmen yapılabildi. Gazete haberlerinde, haklarında ayrı soruşturma yapılacağı duyurulan bazı isimler listeye dahil edilmedi. Çünkü yine gazete haberleri arasında, davalarının görülmemesine karar verilenlere ilişkin listeler de yayımlanmıştır (Örneğin, *İkdam*, 20 Teşrinievvel 1920). Bu nedenle, eldeki bu listenin eksik olduğunu kabul etmek gerekir. Ancak dönemin günlük gazetelerinin tümünün sistemli taranmasıyla, tüme yakın bir sonuç elde edilebilir.

rilen malzeme, iddianameler, sanık ve görgü tanığı ifadeleriyle bu yargılamalar Ermeni Kırımı'nın boyutlarını açığa çıkarması bakımından paha biçilmez belge ve bilgiler içermektedir.⁵

Kitapta Kırım kavramını, 1948'de Birleşmiş Milletlerin yapmış olduğu jenosit tanımı anlamında kullandım. Buna göre, jenosit, savaş veya barış dönemlerinde, etnik, ulusal, ırksal veya dinsel bir grubun tümüyle veya kısmen tahrip edilmesini içerir. Tanım, grup üyelerinin öldürülmeleri, ağır bedensel ve ruhsal zararlara uğratılmaları, grubun hayatını devam etmesini engelleyecek bedensel zararlar verilmesi, doğumların engellenmesi, çocukların zorla başka gruplara dahil edilmeleri gibi hususları kapsar.⁶ Aktardığım bilgi ve belgelerin ışığında, olayın bir jenosit olarak tanımlanması gerektiğini düşünüyorum.

Jenosit'in Türkçe karşılığı olarak kullanılan Soykırım kavramını kullanmayı tercih etmedim. Bunun ana nedeni, Kırım kavramının, sıradan bir katliamdan farklı olarak, Ermenilere yapılanları tanımlamak için Anadolu'da yaygın olarak kullanılı-

4 Annette Höss'ün, *Die Türkischen Krieggerichtsverhandlungen 1919-1921* (Vienna, 1991) adlı yayımlanmamış doktora tezi ve V. N. Dadrian'ın, ana dava iddianamesinin ayrıntılı analizini içeren iki ayrı makalesi, burada istisna teşkil eder: "The Documentation of the World War I. Armenian Massacres in the Proceedings of the Turkish Military Tribunal", *International Journal of Middle East Studies*, c. 23, No: 4, Kasım 1991 ve "A Textual Analysis of the Key Indictment of the Turkish Military Tribunal Investigating the Armenian Genocide", *Armenian Review*, c. 44, No: 1/173, Bahar 1991.

5 Günlük gazetelerde yer alan bilgiler de dahil, duruşmalar hakkında yabancı ülke arşivlerinde yer alan bilgiler dolaylıdır. Duruşmaları izleyenlerin haberlerine dayanır. Yayımlanmış tutanaklar dışında, soruşturma belgelerinin de içinde yer aldığı, Divan-ı Harb-i Örfi'nin kayıtlarının şu anda nerede bulunduğunu tespit edemedim. Bu kayıtların belli bir kesiminin kopyaları, Kudüs Ermeni Kilisesi Arşivi'nde mevcuttur. Oldukça dağınık olan ve tümü tasnif edilmemiş bu belgelerden bazılarını, Arşiv'de çalışmış bazı araştırmacılardan elde etme imkânım oldu. Çalışmada bunlar değerlendirilmiştir.

6 Albrecht Randelzhofer, *Völkerrechtliche Vertr, Birleşmiş Milletler Jenosit'i Engelleme ve Cezalandırma Konvansiyonu* (9 Aralık 1948), Berlin, 1994, Mad. 2, s. 187.

yor olmasıdır. Ayrıca soykırım kelimesi, bende, Nazilerin Yahudilere yönelik gündeme getirdiği ırkçılık esasına dayalı bir jenosit türünü çağırıştırıyor. Ermeni Kırımı'nın arkasında yatan ana nedenin ırkçılık olmadığı ise konuyla uğraşan tüm araştırmacıların üzerinde birleştikleri bir noktadır. Kırım kavramını tercih etmemin bir de psikolojik boyutu olduğunu itiraf etmek zorundayım. Bu şekilde, Ermenilere yönelik gündeme getirilenlerin, bir jenosit olarak tanımlanmasının doğru olup olmadığının, kendi tutumumdan bağımsız olarak, mutlaka tartışılması gereken bir konu olduğunun altını çizmek istedim.

Öncesi ve sonrası ile birlikte 1915'te gerçekten nelerin yaşandığını, her türlü şartlanmadan uzak tartışabilmemiz gerekiyor. Türkiye'de, konu üzerine rahat ve sakin konuşmamızın önkoşulunun, "Soykırım olduğunu kabul ediyor musun, etmiyor musun" ikilemine takılmamaktan geçtiğini düşünüyorum. Karşı karşıya olduğumuz sorun, "yaşanmış olana ne ad verileceğine karar vermek"ten çok daha önce, yıllardır süren "konuşmamışlık" nedeniyle, "gerçekten nelerin yaşanmış olduğu" konusunda oluşmuş bilgi boşluğumuzu kapatmaktır.

Tehcir sırasında, Suriye-Irak bölgesinde, göç ettirilen Ermenilerin yerleştirilmesi ile görevlendirilen ama amacın sıradan bir tehcir değil, bir imha olduğunu fark edince istifa eden Çerkez Hasan'ın (Amca) sözleriyle, "'Taktıl' kelimesi, 'tehcir'in müradifi olsun olmasın... nasıl istenirse öyle kullanılsın bu, fiili manada ifadesini değiştirmez... (ortada T.A.) vaki olmuş ve cihanın malumu bulunmuş yegâne bir mefhum-i fecii vardır."⁷ Nasıl tanımlamak istersek isteyelim, hangi kelimeyi kullanırsak kullanalım, öncelikle, bir halkın yaşam koşullarını tümüyle ortadan kaldıran, onun imhası ile sonuçlanan olaylar dizisiyle karşı karşıya olduğumuzu görmek ve bu olaylar hakkında ayrıntılı bilgi sahibi olmak zorundayız.

⁷ Çerkez Hasan, "Peki Yüzbinlerce Ermeni'yi Kim Öldürdü?", *Alemdar*, 5 Nisan 1919.

Duygusal tepkileri veya karşılıklı suçlamaları bir kenara bırakırsak, konu üzerinde yapılan tartışmalarda ana sorunu şöyle formüle etmek mümkündür: Osmanlı Hükümeti'nin veya İttihat ve Terakki Partisi'nin, Ermenileri toptan veya kısmen imha etmek amacıyla almış olduğu merkezi bir karar var mıdır? Olay planlanmış bir devlet veya parti eylemi midir, yoksa 'normal' bir göç ettirme eylemi sırasında, savaş koşulları nedeniyle istenmeden meydana gelmiş bazı münferit vakalar mı söz konusudur? Gerçi resmi tezlerde bile sayıları 300.000 ile 600.000 arasında verilen ölü sayısını, savaş koşulları, hastalık, münferit saldırılar gibi nedenlerle açıklamak çok zor görülüyor olsa da, bu tarz izahların Türkiye'de bir gelenek olduğunu kabul etmemiz gerekiyor. Sadece 1980-84 yılları arasında 500 bini aşkın işkence görmüş insan, 200'ü aşkın işkencede öldürülmüş kişi, 1993 sonrası 1000'e yakın faili meçhul cinayet olsa da, tüm bunların "münferit bazı vakalar" olduğunu biliyoruz! Çünkü, Türkiye'de işkence kanunen yasaktır ve ortada hükümetin veya devletin bir organının, "işkence yapın" veya "öldürün" diye aldığı bir karar da yoktur. Gerçi Susurluk ile birlikte kafalarda bazı kuşku- lar ortaya çıkmıştır ama, sorunun "bazı memurların görevi suistimal etmiş olmaları" ile izah edilerek geçirileceğini tahmin etmek için müneccim olmak gerekmiyor. Herhalde bundan 100 yıl sonra birileri, 1980'lerde işkencenin bir hükümet politikası olarak, sistematik olarak uygulanıp uygulanmadığını araştıracak olsa, işkenceyi yasaklayan kanun ve kararnamelerden kalkarak, bu dönemde işkencenin "münferit bir vaka" olduğunu ispatlamakta zorlanmayacaktır.

Aslında, son derece basit, fakat önemi dikkatten kaçan, sıradan bazı gerçekler bile planlananın sıradan bir göç olmadığını, daha başka şeylerin amaçlanmış olduğunu göstermeye yeter. Tehcir'in resmi gerekçesi, ordu için tehlike teşkil eden Ermenilerin savaş bölgelerinden uzaklaştırılmasıdır. Oysa savaşla hiçbir biçimde bağlantısı olmayan iç bölgelerden de Ermeniler sürülmüştür. Daha da önemlisi, Ermenilerin, gönderilecekleri yerler olarak ilan edilen bölgeler, onların daha büyük 'tehlike'

olmalarını sağlayacak yerlerdi. Yani sürgün bölgelerinin kendisi de, tehcirin resmi amacıyla açık bir çelişki içindedir. Göç ettirilen Ermeni halkı, daha güvenli bölgelerden kaldırılarak, doğrudan savaş bölgesinin içine sürülmüştür. "Kayseri'den Ermeni çıkarıp Deyr üz-zor altıncı ordunun gerisine, Havran'a dördüncü ordu arkasına yaklaştırmak suretiyle", tehlike olarak ilan edilen Ermeniler, ordunun daha da yakınına sokulmuşlardır.⁸ Ermeni halkını 'tehlikeli unsur' olarak ilan edenlerin, onları ordu birliklerinin arkasına, sağ salım götürüp yerleştirmeyi amaçladıklarını düşünmek büyük saflık olur. Nitekim, ne yollarda ne yerleşim bölgelerinde, insanların hayatlarını devam ettirmelerini sağlayacak hiçbir ciddi tedbir alınmamıştır. Üstelik Almanya ve Amerika gibi ülkelerin yanı sıra, dönemin uluslararası insani kuruluşlarının, özellikle yerleşim bölgeleri için yapmayı önerdikleri her türlü insani yardım reddedilmiştir.

Olayın bir kırım-jenosit sayılıp sayılmayacağı konusunda yapılan tartışmaları zorlaştıran ana nokta, konuya ilişkin resmi belgelerin sınırlı olmasıdır. Çünkü ilgili belgelerin büyük bir kısmı, İstanbul Duruşmaları Savcısı'nın ifadesiyle ya 'aşırılmış' ya da imha edilmişlerdir. İmha edilen veya 'aşırılan' dokümanlar, esas olarak İttihat ve Terakki Merkez-i Umumisi'ne ve Teşkilât-ı Mahsusa'ya ait olanlardır. Bunun dışında 1918 mütarekesi sonrasında arşivlerde genel bir 'temizlik' yapıldığına ilişkin bilgiler de vardır. Fakat böyle bir 'temizliğin' tam olarak yapılabilmesinin imkânsız olduğunu kabul etmek gerekir. Her ne kadar, tehcir ve kırım kararı, esas olarak İttihat ve Terakki'nin bir eylemi olarak gözüküyor olsa da, tehcir bir hükümet politikası olarak uygulanmış, kırım, parti tarafından buna paralel olarak koordine edilmiş, tüm devlet çarkı harekete geçirilmiştir. Bu nedenle, eylem sırasında bakanlıkların kendi arasında, en küçük yerleşim yerinden vilayetlere ve oradan da bakanlıklara kadar yüzlerce, binlerce yazışma yapılmıştır. Tüm bu malzemenin imha edilmiş olduğunu ileri sürmek saflık olur. Belgelerin önemli

8 Bu açık çelişkiye Çerkez Hasan dikkat çeker, *age*.

bir kısmı vaktiyle imha edilmiş olsalar dahi, arşivlerde hâlâ önemli bilgiler içeren çok sayıda belgenin bulunabileceğinden hareket etmek gerekmektedir. Nitekim Başbakanlık Arşivi'nin tasnifi sırasında "sakıncalı" bulunan bazı belgelerin "bir kenara ayrıldığı" ve araştırmacılara verilmediği, akademik çevrelerde sıkça konuşulan bir konudur.

Arşivlerde, "her şeyi aydınlatacak nihai belge" veya belgelerin bulunacağını iddia etmiyorum. Ama Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü'nün, *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)* kitabının da gösterdiği gibi, yayımlanan belgeler, resmi Türk tezini ispat için son derece titiz bir biçimde seçilmiş olsalar bile, olaylar hakkında önemli bilgiler içeren bazı belgelerin gün ışığına çıkması da mümkün olabilmektedir. Örnek olarak verilebilecek bir belge, Dahiliye Nezareti'nin, 29 Haziran (12 Temmuz) 1915 tarihinde Diyarbakır'a çektiği şifreli bir telgraftır. Telgrafta, Vilâyet dahilindeki Ermenilerle diğer Hristiyanların katledildikleri, "ez cümle ahiren Diyarbekir'den sevk olunan eşhas vasıtasıyla Mardin'de murahassa ile *Ermenilerden ve diğer Hristiyan ahaliden* 700 kişinin geceleri şehirden harice çıkarılarak koyun gibi boğazlatıldığı", öldürülenlerin toplam sayısının 2000 kişi civarında tahmin olunduğu aktarılır. Ve "buna seri ve kati bir netice verilmezse... bi'lumum Hristiyanların katledilmelelerinden korkulduğu" bildirilir. Telgraf şu cümle ile biter; "*Ermeniler hakkında ittihaz edilen tedabir-i inzibatiye ve siyasiyenin diğer Hristiyanlara teşnili kat'iiyen gayr-i ca'iz olduğundan* efkar-ı umumiye üzerinde pek fena te'sir bırakacak ve bi'l-hassa ale'l-itlak Hristiyanların hayatını tehdid edecek bu kabil vekayi'e derhal hitam verilmesi ve hakikat-ı halin işarı."⁹ Belgenin dili son derece açıktır. İçlerinde Mardin'de içinde devlet görevlilerinin de olduğu insanlar, valilik eliyle öldürülmektedirler. Fakat teli çeken için önemli olan bu değildir. Açıkça, Ermeniler için

⁹ Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler, 1915-1920*, Ankara, 1994, Belge No: 71, s. 68-69. Kitapta, telin özeti olarak verilen metinde 'halin işarı' ifadesi, 'tahkik edilmesi' biçiminde Türkçeleştirilmiştir ki, bu doğru değildir, doğrusu, 'haber ver, bildir'dir.

kararlaştırılmış olan siyasetin, diğer Hristiyanlara uygulanmaması gerektiği hatırlatılmakta ve Ermeniler için uygulanan öldürme eylemlerinin, diğer Hristiyanları da kapsayacak şekilde yapılmasına bir son verilmesi istenmektedir.¹⁰ Söylemek istediğim, olayların ayrıntılarına ilişkin bu belge gibi daha başka belge ve bilgilerin de var olabileceğidir.

Osmanlı arşivlerinde bulunabilecek sınırlı malzeme dışında, konuya ilişkin en önemli kaynak, Osmanlı Devleti ile ilişki içinde olan devletlerin arşiv malzemeleridir. Özellikle ABD,¹¹ Alman ve Avusturya arşivlerinde konuya ilişkin mevcut belgeler, merkezi planlanmış bir eylemle karşı karşıya olduğumuzu gösterecek bol sayıda ipucu vermektedir. Alman¹² ve Avusturya¹³ arşivlerindeki belgeler ABD'ye göre çok fazladır ve daha

10 Alman Konsolosluk raporlarında da bu olaylardan bahsedilir. Diyarbakır Valisi Reşit, katliamları jandarmalara yaptırmaktadır. Eğer önlem alınmazsa, 'aşağı tabaka', Hristiyan katliamlarına başlayacaktır. Bilgileri veren, Diyarbakır'da bulunan Mardin Mutasarrıfı'dır. Konsolosluklardan gelen bu haberleri, büyükelçilik doğrudan Talât Paşa'ya aktarmış, bilgi istemiştir. Talât, telgrafında, raporlardaki ifadeleri kullanır. 'Efkar-ı umumiye'den kasıt bu girişimler olsa gerekir. Bkz. PA-AA/Bo. Kons./BD. 169, Musul Konsolosu Holstein'in 10-15 Temmuz 1915 tarihli raporları; 12 Temmuz 1915, Büyükelçi'nin Talât Paşa'ya verdiği Fransızca yazı.

11 ABD, Osmanlılara resmen savaş açmamıştı. Bu nedenle diplomatik ilişkiler devam etmiş, birçok vilâyette faaliyet gösteren konsoloslar ve Büyükelçilik çeşitli raporlar yollamıştır. Bu raporlar hakkında bazı bilgiler için Bkz. Vakahn N. Dadrian, "The Documentation of World War I", s. 567. Amerikan belgeleri Ara Sarafian tarafından yayımlanmaktadır (*United States Official Documents on the Armenian Genocide*, Watertown, Mass.). Beş cilt olarak düşünülen eserin ilk cildi 1993 yılında yayımlanmıştır.

12 Alman Büyükelçilik ve Konsolosluk raporları, eski kayıtlar, AA Türkiye 183 içindedir ve toplam 56 cilttir. Mayıs 1889'dan itibaren tüm raporları kapsar ve Mart 1920'ye kadar devam eder. Konumuzla ilgili, 1914 sonrası raporları, 34. ciltten başlar ve 49. cilde (1918 başlarına) kadar devam eder. İki Almanya'nın birleşmesinden sonra, AA Türkiye 183, 1. cilt R 14050'den başlamak üzere yeniden numaralandırılmıştır. Son cilt R 14106 olarak kayıtlıdır. Konumuzla ilgili, 1914 yılı sonrası raporları, yeni numaralamaya göre R 14083'ten başlar ve R 14098'e (1918 başlarına) kadar devam eder. Bunun dışında *Botschaft Konstantinopel* (Bo. Kons.) dosyaları vardır. Bu dosyaların sınırlı bir kısmının mikrofimleri mevcuttur. Mevcut mikrofilm kayıtlarında, konumuzla ilgili iki ayrı dosya mevcuttur. Bo. Kons. *Armenische Angelegenheiten* cilt 96'dan (Kasım 1912) başlar ve 102'ye (Ekim 1918)

suçlayıcı niteliktedir. Önemli olan, bu iki ülkenin de Osmanlılarla müttefik ve aynı cephede savaşıyor olmalarıydı. Konsolosluk faaliyetlerinin devam etmesinin yanı sıra İstanbul'da askeri ve politik karar merkezleri ile yoğun ilişki içinde bulunuyorlardı. Olayların gelişmesi hakkında birinci elden bilgiye sahiptiler. Bu nedenle, başlangıçta tehcir emrinin Van civarı ve savaşın sürdüğü cephelerle sınırlı olduğuna inanmak istediler ve anlayışla karşılayan ve hatta destekleyen bir tutum takındılar.¹⁴ Fakat olayların tahminlerinin ötesinde boyutlar kazanması onları çok zor duruma düşürdü. Olaylar hakkında gerek İstanbul'da gerekse bölgelerde, birinci elden bilgi alma imkânları nedeniyle, gelişmeler ayrıntılı olarak raporlarda yer aldı. Bu raporların içinde, Talât Paşa'ya ait, "söz konusu olan... Ermenilerin imha edilmesidir (*es handelt sich... darum Armenier zu vernichten*)" biçiminde cümlelerin de yer aldığı, son derece suçlayıcı çok sayıda

kadar devam eder. Ayrıca Bo. Kons. *Reformen in klein Anatolien* veya *Reformen in Asiatischen Türkei* başlığı ile 1902'den başlayıp, 1917'ye kadar devam eden ve 164-174 arasını kapsayan raporlar mikrofilm olarak mevcuttur. Alman raporlarının bir kısmı, J. Lepsius, *Deutschland und Armenien 1914-1918, Sammlung Diplomatischer aktenstücke*, Potsdam 1919'da bir arada toplanmıştır. Fakat burada yayımlanan belgelerin birçoğu orjinallerinden farklıdır. Lepsius, bazı dokümanlarda dil düzeltmeleri yapmış, bazı dokümanları özetlemiş veya bir raporun farklı eklerini birleştirerek tek bir doküman yapmıştır.

- 13 Konuya ilişkin Avusturya Arşiv Belgeleri, A. Ohandjanian Der. *Österreich-Armenien 1872-1936, Faksimilesammlung diplomatischer Aktenstücke*, Viyana, 1995 başlığı ile toplam 12 cilt olarak yayımlanmış bulunmaktadır. Bir araya getirilen belgeler sadece Ermeni sorunu ile ilgili olanlar değildir; Osmanlı-Avusturya ilişkilerinin diğer boyutlarını da kapsar.
- 14 Alman Büyükelçilik ve Konsolosluk raporları arasında İttihatçıların aldığı tedbirleri başlangıçta onaylayan veya onaylamasa bile anlayışla karşılayan çok sayıda rapor vardır. Aşağıdaki dipnotta değindiğimiz J. Lepsius'un yayına dahil etmediği daha çok bu tür raporlardır. Örnek olarak Bkz. PA-AA/Bo. Kons. / c. 169, Büyükelçi Wangenheim'in, 4 Haziran 1915, Elazığ Yetimhanesi papazına ve Erzurum konsolosuna iki ayrı yazısı; Erzurum Konsolosu Scheubner Richter'in 10 Haziran 1915 tarihli telgrafı. Özellikle Mayıs ayındaki Avusturya Büyükelçilik raporları da aynı içeriğe sahiptir. Ancak Haziran sonu itibarıyla artık olayın sıradan bir göç ettirme değil, katliam olduğundan söz edilmeye başlanır. Bkz. Artem Ohandjanian, *age*, c. VI (1914-1915) içinde 1915 Mayıs sonrası raporları, s. 4556 vd.

belge vardır.¹⁵

Bu iç içelik özellikle Almanların, sadece Kırım'dan haberdar olmakla değil, örgütlenmesine belli ölçüde yardımcı olmakla suçlanmalarına da yol açmıştır.¹⁶ Bu suçlamadan kurtulmak ve Paris Barış Görüşmeleri'nden olumlu sonuç elde etmek isteyen Almanya, savaş sonrası, kendi arşiv belgelerini, (*Die Grosse Politik der Europäischen Kabinette 1871-1914*) yayımlamaya başladı. Ana amaç Almanya'nın savaşta suçsuzluğunu ispat etmektir. Bu arşiv belgelerinin yayımlanması görevini üstlenen Lepsius, ayrıca Ermeni sorununa yönelik olarak 1914-18 dönemini kapsayan arşiv belgelerinden bazılarını da yayımladı. Amaç, Almanların Ermeni sorununda suçsuz olduğunu da ispat etmek olduğu için, Lepsius, suçlayıcı nitelikteki birçok raporu ya hiç yayımlamadı ya da bazı bölümlerini çıkartarak yer verdi. Bunlar arasında, Alman görevlilerin tehciri başlangıçta onaylayıp anlayışla karşıladıklarına, bazı Alman subayların ayaklanmaların bastırılmasında görev aldıklarına veya Türkler tarafından tehcirden sorumlu tutulduklarına ilişkin bilgilerin yer aldığı bölümler çoğunluktadır. Bunun gibi, Türklerin tehciri ve kırımını açıkça kınayan sözlerinin yer aldığı bölümler kısmen veya Ermeni örgütlerinin silahlandıklarını, Ruslarla işbirliği yaptıklarını anlatan kısımlar tümüyle raporlardan çıkartılmıştır.¹⁷ Konuya ilişkin son yıllarda yapılan bazı çalışmalardan, Almanların

15 PA-AA/ Bo. Kons. / Cilt 191 tarihli raporu. Çok iyi Türkçe bilen Mordtmann, Wangenheim tarafından özel olarak Ermeni meselesi ile de görevlendirilmişti. Belge, eski Almanca yazı tarzı ile (Sütherlin) yazılmış ve ayrıca Wangenheim tarafından Berlin'e yollanmamıştır. Bu nedenle Alman Dışişleri Bakanlığı'nda konuya ilişkin belgelerin bulunduğu ve araştırmacılarca kullanılan AA Türki 183 kayıtları arasında yoktur. Alman arşivlerinde bunun gibi gün ışığına çıkmamış daha birçok belgenin bulunduğunu belirtmekle yetinelim.

16 Konuya ilişkin tartışmalar için Bkz. Tessa Hofmann, *Deutsche Quellen und Augenzeugenberichte zum Völkermord an den Armenien 1915-16, Das Verbrechen des Schwesgens*, Göttingen 1984 içinde; Tessa Hoffmann, "New Aspects of the Talât Paşa Court Case", *Armenian Review*, c. 42, No: 4 / 168, Kış 1989.

17 Yukarıda aktardığımız, Almanları suçlayıcı nitelikte olduğu için hiç yer verilmeyen raporlar dışında, Ermeni örgütlerini suçlayıcı ifadeler yer aldığı için yer verilmeyen raporlara bir örnek: PA-AA/ Bo. Kons. / Cilt 168, Su-

sorumluluğunun sadece Kırım'ı bilmek ve ama susmakla sınırlı olmadığını, bazı Alman subaylarının doğrudan tehcir emirlerini dahi imzalamış olduklarını öğreniyoruz.¹⁸

Kırım'a ilişkin, resmi raporların dışında, Kırım'dan kurtulmuş insanların, bu dönemde görev vb. nedenlerle bölgede bulunan yabancı gözlemcilerin yüzlerce anı, rapor ve hatıratı vardır.¹⁹ Tüm bu malzeme yığını sayesinde, olayların önemli bir kısmına ilişkin ayrıntılı bilgi elde etmek mümkündür. Bu mal-

bay Mosel'in 26 Mart 1915 tarihli raporu. Raporda, Ermeni Taşnak örgütünün silahlanması konusunda bilgiler vardır. Yayımlanan ama ilgili bölümleri çıkarılan raporlara şu örnekler verilebilir: PA-AA/ R 14089, Rössler'in 8, 16 Kasım 1915 tarihli raporları. Bu raporlardan Urfa ayaklanmasının bastırılmasında görev alan Alman subay Graf Woffskehl'in ismi çıkarılır (Bkz. Lepsius, *Deutschland und Armenien*, Belge 193, 202). Ayrıca Graff Woffskehl'in, Zeytun olaylarında da önemli bir rol oynadığı konusunda ipucu verebilecek bazı raporların da hiç yayımlanmamış olduğunu eklemek gerekir. PA-AA/ R 14087, Rössler'in 27 Temmuz 1915 tarihli raporu, Ek 1. Lepsius, rapordan Ek 1'in tümünü, içinde cinayetleri kınayan bazı Türk subaylarının olaylardan doğrudan Almanları sorumlu tutan ifadeleri yer aldığı için çıkarmış, yayımlamamıştır (Bkz. *age*, Belge 120, s. 108-112; PA-AA/ R 14085, Wangenheim'in 11 Ağustos tarihli raporu). Erzurum Konsolosu Anders'in gönderdiği bilgilerin yer aldığı rapordan, bölgede Ermeni örgütlerince oluşturulan bir komiteye mensup 14 isim ve bir Taşnak yöneticisinin Rus Konsolosu ile sürekli ilişkide olduğuna dair bilgiler çıkarılmıştır (*age*, Belge 9, s. 18; *age*, Belge 193, s. 202). Ayrıca Lepsius, genel kural olarak görgü tanıklarının ifadelerinin yer aldığı raporlara yer vermemiştir. Türklerin, yapılanları onaylamadıklarına ilişkin gözlemlerin yayımlandığı raporlar da vardır (Bkz. Belge 123, s. 113). Bu tür gözlemlerin yer aldığı bölümlerin çıkarıldığı raporlara yeri geldikçe örnekler verilecektir.

- 18 Christoph Dinkel, "German Officers and the Armenian Genocide", *Armenian Review*, c. 44, No: 1, Frùjahr 1991. V. N. Dadrian, *The History of Armenian Genocide*, Oxford, 1995, ss. 248-303; V. N. Dadrian, *German Responsibility in the Armenian Genocide. A Review of the Historical Evidence of German Complicity*, 1997, s. 23-25; 34-43; 116-137; 145-148; 158-160.
- 19 Olay tanıklarına ait olan ve İngiliz arşivlerinde mevcut olan dokümanların büyük bir kısmı, Viscount Bryce, *The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire*, Miscellaneous No: 31, Londra, 1916 adıyla yayımlanmıştır (Oriijinal belgeler FO 96/205-210, toplam altı dosya içinde toplanmıştır). Fransız arşivlerinde bulunanlar için Bkz. Arthur Beylerian, *Les Grandes Puissances, L'Empire Ottoman et les Arméniens dans les archives françaises (1914-1918)*, Paris, 1983. Konuya ilişkin daha geniş bilgi için Bkz. Richard G. Hovannisian, *A Bibliography Relating to the Deportations, Massacres and Dispersion of the Armenian People, 1915-1923*, Cambridge, 1980.

zemelerin bize gösterdiği gerçek şudur ki, merkezi bir karar ve planlama olmadan bu boyutta bir Kırım'ın gerçekleşmesi mümkün değildi. Fakat tüm bu belgeler yığınınına, konu üzerine yapılmış ciddi bilimsel çalışmaların varlığına rağmen gene de resmi Osmanlı belgelerinin önemli bir kısmının İttihatçı önderler tarafından imha edilmiş olmaları nedeniyle, konuya ilişkin bir boşluktan söz etmek gerekmektedir. Bu boşluk sayesinde ki, Toynbee'nin, "Ortadoğu'yu tahrip eden büyük cinayet"²⁰ olarak tanımladığı olay, bugün bile resmi Türk tezi olarak, "savaş döneminde, hava, hastalık vb. koşullar nedeniyle istenmeyerek meydana gelmiş olaylar" şeklinde savunulmaya çalışılmaktadır. Eldeki malzemelerin tüm zenginliğine rağmen, Kırım için alınan karar ve önlemlerin nerede ve nasıl verildiğini, hangi karar mekanizmalarından geçtiğini, bu kararların farklı organlarca hayata geçirilmeleri sırasındaki iç işleyişleri tespit edebilmek oldukça zordur.

Bu noktada İstanbul'da 1919-21 yılları arasında yapılan İttihat ve Terakki yargılamalarının özel önemini ne kadar vurgularsak azdır. Çünkü, yanlışlığı veya tahrif edilmiş oldukları yolundaki iddialar nedeniyle bilimsel çalışmalarda fazla kullanılamayan Aram Andonian'ın yayımladığı dokümanları bir kenara bırakırsak,²¹ bu davalarla, ilk defa olarak bir dizi orijinal doküman gün ışığına çıkmaktadır. İstanbul Hükümeti tarafından

20 V. Bryce, *The Treatment*, s. 653. Türk kaynakları Toynbee'nin bu görüşünü daha sonra değiştirdiği ve Türklere yakın bir tutum takındığı yolunda iddiada bulunurlar. Fakat bu doğru değildir. Toynbee yıllar sonra da aynı doğrultuda konuşmaya devam etmiştir. V. N. Dadrian'a, 6 Aralık 1973'te yazdığı bir mektupta, "Benim duygularım ve yargılarım daha önce neyse aynen öyledir. Ermeni Soykırımı büyük bir suçtur" demiştir (V. N. Dadrian, "The Naim-Andonian Documents on the World War I. Destruction of Ottoman Armenians: The Anatomy of a Genocide", *International Journal of Middle East Studies*, c. 18, No: 3, Ağustos 1986, s. 343). Toynbee benzeri sözleri 1967 yılında da söylemiştir: "1915'te Türkiye'de işlenmiş olan soykırım üstüne çalışmalarım, bana İlk Günah'ın gerçekliğini gösterdi" (Arnold J. Toynbee, *Acquaintances*, Oxford University Press, Londra, 1967, s. 242).

21 Aram Andonian, *Documents officiels concernant les massacres Arméniens*, Paris, 1920. Bu kitaptaki belgelerin sahte oldukları iddiası için Bkz. Şinasi Orel ve Süreyya Yuca, *Ermenilerce Talât Paşa'ya Atfedilen Telgrafların Gerçek Yüzü*, Ankara, 1983; Türkkaya Ataöv, *The Andonian Documents Attributed to*

mütareke sonrasında yapılan soruşturmalarda ele geçen orijinal telgraf, mektup vb. yazışmalar, sanık ve tanık ifadelerinden oluşan bu malzeme kataloğu, Kırım'ın planlanması ve uygulanması konusunda son derece önemli bilgiler içermektedir. Savcılar tarafından, ilgili bakanlık memurlarına, 'aslına uygundur' biçiminde onaylattırılarak mahkemeye delil olarak sunulan bu belgeler şüphesiz kaçırılan ve imha edilenlerin yanında belgelerin son derece sınırlı bir kısmını oluşturmaktadır. Eklenmesi gereken, İttihatçı yöneticilerin, Ermenileri planlı bir biçimde ortadan kaldırmayı amaçladıkları yolunda son derece suçlayıcı nitelik taşıyan bu belgelerin, ya doğrudan eylemi düzenleyenlerin kendilerine ya da bu tür bir eylemi 'cinayet' sayarak katılmayı reddeden Ordu Komutanlarına, yüksek rütbeli subay ve bürokratlara ait olmasıdır. Yine bunun gibi küçük rütbeli memurların, din görevlilerinin, çoğu Müslüman olan sıradan görgü şahitlerinin ağır suçlayıcı ifadeleri mevcuttur.

Ermeni Kırımı üzerine eldeki Türkçe kaynaklara gelince, burada doğrudan Kırım üzerine yapılmış çalışmalarla, ağırlıklı olarak anılardan oluşan diğer kaynakları birbirinden ayırmak gerekmektedir. Doğrudan Kırım ile ilgili eserler genellikle, bilimsel niteliği olmayan, daha çok ideolojik propaganda amacı ön planda olan eserlerdir. Konuya ilişkin yazılanlar ya resmi devlet görevlileri ya da milliyetçi veya İslamcı çevrelerce kaleme alınmıştır. Eserlerin ana hedefi Ermenilerin 'iftiraları' veya 'nankörlükleri'dir. Eserlere son derece saldırgan bir dil egemendir; "Vatan ve milletimizin varlığını yakından tehdit eden Ermeni Meselesi"; "Ermeni nankörlüğü" gibi ifadelere bolca rastlanır. Asıl katledilenlerin Ermeniler değil, Türkler olduğu bu

Talât Pasha Are Forgeries, Ankara, 1984. Andonian belgeleri konsundaki Türk tezlerinin eleştirisi V. N. Dadrian tarafından yapılmıştır: *The Naim-Andonian Documents*, age. Burada bu belgelerin sahteliği konusuna girmeyeceğiz. Fakat bir noktanın altını çizmek gerekir. Yayımlanan bazı belgelerin doğruluğunu, benzeri başka belgelerin varlığı ile de kanıtlamak mümkündür. Gerek duruşmalarda okunan, ordu birliklerinin Kırma katılması yönünde aşağıda aktaracağımız telgraf, gerekse daha sonra yayımlanan bazı belgeler, Andonian'ın yayımladığı belgeler ile aynı cümleleri ihtiva etmektedir. Bunlara yeri geldiğince değineceğiz.

eserlerin ana tezleri arasındadır. "I. Dünya Savaşı içinde Ermeniler tarafından öldürülen Türklerin sayısı, öldürüldüğü iddia edilen Ermenilerin sayısından çok fazladır." Bu nedenle konuya ilişkin yazılan kitaplara, 'Ermeni Zulmü' başlığı atanlar veya kitaplarını Ermenilerce öldürülen bir milyon Müslüman'a atfedilenler vardır.²² Savaş sırasındaki Müslüman-Türk kayıpları elbette önemli bir konudur. Fakat bu, yüz binlerce insanın bir Parti politikası sonucu imha edilmeleri sorunu ile aynı nitelikte değildir ve eş tutulamaz. Ayrıca hiçbir cinayeti, bir diğerrinin mazereti veya "eşitleyicisi" olarak görmemek gerektiğini eklemeye dahi gerek yoktur.

Bu eserlere egemen olan dil, hangi nedenle ve hangi ulustan olursa olsun, toplu katliamları kınamak, insan kayıpları üzerine acı duymak değildir. Ermenilerin başlarına gelenleri "hak ettikleri" söylenir. Kitlel olarak insanların imha edilmesi kınanacak bir olgu olarak değil, gerekirse tekrar yapılabilecek bir iş olarak savunulur. Ciddi ve bilimsel olma iddiasında olanlarda bile ırkçı bir dil sırtır. Örneğin, Türk Tarih Kurumu'nun eserlerinde bu ırkçı tutuma bolca rastlanır. Enver Ziya Karal, Ermeniler üzerine (bir İngiliz Subayının sözlerine atıfta bulunarak) şunları söyler; "Ermeniler aşağılık insanlardır ve insana nefret telkin etmektedirler. Yahudilerin bile iyi tarafları olmasına rağmen Ermenilerin hiçbir iyi tarafı yoktur." Andonian'ın yayımladığı belgelerin sahteliği meselesi ile uğraşan Salahi R. Sonyel, Ermeniler hakkında şunları yazar: "Esasen İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Curzon'un da nitelediği gibi, Ermeni önderleri 'değersiz kimselerdi'... Erivan'da Amerikan yardımından sorumlu bulunan Amerikan Yüksek Komiseri Albay Haskell'[e göre], 'Ermeniler hırsız, yalancı, tamamen alçalmış... kimselerdi'." Yine aynı yazarın bir başka makalesinde, "İngiliz Konsolos

22 Örneklerin seçildiği eserler şunlardır: Süleyman Kocabaş, *Ermeni Meselesi Nedir Ne Değildir*, İstanbul, 1987, s. 9; Em. Tümg. İhsan Sakarya, *Belgelerle Ermeni Sorunu*, Ankara, 1984; Selahattin Turgay Daloğlu, *Ermeni Zulmü 1915-1918*, İstanbul, 1983; Azmi Süslü, *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı*, Ankara, 1990.

Yardımcısı Teğmen Dickson da, Ermenileri... şöyle eleştiriyordu: 'Gördüğüm kadarıyla uyrukluk altındaki Ermeni, sevimsiz, değersiz, köpeklik eden, vicdansız... bir kişidir...' Dickson ayrıca şunu vurguluyordu: 'ayaklar altında çiğnenen, köpek gibi baş eğen... en aşağı varlık olan Ermeni...' Bu ve benzeri örnekleri hemen hemen her eserde bulmak mümkündür.²³

Bunları bir kenara bırakırsak, konuya ışık tutabilecek önemli bir alan anılardır. İttihat ve Terakki hareketi içinde belli roller oynamış kişilerin aktardıkları arasında eldeki tabloyu tamamlayıcı son derece değerli bilgiler vardır.²⁴ İttihat ve Terakki Yargılamalarının mahkeme tutanakları yanı sıra, özellikle mütareke döneminin parlamento tutanakları, parlamento komisyon raporları, Resmi Gazete ve günlük basın bugüne kadar incelenmemiş Türkçe kaynaklar arasındadır. Elinizdeki çalışmada bu kaynaklar mümkün olduğunca kullanılmaya çalışıldı. Bu nedenle alanında bir "ilk" olma özelliğine sahip olduğunu söylersem abartmış olmam. Ayrıca eklemek gerekir ki, döneme ilişkin Osmanlı arşivleri henüz yeteri kadar incelenmemiştir. Ne kadar ayıklanmış olursa olsunlar, bu malzemeler içinde, Talât Paşa'ya ait aktarılan telgraf örneğinde olduğu gibi, olayların çeşitli boyutlarına açıklık getirebilecek önemli bilgilerin bulunabileceğini iddia etmek yanlış olmayacaktır.

İncelediğim tüm belgeler ışığında şunu söylemek mümkündür: Eldeki malzeme her ne kadar kesin konuşmamıza en-

23 Örnek olarak seçilen alıntılar için Bkz. E. Z. Karal, *Osmanlı Tarihi*, c. 5, s. 145; Salahi R. Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, Ankara, 1986, c. 2, s. 36; Salahi R. Sonyel, "İngiliz Belgelerine Göre Adana'da Vuku Bulan Türk-Ermeni Olayları, Temmuz 1908-Aralık 1909", *Belleten*, c. LI, Sayı 201, Aralık 1987, s. 1245.

24 Özellikle Teşkilât-ı Mahsusa'da görev yapmış çeşitli kişiler bizlere 1914 yılından başlamak üzere yapılmış planlar hakkında son derece değerli bilgiler aktarmışlardır. Bu kişilerin anı ve eserlerinden yeri geldikçe bahsedilecektir. Türkçe anılarda Ermeni Kırımı konusunda bugüne kadar sistematik bir taramanın yapılmamış olduğunu belirtmekte fayda vardır. Türk kaynaklarında Ermeni Kırımı üzerine genel bir bilgi için Bkz. V. N. Dadrian, "Documentation of the Armenian Genocide in Turkish Sources", *Genocide, A Critical Bibliographic Review*, c. 2, Londra, 1991 içinde.

gelse de, İttihat ve Terakki Partisi'nin Merkez-i Umumi'sinin, muhtemelen Mart 1915 sonlarında, Ermenilerin bulundukları yerlerden sürülerek imha edilmeleri doğrultusunda bir karar almış olma ihtimali oldukça kuvvetlidir. Kırım için tek bir toplantı veya tek bir karardan bahsetmek olanaklı değildir. Eldeki belge ve anılardan anlaşılan, bu kararın tek bir toplantıdan çok, bir dizi toplantı ve tartışmalar sonucu alınmış olduğudur. Ayrıca, yine eldeki belge ve bilgilere dayanarak, bu kararın esas olarak İttihat ve Terakki Merkez-i Umumi'sine ait olduğunu, hükümet görevlilerinin belli bir kısmının bu karardan habersiz olduklarını söyleyebiliriz. Bu noktada devlet kararı ile parti kararı arasında bir ayrım yapmanın öneminin altını çizmek istiyorum. İttihatçıların tüm devleti denetim altına aldığı koşullarda parti ile devlet arasında bir ayrım yapmanın oldukça zor olduğu söylenebilecek olsa bile, dönemin olaylarını anlamak açısından bu ayrım gerekli ve önemlidir. Nitekim, Kırım konusunda en önemli bilgileri, partinin bu politikasını onaylamayan asker ve sivil bürokratlar vermişlerdir. 3. Ordu Komutanı Vehip Paşa, Trabzon Garnizon Komutanı Avni Paşa, Halep Valisi Celal bunlardan sadece bazı isimlerdir.

Şüphesiz sorunun, bir halkın imha edilmesi biçiminde "kökten", radikal bir biçimde çözümünden yana olan düşünceler birden ortaya çıkmamıştır. Bu fikir, deyim yerindeyse, olayların gelişmesiyle yıllar içinde olgunlaşmış ve savaş koşullarında kendisini İttihatçı yöneticilere olası tek seçenek olarak dayatmıştır. Bu nedenle I. Dünya Savaşı'nın böylesi bir kararın alınmasında belirleyici bir rolü olduğundan söz edebiliriz. Eldeki malzeme ve bilgiler ışığında bu gelişmenin çeşitli evrelerine, önemli dönemeç noktalarına ve hangi nedenlerin İttihat ve Terakki yöneticilerini böylesi bir kararı almaya itmiş olabileceğine ilişkin (sınırlı da olsa) bazı şeyler söylemek mümkündür. Bu çalışmada bu da yapılmaya çalışıldı.

Kurtuluş Savaşı genellikle bir "Sınır ve Toprak" savaşı ola-

rak ele alınır. Sevr ve Lozan anlaşmaları bu tarihin iki karşı ucunun sembolüdürler. Sevr bizim için "kara bir leke"dir; Lozan ise bir zafer, "yoktan varoluş" sembolüdür. Ermeni, Rum ve Kürtler Sevr'i genellikle "kaçırılmış, tarihi bir fırsat" olarak değerlendirirler. Lozan ise onlar için bir "haksızlık" sembolüdür. Sevr'i ve Lozan'ı taban tabana zıt değerlendiren tüm tarafların, aralarındaki farka rağmen, soruna ortak bir bakış açısıyla yaklaştıklarını söyleyebiliriz. Sevr ve Lozan, esas olarak, Anadolu topraklarının farklı uluslar arasında pay edilmesinin tarihi olarak ele alınmaktadır. Taraflar arasındaki tartışma, bu toprak meselesinde kimin haklı olduğu, kimin haksızlığa uğradığı noktasında yapılır. Ermeni, Rum, Kürt toplulukları, asırlardır kendilerinin egemenliğinde olan toprakların zorla ellerinden alındığını savunurlar. Türkler açısından ise tarihi özet şöyledir: Emperyalist devletler, Ermenileri ve Yunanlıları yanlarına alarak Anadolu'yu aralarında pay etmek istemişlerdir. Kurtuluş Savaşı ile Anadolu'nun parçalanması emellerine karşı çıkmış ve "Misak-ı Milli" olarak tanımlanan bugünkü devletimizin sınırları esas olarak korunmuştur.

Cumhuriyet, Osmanlı İmparatorluğu'nun uzun ve sancılı çöküş sürecinde, "Türkün makûs talihini" değiştiren bir dönüm noktasıdır. Bu nedenle, kendi tarihimizi esas olarak parçalanma, dağılma ve onurumuzla oynanma tarihi olarak kavramaya yatkınsınız. Gerçekten de, 1870-1920 yılları arasında sahip olunan toprakların % 85'i, nüfusun % 75'i kaybedilmiştir. 150 yılı aşkın bir süreyi çöküş ve parçalanma duygusuyla yaşamak, bizim için iki önemli sonucu da beraberinde getirmiştir. Birincisi, tüm sorunlarımıza, "sınır ve toprak" güvenliğimiz açısından yaklaşmaktayız. Bunu kendimize ilişkin bir nevi "özgüvensizlik" duygusu olarak da tanımlayabiliriz. Uluslaşma sürecine geçirmiş olmamız, ulusal devletimizi, yaşanmış büyük şoklar ve acılar sonucunda kurmuş olmamız bu özgüvensizliğin, özellikle de sınırlarımız konusunda kendisini gösteren korkunun oluşmasının nedenidir. Bu korku esas olarak Osmanlı'dan devraldığımız bir hastalığımızdır.

İkinci sonuç, tarihimizi tabulaştırmamızdır. Sevr-Lozan ikilemini çağrıştıran her tartışmaya büyük bir öfkeyle yaklaşmaktayız. Anadolu'da, yüzyılımızın başında büyük şiddet gösterileri biçiminde de yaşanmış olaylar üzerine sakın konuşmak, özellikle bunlar Rum, Ermeni veya Kürtlere yapılanlarla ilgiliyse, neredeyse imkânsız gibidir. Tarihin bu boyutunun tabulaştırılması, sadece olaylara taraf olan topluluklar arasında değil, bilim dünyasında da öylesine gerilimler, önyargılar oluşturmuş durumdadır ki, konu üzerinde ortak bir dil bularak konuşmak, tartışmak dahi ciddi bir sorun olarak durmaktadır. Oluşmuş taraflar vardır ve her taraf diğerine karşı sahip olduğu düşmanca eğilimleri de saklamaya gerek görmeden, "karşı tarafın tezlerini" çürütmeyi merkezine almıştır. Kanaatimce, bunda ana sorumluluk, konu üzerine sakın tartışma geleneğinden uzak Türk akademisyen çevrelerindedir. Eleştirel sayılabilecek tarihçilerimiz ise bu konuyu yok saymayı, soruna "bulaşmamayı" tercih etmektedirler. Buna karşılık Ermeni, Yunan veya Kürt araştırmacıların eserlerinin bazılarında ise, Türklerin "retçi" tutumu nedeniyle de özel olarak güçlenmiş açık veya gizli "Türk Düşmanı" bir tutumun varlığını gözlemek mümkündür.

Türkiye'de konuya ilişkin şöylesi bir tablonun var olduğunu söyleyebiliriz: Ermeni Kırımı veya Soykırımı, Rumların katledilmesi ve zorla Anadolu'dan sürülmeleri, Kürtlere yönelik katliamlar gibi kavramlar kullanıldığı an, bunu kullanan kişi veya kişilerin üzerine büyük bir öfkeyle gideriz. Bu konularla uğraşmak isteyenlerin, ya ceza hukuku çerçevesinde ya da toplumdan dışlanmaları biçiminde cezalandırılmalarının genel kural olduğunu ileri sürebiliriz. Burada iddia ettiğim şey, "sürgün", "Kırım", "katliam" gibi kavramlarla dile getirilen iddiaların mutlak doğrular olduğu değildir. Bu tablonun eksik olduğu, Türklere yapılanların da bu tabloya mutlaka eklenmesi gerektiği, haklı olarak ileri sürülebilir. Fakat asıl sorun şudur; bu tür tez ve karşı tezler konusunda bile, rahat, sakın ve ileri sürülen olgularla aramıza belli bir mesafe koyarak tartışma konumundan çok uzağız. Bu tür konuların, dillendirilmesi bile bizde öf-

ke, kızgınlık gibi son derece duygusal tepkilere yol açmaktadır. Ermeni sorunu ile ilgilenen eserlerdeki açık ırkçı ve saldırgan tutum bunun örneğidir. Bu ise sağlıklı, hastalıklı bir tutumun ifadesidir.

Tarihe ilişkin bu tutumumuz nedeniyledir ki, Cumhuriyet'i başlangıç noktası saymayı tercih ederiz. Tarihimizi Cumhuriyet'le başlatan bir tarih bilincine sahibiz. Bunun ana nedeni, Osmanlı İmparatorluğu'nun uzun bir dönemini, katliamları da içeren büyük altüst oluşlar ve yoğun bir çöküş ve "yok olma" psikozu içinde yaşamış olmamızdır. Cumhuriyet öncesi dönem büyük şoklar biçiminde yaşanmıştır. Sosyal psikolojik açıdan bireyler için geçerli olan, toplumlar için de geçerlidir. Birey ve toplumlar, büyük şok biçiminde yaşadıkları olayları kendi hayat hikâyelerine entegre etmekte zorlanırlar. Biz de Cumhuriyet öncesi tarihi, Cumhuriyet tarihine entegre etmekte zorlanıyoruz. Cumhuriyet öncesi yılları, bir kâbus dönemi olarak görüyor ve kendimizi de bu kâbustan kurtulmuş, iyileşmiş sayıyoruz. Bize bu dönemi hatırlatan her olgu ve konunun üzerine öfke ile saldırmamızın nedeni budur.

Oysa bu tutum toplumsal bir hastalığa denk düşer. Bir tarihi dönemi bilinçaltına atmak, yok saymak veya tabulaştırmak, bu döneme ilişkin birçok sorunun beraberinde tabulaştırılması ve üstünün örtülmesi sonucunu doğurur. Üzerinde konuşulamayan alanların genişliği ve fazlalığı ise, toplumun kendisi ile sıhhatli bir ilişki kurmasını ve toplumsal demokratikleşmeyi engeller. Cumhuriyetimiz, bizim hayat hikâyemizde, tarihi bir süreçte, bir nehir yatağında olduğu gibi, geçmişten bugüne ve yarına giden bir akış içerisinde, "normal" olan yerini almadığı müddetçe, her şeyin kendisiyle başladığı ve kendisiyle bittiği bir konuma sahip olduğu müddetçe ne Cumhuriyet fikrini içselleştirebiliriz ne de özlemini duyduğumuz toplumsal demokratikleşmeyi sağlayabiliriz. Bu nedenle, hem Cumhuriyetimizle barışabilmek hem de kendimiz üzerine daha sağlıklı düşünebilmek ve demokratik bir toplum yaratabilmek için tarihimize ilişkimizin yeniden düzenlenmesi kaçınılmaz gözüküyor.

Tarihte yaşanmış acı olaylar üzerine konuşmak yerine onların unutulmasını istemek son derece insani bir duygu gibi gözükür. Fakat yaşanmış bir acı olay, eğer üzerinde konuşmak başılamazsa "unutmaya" terk edilemez. "Unutma"nın yolu, hatırlamanın kurumsallaştırılabilmesinden geçer. Çünkü üzerinde konuşulmayan her olay, bilinçaltında yerini alır ve benzeri koşullar söz konusu olduğunda, yeniden yaşanma ihtimali ortaya çıkar. Bireylerde olduğu gibi, toplumlarda da, psikolojik hastalıkların ortaya çıkmasının nedeni, yaşanmış ama hatırlanmak istenmeyen bir olay üzerinde konuşmamak ısrarıdır. Görmek zorundayız ki, biz Türkler, bu sorun üzerine rahat ve sakin konuşmaya başlamadığımız, olay üzerine hatırlamayı kurumsallaştırmadığımız müddetçe, konunun yarattığı ve yaratacağı rahatsızlıklardan kurtulabilmemiz mümkün olmayacaktır.

Tarihimize ilişkin kabul etmemiz gereken bir gerçek vardır; Osmanlı-Türk tarihi sadece bölünme, parçalanma ve onurumuzla oynanma tarihi değildir. Bu aynı zamanda Osmanlı-Türk yönetiminin, bugünkü deyimle, İnsan Haklarını sürekli ihlâl tarihidir ve hatta iddia edebiliriz ki, Osmanlı Devleti'nin İnsan Haklarını gerçekleştirememiş olması dağılmada çok önemli bir rol oynamıştır. Bu, o dönemde Müslüman-Hristiyan eşitliğini sağlamak anlamına geliyordu. Büyük güçler Osmanlı Devleti'nin içişlerine bu nedenle de karışmışlar, İnsan Haklarını bir manipölasyon malzemesi olarak kullanmışlardır.

Elinizdeki kitabın ana tezi aslında şöyle de okunabilir; Sevr-Lozan tarihi de sadece sınır ve toprak tarihi değildi. Bu aynı zamanda I. Dünya Savaşı'nda yaşanan ve Ermeni Kırımı diye bilinen olay nedeniyle "Türklerin"²⁵ cezalandırılmak istenmesinin tarihiydi de. "Türkler" diğer uluslara karşı katliamlar yapmışlardı; bundan dolayı bu ulusların (Arap, Yunan, Ermeni vb.) "Türklerin" egemenliğinden kurtarılması ve "Türklerin" mümkün olduğu kadar küçük ve zayıf bir devletle yetinmelerinin sağlanması gerekiyordu. Özellikle Ermenilerin Soykırıma tabi

25 Bu ifadelerin yukarıdaki uyarı ışığında okunması gerekir.

tutulduğu ve "Türklerin" "insanlık suçu" işlemiş olmaları nedeniyle cezalandırılması gerektiği, 1918 sonrası döneminin olaylarını esas olarak belirlemiştir dersek abartmış olmayız. Kurtuluş Savaşı esas olarak bu suçlama ve bu suçlama nedeniyle "Türkleri", "insanlık suçu" esaslarına göre Cezalandırma arzusunun ürünü olarak yaşandı. Bu nedenle, tarihimiz sadece "toprak ve sınır" tarihi değil, onu da belirleyen boyutları olan, bugünkü kullanımı ile, bir İnsan Hakları tarihidir.

Paris Barış Görüşmelerinin merkezi konularından birisi, "insanlık suçu" olarak tanımlanan, savaş sırasında işlenmiş suçlar nedeniyle, İttihat ve Terakki önderlerinin ve Alman Kralı II. Wilhelm'in nasıl yargılanacağı meselesiydi. Başlangıçta gerek Osmanlı gerek Ankara hükümetleri, savaş ve Kırım suçlularının cezalandırılması konusunda kısmen olumlu bir tutum takınmışlardı. 1919 Ekiminde, Sivas Kongresi'nce seçilen Heyet-i Milliye ile İstanbul Hükümeti arasında, Amasya'da imzalanan ortak protokolde, savaş ve Kırım suçlularının yargılanmalarının "adlen ve siyaseten elzem" olduğu karara bağlanır. M. Kemal, Ulusal Meclis'in ilk açılış konuşmasında, Kırım'dan, "faza-hat" olarak söz eder. Birçok konuşmasında savaş ve Kırım suçlularının cezalandırılması gerektiğini tekrar eder. İstanbul Hükümeti'ne yazdığı bir yazıda söylediği gibi, üstelik bu cezalandırmayı, "birçok münakaşalara sebep olacak olan kâğıt üzerinde reklam tarzında neşriyattan ziyade bilfiil tatbikatile yârü ağyare izharını daha muvafık ve faideli" gördüğünü söyler. M. Kemal'in tutumu, İttihat ve Terakki'nin işlediği suçun hasır altı edilmesi veya inkâr edilmesi değildi. Bunlar açıkça kabul edilen hususlardı. İtirazı sadece, cezalandırmanın, Anadolu'nun parçalanması şeklinde gündeme getirilmek istenmesi idi.

Savaş ve Kırım suçlularının yargılanması kısmen gerçekleşti. Fakat, tarih bilincimizden silindi. Bunun önemli nedenlerinden birisi, Batılı güçlerin Misak-ı Milli şartlarını tanımak istememeleriydi. Oysa, Kurtuluş Savaşı önderleri, Kırım suçluları-

nın yargılanmasını, Misak-ı Milli'nin tanınması için ödenmesi gereken bir bedel olarak kabul etmeye hazırdılar. Batılı güçlerin, Türkiye'nin ne pahasına olursa olsun parçalanmasını öne almaları, Kurtuluş Savaşı'nın, sınır tarihi kadar önemli olan hat-ta onu da esas olarak belirleyen insan hakları boyutunun unutulmasına yol açtı. Eğer Müttefikler, Misak-ı Milli ve Kırım suç-larının cezalandırılması arasında ayırım yapmayı başarmış olsalardı bugün çok farklı bir tarih anlatıyor olacaktık.

Burada önerilen, Sevr-Lozan tarihinin, toprak ve sınır tarihi olarak kapatılmasıdır. Toprak veya sınır meselesinin açık tutulması veya hâlâ bitmediğinin savunulması, sadece yeni acılar getirmekle kalmayacaktır. Toprak ve sınır tarihi olarak bu tarih kapatılmadıkça insan hakları üzerine de konuşamayacağımızı düşünüyorum. Savunduğum, bugünkü sınırlarıyla Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin varlığının tartışma kapsamı dışına çıkartılması, Türkiye'nin özgür ve demokratik bir cumhuriyet haline dönüştürülmesinin merkeze alınmasıdır. Bırakalım, toprak ve sınır kavgasını, ellerindekinin az veya kaybettiklerinin çok olduğunu, daha da çoğunu almaları gerektiğini düşünen hangi cins ve soydan olurlarsa olsunlar, "pan"cılar, milliyetçiler yap-sınlar. Özgür ve demokratik bir Türkiye için en anlamsız tartışma budur. Fakat böylesi bir Türkiye için yapılması gereken bir şey vardır: Sevr-Lozan tarihi de dahil, tarihimizi insan hakları tarihi olarak yeniden ele almak...

Tarihimiz ve kendimiz üzerinde yeniden düşünmek anlamına gelecek olan bu tarz bir yaklaşımın anlam ve önemi üzerine burada ayrıntılı bir biçimde durmam mümkün değil. Şu kadarını söylemekle yetinmek istiyorum: Ülkemizde, siyasetçilerimiz her gün bağlılık yemini ettikleri Demokratik Hukuk Devleti'nin gerçek anlamda hayata geçmesinin en önemli şartlarından bir tanesi, tarihimize ilişkin, insan haklarını merkeze alan bir bakışın geliştirilmesidir. Farklı ulus-kültür grupları arasında yaşanmış büyük insanlık dramları üzerinde açık olarak konuşmayı başaramadıkça, demokratik bir toplumsal örgütlenmeyi

asla gerçekleştiremeyiz. Türkiye'de veya bölgemizde, farklı ulus grupları arasında hâlâ sürmekte olan ve her ulusun milliyetçilerince de körüklenen düşmanlıkları ortadan kaldırmanın, bölgemizde barış ve istikrarı sağlamanın önemli bir koşulu da budur. Kapısını bir türlü açmayı başaramadığımız Avrupa ile ilişkilerin, böylesi bir açılımla, başka bir seyir alabileceğini eklemeye gerek yok zannederim (En azından Avrupa'nın gerçek niyetinin açığa çıkarılması itibarıyla...).

Türkiye, yaşanmış aksi yöndeki tüm olaylara, tüm "temizlik" çabalarına rağmen, hâlâ etnik-dinsel-kültürel bir mozaiktir. Aralarında büyük acılarla dolu olarak yaşanmış ortak bir geçmiş de olan bu farklı toplulukların kolektif hafızaları, büyük ölçüde "kendilerine yapılan" haksızlıklarla, "diğerine" karşı önyargılarla doludur. Yaşanmış tarih nedeniyle, birbirleri hakkında oluşmuş önyargılara sahip bu toplulukların bir arada yaşamaları, ancak yaşanmış acılar üzerine açıkça konuşmayı başarımlarıyla mümkündür. "Diğerinin acısını anlamanın", "yaşanmış acıları ortaklaştırmanın ve hepimizin ortak acısı haline getirmenin", toplum olarak bir arada yaşamamanın "ortak anlam üreticisi" olduğunun ve olacağının görülmesi gerekmektedir. İnsan hakları, bir devletin bünyesinde eşit ve eşdeğer vatandaşlar olarak birlikte yaşamamıza "ortak anlam" katacak, bizlere "ortak aidiyet" duygusu verecek çok önemli bir unsurdur.

Cumhuriyet tarihimizi bu gözle yeniden ele almamız gerekiyor. Bugün, Alevi-Sünni, laik-antilaik, Türk-Kürt ekseninde yaşadığımız tüm sorunların ve çatışmaların insan hakları merkeze konarak yeniden gözden geçirilmesi hem bu sorunların yeni acılar anlamına gelen çatışmalar biçiminde yaşanıyor veya yaşanacak olmasının önüne geçebilecek hem de ülkemizde demokratik yaşam tarzının egemen kılınmasını sağlayacak "kültürel iklim" değişimine temel oluşturacaktır.

Önerdiğimin aslında çok basit bir şey olduğunu düşünüyorum. Zannediyorum, bugün Alevi, Sünni, Türk, Kürt, gayrimüslim vb. var olan tüm kolektif grupların kendi tarihlerine

ilişkin kolektif hafızaları ile, "resmi" olarak dillendirdikleri arasında büyük bir uçurum olduğunu hepimiz kabul ederiz. Çeşitli grupların, tarihe ve bugüne ilişkin davranışlarını esas olarak belirleyen, onların kolektif hafızalarında derin izler bırakmış yaşanmış olaylar bütünüdür. Bu kolektif hafıza daha çok, "ötekilerin" kendisine yaptıkları ile şekillenmiştir. Ve her grup kendisi açısından "büyük bir haksızlık" olarak ele aldığı bu tarihi, grubun en önemli "ortak anlam üreticisi" olarak görmekte ve kullanmaktadır. Grubun aidiyet duygusunu önemli ölçüde belirleyen budur. Ama hiçbir grup, kendi yaşadıkları üzerine oturttuğu tarihi ve bugünü kavrayışı konusundaki kanaatini pek açık olarak dile getirmez. Yani bir anlamda toplumca, birbirimize karşı "takıyye" yapmakta olduğumuzu iddia edersem çok abartmış olmayacağımı düşünüyorum.

Toplum olarak yaptığımız "takıyye" bir tek, kendi grubumuzun kolektif kimliğinin oluşumunda belirleyici olan ve "öteki" hakkında olumsuz kanaatlerle dolu olan düşüncelerin açıkça dile getirilmemesi ile sınırlı değildir. Resmi tarih olarak anlatılanlarla, gerçekler arasında büyük bir uçurum olduğunu bildiğimiz halde bu konuda da "takıyye" yapmayı tercih ediyoruz. Resmi olarak izin verilmiş olayların hatırlanması üzerine oturmuş "resmi kolektif hafızamız" ile kendimize sakladığımız "özel hafızalarımız" oluşmuş durumdadır. Kitabın konusu olan Ermeni Sorunu'nu ele aldığımızda bu durum çok daha açık belli olur. Bugün bile, özellikle olayların yaşandığı bölgelerde konu üzerine yüzlerce anı, öykü vb. aktarılır. Resmi olarak anlatılanların doğru olmadığını bilir ama bunu kendi "resmi görüşümüz" olarak savunmaya devam ederiz. Kendi özel dünyalarımızda ise, katledilen veya dedelerimizce hayatları kurtarılan Ermenilerin hikâyelerini anlatırız.

Bu önsözde ayrıntısı ile ele alamayacağım şizofrenik bir durumun varlığından söz ediyorum. Toplum olarak kişilik bölünmesi ile karşı karşıyayız. Toplumun resmi kimliği ile gayri resmi "özel" kimliği arasında büyük bir uçurum oluşmuştur.

Özel dünyalarımızda bizi esas olarak belirleyen davranış, düşünme tarzlarını "kamusal" hale sokmadıkça, "özel" düşüncelerimizi dillendirmedikçe bu hastalıktan kurtulma şansımız yoktur. Görmemiz gereken şudur; oluşturduğumuz "resmi kolektif hafıza" ile kendi gerçek hafızalarımız arasında kendimizin yarattığı bu büyük uçurumu açıkça dile getirmediğimiz ve aşmadıkça, özgür ve demokratik bir Türkiye'nin oluşma şansı çok zayıftır.

Önerdiğimiz, tarih, kendimiz ve "öteki" hakkındaki gerçek kanaatlerimizin dillendirilmesidir. Resmi tarih ile grupların özel tarihleri; "resmi hafızamız" ile her bir gruba has "kolektif hafızalar" arasındaki uçurumların ortadan kaldırılmasıdır. Bunun da, tarihe ve kendimize yönelik, insan haklarını merkezine alan bir bakışla geliştirilebileceğini düşünüyoruz. İnsan haklarının merkeze alınması ile tüm grupları birbirine bağlayacak "ortak bir aidiyet" duygusu yaratabileceğimizi iddia ediyoruz.

Bu çalışmanın, Kurtuluş Savaşı yıllarında, Ermeni sorunu ekseninde, "insanlık suçu" işlemiş olmak iddiasının, yani insan hakları sorununun ne denli önemli ve belirleyici olduğunu göstermeyi başarabileceğini ümit ediyoruz. Gerek "insanlık suçu" kavramı, gerekse bu suç nedeniyle bir devletin yöneticilerinin bireysel olarak sorumlu tutularak yargılanmaları gerektiği, insanlık tarihinde ilk defa biz "Türkler" in cezalandırılması bağlamında gündeme getirilmiş ve uluslararası hukukun sorunu olmuştur. Paris Barış Görüşmeleri'nde gündeme gelen bu tartışmalar, daha sonra II. Dünya Savaşı sonrası Nazilere karşı yapılan yargılamalar için hukuki temel teşkil etmiştir. Bugün Yugoslavya, Ruanda gibi ülkelerde işlenmiş "insanlık suçlarının" yargılanması süreci, yani ulusal ve uluslararası hukuk alanında atılan adımların ve oluşturulan kurumların temelleri "Türkler" ekseninde yapılan tartışmalarda atılmıştır. Bu tarihi "unutmaya" çalışmanın fazlaca bir yarar getirmeyeceğini görmemiz gerekiyor.

Elinizdeki çalışma 1995 yılında Hannover Üniversite'sinde kabul edilen doktora tezimin genişletilmiş halidir. Ana eksen İstanbul'daki yargılamalardır ve bu nedenle okuyucuyu, burada, Ermeni sorununun, tartışılması gereken tüm boyutlarına ilişkin bilgiler bulabileceği yanılgısına karşı uyarmak isteriz. Doktora çalışmasında yeteri kadar kullanmadığımız bazı Alman arşiv dokümanlarını Türkçe çalışma sırasında yeniden değerlendirdik. Bu belgelerden alıntıları, Türkçe'de ilk defa yayımlandıkları düşüncesiyle biraz fazla tuttum. Alman belgelerinin çoğunu, düzelterek, yeni kayıt numaralarına göre verdik. Tüm belgeler için tek bir numaralandırmayı, düzeltme haftalar alacağı için ancak sınırlı olarak yapabildik. Ayrıca, dönemin meclis tartışmalarını da, araştırmacılar için önemli olduğu inancıyla uzun uzun aktardık. Alıntıların uzunluğu ve tekrarlar eğer sıkıcı bulunacaksa, bundan dolayı okuyucudan özür dileriz.

Doktora çalışmam, 1996 yılında, mahkeme tutanaklarının, sadece Ermeni sorunuyla ilgili bölümleri ile birlikte, *Armenien und der Völkermord, die Istanbuler Prozesse und die Türkische Nationalbewegung* adıyla yayımlandı. Çalışmayı 1995 ortasında tamamlamıştım. Konuya ilişkin daha sonra da birçok eser yayımlandı ama onları işleme şansına sahip olamadım. Bu dönemde Türkiye'ye döndüm ve finansmanını da sağlayarak, Yakın Dönem Türkiye Tarihi üzerine bir Dokümantasyon Merkezi açmak istedim. Kendileriyle görüştüğüm bazı vakıflar ve üniversiteler önce severek "evet" dediler, daha sonra ise "hayır" cevabı aldım. Hayır cevabı almamda, "Ermeni meselesi ile uğraşmıyor olmam" önemli bir yer tutuyordu.

Ermeni meselesi Türkiye'de tabudur. Üzerine konuşulmaz. "Tehlikeli" bir konu sayılır. Konuyla sadece resmi devlet tezinin doğruluğunu kanıtlamak isteyenler uğraşır. Etnik köken itibarıyla Türk olan bir Türkiye Cumhuriyeti vatandaşının, başara-bildiğince objektif bir çalışma yapması "normal dışı" bir davranış sayılmaktadır. Hele hele tutumunuz oluşmuş kampların ve tarafların dışında ise, yapılanın izahı daha da zor olmaktadır.

Bunu bilmiyor değildim. Nitekim bu "normal dışı" tutumumu izah için, hakkımda bir dosya hazırlandı ve ilgili yerlere dağıtıldı. Dosya'da, yurtdışında yayımladığım bir makalenin ve hakkımda çıkmış bazı gazete haberlerinin çevirileri ve "Bir grup Türk aydını" imzalı bir mektup bulunuyordu. Mektupta, "Ermeni ajanı", "Türk düşmanı" olduğum söyleniyor ve ilgili kişi veya kuruluşlar, benimle ilişkiye geçmemeleri konusunda uyarılıyordu. Yurtdışında, kendilerini "Devlet karşıtı" olarak tanımlayan çevrelerin tutumu da bundan farklı değildi. Türkiye Cumhuriyeti ile "araları iyi olmayan" bu çevreler, "TC düşmanlığı" yapmadığım için, "Devletin özel görevlendirdiği kişi" veya "Genelkurmay ajanı" olduğum yolunda yayınlar yaptılar, yapıyorlar. Bunların, alışılmış düşünce kalıpları dışında düşünmenin ödenmesi gereken bedeli olduğunu geçmiş siyasi hayatımdan da biliyorum. Ama beni en çok üzen, sol ve eleştirel olmak konusunda, "burunlarından kıl aldırmayan" birçok kişi ve çevrenin de, "Ermeni sorunu ile uğraşmamı" bir "kusurum" olarak görmeleri ve bu nedenle önerdiğim projeye "hayır" demeleri oldu.

Kitabın "yok sayılması" veya "küfre uğraması" seçenekleri dışında ciddi bir tartışmaya yol açması en büyük ümidimdir. Hele Susurluk skandalının gösterdiği gerçekler açısından bu tartışmanın daha da önemli hale geldiğini düşünüyorum. Birçoğumuzu hayrete düşüren devlet içindeki özel çeteleşme ve onların eylemleri konusu, yaşanmış tarihsel deneyler bilindiğinde insana fazla şaşırtıcı gelmiyor. Geçmişteki Teşkilât-ı Mahsusa, Ordu, İçişleri Bakanlığı (Emniyet) ilişkileri ile bugün yaşananlar arasında önemli bir zihniyet sürekliliği söz konusudur.

Çalışmada birçok kişiden yardım gördüm. Burada özellikle Prof. V. N. Dadrian'ı ve Prof. Peter Gleichmann'ı anmak isterim. Sayın Dadrian, sadece 30 yılı aşkındır konuya ilişkin topladığı malzemeleri, akademik dünyada yakından tanıdığımız belge saklama kıskançlığından uzak, hizmetime sunmakla kalmadı, aradığım konulara ilişkin Ermenice kaynakları da buldu ve benim için çevirdi. Prof. Gleichmann, Norbert Elias'ın sosyal bi-

limcilere önerdiği "angajman" ve "mesafe" dengesini ve bunun bir çalışma somutunda nasıl hayata geçirilmesi gerektiğini, titiz eleştirileri ve ısrarı ile göstermeye çalıştı. Yücel Demirel, Tahir Aday, Sevinç Yıldırım Osmanlıca metinleri çevirdiler. Kaynakçalar konusunda adlarını sayamayacağım birçok insanın yanı sıra Fahri Aral, Ahmet Yüksel, Erol Şadi Erdinç yardımcı oldular. Kudret Emiroğlu, İngilizce alıntıları Türkçeleştirmenin ötesinde, içerik konusunda son derece önemli uyarılarda bulundu. Onların yardımlarına çok şey borçluyum. Kitapta dile gelen fikirlerin, yanlışların sorumluluğunun bana ait olduğunu eklememe ise gerek yok.

Hamburg, 16 Haziran 1998

İkinci Baskıya Önsöz

Kitap ilk yayınlandığı zaman, üzerinde ciddi tartışmalar yapılacağına zannettim. Yanıldım. İki yıl boyunca, *Agos* dergisindeki tanıtmayı bir kenara bırakırsam, kitap hakkında ne tek bir tanıtma yazısı çıktı, ne de tek bir eleştiri yayımlandı. Daha ilginç olanı ise, suskunluğa mahkûm edilmiş bir kitabın, bilimsel çalışmalar için gerçekten çok kısa sayılabilecek bir süre içinde ikinci baskıyı yapıyor olması. Demek ki kitabı alan ve okuyanlar var, ama bunların hepsi ama hepsi, şu veya bu nedenle susmayı tercih ediyorlar.

Önceleri, demek ki konu Türkiye'de "geçmişe" ait sayılıyor, bu nedenle sadece meraklısı alıyor ve onun dışında kimseyi ilgilendirmiyor, diye düşündüm. Sonra Amerikan Kongresi'nde soykırımı kabul etmeye yönelik bir tasarı üzerine konu aktüel bir önem kazanınca, hiç değilse akademik çevrelerde, kitap üzerine bir tartışmanın başlayacağını zannettim. Sonuç gene hüsrana oldu. *Milliyet* gazetesinin köşe yazarlarından, emekli Büyükelçi Şükrü Elekdağ 2 Ekim 2000 tarihli köşe yazısında bu tuhaf durumu şöyle dile getirdi: "Taner Akçam'ın, Ermeni krımının İttihat ve Terakki hükümeti tarafından Ermeni milletini yok etmek amacıyla planlanıp uygulandığını ve bu nedenle 'jenosit' olduğunu iddia eden "İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu" adlı... kitabı hakkında bugüne kadar hiçbir akademisyenimiz bir değerlendirme yapmış veya bir eleştiri makalesi yazmış değil..."

Acaba bu suskunluğun nedeni ne? Cevabını aradığımız birçok soruya ışık tutacak anahtar sorunun bu olduğunu düşünüy-

yorum. Acaba neden susuyoruz? Acaba neden konuşmuyor, tartışmıyoruz? Niçin tartışmaktan kaçıyoruz? Bunun nedeni elbette bu kitapta ileri sürülen tezlerin "tartışılmaz hakikatler" içeriyor olması değil. Kitabın içerdiği olgusal bilgiler doğru olsa bile, en azından yorum ve analizlerin tartışmaya açık olduğu kuşku götürmez mi? Tarih bilimi dediğimiz şey de zaten, olguların alt alta dizilmesinin ötesinde bir şey değil midir? O halde Türkiye tarihinin "en karanlık" dönemlerinden birisi üzerine yazılmış bir kitap hakkındaki bu suskunluk nasıl açıklanmalı?

"Susmak ve suskunluk" kavramlarının yeterli olmadığını iddia edenlerimiz olabilir. Gerçektende Eylül-Ekim 2000'den bu yana günlük gazeteleri tararsak, üzerinde en çok gürültü koparttığımız konuların başında "Sözde Ermeni Soykırımı Sorunu" gelir. Bu durumun önümüzdeki dönemde de devam edeceğini söylemek yanlış olmaz. Ama konu üzerine kopartılan gürültünün önemli bir özelliği var. Yapılanlar, bilinçli veya bilinçsiz olarak, "gerçekten 1915'te ne oldu?", sorusuna cevap vermekten kaçmak üzerine kurulmuştur. Toplum, tarihte yaşananlar üzerine düşünmeye, geçmişini üzerine kafa yormaya değil, düşünmek için "savaş meydanlarına" davet ediliyor. Konu üzerine sakin düşünmeye ve konuşmaya çağrı yapanlara ise, ortaçağdaki cadı avını aratmayacak tepkiler gösteriliyor. Sanki suskunluğun sürmesi amacına yönelik bir kuru gürültü kopartılıyor gibi.

Niçin tarihimiz üzerine sakin ve rahat düşünmekten ve konuşmaktan kaçıyoruz, bizi bu kadar rahatsız eden nedir? Eğer söz konusu olan, "biz Türklere yapılan iftira" ise ortada çekinilecek bir şey olmaması gerekirdi. Çünkü halkımızın deyiimiyle, "yalancının mumu yatsıya kadar yanar". Yani en az korkacağımız şey "bize yapılan iftiralar" olmalı. Yoksa soykırımı zorla kabul ettirmenin sadece bir başlangıç olduğuna, bunu tazminat ve toprak taleplerinin takip edeceğine ve Kadıköy'ün yarısı kadar bile nüfusu olmayan Ermenistan'ın Türkiye'den bunları zorla alabileceğine gerçekten inananlarımız mı var? Veya, Batılı devletlerin, bu talepleri kabul etmeyecek Türkiye'ye karşı askeri işgal de dahil her türlü müdahaleye başvurmayı planladığını dü-

şünenlerimiz mi var?

Bir an için, Ermenistan'ın toprak gibi en küçük bir talebi olmadığını yüzlerce defa tekrar etmesi gerçeğini bir kenara bırakalım ve böyle bir talebin var olduğunu düşünelim. Ama kuvveti, askeri gücü Ermenistan ile kıyaslanmayacak Suriye, bağımsız devlet olduğundan bu yana, Ermenistan'ın yapmadığı bir biçimde, hiç çekinmeden, resmi haritalarında bile Hatay'ı kendi toprağı olarak gösteriyor. Buna rağmen Türkiye, aradaki ilişkilerin PKK nedeniyle çok zorlandığı dönemler dahil, Suriye ile diplomatik ilişkilerini sürdürmekte hiç sorun görmedi.

"Sözde Ermeni Soykırımı" iddialarına gösterdiğimiz bu büyük öfke, bu büyük tepkinin altında başka nedenler olmalı. Çünkü ortada gerçekten cevap vermekte zorlanacağımız çok basit sorular var. Osmanlı arşivlerinde veya Genelkurmay arşivlerindeki bilgilerin 80 yıldır araştırmacıların hizmetine sunulmamış olmasını "ihmalkârlık" veya "şark tembelliği" ile açıklayabilir miyiz? Konuya ilişkin, Alman, İngiliz, Fransız, Amerika ve Avusturya arşivlerinde var olan bilgilerin Türkçeye çevrilmemiş olmasını, Türkiye'de bunların bilinmiyor olmasını ne ile açıklayacağız? "Evet, 1915'te yaşananları bir soykırım olarak tanımlamak yanlış olmaz", diyenleri veya "soykırım demesek bile bu büyük bir insanlık suçudur, insanlık dramıdır", diyenleri bir kaşık suda boğmak istememizi nasıl açıklayacağız?

Soruları daha da artırmak mümkün. Ama tüm bunların cevabı bir noktada yatıyor. Şu veya bu nedenle Türkiye kendi tarihi ile yüzleşme cesaretine sahip değil. Türkiye tarihinden korkuyor ve tarihi ile yüzleşmenin sonuçlarının kendisi için iyi olmayacağı kanaatine sahip. Ama işte asıl yanlış da burada. Türkiye'deki ortak kanaat, "1915'te gerçekten ne oldu" sorusuna cevap aranmasının ve yaşananların soykırım olarak kabul edilmesinin kıyamet günü ile eşdeğer olduğudur. Eğer sakın sakın konuşursak, kıyamet kopacak, dünyanın sonu gelecektir. Çünkü, ya olanları, nasıl ad koyarsak koyalım, insanlık suçu olarak kabul etmek tehlikesi ortaya çıkarsa ne olacak? Derinde yatan korku bu mu acaba? Aradan 85 yıl geçmiştir ve biz hâlâ

85 yıl önce yaşananların ne olduğunu, kızmadan, bağırmadan, her bilgiyi özümseyerek konuşma yeteneğinden çok uzağız. Üzücü ve sorun olan da budur.

Geçmişte yaşanmış olgularla kurulan bu tür sıhhsiz ilişki tarzının, bir travmaya denk düştüğünü kolayca ileri sürülebiliriz. Yaşanmış büyük şoklar, bu şoku yaşayanlarda, benzeri durumları yeniden yaşamak korkusu yaratır. Bundan kurtulmak için ise, yaşanmış şokları yok sayma yoluna gidilir ve hatırlatana büyük öfke duyulur. İslami kültürce de beslenen, "boşvermişçiliğimizi" ve "adamsendeciliğimizi" de bu tabloya eklerseniz, geçmişe hatırlamak değil, unutmak bizim için daha önemli olur. "Geçmişe sünger çekmek", en yakın tarihimizde bile yaşanmış olayları hemen ve bir an önce unutmak istemek ana kültürümüzdür ve bu tutum tarihte yaşanmış şokların sonucu oluşan travma ile de beslenmektedir.

Eğer sorunun tarihte yaşanmış büyük şoklardan ve bunun sonucu ortaya çıkan travmadan kaynaklandığını düşünüyorsak, sorunun çözümünün nerede yattığı da kendiliğinden ortaya çıkar. Unutmak istediğimiz ve üstüne sünger çekmek istediğimiz her şey ayağımıza dolanır: Birikir, birikir ve artık yürüyemez hale geliriz. Yaşanmış olandan kaçmak ancak yeni sorunlar yaratır. Tek çözüm, yaşanmış olanla yüzleşmektir. Unutmanın en doğru biçimi, hatırlamanın kurumsallaştırılabilmesidir. Türkiye eğer gerçekten yakın veya uzak geçmişini unutmak istiyorsa, ki bu çok doğal bir insani duygudur, ama bunu ancak hatırlamayı kurumsal hale sokarak başarabilir.

Bu noktada, tarihle yüzleşme işinin sadece tarihçilere bırakılmayacağı gerçeğinin altını çizmek gerekiyor. "Tarihi tarihçilere bırakalım" tezi, yeni bağımsızlığına kavuşmuş Ermenistan devletinin yöneticilerinin, Türkiye ile ilişkileri geliştirebilmek için buldukları pragmatik bir çözümdü. Amaç, tarihin bugünkü ilişkiler için bir engel teşkil etmesini önlemektir. Ayrıca, Ermenistan yöneticileri, tarihte yaşanmış olanlara konulacak ad konusunda sahip oldukları "özgüven"den dolayı böyle bir öneriyi yapabiliyorlardı. Türkiye bu öneriye zamanında sıcak bakmadı.

Ama ne zaman ki, Batı parlamentoları birbiri ardı sıra "soykırımı tanıma" kararları almaya başladı, bu formül ağızlarından eksik olmadı.

Gerçi, "Tarihte yaşanmışlar tarihçilere bırakılacaktı" ama tek bir şartla; eğer bu, bugüne kadar ki resmi Türk tezlerinin doğruluğunu kanıtlamak olarak anlaşılacaksa. Aksi düşünülemezdi bile. Fakat, tarihçilerin alacakları kararda serbest olacaklarını kabul etsek bile, şu andaki sorunun, birilerinin alacakları kararlarla sınırlı olmadığını görmek zorundayız. Asıl tartışması gereken toplumun kendisidir. Her bir bireyi, grubu ve kesimi ile toplum kendi tarihi üzerine konuşmadıkça bu sorunun içinden çıkmak mümkün değildir. Çünkü söz konusu olan, geçmişte yaşanmış bir olay hakkında karar vermek değildir.

Tarih üzerine her konuşma ve tartışma, sosyal bilimcilerin büyük ölçüde üzerinde birleştikleri gibi, sadece geçmiş üzerine değil, hatta ondan daha da önemli olan, bugün ve yarın üzerine bir konuşmadır. Türkiye toplumu eğer tarihi üzerine konuşmayı başaramazsa, bugünü ve yarını üzerine de sıhhatli konuşmayı başaramayacaktır. Eğer Türkiye'de demokratik ilişkilerin egemen olmasını, insan hakları ihlallerinin ortadan kalkmasını istiyorsak, tarihin de bu doğrultuda ele alınması kaçınılmazdır. Geçmişini konuşamayanın yarınını kuramayacağı çok tekrarlanmış bilinen bir gerçektir.

İçinde yaşadığımız aylarda ve önümüzdeki dönemde, soykırım konusu ve Türkiye-Ermenistan ilişkileri, gündemin önemli başlıklarından birisi olmaya aday gözüküyor. Ama şimdilik "şahinler konuşuyor". Sorunu karşılıklı "pes ettirme" metoduyla halletmek isteyenler şu anda gücü ellerinde tutuyorlar. Diaspora Ermeni örgütleri, Batılı devletleri kullanarak ve onların Türkiye üzerine baskı yapmasını sağlayarak soykırımı Türkiye'ye kabul ettirebileceklerini düşünüyorlar. Elleri başka imkânları da yok zaten. Buna karşılık Türkiye de elindeki imkânları kullanarak Diaspora'yı susturabileceğini hesap ediyor. Böylece hem aradaki devletlerin ellerine büyük kozlar veriliyor hem de Türk-Ermeni düşmanlığı yeniden örgütleniyor.

Çünkü ortada taraflar var ve bunlar ellerinde "soykırım silahı", yalın kılıç çarpışıyorlar.

Bu çatışma ve düşmanlık ortamının en doğrudan sonucu, konunun, Türkiye'de üzerine konuşulacak bir sorun olmaktan çıkmasıdır. Bu noktada Diaspora ile Türkiye devleti sanki aynı noktada birleşiyor gibidir. Konu "iki düşman güç arasındaki savaşta" halledilecektir. Sorunun gerçek muhatabının Türkiye toplumu olduğu ve toplumun tarihte nelerin yaşanmış olduğunu bilme ve öğrenmesi gerektiği, bu sağlanmadan çok fazla bir adım atılamayacağı gerçeğinin, "çatışan düşmanlar" mantığı içinde yeri yoktur. Düşmanlık ve nefreti yeniden örgütleyerek değil, ancak yaşanmışlar üzerine karşılıklı konuşma ve tartışma anlayışı ile; Türk-Ermeni dostluğunu yeniden inşa ederek sorunun çözülebileceği, şu andaki "savaşan tarafları" fazlası ile ilgilendirmiyor gözüküyor.

Şu anda birbirlerini düşman olarak algılayan tarafların sorununa yaklaşımları hâlâ eski milliyetçiliklerin izini taşıyor. Taraflar hâlâ 19. yüzyılın söylemi içinden, onun koordinatları ile olayları algılamaya, ele almaya çalışıyorlar. Tarih üzerine konuşmanın Türk veya Ermeni olmaktan bağımsız ortak bir dili olabileceği bu kesimler için çok aykırı bir düşünce gibi durmaktadır. Konuşanların etnik kökenlerinin değil, yaklaşım tarzlarının esas olduğu, Türk veya Ermeni olmayı aşan ortak bir dilin, yaklaşımın kurulabileceği ve kurulmasının şart olduğu bu çevrelerce görülemiyor. Ama özellikle yapılması gereken de budur. Yoksa bütün tarih, farklı milliyetler (ırklar) ve onların birbiriyle savaşından mı ibaret? Ve sadece her ulusun, her milliyetin kendi doğrusu mu var?

Ben, 20. yüzyıl başında kalması gereken bu ilkel milliyetçi yaklaşımların aşılması gerektiğine, bu iki halkın yan yana gelmesi dışında, birbirleri ile doğrudan konuşma ve tartışmaları dışında hiçbir çözümün çözüm olmayacağına inananlardım. Hem Türklerin hem Ermenilerin yaşadıkları travmadan kurtulabilmelerinin yegâne yolu budur. Bu iki topluluk, "birbirine mecburdur."

Kitabın ikinci baskısında, bazı teknik hataların düzeltilmesi ile yetindim. Bunun dışında herhangi bir ekleme veya genişletme yoluna gitmedim. Hiç değilse ikinci baskı ile birlikte üzerindeki suskunluğun ortadan kalkacağını ümit ediyorum. Bu kitapta ileri sürülen fikirler üzerine konuşmaya ve tartışmaya başladığımız an, savaş baltalarını ellerine almış olanların alanlarını ciddi ölçüde daraltabileceğimizi düşünüyorum.

Taner Akçam
Hamburg, 30 Eylül 2001

Birinci Bölüm

KIRIM KARARINA KADAR ERMENİ SORUNU

Ermeni sorunu ile ilgilenen birçok eserde, Ermenilerin Osmanlı topraklarında 19. yüzyıla kadar görelî olarak "rahat ve huzur" içerisinde yaşadıkları söylenir. "İkinci sınıf statüleri bir kenara bırakılırsa, Ermenilerin büyük çoğunluğu Osmanlı İmparatorluğu'nun güçlü olduğu ve genişlediği dönemlerde kısmî olarak huzur içinde yaşıyorlardı."¹ Bu genel yargı, ancak 19. yüzyıl ile birlikte girilen büyük çatışmaların gölgesinde bir anlam kazanır. Bu yüzyılda yaşanan olumsuzlukları vurgulamak için geçmişe yapılan bu tür göndermeler, daha önce yaşanmış tarihin objektif bir değerlendirilmesi olarak ele alınamaz. Çünkü, Osmanlı Devleti, gerek teokratik niteliği² gerekse padişahın kayıtsız şartsız otoritesine dayalı olması nedeniyle despotik bir ka-

1 Richard G. Hovannisian, "The Historical Dimensions of the Armenian Question 1878-1923," Richard G. Hovannisian (der.), *The Armenian Genocide in Perspective*, New Brunswick, (ABD) ve Londra, 1991, s. 20.

2 Osmanlı Devleti'nin teokratik bir karaktere sahip olup olmadığı tartışma konusudur. Burada kavram, siyasal iktidarın meşruiyet temelini dinden alması genel anlamıyla kullanılmaktadır, Ayrıntılı tartışmalar için Bkz. *Bilgi ve Hikmet*, S. 11, Yaz 1995.

rakter taşıyordu ve devlet sınırları içerisinde yaşayan topluluklar, 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar, vatandaş değil, padişahın kulları sayılıyorlardı. Büyük ölçüde hukuki güvencelerden yoksun olan bu topluluklar, özellikle de vergi toplama adı altında, kanuni, kanunsuz çeşitli biçimlerde, hem merkezin hem de yerel yöneticilerin baskı ve tahakkümlerine maruz kalıyorlardı. Tüm Osmanlı ahalisinin maruz kaldığı baskıların yanı sıra, gayrimüslimlere yönelik özel baskı ve dışlamalar söz konusuydu.³

Konumuz açısından, Osmanlı tarihi boyunca "rahat ve huzur" içinde yaşamının ne anlama geldiğinden daha önemli olan bir başka boyut daha söz konusudur. 19. yüzyıl boyunca yaşanan büyük çatışmalar ve katliamlarda, bu "rahat ve huzur" döneminde oluşmuş kültürel-hukuki arka plan önemli bir rol oynamıştır. Özellikle Müslim-gayrimüslim ekseninde yaşanan çatışmalarda bu arka plan belirleyici olmuştur. 'Ermeni Sorunu'nun, bir imha kararı ve Kırım'la sonuçlanması ancak bu arka planın bilinmesiyle anlaşılabilir. İddia ettiğim şey, Kırım'ın, kültürel-hukuki arka planın doğal ürünü veya doğrudan sonucu olduğu değildir. Varolan kültürel-hukuki arka plana rağmen, bazı özel koşullar olmasaydı böylesi bir Kırım kararı alınmayabilirdi de. Söylemek istediğim sadece, 19-20. yüzyıldaki Türk (Müslüman)-Ermeni çatışmasının ve Kırım'ın bu arka plan bilgisi olmadan anlaşılamayacağıdır. Bu nedenle, konuyla ilgilenen eserlerde sürekli tekrarlanan, "19. yüzyıl öncesi fazla sorun yoktu, sorunlar gelişen milliyetçiliklerle birlikte ortaya çıktı" biçimindeki görüş doğru olmadığı gibi, yanıltıcıdır da. Konuya önce bu arka planı anahatlarıyla ele alarak başlamamın nedeni budur.

3 Eklemeye gerek yok ki, tüm Osmanlı tarihi boyunca, yönetilen yığınlar sadece baskı, şiddet ve teröre maruz kalmışlardı gibi bir iddiada bulunmuyorum. Ayrıca antik imparatorlukları günümüzün değer yargılarıyla ele almanın anlamsız olduğunu da biliyorum. Burada göstermek istediğim, nispeten 'huzurlu' sayılabilecek yıllarda oluşmuş kültürel değerlerin, 19. yüzyıl ilişkilerinin şekillenmesinde etkili olduğudur.

I- OSMANLI DEVLETİ'NİN HUKUKİ YAPISI VE GAYRİMÜSLİMLER

Osmanlı, farklı din ve ulus gruplarını bağrında taşıyan bir imparatorluktu. Devletin egemen dini olan İslam dini dışında, *ehl-i kitap* olarak tanınan her din grubuna çeşitli haklar tanınmış, bu din grupları belli bir özerkliğe sahip olarak asırlarca yaşayabilmişlerdi. Toplumsal örgütlenmede farklılık esas alınmış, toplum, farklılıkların ayrı ayrı örgütlenmesi temelinde kurulmuştu. Osmanlılar tarafından "imparatorluk yapısının etnik renkliliği sadece korunmakla kalınmamış hatta belli bir ölçüde teşvik de edilmiştir."⁴

Devletin, çağımız ulusal devletlerinin aksine, homojenlik ve aynılık esasına göre değil, farklılık esasına göre örgütlenmiş olması, bu tür bir devletin genel karakterinin nasıl tanımlanacağı konusunda tarihçiler arasında hâlâ sürmekte olan tartışmalara yol açmıştır. İlber Ortaylı, Osmanlı Devleti'nin ancak üçüncü Roma İmparatorluğu olarak kavranabileceğini ve bunun Akdeniz geleneği çerçevesinde anlaşılabilceğini söyler: "bu imparatorluklarda devlet ve toplum hayatında kabul edilmek ve yönetime katılmak etnik kökenden çok devletin ideolojisini benimsemek ve onun koşullarına uyum sağlamakla mümkündür."⁵

Antik devletlerin temel özelliği olan, devletin ideolojik temelini dinin oluşturması, Osmanlı Devleti'nin İslami bir devlet olduğu yolundaki tezlere esas teşkil etmiştir. İslam dini, sadece inanç ve ibadete ait kurallar getirmekle kalmaz. Bir ülkenin idare edilmesi için gerekli hukuki, sosyal ve politik her türlü düzenlemeyi yapan kurallara sahiptir. Bu açıdan, Osmanlı Devleti de en genel hatları ile İslami bir devlet sayılabilir. Fakat bu de-

4 Dr. Karl Dieterich, *Christlich-Orientalisches Kulturgut der Türken*, Leipzig, 1917, s. 78. Yazar, Osmanlıların başarılarını, Hristiyan-Bizans geleneğini ve onun memur devleti anlayışını sürdürmesine bağlar ve hukuk, idare, vergi gibi çeşitli alanlarda Bizans geleneğinin nasıl devam ettirilmiş olduğunu ayrıntılı olarak anlatır.

5 İlber Ortaylı, *Türkiye İdare Tarihi*, Ankara, 1979, s. 1, 282.

ğerlendirme eksiktir. Çünkü, Osmanlılarda şer'i hukukun yanı sıra örfi hukuk denen bir alan da sürekli var olmuştur. "Örf; yani hususi manasında hükümdarın sırf kendi iradesine dayanarak şeriat'ın şumulüne girmeyen sahalarda kanun koyma selahiyetidir."⁶ Osmanlılarda şer'i hukuk ile örfi hukukun hangi alanlarda geçerli olduğu, aralarındaki sınırın nereden geçtiği konusunda herhangi bir belirleme yoktur ve bu yüzden bir ayırım çizgisi çekmek zordur. Bu nedenle de tarihçiler arasında, onların bugünkü tutumlarına bağlı olarak da süren bir tartışma konusudur.

Osmanlı İmparatorluğu'nda, genellikle "amme hukuku kaideleri ve bunlar arasında bilhassa idare, maliye ve teşkilâta ait olan nizamlarla bazı ceza işleri, doğrudan doğruya padişahların emir ve fermanları ve bu fermanlarla teşekkül eden kanunlarla idare edildiği halde, hususi hukuk sahası ve bu arada bilhassa evlenme ve miras gibi bir kısım şahsın hukukunu ilgilendiren medeni hukuk mevzuları, şeklen ve resmen şeriat hükümlerine tabi kalmakta (idi)."⁷ Fakat padişahların kural olarak bu ayırımın dışına çıktıkları, şer'i hukukun alanına giren konularda da, ona aykırı kanun ve kararnameler yayımlayarak, İslam hukukunun etki alanını oldukça daralttıkları bilinmektedir.⁸

Osmanlılarda ne şer'i ne de örfi hukuk metinleri bir araya toplanmıştır ve bir bütünlük de arzetmezlerdi. Gerçi, şer'i hükümlerin toplandığı ve temel bir kanun kitabı karakteri gösteren hukuk eserleri mevcuttu, ama bu tüm ülke sathında bağlayıcı tek bir hukuk sisteminin varlığı anlamına gelmiyordu. Benzeri problem örfi hukuk için de geçerliydi. Çıkan hiçbir kanun genele şamil değildi. Her bölgenin değişik ihtiyaçlarına göre, gerek görüldükçe çıkartılmışlardı. İşgal edilen topraklardaki

6 Halil İnalcık, "Osmanlı Hukukuna Giriş", *SBF Dergisi*, c. XIII, No: 2, Haziran 1958, s. 102.

7 Ömer Lütfi Barkan, "Türkiye'de Din ve Devlet İlişkileri", *Cumhuriyet'in 50. Yıldönümü Semineri*, Ankara, 1975, s. 55.

8 Ömer Lütfi Barkan, *Kanunlar*, İstanbul, 1943, c. 1, s.xiv.

hukuk yapısına dokunulmaması, zamanla kısmi değişiklikler yapılması gibi bir yöntemin benimsenmesinden dolayı "her yer, teşkilât ve zümre için ayrı olmak üzere birtakım hususi kanunlar" kümesi meydana gelmişti. Dolayısıyla tüm bir ülke için geçerli tek bir hukuk sisteminden söz etmek oldukça zordur.

1. Gayrimüslim Toplulukların Hukuki Statüleri

İmparatorluk sınırları içinde yaşayan gayrimüslim toplulukların hukuki statüleri, esas olarak İslam hukukuna göre belirlenmiştir. Fakat gerek padişahların örfi hukuk çerçevesinde yayımladıkları ferman ve beratlarla gerekse dış ülkelerle ilişkiler sonucu yapılan anlaşmalarla ve özellikle 19. yüzyılda gündeme gelen reformlarla, bu genel çerçevenin dışına çıkmıştır. Bu nedenle, Osmanlılarda gayrimüslim tebaanın hukuki statülerinin, temelde beş farklı kaynağa dayandığını söyleyebiliriz: İslam Hukuku, İslam hukukunun tanıdığı kadarıyla Kilise Hukuku, Kapitülasyonlar, Barış Anlaşmaları ve özellikle Tanzimat'la birlikte gündeme gelen reformlar.⁹

Sözü geçen kaynakların hangi dönemlerde egemen olduğunu anlamak açısından, 600 yıllık Osmanlı devlet tarihini iki ayrı döneme ayırmak gerekir. Birinci dönem, devletin kuruluşundan 1839 Tanzimat Fermanı ve 1856 Islahat Fermanı'na kadar olan dönemi kapsar. İkinci dönem ise Osmanlı Devleti'nin yıkılışına kadar geçen süredir. İlk dönemi de kendi içinde ikiye ayırmak gerekmektedir. Birincisi, kuruluştan 1566 yılına kadar, ikincisi, 1566'dan Tanzimat'a kadar olan dönemdir. Birinci dönemin her iki evresinde de esas olarak İslam hukuku kuralları geçerlidir. Fakat özellikle 1535 sonrası diğer ülkelere verilen bir dizi kapitülasyonlar ve yapılan barış anlaşmaları sonucu ülke

9 Konuya ilişkin ayrıntılı bilgi için şu eserlere Bkz. Karl Binswanger, *Untersuchungen zum Statut der Nichtmuslime im Osmanischen Reich des 16. Jahrhundert*, Münih, 1977; Orhan Münir, *Minderheiten im Osmanischen Reich und in der neuen Türkei*, Köln, 1937; Gülnihal Bozkurt, *Alman İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu 1839-1914*, Ankara, 1989.

içindeki gayrimüslimlerin hukuki statülerinde değişiklikler söz konusu olmuş ve İslam hukuku sınırlarının dışına çıkmıştır.

a. Zimmilik Kurumu

İslam hukukunda gayrimüslimlerin hukuki durumu, *Kuran* hükümlerinin yanı sıra, Peygamberin hayatı boyunca gayrimüslimlerle yaptığı çeşitli anlaşmalar ve daha sonra da Hz. Ömer'e atfedilen fetvalar temelinde belirlenmiştir. İslam hukukunda insanlar inançlarına göre ve siyasi kategorilerine göre iki ayrı biçimde tasnif edilirler. Her iki tasnifte de esas olan, Müslim-gayrimüslim ayırımıdır. Gayrimüslimler inançlarına göre, *ehl-i kitap* ve *ehl-i kitap olmayanlar* (puta tapanlar, dinsizler) olarak ikiye ayrılmıştır. Siyasi statüye göre yapılan ayırım *ehl-i harb* (Müslümanlara karşı savaş halinde olanlar) ve *ehl-i ahd* (Müslümanlarla anlaşma yapmış olanlar) şeklindedir. Ehl-i ahd olanlar üç ayrı biçimde tasnif edilirler: *Zimmiler* (İslam devletinin himayesini kabul edenler, *ehl-i zimmet*); *Muahedeler* (kendileriyle barış yapılmış olanlar, *ehl-i hudne*) ve *müsteminler* (kendilerine eman verilmiş olanlar, *ehl-i eman*).

Gayrimüslimlerin hangi siyasi statüye bağlı olacaklarını belirleyen önemli bir ilke, içinde yaşadıkları ülkenin siyasal niteliğidir. İslam hukuku, ülkeleri en kaba hatlarıyla iki ana bölüme ayırır: İslam ülkesi ve diğer ülkeler. Diğer ülkeler iki ayrı kategoride tasnif edilirler: Müslümanlarla savaş halinde olanlar (*darü'l-harb*) ve Müslümanlarla barış halinde olanlar (*darü's-sulh*). Konumuz açısından bizi ilgilendiren, İslam egemenliğinde yaşayan zimmilerin hukuki statüleridir.¹⁰

İslam kamu hukukunda halk iki ana gruba ayrılır: Vatandaşlık hak ve ödevi olan Müslümanlar ile siyasal hakları ve tabi

10 Geniş bilgi için Bkz. Bernard Lewis, *Der Islam von den Anfängen bis zur Eroberung von Konstantinopel*, Münih, 1987, s. 271-293; Adel Khoury, *Toleranz im Islam*, Münih, 1980; Taner Akçam, "İslam'da Hoşgörü ve Sınırı", *Türkiye'yi Yeniden Düşünmek*, İstanbul, 1995, s. 251-325; Mustafa Fayda, "İslam Tarihinin İlk Dönemlerinde Gayrimüslimler", *Türk Tarihinde Ermeniler Sempozyumu*, İzmir, 1983.

oldukları hukuk kuralları açısından onlardan farklı olan zimmi-ler. Zimmiler, İslam devleti tarafından *zimmet* adı verilen bir anlaşmaya dayanarak korunurlar. Zimmilere tahammül edilir; İslam'ın otoritesini kabul etmeleri koşuluyla varlıklarına ses çıkarılmaz. Zimminin kelime anlamı, himaye hakkıdır; hak, ahd, ve eman anlamlarındadır. İslam devleti ile bu kimseler arasında yapılan sözleşmeye göre, zimmilerin can ve mal dokunulmazlıkları, vicdan ve ibadet hürriyetleri İslam devletinin teminatı altına alınır. Bu teminata karşı, zimmiler, Müslüman idareye karşı bağlılık ve sadakat göstermek ve cizye adlı fazladan bir vergi ödemek zorundadırlar.¹¹ Yani, eşit bir ilişki değil, katlanma, tahammül edilme söz konusudur.

Zimmilerin hukuki statülerinin belirlenmesinde, *Tevbe* Suresi'nin 29. ayeti temel teşkil etmiştir. "Kendilerine kitap verilenlerden, Allah'a ve ahiret gününe inanmayan, Allah'ın ve Resul'ünün haram kıldığını tanımayan ve hak dini (İslam'ı) din edinmeyenlerle, zelil ve hakir kendi elleriyle cizye verecekleri zamana kadar muharebe edin." İslam tarihi boyunca bu ayet, zimmilerin aşağılanması ve hor görülmesi olarak yorumlanmış ve ilişki bu temelde kurulmuştur.¹² Zimmilere İslam hukukunun hükümleri uygulanamaz. Bu nedenle Müslümanlardan farklı olarak yönetilir ve farklı hukuka tabidirler. Bu toplumların kendi sosyal ve dini yaşamlarını düzenlemelerine belli sınırlar içinde izin verilir. Sadece ceza hukuku bakımından, İslam ceza hukukuna bağlıdırlar. Bunun dışında, bugünkü medeni hukuk ve miras hukuku kapsamına giren konularda kendi hukukları geçerli olmuştur.¹³

Osmanlı egemenliği altındaki zimmiler, mezhep ya da din-

11 Mustafa Fayda, *age*, s. 22.

12 *Kuran*'ın Türkçe'ye çevirilerinde 'zelil ve hakir' dışında, 'küçük düşürme', 'boyunlarını bükme' de kullanılmıştır. Almanca çeviriler 'aşağılamak', 'hor görmek' biçimindedir. Ayet'te yer alan bu kelimenin anlamı üzerine yapılmış çalışmalar vardır. Bkz. Bernard Lewis, *Die Juden in der Islamischen Welt, Vom frühen Mittelalter bis ins 20. Jahrhundert*, Münih, 1987, s. 23 ve s. 173 dipnot 9.

13 Orhan Münir, *age*, s. 29.

lerine göre gruplandırılmış ve bu gruplara *millet* adı verilmişti. Her bir millet grubuna, padişah beratı ile özerklik tanınmıştı. Bu özerklik sayesinde, her bir millet grubu, "yalnız... din, dini ibadet ve hayır işlerini değil, ayrıca eğitim ile evlilik, boşanma, vesayet ve miras gibi"¹⁴ konularda kendi kendilerini idare ediyorlardı. Her dini grubun en yüksek rütbeli din adamlarından biri kendi cemaatleri tarafından o grubun yöneticisi olarak seçiliyor ve kendi topluluğunu düzenlemek ve yönetmekle görevlendiriliyordu. Dini grupların başları birer devlet memuru gibi, kendi millet grubundan sultana karşı sorumluydular. Osmanlı yönetiminin kendi mahkemelerine bıraktığı cezai konular dışında, ki burada da istisnalar yapılıyordu, millet üyeleri arasındaki hukuki davalarda yargılama ve vergi toplama yetkisine de sahiptiler.

Osmanlılarda, cemaatlerin yetkilerinin, yukarda sayılan İslami genel kuralların dışına çıktığını biliyoruz.¹⁵ Fakat sayılan bu özgürlükler ve otonom örgütlenme olanakları, zimmilerin Müslümanlarla eşit oldukları anlamına gelmez. Tam tersine, siyasi ve hukuki bir dizi sınırlama vardır ve Müslümanlarla eşit sayılmazlar. Modern tanımıyla, genel vatandaşlık hakları bir tek Müslümanlara tanınmıştır. Zimmiler özel hukuk alanında bazı haklardan yoksundurlar; örneğin, Müslüman kadınla evlenemezler. Usul hukuku bakımından örneğin, Müslümanlara karşı şahitlikleri kabul edilmez. Ceza hukuku bakımından da eşit muameleye tâbi değildirler. Örneğin, zimmiyi öldüren

14 Roderic H. Davison, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform*, Çev. Osman Akınhay, İstanbul, 1997, s. 29.

15 Osmanlılarda Yunan azınlığın hukuki durumu üzerine yapılmış bir çalışmada, Yunan kilise yetkililerinin de ceza davalarına bakabildikleri ve ceza verebildikleri bildirilmektedir: "...bir Yunanlının diğer bir Yunanlının cezalandırılmasını istediği durumlarda, piskoposlar, medeni (sivil) davalarda olduğu gibi, şikâyeti kabul edebilir ve ceza verebilirlerdi. Bunun için ön şart, gerek şikâyet edenin, gerekse suçlananın, piskoposun yargılamasını gönüllü kabul etmeleri idi" (Dr. Gustav Gelb, *Darstellung des Rechtszustandes in Griecheland, Waehrend der Türkischen Herrschaft und bis zur Ankuft des König Otto I*, Heidelberg, 1835). Bu tür cezaların padişahça onaylanması gerekiyordu.

Müslüman'a genellikle ölüm cezası verilmez. Yalnız bu son hususta bazı değişik uygulamalar da olmuştur. Bir Müslüman'ın kasıtlı bir zimmiyi öldürmesi durumunda ölüm cezasının verildiğine ilişkin örnekler bulunmaktadır.¹⁶ Kesin olan, kısas cezasının, İslam topraklarında izinli olarak bulunan ve zimmi statüsüne sahip olmayan bir gayrimüslimin kasıtlı öldürülmesi durumunda verilmediğidir.¹⁷

Yukarda saydığımız hukuki eşitsizliklerin yanı sıra, zimmi-ler başka aşağılayıcı uygulamalara da tabi tutuluyorlardı. Örneğin, ibadetlerini Müslümanları rahatsız etmeyecek şekilde yapmak zorundaydılar. Hristiyanların çan çalmaları, yeni kilise yapmaları yasaktı.¹⁸ Kilise tamiri için ise devletten izin almak zorundaydılar. Ayrıca ata binmeleri, silah taşımaları, bir Müslümanla karşılaştıkları zaman kaldırımda yürümeleri yasaktı. Elbiselerinin ve ayakkabılarının rengi, kumaşlarının kalitesi değişik olmak zorundaydı. Çeşitli dönemlerde çıkartılan fermanlarla, gayrimüslimlerin neleri giyemeyecekleri bildiriliyordu. Örneğin 16. yüzyılda bir fermanla, yakalı kaftan, kıymetli kumaştan özellikle ipek elbise, ince tülbent, kürk ve sarık taşımaları yasaklanmıştı.¹⁹ Ayrıca yine çeşitli fermanlarda hangi renk elbise giyecekleri de bildiriliyordu. Örneğin, Ermenilerin şapka ve ayakkabıları kırmızı, Rumların siyah, Yahudilerin maviydi. Evlerini de değişik renge boyamak zorundaydılar. Hamamlarda, takunya giymeleri yasaktı, peştemallarına çingirak takmaları gerekiyordu.

Zimmilerin aşağılanması o boyutlarda ifadesini buluyordu ki, örneğin, Müslümanların evlerinden daha yüksek ev yapmaları yasaktı. Evleri Müslüman evlerinden daha alçak olmak zo-

16 Prof. Dr. Servet Armağan, *İslam Hukukunda Temel Hak ve Hürriyetler*, Ankara, 1987, s. 47. Özellikle Hz. Muhammed ve dört halife döneminde bu yolda uygulamalar yapıldığına ilişkin örnekler vardır. Bu uygulama, Peygamber'in, "Onun zımmiliğine herkesten ziyade benim sadakat göstermem gerekir" hadisine dayandırılmaktadır.

17 Doç. Dr. M. Cevat Akşit, *İslam Ceza Hukuku ve İnsani Esasları*, s. 122.

18 Bu uygulamalar Hz. Muhammed'e ait olduğu ileri sürülen bir hadise dayandırılmıştır. A. T. Khoury, *age*, s. 147-148.

19 Karl Binswanger, *age*, s. 165 vd.

rundaydı. Evlerin, Müslüman mahallelere bakan taraflarına pencere yapmaları da yasaktı. Ayrıca Müslüman mahallelerinde Yahudi ve Hristiyanların yaşamaları konusunda genel bir yasak olmamasına rağmen uygulamada bu hoş karşılanmamaktaydı. Ve zimmilerin bu evleri satmaları için bol sayıda fermanlar çıkartılmıştır. Saydığımız tüm bu yasaklara uymayanlar para ve hapis cezasına, hatta sert bir padişaha denk gelirlerse ölüm cezasına dahi çarptırılırlardı.

Özetle, İslam'ın kabul ettiği çoğulcu model, hukuki ve kültürel olarak, Müslüman olmayanların aşağılanması ve hor görülmesi temelinde şekillenmiştir. Gayrimüslimlerden beklenen kendilerine tanınan bu statüyü kabul etmeleri idi. Bunun aksi aradaki anlaşmanın bozulması şeklinde yorumlanıyordu. 19. yüzyılda gayrimüslimlerin eşitlik talepleri de böyle yorumlanmış ve imparatorluğun Müslüman toplulukları bunu kabul etmek istememişlerdir. Müslim-gayrimüslim ayrımına temel teşkil eden bu kültürel-hukuki arka plan daha sonraki Ermeni-Müslüman çatışmasını esas olarak belirlemiştir.

b. Kapitülasyonlar ve Anlaşmaların Getirdiği Değişiklikler

Osmanlılar 1453 yılında İstanbul'un fethiyle başlamak üzere yabancı devletlere çeşitli ticari ve hukuki kolaylıklar ve ayrıcalıklar tanıyan birtakım anlaşmalar yaptılar. Bu anlaşmalara göre, ayrıcalık tanınan ülke vatandaşı, Osmanlı mahkemelerinde yargılanamıyor, evi aranamıyor ve ticari alanda büyük kolaylıklar elde ediyordu. Başlangıçta ilgili ülke ve vatandaşlarına tanınan bu ayrıcalıklar, imparatorluğun zayıflama süreci ile birlikte Osmanlı topraklarında yaşayan gayrimüslim toplulukları da kapsamına aldı.

Bu doğrultuda ilk anlaşma 1535 tarihinde Fransa ile yapıldı. Bunu yine Fransa ile imzalanan 1604, 1673, 1740 yılındaki anlaşmalar izledi. İlk iki anlaşmada Fransa'ya tanınan ayrıcalıklar sadece bu ülke vatandaşlarını ve dostu ülkeleri kapsıyordu. 1673'te IV. Mehmet ile XIV. Ludwig arasında yapılan anlaşma ile Fransa'nın tüm Katolikler üzerindeki koruyucu rolü kabul

edildi. 1740 anlaşmasıyla bu haklar daha da genişletilmiş ve Osmanlı tebaası gayrimüslimler de, Fransız vatandaşlarına tanıyan ayrıcalıklardan yararlanmaya başlamışlardır.²⁰

Osmanlılar, Fransızlara ve diğer ülkelerin Katoliklerine tanıdığı hakların, devletin Hristiyan ahalisince kullanılmasını hiçbir zaman kabul etmedi ve sürekli olarak, bu hakları onlar için vermediğini tekrar etti. Fakat siyasi zayıflığı nedeniyle Fransız konsolosluklarının bu tür koruyucu fonksiyonları yerine getirmelerine engel olamadı. Benzeri durum Rusya açısından da geçerlidir. 1774 Küçük Kaynarca Barış Anlaşması'nın 7., 8. ve 14. maddeleri ile Osmanlı devleti, Rusya'ya İstanbul'daki bir Rus kilisesi ve personeli ile Kudüs'e gidecek hacılar konusunda koruyuculuk yetkisi vermişti. Ayrıca Rusya'nın Hristiyan ahalisi konusundaki önerilerinin dikkate alınacağı da anlaşmada yer almıştı. Bu maddeler Rusya tarafından, Osmanlı toprakları üzerindeki Hristiyan ahalinin koruyucusu olduğu, bu doğrultuda müdahale hakkının hukuken garanti altına alındığı biçiminde yorumlandı.

Avusturya da 1699, 1718, 1791 tarihlerinde yapılan anlaşmalarla kendi ülke vatandaşları için ayrıcalıklar elde etmiştir. Avusturyalılar da bu anlaşmalarla doğan ayrıcalıkların Osmanlı tebaası Katolikleri de kapsadığını iddia etmiş, bu doğrultuda müdahalelerde bulunmuştur. Bu ülkelere daha sonra İngiltere ve Almanya da eklenecektir. Osmanlılar ne Rusya'ya ne de bir başka devlete, bir devletin kendi vatandaşları üzerindeki egemenlik hakkından vazgeçmesi anlamına gelen bu tür ayrıcalıkları tanımadıklarını sürekli tekrarlamışlarsa da, bu anlaşmalar, Osmanlı Devleti'nin içişlerine karışmak ve müdahalelerde bulunmak için sürekli bahane olarak kullanılmıştır.

Konsoloslar, kapitülasyonlar sonucu kendi ülke vatandaşları için elde ettikleri ayrıcalıklardan, Osmanlı tebaası olan Hristiyanların da faydalanmalarını sağlıyorlardı. Onlara sadece koruma beratları dağıtmakla yetinmiyor kendi vatandaşlarıy-

20 Burada ve aşağıdaki bilgiler Orhan Münir, *age.*'den alınmıştır.

mış gibi pasaport bile veriyorlardı. Yabancı ülke vatandaşlığına geçmek için konsolosluklara yazılmak yetiyordu. Bu ayrıcalıklardan yararlananlar, mahkemelerde yargılanamıyor, vergi ödemiyor ve ticaret yaptıkları zaman büyük vergi kolaylıkları elde ediyorlardı.

Bu müdahalelerin hangi boyutlarda olduğunu anlayabilmek için özellikle 19. yüzyıldaki duruma şöyle bir bakmak yetecektir. Bu yüzyılda, yabancı devletlerin etkileri o denli artmıştı ki, birçok yörede konsoloslar, "sanki küçük bir lordmuş gibi hareket" ediyorlardı.²¹ Kendileri ile beraber çalışmayan memurları işten bile attırabiliyorlardı. "Vali ve mutasarrıflardan her kim oranın konsolosu ile uyuşmaz yani konsolosun menfaatine hizmetle kendi vazifesini ve hukukunu feda eylemezse resmen şikâyet şöyle dursun yalnız konsolosun, sefaret tercümanına yazdığı bir mektupla"²² işlerinden çıkartılıyorlardı.

Osmanlı gayrimüslimleri, devletin baskı ve teröründen kurtulmak ve bu ayrıcalıklardan yararlanmak için yabancı ülkelerin himayesine geçmeyi tercih ediyorlardı. Sadece İstanbul'da yabancı uyruğuna geçmiş Osmanlı uyrukluların sayısı elli bin olarak tahmin edilmektedir. 1856-1865 yılları arasında İstanbul'da Britanya konsolosluk mahkemesi yargıcı olan Edmund Hornby, anılarında, Osmanlı topraklarında, sadece İngiliz himayesinde olanların sayısının "bir milyonun biraz altında" olduğunu söyler.²³ Himaye sisteminin önünü alabilmek için 1869'da Osmanlı Vatandaşlık Kanunu çıkartılmışsa da bu uygulamaların önü alınamamıştır.

Kapitülasyonlar kadar önemli olan bir başka nokta da, savaşlar sonrası yapılan anlaşmalarla bazı Hristiyan bölgelere tanınan ayrıcalıklardı. Genel bir kural olarak, Hristiyan toplulukların, Osmanlı egemenliğinden kurtulma sürecinde belirleyici

21 R. H. Davison, *age*, s. 85.

22 İhsan Sungu, "Tanzimat ve Yeni Osmanlılar", *Tanzimat*, c. 1, s. 791.

23 R. H. Davison, *age*, Bu eserin II. Bölümü, 75 no'lu dipnotunda himaye sistemi ve işleyişi konusunda son derece ayrıntılı bir kaynakça bulunmaktadır.

olanın yabancı ülke müdahaleleri ve bunun sonucu yapılan anlaşmalar olduğunu söyleyebiliriz. Tüm 19. yüzyıla damgasını vuran şöylesi bir mekanizmanın işlediğinden söz edilebilir: Hıristiyan azınlıklar yönetimin siyasi ve iktisadi baskısına karşı, Avrupa'dan gelen rüzgârların da etkisiyle, eşitlik, özgürlük ve toprak talebiyle başkaldırmaktadırlar. Osmanlı, genellikle bu reform taleplerini ve başkaldırıları şiddet ve terörle bastırmaktadır. Bu noktada yabancı devletler müdahale etmekte, hatta Osmanlılara savaş açmaktadırlar. Savaş sonucu yenilen Osmanlı, başkaldıran grupların reform isteklerinin çoğunu kabul etmekte ve yapılan anlaşmalarla Hıristiyanlara yeni siyasi özgürlükler tanımaktadır. Fakat bu reformlar genellikle kâğıt üzerinde kalmakta, bunu yeni reform talepleri ve yeni ayaklanmalar, yeni dış müdahaleler takip etmektedir. Bu süreç, ayaklanan grubun ayrı bir devlet olarak örgütlenmesine kadar sürmektedir.

Sürecin başlangıcı olarak 1804 Sırp ayaklanmasını alabiliriz. Bu ayaklanmaların sonucu 1815 Viyana Konferansı ve burada verilen sözlerin yerine getirilmemesi üzerine çıkan savaşlar sonrasında, 1829 Edirne Antlaşması ile, Hıristiyan topluluklara ilk defa yönetime katılma hakkı tanındı. Osmanlıların egemenliğindeki Hıristiyan vatandaşların statülerini belirleyen önemli bir başka antlaşma da, 1860 Suriye-Lübnan Hıristiyanlarına yönelik katliamların sonucunda, Batı'nın baskısıyla 1864'te hazırlanan Lübnan Nizamnamesi'dir. Bu nizamname sadece Lübnan ile sınırlı olmasına rağmen daha sonra diğer bölge halkları tarafından özerklik kazanma doğrultusundaki mücadelelerinde örnek olarak alındı.²⁴ Ayrıca, 1856 Paris, 1878 Berlin Antlaşmaları gayrimüslimlerin hukuki statülerinde önemli değişikliklere yol açan diğer anlaşmalar arasında sayılmalıdır.

24 Ayrıntılı bilgi için Bkz. Taner Akçam, *Siyasi Kültürümüzde Zulüm ve İşkence*, İstanbul, 1993.

c. 19. Yüzyıl Reformları

İmparatorluğun gayrimüslim topluluklarının Müslümanlarla eşit sayılmaları, maruz bırakıldıkları baskı ve aşağılanmalara son verilmesi tüm 19. yüzyıl boyunca Osmanlı Devleti'nin başını ağrıtan temel sorun olmuştur. Hem gayrimüslim topluluklar temel hak ve özgürlükler doğrultusunda yoğun bir mücadeleye girmişler, hem de büyük devletler bu bahaneyle sürekli olarak Osmanlı Devleti'nin içişlerine müdahale etmişlerdir. Büyük devletler, 1830'lardan itibaren "hasta adam" ilan ettikleri, çürümekte olan köhne bir imparatorluk üzerindeki paylaşım ihtiraslarını, bu devletin, gayrimüslim tebaasına karşı mezalimlere engel olmak amacıyla yapılan humanist müdahaleler biçiminde sunmayı başarmışlardır.

Osmanlı yöneticilerini eşitlik doğrultusunda adım atmaya iten şey bir tek dış güçlerin bu yöndeki baskıları değildi. Fransız Devrimi ile birlikte Avrupa'nın çehresi değişmişti. Diğer din gruplarına belli şartları yerine getirmeleri koşuluyla yaşam alanı sağlayan Osmanlı "millet" sistemi belki ortaçağ Avrupası'na göre ileri bir sistem sayılabilirdi. Ama İslam dininden olmayanları eşit saymayan, bazı sosyal ve siyasal haklardan mahrum eden bu sistem, Fransız Devrimi ile içine girilen genel eşitlik, vatandaşlık, temel hak ve özgürlükler gibi kavramlarda ifadesini bulan yeni toplumsal örgütlenme anlayışı karşısında son derece gerici bir karakter taşıyordu.

Osmanlı yöneticileri, genel eşitlik prensibini sağlamaktan uzak olan millet sistemine bağlı kalmaya devam ettikleri sürece dağılmanın kaçınılmaz olduğunu görüyorlardı. Tanzimat reformları esas olarak, devletin bu dağılma tehlikesine engel olma ve Hristiyan ahaliyi Osmanlı Devleti'ne bağlama amacıyla düzenlenmişti. "Tanzimat dönemi ve Tanzimat reformları, alevlenen Balkan ulusçuluğuyla başlayan toprak kaybını durdurmayı amaçlıyordu. Yeni bir yurtseverlikle, yani Osmanlıcılıkla imparatorluğun kurtulacağını düşünenlerin eseri idi."²⁵ Yönetici

25 İlber Ortaylı, "Tanzimat", *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, İstanbul, 1985, s. 1545.

ekip, Müslüman-Hıristiyan eşitliğini sağlamanın, Osmanlı bütünlüğünü korumanın tek yolu olduğunun bilincindedir.²⁶

Tanzimat'a kadar, bütünüyle İslam esaslarına göre örgütlenmiş devletin, Hıristiyanları bu sistemle kendisine bağlayamayacağı, Yunan bağımsızlığı ile iyice açığa çıkmıştı. O halde, imparatorluk için yeni bir siyasal-kültürel kimlik kaçınılmazdı ve ana sorun bunun sağlanmasında yatıyordu. Ferman, yöneticilerin, bu amaçla, istemeyerek, "zorunlu ilan ettikleri bir belgeydi...(ve) imparatorluğun içine girdiği... buhranlara karşı bir tepki olarak" gündeme gelmişti.²⁷ Getirilen, "Batılı kurumlar" ise, ne bir kültürel uyanışın ve aydınlanmanın ne de Batı taklitçiliği veya hayranlığının ürünleridir. "Bunlar 'şark meselesi' diplomasisi sınırları içinde Osmanlı devlet adamlarının çoğu kez inanmadan vermek zorunda kaldıkları ödünlerdir."²⁸ Bu nedenle de hayata geçirmek konusunda çok fazla istekli de görünmediler. Reform dönemi konusunda genel bir değerlendirme yapan Davison, eşitlik konusunda, "halka ve yabancılara yönelik olarak söylenen bu tür sözler eylemle desteklenmiyor, sonuçta bir aldatmacadan öteye gidemiyordu"²⁹ diyerek bu isteksizliğin altını çizer.

1839'da yayımlanan Ferman ile, Hıristiyan ve Müslüman halkın, hiçbir ayırım yapmaksızın, a) can güvenliğinin, b) mal güvenliğinin, c) şeref ve haysiyetinin korunmasının sağlanacağı, kişi güvenliğine ilişkin önlemlerin alınacağı sözü verilmiş, vergi ve askerlik işlerinin bir haksızlık kaynağı olmaktan çıkarılarak düzenleneceği bildirilmişti. Herkesin kanun önünde eşit olduğu ilan edilmekteydi. Ancak, söz verilen haklar ayrıntılı ve madde madde sayılmış değildir. Bu nedenle, Ferman'ın, "baştan

26 1850 ve 60'lı yıllarda sadrazamlık ve hariciye vekilliği yapan Ali Paşa'nın 1867 yılında ayaklanmayı bastırmak için gittiği Girit'ten yazdığı layiha buna verilecek en iyi örnektir (Bu layihanın tam metni için Bkz. A. D. Mordtmann, *Stambul und das moderne Türkentum*, Leipzig, 1877-78).

27 İlber Ortaylı, *Tanzimattan Cumhuriyete Yerel Yönetim Geleneği*, İstanbul, 1985, s. 20.

28 Taner Timur, *Osmanlı Kimliği*, İstanbul, 1986, s. 160.

29 R. H. Davison, *age*, s. 53.

savmak amacıyla yazıldığı", sadece "yabancıların gözünü boyamak amacıyla" yayımlandığı iddia edilmiştir. "O halde (bunlar)... sadece harici ve dahili vakıaların tazyikiyle kabul edilen fakat bu vakıaların tesiri azaldığı zaman az çok ihmale uğrayan vesikalar mahiyetindedir."³⁰ Ferman'da ilan edilen genel eşitlik ilkesini hayata geçirmek için gerekli hukuki reformların ancak 1880'lerde tamamlanmış olması bu eleştirilerin haklı olduğuna kanıt olarak ileri sürülebilir.

Pratikte gerçekleşmesi önemli ölçüde aksamış da olsa, Ferman'ın en radikal yanı Müslüman-Hıristiyan eşitliğini sağlayacağını ilan etmiş olmasıdır. Engelhardt özellikle bu konuda getirdiği anlayış nedeniyle, Tanzimat olayını "bütün bir ihtilal"³¹ olarak niteler. Nitekim, Hıristiyanlarla eşitlik, "eski İslam geleneğinden en köklü ayrılışı temsil eden ve bu yüzden Müslüman ilkelerini ve duygusunu en çok inciten"³² bir konuydu. Bu nedenle de hemen kabul edilmemiş ve büyük tepkilere yol açmıştır. Gerek bu tepkilerin etkisiyle gerekse devletin, genel eşitlik yolundaki çabalarının belli bir inanç ve programa dayanmaması, bu doğrultudaki girişimlerin sonuçsuz kalmasını doğurdu.

Müslüman-Hıristiyan eşitliği yönünde ikinci büyük adım, 1856 Islahat Fermanı ile atıldı. "Islahat Fermanı, yabancı devletlerin hazırladığı ve Bâbîâli'nin kabul etmek zorunda kaldığı bir ıslahat programıdır."³³ Tanzimat Fermanı ile sadece ilan edilen, ama temel bir hukuk prensibi haline getirilmeyen genel eşitlik ilkesi bu Ferman'la hukuk sisteminin temeli haline getirildi. Ferman'la millet sisteminin yarattığı engellerin kaldırılması, İmparatorluk'taki tüm halklar için geçerli ortak bir vatandaşlık prensibinin yerleştirilmesi amaçlanmıştı. Adalet kurumunun (mahkemelerde eşitlik ilkesi) yanı sıra, vergilendirmede, askerlikte, sivil ve askeri okullara alınmada, devlet görevlerine geti-

30 A. H. Ongunsu, "Tanzimat ve Amillerine Bir Bakış", *Tanzimat*, c. I, s. 11.

31 Engelhardt, *Tanzimat*, İstanbul, 1976, s. 33.

32 Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Ankara, 1988, s. 107.

33 E. Z. Karal, *Osmanlı Tarihi*, c. 5, s. 250.

rilmede eşitlik sağlanacağı ilan edilmişti.³⁴ Ferman'ın önemli yanı genel eşitlik prensibinin yanı sıra, farklı din gruplarının örgütlenme özgürlüklerinin korunmaya devam edileceğinin ilan edilmesidir. Din temelindeki cemaat örgütlenmelerine daha laik bir karakter verilecek, böylece her millet grubu, dini olmayan temsilcilerinin de katılabildiği meclisler aracılığıyla yönetilmeye başlayacaklardı.

Bu o güne kadar, millet sistemi sonucu kendi dini grupları üzerinde büyük bir iktidara sahip olan dini önderliklere vurulmuş önemli bir darbeydi. Bu nedenle başta Yunan-Ortodoks Kilisesi olmak üzere önemli direnişle karşılaştı. Bu direnişe rağmen 1862 ve 1863 yıllarında cemaatlerin iç idari yapılarını düzenleyen yeni yönetmelikler yayımlandı ve dindışı kesimlerin de katılımıyla oluşturulan cemaat meclisleri kuruldu. Burada özellikle Ermenilerin kendi cemaatleri için hazırlamış oldukları anayasanın öneminin altını çizmek gerekmektedir. 29 Mart 1863'te resmi olarak onaylanan bu Anayasa'nın 1876 Osmanlı Anayasası'na örnek teşkil ettiği söylenir.³⁵

Tanzimat Fermanı ile birlikte başlayan süreçte, özellikle idari ve adli yapıda Hristiyanların durumunu düzeltecek bir dizi değişiklik yapıldı. 1840 yılında getirilen bir düzenlemeyle yerel idari meclisler oluşturuldu ve gayrimüslimler de bu meclislerde dini önderleri tarafından temsil edildiler. Bu nedenle, meclisler, "ırk ve din farkı gözetmeksizin imparatorluğun bütün vatandaşları arasında, sadece prensipte değil, bizzat tatbikatta, hak eşitliğini meydana getirerek... Gülhane hatt-ı şerifinin en liberal" kuruluşları olarak tanımlandı.³⁶ Fakat bu uygulama da çok başarılı olmadı. Çünkü, "Hristiyanların çoğunlukta bulunduğu yerlerde dahi Müslüman üyeler gayrimüslimlere karşı ekseriyette idiler."³⁷

34 Fermana ilişkin belgeler, Engelhardt, *age*, s. 93-94; E. Z. Karal, *Osmanlı Tarihi*, c. 5, s. 250-251, c. 6, s. 15; R. H. Davison, *age*; F. Eichmann, *Die Reformen des osmanischen Reiches*, Berlin, 1858'den alınmıştır.

35 R. H. Davison, *age*, s. 137 vd.

36 M. A. Ubicini, *Türkiye 1850*, İstanbul, t.y., c. 1, s. 67.

37 Halil İnalcık, "Tanzimatın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri", *Belleten*, Sayı 112, Ekim 1964, s. 633.

1849, 1852 yıllarında Hristiyanların bu meclislere katılmalarını iyileştirmek amacıyla bazı yeni düzenlemeler yapıldıysa da sonuç yine çok olumlu değildi. 1864 yılında Fransız sistemi örnek alınarak yeni bir vilâyet nizamnamesi yayımlandı. Vilâyet, liva, kaza idare meclisleri oluşturuldu. Bu idari mekanizmalara Müslümanların yanı sıra diğer millet temsilcilerinin de katılmaları mecbur tutuldu. 1867 ve 1871 yıllarındaki ek düzenlemelerle, önceleri seçilen pilot bölgelerde uygulanan sistem tüm ülke çapına yayıldı. 1840, 1851 ve 1858 yıllarında yeni ceza kanunları hazırlandı. Bu yasalarla İslam ceza hukukunun dışına çıkılarak modern hukuk ilkeleri benimsenmeye çalışıldı. Yine bu doğrultuda adli sistemde de bir dizi düzenlemeler yapılarak, laik mahkemeler kuruldu.³⁸

1840 yılında karma mahkemelerin kurulmasıyla başlayan süreç 1865 yılında "Nizamiye Mahkemeleri"nin kurulması, 1868 yılından itibaren bunların en üst mahkeme olarak örgütlenmesi ile devam etti. Bu mahkemelerin üyeleri Müslüman ve Hristiyanlardan karma olarak oluşturuluyordu. Fakat İslam hukuku ve kadılık kurumunun ortadan kaldırılmaması hukuk düzeninde tam bir kaosa yol açtı. Özellikle Hristiyan üyelerin seçimi ve Hristiyanların tanıklığı gibi konularda hiçbir biçimde titiz davranılmadı. Reformlarla Hristiyanlara tanınan haklar hemen arkasından zorla geri alındı. Çoğunlukla yabancı devletlerin zoru ile gündeme getirilen bu tür uygulamaların hemen arkasından, "gâvur avı" resmi hükümet politikası olarak uygulandı.³⁹

Bu nedenle, temel hak ve özgürlüklerin sağlanması ve bunun tüm din grupları için aynı şekilde geçerli olması 1876 Anayasası'nın da temel sorunu olmaya devam etti. Bu anayasa ile ilk defa, Müslim-gayrimüslim tüm Osmanlı tebaası için Osmanlı kavramı kullanılmış ve hukuki eşitlik bir anayasa ilkesi haline

38 Ayrıntılı bilgi için Bkz. Gülnihal Bozkurt, *Batı Hukukunun Türkiye'de Benimsenmesi*, Ankara, 1966.

39 Engelhardt, *age*, s. 232 vd.

getirilmiş ve 8, 9, 17. maddelerde tekrar edilmiştir.⁴⁰ Yine bu Anayasa'nın ışığında genel eşitliği garanti altına alabilecek, yargı ve yürütmenin ayrılması, ceza muhakemeleri usulü, savcılık gibi kurumlar 1880'li yıllarda yürürlüğe sokulmuştur.

Fakat tüm bu reform girişimlerine rağmen, genel eşitlik düzeyinde fazlaca başarılı olunamadığı söylenebilir. Sayılabilecek birçok nedenin yanında, belki de en önemli hata, 1876 Anayasa'sının 11. Maddesinde de tekrar edilen dini imtiyazlar meselesiydi. Bu madde ile, imparatorluktaki dini topluluklara "dini imtiyazlar" konusunda garantiler veriliyor, fakat devletin dininin İslam olduğu tekrar ediliyordu. Böylece genel eşitliğin yanı sıra, eşitsizliği esas alan iki ayrı hukuk sisteminin varlığı korunmaya devam ediyordu.⁴¹ "Tanzimat İkiliği" diye de bilinen bu çifte hukuki yapı Cumhuriyet'e kadar bir sorun olmaya devam edecektir.

2. Müslim-Gayrimüslim Gerginliği ve Nedenleri

Hukuki düzeydeki tüm bu düzenlemelere rağmen, toplum nezdinde Müslim-gayrimüslim eşitliği tam anlamıyla gerçekleşmedi. Üstelik reformlarla, Müslümanlarla gayrimüslimler arasında bir yakınlaşma beklenirken bunun tam aksi bir gelişme oldu. Genel eşitliğin sağlanamamasının en önemli nedeni, eşitliğin fikri temellerinin ne toplumda ne de yönetici ekipte mevcut olmasıydı. Mustafa Reşit Paşa'ya göre, Ferman'da vaat edilen tam eşitlik, Osmanlı İmparatorluğu'nda, hâkim millet ile yönetilenler arasındaki ayrımı ortadan kaldırarak, "Devlet-i Âli'nin 600 senelik rengini tamamiyle zıdd-ı muhalifi olan bir renge koyacak"tı.⁴² Müslüman kamuoyu bunu kabul etmezdi. Onların yavaş yavaş buna hazırlanmaları gerekiyordu. Mustafa Reşit Paşa, herhangi bir ön hazırlık yapılmadan gündeme getirilen bu Ferman'ın Hristiyan tebaayı şımartacağını ve Müslümanların

40 İlgili maddeler için Bkz. Tarhan Erdem, *Anayasalar ve Seçim Kanunları 1876-1982*, İstanbul, 1982, s. 34.

41 *age*, s. 4.

42 Cevdet Paşa, *Tezakir*, Yay. Cavid Baysun, Ankara, 1986, s. 79.

"mükedder ve mağmum olacakları"nı söylüyordu. Paşa'nın korktuğu, Müslümanların vukuatlarda bulunmaları, "kıtal-i azime" sebep olmalarıydı.⁴³ Gelişmeler onu haklı çıkaracaktır.

a. "Gâvura" Karşı Üstünlük Duygusu

Müslümanların gözünde Hristiyanlar, kendileriyle eşit olamayacak, sürekli hor görülen bir topluluktu. Hristiyanlarla eşitlik, "eski İslam geleneğinden en köklü ayrılığı temsil eden ve bu yüzden Müslüman ilkelerini ve duygusunu en çok inciten"⁴⁴ bir konuydu. Sıkça sözü edilen İslami hoşgörü, "hoş görülen cemaatlerin ayrı ve aşağı olduğu ve üstelik bu niteliklerin açıkça belirlenmiş olması varsayımına dayanıyordu." Müslümanlardan eşitsizlik ilkesinden vazgeçmeleri için istenen fedakârlık, "ırkî üstünlük kanunlarından vazgeçmeye davet edilen Batılılardan istenenden daha az değildi."⁴⁵ Bu nedenle, "Türkler arasında can ve mal güvenliği, vergi reformu ve askere alma reformu vaatlerinin lehinde olan ilk tepkiyi, esas olarak eşitlik ilkesini hedef alan karşıt yönde bir tepki izledi. Şeriat'ın çiğnendiği söylenmekteydi."⁴⁶

Müslüman ahali umumiyetle gayrimüslimlere verilen haklardan hoşlanmadı. "Ulema ve âyan hatta bazı valiler halkı tahrikten geri kalmadılar."⁴⁷ Dinin elden gittiği, devletin gerilemesinin Hristiyan âdetlerini kabul etmekten kaynaklandığı, eşitliğin kabul edilemeyeceği vb.⁴⁸ yoğun propagandalar yapıldı.⁴⁹ Tanzimat Fermanı ile başlayan ve giderek Hristiyanlara nefret

43 age, s. 78-81.

44 Bernard Lewis, age, s. 107.

45 age, s. 108.

46 R. H. Davison, age, s. 51.

47 Halil İnalcık, age, s. 624.

48 Enver Ziya Karal, "Gülhane Hattı Hümayunu'nda Batı'nın Etkisi", *Belleten*, S. 112, Ekim 1964, s. 582.

49 Tanzimat Fermanı'nın başmimarı Reşit Paşa 'gâvur paşa' olarak adlandırıldı. Paşa, "bu unvanı... hangi inancı taşırsa taşırsın imparatorluk içindeki bütün insanlara eşit muamele yapılması gerekliliğine inanışından dolayı almıştı" (R. H. Davison, age, s. 47.)

duygularının artmasına neden olan, dini hislerin rencide edildiği inancı, 1856 Islahat Reformu ile tepe noktasına ulaştı. Reformcu devlet adamı Cevdet Paşa, Fermanın açıklandığı günü, "ehl-i İslam" için "ağlayacak ve matem edecek gün" olarak ilan etti.⁵⁰

Müslümanlar için işin en zor tarafı, "gâvura karşı" üstünlük duygusunu kaybetmektir. "Atalarımızın kanlarıyla kazandığı kutsal haklarımızı kaybettik. Yönetici olmaya alışık halk şimdi haklarını kaybediyor (düşüncesi) sadece cahil halkın değil, devlet adamlarının da" düşüncesidir.⁵¹ O güne kadar Hristiyanları aşağılamış ve hor görmüş Müslümanlar, toplum içindeki egemen konumlarını kaybetmeye başlamışlardı. Bu statü kaybının en önemli nedenlerinden birisi de özellikle kapitülasyonlar ve anlaşmalarla Hristiyan azınlıkların eski konumlarına göre durumlarının düzelmesi ve bazı alanlarda Türklerden daha iyi konuma geçmeleriydi.

Ayrıca, gayrimüslimler, genel eşitlik istiyor olmalarına rağmen, bunun için ödemeleri gereken bedel olan, kendilerine tanınan ayrıcalıklardan vazgeçmeye razı olmuyorlardı. Yani İslam hukukundan tümüyle vazgeçmek, bazı noktalarda onların da işine gelmiyordu. Bir İngiliz diplomatının deyişiyle, "bütün Osmanlı tebaası için eşit haklar fikri, örtük olarak kendi eski yerleşik ayrıcalıklarını tehdit ettiği için, imparatorluktaki... diğer milliyetleri rahatsız etmişti."⁵² İzmir'de, Ferman'ın, okunduktan sonra kırmızı saten torbasına konması sırasında, Yunan metropolitinin, "İnşallah o torbadan bir daha çıkmaz", dediği rivayet edilir.⁵³

Dolayısıyla, "Osmanlı Hristiyanları... teorik düzeyde eşitlikten yana olmuşlarsa da, pratikte onlar da vergi ödemeyi ve böylece 5 yıllık askerlikten muaf tutulmayı ve tabii muhtemel bir ölüm tehlikesinden kurtulmayı, zamanlarını ticarete ya da

50 Cevdet Paşa, *age*, Tezakir no: 10, s. 68.

51 Gülnihal Bozkurt, *age*, s. 60-61.

52 Feroz Ahmad, *İttihatçılıktan Kemalizme*, İstanbul, 1985, s. 121.

53 R. H. Davison, *age*, s. 74.

tarıma ayırmayı tercih ettiler.⁵⁴ Konsolosluklardan aldıkları koruma beratları ile, Osmanlı mahkemelerinde yargılanamayan, evleri aranamayan, vergi ödemeyen yeni bir tabaka oluşmuştu. Bazı açılardan, Hristiyanların durumu, sıradan Türk köylüsünden daha iyiydi, çünkü askerlik hizmetinden muaftılar ve bazen sırtlarını dayayacak yabancı konsolosları vardı. "Toplumsal terazinin öbür kefesindeki bedbaht Türk köylüsüne gelince, genel olarak sıradan gayrimüslimlerden daha iyi bir durumda değillerdi ve kötü idare karşısında çok fazla eziliyorlardı... Yönetim reformuna duydukları ihtiyaç Hristiyanlar kadar çoktu, ama kendilerini koruyacak ne bir anlaşma, ne bir yabancı devlet, ne de bir patrik vardı. Üstelik çoğunun Avrupa'dan haberi bile yoktu."⁵⁵ Çeşitli dönemlerde bölgelerden gelen konsolosluk raporlarında bu duruma ilişkin gözlemler vardır.⁵⁶ Bu tabloya bir de, Hristiyanların askere giden Müslümanların yokluğundan, toprakların ve ticaretin denetimini ele geçirmek için yararlandıkları⁵⁷ eklenirse, eşitlik programının toplum içinde niçin düşmanlık tohumlarını artırdığı daha iyi anlaşılır.

b. Müslümanlar Egemen Konumlarını Terk Etmek İstemediler

Daha düne kadar "ikinci sınıf vatandaş" sayılan Hristiyanların eşit sayılmaları yetmiyormuş gibi, hem yabancı devletlerin himayesinden yararlanmaları, ayrıcalıklar elde etmeleri ve iktisaden daha iyi konuma gelmeleri, üstelik savaflara katılmamaları ve bunun tüm yükünün Müslüman köylülerce çekilmesi, Müslüman toplulukta derin nefret duygularının gelişmesine yol aç-

54 *age*, s. 112.

55 *age*, s. 77.

56 1860'lı yıllarda İstanbul'da görev yapan İngiliz diplomat Sir Henry Bulwer'in değerlendirmesi, 1861 yılında İzmir İngiliz Konsolosluk Raporu, 1873-74 Bursa Alman Konsolosluk Raporu, yukarıdaki eserde bu konuda verilen örnekler arasındadır.

57 *Great Britain, Parlimentary Papers*, 1861, c. 67, Accounts and Papers, c. 34, "... Condition of Christians in Turkey", No: 8, aktaran R. H. Davison, *age*, s. 113, 47 no'lu dipnot.

tı. Günlük basında bu duygular açıkça dile getirildi: "Onlar (Türkler) Girit'te öldürtülür, Sisam'da kestirilir, Rumeli'de kır dırılır, Yemen'de doğratılır, Havran'da biçtirilir, Basra'da boğdurulurdu. Oralara Rum, Ermeni, Bulgar, Ulah, Yahudi, Arap, Amavut... gönderilecek değildi ya! Onlar evlerinde, yurtlarında, çadırlarında otursunlar, işleri güçleriyle uğraşsınlar, zengin olsunlar, evlensinler, çoğalsınlardı. Onları kızdırmaya, onların aziz canlarını sıkmaya, nazik bedenlerini yormaya gelmezdi. Aksi halde onları nasıl Osmanlılığa ısındırabilirdik? Onları memnun etmeliydik ki lütfedip, kerem edip Osmanlı kalsınlar."⁵⁸ Hristiyan halklar, İmparatorluğun, Türk-Müslüman ahalisi tarafından, sadece Osmanlıları parçalamak, bölmek isteyen bozguncular olarak değil, daha da önemlisi, kendi egemen konumlarına, iktidarlarına göz diken güçler olarak görüldüler.

Müslümanlar giderek zayıflayan bu konumlarını "barışçı" olarak terk etmediler. "İktidar sahibi (güçlü) sosyal formasyonlar, kendileri zayıflarken diğerleri güçlenirse, kendi iktidarlarının zayıflamasını, sosyal statülerinin düşmesini ve dolayısıyla kendileri hakkındaki imajın değişmesini, son derece sınırlı bazı durumlarda kabul ederler... değerlerinin tehdit edildiği ve üstünlüklerinin ortadan kalktığı duygusuna sahip olurlarsa... vahşi hayvanlar gibi son derece tehlikeli olurlar... bu tür gelişmeler, insanları şiddet kullanmaya zorlayan (iten) son derece tipik ve sıkça rastlanan bir durumdur. Bu, savaşları ortaya çıkaran koşullardan birisidir."⁵⁹

Müslümanların, Hristiyanlar karşısındaki egemen konumlarını sürekli kaybetmeleri süreci de farklı yaşanmadı. "500 yıl efendiliğini ettiğimiz, sütçü Bulgarlar, domuz çobanı Sırplar ve meyhaneci Yunanlılar karşısında"⁶⁰ iktidarımızı kaybetmek onurumuza öylesine dokunuyordu ki, iktidarı barışçı biçimde

58 Bekir Sıtkı Baykal, *Şark Buhranı ve Sabah Gazetesi*, Ankara, 1948, s. 148.

59 Norbert Elias, *Studien Über die Deutschen*, Frankfurt/M, 1990, s. 467.

60 Yusuf Akçura, *Türk Yurdu*, c. 3, 1329 yılında yayımlanan makalesinden aktaran Hüseyin Tuncer, *Türk Yurdu Üzerine Bir İnceleme*, Ankara, 1990, s. 47.

terk etmeyeceğimiz, çok kanın döküleceği açık açık ilan edildi. Müsavat (eşitlik) prensibinin fiili icrasında Hristiyanların Müslümanları fersah fersah geçmiş olmasından şikâyet eden Ziya Paşa, bu durumu Müslümanlar için dayanılmaz saymaktaydı. "Millet-i İslamiye şimdiye kadar dayandı durdu ise de iş tahammül ve sabır olunamayacak ve namus ve gayret-i İslamiye kaldıramayacak mertebelere yaklaştığından bir gün olur bıçak kemiğe dayanır, gemi azıya alacak olur."⁶¹ Ali Suavi bu tehditte daha da ileri gider ve Müslümanların, "mahkûmu olan bir kavmin (Hristiyanların) daha ziyade mümtaz olmasını çekemedikten başka, kendine hâkim olduğunu hiçbir vakit kabul edemez. Her şeyi gözüne alır, bunun için çok kanlar döker", der.⁶²

Nitekim öyle de oldu. Tüm bir 19. yüzyılda, iktidarı kaybetmenin verdiği öfkeyle Hristiyanlara yönelik Müslüman saldırıları, ayaklanmaları gözlendi. 1844 Lübnan, 1855 Mekke, 1858 Cidde ve Suriye olayları bu nitelikteki ayaklanmalardan sadece bazılarıdır. 1856-61 Sırp ayaklanmalarının bir nedeni de Müslümanların egemen durumlarını kaybetmeyi hazmedememiş olmalarıydı. 1826 Akkerman ve 1828 Edirne antlaşmaları, Türk köylülerinin topraklarını satıp Sırbistan'ı terk etmelerini öngörüyordu. Fakat birçok Türk köylüsü topraklarını terk etmedi. Ayrıca "birdenbire Sırbistan'ın efendisi olmak durumundan çıkarak bazı hallerde onlara eşit, bazı hallerde de onlara tâbi duruma girmiş bulun(mayı)" bir türlü kendilerine yediremediler. "Buna karşılık Sırp lar kazandıkları imtiyazlarla yavaş yavaş bir millet oldukları şuuruna varmaya başlamışlardı. Eski den olduğu gibi kendilerine kötü muamele yapılmasını hazmedemiyorlardı... Türklerle Sırp ların psikolojisinde yer alan bu değişiklik, aralarında şiddetli çatışmalara ve kanlı boğuşmalara sebep olmakta idi."⁶³ Bazı bölgelerde, Ermenilere yönelik katliamların gündeme gelmesinde, Ermeniler karşısında egemen ko-

61 Mümtaz'er Türköne, *Siyasi İdeoloji Olarak İslamcılığın Doğuşu*, İstanbul, 1991, s. 70.

62 *age*, s. 70.

63 E. Z. Karal, *Osmanlı Tarihi*, c. 6, s. 70.

numun kaybedilmeye başlanması önemli bir rol oynamıştır. "Van ilindeki Müslümanlar, yüzyıllarca yönettikleri Ermenileri küçük görüyor ve (onların en azından o nesil boyunca) kendilerine önderlik yapmalarını veya emretmelerini hazmedemiyorlardı."⁶⁴ Bu tespiti aktaran yazar, Ermenilere yönelik saldırıların "makûl" görülmesi gerektiğini ileri sürmektedir.

Özet şudur ki, yaşanan iktidar değişikliklerinden bağımsız olarak, Osmanlı yöneticileri, Hristiyanlardan gelen her ulusal-demokratik talebe düşmanca yaklaşmışlardır. Lewis, dönemi genel olarak şöyle tasvir eder. "18. yüzyıl sonu ve 19. yüzyıl boyunca, sürgünler, sokaklara taşmış şiddet ve katliamlar giderek sıklaşıyordu."⁶⁵ 1909 yılında Musul İngiliz Konsolosluğu şu teli çekiyordu; 'Müslümanların, Hristiyanlar ve Yahudiler ile ilişkileri..., sınırlarını aşmadıkları müddetçe, kölesine, onu aşağılayarak tahammül eden efendisinin ilişkisidir. Eşitliği hatırlatma doğrultusundaki her küçük girişim daha doğmadan boğuluyor. Sokakta, hemen hemen her Hristiyanın bir Müslüman çocuğa bile aşağılanarak yer verdiğini sıkça gözlemek mümkündür.'⁶⁶

Müslümanların, Hristiyanlar karşısındaki nefret duyguları, Rusların, Fransızların, İngilizlerin ve daha sonra da Almanların, imparatorluğun içişlerine karışmasına paralel olarak arttı. Müslümanların iktidar konumlarını kaybetmeleri onların kendilerine olan güvenlerini sarstı; bu da tolerans duygusunun ortadan kalkması ile sonuçlandı. Gayrimüslimlerin, özellikle yabancı güçlerin himayesine sığınarak, eşitlik talebinde bulunmaları aradaki uçurumu giderek artırdı. Burada altı çizilmesi gereken nokta şudur: 19. yüzyıl sonuyla birlikte Ermenilere yönelik sistematik bir hal almaya başlayan katliamlar, ancak Hristiyanlara karşı oluşan bu kültürel-hukuki arka plan sayesinde anlaşılabilir.

64 S. R. Sonyel, "İngiliz Belgelerine göre Adana'da...", *age*, s. 1247.

65 B. Lewis, *Die Juden...*, *age*, s. 151.

66 B. Lewis, *age*, s. 149.

II- ABDÜLHAMİT DÖNEMİ ve ERMENİ SORUNU

"Ermeni Sorunu"nun ortaya çıkması Berlin Antlaşması ile olur. 1877-78 Osmanlı-Rus savaşı Osmanlı Devleti için büyük bir yenilgidir. Savaşın başlarında özellikle Rusya'da yaşayan Ermenilerin kötü durumları nedeniyle Osmanlı Devleti'nden yana bir tutum takınan İstanbul'daki Patrikhane, yenilginin kesinleşmesi, Balkanlardaki bazı Hristiyan toplulukların bağımsız devletler biçiminde örgütleneceklerinin belli olması üzerine tutum değişikliği içine girer. Rusya'dan Ermeniler için de yardım istenir. Rusların Ermeni isteklerini dikkate almaları ve yapılan Ayastefanos Antlaşması ile birlikte Ermeni sorunu uluslararası diplomasinin önemli bir konusu haline alır.

1. Berlin Antlaşması ve Bu Döneme Kadar Ermeni Sorunu ve Şikâyetleri

Ermeni sorunu her ne kadar, Berlin Antlaşması ile uluslararası diplomasinin konusu haline gelmişse de, daha önceki tarihlerde de böylesi bir sorunun varlığından söz etmek gerekir. Berlin Konferansı'ndan çok daha önceleri, Ermeniler, kendilerine yönelik baskılar ve haksız uygulamalar konusunda, hükümet nezdinde sürekli girişimlerde bulunuyorlardı. Örneğin, 1862 yılında resmi olarak çalışmaya başlayan Ermeni Meclisi'nin en önemli işlerinden birisi, Anadolu'nun çeşitli yerlerinden gelen bu şikâyetleri toplamak ve bunlar üzerine tartışmaktır. "1870'te meclis tarafından bu raporlar toplandı. Şikâyetler, olaylar sınıflandırıldı. 1870'ten 1871'e kadar çalışılarak bir bildiri düzenlendi ve hükümete verilmeden evvel bu bildiri müzakere edildi."⁶⁷ Bu dilekçede yer alan şikâyetler, Kürt ve Çerkezlerin köylere yaptıkları baskın, yağma ve öldürme gibi eylemleri, vergilerin toplanmasında yapılan kanunsuzluklar, hükümet memurlarının yolsuzlukları, mahkemelerde Hristiyanların hâlâ şahit ola-

⁶⁷ E. Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, genişletilmiş 2. Baskı, İstanbul, 1987, s. 177.

rak kabul edilmemeleri gibi hususları içeriyordu.

Bu şikâyetler tüm bir yüzyıl boyunca Ermenilere yönelik baskıların en karakteristik olanlarıydı. Örneğin, 18 Şubat 1872'de Hükümet'e de sunulan bir raporda, 20 yıl içerisinde, 73 vergi toplama sırasında yapılan haksızlık, 154 devlet memurunun görevini suistimal etmesi, 249 kaçırma, soygun ve kanunsuz dini görevlerin yerine getirilmesinin engellenmesi gibi olaylara yer verilmiştir.⁶⁸ Hükümet, bu rapor üzerine, yarısı Müslüman ve öteki yarısı Müslüman olmayan üyelerden oluşmuş bir komisyon kurdu. "Muhtıradaki hallere sebep olanların cezalandırılması ve gelecek için tavsiyelerde bulunulması ve rica olunan işlerin göz önüne alınması kararlaştırıldı."⁶⁹

1875 Bosna-Hersek ve bunu takip eden Bulgar ayaklanmaları Ermeni sorununda bir dönüm noktası oluşturur. Ayaklanmaların kanla bastırılması üzerine, 1856 Paris Anlaşması'nın 9. maddesi gereği⁷⁰, kendisini Osmanlı Hristiyan ahalisinin koruyucusu olarak gören Avrupa harekete geçer. Daha önce de, 3 Ağustos 1860'ta Lübnan ve 1868 Girit ayaklanmaları sırasında benzeri girişimlerde bulunulmuş ve bu eyaletler için kısmi özerklikler elde edilmiş bulunuyordu. Bu müdahalenin sonucu, Mart 1877'de imzalanan Londra Protokolü'dür. Protokol'ün 9. maddesi, imzacı ülkelere, reformlar konusunda düş kırıklığına uğramaları halinde ortak eylem yapma yetkisi veriyordu.⁷¹ Protokolün ilgili ülkeler arasında imzalanmasından sonra İstanbul'da görüşmeler başladı. Osmanlı Hükümeti bu protokolü, Osmanlı Sultanı'nın onuru ve bağımsızlığı ile çeliştiği için reddetti. Anlaşma şartlarını kabul etmektense savaş tercih edildi.

Bu görüşmeler sırasında Patrikhane, İngilizlere ve Osmanlı

68 Yves Ternon, *Ermeni Talusu*, çev. Emirhan Oğuz, İstanbul, 1993, ss. 58-59.

69 E. Uras, *age*, s. 178.

70 Antlaşmanın tam metni için Bkz. J. C. Hurewitz, *Diplomacy in the Near and Middle East, A Documentary Record: 1535-1914*, Princeton-New Jersey, 1956, c. 2, Böl. 1, s. 153-156.

71 H. V. Kremer-Auenrode ve P. Hirsch (der.), *Das Staatarchiv, Sammlung der Offiziellen Aktenstücke*, Leipzig, 1877, No: 6360, s. 156-157.

yöneticilerine Ermenilerin isteklerini içeren bir rapor sundu. Ermenilerin, raporda sorunlarına çözüm olarak ileri sürdüklerini anmak önemlidir. Askerlik bedeli vermek yerine askere gitmek, vergilerin mültezimler aracılığı ile değil hükümet eliyle toplanması, illere bağımsız müfettişlerin tayini, nizamî mahkemelerin yaygınlaştırılarak şer'îye mahkemelerinden vazgeçilmesi, Ermeni köylerini sürekli basan, yağma yapan Kürt ve Çerkezlerin silahsızlandırılması veya Ermenilerin de silahlanmasına izin verilmesi... Raporda ayrıca, "zorla arazi zaptı, kilise ve mabetlere saygısızlık, özellikle kadınların ve küçüklerin din değiştirmeye zorlanmaları, yangınlar, kurtuluş paraları, ırza geçme, öldürme Ermenilerin sık sık uğradıkları şeylerdir", denmektedir.⁷²

Osmanlı-Rus savaşı sonrası Ermeniler gözlerini galip Rusya'ya çevirdiler. Bunda Rus Ordusunda başarı ile görev yapan Ermeni subaylarının da önemli payı oldu.⁷³ Subayların varlığından da cesaret alan İstanbul Patriği, Rus çarına verilmek üzere, Ermeni Kilisesinin ruhani yöneticisi sayılan, Rusya'daki Eçmiyazin Katogikosluğu'na bir muhtıra gönderme kararı alır. Bu muhtırada istenenler şunlardı: Rusya'nın işgal ettiği toprakları Türklere geri vermemesi ve bu bölgede Bulgarlara tanınan türden hakların Ermenilere de tanınması. Eğer bu topraklar boşaltılacaksa, reformların yapılması için Osmanlı hükümetine baskı yapılması ve bu reformlar gerçekleşinceye kadar Rus askerlerinin bölgede kalması. Reform esasları konusunda, daha önce de ileri sürülmüş talepler tekrar edilmiştir. Ermenilerin devlet görevlerine alınmaları, askerlik yapmalarına izin verilmesi, göçer Kürt ve Çerkezlerin yerleştirilmeleri, bölgedeki vali ve belediye başkanlıkları gibi görevlere Ermenilerin getirilmesi vb.⁷⁴

72 E. Uras, *age*, s. 189.

73 Rus ordusunda görev yapan Ermeni subaylar ve başarıları konusunda Bkz. *Armenier und Armenien*, s. 60. Bulgar-Ermeni komitesince yayınlanmış bir broşür, Sofya, 1941; Hamdullah Suphi, *İkdam*, 17 Aralık 1912, aktaran Paul Rohrbach, *Armenien*, Stuttgart, 1919, s. 45.

74 Gerek bu raporun tam metni, gerekse 1877-78 Savaşı sonrası diğer gelişmelerin ayrıntılı hikâyesi için Bkz. Artem Ohandjanian, *Armenien, Der verschwiegene Völkermond*, Viyana, Köln, Graz, 1989, s. 20-37.

Benzeri dilekçelerin Rus Çarı'na ve Başbakanı'na da verilmesi ve ayrıca Edirne'de bulunan Rus orduları komutanlığına bir heyet yollanması gene alınan kararlar arasındaydı. Şüphesiz tüm bu girişimlerden Osmanlı yöneticilerinin haberdar olmaları gerekiyordu. Benzeri girişimler Rus Ermenileri tarafından da yapılmış olduğu için, Rus Elçisi İgnatiyef'e barış görüşmelerinde, Ermeni sorununun da ele alınması için talimat gönderdi. Rus Patrikhanesi'nin önerdiği, Lübnan örneğine benzer bir düzenlemeydi.

Ayastefanos görüşmelerinde, başlangıçta Ermeni sorunu ile ilgili bir maddenin yer almaması ihtimali ortaya çıkınca, İstanbul Ermeni Patriği, "her sorumluluğu üzerine alarak Ayastefanos'da Rus ordusuna gitti... Ermeniler için de bir madde konulmasını rica etti."⁷⁵ Sonuçta, Ermeni sorununu uluslararası diplomasinin önemli bir konusu haline getiren 16. madde ortaya çıktı. Bu madde aynen şöyledir: "Ermenistan'dan Rusya askerinin istilâsı altında bulunup yüce devletimize verilmesi gereken yerlerin boşaltılması oralarda iki devletin dostane münasebetlerine zararlı karışıklıklara yer verebileceğinden, yüce devletimiz, Ermenilerin barındığı eyaletlerde mahalli menfaatlerin gerektirdiği ıslahat ve düzenlemeyi vakit kaybetmeksizin yapmayı ve Ermenilerin, Kürtlere ve Çerkezlere karşı emniyetlerini sağlamayı garanti eder."⁷⁶

Bu antlaşmaya göre, Ermeni bölgesinde reformlar yapılıncaya kadar Rus birlikleri bölgede kalacaklardı. Rusya, sürekli bir denetleyici ve sorumlu durumuna geçiyordu. Fakat İngiltere, Osmanlılar üzerinde Rusya'nın bu denli egemen duruma gelmesini kabul edemezdi. Derhal İstanbul Boğazı'na donanma gönderdi. Antlaşmadan zaten hoşnut olmayan Osmanlı Hükümeti ile gizli bir antlaşma yaptı ve Ayastefanos Antlaşması'nı geçerli saymadığını ilan ederek tüm büyük devletlerin katılacağı bir Barış Konferansı önerdi.

75 E. Uras, *age*, s. 207.

76 Anahit Barikian, *Die Entwicklung der armenischen Frage im 19. Jahrhundert*, Viyana, 1948, s. 117; E. Uras, *age*, s. 207-208.

2. Ermeni Meselesi Uluslararası Diplomasi Girdabında

Berlin Konferansı, 13 Haziran 1878'de toplandı ve 13 Temmuz'da sona erdi. İngiltere ve Rusya daha önce (30 Mayıs 1878) aralarında yaptıkları bir protokol ile zaten esas konularda anlaşmış bulunuyorlardı. Başta Kilise olmak üzere Ermeni örgütler Berlin'e de heyetler yolladılar, bildiriler ve raporlar hazırladılar. Ayastefanos'ta elde ettiklerinin kaybedilebilecek olması en büyük korkularıydı. Berlin'e gelen Ermeni delegesinin devlet temsilcilerine verdiği mektupta altını çizdiği nokta şudur: "Biz siyasi bir bağımsızlık ve Türkiye'den ayrılmak istemiyoruz. İstedüğümüz... istatistiklere nazaran çoğunluğunu Ermenilerin teşkil ettiği bu bölgenin bize ayrılması, bize verilmesidir. Tekrar ediyoruz, buraya Avrupa devletlerinin önerisi ve Babiâli'nin onayı ile bir Ermeni vali tayinini istiyoruz."⁷⁷ Bu isteğe bağlı olarak oluşturulacak yapıya ilişkin de ayrıntılı bir proje sunulur.

Berlin Antlaşması'nın 61. Maddesi ile Ermeni sorunu yeni ifadesini bulur. Bu madde aynen şöyledir; "Babiâli, Ermenilerin oturdukları illerin, yeri gereği muhtaç oldukları ıslahat ve düzenlemeleri gecikmeden yapmayı ve Kürtler ile Çerkezlere karşı emniyet ve rahatlarını korumayı taahhüt eder ve bu konuda alacağı tedbirleri sırası geldikçe devletlere bildireceğinden, adı geçen devletler de bu tedbirlerin yapılmasını gözeteceklerdir."⁷⁸ Bu madde ile Ermeni sorunu Avrupa devletlerinin doğrudan ilgi alanına giriyordu. Şüphesiz bu, Ermeniler açısından ileri bir adımdı ama gerek hedefleri olan özerkleşmeyi elde edememiş olmaları gerekse Rus askerlerinin çekileceklerinin belli olması, Ayastefanos Antlaşması'na kıyasla, reformlar için koşulların olumsuzlaşması anlamına geliyordu. Kongre'den on gün önce İngiliz-Osmanlı anlaşmasının açıklanmış olması ve İngiltere'nin, Osmanlılara yardım için, Hristiyanlara yönelik reformları şart koşmuş olduğunun anlaşılması, antlaşmanın 61. mad-

⁷⁷ E. Uras, *age*, s. 225.

⁷⁸ J. C. Hurewitz, *age*, s. 190; E. Uras, *age*, s. 248.

desinin kolayca kabulünü sağlamıştır.

Berlin Antlaşması'nın hemen akabinde, 1879 yılında, İngiltere, Osmanlılara, Kıbrıs antlaşması ile Ermeniler konusunda verilmiş sözleri hatırlatır. Abdülhamit'in işi ağırdan aldığı görüldüncə, sözlü ve yazılı nota verilir.⁷⁹ Notalardan sonuç alınmayınca, "Türkiye'ye baskı yapmak maksadıyla bir İngiliz filotilas Beşik Körfezine gel(ir); İngiliz harp gemilerinin Çanakkale Boğazı'nı zorlayacakları dahi sanılmakta idi."⁸⁰ Bunun üzerine Babiâli, sözü geçen illerde ıslahat sorununu gündemine alır ve bölgeye "ıslahat esaslarını incelemek için geniş yetkili komiserler gönder(ir)."⁸¹ Ermeni Patrikhanesi de bölgede uygulanması gereken reformlara ilişkin ayrıntılı raporlar hazırlar.

13 Haziran 1880'de Berlin Antlaşması'na imza atmış ülkeler, Ermenilerin bulunduğu illerin ıslahatına ilişkin Babiâli'ye yeniden bir nota verirler. Osmanlı Hükümeti de bölgeye yolladığı müfettişlerin yaptıkları faaliyetleri içeren bir cevabi notayı 5 Temmuz 1880'de ilgili devletlere iletir. Osmanlılar, "dünyanın her tarafında tabii olaylardan olan cinayet, Ermenilerin oturduğu yerlerde meydana gelince, böyle basit bir cinayete birçok hayali cinayetler(in) de eklenerek Avrupalılara abartılarak" aktarılmasından şikâyetçidirler. Ayrıca bölgede Ermeni nüfusunun çoğunluğu teşkil etmediğini ispat etmeye çalışmaktadırlar. Ama bu tarihe kadar reform doğrultusunda herhangi bir somut girişimde bulunulmamış olduğu da itiraf edilmektedir. 1883 ve 1886 yıllarında Babiâli nezdinde yeni girişimlerde bulunulur. Karşılıklı yazışmalar olur. Fakat Osmanlıların işleri sürüncemeye bırakma ve hiçbir şey yapmama politikası başarı kazanır.

Reform konusunda yaşanan gerilimde, Osmanlıların istenen reformları yapmak istememe arzusu kadar önemli olan

79 İngiltere'nin ilk girişimleri ve Osmanlıların oyalama taktiklerinin ayrıntılı hikâyesi için Bkz. Cevdet Küçük, *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı, 1878-1897*, İstanbul, 1986.

80 Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, Ankara, 1990, s. 103.

81 E. Uras, *age*, s. 274.

başka bir nokta da Kürtlerin durumudur. Babiâli Kürtleri de bölge nüfusu içinde sayarak, onları da kapsayan reformlar düşündüğünü ileri sürerek reform taleplerini bloke etmeye çalışır. Büyük devletler ise, Kürtlerin göçer ve eşkıya niteliklerine dikkat çekerler ve "ilkel" olarak tanımladıkları Kürtlere, Ermenilerle aynı ölçülerle yaklaşılamayacağını söylerler. Bundan dolayı, Kürtler, "Ermenilere mahsus ıslahat"ın dışına çıkartılmalı ve onların "iptidai âdetlerine uygun bir idare" tatbik edilmeliydi.⁸²

Reform girişimleri sonuçsuz kalmaya mahkûmdu. Çünkü E. Z. Karal'ın da belirttiği gibi, Ermeni şikâyetlerinin merkezini oluşturan, Çerkezlere ve Kürtlere karşı sert tedbirlerin alınması çok güçtü. Zira "1875'ten beri Balkanlardaki Hristiyan halkın ve Hristiyan devletlerin Türk ve Müslümanlar zararına yaptıkları hareket, Müslüman halk arasında bir tesanüt zihniyeti yaratmıştı. Başta II. Abdülhamit olmak üzere, devlet erkânından pek çoğu bu zihniyete istinat edilmek suretiyle devletin mukadderatını kurtaracak bir dış siyaset prensibi meydana getirmişlerdi ki buna da Panislamizm denmeye başlanmıştı."⁸³ İmparatorluğun içine girmiş olduğu çöküş atmosferinde, Hristiyan azınlıklara yönelik reform girişimlerine olumlu bakabilmenin hiçbir koşulu kalmamıştı. Abdülhamit'in imparatorluğu, Hristiyan topluluklarına kaybedilmiş gözüyle bakıyor ve tüm çabasını Müslüman tebaayı kendisine bağlamaya yöneltiyordu.

3. Reform Sözleri ve Hamidiye Alayları

Osmanlı Hükümeti bölgede artan Ermeni örgütlerinin eylemlerini de bahane ederek, söz verdiği reformlar yerine Hamidiye Alaylarını kurdu.⁸⁴ "1890 yılının Kasım ayı ortalarında, İstanbul gazeteleri, Hamidiye olarak adlandırılan Kürt alaylarının kurul-

82 Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, Ankara, 1983, c. 1, Kısım 1, s. 21.

83 E. Z. Karal, *Osmanlı Tarihi*, c. 8, s. 133.

84 Hamidiye Alayları konusunda daha ayrıntılı bilgi için Bkz. Mehmet Bayrak, *Kürtler ve Ulusal Demokratik Mücadeleleri*, İstanbul, 1993, s. 61-73; Bayram Kodaman, *Hamidiye Hafif Süvari Alayları*, İstanbul Üniversitesi Edebi-

masına ilişkin bir Padişah fermanı yayımladılar. Hamidiye Alayları Kürtlerin Babiâli'ye karşı ayaklanmadıkları, Rus-Kafkas sınırındaki bölgelerden oluşturuldu."⁸⁵ Her ne kadar resmi tarihte bu birliklerin askerlik açığı sorununu çözmek ve Rus sınırında güvenlik sağlamak amacıyla kurulduğu söylenmişse de asıl amacın Ermeniler olduğu birçok Türkçe kaynakta da dile getirilmiştir.⁸⁶ Macar oryantalist Vambery, Sultan'ın asıl amacını kendisine söylediğini aktarır: "Size söylüyorum, Ermenilere hadlerini bildireceğim. Onlara, devrimci faaliyetlerine son verdirecek adamakıllı bir tokat atacağım."⁸⁷

1894'te Sasun'da bir ayaklanma olur. Ayaklanmanın nedeni Ermeni köylülerin devlete verdikleri vergiler dışında, Kürt aşiretlerine de vergi vermek zorunda kalmaları ve çifte vergi baskısı altında ezilmeleriydi. Çifte vergiyi reddederek, İstanbul'a şikâyetle bulunan köylüler haklı bulunurlar, fakat "cahil ve inatçı bir kimse olan Vali buna hiddetlenerek... yerli Müslüman halkı Ermeniler aleyhine kışkırtır."⁸⁸ Ermeni köyleri basılır, yağma ve öldürmeler olur. Hınçak örgütü'nün propagandası sonucu Ermeni köylüler dağa çıkarlar. İstanbul'a olayın "Ermeni ayaklanması" biçiminde aktarılması üzerine, köylüler üzerine ordu birlikleri gönderilir. Türk kaynakları dahi Ermeni köylüle-

yat Fakültesi Tarih Dergisi, Mart 1979'dan ayrı basım; Necati Gültepe, "Hamidiye Alayları", *Hayat Tarih Mecmuası*, Temmuz 1976; Osman Aytar, *Hamidiye Alaylarından Köy Koruculuğuna*, İstanbul, 1992; Bayram Kodaman, *Şark Meselesi Işığında Sultan Abdülhamit'in Doğu Anadolu Politikası*, İstanbul, 1983.

85 Kendal, "Die Kurden unter den Osmanischen Herrschaft", *Kurdistan und die Kurden*, Göttingen, 1984, c. 1, s. 61.

86 Bkz. Orhan Koloğlu, *Abdülhamit Gerçeği*, İstanbul, 1987, s. 337; S. R. Sonyel, *İngiliz Belgelerine Göre Adana*, s. 1242.

87 J. Haslip, *Der Sultan, Das Leben Abdül-Hamids II*, Münih, 1958, s. 221.

88 Mithat Sertoğlu, "Türkiye'de Ermeni Meselesi", *Belgelerle Türk Tarihi*, c. 1, s. 2, Kasım 1967, s. 48. Sasun olaylarının daha ayrıntılı hikâyesi için Bkz. V. N. Dadrian, *The History...*, s. 114 vd.; Wolfgang Gust, "Der Völkermord an den Armenien", *Die Tragödie des Istenen Christenvolkes der Welt*, Münih, 1993, s. 102-105.

re "çok şiddetli davranıldı(ğın) ve birçok Ermeni(nin) kırıldı(ğın)" aktarırlar.⁸⁹

Olayın çok kanlı bir biçimde bastırılması üzerine İngiltere, Rusya ve Fransa yeniden harekete geçerler ve Patrikhane'nin verdiği esaslar üzerine çalışarak altı ili (Erzurum, Bitlis, Van, Sivas, Diyarbakır ve Harput) kapsayan bir ıslahat projesi ile bir Memorandum hazırlarlar. Osmanlı Hükümeti, olaylardan sonra bölgeye 27 Kasım 1894'te bir inceleme heyeti gönderir. Fakat heyetin görevi; "köyleri yağmalayıp Ermeni eşkıyanın işledikleri cinayetleri incelemek"⁹⁰ şeklinde ilan edilmiş olduğu için, İngiltere bunu şiddetle protesto eder ve Ermeni vilâyetlerindeki valilerin azlini ister. Ayrıca, İngiliz konsoloslarının da dahil olacağı tarafsız bir tahkikat komisyonunun kurulmasını ister.⁹¹ Abdülhamit'in Alman yardımına başvurması da bir sonuç değiştirmeyince Fransız ve Rusların katılmasıyla, istenen komisyon kurulur. Komisyonun İngiliz, Fransız ve Rus üyeleri Babîlî'yi ağır biçimde itham ederler ve suçlu bulurlarsa da Rusya ve Fransa reformlar konusunda fazlaca ısrarlı olmayacaklarını Osmanlılara hissettirir. Rusya, Uzakdoğu'da Japonya ile savaşa tutuşmuş olduğu için Batı yakasındaki sorunlardan uzak durma eğilimindeydi.

Bölgede ise olaylar devam etmektedir. Sonuçta, üç devletin ortak girişimiyle, daha sonraki dönemlerde sürekli kendisine atıfta bulunulacak bir reform paketi hazırlanır ve Osmanlı Hükümeti'ne sunulur. Abdülhamit, bu muhtırayı ve yapılan önerileri padişahın hükümrانlık haklarına zıt oldukları gerekçesiyle önce reddeder fakat daha sonra baskılara dayanamayarak kabul etmek zorunda kalır. Üç ülkenin önerilerinde yer alan, bölgeye Hristiyan valilerin atanması, üç devletin de katılacağı bölgedeki reform girişimlerini denetleyecek sürekli bir komisyonun oluşturulması gibi noktalar yumuşatılarak yabancı dene-

⁸⁹ Olay sonrası sadrazamlığa getirilen Kâmil Paşa'nın anılarından aktaran E. Z. Karal, *Osmanlı Tarihi*, c. 8, s. 138.

⁹⁰ E. Uras, *age*, s. 295.

⁹¹ Y. H. Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, c. 1, Kısım 1, s. 78.

tim şansı azaltılır. İdari, adli ve vergi toplama alanlarında yapılacağı söz verilen reformlar arasında, Hristiyanların memur alınmaları, polis ve jandarmaya dahil edilmeleri gibi hususlar da bulunuyordu.

Görüşmelerin sürüncemede kalması, bölgede olayların devam etmesi üzerine Ermeni örgütlerinden Hınçak önderliğinde 30 Eylül 1895'te İstanbul'da bir gösteri yapılır. Gösteri sırasında çıkan olaylar bahane edilerek İstanbul'da Ermenilere yönelik katliam düzenlenir. Büyük devletlerin devreye girmesi ve tehditleri ile padişah, 20 Ekim 1895'te reform paketini kabul eder. 3 Ekim 1895 tarihi ile paket resmen yürürlüğe girer. Yukarda sayılanlara ek olarak, Kürt aşiretlerinin denetlenmesi, Hamidiye Alaylarının hizmet dönemleri dışında üniforma giymemeleri ve silah taşımamaları gibi, daha önce önerilmiş fakat padişahça kabul edilmemiş noktalar da yeni pakette yer alır. Bu yeni reform paketi 17 Ekim 1895 tarihinde Osmanlı gazetelerinde de yayımlanır.

Fakat bu çabalar da daha öncekiler gibi kısa sürede uygulamaya konmadan rafa kaldırılır.⁹² Zaten reform paketinin açıklanması döneminde yine tüm Anadolu ateşlere gömülmüştür. Zeytun, Trabzon, Erzurum, Bitlis, Van, Harput, Diyarbakır, Sivas ve Çukurova'da Ermenilere yönelik örgütlü katliamlar düzenlenmektedir.⁹³ 26 Ağustos'ta yabancı ülkelerin dikkatini çekmek amacıyla Osmanlı Bankası, Taşnak Partisi tarafından basılır. Bunu izleyen günlerde İstanbul'da gene Ermenilere yönelik katliam yaşanır. 1894-96 yılları arasındaki tüm bu katliamlarda toplam ölü sayısı hakkında değişik rakamlar verilmektedir. Alman Kayseri II. Wilhelm, kendine gelen bilgiler

92 E. Uras, *age*, s. 297-326 arasında, üç devletin sunduğu öneri ile Osmanlı Devleti'nce kabul edilen noktaların kıyaslamalı olarak tam metinleri verilmiştir.

93 Çalışmanın ana konusunu oluşturmadığı için Abdülhamit dönemindeki bu katliamların nasıl planlanmış olduğunu aşağıda aktaracağımız bazı bilgilerin ötesinde burada ayrıntısı ile ele almıyoruz. Ayrıntılı bilgi için Bkz. J. Lepsius, *Armeinen und Europa*, Berlin, 1897; V. N. Dadrian, *The History...*, s. 113-179; Y. Ternon, *Ermeni Tabusu*.

ışığında, 20.12.1895 tarihine kadar öldürülen Ermenilerin sayısını 80.000 olarak vermektedir.⁹⁴ İngiliz ve Fransız konsolosluk raporlarında bu sayı 100.000 ve 200.000 olarak verilir.⁹⁵ Lepsius ise 88.000 sayısını verir.⁹⁶ Ermeni Patrikliği bu sayıların doğru olmadığını, ölü sayısının 300.000 dolayında olduğunu iddia eder.⁹⁷

Sonuç, yabancı ülkelerin yeni baskıları, yine yeniden verilen reform sözleri ve açıklanan programlardır.⁹⁸ Abdülhamit bu "tehlikeyi" de geçiştirmeyi başarmıştır. Reform konusundaki girişimler süreç içinde gevşer ve diğer olayların arasında kısmi bir "unutulmaya" terk edilir. Bunda büyük devletlerin kendi aralarındaki çatışmalar önemli bir rol oynar. Adı ne kadar, "insani müdahale" olarak konsa da, büyük devletler esas olarak, iktisadi ve siyasi çıkarları açısından soruna yaklaşıyorlardı ve 1890'lı yıllarda, Ermeniler adına herhangi bir müdahalede bulunmayacaklarını Osmanlı yöneticilerine de hissettirmiş bulunuyorlardı. "İkiyüzlü" olarak tanımlanabilecek politikalar nedeniyle, Ermeni sorunu çözümsüzlüğe sürüklenir.⁹⁹ Hatta, gerek 1894-96 katliamlarına gerekse 1915 Toplu Kırımı'na yol açan nedenler arasında, sonuçları takip edilmeyen bu "yabancı müdahalelerin" ve anlaşmaların olumsuz rolünün önemli bir payı ol-

94 J. Lepsius, Albrecht Mendelsohn Bartholdy, Friedrich Timme (der.), *Die Grosse Politik der Europaeischen Kabinette 1871-1914*, Berlin, 1927, c. 10, s. 251.

95 Aktaran V. N. Dadrian, "The Role of Turkish Military in the Desruction of the Ottoman Armenians: A Study in Historical Continuities", *Journal of Political and Military Sociology*, c. 20, No: 2, Kış 1992, s. 255-56.

96 J. Lepsius, *Armenien und Europa*, s. 20.

97 Y. Terson, *age*, s. 149.

98 20 Ekim 1896'da İngiltere tarafından verilen memorandum, Abdülhamit'in 8 Kasım 1896'da yayımlanan Reform paketi ve nihayet Rusya'nın 19 Aralık 1896 tarihinde Babiâli'ye verdiği muhtıra bunlara örnek olarak verilebilir. Bu belgelerin tam metinleri için Bkz. E. Uras, *age*, s. 356-373.

99 Bu iddia birçok eserde tekrar edilir. Bkz. Peter Lanne, *Armenien: Der erste Völkermord des 20. Jahrhundert*, Münih, 1977, s. 86-90; Fritjof Nansen, *Betrogenes Volk*, Leipzig, 1928, s. 288-303; Artem Ohandjanian, *Armenien*, s. 26-36; J. Lepsius, *Armenien und Europa*, s. 73-85.

duğunu ileri sürebiliriz.¹⁰⁰ Bu nedenle, Ermenilerin 1880 sonrası yaşadıkları yenileşme, reform ve düzelme değil aksine baskı ve katliam oldu ve Ermeni sorunu 1908 devrimine kadar uluslararası diplomasiinin gündeminden çıktı.

4. Abdülhamit'in Ermeni Politikasının Anahatları ve Katliamlar

Osmanlı İmparatorluğu'nda Hristiyan azınlıklara yönelik çeşitli nedenlerle gündeme gelmiş katliamlar tüm 19. yüzyıl tarihi boyunca vardır. Genel olarak gözlenen, ya çeşitli sosyal taleplerle gündeme gelen köylü ayaklanmaları ya da ayrılıkçı örgütlerin ulusal bağımsızlıkçı eylemleriydi. Olaylar, birçok durumda, kısa sürede Müslüman-Hristiyan çatışmasına dönüşüyor ve sonuçta devletin müdahalesi ile Hristiyan katliamları biçimini alıyordu. Ayaklanmalarda çok sayıda Müslümanın da katledilmesi ise madalyonun diğer yüzüdür.

Özellikle 1890'lı yıllardan sonra yaşanan Ermeni katliamları öncekilerden daha değişik bir karakter göstermeye başlar. Bu dönemde, Osmanlı devleti, dağılma sürecini engellemek amacıyla, devletin birliğini Panislamist ideoloji etrafında sağlamaya çalışıyordu ve imparatorluk'ta İslami motif, resmi devlet ideolojisi olarak öne çıkmıştı. Bir din-ulus grubunun (özellikle Ermenilerin), ağırlıklı dini temelde, toplumsal olarak dışlanmaları, bu dönemde bilinçli bir politika olarak yürütülmeye başlandı. Ermeniler, baskı ve istibdat rejiminin egemenliğini sürdürebilmesi için "günah keçisi" haline sokuldular. Irkçılığa benzer bir söylemin giderek öne çıktığı gözlemlendi.

Örneğin Abdülhamit, Ermenilerin son derece zengin olduklarını, Osmanlı memurlarının 1/3'ünü oluşturduklarını, az vergi verip, askerlik yapmadıklarını söyledikten sonra, "Erme-

100 Yabancı müdahaleler ve yapılan antlaşmaların Ermeni sorununu açmaza soktuğu ve ters etki yaratarak katliam ve kırımlarla sonuçlandığı konusunda bir benzeri görüş için Bkz. V. N. Dadrian, "Der Jenosit an den Armenien und das Völkerrecht", Deutsch-Armenische Gessellschaft (der.), *Phönix aus der Asche*, Frankfurt a. M., 1996, s. 35-45.

niler, dejenere olmuş bir topluluktur... Ermeniler daima uşak durumunda(dırlar)", demektedir.¹⁰¹ Ermenilerin iyi konumlarının onların iktisadi güçlerinden kaynaklandığını söyleyen Abdülhamit, bu gücü kırmak için de Ermeniler üzerine yoğun bir baskı politikası uygular. Bu doğrultuda, Ermeni burjuvazisine darbe vuracak kararlar çıkartır ve tüm vilâyetlere yollanan emirle, Ermeni tüccar, borsacı vb. sıkı denetim ve kontrol altına alınır.¹⁰²

Bu dönem aynı zamanda, Abdülhamit'in deyimıyla, imparatorluğun, "Hristiyan dünyanın sürekli düşmanca tasallutlarıyla"¹⁰³ karşı karşı olduğu yolundaki inancın güçlü bir biçimde yerleşmeye başladığı bir dönemdir. Çevremiz bizi bölmek ve parçalamak isteyen düşmanlarla çevrilmiştir ve durum giderek daha da kritik bir hale gelmektedir. Bu ruh hali, Abdülhamit'in sözlerinde çok güzel ifade edilir. "Yunanistan'ın ve Roman-ya'nın alınmasıyla", der Sultan, "Avrupa Türk devletinin ayaklarını kesmiştir. Bulgaristan, Sırbistan ve Mısır'ın kaybı bizden ellerimizi götürmüştür ve şimdi Ermeniler arasında propoganda ile bizim hayati önemi olan organlarımıza yanaşmak hatta bağırsaklarımızı koparmak istemektedirler. Bu toptan imhanın başlangıcı anlamına gelir ve buna karşı tüm gücümüzle kendimizi korumak zorundayız."¹⁰⁴

Yapılacak herhangi bir reform, imparatorluğun çökmesi ile bir ve aynı şey olarak kabul edilmektedir. Bu nedenle Abdülhamit, Alman büyükelçisine, "yemin ederim ki,... muhtariyete götürecek ıslahatı kabulden ise ölmeyi tercih ederim", der.¹⁰⁵ Alman Liberal Naumann, döneme egemen olan bu ruh halini özet olarak dile getirir. "Ermenilerin Türkler tarafından öldürölmele-

101 Ali Vehbi Bey, *Abdülhamit*, s. 12, 31; aktaran E. Z. Karal, *Osmanlı Tarihi*, c. 8, s. 484.

102 Tahsin Paşa, *Abdülhamit ve Yıldız Hatıraları*, s. 133-134.

103 J. Haslip, *age*, s. 220.

104 *age*, s. 220.

105 Büyükelçinin 16. 11. 1894 tarihli raporu. J. Lepsius, A. M. Bartholdy, F. Timme (der.), *age*, c. 9, s. 203. Ayrıca Bkz. Y. H. Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, c. 1, Kısım 1, s. 77-78.

ri sadece basit bir Hristiyan takibi değildir. Aksine son kanlı kurtuluş çabasını vermeden öldürülmek istemeyen, eski büyük bir imparatorluğun ölüm savaşının bir parçasıdır."¹⁰⁶ Bu nedenle, Ermenilerin çevremizi kuşatan düşmanların içteki uzantıları oldukları ve elimizdeki son toprak parçasını almak istedikleri yollu bir inancı yerleştirmek hiç de zor olmadı. Ermeni sorunu, imparatorluğun var olup olmama sorunu olarak görülmeye başlandı. Sürekli dağılma ve parçalanma içinde olma psikolojisi ile çevremizin bizi yok etmek isteyen düşmanlarla çevrili olduğu inancı, hiç değilse imparatorluğun Müslüman ahalisini bir arada tutma eğilimini güçlendirdi. Panislamizmin bir devlet politikası haline getirilmesi bu dönemdedir.¹⁰⁷

Bu dönemde Ermeni halka karşı merkezi olarak düzenlenmiş, pogrom niteliğindeki saldırıların nedeni budur. Merkezi devlet en küçük bir olayı değerlendirerek, Ermenilere yönelik saldırıları organize etmekte ve böylece Müslüman ahaliyi Osmanlı Devleti'ne daha sıkı bağlayabileceğini hesap etmektedir. Müslümanların, Hristiyanlara karşı silahlandırıldıklarını ve eyleme geçirildiklerini aktaran Avusturya büyükelçisi, bu politikayı, "Müslümanların Hristiyanlara karşı Haçlı Seferi" olarak tanımlamaktadır.¹⁰⁸ Dönemin Büyükelçilik raporlarından, görgü şahitlerinin¹⁰⁹ aktarmalarından da, 1894-96 arası yaşanan katliamların merkezî olarak planlanmış olduğunu anlamak mümkündür. İngiliz ve Fransız büyükelçilikleri ellerinde, katliamların saraydan planlandığına ilişkin bilgiler olduğunu akta-

106 Aktaran Wilhelm van Kampen, *Studien zur Deutschen Türkepolitik in der Zeit Wilhelms II*, Kiel, 1968, s. 122.

107 Panislamist politikalar birçok temel eserde ayrıntılı olarak ele alınmıştır. Ayrıca Bkz. Mümtaz'er Türköne, *age.*; İhsan Süreyya Sırma, *II. Abdülhamit'in İslam Birliği Siyaseti*, İstanbul, 1990; Bernard Lewis, "The Ottoman Empire in the Mid-Nineteenth Century: A Review", *Middle Eastern Studies*, 1/3 Nisan 1965; Azmi Özcan, *Panislamizm, Osmanlı Devleti Hindistan Müslümanları ve İngiltere, 1877-1914*, İstanbul, 1992.

108 HHStA, BA 413, A 1 c, Konstantinopel, 11 Ekim 1896 tarihli rapor.

109 Örnekler için Bkz. Taner Akçam, *Siyasi Kültürümüzde Zulüm*, s. 302-304.

rırlar.¹¹⁰ Alman ve Avusturya elçilikleri de benzeri bilgileri verirler.¹¹¹ Nitekim 1896 yılında Osmanlı Hükümetine verilen notada, saldırıların birçok bölgede aynı anda başladığı, saldırganların bir kısmının aynı silah ve elbiseleri taşıdıkları, bazı resmi görevlilerin saldırganların önünden giderek saldırılacak yerleri gösterdikleri gibi noktalar sayılır ve saldırıların merkezî niteliğinin altı çizilir.¹¹² Fransız Büyükelçi Cambon, dönemin Hariciye Nazırı Tevfik Paşa'nın kendisine, devlet görevlilerinin katliamlara katıldığını itiraf ettiğini aktarır.¹¹³

Abdülhamit'in İslami esasları temel alan politikalarının ana hatlarını özetleyen bir eserde, konumuza ışık tutucu şu bilgilere yer verilir; "çevresine daha çok değişik Müslüman milletlerden uzmanlar toplamış; devlet kadrolarında Hristiyan sayısını azaltıp Müslümanları çoğaltmış(tır)... Avrupalıların silahlandığı Hristiyan cemaatlara karşı Müslüman grupları silahlandırarak onlara savunma hakkı tanım(ış) ve devletin onlardan yana olduğu kanısını yarat(mıştır). Eskisi gibi, Avrupa istediği için Müslümanları cezalandırma(mış), cezalandırsa da ödül denebilecek cezalar uygula(mıştır)."¹¹⁴ Amaç, Müslüman ahalinin, Hristiyanlara saldırıyı dini bir görevin yerine getirilmesi olarak kavramasını sağlamaktır.

Çeşitli bölgelerden gelen konsolosluk raporları veya gezginlerin gözlemleri bu durumu kanıtlayıcı niteliktedir. Çok iyi Türkçe bilen ve raporunu yerli Müslümanlardan sağladığı kanıtlara dayandıran Britanya Elçiliği'nin Baştercümanı, 1894-96 dönemindeki katliamlara ilişkin şunları söyler; "(Faillere) eylemlerinde şeri yasa'nın emirleri rehberlik ediyor. Reâyâ Hristiyan'ın yabancı güçlere uyarak Müslüman efendilerinin ona ta-

110 İngiliz ve Fransız raporları için Bkz. V. N. Dadrian, *The Role...*, s. 262.

111 J. Lepsius, A. M. Bartholdy, F. Timme (der.), *age*, c. 10, s. 856, 191.

112 Notanın tam metni için Bkz. Bresnitz von Sydacoff, *Die Christenverfolgung in der Türkei under dem Sultan Abdul Hamid, Aufzeichnungen nach amtlichen Quellen*, Berlin ve Leipzig, 1896, s. 57-58.

113 Aktaran V. N. Dadrian, *age*, s. 263.

114 Orhan Koloğlu, *age*, s. 227, 432.

nıdığı imtiyazların sınırlarını aşma ve kendisini onların esaretinden kurtarma girişiminde bulunması halinde, bu (Şeri) Yasa onun yaşama ve mülk edinme haklarının elinden alınmasını ve kendisinin de Müslümanların insafına terk edilmesini öngörür. Türk zihniyetine göre Ermeniler yabancı güçlere, özellikle İngiltere'ye başvurmak suretiyle bu sınırları aşmaya çalışmışlardı. Bu nedenle Ermenilerin canlarını almayı ve mallarını gasp etmeyi kendi dini görevleri ve haklı bir şey olarak gördüler."¹¹⁵ Urfa katliamına şahit olanlar, Müslümanların, elleri ayakları bağlanmış Ermenileri kesmeden önce Kuran'dan ayetler okuduklarını ve dua ettiklerini aktarırlar.¹¹⁶ Katliamların genellikle cuma günlerine denk getirilmesi bu nedenle tesadüfi değildir. Topluca kılınan cuma namazından sonra bir işaretle başlayan katliamlar ikinci bir işarete kadar devam ediyordu.¹¹⁷

Müslümanların Ermenileri katlederken dini vecibelerini yerine getirdikleri inancı, Ermeni Kırımlarının değişmez bir motifi olmaya devam etmiştir. 1909 Adana Katliamı üzerine meclis tarafından oluşturulan araştırma komisyonu üyesi, Yusuf Kemal Tengirşenk (daha sonra Türkiye Cumhuriyeti'nin 2. Dışişleri Bakanı), İngiltere Konsolosu'nun raporuna dayanarak, Müslümanların katliama katılış nedenlerini şöyle sıralamaktadır; "Müslümanlara gelince, onlardan pek çoğunun hükümetlerinin, hayatlarının, dinlerinin tehlike altında bulunduğu hakikaten kani oldukları mülahazasıydım." Tengirşenk katliamlara katılımın bir başka nedeni olarak da "yağma hırsı"nı göstermektedir.¹¹⁸ Ermeni sorununun çözümünü bir halkın toptan yok edilmesinde arayan sesler yine Abdülhamit döneminde

115 FO 195/ 1930, folie 34/ 187.

116 Lord Kinross, *The Ottoman Centuries*, New York, 1977, s. 560'tan aktaran V. N. Dadrian, "Genocide as a Problem of National and International Law: The World War I Armenien Case and Its Contemporary Legal Ramifications", *Yale Journal of International Law*, c. 14, No: 2, Yale, 1989, s. 243. Türkçesi: Vahakn N. Dadrian, *Ulusal ve Uluslararası Hukuk Sorunu Olarak Jenosid*, çev. Yavuz Alogan, İstanbul, 1995, s. 31.

117 Bu dönem çeşitli şehirlerde gündeme getirilen katliamlara ilişkin ayrıntılı bilgi için Bkz. Y. Terson, *age.*; J. Lepsius, *Armenien und Europa*.

118 Y. Kemal Tengirşenk, *Vatan Hizmetinde*, Ankara, 1981, s. 120.

yükselmeye başlamıştır. Osmanlı dostu Macar oryantalisti, Vambéry'nin aktardığına göre, Abdülhamit'in Ermeni politikalarını belirleyen İzzet Paşa, Ermeni probleminin ortadan kaldırılmasının yolunu, Ermenilerin ortadan kaldırılması olarak görmektedir.¹¹⁹

Özellikle Hamidiye Alayları'nın kurulması ile ödüllendirme mekanizmasının daha da sistematik bir karakter kazandığını görmekteyiz. Bu birliklerin her türlü giderleri yaptıkları baskın, soygun ve katliamlardan elde ettikleri gelirlerle sağlanıyordu. Ayrıca bu birliklere katılanlar her türlü vergiden muaf tutuluyorlar ve ilgili aşiretlere devlet tarafından arazi veriliyordu. İlerde de göreceğimiz gibi, ödüllendirme ve bunun kurumsallaştırılması toplu Kırım'da özendirici bir faktör olarak önemli bir rol oynayacaktır.

III- İTTİHAT ve TERAKKİ DÖNEMİ VE ERMENİ SORUNU

1915 yılına kadar Ermenilere yönelik katliamlar, merkezî politikaların ürünü olmakla beraber "yerel" karakterdedirler. Daha çok sindirme amacıyla ve bazı olaylar bahane edilerek günde me getirilmişlerdir. 1915-17 arasında yaşananlar nitelik olarak öncekilerden farklıdır. Ermeni sorununun bir defaya mahsus olarak kökten, esaslı biçimde çözümü amaçlanmıştır. Burada cevabı aranması gereken soru, bu "kesin çözüm" kararının, eğer böyle bir karar verilmişse, ne zaman ve nasıl verildiği ve bu karara yol açan faktör veya faktörlerin neler olduğudur.

1. İttihat ve Terakki Hareketinin Bazı Ana Karakteristikleri

İttihat ve Terakki hareketini 1915'te Ermenileri imha etme kararını almaya iten nedenleri anlayabilmek için önce bu hareketin genel karakteri ve temsilcisi olmayı üstlendiği Osmanlı-Türk milliyetçi hareketinin bazı özellikleri üzerine genel bilgiler vermek gerekmektedir. Burada Osmanlı-Türk milliyetçiliğinin tüm

119 J. Haslip, *age*, s. 230.

boyutlarını ele almam mümkün değil.¹²⁰ Amaç, İttihat ve Terakki hareketinde giderek bir sabit fikir haline gelen Ermenileri imha fikrinin arka zeminini biraz olsun aydınlatabilmek, İttihatçıların imparatorluktaki gayrimüslimlere ve özellikle de Ermenilere karşı gelişen düşmanlık ve imha duygularının nedenini anlayabilmektir.

Burada bir yanlış anlamamanın önüne geçmek gerekmektedir. Her tarihsel olayın anlatımında karşılaşılan ciddi bir yöntem problemi vardır. Amaç, yaşanmış bir olayın nasıl meydana gelmiş olduğunu anlamak (konumuz itibariyle 1915-17 arasında Ermenilerin imha edilmeleri meselesi) olduğu için, daha önceki dönemler ele alınırken, gelişmeler ele alınan son olaya doğru kaçınılmaz bir zorunluluklar halkası olarak sunuluyor gibi olur. Olayların gelişmesinin başka sonuçlar da doğurabileceğine ilişkin var olan alternatifler, farklı gelişme imkânları dışlanır, her şey bu son noktaya tırmanışın kaçınılmaz ön halkaları olarak sunulur. Yaşanmış sonuçtan geçmişe doğru bakarak olayları ele almanın getirdiği kaçınılmaz bir problemdir bu. Bu nedenle burada ele alınan gelişmelerin, mutlaka Kırım sonucunu doğurmak zorunda olduğu gibi bir şeyi söylemediğimin altını özellikle çizmek isterim.

Ayrıca eklemek gerekir ki, Kırım gibi bir kararın verilmiş olmasını, bir hareketin genel özelliklerinden çıkarmak doğru değildir. Nazilerin Yahudileri imha etmeye karar vermeleri, Yahudiler hakkındaki düşüncelerinin doğrudan bir sonucu değildi. Savundukları tüm antisemitik düşüncelere rağmen, Naziler de, Yahudi sorununu başlangıçta başka tarzlarda çözmeyi düşünmüşlerdi. Kaldı ki İttihat ve Terakki yöneticileri Ermeniler konusunda, Yahudiler hakkında Nazilerin taşıdığı düşüncelere benzer görüşlere sahip değillerdi. Bu noktada aralarında bir benzerlikten çok bir farktan söz etmek gerekir. Fakat hiçbir imha fikri "aniden, birdenbire" ortaya çıkmaz. Son derece özel koşulların, şartların oluşması Kırım gibi kararların alınmasını esas

120 Konuya ilişkin Bkz. Taner Akçam, *Türk Ulusal Kimliği ve Ermeni Sorunu*, İstanbul, 1992.

olarak belirler. Ancak, bu tür özel kararların alınabilmesi belli siyasi-kültürel-ideolojik arka planın varlığı ile mümkündür. Burada amacım bu arka planın aydınlatılmasıdır.

Ermeni Kırımı'nda, İttihat ve Terakki hareketine Türkçü düşüncenin giderek egemen olmasının önemli bir rolü olmuştur. İmparatorluğun bünyesindeki tüm halkları bir arada tutmaya yönelik Osmanlıcılık politikalarının zamanla bir seçenek olmaktan çıkması ve yönetici sınıfca bunun fark edilerek terk edilmesi, Kırım'ın ön temellerini oluşturmuştur. Fakat burada son derece önemli bir soruna değinmek gerekmektedir. Osmanlı yöneticilerinin izledikleri politikaları, resmen savunur gördükleri ideolojilere bakarak anlamak ve açıklamaya çalışmak oldukça sorunludur. Aşağıda ele alacağımız gibi, onlarda bir ideolojiye sıkı sıkıya bağlanarak, bu ideolojinin gereklerine göre davranma tarzını bulmak oldukça zordur.

Ayrıca eklenmesi gereken önemli bir nokta da şudur: Yönetici elitin ideolojik tercihi süreç içinde değişmiş olsa da, bu değişme, ülkedeki Hristiyan topluluklarla kurulacak ilişkinin ana niteliği konusunda sınırlı bir farklılık anlamına gelmiştir. İmparatorluğu bir arada tutacağı inancıyla uzun bir dönem savunulan Osmanlıcılık veya benzeri kozmopolit ideolojiler de, sürekli olarak, Müslüman-Türklerin egemenliği ve üstünlüğü olarak anlaşıldı ve savunuldu. İmparatorluk'ta farklı din gruplarının bir arada yaşamasını zorlaştıran faktörlerin başında bu tutumun geldiğini söyleyebiliriz. Şüphesiz, Türkçü düşüncenin egemen olması, ulusal devlet fikrine bağlı olarak Millet Sistemi'nin de ortadan kalkması ve bu anlamda gayrimüslimlerin özerk alanlarının ortadan kaldırılması anlamına geliyordu. Fakat kanaatimce, Kırım kararında "ideolojik tercih değişikliğinin" rolü sınırlıdır. İttihat ve Terakki yöneticileri, resmi olarak "Osmanlı" olarak kalmaya devam etmiş olsalardı bile bu kararı alacak olma ihtimalleri oldukça kuvvetlidir. Eğer Kırım'a ilişkin, ona zemin oluşturan ideolojik bir arka plandan söz etmek gerekirse, bu Osmanlı yöneticilerine egemen olan ve Türkçü veya Osmanlıcılık, hangi biçim altında olursa olsun savundukları

"Millet-i Hâkime" fikridir.

a. *"Millet-i Hâkime" Fikri*

Diğer halklara ve kavimlere üstün oldukları ve onları yönetme hakkına sahip oldukları yolunda bir inancın imparatorluğun Müslüman-Türk topluluğuna egemen olduğunu söylemek fazla yanlış olmaz. Bugün bile, cihan imparatorlukları kurmak, başka ulusları yönetmek, Türk üstünlüğünün ve tarihinin benzersizliğinin sıradan göstergeleri olarak sıkça tekrar edilir. Bunun en önemli nedenlerinden birisi de İslami düşüncenin etkisi ile yönetici sınıf olan Türklerin, özel olarak Türklüklerinin bilincinde olmasalar bile kendilerini İslamla özdeşleştirerek, diğer din gruplarına karşı üstün görmüş olmalarıdır.

İslam'ın Türklerin ulusal bilince varmalarında oldukça olumsuz bir rol oynadığı genel kabul gören bir tezdır. "İslamlığı kabul eden uluslar arasında hiçbiri, kendi ayrı özdeşliğini İslam ümmeti içinde eritmekte Türklerden daha ileri gitmedi."¹²¹ Fakat Türkler, İslam sayesinde kendilerini, "millet-i hâkime" olarak daima egemen konumda buldular. İslam'ın genel olarak hoşgörüye dayalı bir din olduğu iddia edilir. Oysa, daha önce de gördüğümüz gibi, bu sözü edilen "hoşgörü, hoşgörülen cemaatlerin ayrı ve aşağı olduğu, üstelik bu niteliklerin açıkça belirlenmiş olması varsayımına dayanıyordu." Bu nedenle, "Müslüman'ın kâfire üstünlüğü... hem geleneklerde hem de ahlâkta... köklü olarak" yer etmişti ve onların bu egemen konumdan vazgeçmeleri düşünülemezdi.¹²²

Nitekim 19. yüzyılda oluşmaya başlayan Osmanlı Muhalefet hareketi ve daha sonra Jön Türkler, İmparatorluk'taki Türk egemenliğini tartışılması dahi gereksiz, son derece doğal bir durum olarak kabul etmişlerdir. Ve ancak Türklerin egemenliğinin kabulü koşuluyla diğer uluslara yaşam alanları tanınacağı

121 B. Lewis, *Modern Türkiye...*, s. 327. Aksi yönde bir iddia için Bkz. Charles Warren Hostler, *Türken und Sowjets*, Berlin, 1960.

122 B. Lewis, *age*, s. 147.

birçok sefer açıkça dile getirilmiştir. Henüz Türkçülük fikrinin ortada olmadığı dönemlerde, Osmanlılık, İslamcılık gibi düşünceleri savunanlar, bu düşüncelerle kastettikleri şeyin Türk egemenliği olduğunu hiçbir yanlış anlamaya yer bırakmayacak bir biçimde ifade ettiler. Örneğin, Âli Paşa, "İmparatorluk'taki çeşitli milletlerin emellerini ve birbirine ters düşen menfaatlerini gördükten sonra İmparatorluk'ta birleştiricilik görevi yapacak unsurun bilhassa Türkler olduğuna işaret etmiştir."¹²³

Türkçülüğün başlangıç dönemlerinde, özellikle 1839 sonrasında gelişen, sadece dilde sadeleşme akımlarıydı. Siyasal bir Türkçülükten söz etmek imkânsızdı.¹²⁴ Dil ve edebiyat alanında ilk Türkçülük fikrini geliştirenler de kendilerini Osmanlıcı veya İslamcı sayıyorlardı. Dönemin tartışmalarına atıfta bulunan tanınmış edebiyatçı Ahmet Rasim; "o tarihlerde, yani 1278'den (1861), yani *Tasvir-i Efkâr*'ın yayınlanmaya başlamasından itibaren Millet-i Osmaniye terkiibinin açık karşılığı 'Türk' idi", demektedir.¹²⁵ Siyasi Türkçülük fikrinin babası sayılan Yusuf Akçura, ilk Türkçülük çabalarını ele aldığı bir eserinde, Şinasi, Namık Kemal, Ahmed Vefik, Mustafa Celâleddin ve Süleyman paşalar gibi dilde ve edebiyatta Türkçü düşüncenin ilk öncülerinin, siyasi açıdan "Türkçü" olmadıklarını, "Osmanlı Milliyet Siyaseti" veya "İslam Birliği"ni savunduklarını anlatır. Bu kişiler sözü edilen siyasetleri, tüm milliyetlerin eşitliği gibi bir anlayıştan uzak, daha çok Türk egemenliği biçiminde düşünmüş ve "millet-i hâkime" fikrini savunmuşlardır.¹²⁶

Burada iddia ettiğim, Türkçülük ve Osmanlıcılığın bir ve aynı şey olduğu değildir. Aralarında önemli siyasal sonuçlara yol açabilecek farklardan elbette söz etmek mümkündür. Fakat iddia edilen şudur ki; Türkçülüğün siyasi bir ideoloji olarak ge-

123 D. Kushner, *Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu, 1876-1908*, İstanbul, 1979, s. 67.

124 İlk Türkçülük hareketleri için Bkz. Yusuf Akçura, *Yeni Türk Devletinin Öncüleri, 1928 Yazıları*, Ankara, 1981; D. Kushner, *age.*; Ağâh Sırrı Levent, *Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri*, Ankara, 1960.

125 Yusuf Akçura, *age.*, s. 29.

126 *age.*, s. 16-29.

lişmediği dönemlerde bile, çok uluslu Osmanlı Devleti'ni bir arada tutmak için geliştirilen kozmopolit ideolojiler, hâkim etnik grubun egemenliği olarak anlaşıldı ve öyle de savunuldu. Bu nedenle Osmanlıcılık, İslamcılık gibi ideolojiler içlerinde egemen etnik grubun milliyetçiliğini taşımışlar ve bunlar Türk egemenliği olarak anlaşılmışlardır.¹²⁷ Bu açıdan bakıldığında Osmanlıcılık fikrinden Türkçülüğe doğru yaşanan bu dönüşüm, Türklerin kendilerini egemen bir sınıf olarak görmeleri açısından büyük bir değişikliğe yol açmamış, aksine onun daha da kuvvetlenmesi sonucunu doğurmuştur.

Osmanlıcılık fikrinin Türklerin egemenliği olarak anlaşılması gerektiği, Türkçülükten çok uzak olan, ilk Osmanlı siyasal hareketlerince de savunulmuş ve bu bir gelenek biçiminde Jön Türklere, oradan İttihat ve Terakki hareketine geçmiştir. Jön Türklerin öncüsü sayılan, Yeni Osmanlılar hareketinin önde gelen ismi Namık Kemal bu konuda şunları söyler: "Eğer Hristiyanlar bizim egemenliğimizi isterlerse anlarız, pek doğaldır ki, onları hükümete almadığımız için yakınma hakkına sahip olamayacaklardır."¹²⁸ Kemal bu fikirlerini açıkça ırkçı bir biçimde temellendirir: "Osmanlı camiası içinde gerek nüfus kalabalığı ve gerek kabiliyetleri itibarıyla birinci mevkii 'vus'atı havsala' 'İtidal-i dem' 'tahammül ve sükunet' gibi mümtaz ve meziyet ve sıfatlara malik bulunan Türkler işgal etmektedir."¹²⁹

Benzeri düşünce Yeni Osmanlıların bir başka tanınmış siması Ali Suavi tarafından da dile getirilir. Suavi, Türklerin niçin yönetici olmaları gerektiğini; "Türk ırkı(nın) askeri, medeni ve siyasi rolleri itibarıyla bütün ırklardan üstün ve eski bir ırk olduğu" teziyle savunur.¹³⁰ Şinasi gibi ilk laik aydınlarımızdan sayılabilecek birisi bile, "millet-i hâkime" prensibine sahip çıkmakta ve bunun savunuculuğunu yapmaktadır. Şinasi için,

127 Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için Bkz. Mümtaz'ın Türküne, *age*, s. 245 vd.

128 M. C. Kuntay, *Namık Kemal, Devrin İnsanları ve Olayları Arasında*, c. 1, s. 186.

129 E. Z. Karal, *Osmanlı Tarihi*, c. 7, s. 296.

130 *age*, s. 293.

"millet-i hâkime" fikrinin yeteri kadar savunulmuyor olması, *Tercüman-ı Ahval* gazetesini çıkarmasının önemli nedenlerinden birisidir.¹³¹

İttihat ve Terakki hareketi bu mirası devralmıştır. Her ne kadar, haklı olarak bu hareketin herhangi sistematik bir düşüncesi olmadığı iddia edilirse de, başlangıç dönemlerinde, "Osmanlılık fikri" egemendi ve ağırlıkla dergilerinde bu konuyu işlediler.¹³² 1908'e kadar hareket içinde önemli ağırlığı olan Ahmet Rıza Osmanlılık'tan Türk egemenliğini anlar ve Türk unsurunun öteki topluluklar üzerinde hâkimiyet kurmasını sağlamayı politikasının merkezine koyar. Onun Osmanlılığı, "Türk olmaktan gurur duyan" bir Osmanlılık'tır.¹³³

İttihat ve Terakki'nin tüm yayın organlarında, "unsur-i asli"den bahseden veya çok uluslu yapılarda bir unsurun egemenliğinin normal karşılanması gerektiğine işaret eden yazılara bolca rastlanır. Örneğin, 20 Mayıs 1903 tarihli İttihat ve Terakki'nin resmi yayın organı *Şuray-ı Ümmet*'te, İngiltere eleştirilirken şu satırlara yer verilir; "Mesela büyük bir hata olarak millet-i hâkime olan Türkler ve ekseriyeti teşkil eden İslamlara muavenet edecek yerde eczayı Osmaniyye'den birisini tesahüp ediyorlar..."¹³⁴ 1908 yılında, henüz daha Osmanlılık resmi ideoloji durumunda iken, seçimler nedeniyle Rumlarla girdiği bir tartışma'da, İttihat ve Terakki'nin resmi sözcüsü sayılan Hüseyin Cahit, çok açık bir biçimde Türk egemenliğini savunur ve; "ne dersense densin, memlekette millet-i hâkime Türklerdir ve Türkler olacaklardır", der.¹³⁵ Hüseyin Cahit yıllar sonra da aynı düşünciyi savunacak ve bunu Hristiyan unsurların memleketin imhası dışında bir amaç taşımadıkları fikri ile temellendirecektir. Ona göre, "Memleket yalnız Türkler için 'vatan' idi... Şu halde

131 B. Lewis, *age*, s. 147.

132 Şükrü Hanioğlu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük, 1889-1902*, İstanbul, 1985, s. 627.

133 E. E. Ramsaur, *Jön Türkler ve 1908 İhtilali*, İstanbul, 1982, s. 111.

134 Y. H. Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, c. 2, Kısım 4, s. 104. Benzeri yazılar için Bkz. Ş. Hanioğlu, *age*, s. 630 vd.

135 Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, İstanbul, 1987, s. 169.

memleketin mukadderatına hâkim olmak ve en esaslı kararlar almak hakkı Türk'ün elinde bulunmak bir zaruretti."¹³⁶

Dönemin hemen hemen tüm düşünür, siyaset adamı ve örgütlerince Osmanlıcılığın, Türk egemenliği olarak anlaşılmasının en önemli göstergelerinden birisi, Yusuf Akçura'nın 1904 yılında yazdığı, *Üç Tarz-ı Siyaset* makalesine gösterilen yoğun tepkidir. Akçura, Osmanlıcılığın çözüm getirmeyeceğini savunarak, açıktan Türkçülüğe geçilmesini istemiştir. Verilen cevaplarda, "Bizim için, Türk'ü İslam'dan, İslam'ı Türk'ten, Türk ve İslam'ı Osmanlılıktan, Osmanlılığı Türk'ten, İslam'dan ayırmak, tekliği üçe bölmek olamaz", denir.¹³⁷ İslamcılık-Osmanlıcılık ve Türkçülüğün birbirinden ayrı şeyler olarak değil, bir ve aynı şey olarak anlaşılması bu döneme egemen olan havadır. İttihat ve Terakki'nin bir dönem önderlerinden olan Mizancı Murat, çıkarttığı gazeteye, *Türk gazetesi* diye başlık atmış, sık sık da Müslüman ve Osmanlı olduğunu söylemiştir. Bunun bir çelişki olduğunu söyleyerek eleştiren bir okuyucuya verdiği cevapta döneme egemen olan hava görülür; "dostumuzun birbirinden başka zannetmek hatasında bulunduğu Türklük, Osmanlılık ve Müslümanlık adına duada kusur etmeyiz."¹³⁸

Türkçülük ve Osmanlıcılık cereyanlarının birbirinden ayrıldığı I. Dünya Savaşı yıllarında bile, Osmanlıcılığı savunan yazarlar, Osmanlıcılık zaten Türk egemenliği demektir, diyerek Türkçüleri eleştirmeye devam ederler. "Osmanlılık güçlenirse bundan en çok Türkler istifa edeceklerdir... Osmanlılığın ruhu nu Türklük teşkil etmez mi?"¹³⁹ Özetle, Türkçülüğün henüz siyasi olarak tam gelişmediği dönemlerde bile, Türkler kendilerini Osmanlı'nın egemen milleti saymışlar ve diğer azınlıkların kendilerine itaat etmesi gerektiğini savunmuşlardır. Bu "millet-i

136 Hüseyin Cahit Yalçın, "Türkiye'yi Yaşatmak ve Batırmak İsteyenler, On Yılın Hatıraları 1935", *Yakın Tarihimiz*, c. 1, s. 214.

137 Yusuf Akçura, *Üç Tarz-ı Siyaset*, s. 37; cümle Ali Kemal'e aittir.

138 D. Kushner, *age*, s. 39.

139 İsmail Kara, "Bir Milliyetçilik Tartışması", *Tarih ve Toplum*, Sayı 30, Haziran 1986, s. 57.

hâkime" fikri, Ermeni Kırımı'nda siyasi ve kültürel arka zemin olarak önemli bir rol oynamıştır.

b. Osmanlıcılık Türk Milliyetçiliğini Geciktirdi ve Saldırgan Bir Karakter Almasına Yol Açtı

Osmanlı Devleti'nin çokuluslu karakteri yönetici ulus grubunu garip bir ikilemin içine sokmuştur. Ana amaç çokuluslu devlet yapısını korumak olduğu için yönetici ulus mensupları kendi ulusal kimliklerine açıktan sahip çıkamadılar. Daima tüm ulusları bağrında toplayabilecek entegre ideolojileri "resmi ideoloji" olarak savundular. Bu nedenle 1913 yılına kadar, Türkçü olmalarına rağmen bunu açıktan söyleyemediler ve sürekli Osmanlıcılık ideolojisinin arkasına saklandılar. Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi, Hariciye Nazırı Halil Menteşe anılarında, Türklerin yurtiçindeki muhtelif unsurları birleştirmek zorunda oldukları için, Millet Meclisi'nde "Biz Türküz" demeye cesaret edemediklerini aktarır.¹⁴⁰ Özellikle imparatorluğun Türk ve Müslüman unsurlarından bu yönde gelen talepler, İttihat ve Terakki önderleri tarafından geri çevrilerek, "herkese birer Osmanlı olması teklif" ediliyordu. Bunda Hristiyan toplulukların ayrılıkçılığı da hedef alan milliyetçi akımlarına tavır alma isteği belirgin bir rol oynuyordu. Cemiyetin bir Türk örgütü olarak kendisini kabul etmesini isteyen mektuplara başlangıçta, "Sahib-i mektubun bize Türk hitabını tevcih etmeye hakkı yoktur", biçiminde cevaplar veriliyordu.¹⁴¹

Türkçülüğün gecikmesinin başka nedenleri de vardı. Bunun başında Türk kelimesinin Osmanlı sosyal yaşamında işgal ettiği yer gelir. Türklük, Osmanlılarda insanları aşağılamak için kullanılıyordu. Dönemin gazetelerinde, örneğin 1875 yılında *Basiret* gazetesinde, "Türk olmaktan utanan gençlerden" bahsedilir.¹⁴² Ayrıca ana amaç, dağılan imparatorluğu kurtarmak, onun parçalanmasını engellemekti. Türkçülük bu nedenle var

140 *Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Menteşe'nin Anıları*, İstanbul, 1986, s. 13

141 1901 yılına ait bir mektuptan aktaran Ş. Hanioğlu, *age*, s. 629.

142 D. Kushner, *age*, s. 29-30.

olan tercihlerin içinde en kötüsüydü. Çünkü hem Hristiyanları hem de Türk olmayan Müslümanları dışlıyordu. Üstelik, imparatorluğun geniş Türk nüfusu kendisini Müslüman olarak biliyordu. Osmanlı yöneticileri son ana kadar, Osmanlılık veya İslam ekseninde bir birliği ümit ettiler. Bu nedenle Türkçülük, diğer kolektif kimliklerin işe yaramadıkları noktada, istenmeyen, ama zorunlu bir tercih olarak kendisini dayattı.

Türklük fikri başlangıçta çok zayıftır, daha başat olan Panislamcı düşüncedir. Fakat ne çekirdek halindeki Türkçü fikirler ne de daha yaygın olan Panislamcı düşünceler açıktan açığa dile getirildi. İç nedenlerin yanı sıra Avrupa karşısındaki zayıf konum da bu çekingenlikte bir rol oynadı. İttihat ve Terakki önderleri, çeşitli ülkelerin Türk ve Müslümanlarına doğrudan yazdıkları mektuplarda, bu korkuyu dile getirdi ve Panislamizme açıktan sahip çıkmanın mahzurlarına dikkat çektiler: "Biz ailen İttihad-ı İslam fikrine çalışmayı mahzurdan salim görmeyiz... Şimdi düşmanlarımız bizden çok kuvvetlidir. Bu zayıf hâlette Avrupa'yı kuşkulandırmak muvafık-ı maslahat olmaz."¹⁴³ Osmanlı ve Panislamist havaya rağmen, Türk unsurunun önemini vurgulayan bir eğilim de başından beri var olmuştur. Dergilerde ve özel muhabberatta rastlanan "Türklere mahsus kibarlık" veya "Türklerde bir vakar-ı milli vardır", gibi ifadeler bunu teyit eder. Kısa süre sonra bu çok daha belirgin biçimde vurgulanmaya başlanır.¹⁴⁴ Bu vurgulamayı yapanlar aynı zamanda, Türklük ve Osmanlılığı bir saydıklarını söyleyen yazılar da yazıyorlardı.¹⁴⁵

Ermeni Kırımı'nda önemli bir rol oynadıklarını bildiğimiz, Dr. Nazım ve Bahaettin Şakir, parti içerisinde başından beri Türkçü eğilimin temsilcileri durumundadırlar. Cemiyet'in Paris merkezinde örgütlerle yazışmaları yürüten ikili, iç yazışmalar-

143 Eylül 1906'da Kafkas Müslümanlarına Bahaettin Şakir'in yazmış olduğu bir mektuptan aktaran Y. H. Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, c. 1, Kısım 1, s. 347.

144 Ş. Hanioglu, *age*, s. 631. Yazarın verdiği örnekler 1896-97 yıllarına ait mektuplardır.

145 *age*, s. 632-633.

da yukarda aktardığımız Panislamist fikirler kadar açıktan Türkçü fikirleri de işlerler. 2.6.1906'da Bulgaristan'da Kızanlık şubesine yazdıkları bir mektupta, "Cemiyetimiz halis bir Türk cemiyetidir", derler. Ve örgüt, "İslamlığa ve Türklüğe düşman olanların hiçbir vakit fikrine tebaiyyet etmeyecektir."¹⁴⁶ Gayrimüslimlerin cemiyete alınması, İttihat ve Terakki'nin programı dahilinde, "Osmanlılığın ihlâsına" çalışmaları koşuluyla mümkündür.¹⁴⁷

Fakat tüm bu Türkçü ve İslamcı eğilimlere rağmen, imparatorluğun tüm unsurları ile birlikte yaşamını devam ettirmesi gerektiğine olan inanç, "devletin kurtarılması" fikri, bu eğilimlerin dahi Osmanlıcı bir kılıf altında sunulmasını kaçınılmaz kılar. "Klâsik siyasal ideal olan Osmanlıcılığın birçok olay karşısında anlamsız olduğunun görülmesi ama gene de çokuluslu bir yapının dağılmasını önlemek isteyen kadronun bunun yerine başka bir değer ikame edememesi", Cemiyet'in halledemediği bir sorun olarak ortada durur.¹⁴⁸ Bu nedenle, "Programımızın özeti şudur: Birlik, imparatorluğun bütünlüğü ve dağılmazlığı, Osmanlı hanedanının tahtta kalması, herkesin kanun önünde eşit olması." Bu cümle 1913'lere kadar hareketin tekrarladığı temel bir ilke oldu.¹⁴⁹ Sonuç, Türk ulusçuluğunun oldukça geç sahneye çıkmış olmasıdır. Ulusal kimlik üzerine ciddi ciddi düşünölmeye başlanması ancak 20. yüzyıl başlarıdır.

Macar oryantalisti Vambéry, 1898 yılında yazdığı bir kitapta, "İstanbul'daki Türkler arasında Türk milliyetçiliği sorunuyla ya da Türk dilleriyle ciddi bir biçimde ilgilenen bir tek kişiye rastlamadım", der.¹⁵⁰ Türk Milliyetçiliği'nin düşün babası sayılan Ziya Gökalp 1896 yılında, Leon Cahun'un Türkler üzerine yazdıklarını okuduktan sonra eski Türk tarihine ilgi duymaya

146 Y. H. Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, c. 2, Kısım 4, s. 115.

147 *age*, s. 115.

148 Ş. Hanioğlu, *age*, s. 649.

149 Y. H. Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, c. 1, Kısım 1, s. 259.

150 Aktaran François Georgeon, *Türk Milliyetçiliğinin Kökeni, Yusuf Akçura (1876-1935)*, Ankara, 1986, s. 14.

başlar. Bu dönemde ve hatta 1900'lü yıllarda Osmanlı okullarında Türk tarihine ilişkin hiçbir şey okutulmamaktadır. Örneğin 1911 yılında bile, "Türk ortaöğretim kurumlarında okutulan ve çağdaş tarihi ele alan temel kitapların sayfalarının üçte ikisi Fransa tarihine, geri kalanı da öteki Avrupa devletlerinin tarihine ayrılmıştı; Türkiye'den, Türklerden hemen hemen hiç söz edilmiyordu." 1908 Devrimi'ne kadar medreselerin kapıları Türkçe'ye kapalıydı. Var olan tarih, Peygamber'in hayatı ile başlayan bir Osmanlı-İslam tarihidir.¹⁵¹ Bu gecikmenin doğal bir sonucu "arayı kapatma" telaşıdır ki bu diğer ulusal gruplara karşı açık bir saldırganlık biçimini alacaktır. (Her gecikmiş milliyetçiliğin saldırgan veya yayılmacı olması gibi bir kuralın olmadığını burada eklemek gerekir.)

Gecikmenin önemli bir sonucu da, Türkçülük ideolojisinde ırkçı düşüncelerin belli bir ağırlık kazanmasıdır. 18. yüzyıl Avrupa'sında halk egemenliği, parlamento, politik arzu gibi kavramlara dayanan, belli bir toplumsal demokratikleşmeye denk düşen ulus anlayışı, 19. yüzyıl sonlarında, artık yerini çoktan ırkçı, sosyal-Darvinist teorilere ve bunların ulus teorisiyle oluşturdukları karmalara bırakmıştı. Bu ırkçı, Darwinist ulus teorileri Türk milliyetçiliğinin düşün gıdasını oluşturmuş, bu teorilerin yardımıyla Türkler, "aşağılanan ve hor görülen ırklarının" aslında "üstün bir ırk" olduğunu ispat etmeye çalışmışlardır.¹⁵²

İlk Türkçü düşünürler, ırkçılık teorisinin önemli ismi Gobineau'dan etkilendiklerinden övünerek bahsederler.¹⁵³ Gobineau'nun, İttihat Terakki hareketinin düşün dergisi sayılan, 1911 yılında Selanik'te yayına başlayan *Genç Kalemler* dergisi üzerinde de etkisi büyüktür.¹⁵⁴ Bu nedenle, ırk, doğal özellik gibi değişmez unsurlara dayanan Alman ulus ve kültür anlayışının

151 *age*, s. 84.

152 Aşağılık kompleksi Türk ulusal kimliğinin ayrılmaz bir parçasıdır. Ayrıntılı bilgi için Bkz. Taner Akçam, *Türk Ulusal Kimliği*.

153 Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, İstanbul, 1979, s. 81.

154 Tekin Alp, *Turkismus und Pan-Turkismus*, Weimar, 1915, s. 7.

kendileri için bir örnek teşkil ettiğini istisnasız tüm Türkçü teorisyenler sıkça ifade ederler. "İrk, halk, tarih gibi kavramlara dayanan yapısıyla bu kültür, tarihsel ve ulusal bir kimlik oluşturmaya çalışan Türklüğün durumuna daha uygun düşüyordu."¹⁵⁵ Bu bakış açısıyla Ziya Gökalp, Türklerin vatanının "siyasal hudutları, dilleri ve kültürleri nereye kadar uzanırsa oraya kadar yayılacaktır",¹⁵⁶ diyerek yayılmacı olarak tanımlayabileceğimiz bir milliyetçilik teorisinin temellerini atar. Balkan Harbi'ne kadar yönetici nitelikleri gereği Türkçülük yapamayan İttihat ve Terakki, bünyesindeki azınlıkların büyük bir kısmını kaybedince, bu ırkçı düşüncelere dayanarak, "zincirlerinden boşan(acaktır)".¹⁵⁷

c. İttihat ve Terakki İçin İdeoloji Değil "Vatan Kurtarmak" Esastır
İttihat ve Terakki hareketine egemen olan Hristiyan düşmanı tutumu, tek başına Türkçü ideologların ırkçı fikirlerden de etkilenerek yazdıklarından kalkarak anlamaya çalışmak doğru değildir. Burada hareketin başka bir özelliğine dikkat çekmek gerekmektedir. İttihat ve Terakki hareketi için doktriner düşünce fazla önemli değildi. Onları harekete geçiren dürtü ağırlıklı olarak, ideolojik tercihler değildi. Üzerlerinde, 600 yılı aşkındır sürmekte olan imparatorluğun bıraktığı devlet felsefesinin derin izleri vardı. Osmanlı yönetici eliti, asırlardır süren bir devletin korunması, ama ne pahasına olursa olsun varlığını sürdürmesi dışında hiçbir prensip tanımamıştır, dersek abartmış olmayız. Bu nedenle ideolojiler, "devlet ricali" açısından, hep fayda ve işe yararlık kriterlerine göre ölçülmüşler, dolaptaki elbiseler gibi duruma göre değişebilir ve birbirlerinin yerine ikame edilebilir şeyler olarak görülmüşlerdir.

T. Z. Tunaya'nın da belirttiği gibi, "bu devlet nasıl kurtu-

155 Türkçülük fikrinin babası sayılan Yusuf Akçura'dan aktaran F. Georgeon, *age*, s. 84.

156 Gökalp'ten aktaran Tanık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, İstanbul, 1989, c. 3, s. 320.

157 T. Z. Tunaya, *age*, s. 310.

lur" sorusu, İttihat ve Terakki'nin cevabını aradığı merkezi soru durumundaydı. Onların, "amaçları ve en büyük kayguları, düşüncelerinin başlangıcı ve sonu, devleti kurtarmaktı."¹⁵⁸ Bu nedenle "siyasal fikirlerle fazla ilgili olmadı(lar)... İttihatçılar hangi ideolojik unsurun ağır bastığına önem vermiyorlardı; çünkü hangisi olursa olsun liderlik Türklerin elindeydi."¹⁵⁹ Onlar için önemli olan tek şey vardı: Türklerin her durumda egemen olması ve devletin varlığını devam ettirmesi... Eğer bu bir ideolojiden diğerine geçişi gerekli kılacaksa bunu yapmak onlar için fazla bir sorun teşkil etmiyordu.

Kendisi de tanınmış bir İttihatçı olan Cumhuriyet'in 3. Cumhurbaşkanı Celal Bayar, İttihat ve Terakki kadroları ve onların ideoloji ile ilgileri üzerine şu tespitleri yapar: "İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin belli başlı üyeleri arasında Tanzimat'ın Osmanlılık politikasına sadık kalanlar olduğu gibi ümmetçilik veya İslamcılık, Türkçülük ve milliyetçilik siyasetini güden şahsiyet sahibi insanlar da vardı. Bunlardan başka oportünist bir zümreye de rastlanırdı. Bunlar daha çok devlet ricali ve büyük rütbeli memurlar arasında bulunurdu."¹⁶⁰ Bu kadar farklı fikir ve eğilim sahibinin tek bir parti çatısı altında toplanmasını olanaklı kılan şey bu pragmatizm ve "devleti kurtarma felsefesi" idi. Bu nedenle bu farklı eğilimler arasında kılı kırk yaran tartışma ve tercihler yerine bunların bir koalisyonunu savunan Ziya Gökalp resmi ideolog konumuna yükselmişti. Onun, "İslam-Türk-Batı" sentezi fikirleri döneme ve ihtiyaca göre içlerinden birisinin öne çıkarılması biçiminde İttihat ve Terakki'nin resmi söylemi oldu.¹⁶¹

158 T. Z. Tunaya'ya ait sözü aktaran Şerif Mardin, *Jön Türkler ve Siyasi Fikirleri*, İstanbul, 1983, s. 14.

159 Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki 1908-1914*, İstanbul, 1984, s. 255, 259.

160 Celal Bayar, *Ben de Yazdım*, İstanbul, 1966, c. 2, s. 466.

161 Gökalp'in İttihat ve Terakki'nin temel ideolojik yönelimlerini ifade ettiği makalelerinin büyük kısmı, 1913-14 yıllarında *Türk Yurdu* ve *İslam* dergilerinde yayımlandı. Bunlar, 1918 yılında, *Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak* adıyla kitap olarak basıldı. Ziya Gökalp ve fikirleri hakkında Bkz. Uriel Heyd, *Türk Ulusçuluğunun Temelleri*, Ankara, 1979; Niyazi Berkes, *Turkish Nationalism and Western Civilization, Selected Essays of Ziya Gökalp*, Londra, 1959.

ç. Kurtarılacak Vatan, "Hastadır" ve Dağılmanın Eşiğindedir
Osmanlılar, İlber Ortaylı'nın deyişiyle, "İmparatorluğun en uzun yüzyılı"¹⁶² olan son yüz yılını, "ha bugün ha yarın" yok olacakları, parçalanacakları korkusu içinde geçirmişlerdir. "Şark Sorunu" olarak bilinen ve tüm 19. yüzyıl Avrupa diplomasisini uğraştıran sorun, Osmanlı İmparatorluğu'nun, emperyalist güçler arasında nasıl parçalanacağı sorusundan başka bir şey değildi. Osmanlı "hasta adam"dı ve bu "hasta" sadece büyük devletler kendi aralarında anlaşılmadıkları için yaşamını sürdürebiliyordu. İmparatorluğun geleceğinin, kendisinin değil, bazı dış güçlerin ellerinde yattığı hem yöneticiler hem de muhalefet güçleri için bilinen bir durumdu. "Hasta adam"ın günlerinin sayılı olduğu inancı o kadar yaygındır ki, Osmanlı yönetici ekibi-ne kendi kaderi hakkında verilecek yargıyı bekleme havası sinmiştir. "Yönetici tabaka, hatta aydınlar derin bir moral çöküş içindeydiler."¹⁶³

Dağılan bir imparatorluğun mensubu olmaları, vatanın elden gittiği bir sabit fikir halinde İttihat ve Terakki kadrolarının zihinlerine yerleşmiştir. "Bir fesad coşmuştur gidiyor. Girid gitti, Trablusgarb gidiyor, Türkiya gidiyor, İslamiyet gidiyor..."¹⁶⁴ "Bu hafta haritaya baktım. Çoğu gitti azı kaldı. Bu da gidecek an karîb."¹⁶⁵ Bu çökme inancı, kaderin başkalarının elinde olduğu inancı öylesine büyüktür ki, 1908 Haziranında Reval'de İngiliz-Rus görüşmeleri başladığında herkes bu nihai anın geldiğine inanmıştır. O güne kadar İngiliz ve Rusların birbirleriyle anlaşılmadıkları için ayakta kalan imparatorluğu artık kurtaracak bir şey kalmamıştı.¹⁶⁶

İttihat ve Terakki'nin askeri kanadını, Enver ve Niyazi'leri 1908'de dağa çıkmaya iten, dağılma ve çöküşün artık engellene-

162 Terim İlber Ortaylı'ya aittir, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İstanbul, 1983.

163 Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, İstanbul, 1978, s. 325.

164 Ş. Hanioğlu, *age*, s. 620.

165 *age*, s. 633.

166 Şevket Süreyya Aydemir, *Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa, 1908-1914*, c. 2, İstanbul, 1981, s. 67.

mez hale geldiği yolundaki bu inançtır. İttihat ve Terakki, 1908 Temmuz "devrimi" ile bu dağılmayı ve parçalanmayı durdurduğuna, "hasta"yı kurtardığına inanır. Nitekim, Enver Paşa 23 Temmuz 1908'da Makedonya'nın Köprülü kasabasında, hükümet konağı önünde Hürriyet'i ilan ederken, "Hastayı tedavi ettik!", diye bağırır.¹⁶⁷ Fakat bu ilk günlerin sevinci çok kısa sürer, bunun yerini gene dağılmanın getirdiği panik havası alır. Koca İmparatorluk 1908'le birlikte bir kum saati gibi erimeye devam etmiştir. 1908 devrimini ve karışıklıkları fırsat bilen Avusturya-Macaristan, Bosna ve Hersek'i ilhak etmiş, Bulgaristan bağımsızlığını, Girit ise Yunanistan'la birleştiğini ilan etmiştir. Bunu 1911'de İtalyanların Trablusgarp'i işgalleri ve 1912'de Balkan devletlerinin saldırısı izlemiştir.

1911 yılında Meclis'te yapılan görüşmelerde bu dramatik tablo acıklı sözlerle dile getirilir. Bir Arap milletvekili'nin, "Rumeli'den ricat ediliyor. Bosna-Hersek bırakıldı, Şarki Rumeli'den terke mecbur olundu. Koca Mısır işgal-i askeriye uğradı... efendiler Trablusgarp vilâyeti bu devletin elinden gidiyor... Arap kavmi kanlı gözyaşları döküyor", yollu sözlerine bir başka milletvekili oturduğu yerden bağırarak cevap verir; "Yalnız onlar değil, bütün Osmanlılar hatta bütün İslam kanlı yaşlar döküyor."¹⁶⁸

Bu durum Osmanlı-Türk aydınında sürekli bir var olma-yok olma psikozunu doğurmuştur. Türk ulusal kimliği deyim yerindeyse, daima kendi geleceğinden, varlığından korku ile birlikte gelişmiştir. Bu tür bir ruh halinin bir sonucu olarak İttihatçı kadrolar bu kötü gidişe yol açan sebeplerin, kişi ve çevrelerin üzerine daha yoğun düşünmeye başlamışlardır. Bu arayışta ilk göze çarpan, imparatorluğun dağılma süreci ile Hristiyan toplulukların, üzerlerindeki baskıların kaldırılması, hukuki eşitliğin sağlanması veya kısmi özerklik isteği gibi ulusal-demokratik talepleri arasında görünüşte var olan doğrudan

167 *age*, c. 2, s. 552.

168 Celal Bayar, *age*, c. 2, s. 552.

ilişkidir. Bu nedenle de özellikle gayrimüslim toplulukların demokratik taleplerini, varlığa yönelik tehditler olarak anlamak hiç de zor değildir.

d. İttihat ve Terakki'de Gayrimüslim Düşmanlığı

İmparatorluk içinde, kültürel ve sosyal kökleri olan geleneksel Müslim-gayrimüslim çatışması, (Müslümanların kendilerini doğal yönetici saymaları, genel eşitlik fikrine karşı çıkmaları, gayrimüslimlerin sosyal olarak daha iyi konuma gelmeleri ve bunun yarattığı çekememezlik, gayrimüslimlerin dış müdahalelerle daha ayrıcalıklı haklara sahip olması vb.), bu unsurların mücadelelerinin, imparatorluğun toprak kaybetmesi ile sonuçlanması nedeniyle daha da keskinleşti. Bu nedenle, İttihat ve Terakki'nin gözünde gayrimüslimlerin "eşitlik" talepleri, imparatorluğu "dağıtan ve parçalayan" bir niteliğe sahipti.

İttihat ve Terakki, başından beri gayrimüslimlerin özgürlük, eşitlik yolundaki taleplerine, bu isteğin "parçalayıcı" karakteri nedeniyle karşı çıktı. "İttihat ve Terakki ta baştan itibaren yersel özde veya belirli bir Osmanlı ulusuna ait ıslahatın ve dolayısıyla da bundan doğabilecek muhtariyetlerin aleyhinde olmuştur."¹⁶⁹ 15 Şubat 1899'da *Meşveret*'te Ahmet Rıza Makedonya sorunu üzerine yazdığı bir yazıda İttihat ve Terakki'nin bu konudaki tutumunu çok açık dile getirir ve bölgede faaliyet gösteren komiteleri, otonomi istemekle eleştirir; "... biz bunlarla bir ilke sorununda anlaşılamıyoruz. Osmanlı Devleti'nin bir türlü parçalanması demek olan muhtariyeti kabul etmiyoruz", der.¹⁷⁰ Hareketin başlangıç yıllarındaki yayın organlarından olan *Osmanlı* gazetesinde, tüm Osmanlıları birleştirecek ortak bir kültürün kaçınılmaz olduğu, her bir din grubunun kendi kültürüne sahip çıkmasının parçalanmaya götüreceği, bunun için ortak bir dilin yaratılması, bunun da Türkçe olması gerekti-

169 Y. H. Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, c. 1, Kısım 1, s. 271.

170 *age*, c. 2, Kısım 4, s. 18.

ği üzerine yazılar çıkınmaktadır.¹⁷¹

İttihat ve Terakki'nin kurucularından olan Ahmet Rıza, "özerklik vatana ihanet demektir, bölünme demektir... Hıristiyan vatandaşlarımız Osmanlılaştırılacaktır", diyordu.¹⁷² Üstelik Ahmet Rıza örgüt içinde, düşünceleriyle "kozmpolit" ve "Hıristiyan yanlısı" sayılan bir kişiydi ve bu doğrultudaki yazıları nedeniyle de bir dönem örgütten uzaklaştırılmıştı.¹⁷³ İttihat ve Terakki'nin ilk kurucularından, Arnavut İbrahim Temo anılarında, "Ahmet Rıza'ya, azınlıklara bazı ayrıcalıklar tanınmadığı takdirde milli sadakat beklemenin mümkün olamayacağını bir türlü anlatamadığından" yakınır.¹⁷⁴ İttihat ve Terakki adına çıkan çeşitli yayın organlarında azınlıklara karşı yapılan haksızlıklar kabul edilmekle birlikte bu gruplar tarafından yürütülen mücadeleye ateş püskürtülür. "Kasıtlı, olay yaratarak yabancı devletlerin Osmanlıların içişlerine karışmalarına neden olmak" yöneltelen eleştirilerin başında gelir. Ahmet Rıza *Meşveret*'te, "Ermeni ve Makedonya ihtilalci komiteleri her zaman itiraf etmişlerdir ki, Türkiye'deki ayaklanmalar sadece Avrupa'nın dikkatini çekmek ve müdahalesini sağlamak için yapılmaktadır", diye yazar.¹⁷⁵

171 Ş. Mardin, *age*, s. 118.

172 E. E. Ramsaur, *age*, s. 112.

173 1897 Türk-Yunan Savaşı nedeniyle, İttihat ve Terakki'nin Fransızca yayımlanan merkez yayın organı *Meşveret*'te G. Ümid imzasıyla gazetenin yazı kadrosundan Aristidi Bey'e ait olan bir makale yayımlanır; makalede Girit'te ayaklanan Rumları haklı göstermeye çalışan temalar ele alınır. "Makale o derece ayrılıkçı bir hava taşıyordu ki, bir Ermeni dergisi onu aynen yayımladı." *Meşveret*, bu yazı nedeniyle son derece büyük saldırılara hedef oldu. Çıkarıcılar (içlerinde Ermeni ve Rumlar da vardı), isim isim sayılarak, Ahmet Rıza, çıkarttığı, "hezeyanname'yi bir cemiyeti muntazamanın (vasıta neşriyatı)dır diye ilan etmesi deneattir, alçaklıktır..." denerek, ağır biçimde suçlanır ve derhal bir tekzip yayımlaması istenir. Ahmet Rıza istenen tekzibi yayımlamaz. Artık o, "kozmpolit bir çevrenin, Cemiyeti yanlış tanıtacak fikirleri benimsemiş bir mensubundan başka bir şey" değildir. Yaptığı 'bok yemek'tir. Sonuçta Ahmet Rıza örgütten atılır; Ş. Hanioglu, *age*, s. 233-239.

174 *İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kurucusu ve 1/1 no'lu üyesi İbrahim Temo'nun İttihat ve Terakki Anıları*, İstanbul, 1987, s. 157-161.

175 O. Koloğlu, *age*, s. 335-336.

İttihat ve Terakki hareketinin sözcüsü sayılan Hüseyin Cahit Yalçın'ın yıllar sonra dönemi değerlendirirken söylediği sözler, İttihat ve Terakki yöneticilerinin konuya ilişkin yaklaşımının ne olduğunu bize özet olarak anlatır. Yalçın'a göre, çöküşün nedeni Osmanlıların çok uluslu yapısıydı. "Memleket... (ve) Meşrutiyet için en büyük tehlike Osmanlı Cemaati içindeki Türkten gayri unsurlardan geliyordu... onların gayeleri Türkiye'yi mahvetmektir." Bu nedenle, "Meşrutiyet tarihi, tehlikeyi anlayan Türk'ün, unsurlar tufanı içinde boğulmamak için çırpınması tarihi idi."¹⁷⁶

e. Terörist Yöntemlere Yatkınlık

İttihat ve Terakki hareketini Ermeni Kırımı'na iten sadece Hıristiyan topluluklara karşı sahip oldukları düşmanlık ve güvensizlik değildir. Partiye egemen olan siyasal kültür de Kırım'a yönelmede son derece önemli bir rol oynamıştır. İttihat ve Terakki, sadece gayrimüslimlere karşı değil, kendisine muhalefet eden her güçle çatışmayı, esas olarak demokratik olmayan yöntemlerle sürdürmüştür. Bunda hareketin kendi hakkındaki kanaati, kendisine yüklediği misyon son derece belirleyici bir rol oynamıştır.

İttihatçılar, modernist, bilime sıkı sıkıya bağlı felsefeleri ile, kendilerini, toplum dışı bir gücün (bilimin) yüklediği tarihsel bir misyonun taşıyıcıları olarak görmektedirler. Bilime, özellikle doğa bilimlerine inanç Jön Türk felsefesinde belirleyici bir yer tutar. Batı'nın üstünlüğünü, Osmanlıların geri kalmasını açıklayan sihirli kavramdır bilim. Toplumsal sorunların çözümünde esas olarak doğa bilimlerinin yardımına başvurulur. Bu hayranlık o boyutlardadır ki Jön Türk dergilerinde okurlara yönelik kimya dersleri önemli yer tutar. Kendilerini toplumun sosyal doktorları olarak tanımlarlar. Nasıl ki doktorlar tıp sayesinde hastayı kurtarıyorlardı, Jön Türkler de bilim sayesinde toplumu kurtaracaklardı¹⁷⁷ Kendilerine biçtikleri bu özel rol ne-

¹⁷⁶ H. C. Yalçın, *age*, s. 214.

¹⁷⁷ Konuya ilişkin ayrıntılı bilgi için Bkz. Ş. Hanioglu, *age*, ve Ş. Mardin, *age*.

deniyle toplumdan tamamen ayrı, özel bir zümre teşkil ettiklerine inanıyorlardı. Bu nedenle, "İttihatçılık adeta bir çeşit tanrısal imtiyaz (idi)"¹⁷⁸ Bu kutsal ve kurtarıcı güce muhalefet etmek ve onu iktidardan uzaklaştırmaya çalışmak, tanrısal bir güce karşı çıkmak ve vatan hainliği ile eş sayıldı.

Örgütün kuruluş tüzüğünde bu mantık çok açık şekilde dile getirilir. Her üye, "cemiyetin esrarını ve mensubinininden bitte-sadüf öğrendiklerinden hiçbirinin ismini en şedit işkencelere duçar olsa da fâş etmeyeceğine ve Devlet-i Osmaniye'nin (Kanun-i Esasî) ahkâmı dairesinde hakk-ı hâkimiyeti ekber evlâda intikal etmek üzere Âl-i Osman uhdesinde kalması... için ilâ nihayet'ül-ömr çalışacağına ve Cemiyet'in mukarreratını tamamiyle ifa edeceğine ve şayet ihaneti tebeyyün ederse cezayı idama razı olduğuna dair, din, vicdan ve namusuna ve Cenab-ı hakkın ism-i azametinde..." yemin ediyordu.¹⁷⁹

Örgütün amaçlarına ters davranan, yani Cemiyet'in dışına düşenlerin cezası ölümdür. Cemiyet'e muhalefet etmek de hainlikle bir ve aynı şeydi. Örgüt tüzüğünde bunlar çok açık yer alır. Tüzüğün, "Usul-ü Muhakemet ve Mücazat Faslı" kısmının birinci maddesine göre; "Gerek Cemiyet'e mensup bulunsun ve gerek hariçten olsun bir şahsın vücudu vatani ve yahud Cemiyet'i tehlikeye ilka edecek veya icraatı Cemiyet'i akim bırakacak veyahud maksad-ı Cemiyet'e cüz'i küllî hâlel ü zarar iras eyliyecek bir hal ve hareketi vukuunda" cezalandırılacakları ilan edilir.¹⁸⁰

Cemiyet aleyhine işlenen suçlar üç ayrı kategoriye ayrılır. İlk iki suç İttihat ve Terakki üyelerinin hafif disiplinsizliklerini kapsar. Üçüncü kategori, "Cinayet suçları"dır ve şöyle tanımlanır; "Madde 10. Cinayet cürmü. Evvela, serair-i Cemiyet'i veya efrattan birinin veya birkaçının isimlerini gerek suiniyetle ve gerek vehm ü havf sebebiyle hükümete ifşa veya ihbar eyle-

178 T. Z. Tunaya, *age*, c. 3, s. 399.

179 S. Akşin, *age*, s. 61-62.

180 T. Z. Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, İstanbul, 1952, s. 135-136.

mek, saniyen: vücudu Cemiyet'i tehlikeye veya maksad-ı Cemiyet'i akamete ilka ve düçar edecek şeyleri ihaneten icra etmek... rabian: her ne kast ve niyetle olursa olsun dahil-i Cemiyet olmayan bir veya birkaç şahsın vücut ve efrad-ı Cemiyet'i keşf maksadıyla takibat-ı hafiyye ve celiyede bulunarak Cemiyet'in âmal-i mukaddesei vatanperveranesini akın bırakmaya çalışmak..."¹⁸¹ Örgüt, kutsal davasının önünde engel olarak gördüğü her kişiyi, kim olursa olsun imha etmeyi görev bilmektedir.

Bu görevi yerine getirmek amacıyla Cemiyet fedai örgütü kurmuştur. Bu örgüte Cemiyet'in kutsal amaçları için hayatlarını feda etmeye hazır insanlar girebiliyordu. Fedai örgütüne giriş gönüllüdür. Ama bunu bir kere kabul edenlerin artık örgütü terk etme şansları yoktur. Üye verilen her görevi yerine getirmeye mecburdu ve görevini yerine getirmeyen 24 saat içinde cezalandırılırdı. Bağımsız iş görmek yasaktı. Sadece merkezden alınan emirler yerine getirilirdi. Bu hususlar örgüt tüzüğüne Fedai Şubeleri bölümünde, 48-55. maddeler arasında düzenlenmişti.¹⁸² Bu tüzük hükümlerinden kalkarak, 1908 sonrasında gündeme gelen "faili meçhul" İttihatçı cinayetlerinin emirlerinin doğrudan Merkez-i Umumi tarafından verilmiş olması ihtimalinin kuvvetli olduğunu söyleyebiliriz.

Örgütün, kendisi dışında herkesi hain ve gerekirse imha edilecek potansiyel tehlike olarak görmesi zihniyetine eklenecek bir başka boyut daha vardır. İttihat ve Terakki, Balkan Komitacılığının etkisinde kalmış, onların milliyetçi ve terörist yöntemlerine özenmiştir. İttihatçılar, "milliyetçilik uğruna aynı dinden bile olanların kanlı bıçaklı olduklarını ve en kirli, insanlığa en aykırı davranışlarda bulunduklarını yakından görerek ve bu kavgaya yakından katılarak pek yaman bir milliyetçilik eğitimi gör(düler)." Bu milliyetçiliğin ve İttihat ve Terakki'ye egemen olan politik kültürün, "Ermeni tehciri gibi olaylarda İttihatçıla-

181 *age*, s. 136-137.

182 *age*, s. 134.

rın karar ve davranışlarını etkilediği apaçık ortadadır."¹⁸³ Nitekim, örgütün ilk çete savaşlarında sivrilen ve ilk fedailer grubunu oluşturan isimleri daha sonra Teşkilât-ı Mahsusa'nın da kurucuları olacaklar ve Ermeni Kırımı doğrudan bu güçlerce organize edilecektir.

2. Ermeni Komitaları İle İlişkiler

Ermeni İhtilalci örgütleri ile İttihat ve Terakki arasında daima ilişkiler olmuştur. Bu ilişkiler dönemine göre değişiklikler arz etmiştir.¹⁸⁴ Burada, İttihatçıların, bu ilişkilere, geçirdiği tüm değişikliklere rağmen, daima yukarda saydığımız temel dürtülerle yaklaştıkları iddia edilecektir. İlişkilerin iyi veya kötü olduğu dönemler arasında bu tutum açısından büyük bir farklılığın olmadığı söylenebilir. Bu nedenle, Ermeni örgütlerle belli dönemlerde anlaşmalar yapılsa, ortak eylem kararları alınsa da bu birliğin temelinde, Ermenilerle bir gün mutlaka hesaplaşılacağı düşüncesi yatmıştır. Sovyet araştırmacı Petrosyan, 1907'de sağlanan İttihatçı-Taşnak işbirliği için, "kin ve öfke temeli üzerinde sağlanmış bir anlaşma" tanımını yaparken fazla haksız sayılmamalıdır.¹⁸⁵

Ermeni örgütleri ile ilk ilişkiler 1890'lı yılların ortalarına kadar gider. İttihat ve Terakki'nin henüz gerçek anlamda bir örgüt olmadığı dönemlerde dahi, Abdülhamit'in baskı rejimine karşı ortak tavır almak için çeşitli görüşmeler yapılmıştır. Bu ilk temaslar sonuç verici olmaz. Bunda İttihat ve Terakki yöneticilerinin, padişahlık kurumunun korunması vb. gibi son derece muhafazakâr görüşlere sahip olmalarının payı olduğu kadar asıl önemli olan, onların, Ermenilerin ulusal demokratik talep-

183 S. Akşin, *age*, s. 159.

184 Burada bu ilişkilerin tarihini sunmak durumunda değiliz. Bu konuda yeteri kadar ayrıntılı çalışma yapılmamıştır. Konuya ilişkin ayrıca şu eserlere başvurulabilir: Feroz Ahmad, *İttihatçılıktan...*; Lousie Nalbandian, *The Armenian Revolutionary Movement*, Berkeley, 1963; Sarkis Atamian, *The Armenian Community, The Historical Development of a Social and Ideological Conflict*, New York; Richard Hovannisian, *Armenia on the Road to Independence 1918*, Los Angeles, 1967.

185 Y. A. Petrosyan, *Sovyet Gözüyle Jön Türkler*, Ankara, 1974, s. 267.

lerine son derece soğuk bakmalarıdır. Y. Hikmet Bayur, İttihatçılar ile Ermeni Komitaları arasındaki ilişkiyi, "siyasal kırgınlık ve güvensizlikle karışık iyi geçinme isteği" biçiminde tanımlar.¹⁸⁶ Belki de daha doğru olan İttihat ve Terakki'nin, Ermeni komitacılarını daima rekabet ettikleri, kendilerini kıyasladıkları rakipleri olarak gördükleridir. İttihat ve Terakki'nin kurulduğu tarih olarak kabul edilen 1889'dan sonra örgüt olarak ilk defa eylem yapmalarının nedeni bile Ermeni komitacılarıdır.

18-30 Eylül 1895 tarihinde Ermeni Hınçak örgütü, reform taleplerini içeren bir bildiriye Sultan'a sunmak üzere bir yürüyüş organize eder. Yürüyüşe engel olmak isteyen bir subayın öldürülmesi üzerine İstanbul'da Ermenilere yönelik üç gün süren bir katliam yaşanır. Türk kaynaklarda "Babîâli Baskını" olan geçen bu olay İttihat ve Terakki'yi harekete geçirir. Katliamları protesto için değil, "Ermeni küstahlığına" artık dur demek için çağrı yapılmaktadır. İstanbul'un çeşitli yerlerine asılan ve dağıtılan bildirilerde şunlar yazılıdır; "Müslümanlar ve ey sevgili vatandaşlarımız, Türkler! Ermeniler devletimizin en büyük makamı olan ve bütün Avrupalılarca tanınıp hürmet gören Babîâliyi basmaya kadar cüret ettiler. Payitahtımızı sarstılar. Ermeni vatandaşlarımızın bu küstahane hareketleri mucibi teessüfümüzdür..."¹⁸⁷ İttihat ve Terakki'nin ilk eylemi budur.

İlişkiler başlangıçta daha örgütlü olunan yurtdışında kurulur. Bilinen ilk ilişki Mizancı Murat'ın yurtdışına çıktıktan sonra Londra'da yaptığı görüşmelerdir.¹⁸⁸ Bu ilk görüşmelerden sonuç alınamamış bile olsa, Mizancı Murat'ın tavsiyeleri ile Erzurum'da örgütler arası ilişkiler kurulmuş fakat bazı belgelerin ele geçirilmesi üzerine tutuklamalar yapılmıştır. Tutuklamalar sonucunda Abdülhamit'e karşı (Türklerin de katıldığı) ilk ortak

186 Y. H. Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, c. 1, Kısım 1, s. 372.

187 İ. Temo, *age*, s. 42. Bildirinin tam metni için Bkz. Ahmet Bedevi Kuran, *Osmanlı İmparatorluğunda ve Türkiye Cumhuriyetinde İnkılap Hareketleri*, İstanbul, 1959, s. 158-159.

188 Ş. Hanioglu, *age*, s. 191.

gösteriler düzenlenmiştir.¹⁸⁹ İkinci bir dizi görüşme gene Londra'da 1896 yılında bu sefer Ahmet Rıza tarafından yapılır.¹⁹⁰ Fakat bu görüşmelerden de ortak hareket konusunda bir sonuç alınamaz. Görüleceği gibi, aradaki en önemli sorun Ermenilerin 1878 Berlin Antlaşması'nda sözü verilen reformları istemeleri ve bunun için gerekirse dış ülkelerin yardımına başvurulmasını savunmalarıydı.

1902'de Paris'te toplanan İttihat ve Terakki 1. kongresine kadar karşılıklı ittifak arayışları ve eleştiriler devam etmiştir. 1896 yılında İstanbul'da Ermeni komitalarının Müslümanları ittifaka davet eden beyannâmeleri¹⁹¹; İttihatçı dergilerde sıkça yapılan benzeri çağrılar bu çabalara örnek olarak verilebilir. Örneğin 1896'da *Mizan*'da, "Ermeni Vatandaşlarımıza Bir Davet" başlığı ile yayınlanan bir yazıda, "Ey Ermeni vatandaşlarımız! Ey dahil ve haricde bulunan millet komiteleri! 'Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti' nâmına olarak şu da'veti size hitab ediyoruz. Maziyi unutarak, istikbâle hasr-ı gayret edelim", denmektedir.¹⁹² İttihat ve Terakki'nin Fransızca yayın organı *Meşveret*'in önemli konularından birisi de Ermeni Reformları'dır ve Ermenilerle sürekli ittifak yolunun arandığı ve görüşmeler yapıldığı yolunda haberler verilir.¹⁹³ Fakat İttihat ve Terakki önderlerinin, "bu gruplara (Ermeni komitalarına T. A.) hiç güvenmemeleri"¹⁹⁴ ortak hareket etme imkânını ortadan kaldırıyordu. Nitekim Girit ayaklanması nedeniyle Rumları haklı gören bir yazı nedeniyle Ahmet Rıza'nın Cemiyet'ten atılması da bu döneme denk düşer. Fakat gene de, uluslararası çeşitli kongrelere ortak katılmak, yabancı ülke temsilcileri ile ortak görüşmeler yapmak, yerel gruplar arasında ortak askeri ey-

189 *age*, s. 195, 433-437.

190 *age*, s. 210. Görüşmelerin hangi komitalarla yapıldığını bildirmemektedir. Ahmet Rıza Bey, görüşmeler hakkında Mizancı Murat'a bilgi verirken, "hepsini gördüm" demektedir, *age*, s. 211.

191 *age*, s. 217.

192 *age*, s. 220, dipnot 252.

193 Ş. Mardin, *age*, s. 144.

194 İttihatçı önderlerin yazışmalarından aktaran Ş. Hanioglu, *age*, s. 232.

lemelerin planlanması gibi çeşitli dayanışma biçimleri gözlenir.¹⁹⁵

İttifak veya ortak eylem önerileri daha çok Ermeni örgütlerinden gelmektedir.¹⁹⁶ İttihatçı yayın organlarında da Ermenilerle ortak eylem konusunda yazılar yazılmaktaysa da ağırlıklı olarak onların özerklik taleplerine ve dış müdahale istemelerine yönelik sert eleştiriler yer almaktaydı. Aksi yönde görüşlere de yer verildiği olmaktadır. Örneğin, 1896 katliamları nedeniyle yazılan bir yazıda, "Hükûmetimizin bir ayıbı olarak tesbit etmek durumundayız ki, katliamlar resmi olarak yönlendirilmiş cinayetlerdir", denmektedir.¹⁹⁷ Şerif Mardin, *Meşveret*'deki bu yazının İttihat ve Terakki kadrolarının büyük tepkisiyle karşılaştığını söylemektedir. Bu İttihatçı kadrolardaki konuya ilişkin ikircikli tavrın bir göstergesidir. Ermenilere yönelik cinayetleri eleştiren bu tür yazılara rağmen, eleştirilerde okların ağırlıklı hedefi yine Ermeni örgütlerdir. Örneğin, yukardaki satırları yazan *Meşveret*'e göre, "Ermeni Komiteleri Avrupa'nın tekyanlı müdahalesini sağlamak için 1896'da Osmanlı Bankası'nda bomba olayını planlamışlar ve bu müdahalenin sağlanmasına Türk-Ermeni ilişkilerini feda etmişlerdir."¹⁹⁸ Ağustos 1897'de yazılan bir makalede ise, "ayrıcılık bayrağı"nı açanların Türkiye'nin düşmanları olduğu ilan ediliyordu.¹⁹⁹

Ermeni örgütlerine yönelik eleştirilerde, Ermenilerin kendi başlarına harekete geçmeleri fikrinin büyük bir yanlış olduğu, "Genç Türklerle anlaşmış olarak ve onlarla birlikte hareket geçmek gerektiği"²⁰⁰ fikri işlenir. Ermeni örgütlerine yöneltelen ana eleştiri onların otonomi istiyor olmalarıydı. "Ermeniler mu-savât, adalet, hürriyet ve asayiş istiyorlar. Bunu istemek bir hak ve vazifedir, kendileriyle beraberiz... Ancak Ermeniler bunu is-

195 *age*, s. 315, 392-393.

196 *age*, s. 358, dipnot 971, 972.

197 1 Ekim 1896 tarihli Fransızca *Mechveret*'ten aktaran Y.Ternon, *age*, s. 153.

198 Ş. Mardin, *age*, s. 150.

199 *age*, s. 150.

200 Y. H. Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, c. 1, Kısım 1, s. 374.

temekle kalmıyorlar, Ermenistan dedikleri yerde muhtariyet istiyorlar. Bunu istemek bir ihtilâl yapmak değil, bize karşı muharebe yapmaktır."²⁰¹ İttihat ve Terakki'nin en hassas olduğu nokta budur. Vatan fikri ve toprak kayıplarına tahammülsüz olmak. Ermenilerin taleplerinin onların gözünde başka bir anlamı yoktur.

1902'de Paris'te toplanan İttihat ve Terakki Kongresi'nde aradaki farklar daha da net bir biçimde belli olur. Jön Türk hareketi Ermeni meselesi ve yabancı müdahale konusunda takınılacak tavır nedeniyle ikiye bölünür. Ermeni taleplerine daha sıcak bakan ekibin başını, daha sonra Teşebbüs-ü Şahsî ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti'ni kuracak olan Prens Sabahattin çekmektedir. Böylece 1908 sonrası Osmanlı siyasi yaşamını derinden etkileyecek bir ayrılığın temelleri, Ermeni örgütlerinin talepleri konusunda takınılacak tutum etrafında atılmış olur. Devletin aşırı merkezî örgütlenmesine karşı çıkan Prens Sabahattin, 1902 Kongresi'nde çoğunluğu Ermeni ve Rum temsilcileri sayesinde elde eder.²⁰² Kongredeki Ermeni temsilciler 1878 Berlin Anlaşması'nın 61. maddesi ve 11 Mayıs 1895 tarihli muhtıranın öngördüğü reformların yapılmasını istemişler ve bunun için gerekirse bir yabancı ülkenin müdahalesini savunmuşlardır. Daha sonra İttihat ve Terakki'nin asıl kadrosunu oluşturacaklardan Ahmet Rıza, Dr. Nazım, Bahaettin Şakir ve çevresi bu dış müdahale fikrine çok sert tepki göstermişlerdir. "Bu bakımdan mesele bir Türklük ve ekalliyet davasına" çevrilir.²⁰³

Kongre sonrası Ermeni komitalarına yönelik özellikle özerklik ve yabancı müdahale isteme ekseninde yöneltlen eleştiriler son derece sertleşir. Ahmet Rıza ve çevresinin kongre sonrası çıkarttığı, Bahaettin Şakir'in yazı kurulunda yer aldığı

201 Y. H. Bayur, *age*, c. 2, Kısım 4, s. 117.

202 Prens'in konuya ilişkin görüşleri için Bkz. A. B. Kuran, *age*; A. B. Kuran, *İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler*, İstanbul, 1945; Y. H. Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, c. 1, Kısım 1 ve c. 2, Kısım 4; Cavit Orhan Tütengil, *Prens Sabahattin*, İstanbul, 1954.

203 T. Z. Tunaya, *Türkiye'de...*, s. 106.

Şuray-ı Ümmet dergisinde hem ilk defa Türkçü sesler işitilmeye hem de Ermenilere yönelik sert yazılar yayımlanmaya başlanır. Ermeni komitalarına yöneltilen önemli bir eleştiri onların yöntemlerine ilişkindir. Eleştiriye göre, Ermeni komitaları önce Müslümanlara saldırmakta, Müslümanları tahrik ederek Ermenilere saldırmalarını sağlamakta, sonra da Ermeniler katlediliyor denerek yabancı müdahale istemektedir.

Bu noktada İttihat ve Terakki önderleri ile Abdülhamit arasında görüş birliği vardır. Abdülhamit'e göre de, "Ermenilerin gözle görünen amaçları, Türkleri kışkırtmak ve ondan sonra kendilerini bastırmak için üzerlerine kuvvet gelince, zulüm gördüklerini ileri sürerek Avrupa ve özellikle İngiltere'nin acımasını üzerlerine çekmektir."²⁰⁴ *Şuray-ı Ümmet*'te de gayrimüslim örgütler ve taktikleri üzerine benzeri şeyler yazılmaktadır; "Ermeni ve Makedonya ihtilal komiteleri Düvel-i Muazzama'nun nazarı dikkatini celbetmek ve müdahale-i ecnebiyyeye yol açmak için memleketimizde Hıristiyanları kestirmekten başka çare olmadığını bildiklerinden buna sebebiyet verecek ve bilhassa Müslümanların gazap ve hiddetini tahrik edecek ef'alden geri durmuyorlar."²⁰⁵

Türk kaynakları Ermeni örgütlerinin bu taktiklerini doğrulayan bilgilerle doludur. Bazı örnekler vermek gerekirse; Robert College'in kurucusu ve ilk yöneticisi Dr. Hamlin, 23 Aralık 1893'te bir Amerikan gazetesinde, Ermeni ihtilalcisi ağzından, onların taktiklerini şöyle aktarır; "Hınçak çeteleri, Türkleri ve Kürtleri öldürmek, köylerini yakmak için fırsat gözleyecekler ve sonra dağlara kaçacaklardır. Bunun üzerine kuduran Müslümanlar, ayaklanarak savunmasız Ermenilere saldıracak ve bunları öylesine bir canavarlıkla öldüreceklerdir ki, Rusya, insanlık ve Hıristiyan uygarlığı adına memleketi işgal etmek üzere ileri atılacaktır." İngiltere Büyükelçisi Sir P. Currie bir raporunda, "(Ermeni) İhtilalcilerin(in) ilk amacı kargaşalıklar çıkart-

²⁰⁴ Doğan Avcıoğlu, *Milli Kurtuluş Tarihi, 1838'den 1995'e*, İstanbul, 1987, c. 3, s. 1089-1090.

²⁰⁵ Y. H. Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, c. 2, Kısım 4, s. 13.

mak ve üzerlerine insanlık dışı misillemeler çekerek bu yoldan devletlerin insanlık adına müdahalelerine yol açmaktı", der.²⁰⁶

Türk tarih yazımında, tarihsel sürecin değerlendirilmesinde, konunun bu boyutu egemen rol oynar. "Bütün Hristiyan cemaatlar, kanlı can kıyımları yaratıp Osmanlı ordusunu ve Müslüman halkı daha kanlı eylemlerle bunları bastırmaya kışkırtmak, sonra da Avrupa kamuoyunda 'zavallı mazlum Hristiyanları kurtaralım' kampanyasını başlattırmak oyununu oynuyorlardı."²⁰⁷ "Osmanlı devletinden kopmanın geleneksel yolu" budur. Ve tüm Hristiyan azınlıklar bu yönüme göre hareket etmektedirler; "silahlı hareketler, ayaklanmalarda bulunmak, buna karşı hükümet ya da Müslüman halk tepki gösterince de 'katliam' diye gürültü koparmak... (ve) büyük devletleri ayağa kaldırmak..."²⁰⁸

1906 yılında Bahaettin Şakir, Dr. Nazım ve Ahmet Rıza Hınçak liderleriyle ortak mücadele konusunda görüşmeler yaparlar. Hınçak liderler, 11 Mayıs 1895 Islahat projesinin gerçekleştirilmesini ve Kilikya'nın da bu programa dahil edilmesini istediklerini bildirdiler. "Jön Türkler kederlendi ve hatta hayretten dondular. İzahlarımız onları ruhî bir buhrana sürükledi. Suratları renk değiştirdi... Kilikya'nın Ermenistan'a ilâve edilmesi imparatorluğu ikiye ayıracaktı. Biz, muhtariyet imparatorluğun bu kısımlarının birlikteliğini muhafaza edecektir, bu tüm ayrılmak veya istiklâl demek değildir, dedik. Dr. Nazım bize cevaben, eğer bugün değilse, 5-10 senede o ayrılma hakikî olur, dedi."²⁰⁹

206 D. Avcıoğlu, *age*, c. 3, s. 1084. Ayrıca benzeri bilgiler için Bkz. Taner Timur, *Osmanlı Çalışmaları*, Ankara, 1989, s. 320-332; A. Alper Gazigiray, *Osmanlılardan Günümüze Kadar Vesikalarla Ermeni Terörünün Kaynakları*, İstanbul, 1982, s. 137-138.

207 O. Koloğlu, *age*, s. 91.

208 Sina Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele*, İstanbul, 1983, c. 1, s. 241.

209 Sabuh Külian, *Badaskanadouneru* (Mesuller), Beyrut, 1974, s. 208 (Ermenice'den çeviri için V. N. Dadrian'a teşekkür ederim).

1906 yılında Bulgaristan'a yazılan bir mektupta, gayrimüslimlerin bu tür istekleri konusunda takınılan genel tutum şöyle ifade edilir; "vatanımızın en ufak bir cüz'ünün kaybolmasını hiçbir suretle kabul edemeyeceğimiz sizlerce malumdur... memleketi parça parça ve kavim kavim ayırmaya çalışan kimseler velev Türk dahi olsalar bizim muhalif ve düşmanımızdır."²¹⁰ Yine 1906 yılında Kafkas Müslümanlarına yazılmış bir mektupta şunlar dile getirilir; "Görmüyor muyuz, Ermeniler kimyâ-yi âlâm-ı insaniyyenin tahfifine, sanayiîin terakkisine medar olur fikriyle değil, hemşerileri Müslümanları kolaylıkla ve topluca öldürecek âlât-ı tahribiye imalini teshil ettiği için tahsil ediyorlar... (sizler) Müslüman olduğunuzu öne sürerek düşman-ı dininiz olan ihtilalci Ermenilerin yalnız Kafkasya'daki Müslümanlara değil, Osmanlı memleketindeki din kardeşlerinize ve saltanatı İslamiyye'ye ettikleri fenalıkları birer birer sayınız."²¹¹ Kafkas Müslümanlarına verilen direktif, bir tek Ermeni ihtilalciler aleyhine propaganda yapmak değildir, Ermeni zenginliklerini yağma etmek de önerilmektedir; "Rus boyunduruğundan kurtulmanıza başlıca manilerden biri olan Ermenileri zayıf düşürmek gerekir; bu amaçla onların en büyük kuvvetleri olan servetlerine tecavüz etmeli."²¹²

1907 Paris 2. İttihatçı Kongresi'nde Taşnak örgütü ile İttihat ve Terakki ortak bir cephe kurar ve Sultan'a karşı ortak silahlı mücadele kararı alırlar. Fakat Kongre'de alınan kararların Selenik iç merkezine haber verilmiş tarzı, İttihatçıların bu tür ittifaklara hangi ruh hali ile girdiklerini göstermesi bakımından önemlidir. Mektupta Ermeniler üzerine şunlar söylenir; "lüzumsuz bahanelerle kan döken ve ikide birde hayat-ı istiklâl-i millet için pek muzir olan müdahale-i ecnebiyye-yi davet eden Ermeniler de bu daire-i ittihadı celbedildi... (Bu sayede) lüzumsuz yere kan döken ve ecnebi müdahalesini davet eden fırkaların hareket-i muziresine sed çek(ildi)"²¹³ Mektubun tümüne egemen

210 Y. H. Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, c. 1, Kısım 1, s. 372-373.

211 *age*, s. 343.

212 *age*, s. 343.

213 *age*, s. 387.

olan dilden, "Selânîk'teki iç merkezde Rum ve Ermenilerle yapılacak anlaşmalar aleyhinde oldukça önemli cereyanlar bulunduğu"²¹⁴ anlıyoruz.

Önemli olan iç merkezi ikna etmek amacıyla ileri sürülen argümanlardır. Örgütün bir iç yazışması söz konusu olduğu için duygular çok açık dile getirilmiştir; "biz bir kere hükümeti yıktıktan, Meclis-i Mebusan'ı küşad ettikten sonra kuvve-i hâkime-i milliyemiz sayesinde ne bir avuç Ermeniden ne de... Avrupa hükûmetinden korkumuz kalmayacağı tabiidir."²¹⁵ En çok korkulan Ermenilerin özerklik talebidir; "İdare-i hazırayı yıkalım, Meclis-i umuminin in'ikadına muvaffak olalım, ondan sonra muhtariyet-i idare almak sevdasında gezenlere söz anlatmak kolay olur, çünkü o vakit kuva-yi maddiye ve mâneviyetimizi mefluc eden istibdad ortadan kalkmış ve bu yeni ahvale mukavemet için yegâne çare olan kuva-yi hayatiye-i milleti ihya ve ... (okunmuyor) olur." Mektubu aktaran Bayur, "anlamı açıktır", der. "Öbür teşekküllerle herhangi bir esas üzerinde anlaşılırsa anlaşılsın işin önemi yoktur."²¹⁶ İktidar ele geçirildikten sonra bunlarla hesaplaşmak çok kolay olacaktır.

Özetle, 1908 devrimine kadar özellikle Taşnak örgütü ile girişilen ittifak arayışları ve ortak eylem planlarına rağmen İttihatçı önderler, esasta yukardaki fikirlerin egemenliğinde, soruna büyük kuşkuyla yaklaşmışlardır. İlişkilerin en iyi safhası olarak adlandırılabilen 1906-7 yıllarına ilişkin verdiğimiz örnekler bu durumu açıkça göstermektedir. İşte bu nedenle Ermenilerle ilişkiler uzun sürmeyecek, onların hiçbir talebine sıcak yaklaşılmayacak ve gerçekleştirmeleri yolunda çaba harcanmayacaktır. Onların eylemleri, "vatanın bölünmesi" ve "yok olması" doğrultusundaki faaliyetler olarak görülecek ve bunlara karşı sessiz kalınmayacağı sıkça ilan edilecekti.²¹⁷ Ermeni örgütler, yabancı devletler nezdinde yardım aradıklarında ise,

214 *age*, s. 391.

215 *age*, s. 388.

216 *age*, s. 391.

217 İ. Temo, *age*, s. 148.

"oyuna gelmek", "arkadan vurmak", "hainlik etmek"le suçlanacaklardır.

Bu tutumun ana nedeni, İttihat ve Terakki hareketi üzerine araştırma yapan birçok araştırmacının da ortak kanısı olan, İttihat ve Terakki'nin esas amacının hiçbir zaman özgürlükler olmadığı gerçeğidir.²¹⁸ Genel bir Osmanlı üst kimliği ve Osmanlı vatandaşı yaratmak ve bunun için kaçınılmaz olan, "özgürlüğü ve temsili artırmak" gibi İmparatorluğun tüm unsurlarını iktidara katacak demokratik çözümler üzerine düşünmek yerine, "devleti kurtarmak için anayasacı kalkanla savaş sahnesine çık (mayı)" tercih ettiler. Bu nedenle gayrimüslimleri ileri sürdükleri demokratik talepleri nedeniyle devleti batıracak potansiyel tehlike olarak gördüler. Ve kaçınılmaz olarak "milliyetçiliğe yöneldiler."²¹⁹

20 Şubat 1894 tarihinde bir rapor yazan Fransız Büyükelçi Paul Cambon, yüksek rütbeli bir Türk görevlinin kendisine, "Ermeni sorunu mevcut değildir ama biz onu yaratacağız", dediğini aktarmaktadır. Gerçekten de, yine büyükelçinin ifadesine başvurursak, Ermeni sorununu, "Türkler sanki Ermenilerin huzursuzluğunu yeterince kışkırtmamışlar gibi, olayı ele alış tarzlarıyla sorunu büyütmekten de geri durmadılar."²²⁰ Bu geleceğe yönelik güçlü bir önsezi olmuştur. 1907 kongresinde kurulan ortak cephe, 1908 Meşrutiyet ilanı ile birlikte gelişen kardeşlik ve dostluk havasına²²¹ rağmen aranın iyice açıldığı yıllara kadar var olan ilişkide İttihatçılara yukarda anlatmaya çalıştığımız ruh hali egemen olmuş, 1913 Reform tartışmaları sonrası ise taraflar açıktan karşı karşıya gelmişlerdir.

218 Ş. Mardin, *age*, s. 219; Ş. Hanioglu, *age*, s. 69-70 verilebilecek iki örnektir.

219 Ş. Hanioglu, *age*, s. 72.

220 Raporu aktaran V. N. Dadrian, *Ulusal ve Uluslararası Hukuk...*, s. 38.

221 1908 sonrası çeşitli bölgelerdeki kardeşlik gösterilerine ve dayanışmalarına ilişkin İngiliz kaynaklarına dayanılarak aktarılan bazı bilgiler için Bkz. S. R. Sonyel, *İngiliz Belgelerine Göre Adana'da...*

3. 1908 "Devrimi" ve Sonrası

1908'de ilan edilen Meşrutiyet ile birlikte İttihat ve Terakki'ye iktidar yolu açılır. Fakat 1913'e kadar İttihatçılar iktidarı tek başına ele geçiremezler veya geçirmek istemezler. İttihat ve Terakki'nin, iktidarı niçin tamamıyla ele almadığı bugün dahi önemli bir tartışma konusudur. Padişahın 1908'de bile hiç azalmamış olan kitle desteği ile, İttihat ve Terakki'nin temelde tutucu olan yapısı ve programının niteliğinin bu tutumu esas olarak belirlediğini söyleyebiliriz. Bu nedenle, 1908-1913 arasında; "İttihatçıların kendilerinin olan bir siyasal iktidar oluşturdıkları söylenemez."²²² Dönem, İttihat ve Terakki'nin denetleme iktidarı" olarak da tanımlanır.²²³

İttihat ve Terakki parti olarak iktidarda olmasa da parlamentoda çoğunluktadır ve her türlü hükümet işine karışmakta, onu dışardan denetleyerek yönlendirmek istemektedir. Önemli olan şudur ki, bu yönlendirmelerde yapılması gereken reformlara ilişkin hiçbir girişim yoktur. Dönemin sadrazamlarından Kâmil Paşa'nın torunu olan Y. H. Bayur, dedesinin evrakları arasında bulduğu İttihat ve Terakki'nin Babiâli'ye yazdığı notaları yayınlar. İttihat ve Terakki'nin istekleri ile dolu olan bu notaların bir tanesinde bile reformlara ilişkin tek kelimeye rastlanmaz. İttihat ve Terakki, esas olarak, bazı önemli mevkilere kimlerin gelmemesi gerektiği konusunda hükümet işlerine karışmaktadır.²²⁴

Bu durumun anlaşılır bir nedeni vardı; çünkü, "Jön Türklerin çoğunluğunu, toplumsal bir değişiklik yapmak hevesinde olmayan tutucu bir kitle meydana getirmekteydi."²²⁵ İttihat ve Terakki, programında padişahlık kurumuna sahip çıkıyor ve 1876 Anayasası'nın yürürlüğe konmasını istiyordu. Padişah bunu yapınca, söyleyecek çok fazla şeyleri kalmamıştı. Jön Türk hareketinin çoğunluğu, "ülkenin politik sorunlarına çözüm yo-

222 T. Z. Tunaya, *age*, c. 3, s. 8.

223 S. Akşin, *Jön Türkler..*, s. 83.

224 Y. H. Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, c. 2, Kısım 4, s. 204-208.

225 F. Ahmad, *İttihat ve Terakki...*, s. 41.

lunu bir devrim kavgasında değil, padişah'ta 'insaf', 'iyi yüreklilik' arayarak feodal-saltçı iktidarla uzlaşmada" aramışlardır.²²⁶ En radikal olunduğu dönemde bile, 1907 yılında Ermeni Taşnak örgütü ile yapacakları ortak açıklamaya, "saltanat ve hilafet hukukunun benimseneceği" yolunda bir madde dahi koydurmak istemişlerdir. Çünkü "Türk gücü onsuz var olamaz(dı)."²²⁷ Onlar için devleti kurtaracak anahtar, sistemin eleştirisi ve değiştirilmesi değil, "ahlâklı", "iyi" bir elitin yetiştirilmesinde yatıyordu. Bu nedenle "adil bir hükümdar" istiyorlardı. Padişah'tan bekledikleri "adaletli olmak" misyonunu yerine getirmesidir. "Bütün Jön Türkler Sultan Abdülhamit'e babalık görevini yerine getirmekte kusurlu olan bir baba olarak bakıyorlardı."²²⁸ Sorun devletteki bozukluklara yol açan "kötü" yöneticileri değiştirmek ve kendileri gibi "bilime vâkıf" kadroları işbaşına getirmektir.²²⁹

Oysa, Meşrutiyet'in ilanı büyük sevinçle karşılanmış; despotik rejimin sona erdiği, hürriyetin geldiği, özlenen reformların yapılacağı beklentisi topluma egemen olmuştu. Ermeni komiteleri de yaptıkları açıklamalarda, bundan sonra tüm çabalarını Meşrutiyet'in korunmasına harcayacaklarını ilan ediyorlardı.²³⁰ O güne kadar dağlarda çete savaşı veren Ermeni, Bulgar, Rum, Türk komitacıları şehirlere iniyorlar, askeri törenlerle karşılanıyorlardı. Abdülhamit döneminde öldürülenler için ortak dini ayinler düzenleniyor, yapılan konuşmalarda, "bundan böyle, Türk ve Ermenilerin, ülkelerinin iyiliği için birbirleriyle kardeş gibi çalışacakları ümidi dile" getiriliyordu.²³¹

Fakat bu günler fazla sürmedi. Beklenen reformların gerçekleşmesi yerine 31 Mart Hadisesi ve ona bağlı olarak Adana katliamı vuku buldu. 31 Mart 1908'de (yeni tarihle 13 Nisan), İs-

226 Y. A. Petrosyan, *age*, s. 281.

227 Mizancı Murat'a ait sözleri aktaran Y. A. Petrosyan, *age*, s. 192.

228 Ş. Mardin, *age*, s. 67.

229 Ş. Hanioglu, *age*, s. 671.

230 Hınçak ve Taşnak komitelerinin Meşrutiyet'in ilanı ile ilgili yapmış oldukları açıklamalar için Bkz. E. Uras, *age*, s. 573.

231 S. R. Sonyel, *İngiliz Belgelerine Göre Adana'da...*, s. 1245.

İstanbul'daki askeri birliklerin bir kısmı Hükümet'e karşı ayaklandılar. Ayaklanmanın fikri önderliğini, başta *Volkan* gazetesi etrafında toplanmış dini çevre olmak üzere softalar yapmaktaydı. Şeriat'ın geri getirilmesi talebi çok sık tekrar edildiği için, tarihçiler tarafından, hareket genel olarak, gerici, karşı devrimci bir ayaklanma olarak tanımlanmıştır. Bu oldukça tartışmalı bir yargıdır. Ayaklanmacılar İstanbul'da İttihatçı avına çıkmışlar fakat Meşrutiyet rejimi aleyhine bir tutuma girmemişlerdir.

Hareketi, esas olarak İttihat ve Terakki'ye karşı muhalefet güçlerince düzenlenen plansız, programsız, başarıya ulaşamamış bir askeri darbe olarak tanımlamak daha doğru olur. Hareket on gün sürmüş, birçok askeri okul mezunu subay, bir bakan ve bir milletvekili (aranan İttihatçılara benzetildikleri için) öldürülmüşlerdir. On gün yaşanan iktidar boşluğu, 1908 devriminin kalbi olan Selanik'ten gelen askeri birliklerin ayaklanmayı bastırmasıyla son bulmuştur. Kurulan Divan-ı Harpler bolca ölüm cezası vermiş, idam edilenler İstanbul'un belli başlı merkezlerinde teşhir edilmişlerdir.²³²

1909 Adana olayları İstanbul'daki 31 Mart vakasını takiben başlamıştır. "31 Mart'ta hareket başlayınca, aynı gün öğleden sonra telgraflar başkentin sahne olduğu olayları bildirmiş ve Adana'da kargaşalıklar patlamıştır... (İlk olaylar) 3 Nisan'da bitmiştir. Rumeli'den taburların geldiği akşam (12 Nisan) tekrar başlayarak Salı günü (14 Nisan) bitmiştir." 31 Mart Vakası nedeniyle ancak Mayıs başında toplanabilen Meclis, bölgeye bir askeri mahkeme ve araştırma komisyonu yollar. İttihat ve Terakki, iktidardan uzaklaştırıldığı sırada meydana gelen olayla arasına mesafe koymayı başarmış, kurulan Divan-ı Harp'te ve yerel mahkemelerde, 28 Mayıs (10 Haziran) 1909-30 Kasım (13 Aralık 1910) tarihleri arasında olayların suçlusu olarak görülen

232 31 Mart Vakası hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz. Sina Akşin, *31 Mart*, Ankara, 1970; Doğan Avcıoğlu, *31 Mart'ta Yabancı Parmağı*, Ankara, 1959; Faik Reşit Unat, *İkinci Meşrutiyetin İlanı ve Otuzbir Mart Hadisesi*, Ankara, 1991; İsmail Hakkı Danişment, *31 Mart Vakası*, İstanbul, 1986.

124 Müslüman idam edilmiştir. Müslümanları yatıştırmak amacıyla da 7 Ermeni idam edilmiştir. 1 Nisan 1909'da başlayan ve 14 Nisan'a kadar süren olaylarda toplam 15-20 bin dolayında Ermeni'nin katledildiği aktarılmaktadır.²³³

İttihat ve Terakki merkezinin olayla alakası olmadığı doğru olsa bile, birçok kaynak İttihatçı yerel yöneticilerin olaylara karıştığını iddia eder. 17 Mayıs tarihinde Fransız Parlamentosu'nda açıklamada bulunan Dışişleri Bakanı Stephan Pichon, Şam ve Beyrut'tan Adana olaylarını yatıştırmak için yollanan birliklerin katliama katıldıklarını aktarır.²³⁴ Alman Konsolosu'nun eline geçen, bir Türk askerinin ailesine yazdığı mektup bu duruma bir örnek olarak verilir. 20 Mayıs 1909 tarihli mektupta, "kanları Adana sokaklarında akan 30 bin gâvur köpeğini öldürdük", denmektedir.²³⁵ Tarsus Amerikan Koleji Müdürü, Türk subaylarının kendisine, "Ermenileri öldürmek" görevi aldıklarını söylediklerini aktarır.²³⁶ Dr. Nazım'ın Adana olayları üzerine söylediği iddia edilen sözler, en azından İttihatçı bazı önderlerin katliamlara anlayışla yaklaştıklarının göstergesi olarak alınır. "Osmanlı İmparatorluğu münhasıran Türk olmak mecburiyetindedir. Yabancı tebaanın varlığı, Avrupalıların müdahalesi için bir vesiledir. Silah zoruyla Türkleştirilmelidirler."²³⁷ İttihatçılar içinde Osmanlılık fikrini herkesin Türkleştirilmesi olarak anlayan kanat giderek ağırlık kazanacak ve politikaları belirleyecektir. Adana olaylarının önemi böylesi bir geçiş dönemine denk düşmesindedir.²³⁸

233 Adana Olayları ile ilgili olarak Meclis Komisyonu'nda görevli Ermeni Milletvekili Agop Babikyan'ın (Hakob Papikian) raporu hakkında Bkz. E. Uras, *age*, s. 559; Richard G. Hovannisian, *Armenia on the Road*, s. 30. Hovannisian, Hakob Papikian'ın Ermenice ve Fransızca yayımlanan raporunda ölü sayısının 21 bin olarak verildiğini aktarır (*age*, s. 268).

234 Aktaran Y. Ternon, *age*, s. 209.

235 *Frankfurter Zeitung*, 20. 06. 1909.

236 V. N. Dadrian, *The Role of...*, s. 274.

237 R. Pinon, *Revue des Deux Mondes*, September 1919'dan aktaran Zarevand, *United and Independent Turania, Aims and Designs of the Turks*, Leiden, 1971, s. 32 ve ayrıca Y. Ternon, *age*, s. 210.

238 Adana olayları hakkında daha ayrıntılı bilgi için Bkz. V. N. Dadrian, "The

Burada eklenmesi gereken, 1908 sonrası yapılan seçimlere İttihat ve Terakki Partisi ile Taşnak Partisi'nin ortak katılmış olduklarıdır. Hatta iki parti, 1909 Eylül'ünde (31 Mart Vakası ve Temmuz 1909 Adana Ermeni Kırımı'na bir cevap olarak), "ilerleme, anayasa ve birlik uğruna ortak çalışmada bulunmak" üzere bir anlaşma yapmışlar ve "gericilere karşı mücadele etmeye ve eski istibdat rejiminin, Ermenilerin bağımsızlık için çalıştıklarına dair yaydığı yanlış fikirleri gidermeye söz" vermişlerdir. 6 Ağustos 1909 sonrası kabinelerde, İttihatçılar, bir Ermeni bakanın bulunmasına sürekli dikkat etmişlerdir. Bu, İttihatçıların Adana olayları ile doğrudan ilişkilerinin olmadığı'nın bir göstergesi sayılabilir. 1912 seçimlerinde de, gene 1908 benzeri bir anlaşma yapılır.²³⁹ Tüm bu dönem boyunca İttihat ve Terakki-Taşnak ilişkisi ittifak-gerilim ikilisi arasında gidip gelmiştir.

4. *İttihat ve Terakki'nin Amacı Modernleşme ve Merkezi Bir Devlet Yaratmaktı*

1908 sonrası İttihat Terakki hareketinin amacı, en kaba hatlarıyla, modern, merkezî bir devlet yaratmak olarak tanımlanabilir. Bunun için İmparatorluğun eski yapı ve kurumlarıyla bir çatışma kaçınılmazdır. Merkezî ve modern bir devlet yaratmanın en temel ilkelerinden birisi elbette vatandaşlık kurumudur. Bunun için de tüm üyelerin genel eşitlik prensibi temelinde sadece devlete karşı sorumlu olmaları sağlanmalıydı. Devlet dışında hiçbir özel kurum veya örgütün devlete ait fonksiyonları yerine getirmesi ve belli bir grup adına aracı veya temsilci olarak devletin karşısına çıkması beklenemezdi. Oysa Osmanlı millet sistemi, esasta buna tersti. Toplum bir takım dini cemaatlara bölün-

Circumstances Surrounding the 1909 Adana Holocaust", *Armenian Review*, c. 41, No: 4/164, Kış 1988; Norbert Saupp, *Das Deutsche Reich und die Armenische Frage 1878-1914*; Köln 1990; E. Uras, *age*, s. 551-570; S. R. Sonyel, *İngiliz Belgelerine Göre Adana'da...*; Y. Temon, *age*.

239 İttihatçı-Taşnak ilişkilerinin bu boyutunun bir dökümü için Bkz. F. Ahmad, *İttihatçılıktan...*, s. 148-163; Sarkis Atamian, *age*, s. 156-165.

müş, her cemaat özel haklarla donatılmıştı.

19 Ocak 1869'da uyrukluk (tabiyet) ve uyrukluğa kabul kanunu çıkartılmış, vatandaşlık prensibine önemli bir geçiş sağlanmıştı, ama bunun yanı sıra, dini cemaatlerin ayrı yasalarla düzenlenmiş örgütlenmelerine izin verilmesi nedeniyle 19. yüzyıla damgasını vuran "Tanzimat ikiliği" olarak adlandırılan farklı hukuk sistemleri yan yana varlıklarını sürdürmeye devam etmişti. Bu nedenle vatandaş kavramı henüz tam anlamıyla yerleşmemişti, devletin önemli fonksiyonları, (vergi toplamak, yargı vb.) hâlâ cemaatlerce de yerine getiriliyordu. Devlet bireylerle değil bu cemaatlerle (veya aşiretlerle) muhataptı ve deyim yerindeyse farklı cemaatler arasında bir idari aracı fonksiyonu görüyordu.

İşte İttihat ve Terakki'nin yaptığı, bu özel kompartımanlara bölünmüş toplumdan, genel eşitlik temelinde, tüm bireylerini ortak bir kimlik etrafında birbirine bağlayan modern bir devlet yaratmaktı. Birçok kurumuyla çürüme noktasına gelmiş imparatorlukta modern bir devletin işlemesi için gerekli olan vergi, askerlik gibi kurumlar bile doğru dürüst işlemiyordu. Asker vermeyen, vergi ödemeyen bölgelerin merkeze bağlanması, ortak bir duygu birliği yaratabilmek için merkezî bir eğitim programının uygulanmaya konması, planlanan işler arasındaydı. 27 Temmuz 1910'da yayımlanan bir beyannamede şunlara yer verilir; "Asker ve para temini bir milletin egemenliğinin, milli güvenliğinin ve devlet idaresinin temelini teşkil eder. Vergi vermeyen ve askere gitmeyen, vatani için bir şey yapmamış demektir..."²⁴⁰

Fakat asıl sorun bu ortak manevi bağın, kültürel kimliğin ne olduğu ve nasıl yaratılacağıydı. Soru aslında son derece basitti. Yusuf Akçura'nın sözleriyle; "Teba-ı Osmaniye'den olan anasırın tarihi, ananesi, dini, münasebâtı, amal ve hayali, tarz-ı tefekkürü, şekl-i maişeti, seviye-i medeniyeti o kadar yekdiğ-

240 Aktaran F. Ahmad, *İttihat ve Terakki...*, s. 148.

rinden farklıdır ki bunların 'imtizaç' suretiyle ittihadını tasavvur bile gariptir. Kosova ovasında çiftçilik eden bir Hristiyan Sırp ile Necd çölünde hal-i bedavette yaşayan bir Müslüman Arap'ın ne gibi nokta-ı teması olabilir?... Sorarım: hiçbir Müslüman, ittihad-ı anasır uğrunda şahsiyet-i muayyene-i diniyesinden zerre kadar fedakârlıkta bulunabilir mi?... Kezalik, Rum veya Bulgarların elyevm iyi taayyün etmiş bir sima-ı millileri, Hristiyan Avrupa medeniyetine dahil bir şekl-i medeniyet-i mahsusaları vardır. Bunlar, o sima-ı milliden, o şekli medeniyetten hiç ayrılmak isterler mi? Pek vâsi olan Memalik-i Osmaniye'de, iki medeniyet, hayat ve cihana nazır yekdiğerinden pek farklı iki felsefe-i hayat çarpışıyor. Bunların imtizacı hiç kabil midir?"²⁴¹ Bu soruya cevap verebilmek için, 1908 öncesi genel kural olarak tekrar edilen Osmanlılık prensibinin ne anlama geldiği daha somut tanımlanmak durumundaydı. İttihat ve Terakki merkezi, modern bir devleti hangi temelde yaratacaktı?

Merkezleşmenin üzerinde yükseleceği ortak kültürel kimlik sorununu çözmek için İttihat ve Terakki, son derece klasik bir yolu tercih etti. Evrensel ve herkesi eşit sayan vatandaşlık prensibini, egemen ulus grubunun değerleri etrafında yaratılacak bir kültürel kimlik ile birleştirmek istedi. Bunun için gerekli asimilasyon politikalarını gündeme getirdi. Bu politikanın geçerli olmadığı noktada ise şiddet ögesini devreye soktu. Parti programlarından, siyasi raporlardan ve çıkartılan kanunlardan bu gelişmeyi takip etmek mümkündür. 1909 yılında yapılan kongrede, "Osmanlıların çıkarlarını ortak görmekle yükümlü oldukları hatırlatıldıktan sonra cins ve mezhep ayrılığını ileri sürerek ya da başka yollardan bölücülük ve ara bozuculuk (fesat) yapmak isteyenlere 'vesait-i meşrua' ile karşı konulacağı bildiriliyordu."²⁴²

241 Bu soruları, 'ittihad-ı anasır' fikrinin bir hayal olduğunu savunan Yusuf Akçura 1910 yılında sormaktadır. Makalenin tam metni için Bkz. F. Georgeon, *age*, s. 131-132, Ek 8.

242 S. Akşin, *İttihat ve Terakki...*, s. 149.

Bu amaca uygun olarak 16 Ağustos 1909'da, "Cemiyetler Kanunu" çıkartıldı. Ve, "Ahkâm-ı kavanine ve âdab-ı umumiye-ye mugayir bir esas-ı gayrimeşrua veya âsâyiş-i memleket ve tamamiyet-i mülkiye-yi devleti ihlâl ve şekl-i hâzır-ı hükümeti tağyîr ve anâsır-ı muhtelif-i Osmaniye'yi siyaseten tefrik maksadına müstenit olmak üzere cemiyetler teşkili câiz değildir, (madde 3). Kavmiyet ve cinsiyet esas ve unvanıyla siyasi cemiyetler teşkili memnudur, (madde 4)", denerek bir millet ismi taşıyan politik dernek ve birliklerin kurulması yasaklandı.²⁴³ Bu yasağı hemen "Rumeli'deki Rum, Bulgar ve diğer azınlık kulüp ve derneklerinin kapatılması izledi."²⁴⁴

Bu kanunun ilgili maddeleri bazı düzenlemelerle, 21 Ağustos 1908'de Anayasa maddesi haline getirildi. "Kanun-i mahsusuna tebaiyet şartıyla Osmanlılar hakk-ı içtimaa maliktir. Devlet-i Osmaniye'nin tamamiyet-i mülkiyesini ihlâl ve şekl-i meşrutiyet ve hükümeti tağyîr ve Kanun-ı Esasî ahkâmı hilafında hareket ve anâsır-ı Osmaniye'yi siyaseten tefrik etmek maksatlarından birine hâdim veya ahlâk ve âdab-ı umumiye-ye mugayir cemiyetler teşkili de memnudur."²⁴⁵ 14 Eylül'de çıkartılan, "Rumeli Vilâyetinde Şekâvet ve Mefsedetin Men'i ve Mütecari-lerinin Takip ve Tedibi Hakkında Kanun-ı Muvakkat" ile Ermeni, Rum, Bulgar ve Yunan çetelerini silahsızlandırılmak ve bastırmak için özel askeri birliklerin kurulması kararı alındı.

Osmanlılaştırma programı kendisini en somut olarak eğitim alanında gösterdi. İttihat ve Terakki'nin 1908 programında bu konuda son derece açık maddeler yer alır; "her unsura muhteliten küşade resmî mektepler açtırılacaktır. Tahsil-i iptidaide lisan-ı Türkî mecbur-i talimdir. Mekâtib-i resmîyede tahsil-i ip-

243 *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, Ankara, t. y., Devre: 1, İçtima Senesi: 1, c. 5, s. 26-27. Kanunun özellikle bu maddeleri üzerine son derece sert tartışmalar olmuş, Türk ve Müslüman üyeler dışındaki üyeler, millet esasına göre dernek kurmayı yasaklayan bu maddeye muhalefet etmişler, sonuçta kanun 60'a karşı 90 oyla kabul edilmiştir.

244 B. Lewis, *age*, s. 217.

245 Zafer Toprak, "1909 Cemiyetler Kanunu", *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, c. 1, s. 206.

tidai meccanendir."²⁴⁶ Memur olmak ancak resmi yüksekokullardan mezun olunca olanaklı olabilecekti. Tüm eğitim sistemi ni ıslah etmek amacıyla, "Maarif-i Umumiye Kanun Layihası" hazırlandı. Fakat yasallaştırılamadı.²⁴⁷ 1910 yılında, bu Layiha'nın bir parçası olarak, eğitimde tek ve merkezî bir politikayı öngören, "Tedrisat-ı İptidaiye Kanunu" hazırlandı ama bu da meclisten geçmedi. Ancak 1913 yılında "Kanun-ı Muvakkat" şeklinde uygulamaya konabildi. Azınlık okullarının merkezî bir denetim altına alınması yolundaki girişimler büyük direnişle karşılaştı ve "bu vaziyet 1330 (1914) senesine kadar böyle sürüp gitti. O sene Umumi Harp çıkarak azınlıklar susturulduktan sonra... bu tür mektepler talimatname yapılarak yola getirilmişler(dir)."²⁴⁸

Çokuluslu Osmanlı toplumunu bir arada tutmaya yönelik başka kanunlar da bu dönemde çıkartılır. Müslüman olmayan vatandaşların askere alınmasına ilişkin kanun bu girişime verilebilecek başka bir örnektir.²⁴⁹ Bu girişim de istenen sonucu vermedi. Hristiyanların askere alınması tepki ile karşılaştı. Özellikle okumuşların nefer olarak orduya yazılmalarına gösterilen tepkiler üzerine bu kesimin orduya "ihtiyat zabiti" olarak alınması kararlaştırıldı.²⁵⁰

Osmanlılık adı altında uygulamaya konan "İttihad-ı Anasır"ı sağlamaya yönelik politikalar, kültürel olarak İslam-Türk kimliği etrafında homojenleştirme çabalarıydı ve İmparatorluğun diğer unsurlarınca da bu böyle anlaşıldı. Eğitimin merkezileştirilmesi amacıyla hazırlanan kanun tekliflerinde, "milletin ihtiyac-ı hakikiye-i diniye ve ahlâkiyesini" yerleştirmek ana hedef olarak konuyordu.²⁵¹ Nitekim eğitim alanındaki merkezileş-

246 T. Z. Tunaya, *Türkiye'de...*, s. 209.

247 İlhan Tekeli, Selim İlkin, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilim Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü*, Ankara, 1993, s. 86.

248 Osman Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, İstanbul, 1977, c. 34, s. 1292.

249 "Anasır-ı Gayri Müslime'nin Kur'aları Hakkında Kanun", 8 Temmuz 1325 tarihinde kabul edilmiştir. *Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi*, s. 475-486 (*Takvim-i Vekayi*'de yayımlanma tarihi: 25. 07. 1325).

250 İ. Tekeli, S. İlkin, *age*, s. 89.

251 O. Ergin, *age*, s. 1304.

tirme girişimlerinin öncüsü olan dönemin Maarif Nazırı Emrullah Efendi, "Türklük ve Türk Kültürü şuurunun canlandıran" kişi olarak biliniyordu.²⁵² Merkezî denetim altına alınmak istenenler sadece Hristiyanlar olmadılar. İmparatorluğun Türk olmayan, Arap, Arnavut ve diğer Müslüman toplulukları da benzeri uygulamaya maruz kaldılar. Türk dili Müslüman topluluklara da kabul ettirilmeye çalışıldı. Özellikle eğitim alanında yapılan girişimler ve Türkçe'nin temel eğitimde mecburi tutulma girişimleri Arapların ve Arnavutların büyük tepkisiyle karşılaştı.²⁵³ Sonuç kaçınılmaz ayaklanmalar oldu. 1910 yılında patlak veren Arnavutluk isyanı bu açıdan önemli bir dönüm noktasına denk düşer. Eğitim, isyanın en önemli nedenlerinden birisi olmuştur.²⁵⁴ Müslüman Arnavutların ayaklanması, "İttihad-ı Anasır" politikalarının tutmayacağına bir sinyalidir. "Türkleri çeşitli milliyetçi çıkarları uzlaştırıp birleşmiş bir imparatorluk emelini gerçekleştirme çabasının olanaksızlığına inandıran olay Arnavut isyanı olmuştur."²⁵⁵

Karşılaşılan direnişler nedeniyle, tüm bu merkezileştirme çabaları, özgürlüklerin ortadan kaldırılması biçiminde yaşandı. Özellikle 31 Mart Olayı bir dönüm noktası sayılmalıdır. Bu olay bahane edilerek 25 Nisan 1909'da ilan edilen sıkıyönetim 15 Temmuz 1912'ye kadar sürdü ve bu dönemde bir dizi yasaklayıcı kanun çıkarıldı. 14 Mayıs 1909'da çıkartılan "Sersemi ve Mazanne-i Sui Eşhas Hakkındaki Kanun"la, kişisel özgürlükler büyük ölçüde kısıtlanmış ve "sersemi" zanlılarının falakaya çekil-

252 *age*, s. 1302.

253 *age*, s. 1293-95.

254 Asırlardır merkezî hukuk sistemi dışında kendi hukuku ile yönetilen Arnavutluk'ta, merkezî sisteme bağlanmak istenince, tepki büyük oldu. Merkezi hukuk, vergi, eğitim, askere alınmak, eldeki silahların toplanması gibi uygulamalar özerk yaşamaya alışmış yerel güçler tarafından kabul edilmedi. Bu bölgedeki Osmanlı birliklerinin uyguladığı şiddet ve terör politikaları ile de birleşince ayaklanma kaçınılmaz oldu. Daha ayrıntılı bilgi için Bkz. Stanford J. Shaw, Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, İstanbul, 1982, c. 2, s. 346-48; Süleyman Külçe, *Osmanlı Tarihinde Arnavutluk*, İzmir, 1944, s. 351-419.

255 S. J. ve E. K. Shaw, *age*, s. 348.

mesi kanun maddesi olmuştur. 17 Haziran 1909'da yayımlanan "Kamu Toplantıları Kanunu" ile toplantı ve gösteri yapmak imkânsız hale getiriliyordu. 31 Temmuz 1909'da yayımlanan "Basın ve Yayın Kuruluşları Kanunları" ile basın özgürlüğü ciddi bir biçimde ortadan kaldırılıyordu. İttihat ve Terakki'ye muhalefet eden gazetecilerin öldürülmesi bu dönemi karakterize eden başka bir yöndür. *Serbesti* Gazetesi Başyazarı Hasan Fehmi Bey, 6 Nisan 1909; *Sada-yı Millet* Gazetesi Başyazarı Ahmet Samim Bey, 9 Haziran 1910; *Şehran* Gazetesi Başyazarı Zeki Bey, 10 Temmuz 1911'de öldürülmüşlerdir.²⁵⁶

Baskı ve yasaklamaların fazla olması, 1908 hareketinin "Hürriyetsizliğin İlanı"²⁵⁷ olarak tanımlanmasına da yol açmıştır. "Özgürlük" ve "Hürriyet" sözleri ile girilen 1908 sonrasında, "baskı ve şiddet gündelik düzen haline gel(miştir)".²⁵⁸ Dönemin muhaliflerinden Prens Sabahattin, "ıslahat namına yalnız ihtirasât-ı sefile-i siyasiyye vüs'atler vererek, Türkiye'ye Meşrutiyet unvanı altında eski devrin fena günlerini... arattırarak kadar feci bir devri zulûmet ve mesaib devri yaşıyorlar", diyerek dönemin özetini verir.²⁵⁹ İttihat ve Terakki'nin devirdiği "Abdülhamit'in istibdat rejiminden daha beterini getirmiş" olduğu birçok araştırmacı tarafından da kabul edilen bir olgudur. İttihat ve Terakki, "memleketi birkaç kişinin keyfi idaresi altında inlet (miş)... (yaptığı müspet işleri bile) hürriyetsizlik iklimi içinde ve tedhiş metodlarına başvurarak yapmıştır."²⁶⁰

a. İttihat ve Terakki Özeleştirisi Yapıyor

İttihat ve Terakki yöneticileri, 1910 yılı yazında büyük bir hayal kırıklığına kapıldılar ve İmparatorluğun farklı uluslarını bir

256 İttihat ve Terakki'nin 1908-1913 arasında uygulamaya sokturduğu baskıcı önlemlere ilişkin ayrıntılı bilgi için Bkz. F. Ahmad, *İttihat ve Terakki...*, s. 106-116; T. Z. Tunaya, *age*, c. 3, s. 388-394; S. Akşin, *age*, s. 140-149.

257 T. Z. Tunaya, *age*, s. 388.

258 F. Ahmad, *age*, s. 266.

259 Y. H. Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, c. 2, Kısım 4, s. 476.

260 T. Z. Tunaya, *Hürriyetin İlanı*, İstanbul, 1952, s. 48, 52.

arada tutmak için uyguladıkları programın iflas ettiğini kabul ettiler. Bu kısa sürenin onlara öğrettiği şu olmuştu; artık "çok-uluslu ve çok dinli imparatorluğun hükümdar hanedanına ortak bir bağlılık içinde yaşayacak hür, eşit ve barışçıl bir uluslar birliği şeklindeki 'Osmanlıcı' rüya" için vakit çok geçti ve bu nedenle kısa zamanda "ebediyen sona erdi."²⁶¹ İmparatorluğun çeşitli unsurları arasında milliyetçiliğin gelmiş olduğu boyut, "çeşitli milliyetlerle İslamlık ve Hristiyanlık arasında derinleşen düşmanlıktan sonra, imparatorluktaki milletleri birleştirerek ya da uzlaştırarak bir Osmanlı birliği yaratmanın olanağı kalmamıştı."²⁶²

27 Temmuz 1910'da, ihtilalin ikinci yıldönümü nedeniyle genel bir değerlendirme yapılır ve Osmanlılık politikasının iflas ettiği resmen ilan edilir. "Millete Beyanname" adı ile yapılan açıklamada İttihat ve Terakki, İmparatorlukta "çeşitli unsurları bir araya getirmek için başvurduğu yöntemlerin Meşrutiyet idaresinin ilk 2 yılı içerisinde başarısızlığa uğradığını itiraf eder. Bunun nedeni, aşırı şevk ve gayret göstermiş olmasıydı. Artık, milli toplulukların Osmanlıcılığa karşı oldukları kabul ediliyor ve bundan böyle diledikleri gibi davranabilecekleri açıklanıyordu. Cemiyet, birlik ve bütünlüğü sağlamak için başka bir yola başvurmak niyetindeydi. Var gücüyle İmparatorluğu maddi yönden geliştirmeye çalışacak, eğitime daha fazla önem verecek, bütün unsurları bir çıkar ortaklığı çevresinde birleştirmeye uğraşacaktı."²⁶³

Bu politikanın ipuçları konusunda daha ayrıntılı bilgileri aynı yılın Ağustos ayında yapıldığı söylenen bir toplantıdan elde ediyoruz. Cemiyet'in başarısızlıkları ve bunun sonucu ege-men olan moral bozukluğunu düzeltmek amacıyla Makedon-ya'da Cavit ile birlikte bir geziye çıkan Talât, Selanik'te, Cemi-yet'in "gizli meclis" toplantısında, Osmanlıcılık politikasının ni-çin iflas etmek zorunda kaldığı ve yeni yönelimler konusunda

261 B. Lewis, *age*, s. 217.

262 N. Berkes, *Türkiye'de Çağdaş...*, s. 393.

263 Tanin, 27 Temmuz 1910'dan aktaran F. Ahmad, *age*, s. 148.

ilginç açıklamalarda bulunur. Manastır'daki İngiliz Konsolos vekili, bu konuşmayı şu şekilde aktarır; "Meşrutiyet şartlarıyla Müslüman ve gâvurun eşitliğinin teyit edildiğinden haberdarsınız; fakat siz ve herkes bunun gerçekleştirilemez bir ideal olduğunu biliyor ve hissediyorsunuz. Şeriat, bütün geçmiş tarihimiz, yüz binlerce Müslümanın duyguları ve hattâ kendilerini Osmanlılaştırmak için yapılan bütün teşebbüslere inatla direnmiş olan bizzat gâvurların duyguları, gerçek eşitliğin kurulmasına aşılmaz bir engel teşkil etmektedir. Biz gâvuru sadık bir Osmanlı haline getirmek için başarısız kalan teşebbüsler yaptık... bütün bu çabalar kaçınılmaz olarak başarısızlığa mahkûmdur."²⁶⁴ Birkaç gün sonra yazılmış bir yorumda İngiliz Büyükelçisi Gerald Lowther bu bilgilere şunları ekler; "Komitenin Türk olmayan bütün unsurları... meşruti yollarla Osmanlılaştırma fikrini tamamen terk etmiş olduğu uzun süreden beri aşikârdır. Onlar için "Osmanlı" açıkça "Türk" anlamına gelir ve şimdiki "Osmanlılaştırma" politikaları Türk olmayan unsurların bir Türk havanında dövülmesinden ibarettir."²⁶⁵

Fransız Selanik konsolosu toplantı hakkında daha ayrıntılı bilgiler verir. Onun aktardığına göre, İttihatçılar içerisinde, farklı milletlerin bir arada yaşamasını olanaksız gören ve sorunun çözümünde, "yalnızca askeri zor"u savunanlar vardır. Makedonya sorunu ve Edirne Bulgarları ile ilgili olarak yapılan tartışmalar, "tehcir" ya da "katliam" arasında seçim yapmak noktasına kadar ayrıntılandırılmış; bölgedeki Hristiyan nüfusun Anadolu içlerine göç ettirilmesi ve yerlerine Müslümanların yerleştirilmesi, eğer bu bir çözüm getirmezse Hristiyanların katledilmesini önerilmiştir.²⁶⁶ İttihat ve Terakki önderleri, "Türklerin yurtseverliğini geliştirerek... Türkiye'nin birliğini barışçı yoldan sağlama (çabalarının) başarısızlığa uğraması" durumunda şiddete başvurmak eğilimindedir. Aslında nüfus göç et-

²⁶⁴ *British Documents on the Origin of the War, 1898-1914*, Londra, 1926, c. IX, Kısım 1, No: 181, s. 208 (Rapor, B. Lewis, age, s. 217-18'de de aktarılır).

²⁶⁵ *British Documents*, s. 207-208; B. Lewis, age, s. 218.

²⁶⁶ S. Akşin, age, s. 206.

tirme yoluyla sorun çözme fikri, daha önce de dile getirilmişti. Dr. Nâzım daha 1909 yılı sonlarında bir gazeteye verdiği bir demeçte, Rumeli'ye Bulgaristan ve Bosna'dan gelecek göçmenlerin, hatta Yahudilerin yerleştirileceğini söyler.²⁶⁷ Demek oluyor ki, Hristiyanların yoğun olduğu bölgelere Müslümanları yerleştirme yoluyla İmparatorluğun birliğini sağlamak fikri oldukça eskidir.

Ağustos 1910'daki bu toplantı hakkında Avusturya, Fransız ve İngiliz kaynaklarının verdikleri bilgiler aynı içeriğe sahiptir.²⁶⁸ Gözlenen, İttihat ve Terakki hareketi saflarında, diğer ulus grupları zorla imparatorluğa bağlama ve birliği, Y. H. Bayur'un sözleriyle "ordu ile görmek düşüncesi", yani şiddet yoluyla çözmek fikrinin bu yıllardan itibaren "yavaş yavaş belirip yerleş(meye)", başladığıdır.²⁶⁹ Oysa daha 1909 yılı kongresinde, ulusal politikaların temel alınmasını savunan İstanbul delegesinin konuşmasına bile izin verilmemişti.²⁷⁰ Bu kadar kısa sürede meydana gelen değişikliğin en önemli nedeni pratikte Türkleştirmekten başka bir anlama gelmeyen Osmanlılık politikasının ayaklanmalara yol açması ve başarısızlığın bir yıl gibi kısa bir sürede anlaşılmış olmasıdır.

İttihat ve Terakki'nin 1911 Kongresi'nde genel bir durum muhakemesi yapılır. O güne kadar izlenen ve o günden sonra izlenecek politikalar yeniden değerlendirilir. İttihad-ı Anasır nasıl sağlanacaktır? Ve bunun için öngörülen Osmanlılıktan anlaşılması gereken nedir? Parti kongresinde okunan rapordan konuya ilişkin ayrıntılı bilgiler elde etmek mümkündür. Rapor'da, "İttihat ve Terakki'ye nazaran iki türlü Osmanlılık vardır", denir. Birincisi siyâsi Osmanlılıktır ki hukuk-ı siyâsiyyeye mâlik ferdlerden mürekkebdir. İkincisi içtimâî Osmanlılıktır

267 Fransız Hariciye Arşivi, *Turquie*, Nouvelle Série, c. 7, no: 486, 23 Kasım 1910.

268 Avusturya'nın Manastır Konsolosluğu'ndan, 14 Ekim 1910'da yollanan raporda, Talât Paşa'nın konuşması, İngiliz raporunda yer alan konuşmanın hemen hemen kelime kelime aynısıdır. A. A. *Türkei* 159, No. 2, c. 12.

269 Y. H. Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, c. 2, Kısım 4, s. 13.

270 Tekin Alp, *age*, s. 45.

ki hukuk-ı siyâsiyyeden mahrum ve fakat içtimâî müesseselere mâlik cemaatlerden mürekkebirdir."²⁷¹ İttihat ve Terakki, kendi konumunu arada bir yerde tanımlar. Şöyle denir, İttihat ve Terakki, "Osmanlılığı, siyâsi hukuka mâlik kuvvetlerin ve cemaatlerin iltihâkından teşekkül etmiş (federatif) bir devlet" olarak anlayanlara kesin şekilde karşı olduğu gibi, Osmanlılığı, "yalnız ferdlerden mürekkebirdiğini ve Osmanlılığın vahdetini istikmâl için bu ferdlerin dâhil bulundukları cemaat ve heyetlerin Osmanlılık kitlesinde erimesi lâzım geldiğini" savunanlara da karşıdır.

İçerik olarak Osmanlılıktan ne anlaşılması gerektiği ise hiçbir yanlış anlamaya yer bırakmayacak biçimde açık olarak tanımlanır. İttihat ve Terakki'ye göre Osmanlılık; Müslümanlık, Türklük ve Hilafet etrafında tüm unsurların birliğini savunmaktan başka bir şey değildir. "Kanun-ı Esâsi'nin söylediğimiz maddelerine müracaat edilirse Osmanlılığın, tamâmiyyet-i vatanîye ve vahdet-i milliyyenin, din-i İslâm'ın, lisân-ı Türki'nin, fıkıh-ı şerif ve adâb-ı İslâmiye'nin, Hilâfet-i mukaddesenin ve Zât-ı Şâhâne'nin ve şehzadegân ve selâtin hazerâtının, makam-ı Meşihat'ın kâffe-i hukuku mahfuz ve müeyyed olduğu görülür."²⁷² İslamın egemenliği olarak tanımlanan Osmanlılığın, İmparatorlukta egemen kılınması İttihat ve Terakki'nin temel amacı olarak ilan edilir; "Bizce İttihat ve Terakki Cem'iyyeti'nin gayesi ki usul-i Meşrutîyet'in tatbiki ile müttehid ve müterakki bir Osmanlılık te'sis etmektir. Anâsır-ı İslam Meşrutîyet'in tazmin ettiği hâkimîyyet-i milliyyede ekseriyyete âid olan hakk-ı hâkimîyeti hâiz olduğu gibi fatihlik ve muhafız-ı vatanlık ve nisbet-i Hilâfet dolayısıyla bir de hâkimîyyet-i tarihiyyeye mâlik olduğundan İttihat ve Terakki Cem'iyyeti İslâmiyyet'i Osmanlılığın mabeü'lkıyâmı addeder ve mevcudîyyetini bu kuvve-i mâneviyyeye istinâd ettirir."²⁷³

Kongre'de, İttihat ve Terakki'nin o tarihe kadar, azınlık

271 İttihat ve Terakki'nin 1911 Kongresi'ne sunulan Merkez Komite raporundan, *Tanin*, 30 Eylül 1327, No: 1118.

272 *Tanin*, 28 Eylül 1327, No: 1116.

273 *Tanin*, 30 Eylül 1327, No: 1118.

grupların sosyal, kültürel ("lisan, mezhep, edebiyat gibi hususlar") birimler olarak örgütlenmesi imkânını tanıyan bir politikayı hayata geçirmeye çalıştığı ama bunda başarılı olamadığı da söylenir. 1910 yazında yapılan özeleştirici tekrar edilir; "Anâsır-ı muhtelifenin lisân ve kavmiyyetine hürmet, unsurları birbirine bağlayan tarihî revâbıtı takviye, hiçbir unsuru Osmanlılık âile-i içtimâ'iyyesinden bigâne görmemek ve tezahürât-ı muvakkateye aldanmamak, ittihad gayesini unutmamak" şeklinde çizilen "hatt-ı hareket"in, "en mühim noktaları hakkında derece-i matlubede fii'liyât görülmedi ve gösterilmedi."²⁷⁴

Bu kongre, birçok araştırmacı tarafından, "Osmanlıcı, ittihad-ı anasıra müstenid bir doktrin ve programın... milliyetçi, Türkçü(lüğe)... mütemayıl bir mahiyete" dönüştüğü kongre olarak kabul edilir.²⁷⁵ Nitekim bazı gözlemciler, Kafkaslara ve Orta Asya'ya yönelik Panislamist faaliyetin sistemli biçimde örgütlenmesi meselesinin, Kongre'de ayrıntılı olarak tartışılan konular arasında olduğunu bildirirler. Selanik'teki Avusturya Konsolosu Panislamist politikalar konusunda şu bilgileri aktarır: "Bu politikanın Kafkasya (8 alt komite mevcuttur), İran, Çin, Hindistan (72 komite faaliyet halindedir) vb. örgütlenebilmesi ayrıntılarıyla ele alındı ve bu propaganda için daha fazla imkânın sağlanması gerektiği tesbit edildi."²⁷⁶ Başka kaynaklardan da bu tarihlerden itibaren, Kafkaslar ve Orta Asya'ya bol miktarda ajan yollandığını öğreniyoruz. İlgili yerlerden İngiliz Konsolosları, Orta Asya'ya yollanan ajanlar ve faaliyetleri hakkında ayrıntılı raporlar yollamaktadırlar.²⁷⁷ Kongre'ye ilişkin olarak eklenmesi gerekli önemli bir nokta vardır. Birçok yabancı kaynakta, kongrede, Türkçülüğe karşı çıkan fikirlerin ezilmesinin benimsendiği ve hatta Ermeni Kırımı kararının alınmış ol-

²⁷⁴ *age.*

²⁷⁵ T. Z. Tunaya, *Türkiye'de...*, s. 189.

²⁷⁶ A. A. Türkei, PA 38414, Selanik Avusturya Konsolosu Karl'ın 13 Kasım 1911 tarihli raporu.

²⁷⁷ Raporlara ilişkin ayrıntılı bilgi için Bkz. Jacob M. Landau, *PanTurkism in Turkey, A Study of Irredentism*, Londra, 1981, s. 48-55.

duğu söylenir. Bu bilgilerin doğruluğunu kanıtlayacak herhangi bir bilgi mevcut değildir; bu nedenle "uydurulmuş" olduklarını kabul etmek gerekir.²⁷⁸

b. İttihatçılar Niçin Başarısız Oldu?

İttihatçıların "İttihad-ı Anasır" politikalarının başarısızlıkla sonuçlanmasının birçok nedeni var. Bunların başında, İmparatorluğun tüm unsurlarını bir arada tutacak üst kültürel kimliğin yaratılamamış olması gelir. İttihatçılar, İslam-Türk kimliği etrafında bu birliği yaratacaklarını umuyorlardı ama özellikle Hristiyan ve Türk olmayan Müslüman topluluklar için bu kabul edilemez bir şeydi. İzlenen politikaların başarısızlıklarında, İttihatçıların demokratik teamüllerden uzak karakteri (terörist yöntemlere yatkınlığı), yabancı müdahalelerin olumsuz etkisi gibi faktörler de sayılmalıdır.

i. Osmanlı Üst Kimliğinin Yokluğu

İttihatçıların Osmanlılık modelinde niçin başarısız oldukları konusunda söylenebilecek şeylerin başında, İmparatorluğun farklı unsurları arasında genel eşitlik prensibini hayata geçirecek kültürel ve siyasi bir çerçeveden uzak oldukları gerçeği gelir. Başarısızlığın ana nedeni, Kongre'ye sunulan raporların da bize gösterdiği gibi, İttihatçılar, Osmanlıcılığı İslam etrafında Türkleştirme politikaları için sadece bir perde olarak kullanmaktadırlar. Osmanlıcılığı savunan parti önderlerinin aynı zamanda Türkçülük doğrultusunda yazılar yazmaları da bu durumun açık bir göstergesidir. 1910 yılından itibaren İttihat ve Terakki Merkez-i Umumi üyesi olan Ziya Gökalp, "İttihat ve Terakki'nin birçok üyesi gibi... Osmanlıcılık akımını destekler", 1911 yılında bile bu doğrultuda makaleler yazar.²⁷⁹ Ama aynı zamanda Sela-

²⁷⁸ Y. Ternon, *age*, s. 189; L. Lepsius, *Der Todesgang des Armenischen volkes*, Potsdam, 1919, s. 220-222. Gerek Temon'un, gerek Lepsius'un kongre kararı olarak aktardıkları bilgiler doğru değildir.

²⁷⁹ Uriel Heyd, *age*, s. 85.

nik'te çıkmakta olan Türkçü gazete "*Genç Kalemler*"e yön verir. Derginin, dilde ve edebiyatta Türkçülük yapmasını yetersiz bularak,²⁸⁰ "*Turan*" şiirini yayımlar ve Türkçülük fikrine siyasi bir içerik vermeye çalışır.²⁸¹ Kendi deyiimiyle o bu yazılarıyla, "Türkçülük hareketine teorik dayanak getiren" kişidir.²⁸²

Nitekim, kendisi de, 1913 yılında yazdığı "*Türklüğün Başına Gelenler*" adlı yazıda, hem Tanzimat önderlerinin hem de İttihat ve Terakki'nin çeşitli toplulukların ulusal haklarını verme vaatlerinde içten olmadıkları ve Osmanlılık ülküsünü devletin Türkleştirilmesi için bir perde olarak kullandıklarını şaşırtıcı bir içtenlikle itiraf eder: "Tanzimatçılar Türklüğün yüzüne aldatıcı bir peçe çekmek istemişlerdir... Bu yalana hiçbir unsur inanmadı... İkinci Meşrutiyet'ten sonra Tanzimatçıların başlattığı bu 'göz boyacılığı'na daha fazla önem verilince, azınlık unsurlar; 'Bizi Türkleştirmek istiyorsunuz!..' diye bağırıp çağırmaya başladılar. Gerçekten bu 'Osmanlılaştırmak' politikası Türkleştirmenin gizli bir başlangıcından başka bir şey değildi."²⁸³ Bu sözler, Osmanlılık siyasetinin ne anlama geldiğinin ve iflasının nedeninin açık bir itirafı sayılmalıdır. O halde yapılması gereken artık bu Osmanlıcılık maskesinin arkasına saklanmamak ve açıktan Türkçülük yapmaktır. Böylece, farklı din ve ulus gruplarını bir arada tutmak için savunulan "İttihad-ı Anasır" fikri yavaş yavaş çökmeye başladı. Bu politikanın hayalle iştigal etmek olduğunu söyleyen Türkçü düşünce giderek egemen hale geldi.

Başarısızlık noktasında eklenmesi gereken önemli bir diğer nokta, İttihat ve Terakki'nin, demokratik anlayıştan son derece uzak bir tutuma sahip olmasıdır. "Batılı tanımlardan daha da

280 "... ben dil sorununu yeterli görmeyerek Türkçülüğü bütün ülkeleriyle, bütün programıyla ortaya atmak gerektiğini düşündüm. Bütün bu düşünceleri kapsayan Turan şiirini yazarak Genç Kalemler'de yayınladım", Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, İstanbul, 1978, s. 10.

281 Ziya Gökalp'in *Genç Kalemler* üzerine etkisi hakkında Bkz. Ali Canip Yöntem, *Yakın Tarihimiz*, c. 4'teki hatıraları.

282 U. Heyd, *age*, s. 129.

283 Ziya Gökalp, *Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak*, İstanbul, 1988, s. 39-40.

öte, yarattıkları iktidarın askeri niteliği"²⁸⁴ daha belirleyici oldu. Parti, sadece gayrimüslimlere karşı değil, kendisine muhalefet eden her güçle çatışmayı, esas olarak demokratik olmayan yöntemlerle sürdürdü. Bu durum aslında daha 1908 seçimleri sırasında bile açık bir biçimde ortaya çıkmıştı. Seçimlere tek liste girmek için çaba harcayan İttihat ve Terakki, Türkleri temsilen, Ermeni ve Rumlarla anlaşma yoluna gitmiş, Türkler adına bir blok olarak çıkılmasına itiraz etmek isteyen diğer muhalefet partilerini, "Türklüğe ihanet" etmekle suçlamıştı. Anadolu'ya seçim ve örgütlenme için gitmek isteyen Prens Sabahattin yanlılarından bazı kişiler tutuklanmış, bazıları ise ölümle tehdit edilmişti.²⁸⁵ "İttihat ve Terakki, Türklüğü temsil etmek iddiasında ve her şeyin kendi denetiminde olup bitmesi arzusunda" idi.²⁸⁶ Bunda, yukarıda ele aldığımız, hareketin kendi hakkındaki kanaati, kendisine yüklediği misyonun son derece belirleyici bir rolü olmuştur.

ii. Yabancı Müdahalenin Olumsuz Etkisi

İttihat ve Terakki'nin kendi siyasi bakış açısından kaynaklanan bu başarısızlık tablosuna neden olan bir başka faktör de büyük güçlerin fırsatçı ve İmparatorluğu parçalamayı amaçlayan politikalarıdır. Belirttiğimiz gibi, 1908 Temmuz günlerinin karışıklığını fırsat bilerek, onu hemen takip eden süre içinde, Avusturya Bosna-Hersek'i ilhak etmiş; Bulgaristan bağımsızlığını ilan etmiş; Girit Yunanistan'la birleştirdiğini açıklamıştı. Bu örnekleri, İtalya'nın 1911'de Osmanlı Trablusgarp'ına tecavüzü ve Ekim 1912'de Balkan devletlerinin hep birlikte Türkiye'ye saldırısı izledi. Bu nedenle, "Genç Türklerin hürriyet ve eşitlik vaatlerinde ve ilanlarında ne kadar samimi oldukları hakkında bir yargıda

284 T. Z. Tunaya, *age*, c. 3, s. 8.

285 Y. H. Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, c. 2, Kısım 4, s. 203. Ayrıca, gerek Prens'in, gerekse onunla birlikte olan bazı kişilerin 'Avrupa'ya avdetlerinin hayırlı olacağı' hatırlatılır (Ali Haydar Mithat, *Hatıralarım*, İstanbul, 1946, s. 201).

286 S. Akşin, *age*, s. 107.

bulunmak güçtür; fakat şurası inkâr edilmez ki Temmuz 1908'in gönülleri coşturucu olaylarına karşı Avrupa ve Balkan Hristiyanlarının doğrudan doğruya tepkisi, Türklerin gözünde ancak tecavüz ve ihanet olarak tanımlanabilirdi."²⁸⁷

Genel kural olarak Batılı Devletler, İmparatorluktaki reformcu girişimleri desteklemek yerine, bu tür girişimlerin yarattığı iktidar boşluklarını fırsat bilerek Osmanlı topraklarını işgal etmeyi tercih etmişlerdir. Osmanlı yöneticilerini sürekli, reform yapmamakla suçlayan Batılı devletlerin, reform girişimlerini, pek de sevimli karşılamadıklarına ve hatta engel olduklarına ilişkin sayısız örnek vardır. Bu nedenle Ermeni Reformları için Abdülhamit'i sıkıştıran ve sorunun çözümünü bir protokole bağlamak için baskı yapan Batılı ülkelere, Ahmet Rıza, haklı olarak, 1894'te, *Meşveret*'te aynı çaba ve baskıyı, niçin 1876 Anayasası'nı tekrar yürürlüğe koymak için göstermediklerini sormaktaydı.²⁸⁸

1878 Rus yenilgisini bahane eden İngiltere'nin Mısır ve Kıbrıs'ı elde etmesi ve II. Meşrutiyet'in ilanı karşısında takındığı tutum verilebilecek diğer bir örnektir. Reformları yapmış bir Türkiye'nin, Avrupa diplomasisinde çok güçlü etkilere sahip olacağından ve bunun Müslümanlar üzerinde İngiltere aleyhine sonuçlar doğuracağından korkan İngilizler, bunu engellemek için, "reformların desteklendiği görüntüsü verilmesi" fakat "her fırsatta Ruslarla ortak harekete hazır olunması" stratejisini benimsiyorlardı.²⁸⁹ "Türkiye gerçekten Meşrutiyet idaresini kurar ve bunu yaşatıp kuvvetlendirirse, bu halin sonuçları şimdiden hiçbirimizin göremeyeceği derecede daha ileriye varır... Şimdiye kadar her nerede Müslüman tebaamız varsa, diyebilir-dik ki, dinlerinin başkanları (halife) tarafından idare edilen ülkelerde merhametsiz bir istibdat vardır. Halbuki bizim istibdatımız şefkatlidir... Fakat Türkiye'de şimdi bir parlamento hayatı

287 B. Lewis, *age*, s. 213.

288 Ş. Mardin, *age*, s. 144.

289 Ömer Kürkçüoğlu, *Türk-İngiliz İlişkileri (1919-1926)*, Ankara, 1978, s. 30.

başlarsa ve işler de düzelirse, Mısır'da meşrutiyet isteği çok kuvvetlenecek, bizim buna karşı koymak gücümüz çok azalacaktır."²⁹⁰

Kısacası, Osmanlı devleti, Batılı devletlerin gözünde tam bir "Yağma Hasan Böreği"dir. Hatta bu konuda o kadar ileri gidilir ki, örneğin Avusturya 1913 yılında Anadolu'ya, "buraların işgale değer yerler olup olmadığını tetkik" amacıyla temsilciler yollar.²⁹¹ Almanlar 1883 yılından itibaren, sürekli biçimde, Anadolu ve Rumeli'de kurulacak muhtemel Alman kolonileri konusunda ayrıntılı planlar hazırlar.²⁹²

Bu tarihsel gerçeklere rağmen Batılıların müdahalelerini "*intervention humanitaire*" olarak sunmaları, İttihat ve Terakki çevrelerinde insan hakları ve demokrasi gibi sloganları, emperyalizm ve sömürgecilikle bir ve aynı şey olarak görme ve bu nedenle de bu kavramlara mesafe koyma, hatta düşman olma eğilimlerini doğurmuştur. Birçok yayın organında, "insan hakları sözcülüğü yapan Avrupa'nın, insaniyet ve medeniyet iddialarına inanılamayacağı" sürekli olarak tekrar edilir. "Avrupa'nun hümaniterliği ve adaleti yalnız riyakârlıktan ibarettir", denir.²⁹³ Batı, sömürgeci, işgalci ve emperyalisttir ve onun hümanizminin arkasında da bizleri bölmek ve parçalamak fikri yatmaktadır.

Türk ulusalcılığının ilk defa açıktan savunuculuğunun yapıldığı, İttihatçı *Genç Kalemler* dergisindeki bir makalede bu ruh hali çok açık biçimde dile getirilir; Makalenin başlığı, "*Vatan! Yalnız Vatan*"dır ve Müslüman-Türk camiayı, "beynelmilel gizli gayeler"e karşı uyarmak amacıyla yazılmıştır. Yazıda, "Beynelmileliyet fikrine, 'insaniyet' hülyasına itiraz edilerek, bunların vatan için ne kadar müthiş ve mühlik rahneler olduğunu ispat

290 İngiliz Dışişleri Bakanı Sir Edward Grey'in İstanbul'daki Büyükelçisine yazdığı yazıdan aktaran: Doğan Avcıoğlu, *31 Mart'ta...*, s. 35-36.

291 Y. H. Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, c. 2, Kısım 3, s. 94.

292 Almanların Anadolu ve Balkanlara yerleşme planları için Bkz. Wilhelm van Kampen, *age*.

293 Aktaran Ş. Mardin, *age*, s. 117.

edeceğiz", denir, Avrupalıların bu silaha sarılmalarındaki amaçlarının, "bizi yutmak" olduğu söylenir. "Şark kavimlerini ezen, Şark'da insanlığı ayak altına alan şefkat ve merhametten pek uzak olan medeni haydutluklar yapan, kendilerinden olmayan bütün insanları esir etmek, kahretmek isteyen Avrupalılar(ın)" bu oyunlarına karşı "milliyet fikrinin, vatan aşkının" çıkartılması istenmektedir. Aksi, "esir ol(mak), mahvol(mak), tarihten silin(mektir)."²⁹⁴ Özetle, İttihat ve Terakki hareketinin başarısızlığında, partiye egemen olan politik kültürün yanı sıra Batılı ülkelerin bu tutumlarına tepki de önemli bir rol oynamış, sonuçta en büyük zararı ülkedeki Hristiyan topluluklar çekmiştir.

5. Türkçülük ve Ulusal Devlet Tek Seçenek Haline Geliyor

a. Türkçülük Zorunlu Bir Tercihti

1908 sonrası, "İttihad-ı Anasır" fikrinin yavaş yavaş çökmesiyle birlikte Türkçü düşünce giderek egemen olmaya başladı.²⁹⁵ Türkçüler başından itibaren "İttihad-ı Anasır" politikasının hayalle iştigal etmek olduğunu söylüyorlardı. Zaman sanki onların söylediklerini haklı çıkarmak için çalışıyor gibidir. Türkçü akımının gidasını dört ayrı kaynaktan aldığı genel olarak kabul edilir. Bunlar, Avrupa'da gelişen türkoloji bilimi (ki ağırlıkla Avrupa'ya giden öğrenciler ve Türkiye'ye gelen siyasi mülteciler tarafından taşınmıştır); Rusya'da gelişen Türkçülük akımı; Türk tarih ve dil araştırmaları ve Osmanlı topraklarında gelişen

294 Makale, *Genç Kalemler* dergisinde, İtalya'nın Trablusgarp'a saldırısı sonrası (4 Ağustos 1911'de) kaleme alınmıştır. Yeniden basım: *Tarih ve Toplum*, S. 70, Ekim 1989, s. 43-50.

295 Türkçülük akımının Osmanlı İmparatorluğu'nda yükselmesi ve geçirdiği evreler birçok eserde ele alınmıştır. Bu konuyu burada ayrıntılı ele almak durumunda değiliz. Konuya ilişkin şu kaynaklara Bkz. Yusuf Akçura, *Yeni Türk Devletinin Öncüleri, 1928 Yılı Yazıları*, Ankara, 1981; İsmail Habib, *Edebi Yeniliğimiz*, İstanbul, 1931; Sadık Tural, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Yıllarında (1908-1920) Edebiyatımızda Türkçülük Akımı*, Ankara, 1978; Ağâh Sırrı Levent, *age.*; Yusuf Sarıncay, *Türk Milliyetçiliğinin Tarihi Gelişimi ve Türk Ocakları 1912-1931*, İstanbul, 1994; B. Lewis, *age.*; U. Heyd, *age.*; D. Kushner, *age.*; J. Landau, *age.*; Suavi Aydın, *Modernleşme ve Milliyetçilik*, Ankara 1993.

milliyetçi akımlardır.²⁹⁶ Siyasi olarak da, Balkan ayrılıkçılığına karşı Osmanlı tepkisi, Rus Panslavizmine karşı Tatar ayaklanması, Avrupa milliyetçiliğinin ortaya koyduğu yeni fikirler ve örneklerden Türk ve Tatar aydınlarının etkilenmeleri, Türkçülüğün büyümesini teşvik ettiler.²⁹⁷ Başlangıçta daha çok dilde ve edebiyatta Türkçülük olarak gelişen akım, 1904 yılı ile giderek siyasi bir nitelik kazanır. Y. Akçura'nın bu tarihte yayımlanan "*Üç Tarz-ı Siyaset*" makalesi bir dönüm noktasını işaret eder. 1906'dan itibaren, tüm saklama çabalarına rağmen İttihat ve Terakki'de kendisini bir Türk örgütü olarak anlamaktadır, fakat bu tavrını resmi düzeyde ifade etmekten kaçınmaktadır.

1908 sonrası dönemde İmparatorluğun nasıl kurtulacağı temel sorusu etrafında yoğun tartışmalar yapılır. Türkçü, Osmanlıcı, Batıcı, İslamcı veya bunların karması çeşitli fikir akımları ortaya çıkar; her bir akım soruya kendince cevap vermeye çalışır,²⁹⁸ Türkçülük bu tartışmalar sürecinde giderek siyasi bir karakter kazanır. Bunda üç çevre oldukça etkili olmuştur. Birincisi, 19. yüzyıl sonu gelişmeye başlayan kültürel Türkçülüğün temsilcileri olan Türkçülerdir. İkincisi, 1908 sonrası Selanik'te, "*Genç Kalemler*" çevresinde oluşmaya başlayan gruplaşmadır. Üçüncü çevre ise, Temmuz devrimi sonrası tek tek ülkeye gelmeye başlayan Rusya Türkleridir. İlerde Türk Ocağı etrafında güçlenecek Türkçülük bu üç çevrenin birleştiği yer olmuştur.

296 Daha ayrıntılı bilgi için Bkz. B. Lewis, *age*, s. 341-358; Z. Gökalp, *Türkçülüğün...*, s. 32-34. Türkçülüğün kaynaklarının farklı bir tasniflenmesi için Bkz. Büşra Ersanlı Behar, *İktidar ve Tarih, Türkiye'de 'Resmi Tarih' Tezinin Oluşumu (1929-1937)*, İstanbul, 1992, s. 60-78.

297 B. Lewis, *age*, s. 346.

298 Bu dönemde yapılan tartışmalar çeşitli çalışmalarla ele alınmıştır. Bunlardan Tarık Zafer Tunaya'nın eserleri kayda değer: *Amme Hukukumuz Bakımından İkinci Meşrutiyetin Fikir Cereyanları*, yayımlanmamış doktora tezi, İstanbul, 1948; "Amme Hukukumuz Bakımından İkinci Meşrutiyetin Siyasi Tefekküründe 'Garpcılık' Cereyanı", *İÜ Hukuk F. Mecmuası*, XIV, 1948; *Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, İstanbul, 1962; *İslamcılık Cereyanı*, İstanbul, 1962. Ayrıca Y. H. Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, c. 2, Kısım 4; Hilmi Ziya Ülken, *age*.

Fakat egemen topluluğun İmparatorluğu bir arada tutma kaygısı nedeniyle, doğrudan Türkçülüğü hedef alan çabalar başlangıçta çok fazla itibar görmemiştir.²⁹⁹ 1909 İttihat ve Terakki kongresinde Türkçü sesler ilgi çekmemenin ötesinde, dile gelmekte bile zorlanmıştır. Hatta açıktan Türkçü propagandaların hoş karşılanmamış olduğu bile söylenebilir. "Pantürkizm'i o zaman kimse ciddiye almadığı gibi 1908 devriminden sonra Yusuf Akçura, yaymaya çalıştığı Türkçülük fikirlerinin yasaklanmasıyla karşılanmıştır. Bir kıraathanede vermeye kalktığı bir konferansı polis durdurmuştu."³⁰⁰

İttihat ve Terakki, Türkçülüğe doktriner bir tercihten çok, bir zorunluluk olarak yöneldiği için Türkçülüğü, İslamcılık veya Garpçılık gibi diğer doktriner tercihlerle aradaki her türlü bağı koparmak olarak anlamadı. "... Cemiyet içinde Pantürkizmin, hiçbir zaman öteki ideolojileri veya *Weltanschauungen*'i [dünya görüşlerini] tamamiyle yok etmediğini belirtmek gerekir. Pantürkizm, daha çok, bir zaman için öteki alternatif kuramları gölgede bıraktı ve siyasetin belirlenmesine kılavuzluk etti."³⁰¹ Türkçü olduğu zaman bile bunu bir tür Osmanlıcılık olarak anlamak istedi. "Osmanlıcılığı tamamiyle reddetmeden Türkleştirme siyasetini sürdürdüler. Osmanlıcılık ve Panislamizm itibar kaybına uğradı ve sadece olayların akışına göre gerektiğinde gündeme getirildi... önderlik bu konudaki yaklaşımında pragmatikti."³⁰²

Bu nedenle siyasi kararlar bir ideolojiden diğerine geçmek gibi bir davranış onlar için son derece doğaldı. "(Enver) ve çalışma arkadaşları üç siyaseti aynı anda ve yan yana sürdürdüler, uygun gördükleri her yer ve zamanda herhangi birini ön plana çıkardılar. Osmanlıcılık iç siyasetin anahtarı olmaya devam etti; Türk milliyetçiliği, Rusya Tatarları ile ilişkilerde anahtardı... Panislamizm ise Araplar ve imparatorluk içinde ya da dışındaki

299 Y. H. Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, c. 2, Kısım 4, s. 399.

300 N. Berkes, *age*, s. 394.

301 J. Landau, *age*, s. 45.

302 *age*, s. 46.

Türk olmayan öteki Müslümanlar için geçerliydi."³⁰³ Onların bu tutumunun biricik nedeniyse, İmparatorluğu bir arada tutmak dışında her şeyin onlar için ikinci derecede önem taşımasıydı. Bu nedenle, "gelişen kültürel milliyetçilik akımından hiç etkilenmemişlerdi. Yüzyıllardır varlığını sürdüren çokuluslu bir sistemin mirasçısıydılar ve esas olarak siyasi iktidara gözlerini dikmişlerdi... Osmanlı yöneticileri için olduğu gibi onlar için de söz konusu olan sürdürmek ve korumaktı; kendilerini devleti yaşatmaktan sorumlu tutuyorlardı." Bir ideolojiden ötekine geçmek onlar için fazla bir sorun teşkil etmiyordu.³⁰⁴

Ziya Gökalp'ın 20 Mart 1913'te *Türk Yurdu* dergisinde yazmaya başladığı, "Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak" yazı dizisi, bu pragmatik tutum için gerekli olan teorik zemini sunar. "Türklük akımı, Osmanlılığın karşıtı olmak şöyle dursun, gerçekte onun en güçlü destekleyicisidir... Türklük ile İslamlık, biri 'milliyet', diğeri 'milletlerarası birlik' nitelikleri taşıdıkları için aralarında hiçbir zaman çatışma yoktur... Türkçülük aynı zamanda İslamcılıktır."³⁰⁵ İttihat Terakki'nin Türkçülüğünün, siyasi bir hesap sonucu yapılmış ve her an vazgeçilebilecek bir tercih oluşunun en önemli göstergelerinden biri de, başından beri doktriner anlamda Türkçü olan ve siyasi Türkçülüğün gelişmesinde büyük katkıları olan birçok ideologun İttihat ve Terakki hareketi içinde siyasi ciddi bir etkinliklerinin olmayışıdır. Doktriner Türkçülerle parti arasında ortaya çıkan gerilimin önemli nedenlerinden birisi de partinin bu alandaki tüm çalışmaları tekeline alma isteğidir.³⁰⁶

Nitekim Türkçülük ideolojik olarak egemen hale gelmeye

303 Harry Luke, *The Making of Turkey from Byzantium to Angora*, Londra, 1936, s. 157.

304 F. Georgeon, *age*, s. 38. D. Kushner bu konuda farklı fikri savunur. Ona göre, İttihat ve Terakki önderleri ilk Türkçü akımın eserlerini okumuş ve onlardan oldukça etkilenmişlerdir.

305 Z. Gökalp, *Türkleşmek...*, s. 12, 14, 44.

306 Yusuf Akçura buna verilebilecek en iyi örnektir. Akçura'nın İttihat ve Terakki ve onun ideologu Ziya Gökalp ile ilişkileri ve aradaki sorunlara ilişkin Bkz. F. Georgeon, *age*, s. 54-55, 62 vd., 221.

başlarken, 1913 yılı Temmuzunda, partinin, Arap eyaletlerinde karşılaştığı sorunlar nedeniyle, İslamcı siyaset gütme kararı aldığını görüyoruz. İttihat ve Terakki'nin önde gelen ismi Cavit Bey, anılarında, partinin, "İslam siyaseti izleme kararı aldığını, fakat bunun yazılı bir karar olmayıp, yönetenlerin zihinlerinde yer bulacağını" aktarmaktadır.³⁰⁷ Olay elbette sadece yöneticilerin zihinleri ile sınırlı kalmamış ve Arap milliyetçiliğine ve ayrılma eğilimlerine karşı çıkabilmek için yoğun girişimlerde de bulunulmuştur. 26 Mart 1913'te çıkartılan İdare-i Umumiyye-i Vilâyet Kanun-ı Muvakkatı ile vilâyetlerde adem-i merkeziyet yönünde önemli adımlar atılmış, 19 Nisan 1913 tarihli bir genelge ile de Arapça'nın kullanıldığı yerlerde, devlet dairelerinde kullanılması, eğitimde Arapça'ya daha çok yer verilerek Arapça eğitim yapan okulların açılması yoluna gidilmiştir.³⁰⁸ Haziran 1913'te Paris'te toplanan Arap Kongresi'ne katılmış ve uzlaşma yolları aranmıştır. Hatta Said Halim Paşa'nın sadrazam yapılmasının nedenini onun Arap kökenli olmasına bağlayan tarihçiler de vardır. Balkanları kaybettikten sonra İttihat ve Terakki, İmparatorluk dahilindeki Müslüman toplulukları kaybetmeme telaşı içindedir. Balkan yenilgisi sonrası sıra İmparatorluğun Müslüman topluluklarına gelmişti. Bu nedenle Panislamist ideoloji yeniden önem kazanıyordu. Burada eklenmesi gereken İttihatçıların Panislamizmi ile geleneksel İslamcı tutum arasında önemli farklar olduğudur. İttihat ve Terakki, Panislamizme daha çok siyasi bir tercih olarak yönelmiş, geleneksel İslamcılar ile sürekli bir çatışma içinde olmuştur.³⁰⁹

Cavit Bey'in aktardığı bu bilgi, Osmanlı yönetimine ege-men olan bir siyasal kültürü göstermesi bakımından önemlidir.

307 Aktaran Y. H. Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, c. 2, Kısım 4, s. 314.

308 O. Ergin, *age*, s. 1296-1301.

309 Geleneksel İslamcılar ile İttihatçılar arasındaki tartışmalara ilişkin Bkz. İsmail Kara, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi*, İstanbul, 1986, c. 1, I-LXIV; Hüseyin Kâzım Kadri (haz. İsmail Kara), *Ziya Gökalp'in Tenkidi*, İstanbul, 1989, s. 50-71. Ayrıca T. Z. Tunaya'nın fikir akımlarıyla ilgili olarak zikredilen eserlerine bakılmalıdır.

Bir dönem İttihat ve Terakki Merkez-i Umumi üyeliği de yapmış, İslamcı bir düşünceye sahip, Hüseyin Kadri'nin sözleri ile aktarırsak, "Tanzimat'tan beri Osmanlı Devleti'nde takip edilen siyasetler... bir 'fikir inkılabı'nın veya bir fikir birikiminin ardından gelme(miştir)... tercih edilen bir siyasetin, idare tarzının arkasından en uygun bir fikriyat geliştirilmiş, kısa bir zaman sonra da bunlar doğru kabul edilmiştir."³¹⁰ Örgütün yıllarca görev yapmış olan Celal Bayar'ın Türkçülüğün egemen oluş tarzı konusunda aktardığı bilgiler de bu tezi doğrular niteliktedir. "İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin esas tüzüğünde bir değişiklik olmamıştı. Bu yeni milli cereyan da resmen kabul ve ilan edilmemişti. Fakat cemiyetin ön saflarındaki elemanları Ziya Gökalp'in telkinlerini yeni bir mefkûre olarak kabul etmeye başlamışlardı. Bunlar sözleri, yazıları... ile Turancılığı yayıyorlardı."³¹¹

İttihatçıların vaziyete göre bir ideolojiden ötekine atlamak gibi, ideolojiler karşısında son derece fonksiyonel davrandıklarını ve bu anlamda doktriner bir tutumdan uzak olduklarını görüyoruz. Nitekim I. Dünya Savaşı'na girişle birlikte, hem İslam hem milliyetçilik ideolojisine bolca başvuran İttihat ve Terakki bu iki düşünce akımı arasında 1914 yılında oldukça sertleşmiş olan tartışmaya müdahale etmiş ve tartışmayı durdurmuştur.³¹² İttihatçılar, bu siyasi kültürün bir ürünü olarak, ne düşünüyorlarsa onu açık söylemek zahmetinden de kurtulmaktaydılar. Bu bize İttihatçıların resmi tavırları ile gerçek tavırları arasında yerine göre fark olabileceği gerçeğini göstermektedir. Tüm bir İttihatçı tarihi değerlendirmek ve anlamak bakımından bu nokta son derece önemlidir.

b. Balkan Savaşı Şoku

Y. H. Bayur'un, "Türkçülüğün ikinci evresi"³¹³ olarak tanımladığı 1913 sonrası dönemi belirleyen Balkan Savaşı'dır. Balkan Sa-

310 Hüseyin Kâzım Kadri, *age*, s. 65.

311 Celal Bayar, *age*, c. 2, s. 445.

312 Y. H. Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, c. 2, Kısım 4, s. 421.

313 *age*, s. 409-413.

vaşı, "Allah'ın kendisini toparlamayı bilmeyen topluma ilahi bir cezası" idi.³¹⁴ Bu "şer"den "hayır"ın doğması gerekiyordu. Bu da ancak, Türklük şuuruna sahip çıkarak mümkündü. Bu tarihe kadar, "'Ben varım' diyemeyen Türkler bu sözleri Balkan Savaşı sonrasında söyleyebildiler ve milletleşme platformuna erişebildiler."³¹⁵ Eğer 1908'den itibaren "İttihad-ı Anasır"ı sağlamak amacıyla uygulanan ve Gökalp'in "Türkleştirmenin gizli bir başlangıcı" olarak tanımladığı politikaları bir kenara bırakırsak, İttihat ve Terakki'nin açıktan Türkçülüğe yönelmesi, Trablusgarp Savaşı ile başlamıştır, denilebilir. Savaşın çıktığı ayda toplanan İttihat ve Terakki kongresi, son derece sert bir bildiri yayımlayarak ulusal duyguları uyandırmaya çalışmıştır³¹⁶

İttihat ve Terakki'nin millici politikalara yönelmesinin bir amacı da, Trablus savaşının yarattığı milliyetçi havadan yararlanarak kendisine iktidar yolunu açmaktır. Bu nedenle hükümetin İtalyanlarla barış görüşmelerine karşı çıkılır, İstanbul'da savaş taraftarı gösteriler yapılır. Nitekim bu politikalarında başarılı olurlar. 1912 sonunda başlayan Balkan Savaşı'ndaki acı yenilgi ve Edirne'nin teslim edilmesi bahane edilerek, 23 Ocak 1913'te askeri darbe ile iktidara el konur. Darbeye gerekçe olarak, hükümetin, Balkan devletlerinin kuşatması altında olan Edirne'yi teslim etmeye karar vermesi gösterilir. Oysa asıl neden İttihatçıların, hükümetin partilerini kesin olarak yasaklayacağına ilişkin geçici bir kanunu hazırlamış olduğunu öğrenmiş olmalarıdır. Bu tarihte zaten, İttihat ve Terakki örgütü kapatılmış, mensupları kovuşturmalara uğramaktaydı. Sadece İstanbul'da Kasım başlarında tutuklu olan İttihatçı sayısı 55 dolayındadır.³¹⁷ 1908 ile başlayan ve "Denetleme İktidarı" olarak adlandırılan bir dönem böylece sona erer. İttihat ve Terakki oldukça gecikmiş olmanın verdiği telaşla da, millici programını hayata

314 Tanınmış şair, İslamcı düşünür Mehmet Akif Ersoy'a ait bu sözleri aktaran T. Z. Tunaya, *age*, c. 3, s. 464.

315 *age*, s. 310.

316 Beyanname 23 Teşrinisani 1327'de *Tanin*'de yayımlanmıştır.

317 S. Akşin, *age*, s. 220.

geçirmek üzere kollarını sıvar.

Genel olarak, birçok kaynakta, savaşın Balkan ülkelerinin tek yanlı toprak kazanmak politikaları sonucu Osmanlı Devleti'ne saldırımları üzerine çıktığı iddia edilir ki bu tez doğru değildir. İstanbul'da Balkan ülkelerinin hazırlıklarını bir bahane olarak gören ve bu sayede eski toprakları elde etmek hayaline kapılmış, başta İttihat ve Terakki önderleri olmak üzere savaş isteyen geniş bir kesim vardır. "... hemen herkes özellikle politikacıların çoğu birbirleriyle yarış halinde... aslan kesilmişlerdi, savaş taraflısı idiler."³¹⁸ 1912 Başında, Avrupa ülkelerinin, Rumeli'de reform amacıyla Babiâli'ye bir nota verdiği duyulması ile birlikte ise savaş tamtamları çalmaya başlar. Yıl boyunca gerek iktidar gerekse muhalefet partilerince büyük gösteriler yapılır. Üniversite öğrencileri sokaklara dökülür. "Cengaverlik'le bütün dünyayı titreten şanlı dedelerimizin kahraman torunları" olduğumuz yollu nutuklar atılır; "Dünyalara dehşet veren Osmanlılarız/... kızarsak/ Birden bire dünyayı yakan(lar)" olduğumuz üzerine şiirler okunur. Gazetelerde "Osmanlı demek asker demektir/ Yaşasın ordu, yaşasın harp", yollu yazılarla savaş çağrıları yapılır. Yitirilen topraklar mutlaka geri alınmalıdır. "Osmanlı Devleti'nin tabiî hududu Tuna hattıdır. Tabiî hududumuzu alacağız. Arş Osmanlılar, Tuna hattına!"³¹⁹

İttihat ve Terakki bu savaş taraftarı güçlerin başını çekmektedir. "İçimizdeki durumumuzdan faydalanmak isteyen haydut Balkan hükümetlerine" karşı parti, "vatanın namusunu ve milli haysiyeti müdafaa" için tüm güçleri birliğe çağırmaktadır.³²⁰ İstanbul'da yapılan mitinglerin en önünde yürüyenlerden birisi Talât Bey'dir. Yürüyüşçüler Balkanlarda savaş istemekte, "Filib'e hücum, Sofya'ya hücum!", diye bağırırmaktadırlar.³²¹ Harbiye Nazırı Nazım Paşa, "Harbin ilanından daha bir hafta geç-

318 Celal Bayar, *age*, c. 3, s. 814.

319 *age*, s. 808.

320 *age*, s. 813-14.

321 Y. H. Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, c. 2, Kısım 4, s. 243.

meden Osmanlı bayrağı Filibe ve Sofya'da görülecektir", demektedir.³²²

1912 Ekiminde başlayan Balkan Savaşı tüm bir toplum tarafından, "Nasraniyetin" (Hıristiyanlığın) "İslamiyete" öldürücü saldırısı, "Salib'in Hilal'e" (Haç'ın Ay'a) karşı yeni ve bağnaz bir haçlı seferi sayılmıştır.³²³ Fakat sonuç tam bir yıkım olur. İttihat ve Terakki kadrolarının çoğunluğu Rumeli kökenlidir ve onlar bu savaşla kendi anayurtlarını kaybederler. "Koca Rumeli" Osmanlı aile albümünde bir anı fotoğrafı olarak kalmıştır artık. Yaşanan, kelimenin gerçek anlamıyla tam bir şoktur.

c. Toprak Kayıplarının Önemi

Balkan Savaşı'nın getirdiği yıkımı anlayabilmek için, toprak kayıplarının bu dönem kuşağı için ne anlama geldiğini iyi bilmek gerekir. 19. yüzyıldan bu yana yaşanmakta olan sürekli yenilgiler, bunun bir sonucu olarak toprak kayıpları, bu kuşakta büyük bir intikam duygusuna yol açmıştı. Türkçü düşünceler, önemli ölçüde bu intikam hirsından gıdasını alır. Toprak kayıpları kadar önemli olan bir başka boyut daha vardır. 19. Yüzyıl ayaklanmaları tarihi sadece ayaklanan Hıristiyan toplulukların katledilmeleri tarihi değildir. Bu tarih aynı zamanda, bu bölgelerde yaşayan Müslüman halkın katledilmesini de kapsar.³²⁴ Özellikle 1840'lar sonrası, Hıristiyan topraklarındaki baskı ve katliamlardan kurtulmak için, "geride öldürülmüş anababalarını, çocuklarını, akrabalarını, mallarını mülklerini bırakarak, Osmanlı İmparatorluğu'nun sürekli daralan sınırlarına yetismeye çalışan",³²⁵ insanların sayısı milyonları bulur. Sadece 1855-66 yılları arasında Kırım savaşı nedeniyle Anadolu ve Rumeli'ye göç edenlerin sayısı bir milyon dolayındadır.³²⁶ Sırp ve Girit isyanlarından gö-

322 age, s. 245.

323 T. Z. Tunaya, age, s. 463-464.

324 Stanford Shaw, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Azınlıklar Sorunu", *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, c. 4, s. 1004.

325 age, s. 1005.

326 R. H. Davison, age, s. 173, dipnot 32.

çen yüz binlerce insanı, 1877-78 Osmanlı-Rus savaşındaki göçler izler. Bu göçler sırasındaki katliamlar son derece dramatik boyutlar alır. Bunu 1912 Balkan Savaşı yenilgisi, ardından yaşanan Müslüman katliamı ve toprak kaybı izleyecektir.

Bu nedenle kaybedilmiş toprakları geri kazanmak, katledilen Müslümanların "kanını yerde bırakmamak", Osmanlı-Müslüman toplumunda bir istek olarak sürekli var olmuştur. Bu intikamcı ruh hali, Abdülhamit döneminden başlayarak, askeri okullarda eğitime egemen olmuştur. Mekteplerin bu havası o neslin hatıralarında izlenebilir: "Harp bir gün mutlaka patlayacak ve bu genç subaylar bu harpte, bir yenilgi ile biten 1878 harbinin intikamını alacaklardı. 1897 Osmanlı-Yunan Harbi'nin zaferle bitmesine rağmen, neticede aleyhte çıkan sonucuyla yeniden hesaplaşacaklardı."³²⁷ Balkan Savaşı bu duyguyu son derece kuvvetlendirmiştir. Harp sonrası İstanbul'a gelen göçmenler kurdukları derneklerle kaybettikleri toprakların, katledilen Müslümanların intikamını almayı en önemli görevleri olarak tanımlarlar. Bu derneklerden birisinin yayımladığı bir dergide şunları okuyoruz: "Kulağına Küpe Olsun... Ey Müslüman kendini hiç avutma! / Yüreğini öc almadan soğutma."³²⁸ Anadolu'yu gezme ve gözlem yapma şansına sahip olan Toynbee de bu durumun altını çizer; "1912'nin sonlarından itibaren Rumeli göçmenlerinin gelişi, Anadolu'da örneği görülmedik bir gerilim ve intikam duygusu yaratmıştı."³²⁹

Ermeni Kırımı açısından bu nokta son derece önemlidir. Çünkü, bu insanlar, katliamlardan kurtulmuş zavallılar olmanın yanı sıra, ilerde Anadolu'da, "gayri Türk" unsurların tasfiyesinde doğrudan görev alacaklardır. 1878-1904 yılları arasında, sadece Ermenilerin yoğun olarak yaşadığı bölgelere yerleştirilen göçmen sayısının 850.000 olduğunu söylersek, göçlerin ve sonuçlarının boyutları konusunda bilgi sahibi oluruz.³³⁰

327 Ş. S. Aydemir, *age*, c. 2, s. 296.

328 *Tarih ve Toplum*, S. 87, Mart 1991.

329 Arnold J. Toynbee, *The Western Question in Greece and Turkey*, New York, 1970, s. 139.

330 Artem Ohandjanian, *Armenien...*, s. 36.

ç. Türkçülüğe Teorik Çerçeve

Balkan Savaşı tokadı yenildikten sonra, İttihat ve Terakki artık meselenin son derece geniş bir millileşme sorunu olduğunu tümünden kavranuş görünür. "Denilebilir ki 1913 ilkbaharından itibaren Türkçülük adeta resmi bir cereyan olmuştur."³³¹ 1913 Kongresinde alınan kararda meseleyi kökten ele alma isteği açıktan bir program maddesi olarak dile getirilir. "İttihat ve Terakki Fırkası, siyaset-i iktisadiye-yi milliye'nin istiklâlini müşkülâta koyan ve ecnebilere taallük eden imtiyazât ve istisnaat-ı maliye ve iktisadiyyeyi ref'e çalışacağı gibi alelumum kapitülasyonların dahi kaldırılması esbabını istimal etmeyi en mukaddes gaye addeder."³³² İktisadi vechesi de olan bir uluslaşma programının hayata geçirilmesi gerektiği İttihatçı kadrolarca bir kaçınılmazlık olarak kavranmaktadır artık.

Ziya Gökalp, bu genel planın teorik çerçevesini çizen kişidir. Onun karakterinin de İttihatçıların aradığı "teorisylene" uygun olduğunu iddia edenler vardır.³³³ İttihat ve Terakki Partisi'nin, ideolojik tercihleri fazla ön plana çıkarmayan tutumu ile Gökalp'in geliştirdiği, "gözlerimi kaparım, vazifemi yaparım" ilkesi uyum içindeydi. Kendisinin de siyasi gelişmeler karşısında böyle bir tutum takındığı söylenir. İttihat ve Terakki'nin istediği biçimde, "Ziya Gökalp'ta çok defa fikirleri idare eden bizzat gündelik siyaset olmuştur."³³⁴

Ziya Gökalp, çeşitli yazılarında bir ulus olarak ortaya çıkmanın sorunlarını ele alır ve Türk ulusal devleti için gerekli ideolojik-siyasi-iktisadi temellerin neler olması gerektiğini açıklar. Onun yazdıkları, İttihat ve Terakki'nin 1913 sonrası uygulaya-

331 Y. H. Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, c. 2, Kısım 4, s. 410.

332 T. Z. Tunaya, *Türkiye'de...*, s. 214.

333 Gökalp'in İttihat ve Terakki Merkez Komitesi'ne seçilmesinin savunduğu fikirleri nedeniyle olmadığı ileri sürülür. Ziya Gökalp, "Talât Bey, Doğu vilâyetleri halkından birinin de umumi merkezde bulunmasını faydalı görürünce hatıra gelir" (Mehmet Emin Erişirgil, *Bir Fikir Adamının Romanı*, İstanbul, 1984, s. 67). Parti ideologu olarak onun seçilmiş olmasının nedeni, "ulusal oluşu"dur (Yalçın Küçük, *Aydın Üzerine Tezler*, İstanbul, 1985, c. 2, s. 566).

334 Hilmi Ziya Ülken, *Ziya Gökalp*, s. 35, aktaran Y. Küçük, *age*, s. 581.

çağı programın anahatlarını bize verir. Bu teorik çabaların başında elbette Tanzimat reformları sonrası yapılan uygulamaların kesin bir eleştirisi gelir. Gökalp'a göre Tanzimat reformları ve sonrası dönemin en büyük hatası, gayrimüslimleri vatandaş statüsüne sokarak, ülkede genel eşitlik prensibinin yerleştirilmek istemesidir. Oysa bu yanlıştı. "Müslüman olmıyanlar millet-i hâkimeden madut değildiler; yani Osmanlılık hukukundan mahrum bulunuyorlardı... Tanzimat, güya milliyet sevdasiyle hoşnutsuzluk gösteren Hıristiyan unsurları tatmin için 'Osmanlılık' mefhumunu müslim ve gayrimüslim bütün ahaliye teşmil etmeye çalıştı. Artık gayrimüslimler raiye addolunmıyacaktı; artık onlar Osmanlıların tebaası değil, bizzat Osmanlı olacaklardı... Fakat Tanzimat umduğuna nail olamadı... Hıristiyan unsurlar Osmanlılık hukukuna malik olmayı bir lütuf olarak kabul etmediler."³³⁵

Gökalp'a göre, yapılması gereken, "Osmanlılık kelimesinin yine eski mânasına" dönmek, yani, Müslüman-Hıristiyan eşitliği hayalinden vazgeçmektir. Gökalp'in sözleriyle, "o halde Osmanlılık kelimesinin yine eski mânasına rücu etmek lazımdır."³³⁶ Bu satırlar, İttihat ve Terakki'nin kendi kadrolarına yol aldığı gizli bir genelgede yer alır ve eğitim amacına yöneliktir. Zaten yukarıda aktardığımız, 1913 yılında yazdığı "Türklüğün Başına Gelenler", makalesinde, tüm "Osmanlılaştırma" politikalarının aslında, Türkleştirmeden başka bir anlama gelmediğini ve buna kimsenin de inanmadığını söylüyordu. Yapılması gereken artık Türkçülüğe açıktan sahip çıkmaktı.

Böylece artık isteksiz de olsa, bir arada yaşama yönünde yapılan girişimler duruyor ve bunun yerini, İslam ve Türklük temelinde yeni bir devletin kurulması girişimi alıyordu. *Yeni Hayat* dergisine 1911 yılında yazdığı yazıda; "Alman filozofu Nietzsche'nin hayal ettiği 'üst insan'lar Türklerdir. Türkler her

335 Kazım Duru, *Ziya Gökalp*, İstanbul, 1949, s. 61-62.

336 *age*.

asrın yeni insanlarıdır. Bundan dolayı yeni hayat bütün gençliklerin anası olan Türklükten doğacaktır", diyordu.³³⁷ Türkler artık bugüne kadar olduğu gibi, Türklüklerine sahip çıkmaktan imtina etmekten vazgeçmeli, bunun yarattığı olumsuzlukları bir an önce kapatmanın yoluna bakmalıydılar. *Türk Yurdu*'na yazdığı, "Üç Akım" makalesinde, "Ben Türk değilim, Osmanlıyım" demenin, Türklük ve Osmanlı devleti için yarattığı zararlı sonuçlar üzerinde durur ve bu duruma bir son verilmesi gerektiğini savunur.³³⁸ Çünkü, "unsurlar arasında yaşatılan 'devlet ve vatan' fikirleri, aşksız, heyecansız, renksiz ve maneviyatsız kavramlar olarak kalmaya mahkûmdurlar. Ortak sevgili olamayaacağı gibi, ortak vatan da olamaz." Gökalp için sorun son derece açıktır, "Ortak bir bilince dayanmayan bir devlet" yaşayamaz. Bu ortak bilinç, "milli ülkü"dür. "Milliyet silahını bundan böyle... Müslümanlar" da kullanmalıydı.³³⁹

Ulusal devlet yaratmanın teorik temelleri olarak anlaşılması gereken bu çabaların, iktisadi cephesi de vardı. Alman romantizminin ulus anlayışından etkilenecek geliştirilen ulus modeli ile devlet organik bütünselliği olmak zorunda olan bir organizmaya benzetildi. Gökalp'a göre ulus, "içtimaî külli tam" olarak görülmüştü. Türklerin bu siyasi birliği sağlayabilmeleri ise ancak Alman yolunu takip ederlerse olanaklıydı. "Harsî birlik, iktisadî birlik ve siyasi birlik" içinden geçilmesi gerekli aşamalardı. İktisadi birlik, vicdan ve milli şuur ile birlikte ele alınabilirdi.³⁴⁰

Bu ulus için gerekli olan totallik ancak, "milli iktisat" ile sağlanabilirdi. "Milli İktisat" tezi, "Müslüman-Türk eşrafı oluşturmaya" merkezine koymuş, bu da sorunun etnik-kültürel boyutunu sürekli gündemde tutmayı gerekli kılmıştır. Çünkü, "milli iktisat" ancak etnik türdeşlikle gerçekleşebilirdi. "Çağdaş

337 Aktaran H. Z. Ülken, *Türkiye'de Çağdaş...*, s. 310.

338 Z. Gökalp, *Türkleşmek...*, s. 71-76.

339 *age*, s. 73, 80.

340 Alıntılar için Bkz. Zafer Toprak, *Türkiye'de 'Milli İktisat' 1908-1918*, Ankara, 1982, s. 173-176.

devlet ortak duygulara sahip etnik unsurun kendi içinde gerçekleştirileceği işbölümünden kaynaklanı(rdı)." Böylece, Müslüman-Türk unsurlar, gayrimüslimlerin yerini siyasi zorla almaya başladılar. "Devlet iktisadiyyatıyla gayrimüslim unsur ve yabancılar piyasadan tasfiye edil(diler)."³⁴¹

Gökalp'in, ulus konusunda geliştirdiği teorik çerçevenin, Ermeni Kırımı ile de doğrudan ilişkisi olan bir boyutuna özel olarak değinmek gerekmektedir. Çünkü kanımızca, bu çaba ile Ermeni Kırımı, ideolojik olarak kabul edilebilir bir teorik çerçeveye kavuşturulmuştur. Gökalp ulus kavramına önemli bir mistik içerik vermiştir. Gökalp'te, "Tanrı inancının yerini ulusa inanç almakta ve ulusçuluk bir din haline gelmektedir."³⁴² Ulusal toplum tanrısallaştırılmıştır. Artık, Gökalp'in Durkheim'dan aldığı, "toplum ne isterse o yapılır" gibi bir ilkeye yeni bir boyut daha eklenmektedir. Bu istekler ahlaki yönden de gerekli ve zorunlu sayılmaktadır. Dolayısıyla eğer bir ulus kendisini tehlike-de görüyorsa, kendisini tehdit eden diğer topluluklara karşı yapacaklarında herhangi bir ahlaki sorumluluk duymasına gerek kalmayacaktır. Böylece İttihat ve Terakki hareketinde var olan ve özellikle bilim temellinde kurulmuş olan, kendisine özel bir misyon biçme ve buna karşı çıkanı imha etmeyi doğal bulan anlayış, kendisini "kutsal ulusal hedef" olarak yeniden tanımlıyordu.

Onun özel olarak Ermeniler sorunu ile de ilgilendiği ve bu konuda rapor hazırladığı konusunda bazı bilgiler vardır. "Gökalp... özellikle Ermeniler olmak üzere azınlıklar sorununu inceledi... Gökalp'in önerilerinin önemli bir kısmı kabul görmüş ve bu öneriler I. Dünya Savaşı sırasında uygulama alanına girmiştir... Osmanlılık taraftarlarınca ileri sürülen, bir devlete bağlı bütün herkes aynı ulusun üyesidir görüşüne şiddetle karşı geldi. Gökalp'e göre bu bir ülküdür. Ancak, karışık nüfusu ile Osmanlı İmparatorluğu için geçerli değildir. Nihayet Gökalp'in

341 Z. Toprak, *age*, s. 21, 32.

342 U. Heyd, *age*, s. 68.

tanımı ile kültür, homojen bir ulus toplum gerekti(rir)."³⁴³ Gökalp'in hazırladığı raporun içeriği konusunda bir bilgiye sahip değiliz, ama onun öğrencilerinden olan tanınmış tarihçi Enver Behnan Şapolyo, onun, "Ermeni sorunu" üzerine yaptığı "inceleme" ile "Ermeni... göçler"i arasında bir ilişki olduğunu aktarır.³⁴⁴

d. Dernekler Kuruluyor

Türkçülük doğrultusunda ilk örgütlenme, 7 Ocak 1909'da kurulan Türk Derneği'dir.³⁴⁵ Fakat yukarıda değinilen nedenlerden dolayı, dernek fazla ilgi görmez ve bir dönem sonra da (kurucuların İstanbul dışına görev vb. nedenlerle gitmeleri sonucu) kapanmak zorunda kalır. Zaten Dernek milliyetçi görüşlerin egemen olduğu bir kuruluş olmaktan çok, Türkoloji faaliyeti yürüten bir enstitü havasındadır. "Prof. Goldlevski, Prof. Martin Hartmann gibi doğu bilimciler fikri açıdan derneği yönlendirir" durumdadır.³⁴⁶ Bu ilk başarısız girişimi, 18 Ağustos 1327 (1911) yılında kurulan Türk Yurdu Cemiyeti takip eder.³⁴⁷ Cemiyet aynı isimli (*Türk Yurdu*) bir dergi yayımlamaya başlamıştır. Bu ilk iki girişimde de kültürel amaçlar oldukça öne çıkmaktadır. İttihat ve Terakki'nin Türkçü derneklere ilgi duyması bu dernekle birlikte başlar. 1912 yılında İstanbul'a gelen Ziya Gökalp, derneğe üye olur.

Türkçülük hareketindeki en büyük canlılık İttihat ve Terakki'nin bu alana doğrudan el atması ile olmuştur. Resmen kuruluş tarihi 9 Mart 1328 (22 Mart 1912) olmakla birlikte, 20 Hazi-

³⁴³ age, s. 42-43, 85.

³⁴⁴ Enver Behnan Şapolyo, *Ziya Gökalp ve İttihadi Terakki ve Meşrutiyet Tarihi*, İstanbul, 1974, s. 149.

³⁴⁵ Dernek, 12 Kanunevvel 1324'te (25 Aralık 1908) nizamnamesini yayımlamıştır. Amaç, "gayri siyasi, kültürel mahiyette bir Türk Cemiyeti" kurmaktır (Yusuf Akçura, age, s. 188-189).

³⁴⁶ Erol Şadi Erdinç, *Meşrutiyet Sonrası Parti ve Cemiyetler Hakkında Bir Kalem Denemesi (1906-1920)*, yayımlanmamış teksir çalışma, 1983, s. 21.

³⁴⁷ Cemiyet, amacını, "Türklerin zekâ ve irfanca seviyelerinin yükselmesine vâridat ve teşebbüs sahibi olmalarına hizmet etmek" olarak tanımlar (Y. Akçura, age, s. 191-192).

ran 1328 (3 Temmuz 1912) tarihinden itibaren Türk Ocağı, İttihat ve Terakki'nin kurulduğu Askeri Tıbbiye'de faaliyete başlamış bulunuyordu.³⁴⁸ İttihat ve Terakki'nin bu örgüte sağladığı destek oldukça büyüktür. Böyle bir cemiyetin kurulması gerektiği fikrini savunan kişiler ve bunu yayımlayan organlar Parti'ye aittir. Cemiyeti kurmak için öğrencilerin "elinden tutan" Ahmet Ferid Bey, İttihat ve Terakki Kütahya mebusudur. Cemiyetin seçilen ilk idare heyeti toplantısını İttihat ve Terakki'nin Merkez-i Umumisi'nde yapar. Toplantıda Talât Bey ve Ziya Gökalp de bulunur. "Talât, Cemal ve Enver Paşalar ile fırkanın maruf gazetesi *Tanin*'in sermuharriri Hüseyin Cahid, Ocak'a para yardımında bulunurlar."³⁴⁹ Daha sonra, Türk Yurdu Cemiyeti, Ocak ile birleşir ve *Türk Yurdu* dergisi, Türk Ocağı'nın resmi yayın organı olarak çıkmaya başlar. Ziya Gökalp, Ocağın baş teorisyenisi durumuna geçer. Balkan Savaşı sonrası artık Ocak, İttihat ve Terakki'nin ideolojik taşıyıcı kurumu halini alacaktır.³⁵⁰

Özellikle Trablusgarp ve Balkan savaşlarını izleyen dönemde, yerden mantar biter gibi birbiri peşi sıra Türkçü dernekler kurulur. "Büyük Turan'ı özleyen yeni, uyanık Türk dünyası, Turan'ın altın tacını taşıyacak saltanat binasının dört direğini dikti. Türk Bilgi Derneği, Türk Yurdu, Türk Ocağı ve Türk Gücü!"³⁵¹ Türkleşmeyi hızlandırmak amacıyla kurulan bu örgütlerden Türk Gücü, programına, "Türk ırkını çöküşten kurtarmayı" amaç edindiklerini yazar ve son derece ırkçı, saldırgan bir dil kullanmaktan çekinmez. "Türk'ün Gücü Her şeye Yeter", cemiyetin ana şiarıdır.³⁵² Derneğin amacı için şunlar söylenir:

348 Türk Ocağı'nın ilk kuruluş çabaları, 190 Askeri Tıp Fakültesi öğrencisinin Mayıs 1911'deki girişimleri ile başlamıştır (Bu ilk girişimlerin hikâyesi için Bkz. Y. Akçura, *age*, s. 195 vd.).

349 E. Ş. Erdinç, *age*, s. 77/a, b.

350 F. Georgeon'a göre, özellikle Enver Paşa'nın parasal yardım desteği açık değil, "alttan alta" yapılan bir destek niteliğindedir. Açık hale gelmesi 1913 Balkan yenilgisi ile olmuştur (F. Georgeon, *age*, s. 59).

351 Türk Gücü Cemiyeti Murahhas Mesulu Kuzcuoğlu Tahsin Bey'den aktaran Z. Toprak, "II. Meşrutiyet Döneminde Paramiliter Gençlik Örgütleri", *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, c. 2, s. 532.

352 Z. Toprak, *age*. Bu derneklerde Alman etkisi çok fazladır (*age*, s. 535).

"Türk Gücü ta Karakurum'da fışkırıp taşan, coşkun akınlarıyla bütün dünyayı kaplayan, bükemedik bilek, kırmadık kılıç, vurmamak kale bırakmaya(cak)... Dernek'in meydancısı, Ocak'ın bekçisi, Yurd'un koruyucusu, Turan'ın akıncısı olacak! Türk'ün o demir pençesi yine dünyayı kavrayacak, yine dünya o pençenin karşısında tir tir titreyecek."³⁵³ 1913 Ocakında, İttihatçı darbenin hemen ardından, milli birlik ve seferberliği sağlamak amacıyla, "Müdafaa-i Milliye"³⁵⁴ cemiyeti kurulur.

Bu milliyetçi dalga içinde, özellikle iktisadi alanda kurulmuş olan, derneklerin özel bir yeri vardır. Önce esnaf cemiyetleri kurulacak, özellikle küçük esnaf örgütlenilecektir. Bu örgütlenmeler hamallara kadar yayılacaktır. Önemli olan "bu kuruluşlar içine Hristiyanlar alınmayacaktır ve dışlanacaktır."³⁵⁵ 3 Temmuz 1913'te kurulan, "İstiklal-i Milli Cemiyeti" Milli İktisat politikalarına yönelişin ilk işaretidir. Bunu sadece Türklerden oluşan bir burjuva sınıfı yaratmak için yeni birçok şirketin kurulması takip eder. Türk burjuvazisinin yetiştirilmesi olarak özetlenebilecek politikalarla, Müslüman-Türk unsurlar, gayrimüslimlerin yerini siyasi zorla almaya başlarlar. İktisadi millileşme doğrudan Parti tarafından başlatılır ve yürütülür. Gayrimüslim unsur ve yabancılar piyasadan tasfiye edilmeye başlanırlar.

Bu şirketlerin en önemlilerini Kara Kemal kurmuştur.³⁵⁶ Kara Kemal hükümet üyesi de olmuş (İşe Nazırı) ve milli iktisat politikaları, hükümet destekli sürdürülmüştür. Savaşla birlikte yıllardır Osmanlı devletinin sırtında bir kambur olan Kapitülasyonların kaldırılmasının yanı sıra, 1916 yılında çıkartılan, "müessesât-ı nafia ile imtiyazlı şirketler muhaberât ve mua-

353 *age*, s. 531, 533.

354 Bu Cemiyet, 1914 yılında Şurayı Devlet'çe 'kamuya yararlı' olarak kabul edilmiş, savaş sırasında önemli hizmetler görmüştür.

355 T. Z. Tunaya, *age*, c. 3, s. 336.

356 1916 İttihat ve Terakki Kongresi'nde partinin önderliği ile kurulan şirketler konusunda ayrıntılı bir rapor sunulmuştur. Raporun tam metni için Bkz. Z. Toprak, *age*, 393.

melâtında Türkçe istimâli" hakkında bir yasa"³⁵⁷ ile tüm şirket yazışmalarının Türkçe yapılması zorunluluğunun getirilmesi, iktisadi millileşmenin önemli diğer ayaklarıydılar.

İttihat ve Terakki Partisi yardımıyla oluşturulan örgütler gayri meşru yollarla büyük kazançlar elde ettiler. Parti bu yollara başvurmanın amacın kutsallığı nedeniyle doğru olduğunu savunmuştur. Maliye Bakanı Cavit Bey, 1917 Bütçesi için yaptığı konuşmada, bu şirketlere yapılan, "müzaheret ve himaye hat-ta bazılarının iddia ettikleri gibi gayri meşru olduğunu farzet-sek netice olarak teşebbüsât-ı iktisadiyyeye karşı beslenen rağ-betin temin eyliyeceği menfaat benim nazarımda o kadar bü-yüktür ki, o gayri meşruiyeti bile izale edebilir", demiştir.³⁵⁸

Hristiyan toplulukların mallarına el koyma vb. gibi siyasal zor metodlarının uygulanması, bu milli iktisat politikalarının en önemli ayaklarından birisiydi. İktisadi millileşme aşağıda ele alacağımız genel bir planın parçası olarak özellikle 1914 baharı ile birlikte siyasal zorla yürütülmüştür. Gayrimüslimlerin, siya-si zorla ezilerek yerlerine Türklerin geçirildikleri, Türk araştı-rmacılar tarafından da kabul edilir. "Savaş yıllarında, bazı iş sa-halarının Türk-İslam eşrafın eline geçmesinde siyasal etmenler de rol oynamış, 'Ermeni Tehciri' ile doğan boşlukları Müslü-man-Türk girişimciler doldurmuştu. Öte yandan Men-i İhtikâr Hey'eti'nin"³⁵⁹ spekülasyonla mücadele sırasında özellikle gayri-müslimlere yönelmesi, Müslüman-Türk tüccara rakiplerini tas-fiyede büyük kolaylık sağlamıştır."³⁶⁰ Özellikle Ermeni tehcirin-de de iktisadi amaç önemli bir rol oynamış ve göç ettirilen Er-menilerin mallarının yağmalanması bir kanunla resmi karakter kazanmıştır.

Savaş sonrası İstanbul'da İttihatçılara karşı yapılan soruş-turmaların en önemli konularından birisi de, İttihatçıların kur-

357 Z. Toprak, *age*, s. 79-83.

358 Aktaran Zeki Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü*, Ankara, 1984, c. 1, s. 68.

359 Savaş dönemindeki spekülasyonları önlemek amacıyla hükümetçe kurul-muş bir komisyondur (Ayrıntılı bilgi, Z. Toprak, *age*, s. 294-302).

360 Z. Toprak, *age*, s. 57.

dukları iktisadi örgütlerin Parti ve Ermeni Tehciri ile ilişkisi sorunuydu. Örneğin, Müdafaa-i Milliye Cemiyeti'nin İttihat ve Terakki tarafından kurulup kurulmadığı Divan-ı Harb-i Örfi yargılamalarında sanıklara sürekli sorulmuş fakat sorguya çekilen İttihatçılar bu ilişkiyi reddetmiştir. Fakat sanıklardan Atıf Bey, Müdafaa-i Milliye Derneği'nin Teşkilât-ı Mahsusa'ya parasal yardımlarda bulunduğunu söylemiştir.³⁶¹ Özellikle Kara Kemal'in kurduğu şirketlerin savaş boyunca, spekülasyon, rüşvet vb. yollarla büyük yolsuzluklar yapması ve bu yolsuzluklarla elde edilen paraların Parti tarafından kullanılması bu soruşturmaların en önemli boyutunu oluşturmuştur. Örneğin ana davanın 6 Mayıs 1919 tarihli 3. oturumu esas olarak bu konuya ayrılmıştır. Fakat sanıklar gene bu konuda da hiçbir şey bilmediklerini tekrar etmişlerdir.³⁶² 1918 Kasımında İstanbul Meclisi Mebusan'ında oluşturulan 5. Şube soruşturmalarında ve daha sonra M. Kemal'e suikast iddiasıyla 1926'da yapılan İttihatçı yargılamalarında da üzerinde en fazla durulan konuların başında, Kara Kemal ve onun şirketlerinin faaliyeti olmuştur.

e. Türkçülüğün Ana Hedefi, İmparatorluktaki Gayrimüslimlerden Kurtulmaktır

Türkçü dalganın en büyük hedeflerinden birisi elbette ülkedeki gayrimüslim topluluklardı. "19. yüzyılda Osmanlı gücünün gözle görülür çökmesi... ile Osmanlı Gayrimüslimlerinin durumunda kötüye doğru felaketli değişme", Balkan yenilgisi ile birlikte Türklerde gelişen, "şüphe, korku ve nefret", yeni siyasi koşullarla birlikte, "tâbi unsurlara" karşı Türk tutumunu değiştirdi. Türk zayıflığı ve güvensizliği, yabancı istilâ ve iç ayaklanma karşısında, çok kez müthiş baskı ve gaddarlığa yol açtı."³⁶³ Gayrimüslimler ülkenin başına gelen felaketlerin sorumlusu olarak

361 Ana Dava Tutanakları, 5. Oturum, 12 Mayıs 1919, *Takvim-i Vekayi*, No: 3554.

362 *Takvim-i Vekayi*, No: 3547.

363 B. Lewis, *age*, s. 352.

gösteriliyordu. İmparatorluğun Müslüman-Türk toplulukları, devleti bir arada tutmak amacıyla kendi Türklüklerinde ısrar etmezken, gayrimüslimler İmparatorluğu parçalamak için çaba harcıyorlardı.

İttihat ve Terakki yöneticilerine giderek egemen olan düşünce, imparatorluğu kurtarmanın yolunun artık bu unsurları devlete bağlamak çabasından geçmeyeceğiydi. "Eğer elinde kalanla Türkiye yaşayacaksa, bu yabancı halklardan Türkiye'nin kurtulması gerekiyordu."³⁶⁴ Talât Paşa'nın sözleriyle, İmparatorluğun Hristiyan ahalisi, "her zaman Türkiye'ye karşı tertiplere girişti... Bu düşmanlıkları yüzünden sürekli toprak yitirdik. Yunanistan, Sırbistan, Romanya, Bulgaristan, Bosna, Hersek, Mısır ve Trablusgarp gitti. Böylece İmparatorluk hemen hemen yok olma noktasına gelecek kadar ufaldı. Elimizde kalanla yaşamımızı sürdürmek istiyorsak, bu yabancı halklardan kurtulmalıdır."³⁶⁵ Halil Menteşe anılarında, özellikle "Talât Bey (in), hıyanetleri görülen unsurlardan memleketi temizlemeyi öne al(dığının)"³⁶⁶ söyler. Temizleme işinde önemli görevler alan Kuşçubaşı Eşref'in sözleriyle, bu unsurlar, "dahili tümörler"di ve "temizlenmeleri" gerekiyordu, bu ise "milli bir dava" idi.³⁶⁷

Aşağıda da göreceğimiz gibi İttihat ve Terakki yöneticileri, siyasi iktidarı tam olarak ele geçirdikten sonra, tüm ağırlıklarını, Anadolu'dan, vücutta bir "tümör" sayılan, "gayri Türk yığınakların tasfiyesi" meselesine vakfedeceklerdir. Bunun için salt ideolojik olmayan, sosyal, siyasal, iktisadi boyutları da olan son derece kapsamlı bir plana ve programa ihtiyaçları vardı. Birinci adım, "İttihad-ı Anasır" politikası nedeniyle seslerini çıkarmayan, "Osmanlı ülkesinde şuursuz bir hayat geçiren Türkleri" kurtarmaktı. Tanzimat'tan bu yana Türklerin "gözlerini perdeleyen o yalancı örtüyü (Osmanlıcılık) atmak", "Türklük Mefku-

364 Henry Morgenthau, *Ambassador Morgenthau's Story*, Londra, 1918, s. 32.

365 *age*, s. 51.

366 Halil Menteşe, *age*, s. 165.

367 Anadolu'nun gayri Türk unsurlardan temizlenmesi operasyonunu yürüten Teşkilât-ı Mahsusa örgütünün önemli kişilerinden Kuşçubaşı Eşref'in anılarından aktaran Celal Bayar, *age*, c. 5, s. 1578.

resi'ni" ateşlemek gerekiyordu.³⁶⁸ İkinci adımda, İmparatorluk güvenilir unsurlara doğru yayılmalı, Kafkas ve Orta Asya'daki Müslüman-Türk topluluklarla birlikte yeni bir yapıya kavuşturulmalıydı. "Türk Milletinin vatanı neresidir?" sorusu yeniden yanıtlanmalıydı. Aslında Gökalp yanıtı 1911'de vermişti.³⁶⁹ Bu yeni vatan Turan'dı. Turan, "bütün Türkleri bir araya toplayan ve yabancıları ise oraya almayan mefkürevî (ülküsî) bir vatan-dır." Turan "Türklerin oturduğu, Türkçe'nin konuşulduğu tüm ülkelerin tamamıdır."³⁷⁰

Yeni bir "vatan-ı umumi" olan Turan etnik ve milli bir alt-yapıya dayanacaktır. Bu vatanın "siyasi hudutları", Türklerin dilleri ve siyasi kültürleri nereye kadar uzanırsa oraya kadar yayılacaktır.³⁷¹ Türkçülük artık Panturancılık biçiminde yayılmacı bir ideoloji olarak kavranıyordu.³⁷² Eklenmesi gereken bu Pantürkçülüğün, İslami ideoloji ile aradaki bağı kesin olarak koparmadığıdır. Bu nedenle, Panislamizm ve Pantürkçülük, politik ihtiyaçlara göre birbirinin yerine ikame edilerek kullanıldılar. Artık İttihat ve Terakki yüksek bir gayeye sahipti. "Bu yüksek gaye İslam ittihadı ve Türkiye haricinde kalan Türkleri birleştirmeye matuf olan Türkçülük cereyanları idi."³⁷³ Başta Ziya Gökalp olmak üzere, İttihat ve Terakki'nin çeşitli yayın organla-

368 Z. Gökalp, *Türkleşmek...*, s. 401.

369 1911 yılında *Genç Kalemler* dergisinde, "Vatan ne Türkiye'dir Türklere ne Türkistan / Vatan büyük ve müebbed bir ülkedir: Turan" diye yazıyordu (Z. Gökalp, *age*, s. 63).

370 *age*, s. 63.

371 Gökalp'ın çeşitli yazılarından aktaran T. Z. Tunaya, *age*, c. 3, s. 319-320.

372 Türkçülük ve Panturanizm üzerine ayrıca Bkz.: Gotthard Jaeschke, "Der Turanismus der Jüngtürken", *Die Welt des Islams*, c. 23, 1941; Ahmed Muhiddin, *Die Kulturbewegung im modern Türkentum*, Leipzig, 1921; Günter Schödl, "Zur Entstehung des Türkischen Nationalismus", *Österreichische Osthefte*, Jahrgang 27, Viyana, 1985; Ernst Werner, "Wesen und formen des türkischen Nationalismus", *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*, XVI, Jahrgang, Heft 10, 1968, Berlin; Zehra Önder, "Panturanismus in Geschichte und Gegenwart", *Österreichische Osthefte*, Jahrgang 19, 2. Heft, Viyana, Mayıs 1977; Richard Hartmann, "Ziya Gökalp's Grundlagen des Türkischen Nationalismus", *Orientalistische Literaturzeitung*, 1925, No. 9/10.

373 A. Mil, "Umumi Harpte Teşkilât-ı Mahsusa", *Vakit*, Tefrika No: 1, 2 İkinci-teşrin 1933. A. Mil, Doğu Anadolu bölgesi Teşkilât-ı Mahsusa örgütlenmesinde görev alan İttihat ve Terakki katib-i mesullerinden Arif Cemil'in takma adıdır.

rında bu fikirleri işleyen yoğun ideolojik bombardıman yapılır. Ziya Gökalp, 1914 yılında tüm bu propagandaları bir siyasal hedef olarak formüle eder: "Düşmanın ülkesi viran olacak, Türkiye büyüyüp Turan olacak." Bu fikirleri en hararetle savunan Enver Paşa'ydı. "Esbak harbiye nazırı hayalinde bu gayeleri o kadar büyüt müştü ki, Asya'daki Türkleri ve Müslümanları birleştirerek ve Avrupa'da kaybetmiş olduğumuz memleketleri de geri kazanarak kendisinin Adriyatik denizinden Hint sularına kadar yeniden kurulmuş olan bir Osmanlı devletinin hükümdarı olacağını bile tasavvur etmekten bir an hali kalamıyordu."³⁷⁴

Avrupa ve Balkanlar'da kaybedilen İmparatorluğu bu sefer ırkdaş ve dindaş topluluklarda Doğu'da yeniden kurmak. İşte çöküş halinde bir imparatorluğun yöneticilerinin düşündüğü çöküşü durdurma planı buydu. "Özellikle Enver Paşa, Çarlık Rusya'sının yıkılması sonucu, zayıf ve heterojen bir Osmanlı İmparatorluğu yerine Asya'daki soydaşları da kendi çatısı altında toplayacak güçlü bir Türk imparatorluğunun kurulacağı inancındaydı."³⁷⁵ Bu düşünceler kısa zamanda savaşın amacı olarak da ilan edilecektir.

f. Teşkilât-ı Mahsusa Kuruluyor

Büyük Turan İmparatorluğunu kurmak, Dünya Savaşı'ndan önce bir devlet politikası olarak örgütlenmeye başlandı. Teşkilât-ı Mahsusa bu amaçla kurulmuş olan gizli örgütün adıdır. Örgütün ne zaman ve nasıl kurulduğu konusunda elimizde kesin bilgiler yoktur. Bunun nedeni örgüte ilişkin birçok belgenin imha edilmiş olmasıdır. Örgütte önemli görevlerde bulunmuş Kuşçubaşı Eşref, örgütün 1911-1913 arasında kurulmuş olduğunu söyler.³⁷⁶ Çeşitli anılarda örgütün 1914 Temmuz sonu Ağus-

³⁷⁴ age.

³⁷⁵ Yuluğ Tekin Kurat, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Paylaşılması*, Ankara, 1986, s. 24.

³⁷⁶ Philip H. Stoddard, *Teşkilât-ı Mahsusa, Osmanlı Hükümeti ve Araplar 1911-1918: Teşkilât-ı Mahsusa Üzerine Bir Ön Çalışma*, çev. Tansel Demirel, İstanbul, 1993, s. 48.

tos başında "yeniden" kurulduğuna ilişkin bilgiler vardır. Takma ismi A. Mil olan Parti Sekreteri, konuya ilişkin tartışmaların Balkan yenilgisi sonrası başladığını, kuruluşun Temmuz 1914 sonlarında olduğunu söyler. Tevfik Bıyıkoglu örgütün, "5 Ağustos 1914'te Harbiye Nazırı Enver Paşa'nın gizli bir emriyle" kurulduğunu bildirir.

Örgütün 1911 yılında kurulduğunu iddia edenler de vardır. "İttihat ve Terakki önderliği, Osmanlı İmparatorluğu tarihinde ilk defa muhtemelen 1911'de resmi bir istihbarat örgütü kurmuştur." Fuat Balkan, Teşkilât-ı Mahsusa'nın 1913 Balkan yenilgisi içinde kurulduğunu aktarır. Cemal Paşa da, Balkan Savaşı'nda Teşkilât-ı Mahsusa eylemlerinden söz eder. Fakat Tevfik Bıyıkoglu, Fuat Balkan'la 1953 yılında yaptığı görüşmeye dayanarak, bu dönemde, "Teşkilât-ı Mahsusa'nın ne ismi ne de kendisi vardı", demektedir.³⁷⁷

Cemal Kutay, Talât Paşa'nın ve Kuşçubaşı'nın anılarına dayanarak, Teşkilât-ı Mahsusa'nın, resmi bir örgüt olarak, bir irade-i seniyye ile kurulduğunu ileri sürer.³⁷⁸ Fakat dönemin hükümetlerinde görev yapanlardan hiç kimse böyle bir irade-i seniyye'nin çıkmış olduğu konusunda bilgi vermemektedir. Sadrazam Sait Halim Paşa, Kasım 1918'de savaş sonrası Meclis bünyesinde kurulan soruşturma komisyonundaki (bundan sonra 5. Şube diye geçecektir), ifadesinde, bu teşkilâttan haberi olmadığını söylemiştir. "Bu mesele Babıâli'ye, Hükümete müteallik bir iş değil ki... Yani Hükümet'in bu hususda bir karar ve teşebbüsü mevcut değildir." Maliye Nazırı ve Adalet bakanları da

377 Tek tek kaynaklar: Tevfik Bıyıkoglu, *Trakya'da Milli Mücadele*, Ankara, 1987, c. 1, s. 88-89; Bilge Criss, *İşgal Altında İstanbul, 1918-1923*, İstanbul, 1993, s. 145. Criss bu kanıya, Teşkilât-ı Mahsusa üyesi olan Fahri Özdiğerle yaptığı görüşme sonucunda ulaşmaktadır; Fuat Balkan'ın Anıları, *Yakın Tarihimiz*, c. 2, s. 37; Cemal Paşa, *Hatıralar ve Vesikalar*, Vakıf Gazetesi Yayını, s. 89.

378 Cemal Kutay, *Birinci Dünya Harbi'nde Teşkilât-ı Mahsusa ve Heyber'de Türk Cengi*, İstanbul, 1962, s. 39-40. Ayrıca, Cemal Kutay, *Talat Paşa'nın Gurbet Hatıraları*, İstanbul, 1983, c. 2, s. 905.

komisyon önünde benzeri yönde ifadeler vermişlerdir.³⁷⁹ İstanbul İttihat ve Terakki yargılanmalarında sanıklar, duruşma hâkiminin, "Teşkilât-ı Mahsusa hakkında irade-i seniyye var mıydı?" yollu sorusuna, böylesi bir padişah iradesinden haberleri olmadığı yanıtını vermişlerdir.³⁸⁰ Tüm sanıklar, ifadelerinde, örgütün Harbiye Nezareti'ne bağlı resmi kuruluş olarak faaliyet gösterdiğini dile getirmişlerdir.³⁸¹ Talât Paşa da anılarında, Teşkilât-ı Mahsusa'nın bir "devlet dairesi olduğunu" belirtir.³⁸²

Eldeki bilgilerden çıkartılabilecek sonuç şudur ki, 1911 ile birlikte, Enver Paşa etrafında bir grup kendisini bu isimle adlandırmaya başlamıştır. "Batı Trakya Hükümeti'ne son verdikten sonra (ise) yeniden ikinci defa kurul(muştur)." Bu yeniden örgütlenmenin Enver'in Harbiye Nazırı olduğu Ocak 1914'te olması kuvvetle muhtemeldir.³⁸³ İstanbul Yargılanmalarındaki sanık ifadelerinden bu örgütün 1914 Ağustosuna ile birlikte Harbiye Nezareti bünyesinde resmi bir kimliğe kavuştu-

379 Soruşturma tutanakları Necmettin Sahir (Sılan) Bey tarafından tutulmuş ve bir kitap halinde yayımlanmıştır ve uzun bir başlığı vardır: *Said Halim ve Mehmet Talat Paşalar kabinelerinin Divan-ı Âli'ye sevkleri hakkında divaniye mebusu Fuat Bey merhum tarafından verilen tahrir üzerine berayı tahkikat kura isabet eden Beşinci Şube tarafından icra olunan tahkikat ve zabt edilen İfadatı muhtevidir* (Meclisi Mebusan, No: 521, Devre-i İntihabiye: 3, İçtima: 5), İstanbul Meclisi Mebusan Matbaası, 1334. Kitabın başlığının çok uzun olması nedeniyle bundan sonra 5. Şube olarak anılacaktır. Sayfa numaraları Erol Şadi Erdiç tarafından yapılmış transkripsiyona göredir; s. 42 (sayfa numaraları sorguya çekilen her kişi için ayrı ayrı verilmiştir).

380 Bkz. Ana Dava Tutanakları, 5. Oturum, 12 Mayıs 1919, Cevat Bey ve Mithat Şükrü ve Ziya Gökalp'in ifadeleri, *Takvim-i Vekayi*, 14 Mayıs 1335, No: 3554.

381 Cevat ve Atıf Bey'in 4 Mayıs 1919 tarihli ikinci oturumdaki sorgularından (*Takvim-i Vekayi*, 4 Mayıs 1335, No: 3543). Aynı ifadeler tüm sanıklar tarafından 5. Oturum'da tekrar edilmiştir.

382 Talat Paşa'nın Hatıraları'ndan aktaran T. Z. Tunaya, *age*, c. 3, s. 276.

383 Celal Bayar, *age*, c. 5, s. 1570. Bu sözler, Bayar'a Teşkilât-ı Mahsusa üzerine bir dosya yollayan Eşref Kuşçubaşı'na aittir. Batı Trakya Hükümeti, Osmanlı-Bulgar anlaşması gereği en geç 25 Ekim 1913 tarihinde bölgeyi Bulgarlara teslim etmek zorundaydı. 30 Ekim'de bölgede Bulgar işgali tamamlanır (Tevfik Bıyıkoglu, *age*, c. 1, s. 85-88). Buna göre, Teşkilât-ı Mahsusa'nın örgütlenmesi Enver Paşa'nın Harbiye Nazırı olması ile aynı döneme (Ocak 1914) gelmektedir.

ğunu anlıyoruz.

Örgütün yapısı ve işleyişi bugün bile tam anlamıyla açıklığa kavuşmuş sayılmaz. Birçok anı sahibinden, örgütün kuruluşu sırasında, nereye bağlanması gerektiği konusunda Talât ve Enver arasında önemli görüş ayrılıkları çıktığını, daha sonra tarafların, örgütün, İttihat ve Terakki Merkez-i Umumi'si'ne bağlanması konusunda anlaştıklarını öğreniyoruz. Merkez-i Umumi ise örgütün "çalışma programını ve çalışma esasını Harbiye Nazırı çizmelidir", kararını alır.³⁸⁴ Bu bilgilerden anlıyoruz ki, Teşkilât-ı Mahsusa önce Parti tarafından kurulmuş ve daha sonra Harbiye Nezareti'ne bağlanarak resmi bir hüviyet verilmiştir. Fakat Parti'nin Teşkilât-ı Mahsusa ile irtibatı hiçbir zaman kopmamıştır.

Ana Dava'daki sorgulamalarda, duruşma hâkimi, Harbiye Nezareti'nden alınan resmi bir yazıya dayanarak, Teşkilât-ı Mahsusa'nın önce parti bünyesinde kurulduğunu ve sonra Harbiye Nezareti bünyesine taşındığını, ayrıca teşkilâtın Parti'ye ve Nezarete bağlı ikili bir yapısı olduğunu söyler. "Harbiye Nezareti, resmen bu teşkilât yapılanmadan evvel İttihat ve Terakki'ce teşebbüs olunmuş ve fiiliyatta başlanılmış olduğunu söylüyor". Sanıkların, örgütün Merkez-i Umumi tarafından kurulmuş olduğu ve ilişkisinin devam ettiği iddiasını reddetmeleri üzerine de, hâkim, "Böyle olduğu Harbiye Nezareti'nden söylendi", diye ısrar eder ama sanıklar, Teşkilât-ı Mahsusa'nın sadece Harbiye Nezareti bünyesinde resmi bir kuruluş olduğunu tekrar ederler.³⁸⁵

Harbiye Nezareti bünyesindeki resmi Teşkilât-ı Mahsusa'nın bir merkez (koordinasyon) komitesi vardı ve bu, Parti Merkez Komitesi, Dahiliye Nezareti (İçişleri Bakanlığı) ve Harbiye Nezareti (Milli Savunma Bakanlığı) temsilcilerinden oluşuyordu. Teşkilât-ı Mahsusa'nın ilk başkanı Süleyman Askeri, yardımcısı Atıf (Kamçıl)'dır. Askeri'nin yerini daha sonra sıra-

384 Galip Vardar, *İttihat ve Terakki İçinde Dönenler*, İstanbul, 1960, s. 274-77.

385 Bkz. Ana Dava Tutanakları, 3. ve 4. Oturumlar, *Takvim-i Vekayi*, 6 Mayıs 1335, No: 3547; 8 Mayıs 1335, No: 3549.

sıyla Halil Paşa ve Cevat alacaklardır. İstanbul Yargılanmalarında Ana Dava sanıklarından olan Cevat ifadesinde, Teşkilât-ı Mahsusa'nın ihtiyaçlarının Harbiye Nezareti'nce karşılandığını ve kendisinin bu iki organ arasındaki yazışmaları koordine ettiğini söyler.³⁸⁶ Ayrıca Dahiliye Nezareti'nden, Emniyet Umumi Müdürü Aziz Bey ve Merkezi Umumiden Doktor Nazım ve Bahaettin Şakir, bu komisyonun üyeleridir. Ana dava duruşmalarında Atıf'ın (Kamçıl) ifadesine göre, bu kişiler İstanbul'da Teşkilât-ı Mahsusa'nın genel faaliyetlerini koordine etmişlerdir.³⁸⁷ Bahaettin Şakir doğrudan Kırım işini örgütlemek üzere Doğu'ya gittiğinde ise İstanbul'da Aziz, Azmi ve Atıf'tan mürekkep komite faaliyete devam etmiş ve "merkez kumandanı Cevat Bey mukarrerat-ı müttehidelerinin tasdik ve tatbik vazifesinde" bulunmuştur.³⁸⁸ Yine yargılamalar sırasında Atıf Bey'in verdiği ifadede, Teşkilât-ı Mahsusa'nın en az dört ayrı birim olarak örgütlendiğini anlıyoruz. "Rumeli masası, Kafkasya masası vardı, Afrika, Trablusgarp masası vardı, miktarını... hatırlamıyorum."³⁸⁹

Duruşmalar sırasında Rıza tarafından verilen bilgiler, Teşkilât-ı Mahsusa konusunda önemli bir ayrıntıyı gün ışığına çıkarır. 12 Mayıs 1919 tarihli 5. Duruşma'da Rıza, Harbiye Nezareti bünyesinde oluşturulan Teşkilât-ı Mahsusa ile, Anadolu'da, yerel idarecilerin (vali, kaymakam vb.) veya Parti sekreterlerinin emrinde oluşturulan Teşkilât-ı Mahsusa birliklerinin ayrı ayrı şeyler olduğunu ve bu ikincilerin tehcir işini örgütlemek üzere yerel organlarca organize edildiğini söyler. "Bendenizce bir Teşkilât-ı Mahsusa vardır ki Harbiye Nezareti'nin emri altında teessüs etmiş ve cebhe-yi harbde, düşman mıntıkası dahilinde iş görüyor... İkinci bir Teşkilât-ı Mahsusa mevcut ki bun-

386 Ana Dava Tutanakları, 4 Mayıs tarihli 2. Oturum'da Cevat Bey'in ifadesinden, *Takvim-i Vekayi*, 4 Mayıs 1335, No: 3543.

387 *Takvim-i Vekayi*, 4 Mayıs 1335, No: 3543; Atıf aynı ifadeyi 3. Oturum'da da tekrar eder; *Takvim-i Vekayi*, 6 Mayıs 1335, No: 4547.

388 *Takim-i Vekayi*, 27 Nisan 1335, No: 3540, 1. Oturum, Ana İddianame.

389 *Takim-i Vekayi*, 4 Mayıs 1335, No: 3543, 2. Oturum.

lar, yani vilâyetlerin, sancakların, kazaların bu tehcir işini idare etmek için jandarma kuvvetinin ademi kifayesinden dolayı mevkilerinde kendilerinin yaptıkları kuvvetlerdir. Bu kuvvetlerle Teşkilât-ı Mahsusa'nın yaydığı kuvvetler kâmilten ayrı bir meseledir." Duruşma hâkiminin bu ikinci Teşkilât-ı Mahsusa'nın yöneticisinin kim olduğu sorusuna ise Rıza, "mevzii idi" yanıtını verir.³⁹⁰

Gerçekten iki ayrı Teşkilât-ı Mahsusa'nın mı var olduğu, yoksa sanığın, Teşkilât-ı Mahsusa'nın özellikle Doğu illerinde Kırım'da doğrudan rol oynadığının açıkça belli olması nedeniyle, İstanbul Merkezi ile bölgede faaliyet gösteren Teşkilât arasında bir ayırma giderek, kendisini bölgedeki Teşkilât'tan ayrı tutmak için mi bunları söylediğini anlamak zordur. Duruşma hâkiminin, diğer sanıklara yönelttiği, "Teşkilât-ı Mahsusa'nın iki şekilde olduğunu, birisi Harbiye Nezareti'ne diğeri de İttihat ve Terakki Fırkası'na mensup bulunduğunu söylüyorlar", biçimindeki sorulara ise bir yanıt alınamamıştır.³⁹¹ Fakat, Rıza'nın bilgilerini destekleyen ifadeler Trabzon duruşmasında da rastlanır. 5 Mayıs tarihinde yapılan 16. Oturum'da, "Ermeni tehcirinde Trabzon'da Lazistan havalisi kumandanı olduğunu" söyleyen Avni Paşa, duruşmaya çağrıldığından müteşekkik olduğunu bildirdikten sonra, "Teşkilât-ı Mahsusa nam-ı muahharen Teşkilât-ı Mahsusa alayı namıyla cebhe-i harbde bulunduğunu, lâkin bir tane de Cemal Azmi Bey'in fedaisi olan bir çeteden mürekkeb tehcir ve taktile bakan ayrıca bir Teşkilât-ı Mahsusa çetesi olduğunu, Rıza Bey'in Batum'da harbettğini, ordunun Sarıkamış Ricati'nde onun da ricat ettiğini, tehcir ve taktile iştiraki olmadığını", söyler.³⁹²

Bu iki ayrı Teşkilât-ı Mahsusa konusunda elde başka bir bilgi yoktur. Akla gelen bir izah tarzı şudur: Aşağıda da ayrıntılı bilgisini vereceğimiz gibi, başlangıçta Harbiye Nezareti bün-

390 *Takim-i Vekayi*, 14 Mayıs 1335, No: 3554, 5. Oturum (Tarihte bir baskı hatası vardır, 12 Mayıs olması gerekir).

391 *Takim-i Vekayi*, 8 Mayıs 1335, No: 3549, 4. Oturum.

392 *Alemdar*, 6 Mayıs 1919.

yesinde kurulan Teşkilât-ı Mahsusa, özellikle Doğu bölgesinde, orduya doğrudan bağlı çeteler oluşturmıştı. Daha sonra, ordu ile bu çeteler arasındaki önemli sorunlar çıkmıştı. İstanbul yargılanmaları sırasında, 14 Mayıs 1919 tarihli 5. oturumda Cevat, "10.2.1331 (1915); Nisan demek olacak", diyerek, bu tarihle birlikte, "bizde bir muamele kalmadı" der.³⁹³ Yine 2. oturumda, sanıklardan Atıfın verdiği bilgiye göre, Harbiye Nezareti bünyesindeki komitenin resmen dağıtılması Nisan sonu, Mayıs başlarıdır. "Biz 331 senesi Nisan nihayetinde dağıldık."³⁹⁴ Dolayısıyla Şubat sonrası Ordu ile ilişkisi kesilen Teşkilât-ı Mahsusa çetelerinin doğrudan Parti'ye bağlı olarak çalışmaya devam ettiğini kabul etmek gerekiyor. 1915 olaylarını ele alırken, bu bilgilerin başka kaynaklarca da desteklendiğini göreceğiz.

Özellikle Ermeni Kırımı sırasında Parti ile Teşkilât-ı Mahsusa arasında çok yoğun bir ortak çalışma söz konusu olmuştur. Ana Dava Duruşmalarında, Harbiye Nezareti bünyesinde iken, Teşkilât'ın Parti ile iç içe çalışmasını gösteren birçok belge okunmuş, sanıklar da benzeri yönde ifadeler vermişlerdir. Böylece resmen Harbiye Nezareti'ne bağlı örgütün Parti merkezinin de yönlendirildiği belgelenmiş oluyordu.

Teşkilât-ı Mahsusa'nın amacı, kurucularından birisinin ifadesiyle, ikilidir: "1. Bütün İslamları bir bayrak altında toplayıcı Panislamizm; 2. Türk ırkını siyasi birlik içinde bulundurucu Pantürkizm."³⁹⁵ Bu Türk-İslam birliğini sağlayabilmek için örgüt iki cephede birden savaşmak zorundaydı: Dışarda ve içerde. Teşkilâtın dış amacı, Türk ve Müslüman birliğini sağlamak için özellikle İngiltere'nin sömürgesi durumunda olan ülkelere ve Orta Asya'ya elemanlar göndererek buralarda ayaklanmalar örgütlemektir. "Her tarafa inanılır, becerikli adamlarımızı göndereceğiz. Gittikleri her yerde Cizvit papazları gibi inatla, ısrarla çalışacaklar. Hindistan'ı, Belucistan'ı, İran'ı, Afganistan'ı, Af-

393 *Takim-i Vekayi*, 14 Mayıs 1335, No: 3554, 5. Oturum.

394 *Takim-i Vekayi*, 4 Mayıs 1335, No: 3543, 2. Oturum.

395 Hüsamettin Ertürk, *İki Devrin Perde Arkası*, İstanbul, 1964.

rika'daki tüm Müslüman ülkeleri ayaklandıracağız. İslam dünyası halifenin emir altına girecek. İhtilaller, isyanlar birbirini izleyecek. İngiltere ve Fransa can alacak yerlerinden vurulacakları feci bir duruma düşecekler."³⁹⁶

Bu dış amaç kadar önemli olan diğer bir görev de içte olandı. Özellikle 1914'deki yeni yapılanması ile örgüt, "Osmanlı devletinin iç ve dış emniyetinin temel müessesesi"³⁹⁷ haline getirilir. "Bu seneler içinde, Teşkilât-ı Mahsusa'nın münhasıran gizli istihbarat ile değil, hariçte ve hattâ Osmanlı Devleti'nin hudutları içinde kalan, fakat merkeze bağlılık ve sadakatleri daima şüphe uyandırmış bulunan ve Türklerden gayri ırk ve milletlerin ekseriyet teşkil ettikleri yerlerde aldığı tedbirlerle, hükümetin görünürdeki kuvvetlerinin... kat'iyen başaramayacağı hizmetleri görmüş(tür)"³⁹⁸ 'İç Düşman'a, yani İmparatorluğun gayrimüslim unsurlarına yönelik eylemler, göreceğimiz gibi, I. Dünya Savaşı öncesi başlamıştır. Ege'deki Rum nüfusun terörle sürülmesi, "milli iktisat" politikasının parçası olarak mallarına el konulması, genel bir planın parçası olarak hayata geçirilmişlerdir. I. Dünya Savaşı ile birlikte ise bu plan daha da genişletilmiş, dış görevler için oluşturulmuş çeteler de dahil olmak üzere, örgüt doğrudan Ermeni Kırımı'nı örgütleme işini üstlenmiştir.

Örgütün nasıl kurulmuş olduğu ve işleyişi Divan-ı Harb-i Örfi duruşmalarının ana konularından birisi olmuştur. İddia makamının amacı, Teşkilât-ı Mahsusa'nın İttihat ve Terakki Merkez-i Umumisi kararıyla kurulduğunu kanıtlamaktır. Eğer örgütün İttihat ve Terakki'nin merkezî kararı ile kurulduğu ispat edilirse, Ermeni "tehcir ve taktili"nin Merkez-i Umumi kararıyla Teşkilât-ı Mahsusa'ya yaptırıldığı da kanıtlanmış olacaktır. Bu nedenle, İddianame'de özellikle de Karamamede Teşkilât-ı Mahsusa ayrıntılı ele alınmış ve nasıl kurulduğu ve faaliyetleri

396 Galip Vardar, *age*, s. 274.

397 Cemal Kutay, *Birinci Dünya...*, s. 36.

398 *age*, s. 18.

hakkında bilgiler verilmiştir. Örneğin örgütün kuruluş amacı için şunlar söylenir: İttihat ve Terakki, "hapisanelerden tahliye ettirdikleri kavafil-i mücriminin harekât-ı cinayetskâranelerine esaslar hazırlamak ve bunlara emir ve talimat vermek ve bütün bu kabil harekât-ı hâfiyye ile İstanbul'da iştigal etmek üzere 'Teşkilât-ı Mahsusa' namı tahtında vücuda getirdikleri bir komite..." kurar.³⁹⁹ Fakat, Ermeni Kırımı'nda Parti'nin sorumluluğu meselesini böylesi dolaylı bir mekanizma üzerinden kanıtlamak fazla anlaşılır bir yöntem değildir. Çünkü zaten Teşkilât-ı Mahsusa'nın sorumlularından olduğu sanıklarca da kabul edilen Dr. Nâzım, B. Şakir aynı zamanda partinin Merkez-i Umumi üyeleridir.

6. Balkan Savaşı Sonrası Ermeni Sorunu ve Reformları

1908 devrimi sonrası eğer Adana olayları sayılmazsa, Ermeni sorunu yeniden Balkan Savaşı'nın ardından alevlenmiştir. Osmanlı Devleti'nin son derece zayıf bir durumda olduğunun açığa çıkması ve Balkanları kaybetmesi ile tüm gözler otomatik olarak Ermenilere çevrilmişti. Gerek dış devletler, gerek Osmanlı yöneticileri, gerekse de Ermeni örgütleri yeni ortaya çıkan durumda inisiyatifi ellerine alabilmek için deyim yerindeyse tam bir yarış içine girerler. Artık sıranın Anadolu'ya geldiği herkesçe bilinmektedir. İttihat ve Terakki yöneticileri Ermeni Reformu meselesi ile gündeme giren tartışmanın, ellerinde kalan son toprak parçasının geleceği ile ilgili olduğunu biliyorlardı.

Ermenilerin reform talepleri doğrultusunda yaptıkları girişimler aslında Balkan Savaşı öncesinde de vardı. Ermeni örgütleri, 1908 Meşrutiyet yönetiminden reformlar konusunda ciddi beklentilere sahiptiler. Fakat bekledikleri reformların ve düzelmelerin hiçbirisi gerçekleşmedi ve üstelik İttihat ve Terakki hareketi giderek milliyetçi politikalara yöneldi. İttihat ve Terakki ile yaptıkları ortaklıklarda herhangi bir sonuç alamayan Ermeni

³⁹⁹ *Takvim-i Vekayi*, 27 Nisan 1335, No: 3540, 1. Oturum, Ana İddianame.

örgütler 1911 yılından itibaren reformlar konusunda yeni çabalar içerisine girmeye başladılar. Örneğin, 16 Haziran 1911'de Ermeni Patrikhanesi Umumi Meclisi bir rapor hazırladı ve Ermenilere yönelik baskın, yağma ve öldürme olaylarından şikâyet ederek bazı dileklerde bulundu. Rapora göre, "yıl başından beri Doğu vilâyetlerinde 50 kadar adam öldürülmüş ve Ermenilere karşı birçok saldırma ve kapaçlar (gasp) olmuştur."⁴⁰⁰

Hükümet bu dilekçeye 4.11.1911 tarihinde verdiği yanıtta Hristiyan azınlıklara eğitim ve askerlik alanında bazı düzenlemeler yapma sözü verir. Böylece bütün azınlık dillerine resmi haklar verilmiş, onların bütün dini başkanlarına askerlik ve öğretim işlerinde hükümet ile cemaat arasında aracılık etmek ve hükümet içinde hükümet olmak hakkı tanınmış olur. Bu gelişmeyi, "azınlıkların doğrudan doğruya yönetiminden büyük ölçüde vazgeç(mek)", olarak yorumlayan Yusuf Hikmet Bayur, "bu kararlar Meşrutiyet'in başından beri takınılmış olan durum ve güdülmüş olan siyasaya taban taban karşıtı", der.⁴⁰¹ Gayrimüslimlere verilen bu ödünlerin önemli bir nedeni yukarıda bahsettiğimiz Arnavutluk isyanıdır. Çünkü bu ayaklanma nedeniyle Padişah bölgeye gitmiş, benzeri birtakım özerklikleri Arnavutlara tanımış ve bir siyasi af çıkartmıştır. Siyasi iktidar kendisini çok güçlü hissetmemektedir. Ayrıca eklemek gerekir ki, verilen sözler genel kural olarak yerine getirilmiyordu. Zaten aynı aylarda, Van, Diyarbakır ve Mardin'den Ermenilerin durumlarının kötülüğü üzerine merkeze sık sık şikâyetler gelmektedir.⁴⁰²

Ermeniler, Balkan Savaşı sonrası, daha önce de defalarca dile getirdikleri reform taleplerini yeniden dile getirirler. Fakat gene bir sonuç alamadılar. Bunun üzerine, 4 Mayıs 1913'te toplanan Ermeni Patrikhanesi Meclis-i Umumisi'nde, meclis-i Muhtelit istifasını sunar. Kurul, "taşra ahvali hakkında şimdiye

400 Y. H. Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, c. 2, Kısım 1, s. 50.

401 *age*, s. 247.

402 *age*, s. 245.

kadar Babiâli nezdinde defaatla icra etmiş olduğu teşebbüsât ve müracaatın hiçbir semeresini görmediğinden"⁴⁰³ istifayı tek çıkar yol olarak görmüştür. 12 Mayıs 1913'te Sadrazam'la yapılan görüşmede şikâyetler özetle şöyle dile getirilir: "Devletin başına gelen yıkımların Hristiyanlar yüzünden geldiği propagandası biteviye yapılarak Müslümanlar kışkırtılmaktadır. Ermeniler biteviye öldürülüyor, yaralanıyor, zorla Müslümanlaştırılıyor ve bu zulümlerde bulunan suçlulara dokunulmuyor. Ermenilerin silahları alınıyor ve Müslümanlarınkı bırakılıyor. Rumeli göçmenleri Doğu Anadolu'ya yerleştiriliyor..."⁴⁰⁴

31 Mayıs'ta Ermeni Patrik, Sadrazam'a yeniden başvurur, bir takrir verir ve "Ermenilerin durumunun daha da kötüleşmiş olduğunu, Ermenilerin toptan yok edilmesinden korkulabileceğini"⁴⁰⁵ dile getirir, Osmanlı Devleti'nin sorumluluk duygusuna sığındığını bildirir. Bu girişimlerden doğrudan bir sonuç alınmaz. Osmanlı hükümeti ise sorunun çözümünden çok, özellikle yabancı güçlerin bölgeye yönelik hesaplarını boşa çıkarmak amacıyla birtakım reform hazırlıkları içerisindeydi.

Balkan yenilgisi üzerine ortaya çıkan yeni bir durum da, dış merkezlerdeki Ermeni örgütlerinin faaliyetlerinde gözlenen artmadır. Ermeni reformlarının ele alınması için, hükümetler nezdinde girişimlerde bulunulur. İstanbul Patriği de bu girişimlere katılır. Özellikle Rusya Ermenilerinin faaliyetleri oldukça yoğunudur. Türkiye Ermenistanının işgali de dahil olmak üzere çeşitli taleplerle Rusya'ya başvururlar.⁴⁰⁶ Rus Dışişleri Bakanı Sazonov bu işgal talebini reddetmekle birlikte, reformlar konusunda yardımcı olacağı sözünü verir.⁴⁰⁷

Ermeni sorununun bu dönem ortaya çıkmasının bir diğer önemli nedeni, Rusya'nın Doğu'daki işini büyük ölçüde bitir-

403 *age*, c. 2, Kısım 3, s. 68.

404 *age*, s. 70.

405 *age*, s. 81.

406 Rusya Ermenileri Çar'a başvuru amacıyla 7 Ekim 1912'de Tiflis'te büyük bir toplantı düzenlerler (Y. H. Bayur, *age*, c. 2, Kısım 3, s. 22).

407 R. H. Davison, *The Armenian Crisis 1912-1914*, s. 184; R. H. Davison, "Essays in Ottoman and Turkish History 1774-1923", *The Impact of the West*, Texas, 1990.

miş ve gözünü Boğazlar ve Anadolu'ya dikmiş olmasıdır. Voronzof-Daşkof'un yeni Rusya Kafkas genel valisi olarak atanmasıyla birlikte, Rusya'nın Ermeni politikasında önemli değişiklikler olur; o tarihe kadar Ermenilere yönelik yoğun bir baskı politikası uygulayan Ruslar, 1878 ve sonrasında olduğu gibi, yeniden Ermeni sorununun savunuculuğuna soyunur. Nitekim yakılan yeşil ışıklar sonucu, Rus Ermeni Katogikosu, Rus Çarından Türkiye Ermenilerini himayesi altına alması ricasında bulunur. Bundan sonra da Rusya Türkiye Ermenilerine yönelik siyasi faaliyetlerin önemli bir merkezi haline gelecekti.

Dağılma sürecine girmiş Osmanlı Devleti'nin Doğu vilâyetlerini başta Almanlar olmak üzere diğer güçlere kaptırmamak, buralarda egemenlik sahasını artırmak Rusya'nın temel politikasıdır. Bölgeye askeri müdahaleyi olanaklı kılmak amacıyla, bölge halklarını karşılıklı olarak kışkırtmak bu politikanın önemli bir ayağını oluşturunuyordu. Bu plan doğrultusunda Rus konsolosluk görevlileri ve ajitatörleri bölgede Ermeni ve Kürtlere bol miktarda silah dağıtıyordu.⁴⁰⁸ Bu kışkırtmaların bir başka sonucu da, Ermeniler nezdinde reform girişimlerinden rahatsız olacak olan Kürtlerin 1914'te Bitlis ve civarında ayaklanmalarıdır. Bu ayaklanma zorla bastırılacak, 14 Kürt ileri geleni idam edilecektir.⁴⁰⁹

Rus Ermenilerinden oluşan bir heyetin Bogos Nubar başkanlığında Avrupa'ya yollanması, Ermeni Patriği'nin, Doğu'daki Rus Konsoloslarına gelen şikâyet mektuplarını Babîâli'ye aktarmasını örgütlemek, Doğu Ermenileri arasında, Rus vatandaşlığına geçmek için imza kampanyaları düzenlemek, Rusya'nın bölgeye yönelik gündeme getirdiği diğer politikalar dı. Ayrıca Aralık 1912'de Sazonov, İstanbul'daki büyükelçisi aracılığı ile Ermenilerin durumuna dikkat çekiyor ve bir işgalin kaçınılmaz olabileceğini hissettiriyor, İngiltere ve Fransa'ya,

408 R. H. Davison, *age*, s. 185.

409 Burada ayrıntısına girmedığımız Kürt ayaklanması üzerine çok sayıda Alman raporu vardır. Bunlardan bazıları için Bkz. PA-AA/ R 14083; R 14084, 14085, Erzurum Konsolosu Anders'in 16 Şubat, 21 Haziran, 25 Temmuz; Bo. Kons. /c. 168, 20 Nisan 1914 tarihli raporları.

Berlin Antlaşması'nda yazılan reformların gerçekleştirilmesi için uyarılarda bulunuyordu. Rusya'nın bu ani atağının önemli bir nedeni de, İstanbul Hükümeti'nin Balkan Savaşı göçmenlerini Doğu Anadolu'ya yerleştirmek istemesiydi. Bu ise bölgedeki Rus etkisini azaltacak bir faktördü.⁴¹⁰ Böylece Rusya Ermeni Reformu sorununu yeniden resmen Avrupa diplomasisinin gündemine sokuyordu.

İttihat ve Terakki yöneticileri, Balkanlarda yaşanan felaketin bu bölgelerde de yaşanmaması için önlemler alınması gerektiğini biliyorlardı. Ayrıca, Anadolu'nun paylaşılması konusunda, büyük devletler arasında pazarlıkların yapıldığı haberleri de bu sıralar İstanbul'a gelmektedir. Dolayısıyla özellikle Ermeni konusunda yakında geleceği sezilen Rus ve Avrupa baskısını da önlemeye yönelik olarak birtakım reform tedbirleri alınmaya başlanır. 26 Mart 1913 tarihli, "İdare-i Umumiye-i Vilâyet Kanunu" ile yerel yönetimler güçlendirilmeye çalışılır.⁴¹¹ Bu aslında zaten Anayasa gereği olarak yapılması zorunlu olan bir kanunun yeniden ele alınmasından başka bir şey değildir. 1908 sonrası Şûra-yı Devlet bu doğrultuda bir kanun hazırlamış, fakat İttihat ve Terakki kendi merkezîyetçi politikaları ile çeliştiği gerekçesiyle yasanın çıkmasını Meclis'te engellemişti. Şimdi dış ülkelerden Ermeni Reformları konusunda yeniden baskılar gelmeye başlayınca, bu yasa bazı düzenlemelerle bir "ehven-i şer" olarak çıkartıldı.⁴¹²

410 Y. H. Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, c. 2, Kısım 3, s. 26.

411 *age*, c. 2, Kısım 4, s. 304. Bu geçici kanun ile yerel yönetimlerin yetkilerinin artırıldığı fikri oldukça tartışmalıdır. Yerel yönetimler konusunda ayrıntılı çalışmalarıyla tanınan tarihçiler, bu yasayla önemli değişiklikler yapıldığı, "1864'ten beri süregelenmekte olan uygulama(nın), ufak tefek değişikliklerle varlığını korumakta" olduğunu bildirmektedirler (Musa Çadırcı, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Ülke Yönetimi", *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, c. 1, s. 227). Hatta İlber Ortaylı'ya göre, "1913 Geçici Vilâyetler Kanunu, yerel demokrasiye ve yönetime bütün özerklik kapılarını uzun süre kapatan bir uygulamaya başlangıç oldu" (İlber Ortaylı, "Tanzimat ve Meşrutiyet Dönemlerinde Yerel Yönetimler", *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, c. 1, s. 244).

412 Y. H. Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, c. 2, Kısım 4, s. 304.

Yine bu dönemde Dahiliye Nezareti bünyesinde bir Islahat Komisyonu teşkil edilir. Ve Ermeni vilâyetleri iki ana gruba ayrılarak, Hristiyan, Müslüman ve yabancılardan oluşacak komisyonlarca yönetilmesi planları yapılır. Ayrıca adliye ve güvenlik alanlarında çalıştırılmak üzere bol miktarda yabancıların getirilmesi planlanır.⁴¹³ Fakat reformların salt Ermeniler için yapıldığı havasının doğmaması için, reform planı tüm ülke için düzenlenir. Ülke her biri üç dört vilayeti kapsayacak bölgelere ayrılır ve uygulamaya acilen Ermeni vilayetlerinden başlanması kararı verilir.

24 Nisan 1913'te İngiltere'ye resmen başvurulur ve şark vilâyetlerinde yapılacak reformlar için yardım rica edilir.⁴¹⁴ En başta, Doğu Anadolu'ya İngiliz subay ve memurların yollanması istenir. Böylece ikinci bir Rumeli'nin bu bölgede oluşması engellenmiş olacaktı. İngilizlerin, 21 Nisan 1913 tarihinde Babîâli'yi Ermeni reformları konusunda uyarmış olması, Osmanlıları yardım isteme konusunda cesaretlendirmiştir. Fakat İngilizler, bir dönem oyalamadan sonra, Ruslarla aralarını bozmamak için bu yardım teklifini reddettiler. Böylece sorun, Avrupa devletlerinin ve Rusya'nın ortak meselesi haline geldi ve Rusya'nın inisiyatifiyle, Ermeni Reformları meselesinin, İstanbul'da yapılacak bir dizi konferansta ele alınması kabul edildi. Haziran 1913 tarihinde İstanbul'da toplanan, İngiliz, Rus ve Fransız temsilcilerinden oluşturulan bir komisyon Reform tasarısını resmen açıklayacaktır.

Bundan sonraki süreç, yoğun pazarlıklarla geçer. Osmanlı yöneticileri de kendi reform planlarını hazırlarlar. İngiltere, Fransa, Almanya daha çok arabulucu bir konumda sürece girer-

413 A. N. Kurat, *age*, s. 207.

414 Halil Mentеше anılarında, reformlar konusunda bu atağa geçişte Paris'te sosyalist önder Jan Jaures ile yaptıkları görüşmenin etkili olduğunu söyler ve ona ait şu sözleri aktarır: "... sizin için daha büyük bir tehlike belirmektedir. Ermenistan'da ıslahat propagandası başladı. Korkarım ki Ruslar son darbeyi vurmak için bunu ele almış olmasınlar. Kendiliğinizden oralarda esaslı ıslahata başlayın, belki tehlikeyi bu suretle önlemiş olabilirsiniz" (Halil Mentеше, *age*, s. 167).

ler. Onlar için Ermeni reformlarından daha önemli olan, kendi aralarında, I. Dünya Savaşı'na yol açacak olan çıkar çatışmaları ve Anadolu üzerindeki paylaşma emelleridir. Ermeni reformları hepsi için "paylaşmaya doğru adım"dır.⁴¹⁵ Reform görüşmeleri sırasında, 12 Eylül 1913 tarihinde, Paris'e çok gizli kayıtlı bir yazı yollayan Petersburg Fransız konsolosu, Rusların, Ermeni reformlarına bağlı olarak, Anadolu'yu taksim etme doğrultusunda somut planlar hazırladığını bildirmiş,⁴¹⁶ Alman Büyükelçi Wangenheim, 30 Haziran 1914'te, ilk görüşmeler sonrası Berlin'e gönderdiği raporda, "bu iş taksimin başlangıcı demektir" demişti.⁴¹⁷ Görüşmelere Rusya tarafından katılan ve Rusya'nın ilk reform önerisini hazırlayan Mandelstam, 8 Şubat anlaşmasını, "Ermenistan'ın Türk zulmünden kurtuluşu için ilk adım" olarak tanımlar.⁴¹⁸ Avusturya Büyükelçisi Pallavicini, Rusların, reformun gerçekleşmesi ile birlikte, "Türkiye'nin Asya parçasının bölünmesinin artık bitmiş bir iş" olduğunu kendisine hiç saklamaya gerek görmeden söylediklerini rapor eder.⁴¹⁹

Özellikle Almanya, Doğu Anadolu'nun Rus hegemonyasına girmesi ile sonuçlanacak her girişimin kesinlikle karşısındadır. Sonuçta, uzun pazarlık ve görüşmeler neticesinde Almanya ile Rusya anlaşınca, 8 Şubat 1914 tarihinde, Yeniköy anlaşması olarak bilinen reform paketi kabul edilir. Buna göre Doğu Anadolu vilâyetleri iki ana bölüme ayrılacak ve her iki kesimin başına da tam yetkili yabancı müfettişler atanacaktır. Müfettiş atamaları Nisan 1914'te yapılır. Fakat I. Dünya Savaşı'nın patlak vermesiyle 1912-14 arası Osmanlı diplomasisinin temel sorunu olan reform paketi derhal rafa kaldırılır.

Çünkü, İttihat ve Terakki yöneticileri biliyorlardı ki, "Türk-

415 İstanbul'daki İngiliz işgüderi Marling, görüşmeler üzerine Londra'ya yolladığı bir raporda, reform meselesini böyle tanımlamaktadır. Y. H. Bayur, *age*, s. 131.

416 Y. H. Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, c. 2, Kısım 3, s. 140.

417 Y. H. Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, c. 2, Kısım 3, s. 117.

418 André N. Mandelstam, *Das Armenische Problem im Lichte des Völker und Menschenrechts*, Berlin, 1931, s. 31.

419 Viyana, HHStA PA XII 463 Yeniköy, 11 Temmuz 1913, Nr. 38/ B.

ler için, Ermeni hareketi bütün tehditlerin en öldürücüsü idi. Fethedilmiş Sırp, Bulgar, Arnavut ve Yunan topraklarından, uzak eyaletleri terkederek ve imparatorluk sınırlarını yurda yaklaştırarak, isteksiz de olsa çekilebilirlerdi. Fakat Kafkaslardan Akdeniz'e kadar bütün Asya Türkiye'sinde yayılmış olan Ermeniler, Türk yurdunun kalbine uzanıyorlardı ve bu toprakları terketmek, bir kırpılma değil, Türk devletinin dağılması anlamına gelirdi."⁴²⁰ Ermeni Reformları, "Osmanlı İmparatorluğuna vurulacak son darbe olarak ateşlenmiştir... (ve) zaman da o kadar iyi seçilmiştir ki, bu vuruş İmparatorluğu hemen dağıtacak güçtedir."⁴²¹

Zaten görüşmelere katılan yabancı elçiler de soruna, reform açısından değil, "Türkiye'nin geri kalan kısmı yaşamaya muktedir midir, yoksa çökmeye mi mahkûmdur?", sorusuna cevap bulmak amacıyla yaklaşmaktadırlar.⁴²² Ve "Asya Türkiyesi kendi kuvvetiyle kendisini muhafaza etmeye kadir değildir",⁴²³ yargısı Balkan Savaşı sonrası çoğuna egemendir. Görüşmelere katılmalarının nedeni de erken bir parçalanmadan fazla olumsuz sonuçlar elde etmemek, muhtemel bir paylaşmadan en uygun parçayı koparabilmektir.

Şu rahatlıkla iddia edilebilir ki, Ermeni Kırımı kararının alınmasının en önemli nedenlerinden birisi, savaşın yenilgiyle sonuçlanmasıyla birlikte, yabancı güçlerin ilk iş olarak bu reform paketini gündeme sokacaklarının biliniyor olmasıydı. İttihatçıların, Ermeni sorununu savaş sırasında kesin olarak halletmek yoluna gitmek istemelerinin nedeni budur. Amaç, kurulması muhtemel bir Ermeni devletine fırsat vermemekti. Bu da "sorun olan" Ermenileri yok etmekten geçecektir. Nitekim savaşın yenilgi ile bitmesi sonucu Türklere imzalatılan Sevr Anlaşması bu vilâyetlerde bir Ermeni devleti kurulmasını öngörüyor-

⁴²⁰ B. Lewis, *age*, s. 354.

⁴²¹ T. Z. Tunaya, *age*, c. 3, s. 474.

⁴²² Wangenheim'in 21 Mayıs 1913 tarihli raporundan aktaran Y. H. Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, c. 2, Kısım 3, s. 86.

⁴²³ *age*, s. 87.

du. Ne var ki 1920'de artık bu devletin vatandaşı olacak Ermeni kalmamıştı. Savaş sonrası İttihatçı birçok yönetici, Türk Ulusal Devleti'nin kurulmuş olmasının nedeninin, Ermeni Kırımının yapılmış olması olduğunu söylemekten çekinmeyeceklerdir. "Ermeni tehcirini düşünüp yapanlar, bununla Türkiye'yi kurtarmış(lardır)."⁴²⁴ Hüseyin Cahit'e ait olan bu sözlerin benzerini Halil Menteşe de söyler. "Şark vilâyetlerimizi Ruslarla işbirliği yapmış olan Ermeni komitacılarından temizlememiş olsaydık, milli devletimizin tekeyyününe de imkân kalmayacaktı."⁴²⁵

7. Anadolu'nun Homojenleştirilmesi Planı

Her ne kadar İttihat ve Terakki Ocak 1913'te askeri darbe ile işbaşına gelmişse de iktidarı tam anlamıyla kendi eline alması 11 Haziran 1913'tür. Bu tarihte, Sadrazam Mahmut Şevket Paşa muhalif güçlerin hazırladığı bir suikast sonucu öldürülür. Bu İttihat ve Terakki'ye ipleri eline almak ve muhalefeti temizlemek şansını verir.⁴²⁶ "Mahmut Şevket Paşa'nın öldürülmesinden sonra Haziran ve Temmuz içinde İttihat ve Terakki'nin başındakiler güdecekleri genel siyasanın ana çizgilerini tesbit etmişlerdir."⁴²⁷ Artık sorun bunları hayata geçirmek meselesidir. Burada önemli bir köşe taşı Enver'in Paşa olması ve Harbiye Nazırlığı'na atanmasıdır. 4 Ocak 1914'te gerçekleşen bu atama ile özel-

424 Hüseyin Cahit Yalçın, "Ölüm Yıldönümünde Talat Paşa", *Yakın Tarihimiz*, c. 1, s. 89. Ayrıca Bkz. Falih Rıfkı Atay, *Çankaya, Atatürk'ün Doğumundan Ölümüne Kadar*, İstanbul, 1980, s. 450.

425 Halil Menteşe'nin *Cumhuriyet* gazetesinde yayımlanan anılarından (9 Kasım 1946, Hatıra 24) aktaran Y. H. Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, c. 2, Kısım 4, s. 654-655.

426 İttihat ve Terakki yöneticileri suikastten haberdardırlar. Dönemin İstanbul Polis Müdürü olan Cemal Paşa anılarında, bir suikastın planlanmış olduğundan Paşa'yı haberdar ettiğini söyler (Cemal Paşa *age*, s. 59). Talat Paşa da Meclis'te 1914 yılında konuya ilişkin yapılan bir tartışmada, suikast planından "hükümetin haberi olduğu"nu söylemiştir (T. Z. Tunaya, *age*, c. 3, s. 139). Bir suikastin planlandığını ayrıntılarıyla öğrenmiş olan İttihatçıların buna kasıtlı olarak göz yumdukları, bu yolla hem Mahmut Şevket Paşa'dan, hem de muhalefetten kurtulmayı planlamış oldukları iddia edilmiştir.

427 Y. H. Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, c. 2, Kısım 4, s. 314.

likle ordunun (ve Teşkilât-ı Mahsusa'nın) yeniden örgütlenmesinde büyük adımlar atılır. Anadolu'nun tümüne yönelik İttihatçı politikalar hayata geçirilmeye başlanır.

Bu politikayı, "ulusal devlet yaratmak" olarak özetleyebiliriz. İdeolojik, siyasi, idari, ekonomik tüm alanları kapsayan son derece kapsamlı bir çalışmanın içine girilir ve her alana ilişkin ayrıntılı planlar hazırlanır. Bu politikanın en önemli köşe taşlarından birisi olan Teşkilât-ı Mahsusa örgütü bu dönemde kurulur veya yeniden düzenlenir. Bugüne kadar yukardan beri anlattığımız, parça bölük uygulamaya konan bazı fikirler tek bir elden planlı olarak hayata geçirilebilecektir artık.

Teşkilât-ı Mahsusa'nın önde gelen ismi Kuşçubaşı Eşref, verdiği tarihe güvenmek gerekirse, 23 Şubat 1914 tarihinde Harbiye Nezareti'nde Enver Paşa ile bir görüşme yapar.⁴²⁸ Enver ülkenin içinde bulunduğu çöküş tablosunu çizdikten sonra, tek çıkışın Türk ve İslam aleminin birliğini sağlamaktan geçtiğini söyler. Ülke içindeki gayrimüslimler ise devletin devamından yana olmadıklarını ispat etmiş bulunuyorlardı. Osmanlı Devleti'nin kurtuluşu onlara karşı alınacak tedbirlere bağlıydı. Teşkilât-ı Mahsusa'nın görevi, "hükümetin görünürdeki kuvvetlerinin ve asayiş teşkilâtının kat'iyyen başaramayacağı hizmetleri" yerine getirmektir. Kuşçubaşı'nın sözleriyle, "ilk vazife, SADIK'larla HAİN'leri birbirlerinden ayırmak idi."⁴²⁹ Bu doğrultuda, "büyük bir plan hazırlamıştık... Bu plan, Osmanlı Devleti'nin asırların yükü ve mirası olarak omuzlarında taşıdığı mâzi miraslarının zararını asgarî hadde indirecek tedbirleri ihtiva ediyordu."⁴³⁰

Bu plan veya planlar neydi? İçeriği nasıldı? Kuşçubaşı bu konuda önemli bilgiler verir; 1914 yılı başlarında Osmanlı yöneticileri kendileri için iki önemli sorunun var olduğu tespitinde bulunmaktadırlar. "1) Her türlü hürriyeti suistimale hazır ölçüsüz bir muhalefet, 2) İmparatorluğun tamamiyet ve vahdetini

428 Cemal Kutay, *Birinci...*, s. 10.

429 Cemal Kutay, "Türkiye Nereye Gidiyor?", *Sohbetler*, Eylül 1969, Sayı 10, s. 69.

430 Cemal Kutay, *Birinci...*, s. 18.

gizli, açık vasıtalarla tehdit eden iftirakçı (ayırıcı) Türk olmayan unsurlar. (Birinci sorun)... halledilebilecek siyasi hadise idi. Fakat ikincisi, daha güç ve halledilmesi çetin safhalar arzeden öldürücü bir dertti."⁴³¹

Görüldüğü gibi "öldürücü dert", gayrimüslim topluluklardan gelmekteydi. Bu nedenle, "Hükümet normal faaliyeti dışında, Merkez-i Umumi'de (Parti'nin) ve Harbiye Nezareti'nde, bir emr-i vakinin zararlarını önleyici tedbirler için çalışıyordu. Harbiye Nezareti'ndeki gizli toplantıların başlıca konusu stratejik noktalarda kümelenmiş ve dış menfî tesirlere bağlı gayri Türk yığınakların tasfiyesi idi."⁴³² Eşref Kuşçubaşı, anılarında bu toplantıların Mayıs, Haziran ve Ağustos 1914 tarihlerinde de devam ettiğini söyler. Toplantılara, İttihat ve Terakki Partisi'nin Anadolu'daki "mutemet... değerli, fedakâr, vatansever unsurları" da "birer vesile ile İstanbul'a çağrıl(arak)" dahil edilmişlerdir. Önemli olan bu toplantılardan, "kabineye dahil bazı zevatın bile malumatı" olmamasıydı.⁴³³

"Hristiyanların tasfiye edilerek Anadolu'nun Türkleştirilmesi", olarak tanımlayabileceğimiz bu planlar için ayrıntılı raporlar hazırlanır. Sonuçta alınmasına karar verilen tedbirler, savaş başlamadan çok önce, ilk önce Ege bölgesinde uygulamaya konulur. "İttihat ve Terakki kesin kararını vermişti. Batı Anadolu'daki çıban başları ortadan kaldırılacaktı, Rumlar, siyasi ve iktisadi yönden alınacak tedbirlerle tasfiye edilecekti. Her şeyden önce iktisadi yönden güçlenmiş Rumları çökertmek, yıkmak gerekiyordu."⁴³⁴ Çünkü İttihat ve Terakki yöneticilerine göre "en ağır tehlike Ege bölgesindedir... Denilebilir ki, ihanete karar vermiş menfî ve gayri milli unsurların, bir memleketin istiklâl

431 Eşref Kuşçubaşı'nın anılarından aktaran Celal Bayar, *age*, c. 5, s. 1573.

432 Celal Bayar, *age*, s. 1573.

433 *age*, s. 1573. Kuşçubaşı toplantıların ve hazırlanan planların hükümet üyelerinden gizli tutulması konusunda bir anısını aktarır: "Bir gün Talat Paşa, yarı şaka yarı ciddi: 'Eşref Beyefendi... sizin hükümet teşkilâtından bize anlatabileceğiniz haberler yok mu?' demişti. Bunu da diğerlerinin duymaması için yavaşça kulağıma söylemişti" (Cemal Kutay, *Birinci...*, s. 18).

434 Nurdoğan Taçalan, *Ege'de Kurtuluş Savaşı Başlarken*, İstanbul, 1970, s. 65.

ve birliğine yapabileceği tahrip, İzmir'de geçit resmi yapıyordu. Bu sebeple alınacak tedbirlerin İzmir'de temerküz etmesi kararlaştırıldı. Bu tedbirler üç kısma bölündü. a) Hükümet olarak alınacak umumi tedbirler, b) Ordunun alacağı özel tedbirler, c) İttihat ve Terakki Partisi'nin alacağı tedbirler."⁴³⁵

Sözü edilen tedbirler 1914 yılı içinde uygulamaya konur. Önce Kuşçubaşı bölgede bir inceleme yapar ve İstanbul'a verdiği raporda şunları belirtir. "İzmir'de bir millileştirme hareketi çok güçtü... Çünkü burada hemen hemen bütün dost, düşman memleketlerin konsoloslukları, geniş kadroları vardı... Burada alınacak ciddî tedbirler, mahalli olmaktan çok yurt ölçüsünde ve Hükümet'in kararlarının en şamil mânâsıyla tatbiki halinde telâkki edilirdi. Bu itibarla millîleştirme hareketlerinin değerleri ciddî, azimli, iradeli ve tertemiz vatanseverler elinde tatbiki şarttı."⁴³⁶

Bu nokta, Ermeni Kırımı ile aradaki fark açısından son derece önemlidir. Savaş henüz çıkmamıştır. Ve yabancı ülkelerin müdahalesinden çekinilmektedir. Dışardan gelecek baskılardan çekinen İttihat ve Terakki Hükümeti, terör, baskın ve soygun gibi eylemleri Hükümet'in alâkası yokmuş gibi, Teşkilât-ı Mahsusa eliyle düzenledi. Yapılan planlardan haberdar olan Halil Menteşe anılarında bu tedbirlere ilişkin şu bilgileri verir: "Valiler ve diğer memurîn resmen müdahale eder görünmeyecek, Cemiyet'in (İttihat ve Terakki'nin) teşkilâtı işi idare edecek..."⁴³⁷ İşin sanki Hükümet'in kararları değilmiş gibi tatbik edilmesi ancak yüksek dereceli görevlilerin sıkı kontrolü ile olanaklı olabilirdi.

Eylemi yürütmek üzere bu doğrultuda atamalar yapılır. "Ege havalisindeki 'temizleme' işini, ordu olarak Pertev Paşa'nın (sayın Pertev Demirhan) kumandasında olan 4. Kolordu'nun Erkân-ı Harbiye Reisi Cafer Tayyar Bey (rahmetli general Cafer Tayyar Eğilmez) mülkî amir olarak İzmir Valisi Rahmi

⁴³⁵ Celal Bayar, *age*, c. 5, s. 1574.

⁴³⁶ *age*, s. 1576.

⁴³⁷ Halil Menteşe, *age*, s. 166.

Bey (merhum), İttihat ve Terakki Fırkası namına da mes'ul mu-rahhas Mahmut Celâl Bey (sabık Reisicumhur Celâl Bayar) ifa edeceklerdi. Devletin bütün kuvvetleri, bu plânın tatbiki için harbiye nezaretinin ve başkumandanlığın verdiği emirlere göre hareket edeceklerdi."⁴³⁸ İşin büyük kısmı Kuşçubaşı'na düşmüştür. "Çeşitli yollarla Rumlar rahatsız ediliyor, yapılan baskılarla göçe zorlanıyorlardı. Teşkilât-ı Mahsusa Reisi Kuşçubaşı Eşref Bey'in emrindeki çeteler... Rum köylerine baskınlar yapıyorlardı... Eli silah tutan Rum gençleri, Amele taburları adı altında toplanıyor, bunlar yol, orman ve yapı işlerinde çalıştırılıyorlardı."⁴³⁹

Fakat alınan tüm tedbirlere rağmen olay yine de Avrupa'da gürültü kopartır. Başta Fransa olmak üzere yabancı ülkelerin baskıları sonucu, İttihatçılar Rum göçünü durdurmak zorunda kalırlar ve hatta bölgeye, Talât Paşa başkanlığında heyet göndererek inceleme yaptırırlar. Üstelik, "Talât Bey bu geziye çıkarken, İstanbul'daki yabancı büyükelçilerden birer memuru da yanına"⁴⁴⁰ almaya mecbur olur.

Ege'den Hristiyanların temizlenmesi konusunda Toynbee şu bilgileri aktarır; "Batı Anadolu Rumlarına karşı Türklerin saldırıları 1914 baharında yoğunlaştı. Bütün Rum cemaatleri korku salınarak yer-yurtlarından atıldı, evleri, toprakları ve sık sık da taşınır mallarına el konuldu ve bu süreçte insanlar öldürüldü."⁴⁴¹ Toynbee, (Kuşçubaşı'nın anılarından habersiz), "olayların gelişimi bunun sistematik olduğunu gösteriyor", der. "Terör, sırayla bir bölgeden ötekine yöneldi ve yerel halk kadar Rumeli göçmenlerinden de toplanan ve görünüşte düzenli Osmanlı jandarmasına bağlı 'çete'ler eliyle yürütüldü." ⁴⁴²

Ege bölgesinden Rum sürgünleri savaş yılları arasında da devam eder. İkinci sürgün dalgası daha çok askeri nedenlere

438 C. Kutay, *age*, s. 62.

439 N. Taçalan, *age*, s. 71-73.

440 Y. H. Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, c. 2, Kısım 3, s. 255.

441 A. Toynbee, *age*, s. 140.

442 *age*, s.140.

dayanmıştır. Fakat bu da "... büyük bir vahşetle yürütülmüş-tü."⁴⁴³ Örneğin Ayvalık'tan 12 ile 80 yaş arasındaki tüm nüfus Anadolu içlerine sürülmüştür. Önemli olan bu ikinci sürgün dalgasının Alman General Liman von Sanders tarafından organize edilmiş olmasıdır. Hükümete verdiği bir raporda, göçün yapılmaması halinde "Ordunun güvenliğini sağlama sorumluluğunu üzerine alamayacağını" bildiren Sanders'in, Ayvalık'a uğradığında, "bu gâvurları hâlâ denize atmaya muktedir olmadılar mı?", diyerek, tehcirin bir an önce başlamasını istediği aktarılmaktadır.⁴⁴⁴ Mütareke sonrası, 23 Kasım tarihli oturumda, Meclis-i Mebusan'da, bu sürgünden sorumlu olan Liman von Sanders hakkında ne tür işlem yapıldığına ilişkin bir soru önergesi verilmiştir.⁴⁴⁵

Morgenthau tüm bu dönem boyunca Rumların bölgeden terörle sürülmesi sırasında uygulanan yöntemlerle, Ermeni Kırmı sırasında uygulanan yöntemlerin benzer olduklarına dikkat çeker; "Türkler, Rumlara, Ermenilere karşı uyguladıkları yöntemi uyguladılar. Onları Osmanlı Ordusu'na aldılar, işçi taburlarına aktardılar... Bu Rum askerlerinin binlercesi, Ermeniler gibi soğuk, açlık ve öteki yokluklar yüzünden öldüler... Rumlar her yerde gruplar halinde toplandılar. Türk jandarmalarının sözde koruyuculuğu altında, genellikle yaya olarak, iç bölgelere taşındılar."⁴⁴⁶ Morgenthau bu yoldan ne kadar insanın dağıtıldığının tam olarak bilinmediğini, tahminlerin iki yüzbin ile bir milyon arasında olduğunu söylemektedir.⁴⁴⁷ Yunan Başbakanı Venizelos, Paris Barış Konferansı'nda 300 bin Rumun yok edildiğini, 450 bin Rumun Yunanistan'a sığındığını iddia etmişse

⁴⁴³ *age*, s. 143.

⁴⁴⁴ Hıfzı Erim, *Ayvalık Tarihi*, Ankara, 1948, s. 60-62; Yorgo Sakkaris'in aynı adı taşıyan kitabından naklen.

⁴⁴⁵ *Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi*, Devre: 3, İçtima Senesi: 5, c. 1, 23 Teşrinisanı 1334 (1918), Cumartesi, 17. İnikad, s. 186.

⁴⁴⁶ H. Morgenthau, *age*, s. 212. Morgenthau, Rumların Ermeniler gibi genel bir kıırma uğramadıklarını da ekler.

⁴⁴⁷ *age*, s. 212.

de, Doğan Avcıoğlu, "büyük çapta bir Rum kıyımı yapıldığına ilişkin elde fazla bir bilgi yoktur", demektedir.⁴⁴⁸

Oysa elimizde bazı bilgiler vardır. Ege'den "gayri Türk unsurların temizlenmesi" planının iktisadi boyutunu (Rumların bırakmak zorunda kaldığı veya zorla el koyulan mal ve işyerlerini işletecek Türkleri bulmak vb.) yönetmek üzere özel olarak Bursa'dan getirilerek görevlendirilen 3. Cumhurbaşkanı Celal Bayar, "stratejik noktalara kümelenmiş... gayri Türk yığınakların tasfiyesi" sonucu, sadece İzmir ve civarından 130 bin dolayında Rum'un zorla Yunanistan'a göç ettirilmiş olduğunu aktarır. Celal Bayar tüm bu eylemleri, "milli bir hareket" olarak adlandırmaktadır.⁴⁴⁹ Halil Menteşe, İzmir civarından sürülen Rumlar için 200 bin sayısını vermektedir.⁴⁵⁰ Bu sayılar sadece Ege bölgesine ilişkindir. Trakya bölgesinden sürülen Yunan nüfusu ise 1919 yılında, Meclis-i Mebusan görüşmelerinde, 300-500 bin arasında verilmiştir.⁴⁵¹

Kuşçubaşı, sadece 1914 içinde ve savaşın ilk aylarında, "Ege mıntıkasında ve bilhassa sahillerde yuvalanmış ve kümelmiş olan... Rum-Ermeni nüfus(un)", sürülen miktarının 1 milyon 150 bin olduğunu söylemektedir.⁴⁵² Böylece, "değil sahip, bekçi bile olmadığımız gâvur İzmir" başta olmak üzere tüm Ege "temizlenir". Kuşçubaşı tüm bu eylemleri "fetih hareketi" olarak tanımlar.⁴⁵³ 19 Haziran 1918 tarihinde İngiliz İstihbarat servislerince Fransız Harbiye Vekaleti'ne sunulan bir raporda, sürülen ve öldürülen Rumlara ilişkin verilen sayılar, Kuşçubaşı'nın verdiği sayılara yakındır: "Trakya ve Anadolu'dan gönderilen nüfus 1.5 milyonun üstündedir; bu miktarın yarısı ya zor koşullar altında öldüler ya da katledildiler. Türk memur ve su-

448 D. Avcıoğlu, *Milli Kurtuluş...*, c. 3, s. 1138.

449 Celal Bayar, *age*, c. 5, s. 1568.

450 Halil Menteşe, *age*, s. 166.

451 *Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi*, s. 285, 287.

452 Cemal Kutay, *Birinci...*, s. 6. Kuşçubaşı'nın anılarından ayrıntılı aktarmalar yapan Celal Bayar da tek tek şehirlere ilişkin bazı sayılar verir. Bunların toplamı yukardaki toplam sayıyı vermektedir (Celal Bayar, *age*, c. 5, s. 1576).

453 Celal Bayar, *age*, s. 1577-1579.

baylar Hristiyanların artık Türkiye'de yaşamalarına izin verilmeyeceğini ve Rumların zorla Müslümanlaştırılacaklarını çekinmeden ilan ediyorlar. Rumların Türklerce el konulan emlâkının değeri 5 milyar Frank'ın üzerindedir."⁴⁵⁴

Batı Anadolu'da gündeme getirilen "Temizleme" eyleminin gerçek boyutları Mütareke sonrasında iyice açığa çıkmıştır. Özellikle Meclis'te sert tartışmalar olur. Konu ilk defa Meclis'in 4 Kasım 1918 tarihli, 11. Oturumunda ele alınmıştır. Aydın Mebusu Emanuel Emanuelidi Efendi, "Hükümet-i Sabika'nın icraatı hakkında" şimdiki Hükümet'in açıklama yapması amacıyla bir soru önergesi vermiştir. Önergesinde Ermeni Kıymı konusuna değinen Emanuel Efendi, Rum göçüne ilişkin şunları söylemiştir; "Rum unsurlarından 250 bin nüfus, hudud-u Osmani'den tart edilerek malları müsadere edilmiştir"; ayrıca, "550 bin Rum nüfus daha, Karadeniz, Çanakkale, Marmara ve Adalar denizleri sevahil ve havalisinde ve sair mahallerde katl ve imha edilmiş ve malları da zabt ve gasp edilmiştir."⁴⁵⁵

Keza 11 Aralık 1918'de, "Tekfurdağı Mebusu Dimistoklis ve Çatalca Mebusu Tokinidis Efendiler", Ayvalık, Edirne ve Çatalca bölgelerinden zorla yaptırılan göçler konusunda da soru önergeleri vermiş ve bazı sayılar bildirmişlerdir. Buna göre Edirne ve Çatalca bölgesinde, evleri ve malları yağmalanan ve zorla Yunanistan'a göçe zorlanan Rumların sayısı 300 bindir. Ayrıca bölgede çeteler katliamlar düzenlemişlerdir. Dilekçe sahipleri bölgedeki Ermenilerin de katledildiklerini aktardıktan sonra, yapılan katliamları, "Masakar Belanc" olarak tanımlamışlardır. Toplam kayıp 500 bin olarak bildirilmiştir.⁴⁵⁶

Ayrıca, bu katliamları yapan görevliler hakkında soruşturma açılması yerine bunların ödüllendirilmesi yoluna gidilmiştir. "Ameliye-i imhaiyye başında bulunmuş olan Edirne Valisi Hacı Adil Bey takiben Meclis-i Mebusan Riyaseti'ne getirildiği

⁴⁵⁴ A. M. G., 7 N 1653, No: AC3602, Confidential.

⁴⁵⁵ *Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi*, 4 Teşrinisani 1334 (1918), Pazartesi, 11. İnikad, s. 109.

⁴⁵⁶ *age*, 11 Kanunuevvel 1334 (1918), Çarşamba, 24. İnikad, s. 284-287.

gibi, mıntika-i memuriyetinde bu mebhasta maharet-i fevkala-
de göstermiş olan Tekfurdağı Mutasarrıfı Zekeriya Bey dahi
mükafaten Edirne Valiliğine terfi edilmiştir."⁴⁵⁷ Tekfurdağı Me-
busu Dimistokli Efkalidis Efendi, tüm bu kıyımların, İttihat ve
Terakki Hükümeti'nin Balkan Savaşı sonrası sistemli olarak
gündeme soktuğu Türkleştirme politikasının parçası olduğunu
söylemiştir. Bu politikaya yol açan neden, Rum nüfusunun yo-
ğun olmasıydı. Buna karşı hükümetin bulduğu çare, "Rumların
izale-i kesafeti usulü idi. Baktılar ki izale-i kesafet oldu, Al-
lah'tan da korkmak tabii kârları değildi. Bunların kesafeti izale
edildikten sonra vücutlarını kaldırmaya lüzum görüldü."⁴⁵⁸

D. Efkalidis Efendi, bu "temizlik" operasyonunda izlenen
plan hakkında da şu bilgileri verir; "(İttihat ve Terakki'nin)...
mevki-i tatbike koymak istediği siyaset-i dahiliye, İslamları zen-
ginleştirmek maksadıyla Hıristiyanların emvalini yağma ettir-
mek olmuştur. Aynı zamanda iki mütalaa-i siyasiye bir araya
gelmiştir. Yalnız emvalinin gasp ve yağma edilmesi değil, Rum-
ların... kesafetini izale siyaseti ve hatta bu tabir tearüf etmiştir:
İzale-i kesafet siyaseti imiş... İzale-i kesafet siyasetinin tatbiki
uğrunda... Rumları hudud-ı vatan haricine atmak için Hüküme-
tin tertibat-ı mahsusatı vasıtasıyla vücuda getirilmiş fedai çete-
ler ile evvelemirde kasabalarda, sokaklarda alameleinnas ne ka-
dar emlâk ve eşyaları varsa yağma ettirdikten sonra polis efen-
dilerin ve jandarmaların işmaz-ı aynı ve bazan de iştiraki tah-
tından Yunanistan'a gönderildi. Ahiren dahi baki kalan emval-i
gayri menkullerini ve mameleklerini de yağma etmişlerdir.
Şimdi bu hareket-i imhaiyye, her ne esbaba mebni ise, Edir-
ne'de başlamış ve yalnız Edirne'ye münhasır kalmayıp daha va-
si bir mahiyette tatbike başlanılmıştı."⁴⁵⁹

D. Efkalidis Efendi, "muhaceret, tehcir namı verilen" ve
kendisinin "tahrip ve imha siyaseti" olarak tanımladığı bu siya-

⁴⁵⁷ *age*, s. 285.

⁴⁵⁸ *age*, s. 289.

⁴⁵⁹ *age*, s. 287.

setin nasıl uygulandığı konusunda da ilginç açıklamalarda bulunmuştur. Buna göre; "güya o zaman da Venizelos'un siyasi acentaları tarafından burada şubeler teşekkül ederek onlar tesvilata kapılmış ve sui idareden gayri memnun olarak Yunanistan'a gitmek arzu-yı ihtiyarisinde bulunmuş gibi gösterilmiş ve (yukarda anlatılan baskı ve teröre maruz bırakıldıktan sonra T.A.)... bu insanlardan, bilmediği yerlere kendi rızası ile ve kernal-i tehalük ile gittiklerine dair... onlardan evrak-ı ibraiyye aldılar."⁴⁶⁰

Efkalidis Efendi, olaylar üzerine Talât Paşa'ya başvurduklarında, Talât'ın kendilerine, "Biz Türkiye'den kat'iyyen memnun değiliz, biz Venizelos'un fırkasına mensubuz. Yunanistan'a gideceğiz... Niçin bize mücadele etmiyorsunuz?", biçimindeki ifadelerin yer aldığı telgraflar gösterdiğini aktarır. Bundan daha da önemlisi, milletvekili olmasına rağmen kendi malı mülkü de yağma edilmişti ve mallarını geri istediğinde ise, yörede kurulmuş komisyona başvurup hakkını orada araması istenmiştir.⁴⁶¹

Konu üzerine tartışmalar 12 Aralık'ta da devam etmiştir. Tartışmalara katılan Ermeni Mebus Nalbantyan Efendi ise bu temizlik operasyonu ile Ermeni Kırımı arasındaki paralelliğe dikkati çekmiş; "gerçi Türkler tekrar tekrar yapılan zulümlerin, eylemlerin aleyhinde olabilirler, fakat yapılan mezalim Türkler namına yapılmıştır", demiştir. Eylemler 1913 yılından itibaren izlenen sistemli politikaların sonucudur ve "Türk hâkimiyetini sağlamak" adına yapılmıştır. Dolayısıyla Türklerin kolektif sorumluluğu söz konusudur.⁴⁶²

Tartışmalar sırasında, özellikle, Dimistokli Efkalidis Efendi'nin konuşmasına, Türk mebuslar, "Bulgaristan, Yunanistan'da böyle yapıliyordu" diyerek müdahale ederler. Verilen yanıtlarda, Türklerin de zulme uğradıkları, söylenir. Hatta bazı milletvekilleri, "biz bu tehciri komşularımızdan öğrendik. Ken-

460 *age*, s. 288.

461 *age*, s. 288.

462 *age*, 12 Kanunuevvel 1334 (1918), Perşembe, 25. İnikad, s. 316-317.

dimiz yapmadık", derler⁴⁶³ ve Rum mebusları, "Yunan Hükümeti'nin müdafileri" olmakla suçlanırlar.⁴⁶⁴ Ek bir bilgi olarak eklemek gerekir ki, özellikle dini temelde yaşanan ve "etnik temizleme" olarak adlandırılabilen bu politikalar Balkan devletleri tarafından da uygulanmıştır. Bu "katliam ve zorla kovmalar" sonucu, kurtulabilen yüz binlerce Müslüman, Anadolu'ya göç etmek zorunda kalmıştır. A. Toynbee Balkan Savaşı sırasında göç ettirilen Müslümanların sayısının 413 bin 992 olarak vermektedir.⁴⁶⁵ Ayrıca dönemin konsolosluk raporlarında da Balkanlarda karşılıklı izlenen "etnik temizlik" politikalarına ilişkin bolca bilgi bulmak mümkündür.⁴⁶⁶

463 *age*, s. 313-315.

464 *age*, 11 Kanunuevvel 1334 (1918), Çarşamba, 24. İnikad, s. 288, 290-294.

465 A. Toynbee, *The Western...*, s. 138.

466 Örneğin, Fransız Büyükelçi Bompar'ın raporlarından bazı kısımlar için Bkz. Y. H. Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, c. 2, Kısım 3, s. 256-260.

İkinci Bölüm

KIRIM KARARI VE SONRASI GELİŞMELER

I- KIRIM KARARINI KOLAYLAŞTIRAN FAKTÖRLER

Ermeni Kırımı, Anadolu'nun "tümör" sayılan Hristiyan unsurlardan temizlenmesi ve Türkleştirilmesi yolunda yapılan planlar çerçevesinde değerlendirilmelidir. 1914'te yapılan Rum göçü ve katliamlar daha sonrası için bir örnek teşkil etmiştir. Rumların tehcirini başarıyla tamamlayan İttihatçı yöneticiler, bundan cesaret de almışlardır. Çünkü artık bir halk topluluğunun gerekirse katledilerek de sorun olmaktan çıkartılması başarıyla uygulanmıştır. "İstanbul Polis Müdürü Bedri Bey'in kendisi, sekreterlerimden birine, Türklerin Rumları büyük başarıyla sürdüklerini ve aynı yöntemi imparatorluğun öteki milletlerine de uygulamaya karar verdiklerini söylemişti."¹ Şimdi bu noktada cevap verilmesi gereken soru şudur: Niçin Ermenilere yönelik imha Rumlara yönelik olanla kıyaslanmayacak derecede kanlı olmuş ve bir toptan imha hüviyetine bürünmüştür? Burada Dünya Savaşı'nın oldukça önemli olduğunu görüyoruz.

Büyük savaşların kitlesel katliamlar için son derece olumlu koşullar yarattığı genel olarak kabul edilen bir gerçektir. Batı

1 H. Morgenthau, *age*, s. 323.

Anadolu'da Rum göçleri sırasında savaşın henüz çıkmamış olması nedeniyle ciddi zorluklarla karşılaştıklarını planı uygulayanların kendileri aktarırlar. Sürgünler sırasında, Batılı devletlerle diplomatik ilişkileri koparmak istemeyen Osmanlı Hükümeti, gördüğümüz gibi aşırı dikkatli, olayla hiçbir alâkası yokmuş gibi davranmıştır. Hükümet yetkilileri kendilerini şikâyete gelen Rum Patrik'e, olayları "şahsi kızgınlık sonucu olarak bazı yurttaşların" eylemi olarak sunmuştur.² Bunun yanı sıra başka tedbirler de alınmıştır. Yukarda da gördüğümüz gibi, ahaliden zorla imzalatılan belgeler toplanmış ve göç eyleminin gönüllü yapıldığı ispatlanmak istenmiştir.³

Savaşın çıkması ise her türlü dış baskının ortadan kalkması anlamına geliyordu. Bu koşullarda Anadolu'nun Türkleştirilmesi çok daha rahat ve kolay olacaktı. Bu konuda gerekçe bulmak zor olmadı. Bazı bölgelerde Ermeni örgütlerinin ayaklanma hazırlığı içinde oldukları veya ayaklanma düzenledikleri iddiası Ermeni tehcirinin resmi gerekçesi olarak gösterildi. Ayrıca savaşla birlikte birçok Ermeni'nin Rusya'ya geçerek gönüllü Ermeni birlikleri oluşturmaları ve Ermeni çetelerinin Rus birliklerine savaş sırasında yol göstermeleri tehciire gösterilen diğer bir gerekçeydi. Van'da 1915 Nisanında başlayan ayaklanma "bardağı taşıran son damla" olur. Fakat göreceğimiz gibi, bu olaylar daha önceden planlanmış politikalar için sadece bir örtü görevini gördüler. Bölgedeki Ermeni komitacıların eylemlerinden bağımsız olarak Ermeni sorununun çözümü, Anadolu'nun Türkleştirilmesi çerçevesinde planlanmış bulunuyordu. Eğer Dünya Savaşı olmasaydı belki de çözüm, böylesi bir toplu imha kararının alınması biçiminde olmayabilirdi. Savaş ve Ermeni eylemleri bu planın, Rum göçlerinden daha kanlı biçimde yaşanması için zemin sunmuştur.

Savaş, İttihatçılar tarafından gerek Ermeni sorununu kesin olarak çözmek, gerekse "iç düşmanla" hesaplaşmak için kaçınıl-

² Y. H. Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, c. 2, Kısım 3, s. 254.

³ *Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi*, Devre 3, İçtimai senesi 5, c. 2; *age*, s. 288.

maz bir fırsat olarak değerlendirildi. Kendisi de orduda uzun süre subay olarak görev yapmış olan tanınmış tarihçi Ahmet Refik, 1919 yılında, Ermenilerin imha edilmesinin İttihatçıların milli gayeleri haline geldiğini yazar. İttihatçılar bu imha siyaseti sayesinde "Vilâyât-ı Sitte" diye anılan illerde Ermeni reformlarından kurtulmayı, böylece Ermeni "sorununu" kökten çözmeyi planlıyorlardı. Bu eylemler bahane olarak gösterilerek harekete geçilir. "Nihayet Ermenilerin Van kıtalı, askeri hareketlere engel teşkil etmeleri, İttihatçıların milli gayeleri için mühim bir fırsat vücuda getirdi. Adil ve kuvvetine güvenir bir hükümetin böyle bir vaziyet karşısında yapacağı şey, Hükümet aleyhine isyanları tahakküte tecziye eylemektir; fakat İttihatçılar Ermenileri imha etmek ve bu surette Vilâyât-ı Sitte meselesini de ortadan kaldırmak istediler."⁴

1. Savaş İttihatçılar İçin Tarihi Fırsattır

Türkiye'deki egemen kanı, Osmanlı Hükümeti'nin savaşa girmek istemediği ama buna zorlandığı doğrultusundadır. Büyük Devletlerin bastırmaları ve Osmanlı Hükümeti'nin zayıflığı nedeniyle bu güçlere karşı direnme şansının olmaması savaşa girişin nedeni olarak gösterilir. Hükümet, savaşa girmemek için elinden geleni yapmış ama sonuçta, istemeyerek de olsa savaşa sokulmuştu! Elimizdeki belgeler bu düşüncenin doğru olmadığını gösteriyor. Aşağıda da ayrıntısı ile ele alacağımız gibi, gerek 5. Şube soruşturmalarında, gerekse İttihat ve Terakki yargılamalarında ifadeleri alınan birçok kişi, İttihatçıların, özellikle savaşa girebilmek için çok yoğun çaba harcadıklarını söylemişlerdir. Savaşa, istenmeyerek değil, bazı temel sorunları çözeceğine olan inançla, bilinçli bir politika sonucunda girilmiştir.

Osmanlıları savaşa girmeye iten nedenleri, birbirine bağlı üç gruba ayırmak mümkündür.⁵ Birincisi, ülkeyi dağılmanın

4 Ahmet Refik, *İki Komite İki Kıtıl*, İstanbul, 1919. Metinde çevrimyazı yayını kullanılmıştır. Haz. Hamide Koyukan, Ankara, 1994, s. 27.

5 Savaşa girme meselesine burada ağırlıklı Ermeni Kırımını ile ilgili boyutu itibariyle değindik. Konunun genel boyutuna ilişkin yapılmış oldukça fazla

eşiğine getiren, iktisaden ve siyaseten ülkeyi yabancı ülkelere bağımlı hale getiren anlaşmalardan kurtarmaktır. Başta kapitülasyonlar olmak üzere Ermeni Reform Planı da dahil devletin iktisadi ve siyasi bağımsızlığının önünde bir engel olarak görülen tüm uluslararası iktisadi ve siyasi anlaşmalardan kurtulmak isteniyordu. İkincisi, Panturanist, Panislamist amaçlardır. Üçüncüsü, özellikle Balkanlarda kaybedilen toprakları yeniden kazanmak, imparatorluğu bugüne getiren Hristiyan topluluklardan intikam almaktır. Konumuz dışı olduğu için tüm önemi-ne rağmen, burada "iktisadi bağımlılık" ve Kapitülasyonlar sorununu ele almayacağız.⁶

a. Panturanist Amaç

Osmanlıların savaşa giriş nedenlerini en özlü anlatan sözlerden birisi Said Halim Paşa'ya aittir. Savaş başlamıştır. Paşa kabineyi evine davet eder ve şunları söyler; "Turan ve Mısır fütuhatı, Trablus, Tunus, Cezayir vs. gibi ameli rica edelim bırakalım."⁷ Bu çok geç kalmış bir iyi niyet çağrısıdır. Çünkü İttihatçılar, savaşı dağılan ve eriyen bir imparatorluğun çöküşünü engellemek, onu Doğu'ya genişletmek ve güvenilir soydaşlarla yeni bir imparatorluk kurmak için bir fırsat olarak ele alıyorlardı. Osmanlı kamuoyunda da bu savaşın "Türklük ve Müslümanlık için büyük bir fırsat olduğu inancı yaygın idi... (yönetici kadro-

çalışma vardır. Daha ayrıntılı çalışmalar için aşağıdaki kaynaklara başvurulabilir: Kurt Ziemke, *Die Neue Türkei*, Stuttgart, 1930; Ulrich Trumpener, *Germany and the Ottoman Empire*, New Jersey, 1968; Frank G. Weber, *Eagles on the Crescent, Germany, Austria and the Diplomacy of the Turkish Alliance 1914-1918*, Londra, 1970. Ayrıca döneme ilişkin tüm ülkelerin (Osmanlıları hariç) arşiv malzemeleri yayımlanmıştır. Türkiye'de, Osmanlıların savaşa giriş nedenleri konusunda yapılmış ciddi çalışma maalesef yok denecek kadar azdır.

6 Özellikle kapitülasyonlardan kurtulmak arzusunun Osmanlı yöneticilerinin savaşa girme konusundaki tercihlerini önemli ölçüde belirlediğinin altının çizilmesi gerekmektedir. Eğer Osmanlıların savaş politikaları konusunda bütünlüklü bir tablo elde edilmek isteniyorsa, iktisadi nedenlerin de mutlaka ayrıca ele alınması gerekir.

7 5. Şube Tutanakları, Said Halim Paşa'nın ifadesinden, s. 3.

ların) düşüncesine göre genel savaş Osmanlı için daha pek çok fırsatlar doğurmuştu ve ona eski büyüklük devrine dönmek imkânını verecek özde idi."⁸

Müslüman ve Türk topluluklara yönelik çalışmalar her ne kadar Balkan Savaşı sonrası resmi politika hüviyeti kazanmışsa da İttihat ve Terakki'nin, din ve kan kardeşleri arasında siyasi örgütlenme faaliyetlerine başlamaları, bu amaçla değişik bölgelere ajanlar yollamaları 1910 yılına kadar geri gitmektedir. Bu yıllarda, ilgili yerlerden İngiliz konsolosları, Orta Asya'ya yollanan ajanlar ve faaliyetleri hakkında ayrıntılı raporlar yollamaktadırlar. "O zamanlar bile, Enver Edirne'den ipek yolu boyunca bütün Türki halkların birliğini hayal ediyordu. Bir iddiaya göre, başkenti Semerkant olan yedek bir imparatorluk kurulduğu müddetçe, Yunanistan ve Sırbistan'ın bağımsızlıklarını kazanmalarından pek endişelenmiş görünmüyordu."⁹ Nitekim Balkan Savaşı biter bitmez Enver Paşa, ilk işlerinden birisi olarak Orta Asya Türkleri ile somut ilişkiler kuracak, bu bölge Teşkilât-ı Mahsusa'nın en önemli faaliyet alanlarından birisi olacaktır.

Hazırlanan genel savaş planı da anahatlarıyla, ideolojik yayılma ve soydaşlarla birleşme amacına yöneliktir. Osmanlı orduları esas olarak esir İslam kitlelerinin kurtuluşunu sağlamakla görevlendirilmişti. Bu genel Alman savaş stratejisinin bir parçasıydı. Kayzer'in, 30 Temmuz 1914'te, Petersburg Alman elçisinin bir telinin altına yazmış olduğu not bunu çok özlü olarak anlatır: "bizim Türkiye ve Hindistan'daki konsoloslarımız, adamlarımız vs. bütün İslam âlemini bu... menfur, yalancı, vicdansız ulusa (İngilizlere) karşı vahşi bir ayaklanmaya kışkırtmalı..."¹⁰

Savaşla birlikte Türk Ordularının komutasını da üstlenen Alman Genelkurmayı bu amaca yönelik askeri planlar yapar.

8 Y. H. Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, c. 3, Kısım 1, s. 65.

9 J. Landau, *age*, s. 51 (benzeri rapor örnekleri için Bkz. ş. 48-55).

10 Y. H. Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, c. 3, Kısım 1, s. 317

Açılan tüm cephelemlerle elde edilmek istenen amaç, Kuzey Afrika ve Hint Müslümanlarına ulaşmak, Orta Asya Türkleri ile birleşmektir. Nitekim, savaşa resmen girilmesinin ertesi günü 11 Kasım'da, İttihat ve Terakki Partisi şubelerine yolladığı bir yazıda, "Halkımızın ve vatanımızın, tüm soydaşlarımızı kapsayan ve birleştiren doğal imparatorluk sınırlarına ulaşmak ulusal ideal için Moskof düşmanını yok etmek zorundayız", denir.¹¹ 6 Aralık 1914'te Kars'ı almak için İstanbul'dan ayrılan Enver'in amacı kendi sözleriyle, "Afganistan üzerinden Hindistan'a gitmekti."¹² 2. Ordu Kurmay Başkanı Albay von Frankenberg'in kurmay subayı Ali Fuat Erden anılarında buna ilişkin canlı bir hatırasını aktarır: "Reisi (von Frankenberg'i) ordu erkân-ı harbiyesinin bulunduğu büyük odada, bir coğrafya atlası üzerine eğilmiş Türk erkân-ı harp zabitleriyle beraber, Devlet-i Osmaniye'nin bu harb-i umumi neticesinde kazanacağı hududun teferruatını muhakeme etmekle meşgul buldum... Bu hudut Kafkasya'nın şimali'nden, Volga nehri civarından geçiyor, Mısır'ı da kati surette ihtiva ediyordu. Şimdiki münakaşa Kırım ve Türkistan'a aitti."¹³

Savaşa bu hülyaları gerçekleştirmek için girildi. "Savaş planının ana çizgileri ideolojik bir yayılma ve soydaşlarla birleşme (*irredenta*) amaçlarını açıkça kanıtlar. Osmanlı Orduları esir İslam kitlelerin kurtuluşunu sağlamakla görevlendiril(di)."¹⁴ Ermeniler bu amaç için arada büyük bir engel teşkil ediyorlardı ve bu engelin ortadan kaldırılması gerektiğine de inanılıyordu. "Ermenilerin zoraki sürgünü, kısmen, Türkiye ile Rus sınırında yaşayan Türki gruplar arasındaki engeli kaldırma arzusundan kaynaklanmış görünüyor."¹⁵ Enver Paşa, 1918 Ekim ayında kardeşi Nuri'ye, Türkler arasındaki toprak birliğini sağlamak amacıyla, Azerbaycan'ı Rus ve Ermenilerden temizlemesini emreder.¹⁶ Aynı yılın sonlarında Dahiliye Nazırı Mustafa Reşit Pa-

11 Tekin Alp, *Türkismus...*, s. 50.

12 Liman von Sanders, *Fünf Jahre Türkei*, Berlin, 1919, s. 51.

13 General Ali Fuat Erden'in anılarından aktaran Y. H. Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, c. 3, Kısım 1, s. 198.

14 T. Z. Tunaya, *age*, c. 3, s. 508.

15 J. Landau, *age*, s. 52-53.

16 *age*, s. 54.

şa'nın da Meclis-i Mebusan kürsüsünden söylediği gibi, "Avrupa'da zuhur eden muharebe-i umumiyyeye bir zaruret-i mübreme olmaksızın... hayalperestane ve emelcuyane bir fikir ile memleket muhabereye sevkedildi... Hayal hakikate tercih olundu."¹⁷

Orta Asya Türkleri ile birleşme hayali ve Ermenileri de arada bir engel teşkil ettikleri için ortadan kaldırmak gerektiğine olan inanç yaşanan yenilgilere rağmen, savaş sonrası Ermenilere yönelik Osmanlı-Türk politikalarını belirleyen önemli bir faktör oldu. 18 Şubat 1920'de İstanbul'da Türk Ocağı tarafından düzenlenen bir mitingde, Müttefik güçlerin Ermenistan'ı akraba halkların birleşmesine karşı bir engel olarak kurdukları söylenir ve "bu engeli tamamen ortadan kaldıracacağız", denir.¹⁸ Ankara'da kurulan genç ulusal hükümetin Ermenistan'a karşı ana politikasında da bu ilke etkili olur. Hariciye Vekili Ahmet Muhtar 8 Kasım 1920'de, Ermenistan'a Müttefiklerce, "bizim şark ile ittisalimizi kesmek" vazifesinin verildiğini söyler. "Büyük bir islâm muhiti ortasında bulunan Ermenistan(ın)... siyaseten ve maddeten ortadan kaldırılması elzemdir."¹⁹

b. Kaybedilen Toprakları Geri Almak ve İntikam Duygusu

Toprak kayıplarını "unutmak istememe" ve "intikam" duygusu, I. Dünya Savaşı'na giriş nedenleri içinde en önemlilerden bir tanesidir. "Osmanlı İmparatorluğu'nun cihan harbine girişinde başlıca iki amil müessir olmuştur sanıyorum. Bunun biri daha ziyade psikolojik, ruhi bir amildir (ve)... menbaini bilhassa Balkan felaketinden alır. Balkan Harbi memleketin beklemediği bir hezimetle neticelendi... Umumi harbin patladığı gün, kalbinde Balkan felaketinin acılarıyla intikam ateşi ile yanan her Türk, lekelenen namusunu temizlemek için fırsat gününün geldiğini sezdi... yine her Türk, iki asırdan beri Avrupa'nın memleketine

17 Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, s. 361.

18 Times, 19 Şubat 1920.

19 Kazım Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, İstanbul, 1960, s. 901.

karşı takip ettiği siyasetin kendisini nereye düşürdüğünü biliyor ve bunun hesabını görmek istiyordu."²⁰ Bir "haçlı seferi" sonucu ellerinden alınan bu toprakların geri alınması bir namus sorunu gibidir. "Her yerde son Haçlı Seferi'nin yarattığı bu sefaletin izleri görülüyor. Düşmanın yaptığı, hem de İstanbul'un burnunun dibinde yaptığı bütün vahşeti size anlatabilseydim, uzaktaki zavallı Müslümanların başına neler geldiğini anlardınız. Ama kinimiz kuvvetleniyor: İntikam, intikam, intikam... Başka kelime yok."²¹

Toprak kayıplarının etkisi o denli büyüktür ki, Meclis-i Mebusan'ın 1914 yılında açılış konuşmasını yapan Halil Mentşe şunları söyler: "Başka milletler harben kaybettikleri vatan parçalarını unutmazlar, gelecek nesillerin önünde onları daima canlı tutarlar. Onlarla birlikte felaket sebepleri de daima yaşar. Bu suretle aynı sebeplerin felaketli neticelerinden geleceği korurlar. Bu yüce kürsüden milletime tavsiye ederim: Unutmamasını! Hürriyet ve Meşrutiyet meşalesi nurunun beşiği olan sevgili Selanik'i, yeşil Manastır'ı, Kosova'yı, İşkodra'yı, Yanya'yı, bütün güzel Rumeli'yi unutmamasını tavsiye ederim." Meclisten "unutmayacağız" sadaları ile yanıt verilir.²²

Kaybedilen toprak parçalarını geri almak, özellikle İttihatçı yöneticilerde bir fikri sabit halini almıştır. "Ecdat kanıyla sulanmış o ovaları, o yaylaları insan nasıl unuttur, tam 400 sene, Türk akıncılarının at koşturdukları o meydanları, camilerimiz, türbelerimiz, tekkelerimiz, köprülerimiz ve kalelerimizle onları dünkü uşaklara bırakmak ve Rumeli'den kovularak Anadolu'ya geçmek insanın tahammül edemeyeceği bir şeydir. Bulgarlardan, Yunanlılardan, Karadağlılardan intikam almak için ömrümün bundan sonraki yıllarını seve seve fedaya hazırım."²³ Anı sahibi, Enver Paşa'nın bunları söylerken heyecanlandığını, yü-

20 M. Cemil Bilsel, *Lozan*, İstanbul, 1933, c. 1, s. 125-26.

21 Şükrü Hanioglu, *Kendi Mektuplarında Enver Paşa*, İstanbul, 1989'dan aktaran Orhan Koloğlu, "Enver Paşa Efsanesinde Alman Katkısı (1908-1913)", *Tarih ve Toplum*, Sayı 78, Haziran 1990, s. 22.

22 T. Z. Tunaya, *age*, c. 3, s. 465.

23 H. Ertürk, *age*, s. 121.

zünün kızardığını ve gözlerinden şimşekler çıktığını söyler.

İttihatçı kadroların mektuplarında da bu intikam duygusunu okumak mümkündür. "Biz ittihatçılar Edirne'nin camilerini, medreselerini ve Müslümanlarını kurtarmakla iftihar ederiz. Bu intihapta muvaffak olursak inşallah Rumeli'ye yine gitmek ümidini Allah'tan kesmiyoruz. Şimdi gemi almakla meşgulüz. İnşallah köpek Yunanla boy ölçüşeceğiz."²⁴ Dönemin basınının da ruh hali farklı değildir. "Ah, vah", "Sana Doymadan" dizeleleriyle kaybedilen topraklar üzerine şiirler düzülüyor, "Kin" başlıklı şiirler yayınlanıyordu. "Kabrinde müsterih uyu ey namdar atam... / Evladının bugünkü adı Sâdi İntikam"²⁵

Özellikle Balkan yenilgisi ile ortaya çıkan acı bir türlü unutulamıyordu. "Balkanlılar Rumeli'yi bir Türk mezbahasına çevir(mişlerdi)... Türkler bu acıyı unutmadılar. Rumeli'nin kaybediliş menkıbelerini canlandırıdılar. Mekteplerde talebeye, evlerde çocuklara, kışlalarda askerlere bu menkıbeleri anlatarak milli bir ruh, milli bir hınç uyandırdılar. Türklüğe yapılan hakaretin ve zulmün, bir gün hesabını görmek ruhunu aşıladılar. Haritalarda Rumeli siyaha boyanarak gösterildi. Bütün ordu lekelenen namusunun intikamını almaya tahrik edildi. Asker her gün '1328'de Türk namusu lekелendi ah. Ah, ah, ah, intikam!' şarkısıyla talimine gidiyordu. Köyüne dönen asker bu şarkıyı söyleyerek ekin ekiyordu. Umumi harbin patladığı gün, kalbinde Balkan felaketinin acılarıyla intikam ateşi yanan her Türk, lekelenen namusunu temizlemek için fırsat gününün geldiğini sezdi."²⁶

Çocuklar bile intikam duygusuyla dolup taşmaktaydı. "Balkan Harbi'nin bittiği o meyus ateşli yıld. Biz küçükler bir bakıma zaruretle baş eğmeyi öğrenmiş olan büyüklerden daha fazla hazmedilmemiş mağlubiyetin acısı içindeydik. Bütün mekteplerde güfteleri bestelerinden, besteleri güftelerinden ga-

24 Erzurum ve Van vilâyetleri İttihat ve Terakki Cemiyeti Müfettişi Hilmi'nin bir Kürt ağasına, Ağustos 1914'te yazdığı mektuptan (kendi arşivim).

25 Celal Bayar, *age*, c. 4, s. 1082.

26 C. Bilsel, *age*, c. 1, s. 126.

rip intikam marşları söyleniyordu."²⁷ Savaş, tarihi bir fırsattı ve bu fırsat kaçırılmamalıydı. "Haksız ve zalim Avrupa'dan intikamımızın alınacağı gün gelmiştir."²⁸

Meclis-i Mebusan'ın 21 Aralık 1914 tarihli oturumunda orduya cesaret verici bir mesaj gönderme kararı alınır ve şöyle denir: "Milletin ihtiyarından gencine, şehitlerinden dirilerine varıncaya kadar asırlardan beri bekliyen intikam günü işte geldi. Osmanlılığın ve Müslümanlığın en büyük düşmanı olan Moskoflarla ve müttefikleri İngiliz ve Fransızlarla karşı karşıya bulunuyorsunuz. Onları tepeleyiniz ve şimdiye kadar söndürdükleri ocakların, açtıkları yaraların, ayaklar altında bıraktıkları şehitlerin intikamını alınız."²⁹ Teşkilât-ı Mahsusa birlikleri Ağustos-Eylül aylarında Rusya içlerine seferler düzenlerlerken, bölge halkına dağıtılan bildirilere şunlar yazılır: "Rusya'nın başına gelen bu felaketten artık şimdiden istifade etmezsek ne zaman istifade edeceğiz?... Ey ehl-i iman işte bizim sabahımız doğuyor... Şehitlerimizin kanlı kefenlerle mezarlarında çıkıp, 'İntikam, intikam' diye bağırdıklarını duyacağız."³⁰

Uzun yıllar Osmanlı ve daha sonra Cumhuriyet hariciyelerinde görevlerde bulunmuş üst düzey bir diplomat anılarında Ermeni Kırımı'nın nedenlerine ilişkin şu tesbiti yapar: "Harp esnasında birtakım cinayetler irtikâp edildi!... Bu cinayetler birçok sebepler dolayısıyla vâki olmuştur... Yalnız hatırlatırım ki: Balkan Harbi'nde 350 bin Müslüman katledilmiştir... bu harp devletimiz için bir mevcudiyet harbi idi zuhur eden fecayii yapanların kısmen intikam hissine tabi oldukları unutulmamalıdır."³¹

27 Ahmet Hamdi Tanpınar, *Sahnenin Dışındakiler*, İstanbul, 1973, s. 54.

28 C. Bilsel, *age*, s. 127.

29 Y. H. Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, c. 3, Kısım 1, s. 427.

30 A. Mil, *age*, Tefrika No: 9, 10 İkinciteşrin 1933.

31 Galip Kemali Söylemezoğlu, *Başımıza Gelenler, Yakın Bir Mazinin Hatıraları, Mondros'tan Mudanya'ya 1918-1922*, İstanbul, 1939, s. 128.

c. Ermeni Reformları ve Savaşa Girme İlişkisi

Osmanlı yöneticilerini savaşa sokan en önemli nedenlerden biri, İmparatorluğu bir cendere gibi sıkı, yabancı anlaşmalardan özellikle de kapitülasyonlardan kurtulmak arzusuydu. Cemal Paşa anılarında bunu çok açık dile getirir: "bizim yegâne gayemiz bu harb-i umumî sayesinde istiklali dahilimize birer darbe teşkil eden ne kadar mukarreat-ı düveliye varsa bunların kaffesinden kurtulmak... Kapitülasyonları ve Cebel-i Lübnan imtiyazâtını ref etmek ahz-ı amâlımız olduğu gibi son zamanda Rusya'nın cebir ve tazyiki eseri olarak kabul ettiğimiz Şarkî Anadolu ıslahatına ait itilafnameyi de yırtmak istiyorduk."³² Ermeni Reformları, yabancıların baskılarına neden olan ve kurtulmak istenilen anlaşmaların başında geliyordu.

Osmanlı yöneticileri, büyük devletlerin Ermeni reform planlarına, Anadolu'nun taksimi çerçevesinde yaklaştıklarını biliyorlardı. Gördüğümüz gibi, reform görüşmelerine katılan bütün taraflar için bu son derece açık bir gerçektir. 1 Ağustos 1913'te Alman Büyükelçi Wangenheim, "Rusya Ermenistan'ın otonom olmasını istiyor... (ama) otonomi İstanbul'a giden yolda bir adım olarak düşünülmektedir", diye tel çeker.³³ Bu nedenle, Osmanlı yöneticileri, Rusya'nın taraf olarak imzaladığı Ermeni reformu ile Anadolu'nun da taksim edilme işinin esas olarak tamamlandığına, bu toprakların elden gitmiş olduğuna inanıyorlardı. Savaş sonrasında yayımlanan anılarda, Ermeni Reformu'nun aslında Anadolu'nun taksimi demek olduğu çok açık dile getirilir; "(Rusya)... Türkiye'ye bir Ermeni reform tasarısı empoze etmek için İngiltere'nin de işbirliğini sağlamıştı. Bu politika uygulansaydı, Doğu Anadolu, Türkiye'den kopacaktı. Rusya, Alman direnişi ile karşılaşmamış olsaydı daha 1912 yılında Türkiye'yi parçalayacaktı."³⁴

32 Cemal Paşa, *age*, s. 502.

33 Aktaran, Wolfgang Gust, *age*, s. 153.

34 Halil Mentеше'nin, tutuklu bulunduğu Mondros'tan, İngiliz Başbakanı Llyord George'a 31.7.1919'da yazdığı mektup. Aktaran Bilal Şimşir, *Malta Sürgünleri*, Ankara, 1985, s. 276.

Osmanlı yöneticileri savaşa girmeyi gerekçelendirirken ve niçin kaçınılmaz olduğunu halka anlatırken bu argümanı sıkça kullanmışlardır. Özellikle 1914-6 döneminde işlenen ana tema şudur. "Rusya bizim öteden beri en azılı düşmanımızdır ve gözünü İstanbul ve Boğazlara dikmiştir. İngiltere ve Fransa öteden beri Osmanlıların ve hele İslam dünyasının düşmanıdır... Balkan savaşından sonra bu üç devlet Osmanlı Asyasını bölüşmüşlerdir."³⁵ Sadrazam Sait Halim Paşa'nın, Eylül 1916'da toplanan İttihat ve Terakki kongresine sunduğu raporda da işlediği konu aynıdır. Osmanlı toprakları üzerindeki Rus, İngiliz, Fransız emelleri, "Balkan harbini müteakip Anadolu'nun taksimi için bugünkü İtilaf devlerinde görülen isticlal ve asabiyet memleketin başına büyük bir felaketin dolaşmakta olduğunu hissettirecek derecede idi."³⁶

Bu nedenle Ermeni Reformlarının kabul edilmesi ile Türkiye'nin özellikle de Almanların yanında savaşa girmiş olmaları arasındaki bağın rastlantı olmadığını söylemek mümkündür. "Ermeni(ler konusundaki) düzenlemelerin, Türk İmparatorluğu'nun birliği için yarattığı tehlike İstanbul'da doğru tahmin edildi. Dünya Savaşı'ne girişle anlaşmanın iptali (bu nedenle) aynı andadır. Bu ayak bağından kurtulmak arzusu, Türklerin Almanlar yanında savaşa katılma kararını önemli ölçüde belirlemiştir."³⁷

Nitekim, reformlardan kurtulma çabası savaşa girmeden önce başlar. Eylül ayında, Reform planı için vali olarak atanan Hollandalı Westenek'in göreve başlaması, "dünyanın içinde bulunduğu kritik durum" nedeniyle ertelenir ve ülkesine gönderilir.³⁸ Diğer genel vali Hoff da aynı akıbete uğrar. Onun da görevine son verilir ve Şubat başında 6 aylık ücreti tazminat olarak kendisine ödenir.³⁹ Savaş ile birlikte ilk yapılan işlerin

35 Y. H. Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, c. 3, Kısım 1, s. 274.

36 *age*, s. 281.

37 Kurt Ziemke, *age*, s. 271.

38 Institut für Armenische Fragen (Hrsg), *Tagebücher von Westenek*, Münih, 1986, s. 69-74.

39 PA-AA/ R 14085. Wangenheim'ın 2 Şubat 1915 tarihli raporu.

arasında 8 Şubat 1914 tarihli Yeniköy Ermeni Reform anlaşmasını iptal etmek gelir. 16 Aralık 1914 tarihli bir tebliğ ile bu anlaşmanın geçersiz olduğu ilan edilir.⁴⁰ Önemli olan bu anlaşmanın Osmanlı devletini Avrupa devletler topluluğuna bağlayan diğer anlaşmalarla birlikte iptal edilmiş olmasıdır (ayrıntılı bilgi aşağıda). Osmanlı Hükümeti bu kararla birlikte hem her türlü uluslararası hukuki bağlantıdan kendisini kurtarmış oluyor hem de yabancı devletlerin kendi içişlerine müdahale etmelerinin hukuki temelini ortadan kaldırıyordu.

ç. Ermeni "Nankörlüğü"

Reform paketi yanı sıra Ermenilerin durumunu olumsuz kılan başka önemli bir faktör daha vardır. Ermeni Örgütlerinin, Balkan Savaşı'nı fırsat bilerek, Türklerin zayıf anlarından yararlanmak istemeleri, İttihatçılar için kolayca hazmedilebilecek bir davranış değildi. Üstelik bu örgütler, İttihatçıların, reform meselesini bir iç mesele olarak ortak halletmek, Rusya ve yabancı güçlerin Osmanlıları parçalama politikalarına alet olmamak yolundaki tekliflerini de reddetmişlerdi. "Bu arada Ermenileri hatarnâk (tehlikeli) yoldan döndürmek için Dahiliye Nazırı Talât Bey'le birlikte Taşnaksutyun rüesasası ile birçok müzakerelerde bulunduk... Bunlara, 'Bu tedbir Rusya'nın bir kapanıdır; siz de düşmeyin, biz de düşmeyelim... Geliniz vazgeçiniz, şu ıslahatı elbirliği ile yapalım', dedik. Fakat bu hayalperverleri ikna etmek kabil olmadı."⁴¹

İttihatçı yöneticiler Ermenilerin bu tutumlarını hiç affetmediler. Döneme ait birçok anıda, Ermenilerin bu yaptıklarını büyük bir 'nankörlük' olarak değerlendirdiklerine ilişkin bolca ifade vardır. 12 Mayıs 1915'te Talât Paşa kendisini ziyarete gelen Vartkes'e şunları söyler: "Zayıf olduğumuz günlerde... sizler boynumuza çöktünüz ve Ermeni Reformlarını ortaya attınız. Bundan dolayı biz de içinde bulunduğumuz durumun bize sunduğu imkânı kullanacak ve halkınızı öylesine dağıtacağız

40 Y. H. Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, c. 3, Kısım 3, s. 12.

41 Halil Menteşe, *age*, s. 175.

ki, elli yıl Reform fikri kafanızdan çıkacaktır." Vartkes'in "Abdülhamit'in eserini devam mı ettireceksiniz?" sorusuna Talât, "Evet", diyecektir.⁴² İttihat ve Terakki Hareketi'nin önemli siması Halil Menteşe, savaştan sonra, tutsak edildiği Malta'dan İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Curzon'a şunları yazıyordu: "Ermeniler, Balkan uluslarını taklit ettiler ama coğrafyalarının farklılığını göz önünde tutmadılar. Tanrı, 30 milyondan fazla Türk'ün ve Kürt'ün arasına 2-3 milyon Ermeni yerleştirmişti... Şu halde doğaya karşı bir savaşa girişmişlerdi. Yıkıcı yöntemlerle azınlığın çoğunluğa hükmetmesini sağlamaya kalkıştılar. Ve beceriksizliklerinin acısını çektiler."⁴³

1909-1919 yılları arasında uzun yıllar İstanbul'da Avusturya Elçiliğinde askeri ateşe olarak görev yapan Pomiankowski, bu konuya ilişkin son derece önemli bir gözlemini aktarır: "birçok Türk aydını bana kendiliğinden, Osmanlı İmparatorluğu'nun son yıllarda ve özellikle de 200 yıldır sürekli bir biçimde Avrupa ve Asya (Kafkasya) eyaletlerini kaybetme nedenlerinin, daha önceki padişahların aşırı hümanist davranmalarında aranması gerektiği mealinde sözler söylediler. Eğer kendilerine kalsaydı, elde edilen eyaletlerin nüfusu ya zorla İslamlaştırmalı ya da kökleri kazınmalıydı. Bu yaygın kanı bağlamında, Jön Türk Hükümeti'nin, önlerine çıkan imkânı kullanarak, daha önceki sultanların hatalarını hiç değilse kısmen düzeltmek ve böylece son anda imparatorluğun başka ameliyatlarla bir yerlerinin koparılmasına engel olmak istediklerine savaştan önce karara varmış oldukları şüpheye yer bırakmayacak kadar açıktır. Büyük bir ihtimalle, bu düşünce ve amaç, Babiâli'nin merkez güçler (Almanya vb.) yanında yer alma kararlarını... önemli ölçüde belirlemiştir."⁴⁴

42 J. Lepsius, *Der Todesgang...*, s. 195-96.

43 FO 371 / 5153 / E.2476 Malta, Polverista, 16. 3. 1920, aktaran B. Şimşir, *age*, s. 279-280. Elimizdeki bazı İngiliz belgelerinin, Bilal Şimşir ve Jaeschke tarafından aktarıldığı durumlarda bu çeviriler ve V. N. Dadrian'ın Türkçe'ye çevrilen *Ulusal ve Uluslararası Hukuk Sorunu Olarak Jenosid* adlı eseri esas alındı.

44 Joseph Pomiankowski, *Der Zusammenbruch des Osmanischen Reiches, Erinnerungen an die Türkei aus zeit des Weltkrieges*, Zürich, Leipzig, Viyana, 1928, s. 162.

Benzeri saptamayı birçok yabancı gözlemci de yapmaktadır. Jön Türk yetkilileri ile daha sık görüşme şansına sahip olan Amerikan büyükelçisi Morgenthau şunları aktarır: "savaş koşulları Ermenilerin yakasına yapışmak için Türk hükümetine uzun süreli bir fırsat sağladı. 1914 baharında Ermeni ırkını yok etmek için planlarını hazırladılar. Kendi atalarını, Hristiyan ırkları, onları kendilerine tabi kıldıkları sırada yok etmeyi ya da Muhammedizm'e döndürmeyi ihmal ettikleri için eleştiriyorlardı. Şimdi... atalarının 15. yüzyılda gözden kaçırdıkları bu işi yapmanın tam zamanı olduğunu düşündüler. Planlarını uygulamaya koyduklarında Büyük Güçler'in kendilerini bir oldubitti karşısında bulacakları ve işlenen cinayete göz yumacakları sonucuna vardılar."⁴⁵ İstanbul ABD Yüksek Komiseri ve Dışişleri Bakanlığı Özel Yardımcısı olan Louis Heck de, I. Dünya Savaşı'nın Türkler tarafından böylesine bir fırsat olarak kullanıldığını aktarır: "Jön Türk Hükümeti, Küçük Asya'daki Ermeni nüfusu yok etmeyi denemek ve böylece 'Ermeni Sorunu'ndan kendisini nihai olarak kurtarmak için savaş koşullarının sağladığı fırsattan yararlandı."⁴⁶

Alman konsolosluk raporlarında da bu doğrultuda yapılmış onlarca gözlem vardır. Bu anılarda, İttihatçı yöneticilere ait olduğu söylenen sözler de aktarılır. Almanya'nın Erzurum Konsolosu Scheubner-Richter 28 Temmuz 1915'teki raporunda, "Ermenilere karşı hareketlerinin nihai amacının bunların... tamamen imhası olduğunu dobra dobra kabul (itiraf) ediyorlar. 'Savaştan sonra Türkiye'de hiç Ermeni kalmayacaktır' sözü kelime kelime önde gelen bir kişiye aittir."⁴⁷ Sürgün ve Kırım olaylarını gözleriyle gören Konsolos Rössler, Halep'ten 27 Temmuz 1915'te olayların tek anlamının, İttihatçıların amacının, hiç kuşkuyla yer bırakmayacak biçimde, savaşın yarattığı imkânları kullanarak, mümkün olan en azını hayatta bırakarak Ermeni so-

45 H. Morgenthau, *The Tragedy of Armenia, the Greatest Horror in History*, Londra, 1918, s. 6.

46 FO 371 / 3658 / 75852 Dosya 441,2 (19 Mayıs 1919).

47 PA-AA / Bo. Kons. / c. 169, Scheubner Richter'in 28 Temmuz 1915 tarihli raporu.

rununu kesin olarak çözmek olduğunu aktarır.⁴⁸

Talât Paşa'nın Haziran 1915'te Alman konsolosluk görevlisi Dr. Mordtman'a söylediği sözler çok açıktır. Büyükelçi Wangenheim, bu konuşmayı, "Ermenilerin sürgün edilmelerinin sadece askeri nedenler göz önüne alınarak yapılmadığı açıktır", diyerek, 17 Haziran 1915'te Berlin'e aktarır; "Babiâli, Dünya Savaşı'nı, iç düşmanlarını (yerli Hristiyanları), dış ülkelerin diplomatik müdahaleleriyle rahatsız edilmeden, temelden temizlemek için kullanmak istemektedir."⁴⁹ Mordtmann, Talât Paşa'nın bu sözleri kendisine, "Amerikan Büyükelçisi Morgenthau'ya hükümetin hedefi olarak hiçbir şeyi saklamaya gerek görmeden (bütün çıplaklığıyla) söyledim", diyerek aktardığını yazmaktadır.⁵⁰ Ve yine Talât Paşa, Wangenheim'in ölümü üzerine göreve gelen Alman Büyükelçisi Metternich'in Ermeniler adına hakemlik yapmak ve İttihat ve Terakki'nin işlerine fazlasıyla karışmak istemesi üzerine, elçinin geri alınması için Berlin'e muhtıra verir. Burada savaşın Türkler için bu problemi çözmenin büyük imkânını verdiğini söyler ve ekler, "bu iş şimdi yapılmalıdır; savaştan sonra çok geç olacaktır."⁵¹

Avusturya Büyükelçisi Pallavicini, Halil Menteşe'nin, "Bakan arkadaşlarının, Ermeni sorununu savaş sırasında, kendi usülleriyle çözmeyi ve Büyük Devletleri olmuş bitmiş bir olayla karşı karşıya bırakmayı amaçladıklarını çok açık söyledi(ğini) ve itiraf etti(ğini)" aktarır.⁵² Özetle savaş, Ermeni sorununun "bir daha hiçbir biçimde ortaya çıkmaması amacıyla, son derece radikal tarzda çözümü için kullanıldı."⁵³ Savaşın imkânları kullanılarak Ermenilerin katledilmesi, İttihat ve Terakki önderleri tarafından büyük bir siyasi rahatlama olarak kabul edildi. Bū-

48 PA-AA/ R 14087, 27 Temmuz 1915 tarihli rapor.

49 PA-AA/ Bo. Kons./ c. 169, Wangenheim'in 17 Haziran 1915 tarihli telgrafı.

50 PA-AA/ Bo. Kons./ c. 169, Wangenheim'in, Halep Konsolosu'na 7 Haziran 1915 tarihli teline Mordtmann'ın notu.

51 U. Trumpener, *age*, s. 127.

52 Wien, HHStA PA XII 463 Konstantinopel, 7 Kasım 1915, Nr. 93/ P. B. Artem Ohandjanian (der.), *Österreich-Armenien 1872-1936*, c. VII, s. 4818.

53 K. Ziemke, *age*, s. 271.

yük bir Türk dostu olan Ernst Jäckh, Eylül-Ekim 1915 arasında Türkiye'ye yaptığı bir gezi sonrası yazdığı 22 sayfalık raporunda bu konuya ilişkin olarak şu görüşlere yer verir: "aslında Talât, Ermeni halkının imhasını açıkça siyasi bir rahatlama olarak görüyordu."⁵⁴

Savaşa girmek ve Ermeni Kırımı, Anadolu'nun taksimi anlamına gelen Ermeni planını boşa çıkarmıştır. Y. H. Bayur'un deyişiyle, "artık Ermeni tehciri yapılmıştır. Doğu ve Orta Anadolu'da Ermeni kalmamış denecek bir durum vardır. Bundan sonra üçlü anlaşma devletleri paylaşma görüşmeleri sırasında ve varılacak anlaşmalarda Büyük Ermenistan, Küçük Ermenistan gibi tâbirler kullanırlarsa da bunlar... birer coğrafya tabirinden başka bir öz taşımamakta(dır)."⁵⁵ Dolayısıyla buralar üzerinde, "bağımsızlık, muhtariyet gibi şeyler" düşünülmesinin pratik hiçbir anlamı kalmamıştır artık. Ermeni Kırımı sonucunda Anadolu'da bir Türk devleti oluşturmak için gerekli koşullar yaratılmış gibidir. Yukarda da aktardığımız gibi, Halil Menteşe bu ilişkiye dikkat çeker ve "Şark vilâyetlerimizi Ruslarla işbirliği yapmış olan Ermeni komitacılarından temizlememiş olsaydık, milli devletimizin tekeyyününe de imkân kalmayacaktı", der.⁵⁶

2. Savaş Bilinçli Bir Tercih Oldu

1918 Kasımında Meclis'te oluşturulan soruşturma komisyonunda hükümet üyelerinin verdikleri ifadelerden, İttihat ve Terakki yöneticilerinin, Almanların yanında savaşa girmek için yoğun bir çaba harcadıkları anlaşılmaktadır. Bu doğrultuda sistemli hazırlıklar yapılmıştır: "Şu geçen zamanlar zarfında İtilaf devletlerine karşı bitaraflığı ihlal edecek ne gibi muamele yapmak mümkün ise hepsi yapıldı... Romanya-Bulgaristan tarikiyle İs-

⁵⁴ A. A. Türkiye 158/ 14, 18, 17 Ekim 1915.

⁵⁵ Y. H. Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, c. 3, Kısım 3, s. 22.

⁵⁶ Halil Menteşe, *Cumhuriyet*, 9 Kasım 1946, Hatıra 24'ten aktaran Y. H. Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, c. 2, Kısım 4, s. 654-655.

tanbul'a sivil kıyafetinde Alman neferat ve zabitanı gelmekte devam ediyordu. Bunu bizden evvel İtilaf süferası haber alıyordu ve biz de onlardan duyuyorduk."⁵⁷

Bu hazırlıklar bir tek Alman uzmanların, savaş gemilerinin getirilmesi ile sınırlı değildir. Özellikle Rusları savaşa sokmak için yoğun çete eylemleri düzenlenmiştir. Bu, Alman Genelkurmayı'nın "Hindistan, Mısır, Kafkasya'daki... Müslüman fanatizmini ayaklandırmak" planının bir parçasıdır.⁵⁸ Avusturya Büyükelçisi Pallavicini'nin Enver Paşa ile yaptığı bir görüşmeyi aktardığı raporundan, Enver'in Temmuz 1914'te, Kafkaslar ve Azerbeycan'da Ruslara karşı ayaklanma planları yapmaya başladığı anlaşılmaktadır.⁵⁹ Avusturya Askeri Ateşesi Pomiankowski, 8 Ağustos tarihli raporunda, Enver'le birlikte bölgeye ilişkin somut askeri planlar yaptıklarını aktarır.⁶⁰ 6 Ağustos'ta Enver, Berlin'e, "Kafkasya'da ve Azerbeycan'da ayaklanmaların başlamak üzere" olduğunu ve "Mısır, Libya, Tunus, İran, Afganistan ve Hindistan'daki ayaklanmaların güçlendirilmesi için silah ve mühimmat nakliyatının gerekli olduğunu" bildirir; 20 Ağustos'ta ise "Alman silah nakliyatının hızlandırılmasını" istemektedir.⁶¹

5. Şube soruşturmalarında, savaş dönemi Nafia Nazın Çürüksulu Mahmut Paşa savaşı bilinçli kışkırtma faaliyetleri konusunda şu bilgileri verir: "Harbe girmeden evvel... bîtarafliğa muhalif surette birçok esbaba tevessül olundu... harbin iltizam olduğunu gösterir birçok tahiyat ve tahrikatın bilhassa Suriye ve Anadolu hududlarında tertib ve icrasına devam olun-

57 5. Şube Tutanakları, Cavit Bey'in ifadesi, s. 14.

58 Alman Genelkurmayı'nın 4 Ağustos 1914 tarihli yazısından aktaran Wolf Dieter Bihl, *Die Kaukasus-Politik der Mittelmächte, Teil 1, Ihre Basis in der Orient-Politik und ihre Aktionen 1914-1917*, Viyana, Köln, Graz, 1974, s. 41.

59 HHStA PA 1522. Yeniköy 20 Temmuz 1914, Nr. 338 tarihli rapor. A. Ohandjanian, *age*, c. 6, s. 4388.

60 KA AOK NA K 3509, 8 Ağustos 1914, Nr. 235 tarihli rapor, A. Ohandjanian, *age*, s. 4392.

61 Büyükelçi Wangenheim ve Devlet Bakanı Zimmermann'ın raporlarından aktaran W. D. Bihl; *age*, s. 59.

du."⁶² Çürüksulu'nun bu tür kışkırtma ve provokasyona örnek olarak aktardıkları arasında en önemlisi, Doğu sınırında oluşturulan Teşkilât-ı Mahsusa birliklerinin, Kürt köylülerini de kışkırtarak Rusya içlerine yönelik düzenledikleri saldırı ve katliamlarıdır. Rusların da mukabil olarak Kürt köylerine baskın düzenlemesi üzerine yapılan kabine toplantısında, Enver ve Cemal Paşa hemen Rusların üzerine asker yollanması teklifinde bulunurlar, ama öneri kabinece reddedilir.⁶³

İlerde göreceğimiz gibi, Ağustos ayı ile birlikte Osmanlı yöneticileri bölgede Teşkilât-ı Mahsusa'yı örgütlemişler ve Almanlarla birlikte oluşturdukları çetelerle, Eylül ayından itibaren Rusya içlerine seferler düzenlemişlerdir. Savaş sonrası kurulan İstanbul Divan-ı Harb-i Örfilerdeki yargılamalarda sanıklar, savaşı kışkırtmak amacıyla, Teşkilât-ı Mahsusa çeteleri oluşturulduğu, Rusya içlerine saldırılar yapıldığı doğrultusunda ifadeler verirler. Mahkeme Reisi'nin, "Bunlar (müfrezeler) ilân-ı harpten evvel orada bulunan akvâm-ı İslamiye ile birleşmek üzere bazı tertibat ahzetmişler" sorusu üzerine, Atıf, "bu haber doğrudur", der, "içeriye bazı adamlar saldırarak şayet harp olursa istifade edilmek üzere böyle kanallar, falanlar tesis ediyorlardı", der.⁶⁴ Trabzon Tehcir davası sanıklarından Rıza, 14 Nisan 1919 tarihli 11. Oturum'da, oluşturduğu grupla Rusya içine eyleme gittiğine ilişkin ifade verir. Duruşma hâkiminin, bu eylemler sırasında savaşın ilan edilip edilmediği yolundaki sorusuna, "Hayır" diye cevap verir ve savaş başladığında kendisinin Rusya içlerinde olduğunu söyler.⁶⁵ Rusya'ya yönelik bu saldırılar o boyutlardadır ki, Ekim ayı başladığında, "Osmanlı sınırında gerçek bir savaş başlamış bulunuyordu."⁶⁶ Aralık ba-

62 5. Şube Tutanakları, Çürüksulu Mahmut Paşa'nın ifadesinden, s. 4.

63 age, Çürüksulu Mahmut Paşa'nın ifadesinden, s. 19. Cavit Bey de ifadesinde, Ağustos ayı içerisinde Rus Büyükelçisinin bir ziyaret sırasında bu eylemlerden kendisine söz ettiğini aktarır. Elçi bu tür provokasyonlara bile rek göz yumduklarını söyler (Cavit Bey'in ifadesi, s. 29).

64 6. Oturum, *Takvim-i Vekayi*, 14 Mayıs 1335, No: 3557.

65 *Renaissance*, 15 Nisan 1919.

66 Y. H. Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, c. 3, Kısım 1, s. 226.

şında çektiği bir telde Alman Büyükelçi Wangenheim, Kafkasya'da ayaklanmış bulunanların sayısını 50 bin olarak vermektedir.⁶⁷

A. Mil, "Umumi Harpte Teşkilât-ı Mahsusa" adlı yazı dizisinde bu eylemlere ilişkin son derece ayrıntılı bilgiler verir. Buna göre Rusya içine saldırılar Ağustos sonlarına doğru başlamıştır. Eylül başında, "muhtelif şubelerden Erzurum merkezine gelen şifreli telgrafnamelerde teşkil edilen çetelerin iktidar ve kabiliyetleri tecrübe edilmekte ve bu maksatla onların Rusya dahiline gönderilmekte olduğu bildiriliyordu."⁶⁸ A. Mil de Rıza'nın bu bölgedeki eylemlerin koordinasyonundan sorumlu olduğunu aktarır. "Artık bütün cephe Rıza Bey'in kat'i komutası altındaydı."⁶⁹ Ayrıca birçok anıdan bu dönemde bölgede yapılan çete faaliyetleri hakkında bilgi elde etmek mümkündür.⁷⁰

Cavit Bey, 5. Şube soruşturmasında savaş öncesi döneme egemen olan havayı şöyle özetler: "O zaman harb aleyhtarı olmak cinayet ve vatana ihanet gibi telakki olunuyordu."⁷¹ Bu nedenle, İttihatçı önderlerin Mayıs-Haziran 1919 yargılanmasında savcılık makamı, İttihat'ın tercih ve niyeti savaş ilanına yol açmak idi, derken bir gerçeği ifade etmekten başka bir şey yapmıyordu.⁷²

3. Savaşta Alınan İlk Yenilgilerin Kırım Kararında Etkisi

İttihatçıların, "Anadolu'dan gayri Türk unsurların tasfiyesi" olarak adlandırdıkları genel planın, Ermenilere ilişkin boyutunun, Ege bölgesinde Rumlara yapılandan daha kapsamlı ve toptan bir imha hüviyetine bürünmesinin çok önemli bir nedeni daha vardı. Rum tehciri sırasında, Osmanlı Devlet yöneticileri kendi-

67 Aktaran W. D. Bihl, *age*, s. 59.

68 A. Mil, *age*, Tefrika no: 23, 25 İkinciteşrin 1933.

69 *age*, Tefrika No: 46.

70 Örnek olarak Bkz. Ömer Türkoğlu (haz.), *Binbaşı Süleyman Bey'in Manzum Anıları*, Ankara, 1997.

71 5. Şube Tutanakları, Cavit Bey'in ifadesi, s. 40.

72 Ana Dava İddianamesi, *Takvim-i Vekayi*, 27 Nisan 1335, No: 3540.

leri açısından henüz her şeyin bitmiş olduğu gibi bir inanca sahip değillerdi. Aksine içine düştükleri durumdan kurtulmanın, yeniden büyük bir İmparatorluk olmanın hayaline sahiptiler. Ermeni Kırımı'na karar verdikleri sırada ise, onlara, artık her şeyin bitmekte olduğuna yönelik derin bir inancın egemen olduğundan söz edebiliriz. Sorun artık, olağan bir dönemde, bir bölgenin Türkleştirilmesi olmaktan çıkmış, Doğan Avcıoğlu'nun ifadesiyle, "milletçe var olmak ya da yok olmak" meselesine dönmüştür.⁷³

Meselenin, "bir milletin var olması ya da yok olması" olarak kavranmasının en önemli nedeni, devletin içinde bulunduğu dağılma ve parçalanma sürecinin bir ürünü olarak geliştirilen büyük ve şanlı geçmişi yeniden kurma idealinin savaşın ilk ayları ile birlikte çökmesidir. Dünya Savaşı, Osmanlı yöneticilerine, eski günlere dönüşün tarihi bir fırsatı gibi görünmüş ama bu rüya çok çabuk tuzla buz olmuş ve yerini tekrar hızlı bir yok olma, batma paniğine bırakmıştır. Bu durumun Ermeni Kırımı kararı üzerinde doğrudan etkisi olduğunu söyleyebiliriz.

a. Çöküş ve Geçmişin Yüceltilmesi İlişkisi

Son yüzyıl, Osmanlı yöneticileri açısından, sürekli bir aşağılanma ve onuruyla oynanma tarihi olarak yaşanmıştır. İmparatorluk devamlı olarak "kenarlardan" kan kaybetmiştir. Bu kayıplar genel kural olarak sadece askeri yenilgiler sonucu değil, hatta daha da fazla Batılı güçlerin diplomasi masasındaki baskılarıyla gerçekleşmiştir. Hristiyan toplulukların her ayaklanmasını kanla bastıran Osmanlı yöneticileri, sonra masa başında onların taleplerini büyük ölçüde kabul etmek zorunda kalmışlardı. Eğer "aşağılanan" ve "onuruyla oynanan" bir ulus, "şanlı ve büyük" bir geçmişe sahipse ve bu "şanlı geçmiş" yakın döneme ilişkin çok sıcak bir anı olarak duruyorsa, içine düşülen çöküş durumunun hazmı daha da zor olmaktadır. "Bugüne kadarki insanlık tarihinde ispat edilmiş bir gerçekliktir ki, final (eleme)

⁷³ D. Avcıoğlu, *Milli Kurtuluş...*, c. 3, s. 1138.

savaşları günlerinde üstün bir pozisyonda olma durumlarını (iddialarını) kaybeden devletlerin veya diğer toplumsal birliklerin üyeleri, değişen durumla barışabilmek ve en önemlisi kendilerinin kıymetine ilişkin duygularının değer kaybetmesini kaldırabilmeleri için uzun bir zamana, bazen yüzyıla ihtiyaç duyarlar."⁷⁴

19. yüzyıl başına kadar Osmanlılar, Batı'yı küçümsemiş ve aşağılamışlardır. Bu küçümseme başlangıçta o boyutlardaydı ki, "Türkler yabancı dil öğrenmeyi (bile) aşağılık bir iş sayıyorlardı."⁷⁵ Bu nedenle başlangıçta yaşanan tüm yenilgilere rağmen bu, ne Batı'nın üstünlüğü olarak anlaşılmak istendi ne de Batı'dan herhangi bir şeyin alınması kabul edildi. Ama zamanla bu tavır değişmek zorunda kaldı. Bu süreç ne zaman tamamlanmış olursa olsun, Batı'nın üstün olduğunu sesli söylemek çok zor oldu ve vakit aldı. Ayrıca belleğimizde sürekli yer etti ve süreç, bu altta kalmanın yarattığı aşağılık kompleksinin egemen olduğu bir ruh halinin gölgesi altında yaşandı.

Bu ruh halinin ilk sonucu geçmişe duyulan özlem oldu. Altın çağa geri dönüş idealleştirildi ve kutsal bir hedef haline getirildi. Geçmişte Batı'ya ne kadar üstün olunduğuna çağrılar yapılarak, geçmiş bir an önce yeniden yaratmanın çareleri üzerine düşünülmeye başlandı. Şanlı ve büyük bir İmparatorluğun mirasçıları olmak ve bu İmparatorluğu yeniden kurmak fikri Osmanlı-Türk muhalefet hareketine egemen oldu.⁷⁶ Panturanizm ideali, İmparatorluğu bir arada tutma girişimleri başarı-

74 Norbert Elias, *Studien...*, s. 10.

75 E. Z. Karal, *Osmanlı Tarihi*, c. 5, s. 73.

76 Londra'da Namık Kemal, Ziya Paşa gibi önde gelen Yeni Osmanlılarla uzun uzun görüşmeler yapan Vambéry, şu ilginç anısını aktarmaktadır: "Gündüzün konuşmaların havası ılımlı hatta uyku gibi olur, fakat akşamüzeri rakı şişeleri heyecanları kabartınca hava canlanırdı. S.n efendilerin gözleri parlar... bir zamanlar o kadar güçlü olan ve kendi fikirlerince gene de aynı güçte dirilebilecek olan Osmanlı devletinin çöküşü karşısında duydukları acının ve hasretin tonu yükselir, şiddetlenirdi. Savaşçı cedlerinin başarılarına karşılık besledikleri hayranlık, adlarını andıkları İslam dini kahramanlarına karşı duydukları derin saygı bana, her şeye rağmen Osmanlı hanedanına karşı besledikleri bağlılık kadar tabii gözükürdü" (Niya-zî Berkes, *age*, s. 59-67).

sızlıkla sonuçlandıkça, dağılma ve parçalanma arttıkça güçlenmiş, gözler daha doğuya, büyük imparatorluk idealinin gerçekleşebileceği başka topraklara ve halklara yönelmişti.

Osmanlı yöneticilerinin bulundukları tepe noktalardan, "başkasının şamar oğlanı olma" durumuna düşmeye gösterdikleri bir diğer tepki de içine düştükleri durumun sorumlularından intikam almak arzusu oldu. "Kendi devletinin diğer devletlere kıyasla görece zayıflığı, beraberinde, bu zayıflıktan etkilenen insanlar için özel, olağanüstü koşullar yaratır. Bu insanlar psikolojik olarak, emin olamama duygusu altında ezilirler, kendi değerleri hakkında kuşkuya kapılırlar, kendilerini aşağılanmış ve onurlarıyla oynanmış hissederler ve bu koşulların yaratıcılarından intikam alma özlemi duyarlar."⁷⁷

Osmanlıların 19. yüzyılda yaşadıkları bundan başka bir şey değildi. "Askeri yenilgi ve siyasal küçük düşme, Türklerin kendi yenilmez ve değişmez üstünlüklerine olan uyuşuk ve rahat güvenini sarsmıştı; fakat barbar kâfire karşı eski küçümseme duygusu, boyun eğdiği yerde, imrenmeden çok kin duygusuna yol açtı."⁷⁸ Dünya Savaşı tarihi bir fırsat gibidir. Sürekli yenilgi, aşağılanma, onuruyla oynanması gibi acılarla dolu bir batış sürecini yaşayanlar, hiçbir çıkış şanslarının olmadığına inandıkları dağılma sürecine bir son vermenin tarihsel şansını yakalamış gibidirler. Savaş, "İttihat ve Terakki'nin ve İmparatorluğun son şansıdır."⁷⁹ Türk'ün makûs talihi değiştirilebilir, çöküş durdurulabilirdi.

Hüseyin Cahid, I. Dünya Savaşı ile birlikte, "Beklenen Gün" diye makale yazar. Savaşın, "kendi çöküşünden emin olan Türk halkı üzerine bir mucize gibi geldiğini" söyler. Bugüne kadar kendilerinden hesap sormadığımız düşmanlarla tarihsel hesaplaşma günü gelmiştir.⁸⁰ Onlardan, "Tarihin şimdiye kadar

⁷⁷ N. Elias, *age*, s. 13.

⁷⁸ B. Lewis, *age*, s. 127.

⁷⁹ T. Z. Tunaya, *age*, c. 3, s. 511.

⁸⁰ G. Jaeschke, *Des Turanismus...*, s. 7.

kaydetmediği müthiş bir intikam" alınacaktı.⁸¹ Başta Ziya Gökalp olmak üzere şairlerimizin şiirleri kan kokmaktadır: "Koş, Plevne yine al bayrak taksın / Gece gündüz Tuna suyu kan aksın..."⁸² Enver Paşa tüm bu hayalların gerçekleştiricisi, "Türkler artık kurtuluyor!" müjdesinin taşıyıcısıdır.⁸³

b. Yenilgi "Şanlı Geçmişi Yeniden Kurma" Hayalini

Yerle Bir Etti

Fakat bu hayaller çok kısa sürede hüsrarla sonuçlandı. Savaşın ilk aylarında gerçekleşen üst üste yenilgiler büyük bir yıkımı da beraberinde getirdi. Özellikle Sarıkamış yenilgisi bir dönüm noktasıdır. "Sarıkamış yenilgisi, sonsuz hayaller besleyen İttihatçıları ağır bir düş kırıklığına uğratmıştır... Yenilgi Turancı ve İslamcı rüyaları suya düşürmüştür."⁸⁴ Elbette bu yenilginin sorumluları vardı. Biz yenilmemiştik, ihanete uğramıştık! Norbert Elias, Nazilerin I. Dünya Savaşı üzerine şunları söylediklerini aktarır: "Yenilgi hilekâr bir aldatma nedeniyle, canilerin yüzünden, bir komplo nedeniyle olmuştur, içimizdeki hainlerin savaşan birliklerimizi arkadan bıçaklamalarıyla olmuştur."⁸⁵ Nazilerden aktarılan bu sözler, kelimesi kelimesine, Türkiye'de Ermeni katliamı üzerine yazılan eserlerde Ermenilere karşı bir suçlama olarak kullanılır. Bizi arkadan vuranlar Ermenilerdi.

İşin propaganda boyutu da buna uygun olarak son derece iyi örgütlendi. Harbiye Nezareti'ne bağlı bir daire tarafından sürekli biçimde bildiri ve broşürlerle Ermenilerin ihaneti anlatıldı. "İstanbul'da bu muazzam cinayeti haklı göstermek için lâzım gelen propagandalar tamamen hazırlanmıştı: Ermeniler düşmanla ittifak etmişler, İstanbul'da isyan çıkaracaklar, İttihad rüesasını öldürecekler, Boğazı açmaya muvaffak olacaklardı."⁸⁶

⁸¹ Tanin, 14 Kasım 1914'ten aktaran Ş. S. Aydemir, *age*, c. 3, s. 19.

⁸² Celal Bayar, *age*, c. 4, s. 1082.

⁸³ Ziya Gökalp'in Enver Paşa üzerine yazdığı bir şiirden aktaran T. Z. Tunay, *age*, c. 3, s. 321.

⁸⁴ *age*, s. 512-513.

⁸⁵ N. Elias, *age*, s. 476.

⁸⁶ A. Refik, *age*, s. 44.

Anti-Ermeni ajitasyon, Harbiye Nezareti'ne bağlı II. Şube tarafından yürütüldü. Albay Seyfi'nin çıkardığı haftalık *Harb Mecmuası*'nda konuya ilişkin bolca yayın yapıldı. Mütareke sonrası, *Sabah* gazetesi 13 Aralık 1918'de Albay Seyfi'nin, Osmanlı Karargâhındaki Siyasi Şube'nin sorumlusu olarak, Bahaettin Şakir'le yakın işbirliği içinde, Teşkilât-ı Mahsusa eliyle Ermenilerin katledilmesini planlayanlardan olduğunu açıkladı.⁸⁷

Sürekli yenilme ve değer kaybının ardından ortaya çıkan bu büyük tarihsel fırsatın birdenbire yok olması, bir başka tarihsel olguyla birlikte yaşandı. Sarıkamış yenilgisini diğer yenilgiler takip etmiş, ayrıca düşman güçleri Çanakkale'ye dayanmıştı. İmparatorluğun sonu artık bir an meselesiydi. Hemen hemen herkes İstanbul'un ele geçirilmesinin sadece bir zaman sorunu olduğuna inanıyordu. Ana Dava sanıklarından Teşkilât-ı Mahsusa sorumlusu Cevat'ın sözleriyle, "8 saat sonra İstanbul'un ne vaziyet alacağı malum değildi."⁸⁸ Çanakkale savaşları 259 gün sürmüştür ve tam bir "Cehennem ateşidir."⁸⁹ Bir yıl süren "Ateş ve Ölüm Ayini"dir.⁹⁰ Bu bir yıl boyunca her gün ölümle yeniden dirilme arasında gidip gelinmiştir. İstanbul'un düşmesi, son sığınma yeri, son Türk yurdu Anadolu'nun elden çıkması an meselesidir. 200 yıldır seyredilen film yeniden sahneye konacaktı hem de bu sefer çok daha kötü bir biçimde ve kötü sonuçlarla... Yaşamamız için elimizde kalan son topraklar da bu yenilgilerle birlikte Ermenilere verilecekti. "Dibi görünmeyen 'Şark vilâyetlerinde ıslahat' sorunu bir kez daha belki de son kez uluslararası politika sahnesine çıka(caktı). Aktörlerde değişiklik yoktur, dekorlar da aynıdır."⁹¹ Bu yeni bir Rumeli,

87 Yine mütareke sonrası, İngilizlerin ele geçirdikleri gizli bir belgede Seyfi, Kırımı planlayan ilk beş kişiden birisi olarak sayılacaktır (FO 371 / 4172/ 1307, bu belgeye ilişkin ayrıntılı bilgi aşağıda; ayrıca Bkz. V. N. Dadrian, "The Secret Young Turk Ittihadist Conference and the Decision for the World War I. Genocide of the Armenians", *Holocaust and Genocide*, c. 7, No: 2, Bahar 1998.

88 5. Muhakeme, *Takvim-i Vekayi*, 14 Mayıs 1335, No. 3554.

89 T. Z. Tunaya, *age*, c. 3, s. 514.

90 Ş. S. Aydemir, *age*, c. 3, s. 228.

91 T. Z. Tunaya, *age*, c. 3, s. 474.

yeni bir Makedonya'dan da öte bir şeydi. Artık Anadolu da kaybedilecekti.

Daha Ermeni Reform görüşmeleri yapılırken, İngiliz Dışişleri Bakanlığı'ndan bir görevli, "Eğer büyük devletler... Ermenistan'ın muhtariyetini ona (Osmanlılara) zorla kabul ettirmeye kalkışırlarsa bugün İstanbul'da işbaşında bulunanlar buna boyun eğmektense, bütün vilâyetleri ateşe verirler. Eğer Rus tasarısı kabul edilirse bu bütün ülkede Kırımlara yol açacaktır",⁹² diyordu. Savaş öncesi bu reform paketini içlerine atmak zorunda kalan Osmanlılar, savaşla birlikte, reformları uygulamak zorunda kalacaklarını hissettikleri an, uzak görüşlü İngiliz diplomatının dediğini yaptılar. Tüm Anadolu'yu ateşe verdiler.

Ermeni katliamının en yoğun biçimde, Sarıkamış yenilgisi sonrası ve her gün ölmekle yaşamak arasında gidip gelinen Çanakkale savaşları günlerinde yaşanması bu nedenle bir tesadüf değildir. Genel kuraldır, çöküş ve değer kaybı duygusuna paralel olarak, dağılma ve parçalanma sürecinin hızlanması; "yok olma", ve "sırtıyla duvara dayanarak, ölüm kalım savaşı vermek" gibi korku duygularının güçlenmesine yol açar. Mevcut durumun giderek umutsuz bir hal alması ile, çöküşe engel olamayanların saldırganlığı daha da artar. Büyük ve ideal geleceğin gerçekleşme ihtimalinin tehlikeye girmesi ve çöküşün durdurulamaması, bu gidişi durdurmak için başvurulacak araçlara daha da barbar bir karakter kazandırır. "Kronik bir batma duygusu, düşmanlar tarafından kuşatılmış köşeye sıkıştırılmış olmak, ancak mutlak merhametsizliğin, iktidarın ve şerefın kaybolmasını kurtarabileceği inancını uyandırır."⁹³

Hele hele bu çökme süreci çizgisel bir seyir izlemiyor, içinden bulunulan durumdan çıkmanın ümitleri ara sıra gelip gidiyorsa sonuçlar daha da acı olmaktadır. Çünkü kendisini batmakta hisseden ulus, çöküşünün dip noktasına ulaştığını asla kabul etmemekte, büyük geleceği kuracağına, gerçekleşmesi

92 Y. H. Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, c. 2, Kısım 3, s. 84.

93 N. Elias, *age*, s. 465.

olanaksız hale geldikçe, daha da körce bağlanabilmektedir. Kısacası, "aşağıya düşme eğiliminin gücü kendisini bunu durdurmak için kullanılan araçların aşırı kabalığında yansıtır... Sırtıyla duvara dayanmak medeniyetin sıkı savunucularını onun en büyük tahripçileri yapar. Kolayca barbar olurlar."⁹⁴ İşte Ermenilerin temizlenmesi eylemini bu denli kanlı kılan ve toptan imha boyutuna götüren olgu budur. Ege'deki temizlik hareketinden esasta farklı olan bir dönem, farklı bir ruh hali söz konusudur. Kendisini yok olmanın eşiğinde hisseden bir ulus, buna yol açtığına inandığı topluluğu toptan imha etmekte bir an bile tereddüt etmemiştir.

Alman Büyükelçi Wangenheim'in bir kehanetini burada aktarmakta yarar vardır. 1914 Ağustosunda, savaşla birlikte, Türklerin Anadolu'da Ermeni katliamı yapacakları konusunda kendisini uyaran Amerikan Büyükelçisi'ne, Wangenheim, "İngiltere, Çanakkale'ye veya başka bir Türk liman şehrine saldırmadığı müddetçe... korkulacak bir şey yoktur. Aksi durumda ama hiçbir şeyin garantisi verilemez", der.⁹⁵ Gerçekten de öyle olur.

4. Uygulamaya Konan Bir Başka Plan Daha mı Var?

Bazı anılardan genel Türkleştirme planlarının yanı sıra, bir yenilgi halinde ne yapılacağı konusunda da ayrıntılı askeri planların hazırlanmış olduğunu öğreniyoruz. "İttihat ve Terakki Umumi Merkezi her ihtimali göz önüne alarak Dünya Harbi yenilmemizle neticelendiği takdirde, silahları bırakmayarak Anadolu'ya çekilip orada kademe kademe mücadeleye devam kararını vermiş, bunun için de bir plan hazırlamıştı. Bu plan Umumi Merkez'de müteaddit toplantılarda uzun müzakereler sonunda bütün teferruatı ile meydana getirilmişti."⁹⁶ Başka kay-

⁹⁴ *age*, s. 448, 464.

⁹⁵ HHStA III 171 Yeniköy, 26 Ağustos 1914, Telegr. No: 494. A. Ohandjanian, *age*, c. 6, s. 4402.

⁹⁶ Şeref Çavuşoğlu, "İttihat ve Terakki'nin Gizli Planı", *Yakın Tarihimiz*, c. 1, s. 263.

naklardan da hazırlanan bu planlar etrafında bazı komutanlarla tartışmalar ve iç yazışmalar olduğunu anlıyoruz.⁹⁷

Bu, Ermeni Kırımı'na ilişkin son derece önemli ipuçları verecek bir bilgi gibi gözükmemektedir. Burada söz konusu olan sadece yukarda sözü edilen Anadolu'nun Türkleştirilmesi genel planı değildir. Tüm Anadolu'da, yenilgi durumunda sürdürülmek zorunda kalınacak uzun bir direniş savaşı söz edilmektedir. Bu tür planların hazırlanmış olduğunu teyit eden başka kaynaklar da vardır. Refik Halit Karay, İttihat ve Terakki'nin önde gelen isimlerinden Maarif Nazırlığı da yapmış Şükrü Bey'in, kendisine, 1918 Kasımında, Anadolu direnişine ilişkin olarak, "Hükümet bu ciheti de düşünerek, tedbirlerini evvelce almıştı. Dağ ve çete muharebesi için silâh, cephane, teşkilât hepsi hazırdır. 50 sene dayanınız"⁹⁸, dediğini aktarmaktadır. Anı sahipleri bu "direniş" planlarının ne zaman hazırlanmış olduğu konusunda bir bilgi vermiyorlar. Fakat, Kuşçubaşı'nın da, Çavuşoğlu'nun bilgilerini teyit edecek biçimde, Anadolu'dan güvenilir subayların İstanbul'a çağrılmış olduğunu aktarmasından, bu askeri planların en azından başlangıç olarak Mayıs-Ağustos 1914 toplantılarında ele alınmış olduğu sonucunu çıkartabiliriz. Savaş yıllarında bu konuda ne tür çalışmalar yapılmış olduğu konusunda elimizde bir bilgi yoktur.

Planın ne zaman yapılmış olduğu kadar önemli olan ne zaman uygulamaya konduğudur. Sankamış yenilgisi sonrası böylesi bir ihtimalin giderek olasılık dahiline geldiğini biliyoruz. Nitekim Mart ayında, İtilaf devletlerinin Çanakkale Boğazı'nı aşma girişiminde bulundukları sırada, "bu planın ilk defa tatbikine lüzum görülmüş ve... bu plan gereğince vazifelendirilmiş olanlar harekete geçmişlerdir."⁹⁹ Plan doğrultusunda çeşitli yörelerde yerel savunma örgütlerinin kurulması, silah depolanması yani uzun vadeli bir direnişin örgütlenmesi için bazı su-

97 Selahattin Tansel, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, Ankara, 1973, c. 1, s. 142.

98 N. Taçalan, *age*, s. 166.

99 Şerif Çavuşoğlu, *age*, s. 263.

baylara talimatlar yollanmıştır. Çavuşoğlu da bu şekilde görevlendirilenlerden birisiydi ve görevi, Bursa, Bilecik yöresinde mukavemet hareketini örgütlemektir. Bu doğrultuda hükümet merkezinin İstanbul'dan Anadolu içlerine Eskişehir ve Konya'ya taşınması için kararlar alınmış, hatta hazinenin ve arşivlerin bir kısmı Eskişehir'e taşınmıştır.¹⁰⁰ Ayrıca büyükelçiliklere de taşınmaları için gerekli hazırlıkları yapmaları bildirilmişti.¹⁰¹ İstanbul Yargılamalarında Cevat Bey de, bütün hükümetin taşınması hazırlıkları yaptıklarını aktarır.¹⁰²

Şeref Çavuşoğlu'nun, planı Anadolu'da hayata geçirmek üzere görev verilen subaylara ilişkin verdiği isimler, Ermeni Katliamı'nı düzenleyen Teşkilât-ı Mahsusa örgütünün tanınmış subaylarıdır. "Anadolu'da uzun sürecek bir direnişin örgütlenmesi" planının Ermeni Kırımı ile ilişkisi konusunda elde somut bir belge yoktur. Ama kesin olan bir şey varsa bu iki olayın aynı dönemde uygulanmaya konma kararının verilmiş olduğu gerçeğidir. Sarıkamış yenilgisi ve İtilaf güçlerinin Çanakkale Boğazı'na dayanması ile birlikte Osmanlı yöneticileri savaşı kaybedeceklerine inanmışlar ve gerekli tedbirleri almaya başlamışlardır. Ermeni Kırımı'nın başlaması ile bu planın uygulanması arasında eşzamanlılık bu açıdan önemlidir. İttihatçı yöneticilerin, Anadolu'da uzun süreli bir direniş savaşının, ancak Ermeni nüfusunun ortadan kaldırılması veya sorun olmayacak düzeyde azaltılması ile mümkün olacağını düşünmüş olmaları kuvvetle muhtemeldir. Böylece, Ermeni nüfusunun niçin Batı ve İç Anadolu'dan da göçe zorlanmış olduğu anlaşılır olmaktadır.

Bazı anılardan, Çanakkale Savaşı günlerinde İstanbul'da tam bir panik havasının egemen olduğunu ama aynı zamanda, bazı toplantılarda bu "direniş" konusunun da tartışıldığını anlıyoruz. "Düşman girer girmez Rum ve Ermeni unsurunun ayak-

100. Y. H. Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, c. 3, Kısım 2, s. 714.

101. J. Pomiankowski, *age*, s. 117.

102. 6. Oturum, *Takvim-i Vekayi*, 14 Mayıs 1335, No: 3557.

lanacağı, onlara karşı Türklerin nasıl ve ne usullerle müdafaa edilebileceği", yapılan toplantılarda yanıt aranan soruların başında gelmektedir. Yahya Kemal, Mart ayında Talât Paşa'nın da katılımıyla Türkçü Bilgi Derneği'nde yapılan bu tür toplantılardan söz eder. Hükümet Anadolu'ya geçerek direnme kararı almıştır. Toplantıda, kimlerin İstanbul'da kalıp, kimlerin Anadolu'ya geçeceği, yapılacak direnişin karakteri üzerine konuşmalar yapılmaktadır.¹⁰³

İttihatçılar, Anadolu'yu "sağlam" bir sığınak olarak örgütlemek istiyorlardı ve Ermeni nüfusunun bunun önündeki en büyük engel olduğunu da bilmekteydiler. Bu nedenle, yenilgilerinin kaçınılmaz olduğuna inandıkları bir dönemde, Anadolu direnişinin örgütlenebilmesi için Ermenilerin ortadan kaldırılması gerektiğini, kaçınılmaz bir önlem olarak görmüş olabilirler. "Bazı etkin Türk siyasetçilere göre Türkiye'de Ermeni azınlığın yok edilmesi, Anadolu'da kökten bir homojenlik sağlanması düşüncesine yönelikti, öteki siyasetçiler de bu görüşü benimsediler."¹⁰⁴

İttihatçı önderler yaptıklarının ne anlama geldiğini biliyorlardı ve suçlanmaya bile hazır dılar: "İttihat ve Terakki Umumi Merkez azasından bulunan, kendi ölçüleriyle çok hararetli bir vatansever olan ve Teşkilât-ı Mahsusa'ya liderlik eden Dr. Ba-haettin Şakir şöyle düşünmüştür: "Ermenilerin kesif bir halde Rus hududu civarında yaşamalarının memleketimin bekası bakımından büyük bir tehlike olduğu anlaşılmıştır. Tehlikeyi ortadan kaldırmak için ne mümkünse yapmak milli selametın ıca-bıdır. Bu yolu tutmak, belki de milli ve insani kanunlara karşı gelmek demektir. Bunun vebalini canımla ödemeye hazırım. Hedefe varsam da, varmasam da beni ayıplayanlar çok olacaktır. Bunu biliyorum, fakat pek uzak bir istikbalde benim memleketime hizmet için kendimi feda ettiğimi anlayanlar da çıka-

103 Yahya Kemal Beyatlı, *Siyasi ve Edebi Portreler*, İstanbul, 1976, s. 323.

104 Ahmet Emin Yalman, *Turkey in the World War*, New Haven, 1930, s. 220.

caktır."¹⁰⁵

Andonian'ın yayımladığı belgeler arasında Bahaettin Şakir'e ait mektuplarda da aynı ifadeler yer almaktadır. Örneğin, Adana Murahhası Cemal Bey'e 25 Mart 1915'te yazılan bir mektupta şunları okuruz. "Cemiyet vatani bu mel'un kavmin (Ermenilerin) ihtizasından kurtarmaya dâi hazırdır. Osmanlı tarihine sürülecek lekenin mes'uliyetini duşuhamiyetine almaya karar vermiştir." 18 Kasım 1915 tarihli bir başka mektubundan: "Cemiyet bundan sonra rehğüzarı mesâisinde senelerden beri çarpıştığı kuvve-i muhtelifeyi artık bugün esasından kat ve imhaya karar vermiş ve bu bapta maalesef pek kanlı tedâbir itti hazına mecbur kalmıştır. Emin olunuz ki bu tedâbirlerin dehşet-i hacmiyesinden biz de müteessiriz. Fakat Cemiyet temin-i mevcudiye tebdiresine bundan başka çare göremiyor."¹⁰⁶

Katliamı düzenleyenler aradıkları takdiri genç Cumhuriyet'ten bulacaklardır. 1920 yılında çiçeği burnunda Meclis'te konu üzerine yapılan bir tartışmada bir milletvekili Kırım konusunda şunları söyler: "Tehcir meselesi, biliyorsunuz ki dünyayı velveleye veren ve hepimizi kâtil telâkki ettiren bir vaka idi. Bu yapılmazdan evvel âlem-i nasraniyetin bunu hazmetmeyeceği ve bunun için bütün gayz ve kinini bize tevcih edeceklerini biliyorduk. Neden kâtillik ünvanını nefsimize izafe ettik? Neden o kadar azim, müşkül bir dava içine girdik? Sırf canımızdan daha aziz ve daha mukaddes bildiğimiz vatanımızın istikbalini taht-ı emniyete almak için yapılmış şeylerdir."¹⁰⁷

Şimdi yanıt verilmesi gereken soru Ermeni Kırım kararının hangi somut adımlar atılarak alındığıdır.

¹⁰⁵ age, s. 220. Yine aynı yazar, *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim*, İstanbul, 1970, c. 1, s. 332.

¹⁰⁶ Aram Andonian, *The Memoirs of Naim Bey*, Armenian Historical Research Association, 2. B., 1965, s. 49-52.

¹⁰⁷ Hasan Fehmi Bey'in, 17 Teşrinievvel (Ekim) 1336 (1920)'de TBMM Gizli Oturumu'nda yaptığı konuşmadan, *TBMM Gizli Celse Zabıtları*, Ankara, 1985, c. 1, s. 177.

II- KIRIM KARARI ÖNCESİ

Ermeni Kırımı'nun resmi başlangıç tarihi 24/25 Nisan 1915 olarak verilir. Fakat bu tarih daha çok sembolik bir karaktere sahiptir. Bu tarihte İstanbul'da, Van olayları gerekçe gösterilerek, Ermeni toplumunun önde gelenlerinden 235 kişi tutuklanır.¹⁰⁸ Bunu 600 kişinin daha tutuklanması takip eder. Osmanlı Hükümeti, 24 Mayıs'ta, İstanbul'da toplam 2 bin 345 kişinin tutuklandığını açıklar.¹⁰⁹ Birçok vilâyette tutuklamalar 19 Nisan'da başlamıştır.¹¹⁰ "İstanbul'daki Ermeni aydınların tutuklanmalarından üç gün önce... birçok şehirde Ermeni eşrafının tutuklanmasına başlanılmıştı. Bu tutuklamalar 21 Nisan'dan 19 Mayıs'a kadar üç hafta boyunca sistematik olarak sürdürüldü."¹¹¹ Gözaltında gördükleri işkencelerden dolayı ölenler olur.¹¹² Tutuklananların büyük bir kısmı gözdağı amacıyla halka açık yerlerde idam edilirler. Mayıs-Ağustos 1915 tarihleri arasında, 1914 Şubatında Yeniköy anlaşması ile Ermenilere yönelik olarak gündeme getirilmesi düşünülen reformların söz konusu edildiği Doğu vilâyetlerindeki Ermeni nüfus toptan sürgüne ve ölüme gönderilir. Bunu Batı Anadolu ve Trakya'daki sürgünler izler. 1917 yılına gelindiğinde Ermeni sorunu esas olarak halledilmiştir.

1. Savaş Kararı Sonrası Alınan İlk Tedbirler

a. Uygulamaya Konan Plan

Ermenilere yönelik önlemlerin, 2 Ağustos'ta seferberliğin ilan

108 J. Lepsius, *Der Todesgang...*, s. 189.

109 E. Uras, *age*, s. 612. Açıklama, ittifak devletlerinin, Ermeni Kırım haberlerinin Batı'ya ulaşması üzerine verdikleri notaya cevaben yapılır.

110 Hatta Lepsius'un bildirdiğine göre Erzurum bölgesinde bu tutuklamalar Mart sonu ile başlamıştır ve "12 Nisan'da Taşnakların büyük bir çoğunluğu demir parmaklıkların arkasındaydı" (J. Lepsius, *Der Todesgang...*, s. 42).

111 *age*, s. 21.

112 Pailadzo Captanian, 1915 *Der Völkermord an den Armenien, eine Zeugin berichtet*, Berlin, 1993, s. 18 (Babasının Samsun'da Nisan ayında tutuklandıktan sonra işkenceyle öldürüldüğünü söyler).

edilmesi ile birlikte bir plan doğrultusunda uygulamaya konulduğuna dair elde bilgiler vardır. Bu tarihle birlikte, İttihat ve Terakki yöneticilerinin 1914 başından beri üzerinde çalıştıkları ve Kuşçubaşı Eşref'in, "Anadolu'dan gayri Türk unsurların tasfiyesi" olarak tanımladığı planların uygulanmaya konmaya başlandığını söyleyebiliriz. Bu planların en önemlilerinden bir tanesi, Doğu Anadolu'da Teşkilât-ı Mahsusa birliklerinin oluşturulmasıdır. "Seferberliğin ilan edildiği (2 Ağustos) günün gecesi İttihat ve Terakki Cemiyeti Merkez-i Umumi'de mühim bir içti- ma aktdetmiş ve bunda, en yakın bir atide tatbik edilmek üzere, gayet şümullu bir karar vermişti. Bu karar ister umumi harbe iştirak edelim, ister etmiyelim, ordularımızın ilerde düşman topraklarındaki hareketlerini kolaylaştırmak için bir 'Teşkilât-ı Mahsusa' vücuda getirilmesini istihdaf ediyordu. Bu teşkilât sa- yesinde teslih olunacak çeteler harp zuhurunda düşman top- raklarına akınlar yapacaklar(dır)."¹¹³ İstanbul Yargılamaları sı- rasında da sanıklar, Teşkilât-ı Mahsusa'nın yeniden oluşturul- ması doğrultusunda kararların 2 Ağustos'da Merkez-i Umu- mi'nin yaptığı toplantıda alındığını söylemişleridir.¹¹⁴

Oluşturulacak birlikler, "İslam ittihadı ve Türkiye haricinde kalan Türkleri birleştirmeye matuf olan Türkçülük" amacına hizmet etmek amacıyla, ağırlıkla Doğu Anadolu'da faaliyet gös- terecektir.¹¹⁵ İç ve dışa yönelik büyük hedefleri olan bir plandır söz konusu olan. Dış amaç, Mısır, Kafkasya, İran, Hindistan'da ayaklanmaları organize etmektir. Daha 29 Temmuz'da Alınan Kayseri II. Wilhelm, 2 Ağustos'ta Alman Genelkurmayı, Türkle- rin görevinin bu bölgelerdeki Müslümanları İngiliz ve Ruslara karşı ayaklandırmak olduğunu yazıyorlardı.¹¹⁶ Fakat görev bir tek dış düşmanla uğraşmak değildir. İç yazışmalarda yapılması gereken işin ne olduğuna ilişkin şu ifadeler yer verilir: "Dışar-

113 A. Mil, age. Tefrika No: 1, 2 İkinciteşrin 1933.

114 Yukarıda Teşkilât-ı Mahsusa'nın kurulmasına ilişkin sanıkların ifadelerinin aktarılan bilgilere ek olarak Bkz. 2. Oturum, Talat ve Atif'in ifadeleri, *Takvim-i Vekayi*, 4 Mayıs 1335, No: 3543.

115 A. Mil, age, Tefrika No: 1.

116 Aktaran W. D. Bihl, age, s. 40.

da takip edilecek maksat kadar içeride de imha edilecek eşhas vardır. Biz bu nokta-i nazarı takip ediyoruz."¹¹⁷ Bu ifadeler, Erzurum Parti Müfettişi Hilmi'ye aittir ve Bahaettin Şakir'e yazdığı cevabî bir telde yer almaktadır. İçerde imha edilecek "eşhas" Ermenilerdir (Bu yazışma hakkında ayrıntılı bilgi aşağıda).

Teşkilât-ı Mahsusa'nın tüm faaliyetlerini koordine etmek amacıyla Harbiye Nezareti bünyesinde bir komisyon oluşturulur ve yukarda da söylediğimiz gibi bu komisyonda Dahiliye Nezareti, Parti Merkez-i Umumisi ve Harbiye Nezareti görevlileri yer alır. Komisyon büyük yetkilerle donatılır. İstanbul Yargılanmaları sırasında, Atıf Bey ifadesinde, "Nezaret (Harbiye) selâhiyet vermişti, muhabere ediyorduk, levazım şubesiyle, Milli Müdafaa, İttihat ve Terakki Cemiyeti ve bütün daireler ve milli müesseseler ile muhabere ediyorduk", der.¹¹⁸ Çeşitli devlet daireleri, parti merkezi ve şubeler arasındaki koordinasyon bu örgüt üzerinden yürütülür. Bölgelerdeki Parti ve Teşkilât-ı Mahsusa görevlileriyle İstanbul arasındaki yazışmalarda Dahiliye Nezareti'nin şifresi kullanılır. Ana Dava'nın 5. Oturumunda, duruşma hâkimi, Teşkilât-ı Mahsusa'dan Atıf Bey'e, Harbiye Nezareti ve Ordu'ya bağlı bir kuruluşun niçin yazışmalarını Dahiliye Nezareti şifresi üzerinden yaptığını sormuş fakat doyurucu bir cevap alamamıştır.¹¹⁹

Bu komisyonun ana görevi Ağustos ayından itibaren öncelikle Rusya ve İran içlerinde görev yapacak Teşkilât-ı Mahsusa birliklerini örgütlemektir. Bu çetelerin oluşturulması sırasında yukarda sözünü ettiğimiz organlar arasında yoğun bir koordinasyon faaliyeti söz konusudur. Ana Dava'da gerek iddianamede yer alan belgelerden gerekse sanıkların ifadelerinden bu konuda son derece ayrıntılı bilgiler elde etmekteyiz. Yerel mülki amirler (vali ve kaymakamlar) ve yerel parti örgütleri ile İstanbul'daki Merkez-i Umumi ve Teşkilât-ı Mahsusa arasında sü-

117 A. Mil, *age*, Tefrika No: 13, 15 İkinciteşrin 1933.

118 2. Oturum, *Takvim-i Vekayi*, 4 Mayıs 1335, No: 3543.

119 5. Oturum, *Takvim-i Vekayi*, 14 Mayıs 1335, No: 3554 (baskı hatası vardır, 12 Mayıs olmalıdır).

rekli yapılan yazışmalara ilişkin bol sayıda telgraf ve mektup duruşmalar boyunca okunur. Teşkilât-ı Mahsusa Dairesi'nin, çetelerin kurulması işi için Merkez-i Umumi'ye yazdığı yazı, Teşkilât-ı Mahsusa'nın İzmit Mutasarrıflığına yazdığı yazı, İzmir İttihat ve Terakki örgütünün doğrudan Teşkilât-ı Mahsusa'ya yazdığı yazılar örnek olarak anılabilir.¹²⁰

i. Çeteler Kuruluyor

Rusya içlerine seferler yapmak ve Rusya'yı savaşa kışkırtmak görevini üstlenen çetelerin bölgede pratik olarak örgütlenmesi görevi Bahaettin Şakir'e verilir. "Savaşa girme kararı verildikten sonra Merkez-i Umumi... Dr. Bahaettin Şakir Bey'in şimali Kafkasyaya, Ömer Naci ve Ruşeni beylerin İran mıntıkasına... Rauf Bey ve Ubeydullah efendinin Efganistan'a" gitmesine karar vermiştir.¹²¹ Ayrıca İstanbul'dan İttihat ve Terakki'nin kâtib-i mesulleri de bu bölgeye gidecekler ve bu iş son derece gizli tutulacaktır.¹²²

İstanbul yargılanmaları sırasında sanıklar Rusya içlerine, eylem yapmak amacıyla alınan tedbir ve eylemleri onaylayan bilgiler vermişlerdir. Örneğin ikinci oturumda Atıf, "Rusya dahiline, oranın ahvaline vakıf, hamiyetli zevat gönderdik, bunlar vasıtasıyla orada ahali-yi masume-yi İslamiye hakkında teşkilât vücuda getirdik, ordumuz oralara girdiği halde ona muaveneti temin etmek üzere teşkilât yaptırarak", der.¹²³ Bu ifadelerde sanıklar, eylemlerin savaş öncesi başlamış olduğunu da dile getirirler. Örneğin 6. oturumda, Hâkim'in, "İlan-ı harpden evvel orada epeyce mühim bir kuvvet temin edildi mi?", sorusuna, Atıf "edildi efendim", diye cevap verir.¹²⁴ 19 Ağustos'ta Enver, Berlin'e, "Majestelerinin arzu ettiği İslam dünyasının devrimci-

120 Belgeler, sanıkların Parti ve Teşkilât-ı Mahsusa ilişkisini reddetmeleri üzerine 5. ve 6. Oturumlarda okunmuştur. Diğer örnekleri için Bkz. *Takvim-i Vekayi*, 14 Mayıs 1335, No: 3554 ve 14 Mayıs 1335, No: 3557.

121 A. Mil, *age*, Tefrika No: 2, 3 İkinciteşrin 1933.

122 *age*.; burada daha başka birçok isim anılmıştır.

123 2. Oturum, *Takvim-i Vekayi*, 4 Mayıs 1335, No: 3543.

124 6. Oturum, *Takvim-i Vekayi*, 14 Mayıs 1335, No: 3557.

leştirilmesi, epey zamandır hazırlanmış ve uygulamaya konmuştur", haberini gönderir.¹²⁵ Avusturya Trabzon Konsolosu 2 Eylül 1914 tarihli raporunda, halihazırda, bölgede Ayaklanmayı örgütlenmek üzere Rusya içlerine girenlerin sayısını 100 olarak verir.¹²⁶ A. Mill'den bu sayının daha da fazla olduğunu biliyoruz.

Eylemin merkez üssü olarak Erzurum seçilir. Bahaettin Şakir, Talât Paşa tarafından özel olarak "Erzurum'un varlığını deruhte etmek"le görevlendirilmiştir. Bu amaca uygun olarak Erzurum'da Teşkilât-ı Mahsusa'nın ayrı bir "Merkez-i Umumi"si oluşturulur. İstanbul Yargılanmalarında, 5. oturumda, Süleyman Askeri'nin Bahaettin Şakir'e gönderdiği bir telgraf örneği okunur, "Erzurum Vilâyetine" biçiminde çekilen telgrafta, "Trabzon'daki Rıza Bey, Erzurum Merkez-i Umumi azalığına intihab olunmuşdur", denir. Bahaettin Şakir'in, İstanbul'a, Talât Paşa'ya gönderdiği ve aynı oturumda okunan bir başka telgraf örneğinden de Şakir'in bu Merkez-i Umumi'nin sorumlusu olduğu anlaşılmaktadır.¹²⁷ Ali İhsan Sabis de anılarında, Enver'in Bahaettin Şakir'den, "Umumi Merkezden Teşkilât-ı Mahsusa Reisi Bahaettin Şakir Bey", diye bahsettiğini aktarır.¹²⁸ Şakir'in vazifesi, "Rusların Kafkasya'daki askerî hareketlerini tahkik etmek, İslâm unsurlar arasında teşkilât vücuda getirmek ve harp halinde bunlardan istifade etmektir."¹²⁹

Yapılacak işlerin gizli niteliği nedeniyle, örgütlenmenin Hükümet ve Parti dışında ayrı bir mekanizma üzerinden yürütülmesine karar verilir. Bunun için bölgedeki resmi devlet görevlilerinin güvenilir elemanlar olması gerekiyordu. Eylemin ikinci üssü olarak seçilen Trabzon'a, daha sonra Ermeni Kırmı'nda çok önemli rol oynayacak olan "Sopalı Mutasarrıf" namı

125 W. D. Bihl, *age*, s. 230.

126 HHStA PA XII 941 ZI 54/P, Trabzon, 2 Eylül 1914. A. Ohandjanian, *age*, c. 6, s. 4403.

127 5. Oturum, *Takvim-i Vekayi*, 14 Mayıs 1335, No: 3554.

128 Ali İhsan Sabis, *Harp Hatıralarım, Birinci Dünya Harbi*, İstanbul, 1990, c. 2, s. 197.

129 A. Mil, *age*, Tefrika No: 3, 4 İkinciteşrin 1933.

ile meşhur Cemal Azmi Bey vali olarak atanır.¹³⁰ 3. Ordu komutanı Hafız Hakkı'dır ve çalışmalara yeteri kadar yardımcı olmadığı gerekçesiyle, Bahaettin Şakir tarafından sürekli olarak eleştirilir.¹³¹ Onun 2 Şubat 1915'te tifüsten ölmesi üzerine, yerine Mahmut Kamil Paşa atanır. Mahmut Kamil de Kırım da son derece önemli bir rol oynayacaktır. A. İhsan Sabis'in anılarından, Bahaettin Şakir'in ordunun işlerine sürekli müdahale ettiğini ve beğenmediği komutanları değiştirdiğini anlıyoruz.¹³² Erzurum'a Tahsin Bey'in Vali olarak atanması gene bu çerçevededir. Ayrıca Merkez-i Umumi üyesi Kara Kemal de yanında ayrı bir heyetle bölgeye gelir. Kara Kemal'in beraberinde Alman görevliler de vardır. Bunlar özellikle Gürcülerle ilişki içinde Rusya içinde faaliyet göstereceklerdir.

Bahaettin Şakir ve Kara Kemal, Ağustos ayı içinde bölgedeki faaliyetin genel planını yaparlar ve eylemlerden Hükümet ve Parti'nin sorumlu tutulmaması amacıyla "Kafkasya İhtilal Cemiyeti"ni kurarlar. "Birkaç gün devam eden müzakereler (sonucu)... ne surette hareket ed(il)eceği bütün teferruatıyla tespit edilerek bu hususta bir nizamname kaleme alın(ır)... Gayet gizli tutulması ve yabancıların eline geçmemesine fevkalâde dikkat edilmesi lâzım gelen o nizamname... alâkadar olan zevata ve Teşkilât-ı Mahsusa şubelerine tevzi edil(ir)."¹³³ Plan gereği Şark Cephesi (şimdilik) ikiye ayrılır: Trabzon ve Erzurum. İlerde Van ve civarı Ömer Naci'nin yönetiminde ayrı bir cephe olarak örgütlenecektir. Her iki bölgedeki faaliyet bu iki şehrin valisi, parti sekreterleri ve İstanbul'dan gelmiş olan kâtib-i mesuller tarafından yürütülecektir. Bölgelerin birbirinden uzaklığı nedeniyle her iki bölge de İstanbul'la haberleşmeye selahiyetli kılı-

130 Daha sonra Talat, Enver ve Cemal'in yurtdışına kaçmalarından iki ay önce yurtdışına kaçacak ve Berlin'de B. Şakir ile birlikte Ermeni İntikam örgütüne öldürülecektir.

131 A. İ. Sabis, *age*, c. 2, s. 175.

132 *age*, s. 192, 197-198. Ayrıca Arif Bayın, *İlk Dünya Harbinde Kafkas Cephesi*, İstanbul, 1946, s. 49-51.

133 A. Mil, *age*, Tefrika No: 6, 7 İkinciteşrin 1933.

nır. İstanbul Divan-ı Harb-i Örfe yargılamalarında, Ana Dava iddianamesinde yer alan bazı telgraflardan da anladığımız gibi bu iki bölge arasındaki koordinasyon işlerini doğrudan Talât Paşa yürütür. Örneğin bir telgrafta, Talât, Bahaettin Şakir'e, "madem ki orada işiniz kalmamıştır... daha mühim bir vazifeyi deruhte etmek için hemen Trabzon'a hareket ediniz, buradan hareket edecek olan Yakup Cemil Bey size lâzım gelen izahat ve talimatı getirecektir", demektedir.¹³⁴

Kafkasya İhtilal Cemiyeti'nin en önemli görevi "dahilde ve hariçte çeteler teşkil" etmektir. Bunun için "civar mahallere lâzım gelen talimat" gönderilir. Bu talimat'da, çetelerin 3. Ordu'ya bağılı olarak kurulacakları açık olarak ifade edilir. Örneğin, "Erzincan mutasarrıflığı ile Bayburt, Tercan, Kiğı kaymakamlıklarına çekilen telgrafnamede... 3. Ordu kumandanı paşanın onayı ile Doktor Bahaettin Şakir Beyin riyasetinde... bir İslam milis fırkası teşkil ediliyor", denmektedir.¹³⁵ Oluşturulan çetelerin başına ya subaylar ya da parti sekreterleri komutan olarak atanırlar.

Çetelerin koordinasyonu işini doğrudan Bahaettin Şakir yürütmektedir. Alman subaylar da çetelerin örgütlenmesinde görev alırlar. Örneğin Kars-Artvin yöresinde faaliyet gösteren çeteler Alman subay Stange'ye bağlanmıştı. Bahaettin Şakir bölgedeki Teşkilât-ı Mahsusa önderlerine çektiğı telde, Stange'nin emirlerinin dinlenmesi gerektiğini söylüyor, fakat eğer fazla sorun yaratan bir durum olursa önce kendisine danışılmasını istiyordu.¹³⁶ Eylül 1914'te 3. Ordu, kendisine bağılı olarak oluşturulan bu milis teşkilâtına dair bir talimatname düzenler ve bunu "lazım gelen yerlere tevzi" eder. "Hükümet-i mahalliyyeye şu tavsiyelerde bulunulmuştur: ... bir milis teşkilâtı vücuda getirmek."¹³⁷ İlgili talimatname, "çete reislerine veya her ne suretle

134 1. Oturum, *Takvim-i Vekayi*, 27 Nisan 1335, No: 3540.

135 A. Mil, *age*, Tefrika No: 13, 15 İkinciteşrin 1933.

136 *age*, Tefrika No: 94, 6 Şubat 1934.

137 Askeri Tarih Belgeleri, *Ermeni Belgeleri Özel Sayısı 2*, Mart 1983, Yıl 32, S. 83, Belge No: 1894.

olursa olsun bir malûmat edinmek için gönderilecek kimselere verilmek üzere tertip edil(mişti).. ve bu talimatnâmenin mahremiyetine fevkalâde itina olunması icap ediyordu."¹³⁸

Çetelerin, Ordu birliklerine bağlı olarak faaliyet göstermeleri İstanbul'da karara bağlanmıştı. İstanbul Yargılanmalarında, Cevat Bey, bölgelere yollanan gönüllü birliklerin (çetelerin), "Ordu kumandanlıkları dahilinde vazife gördükleri(ni)" aktarır. Mahkeme reisinin, "Teşkilât-ı Mahsusa müfrezeleri ordu kumandanları emrine tamamiyle tâbi mi idi" sorusuna, "şüphesiz efendim. Onlar orduların kadrosuna dahil olurlar", diye cevap verir.¹³⁹ Çete oluşturmak işi bir tek 3. Ordu bünyesi ile sınırlı değildir. Sözü edilen yargılamaların ikinci oturumunda okunan, 17 Kasım 1330 (1914) tarihli bir belgede, "çete teşkilâtı hakkında 1, 2, 3, 4, 5. Kolordulara, İzmir havalisi kumandanlığına ve ordu kumandanlıklarına" daha önce yollanmış resmi bir yazının suretine yer verilir.¹⁴⁰

ii. Çeteler İçin Üç Kaynak: Mahkûmlar, Göçmenler ve Kürt Aşiretleri

Bölgede Teşkilât-ı Mahsusa birliklerinin oluşturulmasına Ağustos'un ikinci yarısından itibaren başlanmıştır. Çetelerin oluşturulmasında üç önemli kaynak kullanılmıştır: Kürt aşiretleri, hapisanelerdeki mahkûmlar ile Kafkas ve Rumeli göçmenleri. Erzurum bölgesinde parti müfettişi Hilmi, bölgedeki çetelerin örgütlenmesi işiyle görevlidir. Onun bir aşiret reisine yazdığı mektupta şunları okuyoruz: "Erzincan'da görüştüğümüz meselelerin zamanı gelmek üzeredir... sizden 50 yiğit isteyeceğim... burada kendilerinin her türlü istirahatlarını hazırlayacağım... Sececeğin adamların gençliğine orta yaşta olmasına bakma, memleketi ve milleti için seve seve ölecek kadar metin ve azimli olsunlar bu eşhası tefrik eder. Ve bizden gelecek ilk haber üzerine yola çıkarırsınız... Yalnız sen hazırla ve hazırladığını Bahaet-

138 A. Mil, *age*, Tefrika No: 4, 17 İkinciteşrin 1933.

139 2. Oturum, *Takvim-i Vekayi*, 4 Mayıs 1335, No: 3543.

140 *age*.

tin Şakir Beyefendi Hazretlerine haber ver. Şimdilik arz-ı ihtiram ile gözlerinden öperim. Kardeşim Bahaettin Beyefendi Hazretleri de selâm-ı mahsus ederler."¹⁴¹

Teşkilât-ı Mahsusa birliklerinin ikinci kaynağı olan mahkûmların serbest bırakılması Ağustos ayında planlanmıştı. Bu ayda bölgeye giden İttihat ve Terakki sekreterleri İstanbul'a yolladıkları raporda, "Trabzon hapishanesinde bulunan mahbuslardan istifade etmek, mahbusları hapishaneden çıkarmak, zabitlerin kumandası altında bunlardan çeteler teşkil etmek ve bilhassa çetecilikle şöhret kazanmış olanlarını elebaşı yapmak" gerektiğini yazarlar.¹⁴² İstanbul'dan gelen cevapta, "mahbusların tahliyesine lüzum görülürse müsaade edileceği bildirilir."¹⁴³ Fakat İstanbul'dan emir gelmeden mahkûmların tahliyeleri işlemine başlanır. Bu konudaki karar Eylül başlarında Erzurum Merkez-i Umumi'si alır, "Kürt reisleri ve mahbusları Erzurum merkezi tarafından, resmî makamlar nezdinde icra edilen teşebbüsler üzerine tahliye ettirilerek cümlesi çete teşkilâtına alınmıştır."¹⁴⁴ Örneğin, Beyazıt'da, "hapishanede mevkuf bulunup nüfuz ve cesaretlerinden hakkıyla istifade edilecek ve ötedenberi Rus havalisinin her cihetine vukuf peyda eylemelerinden dolayı matlup derecelerde hizmetleri görülecek olan mücrimlerin tahliyesi"¹⁴⁵ Eylül başlarında, Erzurum'dan gelen emirle sağlanmış bulunuyordu.¹⁴⁶ Trabzon'un isteğine ise Eylül ayında Dahiliye Nezareti'nce (Talât Paşa) verilen cevapta, "çete teşkilâtı için lâzım olan mevkufların serbest bırakılacağı ve bunlara... dair bir liste tanzim edilerek gönderilmesi bildirilmişti."¹⁴⁷

141 İttihat ve Terakki Cemiyeti Erzurum Müfettişi Hilmi imzası ile yazılmış bu mektup 23 Ağustos 1330 (4 Eylül 1914) tarihlidir (Belge özel arşivimizdedir).

142 A. Mil, *age*, Tefrika No: 4.

143 *age*.

144 *age*, Tefrika No: 19.

145 *age*.

146 *age*, Tefrika No: 20.

147 *age*, Tefrika No: 27.

Yazışmalardan da anladığınız gibi, mahkûmların serbest bırakılmaları, konuyla ilgili bir kanun çıkartmadan çok önce başlar. Daha sonra Adliye Nezareti özel bir af çıkartır¹⁴⁸ ve hapisanelerin boşaltılması salt Doğu illeri ile sınırlı kalmayarak, tüm Anadolu'ya yayılır. Bu doğrultuda Dahiliye Nezareti, tüm bölgelere bir yazı yollar. İstanbul Divan-ı Harb-i Örfi'de İttihatçı yöneticilerin yargılanmalarında, altıncı oturumda okunan, Bursa İttihat ve Terakki örgütüne ait bir belgeden, bölgelere böylesi bir resmi yazının 17 Eylül tarihinde yollanmış olduğunu anlıyoruz.¹⁴⁹

Çeteler için üçüncü insan kaynağı Balkanlar ve Kafkaslardan Anadolu'ya gelmiş olan muhacirlerdir. İstanbul Divan-ı Harb-i Örfi yargılamalarında bunu belgeleyen birçok telgraf örneğine yer verilir. Balıkesir parti müfettişi Musa'ya ve Bursa İttihat ve Terakki şubesi'ne ait telgraflardan, Merkez-i Umumi'nin bölgelere, 15 Eylül 1915 tarihinde, mahkûnlardan ve muhacirlerden olmak üzere çetelerin oluşturulması için "mahrem emir" gönderdiği anlaşılmaktadır.¹⁵⁰ Yine Teşkilât-ı Mahsusa ile Mithat Şükrü arasındaki 13 Eylül tarihli bir belgeden benzeri emirlerin daha önce de yollanmış ve çetelerin oluşturulmuş olduğunu anlıyoruz.¹⁵¹ Duruşmalarda, illerden, çetelerin oluşturulduğunu bildiren telgraf örneklerine yer verilmiştir. Samsun parti sekreteri Rüştü'nün, 29 Ekim 1914 tarihinde yolladığı, "Beşinci çete olmak üzere Artvinli Tufan Ağa kumandasıyla elli beş kişilik bir çetenin motorla şimdi yola çıkarıldığı ma'al ihtiram arz olunur", biçimindeki tel burada bir örnek olarak verilebilir.¹⁵²

14 Mayıs tarihli altıncı oturumda da, İttihat ve Terakki Merkez-i Umumisi'ne ve oradan da Teşkilât-ı Mahsusa merke-

148 5. Şube soruşturmalarında Adliye Nazırı İbrahim Bey'in ifadesinden, s. 41. Nazır bu ifadesinde mahkûmların serbest bırakılması işleminin ilgili kanundan çok önce başladığını söyler.

149 6. Oturum, *Takvim-i Vekayi*, 14 Mayıs 1335, No: 3557.

150 *age*.

151 5. Oturum, *Takvim-i Vekayi*, 14 Mayıs 1335, No: 3554 (12 Mayıs olmalıdır).

152 *age*.

zine (Dr. Nâzım'a) aktarılan, Balıkesir, Bursa gibi illerden yollanmış benzeri teller okunmaya devam edilmiştir. Yazışmalar Genel Sekreter Mithat Şükrü ile dir.¹⁵³ Benzeri bilgiler anılarda da vardır. "Birisi bana Merkez-i Umumi'nin sivil çeteler yaptığını, bu çeteye bildiklerimizin kumanda ettiğini, gidip Dr. Nâzım'ı görmekliğim söylendi." Anı sahibi F. R. Atay, bu çetelerden "katiller ordusu" diye söz etmektedir.¹⁵⁴

Teşkilât-ı Mahsusa çeteleri esas olarak İstanbul üzerinden organize edilmektedir. Tüm duruşmalar boyunca sanıklar, esas görevlerinin genel koordinasyon ve organizasyon olduğu yolunda bolca ifade vermişlerdir. Teşkilât-ı Mahsusa merkezi ile Parti Merkez-i Umumi'si bu işi ortaklaşa koordine etmektedirler. Bölgelerde çetelerin oluşturulmasından doğrudan Kâtib-i Mesuller sorumludur. Beşinci oturumda okunan 26 Eylül 1914 tarihli belgede, "İzmit, Bursa, cırma, Balıkesir ve daha müsait mahallerdeki Kâtib-i Mesuller vasıtasıyla mahremâne olarak bervech-i ati hasseyi haiz efradın nihayet bir haftaya kadar celb ve cem'i" istenmektedir.¹⁵⁵

Yine bu yazışmalardan ve sanık ifadelerinden, oluşturulan çetelerin ya İstanbul'a getirilerek teçhizat ve eğitimlerinin burada yapıldığı ya da doğrudan bölgelere yollandığı anlaşılmaktadır. Avusturya'nın Trabzon Konsolosu, 8 Kasım 1914 tarihli raporunda, sahil şeridinde, çeşitli yerlerde çetelerin eğitilmekte olduğunu rapor eder.¹⁵⁶ Ana Dava'nın beşinci oturumunda Cevat, İstanbul'a gelenlerin teçhizat ve eğitim işleriyle ilgilenmek üzere Harbiye Nezareti bünyesinde özel bir büro oluşturulduğunu söyler. Yine aynı duruşmada o dönem Harbiye Nezareti'nde subay olan İsmet İnönü'nün, Harbiye Nazırı adına yazdığı bir yazıdan, "Makedonyalı ve Trakyalı ve sa'ir memâlik-i müstevliye ahalisinden gönüllü efradın terhis mu'amelatı ve

153 6. Oturum, *Takvim-i Vekayi*, 14 Mayıs 1335, No: 3554.

154 Falih Rıfkı Atay, *Zeytindağı*, İstanbul, 1985, s. 35-36.

155 5. Oturum, *Takvim-i Vekayi*, 14 Mayıs 1335, No: 3554.

156 HHStA PA I 942, ZI 79/P, Trabzon, 8 Kasım 1914. A. Ohandjanian, *age*, c. 6, s. 4462-63.

bunların celb ve sevkinde hizmet eden" kişilerin doğrudan ordu dairesine bağlı olarak çalıştıkları anlaşılmaktadır.¹⁵⁷ Bu çetelerin İstanbul'da, Ermeni katliamı için eğitildiklerine dair bilgiler başka kaynaklarca da aktarılmaktadır. "Bu çeteler, mahbes-ten çıkarılan kâtillerden ve hırsızlardan mürekkepti. Bunlar Harbiye Nezareti meydanında bir hafta talim görürler, Teşkilât-ı Mahsusa marifetiyle Kafkas hududuna gönderilirlerdi. Ermeni mezaliminde en büyük cinayetleri bu çeteler ika'ettiler."¹⁵⁸

Kasım ayı başında hapishanelerin boşaltılması işlemi oldukça ilerlemiştir. Örneğin Trabzon'da, mahkûmlardan 700-800 kişilik bir birlik kurulmuş bulunuyordu. "Efradın teçhizatı muvazzaf askerimizde bile görülmeyecek kadar mükemmeldi."¹⁵⁹ Avusturya'nın Trabzon Konsolosu yukardaki raporunda, Rize'de oluşturulan çetelerin içinde mahkûmların da olduğunu bildirir. Çeteler Alman subayların yönetimindedir. Ayrıca rapora göre, Trabzon'da mahkûmlardan oluşturan 169 kişilik bir çete Kafkasya içlerine gönderilmiş bulunuyordu. Bunu Kürtlerden oluşturulan bin kişilik bir "Hamidiye" çetesi takip edecektir.¹⁶⁰ Oluşturulan çetelerin toplam sayısı konusunda değişik bilgiler aktarılmaktadır. Teşkilât-ı Mahsusa sorumlularından Kuşçubaşı Eşref ile görüşmeler de yapmış olan Stoddard, 30 bin dolayında demektedir.¹⁶¹

iii. İlk Hedef: Erzurum Taşnak Kongresi

Ermeni ve Türk kaynaklarında, artık standart hale gelmiş bir bilgi sürekli tekrar edilir. Bu bilgiye göre, Taşnak örgütünün 28 Temmuz-14 Ağustos 1914 arasında Erzurum'da toplanan kongresine İttihat ve Terakki özel bir heyet göndermiş; Taşnak liderlerine, Rusya içlerinde ayaklanma çıkarmalarına karşılık otonomi teklifi yapılmış ama onlar bunu reddetmişlerdir. Taşnaklar,

157 5. Oturum, *Takvim-i Vekayi*, 14 Mayıs 1335, No: 3554.

158 A. Refik, *age*, s. 27.

159 A. Mil, *age*, Tefrika No: 39.

160 HHStAPA I 942, ZI 79/P, Trabzon, 8 Kasım 1914. A. Ohandjanian, *age*.

161 P. H. Stoddard, *age*, s. 52.

Osmanlı vatandaşları olarak vatan savunmasında üzerlerine düşeni yapma kararı almışlardır.¹⁶²

Aktarılan bilgiler, İttihatçıların hem kongreye özel bir heyet yolladıkları hem de kongre sonucuna büyük önem verdikleri yönündedir. Nitekim tüm Türkçe eserlerde, kongrede, Taşnakların Türklerin anlaşma teklifini reddetmiş olmaları, İttihatçı-Ermeni ilişkilerinde bir dönüm noktası olarak telakki edilir. Ayrıca bu kongrede Taşnakların gizli bir ayaklanma kararı aldıkları da iddia edilir.¹⁶³ Türk tezlerine göre, Tehcir bu ayaklanma kararı ve bunun sonucu gündeme gelen eylemler nedeniyle kaçınılmaz olmuştur.¹⁶⁴

Oysa gerek A. Mil'den, gerekse İstanbul Yargılamalarında okunan bazı telgraflardan ve ifadelerden öğreniyoruz ki, kongreye katıldığı söylenen Bahaettin Şakir ve Ömer Naci gibi İttihat üyelerinin amaçları kongreye katılmak değildir ve bölgeye esas olarak Teşkilât-ı Mahsusa birliklerini oluşturmaya gitmişlerdir. Kongre, bu gizli amacı örtmek amacıyla kullanılmış gibi gözükmektedir. Yine bu belgelerden öğrendiğimiz, kongreye katılan Taşnak örgütü üyelerinin imha edilmelerinin planlanan eylemler arasında olduğudur. "Erzurum'dan çıktıklarını şifre ile bildirdiğiniz eşhas için tertibat-ı lâzıme alınmıştır... Kumandanlık teşkilâtımızın serbest'i harekâtı hakkında icap edenlere talimat-ı lâzıme vermelidir."¹⁶⁵ Tefrika yazarı, B. Şakir'in telde söz konusu ettiği "eşhasın yolda yakalanmaları daha doğrusu "imha edilmeleri"ni istediğini söyler. Fakat Ermeniler, "yol şa-

162 R. G. Hovannasian, *Armenia on the Road...*, s. 41-43.

163 E. Uras, *age*, s. 596-600. Burada, Erzurum Milletvekili olan ve daha sonra Kafkasya'da Gönüllü Ermeni Birlikleri'nde görev alan Pastirmacıyan'ın bir yazısı aktarılmaktadır.

164 E. Uras, *age*, s. 600. Konuya ilişkin ayrıntılı bilgi için Bkz. Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, Ankara, 1988, s. 253-257; *Ermeni Komitelerinin A'mal ve Harekât-ı İhtilâliyesi*, Ankara, 1983 (1916 yılında hükümetçe yayınlanan resmi kitabın yeniden basımı); Alper Gazigiray, *Osmanlılardan Günümüze Kadar Vesikalarla Ermeni Terörünün Kaynakları*, İstanbul, 1982, s. 233-238; Talat Paşa'nın Anıları, İstanbul, 1986, s. 67-79; İhsan Sakarya, *age*, s. 156-161.

165 A. Mil, *age*, Tefrika No: 13, 14 İkinciteşrin 1933.

şırtması yaparak çetelerimizin ellerinden kurtulmaya muvaffak olmuşlardı."¹⁶⁶ Bu gerçek de göstermektedir ki, İttihat ve Terakki yöneticileri, daha savaş başlamadan önce, "içeride de imha edilecek eşhas vardır", fikri doğrultusunda eyleme geçmişlerdir.

Ana Dava soruşturmalarında, İttihat ve Terakki genel sekreteri Mithat Şükrü tarafından Bahaettin Şakir'e çekilen bir telgraftan olaya İstanbul ile konuşularak karar verildiği havası çıkmaktadır. Yine bu telgraftan anladığımız Taşnaklarla bir tek Erzurum'da değil, İstanbul'da da pazarlık yapılmıştır. Erzurum'da yapılan görüşmenin başarısız kaldığını ve bir sonuç alınmadığını İstanbul'a bildiren B. Şakir'e, "15 Ağustos 330 (28.08.1914) iş'arınızdan ve burada görüştüğümüz bazı zevatın ifadelerinden Ermenilerin bizimle müştereken harekete mütemayil olmadıkları anlaşılmıştır", denilmekte ve "Bina'enaleyh meslek-i müttehazımızın kendilerinden ketmi icab ediyor", biçiminde direktif verilmektedir.¹⁶⁷

b. Çetelerin İlk Eylemleri

Çetelerin oluşturulmasından hemen sonra, Ağustos ayı ile birlikte Rusya içlerinde askeri eylemlere başlanır. Aynı zamanda bölgede Ermenilere yönelik saldırılar ve katliamlar gündeme gelir. Özellikle Kafkas sınırlarında, Ermeni köylerine, entelektüellerine, politik ve dini liderlere yönelik saldırılar tek tek de olsa Eylül ayı ile birlikte başlamıştır. "Çeteler, asıl görevlerini Ermeni köylerini basmak ve yağma etmek olarak görüyorlardı. Eğer erkekleri ele geçiremezlerse, kadınların ırzına geçiyorlar ve ellerinde para ve değerli olan ne varsa vermeye zorluyorlardı."¹⁶⁸ Bahaettin Şakir de, Talât Paşa'ya Eylül ayında yolladığı raporda, yağma yapıldığını açıkça söyler: "Teşkilâtımızı teftiş ediyorum... pek umutvarım. Tecrübe ettik, her yerde Rus kuv-

166 age, Tefrika No: 15, 17 İkinciteşrin 1933.

167 5. Oturum, *Takvim-i Vekayi*, 14 Mayıs 1335, No: 3554.

168 J. Lepsius, *Der Todesgang...*, s. 35.

vetlerini bozduk. Şimdiye kadar binden fazla koyun, dörtyüze kadar sığır iğtinam etti...", diye yazmaktadır.¹⁶⁹

Döneme ilişkin, Türk subaylarının anılarında da Bahaettin Şakir tarafından, "Rusya içlerine eylem yapmak" amacıyla örgütlenen çetelerin, Ermeni köylerini basıp yağma ve talan yaptıklarına dair bilgiler bulunmaktadır. "Erzurum'da Bahaettin Şakir Bey'in teşkil ettiği çetelere Hasan İzzet Paşa'nın emriyle 9. Kolordu kıtaatında en güzide zabitan ve Erzurum'un en babayiğit efradı verilmişti. Ben bilâhare bu çetelerin bizim ilerimizde değil, gerimizde dolaştıklarını ve köyleri yağma etmekle meşgul olduklarını gördüm."¹⁷⁰ Çetelerin, Erzurum ve civarındaki Ermeni köylere yaptıkları baskın, öldürme ve soygun haberleri Alman konsolosluk raporlarında da yer alır.¹⁷¹ Büyük bir disiplinsizlik örneği gösteren çeteler, sadece Hristiyan değil Müslüman köylere de saldırmaktan, yağmalamaktan geri durmamaktadırlar. "Bunlar.. gittikleri yerde her biri bir Nemrut kesilerek ahaliyi iz'aç ediyorlardı. Kendilerini besletiyorlardı. Yaptıkları, yapacakları akıllarına ne gelirse o idi."¹⁷² Bu noktâ daha sonra ordu ile Teşkilât-ı Mahsusa'nın arasını açacaktır.

Bu dönemde, Kafkaslarda, Teşkilât-ı Mahsusa birlikleri ile birlikte görevde bulunan Alman Subay Mosel, "caniler" olarak tanımladığı çetelerin, savaşla birlikte yaptıkları yağmaları rapor eder. Bölgede çeteler doğrudan Parti tarafından yönetilmektedir. Çeteler ve Parti'nin çetelerin başına yönetici olarak yolladığı kaymakam ve müdürler, "ana görevlerini, hırsızlık yoluyla zengin olmakta gören ve bölge halkının memnuniyetsizliğini artırmak için onlara kötü muamelede bulunan" kişiler-

169 A. Mil, *age*, Tefrika No: 15, 17 İkinciteşrin 1933.

170 Mütেকaid Kaymakam Şerif Köprülü, *Sarıkamış İhata Manevrası ve Meydan Muharebesi*, İstanbul, 1338, s. 119 (sayfa numarası elimizdeki transkipe edilmiş metne göre verilmiştir).

171 PA-AA/ R 14085. Erzurum Konsolosu Scheubner Richter'in 5 Aralık 1914 tarihli raporu.

172 Aziz Samih, "Umumi Harpte Kafkas Cephesi Hatıraları", *Kurun*, 19 Nisan 1935, Tefrika No: 19.

di.¹⁷³ Van ve civarında faaliyet gösteren çetelerin durumu da bundan farklı değildir. "Bu insanları... soymak ve yağma yapmaktan uzak tutmak mümkün değil"di.¹⁷⁴ Yukardaki raporundan 19 gün sonra ikinci bir rapor daha yollayan Mosel, "bölgede görev yapan Jön Türk komitesinin işten el çektirilmesini" ister. Büyükelçi Wangenheim, Jön Türk komitesinin bölgedeki bu türden eylemlerine bir son vermek için girişimde bulunmaya karar verir.¹⁷⁵

Savaşın başlaması ile birlikte Ermenilere yönelik saldırılar daha da artar. Saldırıları savaş nedeniyle gizleyebilmek daha kolay olmaktadır. Katliamlar ilk aylarda, Teşkilât-ı Mahsusa çetelerinin önderliğinde işgal edilen Artvin, Ardahan, Ardauç bölgelerinde gözlenir. Ahmet Refik, olaylara tanık olmuş bir Alman gazetecisinin şu sözlerini aktarır: "Görseniz... ne zalimâne hareketlerde bulundular! Lânet olsun, bir daha bu adamlarla yola çıkmaya! Ne İslâm, ne Hristiyan hiçbir şey tanımıyorlar."¹⁷⁶ Lepsius, bölgede yapılan katliamlara ilişkin olarak ayrıntılı sayılar verir: "Ardauç ve Oltu bölgesinde köyler... yağmlandı. 1276 Ermeni öldürüldü... Artvin, Ardauç bölgesinde öldürülen Ermeni sayısı... 7 bin olarak tahmin edilmektedir."¹⁷⁷ Erzurum Konsolosu Scheubner-Richter de 5 Ağustos 1915'teki raporunda bu bölgedeki katliamlardan bahseder.¹⁷⁸ Katliamlara katılan Teşkilât-ı Mahsusa birliklerini yönetenler arasında, ileride Türk ulusal kurtuluş savaşında da önemli roller oynayacak, Deli Halit Paşa, Nail, Topal Osman gibi kişiler de bulunmaktadır. Benzeri katliamlar Teşkilât-ı Mahsusa'nın üçüncü cephe-

173 A. A. (Bonn) Weltkrieg, 11 d secr., c. 4, A 9305. Louis Mosel'in 3 Mart 1915 tarihli raporundan.

174 A. A. (Bonn) Weltkrieg, 11 d secr., c. 4, A 37451. Alman Subay Schulenburg'un Erzurum, 28 Kasım 1915 tarihli raporundan.

175 İlgili raporlardan aktaran W. D. Bihl, *age*, s. 67-68.

176 A. Refik, *age*, s. 41. Artvin 24 Kasım'da, Ardahan 29 Aralık'ta işgal edilmiştir.

177 J. Lepsius, *Der Todesgang...*, s. 78-79.

178 PA-AA/ R 14088, Erzurum Konsolosu Scheubner Richter'in 5 Ağustos 1915 tarihli raporundan.

si sayılan Van gölü ve civarında da olur.¹⁷⁹ Van'da yaşayan Amerikan ve Alman misyonerler, 1914-15 kış aylarında, Doğu-beyazıt ve Eleşkirt civarındaki 52 Ermeni köyünün tümünün Hamidiye alaylarınca basıldığı, yağmalandığı ve tahrip edildiğini aktarırlar.¹⁸⁰

İlk aylarda çeteler bölgede önemli askeri başarılar da elde ederler. Ardahan alınır ve Batum önlerine kadar gelinir. Fakat bu başarılar kısa zamanda yerini yenilgilere bırakır. Kafkaslardaki bu yenilgilerde Ermeni gönüllülerinin Rus birliklerine yardımcı olmasının önemli bir payı vardır. Yenilgi sonrası ilerleyen Rus birlikleri ve Ermeni gönüllüleri, çetelerin Ermenilere yaptıklarının benzerini bu sefer Müslüman köylerine yönelik olarak yapmaya başlarlar. Bölgede görev yapan Alman subaylar, Osmanlı gönüllüleri tarafından yağmalanmamış köylerin yakıldığını, yağmalandığını ve köylülerin zorla göç ettirildiklerini rapor ederler.¹⁸¹ Benzeri gelişmeler Van ve civarında da olur. 1. ve 2. Ermeni gönüllü birlikleri Türk çetelere karşı başarı kazanırlar ve Müslüman köylere saldırır, yağma ederler (Ayrıntılı bilgi aşağıda).

Kafkasya'da ve Van gölü civarında Ermenilere yönelik katliamlarda bu yenilgilerin intikamını almak arzusu önemli bir motif olur. "Sınır bölgelerindeki savunmasız Ermeni halkın yıkımına yönelen saldırının bu kadar şiddetli olmasının önemli nedenlerinden biri, Teşkilât-ı Mahsusa gerilla birliklerinin, Ermeni gönüllülerin yardım ettiği Rus birlikleri karşısında yaşadığı bir dizi askeri başarısızlıktır."¹⁸² Bu çatışmalarda, Van ve civarında Ermenilerin katledildikleri Türk kaynaklarınca da akta-

179 Henry Barby, *Au pays de l'épouvane*, s. 230-240. Paris 1917'de bu bölgede yapılan katliamlar Van konsolosluk raporlarına dayanılarak ayrıntılı olarak anlatılmıştır. Aktaran, V. N. Dadrian, "The Role of the Special Organization in the Armenian Genocide during the First World War", Panikos Panayi (der.), *Minorities in Wartime*, Oxford, Providence, 1993, s. 50-82'den alıntı.

180 Wolfgang Gust, *age*, s. 175.

181 A. A. (Bonn) Weltkrieg, 11 d secr., c. 4, A 9305. Louis Mosel'in 3 Mart 1915 tarihli raporundan.

182 V. N. Dadrian, *age*, s. 50-82.

nılır. Örneğin Van'ın Başkale ilçesini Ruslardan geri alan Türkler, kentteki Ermenileri kılıçtan geçirirler.¹⁸³ Sınır bölgelerindeki Ermeni gönüllülerinin Rus birlikleri ile beraber düzenledikleri bu eylemlerin Kırım kararı üzerinde de önemli etkisi olmuştur. A. Mil'in anılarından, özellikle Bahaettin Şakir'in bölgede yaşadıklarından (Ardahan'da son anda ölümden kurtulmuştur) çok etkilenmiş olduğunu anlıyoruz.

Tüm bu eylem ve katliamlara, gerek vergi toplamak gerek asker kaçağı kovalamak gerekçesiyle iç bölgelerde Ermeni köylerine yönelik yapılan saldırıları eklemek gerekmektedir. Örneğin, "genel tehcirden önce Sivas vilâyetinde durum Trabzon ve Erzurum'daki ile aynıydı. Örgütlenmiş çeteler köyleri yağmalıyordu. Jandarmalar, silah aramak bahanesiyle evleri basıyor, yağmalıyor, kadınların ırzına geçiyor ve köylülerden para elde etmek için işkenceler yapıyorlardı. Şikâyet edenler tutuklanıyordu"¹⁸⁴ Bölgede görev yapan birçok yabancı görevli, Rusya cephesine hareket eden Türk birliklerinin, yol üstündeki Ermeni köylerini, savaş için gerekli olduğu gerekçesiyle tam bir yağmaya tâbi tuttuklarını aktarırlar. "Ekim'in sonlarına doğru (1914), Türk savaşı başladığında, Türk memurlar savaş için ihtiyaç duydukları ne varsa Ermenilerden almaya başladılar... Belki bunun yalnızca onda biri savaş içindi, kalanı ise açıkça soygundan başka bir şey değildi."¹⁸⁵

İstanbul Divan-ı Harb-i Örfi yargılamalarında bu bilgileri doğrulayan, orduya ait telgraflar okunur. Örneğin, 5 Şubat 1919'da İstanbul'da başlayan Yozgat Ermeni Tehciri davasında 8 Şubat tarihli ikinci Oturum'da, Hâkim, No:169 olarak kaydedilmiş, 14/27 Haziran 1915'te, Kayseri Fırkası Kumandan Vekili

183 İbrahim Arvas, *Tarihi Hakikatler*, s. 234. Bu bölgedeki gelişmelere ilişkin ayrıca Bkz. Stefanos Yerasimos, *Milliyetler ve Sınırlar*, İstanbul, 1994, s. 271-291.

184 J. Lepsius, *Der Todesgang...*, s. 54-55.

185 Secretary of State for Foreign Affairs, *The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire, Documents Presented to Viscount Grey of Fallodon*, Londra, 1916, Document No: 23, s. 88. J. Lepsius, *De Todesgang...*'da, hemen hemen her şehirde durumun pek de farklı olmadığına ilişkin bilgiler aktarmaktadır.

Şahabetin tarafından Ankara Kolordu Kumandanı Vekili Halil Recai'ye çekilmiş bir telgraf okur. Bu telgrafta Yozgat ve civarındaki Ermenilerin Jandarmalar tarafından soygun ve yağmaya tâbi tutulduklarına dair bilgiler yer alır. Telgrafta, "ahval-i müessifeden biri de kaza dahilinde jandarma ikmal efradı, Çerkez süvari atlıları ve İslâm ahali taraflarından Ermeni kariyelerinde dehşetli yağmakârlık hükümferma olduğu... ve mevâkide devam eden bu yağmacılığın" ne kadar yaygınlaşacağını bilmediği aktarılmaktadır.¹⁸⁶

Aynı telgraf davanın yedinci ve dokuzuncu oturumlarında da tekrar okunur. 18 Şubat tarihli yedinci oturumda Halil Recai böyle bir telgraf aldığını doğrular.¹⁸⁷ 20 Şubat tarihli sekizinci oturumda Müddeiumumi Sami Bey, Şahabetin'e, kendisinin yollamış olduğu bu benzeri diğer telgraf örneklerini okur. Şahabetin, "Aradan dört buçuk beş sene kadar bir müddet geçti. Bunları tahattur edemiyorum" der. Duruşma hâkiminin sıkıştırması üzerine de fenalaşır.¹⁸⁸ Şahabetin'e ait bir başka tel de dokuzuncu oturumda okunur. 15/28 Temmuz 1915 tarihli telgrafta jandarmaların "ahaliyi bilhuzur eyledikleri", Ermenilerin çete oldukları bahanesi ile tutuklanarak soyuldukları anlatılmaktadır.¹⁸⁹ Türk subaylarının anılarında da daha savaş başlamadan bile birliklerin, "köyleri yağma, kadınlara taarruz" gibi işleri yaptıkları, asker ve subayların, "köylerde buldukları her şeyi parasız almayı mübah bilen tayfalar" olduğundan bahsedilir.¹⁹⁰

Bölgedeki eylemler öylesine artmıştır ki, Taşnaklar, Ekim ayında İstanbul'da Talât Paşa nezdinde girişimde bulunurlar. "Bunun üzerine Talât, Erzurum'a, Ermenilere özellikle de Taş-

186 Kudüs Ermeni Patrikhanesi Arşivi, Karton 21, Dosya M, Doküman No: 479. Telgraf ayrıca Ermenice gazete *Nor Giank*'da yayınlanır (Bu bilgiyi bize V. N. Dadrian aktarmıştır).

187 *İleri*, 19 Şubat 1919.

188 *İleri*, 21 Şubat 1919.

189 Kudüs Ermeni Patrikhanesi Arşivi, Karton 17, Dosya H, Doküman No: 606 (Haber *Nor Giank* gazetesinde de yayımlanır).

190 A. Samih, *age*, Tefrika No: 2, 2 Nisan 1935.

naklara iyi muamele edilmesi gerektiğini bildiren telgraf emrini yollar."¹⁹¹ Benzeri gelişmeler Trabzon ve yöresinde de olur. Çetelerin bu eylemlerinden rahatsız olan Trabzon askeri kumandanı bölgedeki çetelerin dağıtılmasını ister.¹⁹² Talât bölgeye çektiği telde, Ermenilere yapılan kötü muameleden vazgeçilmesini bildirir.¹⁹³ Fakat bu tel emirleri sadece formaliteden ibarettir. Zaten bölgeden gelen haberlerden de bunu anlamak mümkündür.

2. Kırım Öncesi Ermenilere Yönelik Alınan Tedbirler

Ermenilere yönelik doğrudan tedbirler savaş öncesinden başlar; seferberlikten hemen sonra şüpheli halk grubu olarak ilan edilirler. 6 Eylül 1914'te, Osmanlı Hükümeti, Ermenilerin kalabalık olduğu vilâyetlere bir şifre tamim göndererek, Ermeni siyasi parti başkanları ve elebaşlarının hareketlerinin devamlı kontrol altında tutulması emrini verir.¹⁹⁴ Yine bu ayda 3. Ordu komutanlığı, Rusların Kafkas Ermenilerinden faydalanarak eylemlere geçecekleri ihbarları ve bu yöndeki bazı faaliyetler üzerine birliklerdeki Ermeni askerleri şüpheli topluluk ilan eder ve yayımladığı bir tamimle, Ermeni askerlerin silahsızlandırılmasını emreder. 24 Eylül 1914'te çekilen şifreli bir telle durum İstanbul'a bildirilir. Telde Rusların faaliyetleri anlatıldıktan sonra, "Buna karşı kıtaata şu hususat emredilmiştir", denir, "Hududu geçen ve elinde pasaportu olmayan gayrimüslim kesan yakalanacak, huduttan silah ve cephane geçirmek teşebbüsünde bulunanlar hemen itlâf edilecek (yok edilecek), şimdiden Ermeniler mümkün mertebe gayri muharipler nezdine (yanına) ayrılacak, aleyhimizde bir hareket vukuunda derhal şiddetle bastırılacak ve mütecasiri (cürete yeltenenleri), itlâf olunacaktır." Belgede ayrıca Rusların Türk sınır içlerine, Ermeni köylerine

191 J. Lepsius, *Der Todesgang...*, s. 183.

192 A. Mil, *age*, Tefrika No: 15, 17 İkinciteşrin 1933.

193 J. Lepsius, *Der Todesgang...*, s. 28.

194 Dahiliye Nezareti Emniyet Umum Müdürlüğü, Dosya 44, 844/51. Aktaran K. Gürün, *age*, s. 275.

cephane taşıdıkları ve buralarda yığınaklar yaptıkları da aktarılmaktadır.¹⁹⁵

a. Amele Taburları ve İmhaları

Yukarda anlatılan köylere yönelik baskın ve yağmalardan başka, Ermeni halkına yönelik sistemli bir baskı biçimi ise, askere gitmemiş olanların toplanarak, yük taşımacılığında kullanılmasıdır. 20-45 yaş grubu arasındaki Ermeniler seferberlik ile birlikte zaten askere alınmış bulunuyorlardı. Bunu askerde taşımacılık işlerinde kullanılmak üzere 15-20 ve 45-60 yaş guruplarının askere alınmaları takip edecektir.¹⁹⁶ Enver Paşa'nın kurmay heyetinde görevli Hans Humann, askere alınan Rum ve Ermenilerden, işçi taburlarının oluşturulmasına Ekim 1914'ten itibaren başlanılmış olduğunu rapor eder.¹⁹⁷ Savaş yıllarında Osmanlı Ordusu'nda gönüllü olarak görev yapan, Venezuela asıllı Alman subay Rafael de Nogales, anılarında amele taburlarının oluşturulmasına, orduda silah altına alınmış Ermeniler arasındaki firar oranının yüksekliğinin neden olduğunu söyler.¹⁹⁸

29 Aralık 1914'te Büyükelçi Wangenheim, Ermeni Patriği'ne dayanarak Doğu vilâyetlerine ilişkin şu bilgileri aktarır: "Silah kullanabilecek 20-45 yaş arası erkekler askere alınmış bulunuyorlar, diğerleri taşımacılık ve benzeri işlerde kullanılmaktadır ki böylece köyler, asker kaçaklarının taşkınlıklarına ve saldırılarına karşı korumasız bırakılmış oldular."¹⁹⁹ İttihat ve Terakki'nin savaş müttefiki Avusturya askeri ateşesi Pomian-

195 Askeri Tarih Belgeleri, *Ermeni Belgeleri Özel Sayısı 2*, Mart 1983, Yıl 32, Sayı 83, Belge No: 1894.

196 Archives du Ministér des Affaires Etrangères (A. M. A. E.), *Guerre 1914-1918, Turquie*, c. 887, s. 184-87. Fransız elçisinin raporunda yer alan bilgiler, İstanbul Patrikhanesi'nin 30 Haziran-3 Temmuz tarihli yurtdışına çıkarttığı gizli bir mektupta yer almaktadır.

197 Christoph Dinkel, *age*, s. 38.

198 Rafael de Nogales, *Vier Jahre unter dem Halbmond, Erinnerungen aus dem Weltkrieg*, Berlin, 1925, s. 35.

199 PA-AA / R 14085, Wangenheim'in 29 Aralık 1914 tarihli raporu. J. Lepsius, Wangenheim'in bu raporundan Ermeni Patriği'nin Almanları suçlayıcı ifadelerini çıkartmıştır (Bkz. *age*, Belge 13, s. 23).

kowski, Nisan 1915'te, taşımacılıkta kullanılan Hristiyan taburlarının sayısını 120 olarak bildirir.²⁰⁰ Bölgeden kötü haberler Ocak 1915'te de gelmeye devam eder. Erzurum Valisi Tahsin Bey nezdinde girişimde bulunan Taşnaklar, suçluların yakalanacağına ilişkin sözler almalarına rağmen saldırı eylemlerinin diğer köylere de yapıldığı haberini alırlar.²⁰¹

Bölgede görev yapan yabancı görevlilerin raporlarında Ermenilerin yük taşımacılığında nasıl kullanıldıklarına ilişkin bolca bilgi vardır: "... Yol işçilerine ve yük hayvanlarına dönüştürülmüşlerdi. Her türlü ordu ihtiyacı onların sırtına yükleniyor ve yük altında sendelerken, Türklerin kırbaç ve süngüleriyle yorgun gövdelerini Kafkas dağlarında sürüklemek zorunda kalıyorlardı."²⁰² Örneğin, Muş ve civarına ilişkin şu bilgileri okuyoruz: "Kafkas cephesinde sınıra yiyecek vb. taşınması gerekiyordu. Bu amaçla hükümet, Muş'tan Rus cephesine kadar üç hafta sürecek yolculuk için, aralarında birçok sakat ve ancak on iki yaşında çocuklar da bulunan 300 yaşlı Ermeni'yi gönderdi. Ermenilerin nesi var nesi yoksa soyulduğu için, bu zavallı insanlar çok geçmeden yolda açlık ve soğuktan öldüler... Eğer bu 300 Ermeni'den otuz kırkı geri döndüyse, bu bir mucizeydi; kalanlar ya ölümüne dövülmekten veya yukarıda söylenen nedenlerden ölmüşlerdi."²⁰³

Bunlar sadece Muş bölgesi ile sınırlı olaylar değildir. Sivas ve yöresinde de Ermeniler çalışma taburlarına yük taşıyıcısı olarak alınmışlar ve gerek gıdasızlık, gerek soğuk, gerekse dayak ve işkence sonucu hayatlarını kaybedenler olmuştur. Dayanamayıp kaçanların ise evleri yakılmıştır.²⁰⁴ Bitlis vilâyetinde yük taşıyıcısı olarak kullanılan Ermenilerden, "yarısı yolda öldü, çoğunlukla (gidenlerin) dörtte biri geri gelebiliyordu."²⁰⁵

200 J. Pomiankowski, *age*, s. 93.

201 J. Lepsius, *Der Todesgang...*, s. 185.

202 H. Morgenthau, *Ambassador...*, s. 302.

203 *The Treatment of the Armenians...*, s. 88.

204 J. Lepsius, *Der Todesgang...*, s. 55.

205 *age*, s. 112-113.

Birçok vilâyette de durumun farklı olmadığına ilişkin haberler Şubat-Mart aylarında İstanbul'a yığılmaya başlar.

Sarıkamış yenilgisi Ermenilere karşı alınan tedbirler açısından bir dönüm noktasını teşkil eder. Birçok bölgede, Ermenilerin bu savaşta Türkleri arkadan vurdukları propagandası yapılır. Enver'in kendisi de yenilgiyi, Ermenilerin ihanetine bağlar ve Ermenilerden bir "tehlike" olarak söz eder. Hüseyin Cahit'in aktardıklarına göre, Enver, bu tehlikenin "Ermenileri bulundukları yerlerden kaldırarak başka yerlere göndermek" suretiyle ortadan kaldırılabilceğini söyler.²⁰⁶ Oysa yenilgiden hemen sonra Enver Paşa, Ermeni Patriği'ne, savaşta Ermeni askerlerinin gösterdiği fedakârlık ve kahramanlıktan dolayı teşekkür etmişti. 26 Şubat 1915'te, Patriğe yazdığı bir mektupta, "Osmanlı Hükümeti'ne karşı tam bir sadakat örneği göstermekle tanınan Ermeni Milletine benim memnuniyetimi ve teşekkürlerimi iletmenizi rica ederim", der.²⁰⁷ Alman Konsolosluk raporları da Enver'in sözlerini doğrulayan bilgiler vermektedirler. Örneğin bir raporda, 1914 Kasımında, savaşın resmen ilan edilmesi ile birlikte, birçok yerde Ermenilerin, hükümet lehinde gösteriler yaptıkları, kampanyalar açtıkları, bağışlar topladıkları, cephelerdeki Ermeni askerlerin fedakârlıklarının Türk subaylarca da sıkça anlatıldığı aktarılmaktadır.²⁰⁸

Sarıkamış sonrası alınan ilk tedbir, 25 Şubat 1915'te Ermeni askerlerin silahsızlandırılması doğrultusunda ordu birliklerine emir yollanmasıdır. "Ermeni efrat gerek seyyar ordularda ve gerek seyyar ve sabit jandarmalarda katiyen hidemat-ı müsellaha da kullanılmayacaklar ve kumandanlar ve karargâhın maiyet ve dairelerinde dahi istihdam olunmayacaklardır."²⁰⁹ Bu uygulamanın 3. Ordu bünyesinde kısmen başlamış olduğunu yukar-

206 H. C. Yalçın, *Siyasi Anılar*, İstanbul, 1976, s. 233.

207 J. Lepsius, *Der Todesgang...*, s. 161-162.

208 PA-AA/ Bo. Kons. / c. 168, Şubat 1915, Türkiye Ermenilerinin durumları üzerine hazırlanmış bir rapor.

209 Genelkurmay, No: 1/131, KLS 2287, Dosya 12, F. 9. Aktaran K. Gürün, *age*, s. 276.

da görmüş bulunuyoruz.²¹⁰ Şimdi uygulama genelleştirilmiştir. Silahsızlandırma emriyle birlikte askeri birliklerdeki Ermenilerin imhalarının başladığı haberleri de gelmeye başlar. Urfa Misyoner Hastanesi'nde sağlık görevlisi olarak çalışan Alman Jakob Künzler, Mart 1915 ile birlikte Amele Taburları'na alınan Ermenilerin imha edildiklerini aktarır. Künzler, katliamlarda, "çoğunlukla bıçak kullanıldı, mermilere, dış düşmana karşı kullanmak için daha fazla ihtiyaç vardı", der.²¹¹ Künzler'e benzer bilgileri Morgenthau'da aktarır; "Hemen her durumda işleyiş aynıydı. Oradan buradan 50-100 kişilik gruplar alınır, dörderli sıraya sokulur ve kısa bir mesafe uzaklıkta olan seçilmiş bir yere götürülürdü. Aniden patlayan tüfek sesleri havayı doldururdu ve eşlik eden Türk askerleri kasvetli bir yüzle kampa dönerlerdi."²¹² Amele Taburları'nın imhasının Sarıkamış yenilgisi sonrası başladığı ve sistematik olarak sürdürüldüğü, bölgede görev yapan başka yabancı gözlemcilerin raporlarından da anlaşılmaktadır.²¹³

Amele Taburlarının imhası tehcir emrinin uygulanması ile birlikte hızlanır ve 1916 yılında da devam eder. Avusturya'nın Trabzon Konsolosu Dr. Ernst Kwiatkowski, bir Türk subayının kendisine, Temmuz'un (1915) ilk günlerinde, Hamzaköy'de 132 Ermeni askerin öldürüldüğünü söylediğini aktarır.²¹⁴ Jakob Künzler Ağustos 1915'te Urfa'da bin Ermeni askerin öldürüldüğünü yazar.²¹⁵ Alman Konsolosluk raporlarında da bu konuda

210 Ermenilerin silahsızlandırılması işleminin geniş çapta ve yaygın olarak yapıldığını Alman Konsolosluk raporlarından da anlıyoruz. İki örnek için Bkz. PA-Aa/ Bo. Kons. 168, Erzurum Konsolosu Scheubner Richter'in 3 Mart; R 14805 Wangenheim'in 23 Mart 1915 tarihli raporları.

211 Jakob Künzler, *Dreißig Jahre Dienst am Orient*, Basel, 1933, s. 54.

212 H. Morgenthau, *age*, s. 302-303.

213 Muş, Sivas, Bitlis bölgesi hakkındaki raporlar için Bkz. *The Treatment...*, s. 88; J. Lepsius, *Der Todesgang...*, s. 55, 112-13; Arnold Toynbee, *Armenian Atrocities, The Murder of a Nation*, Londra, New York, 1915, s. 81-82; Zurlinden, *Der Weltkrieg, Vorläufige Orientierung von einem Schweizerischen Standpunkt aus*, Zürich, c. 2, s. 63-69.

214 HHStA PA XXXVIII 368, Trabzon, 4 Eylül 1915 Z. 54/P. A. Ohandjanian, *age*, s. 4724.

215 Jacob Künzler, *Im Lande des Blutes und der Tränen. Erlebnisse in Mesopotamien Während des Weltkrieges*, Potsdam, 1921, s. 17 vd.

bolca bilgi bulmak mümkündür. Halep Konsolosu Rössler, bir Alınan Subayının, Diyarbakır Urfa arasında, Amele Taburları'nda çalışan gençlerin boğazları kesilmiş cesetlerini gördüğünü aktarır.²¹⁶ Yine 3 Eylül 1915 tarihli bir raporunda, kendi bölgesinde, yol yapımında çalıştırılan yüzlerce Ermeni'nin öldürüldüğünü bildirir.²¹⁷ 3. Ordu Komutanı olan Vehip Paşa'nın bölgesinde yol yapımında çalışan ve 4. Ordu'ya sevki gereken Ermeni askerlerin tümü, Sivas'tan yola çıkartılarak imha edilirler. Olayı derhal soruşturan Vehip Paşa olayın sorumlusu Yüzbaşı Nuri Efendi'yi Divan-ı Harp'te yargılar ve idam ettirir.²¹⁸ Amerikan konsolosluk raporlarına dayanan Morgenthau, Harput'tan Diyarbakır'a sevk sırasında Amele Taburları'nda görev yapan 2 bin Ermeni'nin öldürüldüğünü aktarır ve bunun gibi birçok başka olaya ilişkin raporların da bulunduğunu söyler.²¹⁹

b. İlk Sürgünler

Ermenilerin, savaş nedeniyle göçe tâbi tutulmaları Şubat 1915'te başlar. Bu ilk tehcir emirlerinin imha amaçlı olmadığını, daha çok askeri amaçlarla gündeme getirildiğini söyleyebiliriz. Adana Valiliği'nin İçişleri Bakanlığı'na gönderdiği 26 Şubat 1915 tarihli mesajda, Vali; "Erzin bölgesinde hiç Ermeni bırakılmamasını, Dört Yol'daki Ermenilerin, Osmaniye, Adana ve Ceyhan'a gönderilmelerini bildirdim", der.²²⁰ Neden olarak bölgede İngilizlerin casusluk faaliyetleri gösterilecektir. Adana'ya gönderilenlerden dördü halka açık yerde idam edilir. Erkek nüfus yollarda çalıştırılmak üzere götürülür. Kısa süre sonra bu savun-

216 A. A. Türkei 183/ 44, A 24663, Dosya No:1. Aktaran V. N. Dadrian, *The History...*, s. 258. Belgenin yayımlanmış bir bölümü için Bkz. *Germany, Turkey and Armenia*, Londra, 1917, s. 80-85.

217 A. A. Türkei, 183/ 38, A28109, K. No. 90/ B, No. 1950, Dosya No: 1.

218 Vehip Paşa'nın 5. 12. 1334 (1918) tarihinde "Emniyet-i Umumiye Dairesi'nde Tahkik-i Seyyi'at Komisyonu Riyaseti'ne" verdiği yazılı ifadede (Elimizde kopyası bulunan ifade Kudüs Ermeni Patrikhanesi'nde, Karton 7, Dosya H, No: 171-182 kaydıyla bulunmaktadır).

219 H. Morgenthau, *age*, s. 304.

220 İhsan Sakarya, *age*, s. 181.

masız işçilerin, "silahlı olan Müslüman çalışma arkadaşları tarafından öldürüldükleri haberi" gelir."²²¹

Bunu Mart ayında Zeytun'a düzenlenen askeri operasyon ve bölge halkının Anadolu içlerine ve Deyr-üz-Zor istikametine sürgünü takip eder.²²² Resmi Türk tezlerinde Zeytun ilk ayaklanma denemesi yapılan yerlerden birisi olarak gösterilir. Halep Valisi Celal ise olaylardan mutassarıfı sorumlu tutar. "Maraş'a yeni bir mutasarrıf tayin olundu. Ve bu zat Zeytun'da birkaç asker firarisinin mevcudiyetine siyasi bir hava vererek bizzat oraya kadar gitti... kırk elli kadar Ermeni tevkif ve idareten Maraş'ta hapsedildi", der. Zeytun'dan sorumlu olan Halep Valisi Celal'in bazı Ermenileri serbest bırakması ve "meselenin hüsni suretle tesviye edileceği bir sırada", Zeytun Halep'e bağlı olmaktan çıkartılır. "Vilâyetin Zeytun üzerine hakk-ı müdahalesi" kalmaz. Ve "hiç lüzum yok iken Zeytun'a asker sevk edilerek oradaki ahali çoluk çocuklarıyla beraber çıkarılıp Konya'nın ve hamet-i havasıyla meşhur olan Sultaniye kazasına nefyedil(ir)" Zeytun ve ona bağlı Maraş Celal'in sorumluluk bölgesiyken bir kararname ile burası Halep'ten ayrılarak müstakil liva haline getirilmiş ve tehcir de bunu takip etmiştir.²²³

Bölgeye ilişkin Alman konsolosluk raporları içerik olarak Celal'in aktardıkları ile aynıdır. Olaylarda Mutasarrıf'ın rolünün belirleyici olduğunun altı çizilir ve Celal'den bahsedilerek onun bölgeye ilişkin önerdiği politikaların yerine getirilmediği aktarılır.²²⁴ Olayların gelişimi hakkındaki resmi aktarmalar ile konsolosların ve görgü tanıklarının aktardıkları birbirine taban

221 J. Lepsius, *Der Todesgang...*, s. 11.

222 Zeytun olayları ve sürgün hakkında standart tüm eserlerde bilgi bulmak mümkündür. Türkçe kaynaklardan, K. Gürün, *age*, s. 260-262; İ. Sakarya, *age*, s. 172-173, 185-187. Diğer kaynaklardan J. Lepsius, *Der Todesgang...*, s. 411; Y. Ternon, *age*, s. 138-139; Stanley Elphinstone Kerr, *The Lions of Marash, Personal Experiences with American Near East Relief, 1919-1922*, Albany, 1973, s. 18 vd.

223 Halep Valisi Celal'in Anıları, *Vakit*, 12 Aralık 1918.

224 Örnek iki rapor için Bkz. PA-AA/ R 14085. Wangenheim'in 29 Mart 1915 tarihli raporu; PA-AA/ R 14085, Rössler'in 12 Nisan 1915 tarihli raporu.

tabana zıttır.²²⁵ Zeytun ve Dörtyol'dan sonra tüm Çukurova bölgesi (Adana ve Maraş civarı) Nisan ayından itibaren sistematik olarak boşaltılmaya başlar. İstikamet gene Anadolu içleri ve Deyr-üz-Zor'dur.²²⁶

Bu bölgelerdeki tehcir kararının alınmasında, İngilizlerin İskenderun'a çıkartma yapma hazırlıkları içinde oldukları haberlerinin alınmış olmasının bir payı olsa gerek. Olaylarda tutuklanan Zeytun Ermenilerinden Malkon'un aktardıklarına göre, "komite tarafından kendilerine İngilizlerin İskenderun'a çıkartıkları" bildirilmiştir. Kendilerinden istenen de "ayaklanarak, hükümeti zorlama(k) ve seferberlikle ilgili çalışmaları engellemede bulunmak suretiyle İngilizlere destek olmak(tır)"²²⁷ 13 Mart 1915'te Adana konsolosu Büge'nin yolladığı rapor bu bilgileri doğrular. Raporda, İngiliz gemilerinin sahile serbestçe gelebildikleri ve İngilizlerin emirlerinde çalışan Ermenileri, ilişki aramak amacıyla karaya çıkarttıkları aktarılmaktadır.²²⁸

Bölgedeki olayları, yerine giderek araştıran Alman konsoloslar, bölge halkında İngiltere ve Fransa yanında büyük bir sempati olduğunu, İngilizlerin kendileriyle birlikte çalışmaları için birkaç Ermeni'yi kazanmış olduklarını rapor ederler. Ortada ciddiye alınacak bir ilişki ve örgütlenme söz konusu olmasa bile, İngilizlerin olası bir çıkartma için bağlantı aramaları söz konusudur.²²⁹ Nitekim, İngiltere'nin Çanakkale'den önce Rusya'nın bastırmaları nedeniyle, güneyde İskenderun'da bir cephe

225 Örneğin 21 Nisan 1915'te Adana Ermeni Katolikosu olaylara ilişkin ayrıntılı bir rapor yazar. Bu rapor, Celal Bey'in ve Rössler'in aktardıkları ile aynı içeriğe sahiptir. PA-AA/ Botschaft Konstantinopel/ c. 168. Adana konsolosunun 26 Nisan 1915 tarihli raporu. Türk tezlerinin, görgü tanıkları ve konsolosluk raporlarında yer alan bilgilerle bir kıyaslaması için Bkz. Wolfgang Gust, *age*, s. 167-172.

226 Çukurova'dan ilk sürgünler hakkında geniş bilgi için Bkz. J. Lepsius, *Der Todesgang...*, s. 4-20.

227 *Ermeni Komitelerinin İhtilal Hareketleri ve Besledikleri Emeller*, Ankara, 1981, s. 79-80.

228 PA-AA/ Bo. Kons./ c. 168, Adana Konsolosu Büge'nin 13 Mart tarihli raporu.

229 Bazı raporlar için Bkz. J. Lepsius, *Deutschland und Armenien...*, Belge 19-25, 27.

açmak yönünde ciddi hazırlıkları olduğu birçok kaynak tarafından da aktarılır. Olası bir İngiliz çıkartmasında, bölge Ermenilerinin İngilizlere yardımcı olacağından korkan İttihatçıların bu bölgeyi boşaltma kararı almış olmaları kuvvetle muhtemeldir. Alman konsolosluk raporlarında da, Dörtyol'daki tedbirlerin, İngiliz filosunun bölgede görülmesiyle alındığı, İngilizlerin çıkartma ve Ermenilerle birlikte hareket etmesi gibi bir "ihtimalin önlenmesi" amacıyla Dörtyol ve civarındaki erkek nüfusunun tümüyle bölgeden uzaklaştırılmış oldukları bildiriliyordu.²³⁰

Bu bölgelere ilişkin tehcir kararının, İstanbul'da sözlü olarak karara bağlanmış olduğunu ileriki aylarda yapılan bazı resmi yazışmalardan öğreniyoruz. 26 Mayıs 1915 günü Başkumandanlık tarafından Dahiliye Nezareti'ne yollanan bir yazıda, "Ermenilerin Doğu Anadolu vilâyetlerinden, Zeytun'dan ve buna benzer yoğun bulundukları yerlerden... gönderilmeleri şifahen kararlaştırılmıştı",²³¹ denir.

Özetle, Ermenilere yönelik sistemli tedbirler savaş çıkmadan önce başlamıştır. Yukarda ayrıntılı olarak ele aldığımız bu uygulamaları şu başlıklar altında toplayabiliriz: a) Savaş vergisi, asker toplama ve asker kaçağı takibi adı altında köylere sistemli baskılar (Bunlar Ağustos'ta genel seferberlik ile başlamıştır); b) Teşkilât-ı Mahsusa birliklerinin Kafkas ve İran sınır köyllerine yönelik saldırıları ve katliamlar (Eylül ayı ile başlamış ve kış aylarında artmıştır. Alınan kısmi yenilgilerin bunda önemli bir payı olmuştur); c) Ermeni halkının silahsızlandırılması; ç) Askerdeki Ermenilerin silahsızlandırılması ve amele taburlarına toplanmaları; d) bazı "sorunlu" bölgelerden ilk sürgünlerin yapılmaya başlanması.

Burada silahlanma konusunda özel bir boyuta değinmekte yarar vardır. Şüphesiz Ermeni örgütlerin silahlanması söz konusudur. Doğu bölgelerinde görevli Alman subay Mosel, Erme-

230 PA-AA/ Bo. Kons./ c. 168, 13 Mart 1915 tarihli rapora ek. Ayrıca PA-AA/ R 14085, Wangenheim'in 15 Nisan 1915 tarihli raporu.

231 K. Gürün, *age*, s. 278.

ni örgütleri hakkında yolladığı raporunda, "Ermenilerin silahlanmakta oldukları"nı bildirir.²³² Halep konsolosu Rössler 12 Nisan 1915 tarihli raporunda, Maraş ve civarında Taşnakların silahlandıkları ve silah kaçakçılığı yaptıklarını bildirir (Lepsius rapordan bu cümleleri çıkararak yayınlar). Erzurum Konsolosu Scheubner Richter, 15 Mayıs 1915'te, Van olayları hakkında bilgi verirken, "birçok yerde, başlangıçta olası bir katliama karşı savunmak amacıyla, daha sonra ise bir ayaklanma için silah yığıldığını" aktarır.²³³

Fakat eklenmesi gereken bilgi şudur. Osmanlılarda iç güvenliğin sağlanamamış olması nedeniyle silah taşımak normal sayılıyordu. "Anayasa'ya göre herkes silah taşıyabilir... binlerce revolver satın alındı. Okul çocukları bile silah sahibi..."²³⁴ Ayrıca, var olan silahların bir kısmını dağıtan da bizzat İttihat ve Terakki Partisi'dir. Bunda 31 Mart ayaklanmasının önemli bir rolü olmuştur. Bu olaylar sırasında Ermeniler, "Meclis'e sahip çık, hükümete güven, Devrim'in merkezi Selanik'e yardım et ve orduyu destekle", sloganlarıyla toplantılar düzenleyerek, ayaklanmayı bastırmak için gönüllü birlikler oluşturmuşlardı. Bir İttihatçı lider, "Ermeniler tek vücut olarak Anayasa'nın yanındalar. Devletin tuzu gibiler, bütün öteki unsurları peşlerinden çekiyorlar", der. Ve "İttihat murahhası, Selanik Parti önderlerinin isteksizliğine karşın, kendi iradesiyle, birkaç yüz gönüllüye, yeteri kadar mühimmatla birlikte 160 mavzer ve 200 martini dağıttı."²³⁵

Adana olayları üzerine mecliste yapılan tartışmalarda, Ermenilerin İstanbul'da ayaklanmayı bastırmakta gösterdikleri ça-

232 PA-AA/ Bo. Kons./ c. 168, Zimmermann'ın 26 Mart 1915 tarihli raporu.

233 PA-AA/ R 14085, Rössler'in 12 Nisan tarihli raporu. PA-AA/ Bo. Kons./ c. 168, Scheubner Richter'in 15 Mayıs 1915 tarihli raporu. Ayrıca J. Lepsius, *age*, Belge 25 ve 51, s. 38 vd., s. 68.

234 FO 424/220, s. 70. Adana Katliamı'na ilişkin İngiliz Mersin konsolosluk raporundan.

235 Dönemin bir Ermeni önderinin anılarından bu bilgileri aktaran, V. N. Dadrian, *The Circumstances...*, s. 2.

baları öven konuşmalar yapılır. "Ermenilerde fedai vardır, ben gördüm onları, hakikaten hürriyet için canlarını feda ettiler... bizim şuhedamız için hizmet ettiler."²³⁶ Olaylar üzerine İttihat ve Terakki, daha önce de gördüğümüz gibi, Taşnaklarla Anayasa'yı koruma anlaşması yapar ve silahlanmayı teşvik eder. "Gericiliğe karşı yardım edecekleri hesap edilen Ermeni köylerine, Meşrutiyet sırasında Jön Türkler tarafından da silahlar dağıtıldı."²³⁷ Bu silahlar şimdi baskı ve işkencelerle geri toplanıyordu.²³⁸ Ayrıca Müslümanlardan silah toplanmıyor, aksine belli bölgelerde sivil halkın silahlandırılması yoluna da gidiliyordu. Örneğin, Avusturya Trabzon Konsolosu, 8 Kasım 1914 tarihli raporunda bölgedeki "Rum ve Ermeni ahalinin, Müslümanların silahlandırılması nedeniyle, son derece kaygılı olduğunu" bildirir.²³⁹ Benzeri raporlar Doğu illerinden de gelmektedir. Ermenilerden silahlar toplanırken, Müslümanlar silahlandırılmaktadır.²⁴⁰

Kırım kararı, Ağustos ayı ile birlikte gündeme getirilen bu tedbirlerin, ortaya çıkan sorunları çözmede yeterli olmadığı ve üst üste yaşanan yenilgilerle toptan çöküşün eşiğine geldiği noktada, Ermeni sorununu "nihai" olarak, "kökten" çözmek amacıyla alınmış gibi görünmektedir.

III- KIRIM KARARI VE SONRASI

Ağustos ayından itibaren yaşanan bu gelişmelerin Ermenilerin imhası ile sonuçlanacağını tahmin edenlerin sayısı az değildir. Birçok anı sahibi, Kırım konusunda alınmış kararı 1914'ün son-

236 *Meclisi Mehusan Zabıt Ceridesi*, Devre 1, İçtima senesi 1, c. 3, 18 Nisan 1325 (1 Mayıs 1909), 63. Oturum, s. 115.

237 J. Lepsius, *Der Todesgang...*, s. 37.

238 *age*, s. 23-24, 37-39, 55-56, çeşitli vilâyetlerde silah toplama adı altında yapılan terör ve işkenceler ayrıntılı anlatılmıştır. Silah arama adı altında yapılan benzeri tutuklama ve işkence haberlerine ilişkin Bkz. H. Morgenthau, *age*, s. 304-305.

239 HHStA PA 1942, Trabzon, 8 Kasım 1914 ZL 80/ P. A. Ohandjanian, *age*, c. 6, s. 4464.

240 PA-AA/ R 14085 Halep Konsolosu Rössler'in 12 Nisan 1915 tarihli raporu.

bahar-kış aylarında duyduklarını aktarırlar. Genellikle söylentiler biçiminde olan bu bilgilerin, doğruluk paylarının ne olduğundan daha çok, dönemin havasını aktarması bakımından önemli olduğunu kabul etmemiz gerekir.

1. Ortalıkta Dolaşan Söylentiler

Bölgelerden gelen haberlerin toplandığı İstanbul Taşnak örgütü yayın organında, Mart başında, "Hükümetin amacı, Ermenileri, yerleşim yerlerinden uzaklaştırmaya doğru gitmektedir" diye yazılır. Tüm Ermeni halkı, "genel bir katliam kabusu altında yaşıyordu." Birçok bölgede Ermeniler, kendilerine, "Siz Ermeniler bu savaşın uğursuzluğunun nedenisiniz ve sizleri yok edeceğiz", yollu sözlerin söylendiğini aktarırlar. "Genel bir katliam korkusu tepemizde dolaşmaktadır."²⁴¹ Bahaettin Şakir'in oluşturduğu çetelerin köylere düzenlediği saldırılar sırasında, Erzurum'da, Alman konsolos ile görüşen Ermeniler, gelişmelerden çok rahatsız olduklarını ve bu saldırıların "yeni bir katliamın ön habercisi" olduğunu söylerler.²⁴² Rus sınırı yakınındaki Ermeni köylerinin basılması ve katliam haberlerinin ulaşması ile birlikte 26 Nisan'da yeniden başvuruda bulunan Erzurum Ermenileri konsolostan, olası bir katliama karşı korunma talebinde bulunurlar.²⁴³ Bölgeden gelen diğer raporlarda, Bahaettin Şakir ve diğer bazı İttihatçıların isimleri verilerek bunların bir katliam hazırlığı içinde olduğu ama Vali Tahsin tarafından engellendiği aktarılır.²⁴⁴

Toplu bir Kırım'ın yakın olduğuna ilişkin söylentiler birçok yerde yabancılar tarafından da duyulmaktadır. Jakob Künzler, Ocak 1915'te İran'a yaptığı bir yolculuk sırasında tanıdığı Nafiz

241 Taşnak gazetesi *Azatanırt*'tan bu bilgileri aktaran J. Lepsius, *Der Todesgang*, s. 186-188.

242 PA-AA/R 14085, Erzurum konsolosu S. Richter'in 5 Aralık 1914 tarihli raporu.

243 PA-AA/Bo.Kons./c. 168, Scheubner Richter'in 26 Nisan 1915 tarihli raporu.

244 PA-AA/Bo.Kons./c. 168, Alman-Ermeni Derneği'nin 20 Nisan, General Posselt'in gönderdiği bilgilerin aktarıldığı Konsolos Mordtmann'in 26 Nisan tarihli raporları.

Bey adlı bir subayın kendisine "Ermenilerle birlikte hareket etmek imkânsızdır. Savaş Türkiye'ye bunları, ya imha ederek ya kovarak defetme imkânını verecektir", dediğini aktarır.²⁴⁵ Benzeri bir bilgiyi Lepsius aktarır; "Bu yılın Mart ayında (1915) Erzurum'da Ermenilere, Türk dostları tarafından, İttihat ve Terakî'nin bir katliam planladığı yolunda haberler verildi ve uyarıldılar... Türkler ve Ermeniler tarafından aynı derecede takdir edilen Dr. Tashdjiam (Taşçıyan), Erzurum askeri sahra hastanesinde Türk askerlerini tedavi eden Kızılhaç görevlisi iki hemşireye bu bilgileri aktarmıştı."²⁴⁶

Ermenilerin toptan imha edileceği haberlerini çok önceden duyanlar da vardır. İsviçreli hastabakıcı Alina Johansson Muş'ta Kasım 1914'te bile bu tür sözlerin açıkça telaffuz edildiğini aktarır; "Daha Kasım ayına gelmeden, soykırım olacağını anlamıştık. Enver Paşa'nın yakın arkadaşı olan mutasarrıf, oldukça açık biçimde ilk fırsatta Ermenilerin kıyıma uğrayacağını ve soylarının tamamen temizleneceğini söylüyordu. Ekran Bey Nisan başlarına doğru, Binbaşı Lange ve başka yüksek rütbeli subaylarla, Amerikan ve Alman konsoloslarının önünde, hükümetin Ermeni milletini yok etme niyetini açıkça ifade etmişti."²⁴⁷

Bir başka hastabakıcı Danimarkalı Marcher, Harput Valisi Erzincanlı Sabit'in, Erzurum Alman konsolosu Max Scheubner Richter'e; "Türkiye'deki Ermeni milletinin, yok edilmesi gerektiğini ve edileceğini söyledi. Egemen Türk milletini tehdit edecek derecede nüfus ve refah açısından büyüdüklerini anlattı; tek çare, onları yok etmektir",²⁴⁸ dediğini aktarmaktadır. Alman Konsolos Scheubner-Richter de yukarda aktardığımız gibi, önde gelen bir yetkilinin kendisine, "savaştan sonra Türkiye'de artık hiç Ermeni kalmayacak" dediğini aktarmaktadır.²⁴⁹

245 Jacob Künzler, *Dreizig Jahre Dienst am Orient*, Basel 1933, s. 456.

246 Lepsius, *Der Todesgang*, s. 36.

247 *The Treatment*, Belge 23, s. 91.

248 *age*, Belge 64, s. 258.

249 PA-AA/Bo.Kons./c. 170, Erzurum konsolosu Scheubner Richter'in 28 Temmuz 1915 tarihli raporu.

Bu tür gözlemleri artırmak mümkündür. Türk muhalefet çevrelerinin Ermenileri İttihatçılara karşı uyardıkları veya Ermeni kişi veya kuruluşlarının Türk dostlarından bu yolda bilgiler aldıklarına ilişkin oldukça geniş bir kaynakça vardır. Bu tür kaynaklardan aktarmalar yapan V. N. Dadrian şu saptamada bulunur: "Kaynakların sınırlılığı ve sorunlu oluşu açıktır. Her durumda bilgi verenler ve alanlar İttihatçıların muhalifleridir... Dolayısıyla bu bilginin nesnel olduğunu iddia etmek kolay değildir. Dahası, her uyarı, tek, kanıtlanamayan bir kaynaktan gelmektedir... Her şeye karşın, kaynakların farklılığıyla uyarı konularının benzerliğine bakıldığında, İttihatçıların Ermenilere ilişkin sinsi planlarının, daha I. Dünya Savaşı'nın çok öncesinde, birçok vilâyetteki militanına ulaşacak dereceye vardığına işaret eder."²⁵⁰ Bu tür bilgileri, verilmiş olan bir Kırım kararının işaretleri olarak anlamak doğru değildir. Söylediğimiz gibi, bunlar sadece dönemin atmosferini aktarması bakımından önemli olan bilgilerdir.

2. Kırım Kararının Alınması

Cephelerde önce çetelerin art arda aldıkları yenilgiler ve daha sonra da Sarıkamış hezimetini İttihatçı yöneticileri ciddi bir durum muhakemesi yapmaya iter. Planlanan ve hedeflenen şeylere ulaşamamıştır. Ardı ardına alınan yenilgiler Panturan hayallerini suya düşürdüğü gibi toprak da kaybedilmiştir. Bu yenilgilerde Ermeni gönüllülerinin de önemli rol oynadığına inanılmaktadır. Önemli sorunlardan bir tanesi de, planın hayata geçirilmesi sırasında ortaya çıkan Teşkilât-ı Mahsusa ile düzenli ordu birlikleri arasındaki iktidar kavgasıdır. Aslında bölgedeki operasyonlarda yetkinin kimde olacağı meselesi başından beri tam çözülmemiş bir sorun olarak duruyordu. Yenilgilerle birlikte bu sadece büyüdü ve öne çıktı. A. Mil, "bazı kumandanlıkların Teşkilât-ı Mahsusa ile anlaşamamaları o teşkilâtın mevcudiyetinden resmen haberdar olmamalarından ileri geliyordu",

250 V. N. Dadrian, *The Secret Young Turk Ittihadist Conference*, s. 180.

der.²⁵¹ Bu nedenle ordu, bölgede asayişin bozulduğu kanaatine kapılır ve daha fazla güvenlik görevlisini devriye çıkarır. Hatta, Erzurum Müfettişi Hilmi 3 Eylül'de Bahaettin Şakir'e yazdığı mektupta, devriyelerle çatışma durumlarının bile ortaya çıktığını söyler.²⁵²

Ayrıca yenilgi ile birlikte, Teşkilât-ı Mahsusa'nın elindeki çetelerin büyük bir kısmı kaçmış veya yukarda da aktardığımız, soygun vb. disiplinsizlikler nedeniyle, Müslüman köyler için bile sorun teşkil etmeye başlamıştır.²⁵³ Problem sadece kaçan çete mensuplarının yarattığı sorunlarla sınırlı değildir. Bazı bölgelerde, orduya bağlı faaliyetlerini sürdüren çeteler de, köylerde, sadece "şüpheli" görüldükleri için, Müslüman köylüleri sorgusuz sualsiz idam etmekte veya topluca kurşuna dizmektedir.²⁵⁴ Bu nedenle ordu, çetelerin ya tamamıyla dağıtılması ya da düzenli ordu birliklerine entegre edilmelerini savunmaktadır. Teşkilât-ı Mahsusa'nın Parti'ye bağlı kanadı ise bunu kesinlikle reddetmektedir. Bölgedeki Alman Subay Stange de yolladığı raporlarda, çetelerin disiplinsizliklerinin ve eylemlerinin ordu ile sürekli sürtüşmelere neden olduğunu aktarır.²⁵⁵

Ordu ile Teşkilât-ı Mahsusa arasında yaşanan çatışmanın bir başka nedeni daha vardır. "Biz bu kadar zamandan beri çalıştık çabaladık. Şimdi gelip onlar Teşkilât-ı Mahsusa'ya sahip çıkıyorlar",²⁵⁶ diyerek orduya karşı çıkan parti üyelerinin şikâyetlerinin arkasında yatan neden, İttihat ve Terakki içindeki Enver-Talât (Partinin askeri kanadı ile sivil kanadının) çekişme-

251 A. Mil, *age*, Tefrika No: 15, 17 İkinciteşrin 1933.

252 *age*, Tefrika No: 13, 15 İkinciteşrin 1933.

253 Yukarıda Kafkas bölgesi eylemlerine ilişkin bilgilerin yer aldığı kaynaklarda bu çetelerin Müslüman köylerde de talan ve yağma yaptıkları anlatılır. (Ahmet Refik, *age*, s. 41; A.A. (Bonn) Weltkrieg, 11 d secr., c. 4, A 9305. Louis Mosel'in 3 Mart 1915 tarihli raporu; A. Mil, *age*, Tefrika No: 74, 101.

254 Mustafa Ragıp Esatlı, *İttihat ve Terakki Tarihinde Esrar Perdesi*, s. 400-402, 405. Burada Yakup Cemil'in Çorum ve Erzurum Hasankale'de, orduyu da rahatsız eden keyfi cinayetleri anlatılır.

255 W.D. Bihl, *age*, s. 74.

256 A. Mil, *age*, Tefrika no: 96.

sidir. Bahaettin Şakir bölgedeki olumsuz gelişmeleri aktarmak üzere (tahminen Mart ayı başında) İstanbul'a döner. İstanbul'a dönmeden önce bölgede bir toplantı yapılır ve Teşkilât-ı Mahsusa'nın ordunun denetiminden kurtarılması, bölgeye gönderilen çetelerin ("efradın ve şahısların") doğrudan bölgedeki Teşkilât-ı Mahsusa merkezine bağlanmaları ve politikaların hayata geçirilmesinde yerel yapılara inisiyatif verilmesi konusunda kararlar alınır. "Program çizilmesi mahalli heyetlere bırakmak icap eder. Bilhassa teşkilât için lâzım olan vesait mahalli heyetlere ait bulunmalıdır."²⁵⁷

Şakir'in yerine temsilci bıraktığı Hilmi, her gün İstanbul'a tel çekerek, "Teşkilât-ı Mahsusa'yı ordunun elinden kurtaracak emri almadıkça Kafkas cephesine zinhar avdet etmemesini" ister. Bu olaylar Şubat ayında yaşanmış, Bahaettin Şakir muhtemelen Şubat sonu-Mart başı İstanbul'a hareket etmiştir.²⁵⁸ İstanbul'daki tartışmalarda konu bir tek ordu-Teşkilât-ı Mahsusa ilişkilerinin pratik boyutu değildi. Teşkilât-ı Mahsusa'nın görev alanlarında da esaslı değişiklikler olacaktı. "Ermenilerin Türkiye'ye karşı takındıkları tavır ve Rus ordusuna ettikleri yardım, (Bahaettin Şakir'de,) haricî düşman kadar dahilî düşmandan da korkmak lazım geldiği kanaatini hâsıl etmişti."²⁵⁹ Bölgede Ermeni çetelerin faaliyetlerine ilişkin birtakım belgeler de ele geçirmiş olan Doktor bu tehlikeden kurtulmak gerektiği konusunda İstanbul'da arkadaşlarını ikna etmeye çalışıyordu.²⁶⁰

²⁵⁷ *age*, Tefrika No: 107.

²⁵⁸ B. Şakir İstanbul'dayken yapılan yazışmalar sırasında Artvin henüz düşmemiştir. A. Mil, "aradan çok geçmeden" diyerek Artvin'in 23 Mart'ta boşaltıldığını söyler. Demekki Bahaettin Şakir en geç Mart başlarında İstanbul'da olmalıdır. *age*, Tefrika No: 96, 8 Şubat 1934. V. Dadrian, A. İhsan Sabis'in arularından yola çıkarak Şakir'in muhtemelen 13 Mart 1915'te İstanbul'a yola çıktığını söyler. V. N. Dadrian, *The Role of Special Organisation*.

²⁵⁹ *age*, Tefrika No: 98, 10 Şubat 1934.

²⁶⁰ "Doktor Bahaettin Şakir Bey bunları (ele geçen belgeleri) İstanbul'da İttihat ve Terakki Merkez-i Umumisi'nin nazar-ı dikkatine koyarak orduyu büyük bir tehlikeden kurtarmak için alınacak tedbirleri müzakere ile meşgul bulunuyordu." *age*, Tefrika No: 100, Şubat 1934.

Kırım'a ilişkin esaslı kararların İstanbul'da Mart sonlarında yapılan bu tartışmalarda alınmış olma ihtimali oldukça kuvvetlidir. İttihat ve Terakki önderleri, yaşanan tecrübeler ve elde edilen bilgiler ışığında durumu yeniden gözden geçirirler. Bu tartışmalar sonucunda, "Bahaettin Şakir Bey(in) İstanbul'da artık Teşkilât-ı Mahsusa'nın haricî düşmanlara taalluk eden işlerinden sarfınazar ederek memleketin dahilî düşmanlarıyla meşgul olma(sına) karar ver(ilir)."²⁶¹ Yani B. Şakir, artık sadece "içteki Ermenilerle" uğraşmak işiyle görevlendiriliyordu. A. Mil, "bu müzakereler nihayet Tehcir Kanunu'nun neşri ile neticelenmişti. Dr. Bahaettin Şakir Bey bir müddet sonra Kafkas cephesine avdet ettiği zaman yeni vaziyet tamamiyle taayyün etmiş bulunuyordu", der.²⁶² Aşağıda da göreceğimiz gibi, bu toplantılarda alındığını tahmin ettiğimiz Kırım kararı, Dahiliye Nezareti'nin alacağı gizli tehcir emriyle birlikte bölgelere özel kuryeler aracılığıyla yollanacaktır. (Dahiliye Nezareti'nin gizli tehcir emrinin, hükümetin 14/27 Mayıs 1915'te yayımladığı "kanun-ı muvakkat" ve 17/30 Mayıs 1915 tarihli tehcir kararı ile bir alakası yoktur.)

Kararın Mart sonlarında, Çanakkale Savaşı'nın kritik günlerinde alınmış olduğu ve hatta bunun Almanlarla da konuşulmuş olduğuna dair elimizde başka ipuçları da vardır. Enver'in, Çanakkale günlerinde, Hüseyin Cahit'e, Ermeni tehlikesinin onları bulundukları yerlerden "kaldırarak başka yerlere göndermek" suretiyle ortadan kaldırılabilceğini söylediğini aktarmış bulunuyoruz. Halil Menteşe anılarında, "18 Mart Çanakkale Harbi başlamak üzere iken... Balkan yolunun açtırılması için", hükümet tarafından Berlin'e gönderildiğini söyler. Berlin'e varır varmaz görüşmelere başlayan Halil Menteşe aynı günlerde, Talât'tan "bekle sana daha bazı mühim vazifeler vereceğiz" biçiminde haber alır. Menteşe, görevin Berlin'de bulunan Cavit Bey'e verilmesini teklif eder. "Hayır, Cavit Bey'in göreceği iş de-

261 age, Tefrika No: 98, 10 Şubat 1934.

262 age, Tefrika No: 100, 12 Şubat 1934.

ğil, intizar ediniz" yanıtını alır. Mayıs başında İstanbul'a geri döner ve tren istasyonunda Talât tarafından "anlat bakalım Halilciğim, şu Ermeni tehciri için Berlin'de neler konuştun" sözleriyle karşılanır.²⁶³

Cavit Bey'in günlüğünden, Halil Menteşe'nin tarihleri yanlış hatırladığını anlıyoruz. Cavit Berlin'de iken kendisine Halil Bey'in geleceği 28 Şubat 1915'te haber verilir. Menteşe'nin Berlin'e varış günü 6 Mart 1915'tir. Cavit bazı gezilerden sonra 22 Mart'ta tekrar Berlin'e döner. 23 Mart'ta Halil Menteşe ile yeniden görüşür. İkinci görüşme notu 30 Mart tarihindedir. Halil bu görüşmede, Cavit'e, İstanbul'dan kalması lüzumu doğrultusunda tel aldığını bildirir.²⁶⁴ Buna göre Halil'in telgrafı 22-30 Mart arasında veya en geç 30 Mart günü almış olması gerekir. Aldığı veya alacağı haberin, Almanlarla tehcir meselesini görüşmek olduğunu ise kendisi söylüyor. Bu bilgilerden de anlaşıldığı gibi Mart sonlarında alınmış bir karar vardır ve bu karar uygulanmaya konmadan önce de muhtemelen Almanlarla görüşülmüştür. Hükümetin böyle bir olaydan haberi yoktur. Karar, Parti Merkez-i Umumisi'nce alınmıştır.

Bu konuda, bir başka ipucu olarak değil, ama ilginç bir koşutluğa dikkat çekmesi itibarıyla, Talât Paşa'nın yakın dostu olduğu bilinen Paul Rohbach'ın, bir Rus milletvekilinin Duma'da yaptığı konuşmadan aktarmalar yaptığı raporuna da değinmek gerekir. Rus Milletvekili Miljukowski, Enver'le Wangenheim'in yaptığı bir görüşmeden bahseder. Bu görüşmeden aktarılanlar, Enver'in, Hüseyin Cahit'e söylediği sözlerin aynısıdır. Enver, devlet çıkarları açısından Ermenilerin bulundukları yerlerden göç ettirilmesinin kaçınılmaz hale geldiğini, bu nedenle Almanların alınacak tedbirlere engel olmamasını, hatta desteklemele-

²⁶³ *Halil Menteşe'nin Anıları*, s. 213-216. Menteşe, Talat'ın haberinden sonra "uzun zaman bir cevap çıkmadı" biçiminde bir ifade kullanır. Haberin ne zaman geldiğini bildirmez. Berlin'de kaldığı süreyi ise "iki aya yakın", diye tanımlar. 18 Mart'ta Berlin'e gittiği düşünülürse, dönüşünün Mayıs başı olması gerekir.

²⁶⁴ Maliye Nazırı Cavit Bey'in Notları, Türkiye'nin I. Dünya Savaşı'na Girmesi, *Tanin*, 22, 24, 27, 28 Birincikanun (Aralık) 1944.

rini istemektedir. Rus Milletvekili'nin iddiası, Wangenheim'in bu görüşmeyi "tamamlanmış bir plan"ın varlığı biçiminde Berlin'e rapor ettiğidir.²⁶⁵ İlginç olan Raporu okuyan Dışişleri Bakanı da dahil yetkililerin hiçbirisinin bu bilgilerin yanlışlığı konusunda kenar not düşmemiş olmalarıdır.

a. Karar Uzun Müzakereler Sonunda Alındı

Ermenilere yönelik Kırım kararının Merkez-i Umumi tarafından, uzun müzakereler neticesinde, düşünülmüş olduğuna dair birçok ifade bulunmaktadır. 1919 Nisan ayında başlayan Ana Dava İddianamesi'nde bu konuda önemli bilgiler bulunmaktadır. Ana İddianame şöyle diyordu, "Ermeniler'in katli ve imhası İttihat'ın Merkez Komitesi'nin aldığı kararların sonucu idi." Bu kararlar, "geniş ve derin müzakerelerin" sonucu alınmıştı. İddianame'de Dr. Nâzım'ın, Ermeni meselesinin, "Merkez-i Umumiye'ce ariz ü amik düşünülmüş karar verilmiş bir mesele" olduğunu ve "bu teşebbüsün Şark Meselesi'ni halledeceğini"²⁶⁶ söylediği yolunda ifadeler yer verilir.

Halep Valisi Celal de anılarında aynı sözlerin bir Konya Milletvekili tarafından, "Merkez-i Umumi azasından bir zatın selamıyla" kendisine söylendiğini aktarır. Bu sözleri Celal'e aktaran milletvekili, ona, "bu meselede onların nokta-i nazarına muhalefet ederse (onu) kaldıracaklarını" söyler.²⁶⁷ Yine, Dahiliye Nezareti kalem-i mahsus müdürü İhsan Bey İstanbul'da verdiği ifadede, Kilis kaymakamı iken Dersaadet'ten Haleb'e gönderilen Abdu'lahad Nuri Bey'in, tehcirin imha maksadına müstenid bulunduğunu kendisine söylediğini aktarır. Nuri, "Ben Talât Bey ile temas ettim, imha emirlerini bi'zzât aldım. Memleketin selâmeti bundadır", diyerek İhsan Bey'i ikna etmeye çalışmıştır.²⁶⁸

265 PA-AA/R 1409, Paul Rohbach'ın 13 Mayıs 1916 tarihli raporu.

266 1. Oturum, Ana İddianame, *Takvim-i Vekayi*, No: 3540, 27 Nisan 1335.

267 Halep Valisi Celal'in Anıları, *Vakit*, 12 Aralık 1918.

268 Ana Dava İddianamesi, *age*.

1916 Şubatında 3. Ordu komutanı olarak atanan Vehip Paşa, Aralık 1918'de Kırım suçunu soruşturmakla görevli komisyona yazılı olarak verdiği ifadede, "Ermenilerin katl ve imhası ve kâtillerinin yağma ve gasbı İttihat ve Terakki Merkez-i Umumi'sinin netice-yi mukarreratı"dır, der. Paşa'ya göre, "Mukarrer bir program ve mutlak bir kasd tahtinde yapılan iş bu mezalim evvelen İttihat ve Terakki murahasslarıyla hey'eti merkeziyelerinin ve saniyen kanun ve vicdanı bir tarafa atarak Cemiyet'in arzu ve meramına alet olan rüe'sa-yı hükümetin emr ve tensib ve ta'kibile yapılmış(tır)."²⁶⁹ Paşa, devlet görevlilerinin, bu cinayetleri görmeleri ve işitmelerine rağmen hiçbir tedbir almadıklarını ve hatta cinayetleri teşvik ettiklerini ekler ve bunun eylemin planlanmış olduğunun en önemli göstergesi olduğunu ekler.²⁷⁰ Bayburt Davası karar suretinde de Kırım kararını Merkez-i Umumi'nin verdiği ve bu emrin bölgelere özel kuryelerle yollandığı yazılır.²⁷¹

Bazı yabancı gözlemciler de, Ermenilere yönelik Kırım eylemlerinin, tesadüfi değil, oldukça düşünülmüş, tartışılmış ve öyle karara varılmış eylemler olduğunu, bizzat İttihatçı yöneticilerden veya önde gelen parti elemanlarından duyduklarını aktarırlar. Kafkas cephesinde, Teşkilât-ı Mahsusa çeteleriyle birlikte görev yapan Alman subay Stange, 23 Ağustos 1915 tarihli raporunda, gözlemlerine dayanarak, Ermenilerin eğer zayıflatılamazlarsa imhasını amaçlayan "uzun zamandan beri düşünülmüş bir planın", bazı olaylar bahane edilerek hayata geçirildiğini, kararın ittihatçılarca İstanbul'da alındığını, Erzurum'da Bahtaettin Şakir'ce koordine edildiğini söyler ve başka isimler de sayar.²⁷² Amerikan Büyükelçisi Morgenthau 3 Ağustos 1915 tarihinde günlüğüne şunları yazar: "Talât... bana İttihat ve Terak-

269 Vehip Paşa'nın ifadesinden, *age*, Vehip Paşa'nın bu ifadesi Ana Dava'nın yanı sıra Trabzon ve Harput davalarında da son derece önemli bir rol oynamıştır. Trabzon davasının 29 Mart 1919 tarihli 2. oturumunda ifadenin tümü okunmuş, Harput davası karar suretine alınmıştır.

270 *age*.

271 Tercümanı Hakikat, 5 Ağustos 1920.

272 PA-AA/ Bo.Kons./c. 170, Stange'nin 23 Ağustos 1915 tarihli raporu.

ki Komitesi'nin meseleyi bütün ayrıntıları hesaba katarak dikkatle gözden geçirmiş olduğunu ve izlenmekte olan politikanın resmi olarak benimsedikleri politika olduğunu söyledi. Tehcire aceleyle karar verildiği gibi bir fikre kapılmamam gerektiğini; aslında bunun uzun ve dikkatli müzakerelerin sonucu olduğunu söyledi."²⁷³

Erzurum Alman Konsolosu, Scheubner-Richter, görevi süresince Türk yetkililerle yaptığı çeşitli konuşmalara dayanarak, Ermenilerin imha edilmesinin daha önce belirlenmiş bir plana göre olduğunu rapor eder. Konuştuğu kişiler ona, "İmparatorluğun Müslüman ve Pantürkist bir temelde yeniden kurulması gerektiğini" söylemişlerdir. "Bu nedenle Müslüman olmayan topluluklar zorla Müslümanlaştırılmalı ve eğer bu mümkün olmazsa imha edilmelidir." Scheubner Richter konuştuğu bir kişinin kendisine, bu planın gerçekleşmesi için en uygun koşulun savaş dönemi olduğunu söylediğini aktarmaktadır.²⁷⁴ Savaştan sonra Ermeni Sorunu diye bir sorunun kalmayacağını ona söyleyenlerin başında 3. Ordu Komutanı Mahmut Paşa gelmektedir.²⁷⁵

Tehcir ile amaçlanan şeyin Ermenilerin imha edilmesi olduğu yolunda en suçlayıcı bilgiyi, Almanya İstanbul Başkonsolosu Mordtmann aktarmaktadır. 30 Haziran tarihli raporunda, Canpolat'ın kendisine, bir Anadolu haritası üzerinde, Ermenilerin sürülmesi işinin Anadolu'ya yayılacağını söylediğini aktardıktan sonra, Mordtmann, "bu askeri (ihtiyaçların) nazarıdikkate alınması ile açıklanamaz", der ve Talât'ın kendisine "birkaç hafta önce", "söz konusu olan.. Ermenilerin imha edilmesidir", dediğini aktarır.²⁷⁶

273 Henry Morgenthau, *age*, s. 333.

274 PA-AA/R 14094, Scheubner-Richter'in 4 Aralık 1916 tarihli raporu. Lepsius, Türkiye'de oldukça yaygın olan ve Scheubner-Richter'e de bir eleştiri olarak sıkça yöneltilen, Kırım'ın Almanların fikri ve pratik desteği ile gerçekleştiğine ilişkin bilgilerin aktarıldığı kısımları yayından çıkarmıştır. *Deutschland und Armenien, 1914-1918*, Belge 309, s. 307-308.

275 PA-AA/Bo. Kons./c. 170, Stange'nin 23 Ağustos 1915 tarihli raporu.

276 Bkz. dipnot 15.

Mart sonlarına doğru alınmış olduğunu tahmin ettiğimiz bu Kırım kararından Hükümetin diğer üyelerinin haberi yoktur. Almanlarla konu üzerine yapılan görüşmelerden Berlin'de olan Cavit Bey'in haberi olmadığını onun günlüğünden anlıyoruz. Kırım kararı parti tarafından alınmış ve hükümetin tehcir kararı ile üstü örtülmüştür. Daha sonraki uygulamalarda da Bakanlar Kurulu esas olarak devre dışı tutulmuştur. Bu noktada, mütareke sonrası parlamentonun soruşturma komisyonunda (5. Şube) yargılanan Sadrazam Sait Halim Paşa ve Adliye Nazırı İbrahim Bey'in, bu işlerin hükümetin emriyle yapılmadığı yolundaki sözlerine inanmak gerekir. Sait Halim Paşa, "her şeyde olduğu gibi bu fecâiyi'i de olup bittikten sonra işittim... bunlar hakkında Meclis-i Vükelâ'da kat'iyen harf-i vâhid söylenilmemiştir", der.²⁷⁷ Benzeri ifadeyi, İbrâhim Bey vermiştir: "Tehcir Kanunu'nun tatbikinde yapılan istisnai muâmele hükümetinin haberi, ma'lumatı olmadan yapılmıştır ve hükümet, bu muameleye, vuku'undan sonra muttali olmuştur... gerek Meclis-i Vükelâ'nın gerek bizim bu mes'elelerden ma'lumatımız yoktur."²⁷⁸

Teşkilât-ı Mahsusa sorumlularından Eşref Kuşçubaşı'nın da söylediği gibi konuya ilişkin yapılan toplantılardan, hazırlanan planlardan Bakanlar Kurulu'na haber verilmez.²⁷⁹ Tüm önemli konulara ilişkin kararlar, iki üç kişi arasında gizlice alındığından onların yazılı olarak Meclis-i Vükelâ Zabıtları'nda görülmemesi tabiidir. Ancak, pek önemli veyahut bazı kimselerin sorumluluğa katılmaları istenildiği vakit, çok istisnai olarak, önemli işler için de yazılı Meclis-i Vükelâ kararları bulunur.²⁸⁰ Nitekim, Sait Halim Paşa'nın, Roma'da öldürülmesi üzerine Kuşçubaşı, "Ermeni tehciri ile alâkadar... hadiselerin iç yüzünde vazife almış bir insan olarak" Paşa'nın bu işlerle hiç bir alâkasının olmadığını ve hiç yere öldürüldüğünü söylemiştir.

²⁷⁷ 5. Şube Soruşturması, Said Halim Paşa'nın ifadesinden, s. 30, 33.

²⁷⁸ İbrahim Bey'in ifadesinden, s. 32.

²⁷⁹ Cemal Kutay, *Birinci Dünya Harbinde Teşkilât-ı Mahsusa*, s. 18.

²⁸⁰ Y. H. Bayur, *age*, c. III, Kısım 1, s. 484.

5. Şube tutanaklarından, ayrıca Meclis-i Vükelâ'da görüşülen birçok konuya ilişkin de protokol tutulmadığını öğreniyoruz. Nafia Nazırı Çürüksulu Mahmut Paşa bu durumu teyit eder ve Bakanlar Kurulu toplantılarında birçok durumda zabıt tutulmadığını söyler: "Bunların zabt-ı tahririsi yokdur, çünkü zabıt tutulmuyordu."²⁸¹ Hatta, Eğitim Bakanı Ahmet Şükrü'nün 5. Şube'deki soruşturmalarda aktardığına inanmak gerekirse, "seferberlik ilanına" dahi "şifahen karar veril(miştir)."²⁸²

b. Her Şey Yeniden Düzenleniyor

Alınan kararlar ışığında Teşkilât-ı Mahsusa birlikleri yeniden düzenlenir. En önemli karar, artık birliklerin orduya bağlı olmaktan çıkartılmasıdır. Birlikler bölgede bağımsız hareket edecekler ve Bahaettin Şakir eylemlerden bizzat sorumlu olacaktır. Ana dava tutanaklarında da ordu ile Teşkilât-ı Mahsusa birlikleri arasındaki ilişkilere ilişkin okunan bir belgeden, ilişkinin Şubat başı ile koparılmaya başlandığı anlaşıyor. Cevat'ın mahkeme heyetine sunduğu belgeye göre 3 Şubat 1915 başında Harbiye Nezareti, ordulara yolladığı bir tamimle çetelerin oluşturulması işini durdurduğunu bildirir.²⁸³ Yine, 14 Mayıs 1919 tarihli 5. oturumda Cevat, "10.2.1331 (1915); Nisan demek olacak", diyerek, bu tarihle birlikte, "Bizde bir muamele kalmadı" der.²⁸⁴ Harbiye Nezareti bünyesinde oluşturulan Teşkilât-ı Mahsusa komisyonu ise sanıklardan Atıf'ın ifadesine göre Nisan sonunda dağıtılmış bulunuyordu.²⁸⁵ A. Mil'in aktardıklarını onaylayan bu bilgiler sayesinde, Kırım'ı örgütleyen Teşkilât-ı Mahsusa çetelerinin esas olarak Parti tarafından yönetilmiş olduklarını anlıyoruz.

Birçok kaynak, imha eyleminin, esas olarak bu yeniden düzenlenerek ordunun kontrolünden çıkartılan ve doğrudan Par-

281 5. Şube, Çürüksulu Mahmut Paşa'nın ifadesinden, s. 19.

282 5. Şube, Ahmet Şükrü Bey'in ifadesinden, s. 4.

283 2. Oturum, *Takvim-i Vekayi*, No: 3543, 4 Mayıs 1335.

284 5. Oturum, *Takvim-i Vekayi*, No: 3554, 14 Mayıs 1335.

285 *age*.

tinin denetimine bırakılan Teşkilât-ı Mahsusa birliklerince gerçekleştirildiğini aktarır. Ahmet Refik, güneyde Adana'ya 30-40 km. mesafedeki Pozantı bölgesindeki katliamların, "İttihat Hükümetinin Turan siyaseti, İslam İttihadı namına Kafkasya'ya gönderdiği çeteler" tarafından düzenlendiğini söyler.²⁸⁶ Erzurum Alman Konsolosu Scheubner-Richter'in Trabzon'a yolladığı Carl Schlimme gidiş ve dönüşü sırasında, öldürülmüş insanları ve katliam için bekleyen çeteleri kendi gözleriyle gördüğünü aktarır.²⁸⁷ Scheubner-Richter 18 Haziran tarihinde, Erzincan-Kemah arasında, 3. Ordu'nun merkez karargâhından 12 saat uzaklıkta, 10-14 Haziran tarihleri arasında 20-25 bin insanın çetelerce imha edildiğini bildirir.²⁸⁸ Binbaşı von Mikusch, Nizip civarında, hükümlülerden oluşan bir Teşkilât-ı Mahsusa çetesinin, komutanları ile birlikte yaptıkları katliamları kendisine büyük bir zevkle anlattıklarını rapor eder. Binbaşı, Fırat nehrinde birbirine bağlanmış cesetlerin sürüklenişini görmüştür.²⁸⁹ Norveçli Hemşire Wedel-Jarlsberg, Erzincan-Sivas arasının, atlarıyla sürekli devriye gezen çeteler ve öldürülmüş Ermenilerin cesetleriyle dolu olduğunu gözleriyle gördüğünü aktarır.²⁹⁰ Alman Konsolosluk raporlarında Kırım'da doğrudan Teşkilât-ı Mahsusa birliklerinin görev aldığına dair bu ve benzeri bol miktarda bilgi bulunmaktadır.²⁹¹

286 Ahmet Refik, *age*, s. 38-39.

287 PA-AA/Bo. Kons./Bd. 169, Trabzon Konsolosu Bergfeld'in 2 Temmuz; R 14088, Carl Schlimme'nin 5 Ağustos 1915 tarihli raporları.

288 J. Lepsius, *age*, s. XXIV.

289 PA-AA/Bo. Kons./c. 169, Halep Konsolosu Rössler'in, Mikasch'ın raporunu aktardığı 8 Temmuz 1915 tarihli raporu.

290 PA-AA/Bo. Kons./c. 170, Wedel-Jarlsberg'in gözlemlerinin aktarıldığı, 28 Temmuz 1915 tarihli rapor.

291 Teşkilât-ı Mahsusa birliklerinin doğrudan düzenledikleri katliamlara ilişkin raporlardan başka bazı örnekler için Bkz.; PA-AA/Bo. Kons./Bd. 169 ve R 14088, Erzurum Konsolosu Scheubner-Richter 18 Haziran ve 5 Ağustos 1915; Bo.Kons./169 ve R 14086, Büyükelçi Wangenheim 25 Haziran, 9 Temmuz 1915; R 14087 Halep Konsolosu Rössler 27 Temmuz 1915 tarihli raporları.

1919 yargılanmalarında da Teşkilât-ı Mahsusa birliklerinin doğrudan Kırım'ı örgütlemekle görevlendirildiklerine ilişkin son derece önemli belgeler gün ışığına çıkmıştır. Gerek ana dava olarak sayılabilecek İttihatçı yöneticileri davasında, gerekse Trabzon, Yozgat gibi illere ilişkin davalarda Teşkilât-ı Mahsusa'nın Kırım'ın örgütlenmesine doğrudan katıldığına ilişkin bilgiler verilmiştir. Savcılık makamı, eldeki belgeleri, "Teşkilât-ı Mahsusa'nın Evrak-ı Mütebakiyesi" adı altında özel bir dosyada toplamıştır. Örneğin Yozgat davasında, ordu mensupları, Halil Recai ve Şahabettin verdikleri ifadelerde, "kesim" halini almış olan katliamların çetelerce yapıldığını, kendilerinin ise karışmamak için emir aldıklarını söylemişlerdir (Ayrıntılı bilgi aşağıda). Ayrıca ilgili davaların karar suretlerinde de cinayetlerin Teşkilât-ı Mahsusa birliklerine işlettirildikleri anlatılır; "birtakım ahlâk-ı reda'e ve cera'im-i mükerrere eshabından ve bunlarla teşrik-i mesa'i edebilecek jandarma efradından teşkil eyledikleri kâfile muhafızları vasıtasıyla liecli' tehcir sevk etdirdikleri esbâb-ı müdafaadan mahrum bırakılmış Ermenilerin şehirden uzaklaşınca... o makule kimselerden müretteb haydut çeteleri ma'rifetiyle üzerlerinde bulunan eşya nehb ve garet edildikten sonra enva-ı mezalim ile katl ve ifna etdirdikleri..."²⁹²

Ayrıca gerek mahkemelerdeki tanık ifadelerinden gerekse de birçok anıdan Kırım'ın çetelerce işlendiği konusunda son derece fazla bilgi elde etmek mümkündür.²⁹³ Kırım'a ilişkin en fazla bilginin Teşkilât-ı Mahsusa birliklerinin cinayetleri konusunda olduğunu söyleyebiliriz. Tüm bu bilgiler, Kırım ve Teşkilât-ı Mahsusa ilişkisinin tartışılmaz açıklıkta olduğunu göstermektedir. Teşkilât-ı Mahsusa birlikleri bir kural olarak bu cina-

292 *Takvim-i Vekayi*, No: 3616, Trabzon Tehcir ve Taktili Muhakemesi karar suretinden; benzeri bilgiler Yozgat davası karar suretinde de yer almıştır (age, No: 3617).

293 Yozgat davasının hemen tüm oturumunda bu tür ifadeler verilmiştir. Bazı görgü tanıklarının anıları ise sayısız eserde ele alınmıştır. Böylesi bazı anılar için Bkz. Gabriele Yonan, *Ein vergessener Holocaust*, Giessen 1989, s. 218-250.

yetleri daima şehirlerin dışında işlemişlerdir. Trabzon davasında mahkeme heyeti, "taktıl ve nebh ve garet fi'illeri Trabzon şehri dahilinde vuku'a getirilmiş olmayub heman kamilen haricde ve müretteb bir suretde icra edilmiş olduğu bütün muhakematın safahatından nümâyân olmuş ve cümlemizce kana'at husule gelmiştir", der.²⁹⁴ Zaten birçok anı da bu bilgiyi doğrulamaktadır.

Eklenmesi gereken önemli bir bilgi de, tehcir emrinin rahat uygulanabilmesi için parlamentonun vaktinden önce tatile sokulmasıdır. Talât Paşa hatıralarında, Meclis'in 11 Şubat 1915'te yapılan değişiklikle 1 Mart 1915'te erken tatile girmesi ile Ermeni meselesinin sessizce halledilmesi arasında bağ olduğunu söyler. "Teşkilât-ı Mahsusa, Mebusan ve Ayan Meclislerinde Türk olmayan bazı kimselerin, patrikhanelerden başlayarak sefaretlere kadar hayati karar ve haberleri sızdırdığını tesbit... etmişti... Meclisler faaliyette bulunduğu müddetçe milleti temsil vasfına sahip olan bu insanların faaliyetlerine mani olmak asla mümkün değildi."²⁹⁵ Meclisce kabineye kanun kuvvetinde kararname selahiyetinin verilmesi ile beraber meclis Mart başında tatile sokuldu. Meclisin tatile girmesinin getirdiği bir başka kolaylık daha vardı. İttihatçılar bu sayede ülkeyi sadece kanun kuvvetindeki kararnamelerle yönetebileceklerdi. Nitekim Kırım'a ilişkin tüm resmi kararlar muvakkat kanun olarak çıkartılmıştır.²⁹⁶

Özetle, 1914 sonu ve 1915 başı gelişmelerin sonucu, "Teşkilât-ı Mahsusa ve güvenilir İttihatçılar, Ermeni sorununun temelden çözme amacını güttüğü... bu geniş çaplı ve sistemli sürgünü planlar ve yürütürler."²⁹⁷ Görülmesi gereken, sözünü ettiğimiz kararların, Şubat ve Mart ayları içinde alınmış olduğu-

294 age.

295 Cemal Kutay, *Talat Paşa'nın Gurbet Hatıraları*, c. 2, s. 906-907.

296 Muvakkat Kanun meselesi tüm bir dönem boyunca son derece tartışmalı bir sorun olmuştur. Bkz. Tanık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler*, c. III, s. 385-388.

297 Doğan Avcıoğlu, age, c. III, s. 1135.

dur. Yani Türk tezlerinde, tehcir kararına gerekçe olarak gösterilen Nisan ayı sonlarındaki Van ayaklanmasından en az bir ay öncesinde tüm kararlar alınmış bulunuyordu.

3. Kırım Nasıl Organize Edildi?

Eğer Çukurova bölgesinden Şubat-Mart aylarında başlayan, fakat toplu imha amacını taşımayan ilk sürgün dalgasını saymazsak, sürgünler Nisan sonu Mayıs başı ile başlar. Geniş çaplı sürgün ve imhalar ise Mayıs sonu ve Haziran başıdır. Büyükelçi Wangenheim, 6 Mayıs 1915'te çektiği telgrafta, "büyük yerleşim birimlerinden Ermenilerin boşaltılması işleminin devam etmekte" olduğunu bildirir.²⁹⁸ 10 Mayıs 1915'te Almanya Halep Konsolosu Walter Rössler, Zeytun ve Dört Yol'dan sonra Maraş bölgesinden de sürgünlerin başladığını bildirir ve "alınan önlemler bölgedeki tüm Ermenilerin imhasına yönelik gözüküyor", der.²⁹⁹ Bunu diğer bölge konsoloslarının raporları takip eder.³⁰⁰ Yüz binlerce Ermeninin konvoylar halinde yerlerinden çıkartılması, yollarda ve ulaştıkları hedeflerde imha edilmeleri başlamıştır.

a. Parti, Dahiliye Nezareti ve Teşkilât-ı Mahsusa Arasında Eşgüdüm
Eldeki bilgilere dayanarak, Tehcir ve Kırım eylemlerinin nasıl organize edilmiş olduğuna dair kaba bir tablo elde etmek mümkündür. Bu bilgiler ışığında şunları söyleyebiliyoruz. Büyük bir ihtimalle Merkez-i Umumi'nin almış olduğu bir Kırım kararı vardır ve bu karar bölgelere parti sekreterleri eliyle özel olarak ulaştırılmıştır. Bu Kırım kararına paralel olarak Dahiliye Nezareti tarafından ayrıca alınmış resmi bir tehcir emri vardır. Dahiliye Nezareti'nin bu tehcir kararını ne zaman aldığı ve bölgelere ne zaman yollamaya başladığı konusunda eldeki bilgiler oldukça sınırlıdır.

298 PA-AA/R 14085, Wangenheim'in 6 Mayıs 1915 tarihli raporu.

299 PA-AA/R 14086, Halep Konsolosu Rössler'in 10 Mayıs 1915 tarihli raporu.

300 PA-AA/Bo.Kons./c. 168, Erzurum Konsolosu Scheubner-Richter'in 15 Mayıs 1915 tarihli raporu.

Van'da ayaklanma olduğu haberlerinin İstanbul'a ulaşması ile birlikte, Dahiliye Nezareti, Van civarındaki Ermenilerin tehcir edilmelerine karar verildiğine ilişkin "bizzat hallonulacaktır" notuyla, Van ve Bitlis vilâyetlerine 9 Mayıs 1915 tarihli şifreli bir tel çeker. Telde, tehcirin, Bitlis, Erzurum'un güneyi, Muş, Sason civarına da yayılacağı söylenir ve benzeri bir telin Erzurum'a da gönderilmiş olduğu eklenir.³⁰¹ Yine Dahiliye Nezareti'ne ait 18 Mayıs 1915 tarihli, Erzurum'a yollanmış bir şifreli telde, Erzurum'dan çıkarılan Ermenilerin, Urfa ve Musul'un Güney bölgeleri ile Zor Mutasarrıflığına gönderilmesi lüzumu belirtilmektedir.³⁰² Bu belgelerden, bölgede tehcirin Nisan sonu-Mayıs başı başladığı anlaşılmaktadır. Yukarda aktarılan Alman konsolosluk raporlarından da biliyoruz ki, Erzurum civar köylerinin boşaltılmaları işlemi Mayıs başı ile başlamış bulunuyordu ve "15 Mayıs'a kadar bütün köyler... boşaltılmış",³⁰³ bulunuyordu. Nitekim, Başkâtipzade Ragıp Bey, anılarında, 14 Nisan 1915'te Erzurum'a geldiğini ve 26 Nisan'da Erzurum'dan ayrıldığını belirttikten sonra, "Ermenilerin tehciri münasebetiyle, civarda bulunan biçare Ermeni kız ve kadınların perişan, sefil, rezil, hal-i perişanları kalplerimizi dağdar etmişti", der.³⁰⁴

Dahiliye Nezareti kendi bünyesindeki Emniyet-i Umumiye ve Sevkıyat Müdürlüğü ile tehcir işinin resmi boyutunu yürütmektedir. Bakanlığın yerel organları (vali ve kaymakamlıklar) tehcirin resmi boyutundan sorumludurlar. Talât Paşa tüm bu kurumlar arasında genel koordinatörlük rolünü üstlenmiş gözükmetedir. Bölgelerdeki Parti ve Teşkilât-ı Mahsusa görevlilerinin İstanbul yazışmaları Talât Paşa'nın koordinatörlüğünde yapılmakta ve yazışmalarda, Ana Dava duruşmalarında sanıkların da belirttikleri gibi Dahiliye Nezareti'nin şifreleri kullanılmaktadır.

301 Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler, 1915-1920*, Ankara, 1994, s. 28-29.

302 *age*, s. 32-33.

303 J. Lepsius, *Der Todesgang*, s. 43.

304 Başkâtipzade Ragıp Bey, *Tarih-i Hayatım*, Ankara, 1996, s. 59-60.

Dahiliye Nezareti, bölgelere resmi tehcir emrini, devlet kurumları aracılığı ile yollarken buna paralel olarak Merkez-i Umumi'nin Kırım emri bölgelere Parti aracılığıyla yollanmıştır. Buna ilişkin bilgileri Reşit Akif Paşa aktarmaktadır. Talât Paşa'nın 1918 Ekiminde görevden çekilmesi üzerine Mütareke Dönemi'nin ilk hükümeti olarak kurulan Ahmet İzzet Paşa kabinesinde Şura-yı Devlet Başkanı olarak görev yapan Reşit Akif Paşa, meclisin 21 Kasım 1918 tarihli oturumunda, oldukça önemli bir konuşma yapar. Reşit Akif Paşa'nın söylediklerine göre Ermeni Kırımı, Dahiliye Nezareti'nin gizli tehcir emrini vilâyetlere tebliğ etmesi ile başlamıştır: "25-30 güne vasıl olmayan kabinedeki hizmet-i ahire-i acizanemde muttali (öğrenmiş) olduğum bazı serair (gizli şeyler) vardır. Bu cümleden olmak üzere tuhaf bir şeye tesadüf ettim. Bu tehcir emri suret-i resmiyye-de Dahiliye Nazırı mahuda tarafından verilmiş, vilayâta tebliğ edilmiş. Bu emr-i resmiyi takiben ise çetelerin ifa-yı vazife-i mel'uneye şitap etmesi için Merkez-i Umumi tarafından her cihete evâmir-i menhuse (uğursuz emir) tamim olunmuştur. Binaenaleyh, çeteler meydan almış ve mukatele-i zâlime yüz göstermiştir."³⁰⁵ Paşa'nın bu konuşması, bazı gazetelerce, "son derece şayan-ı dikkat" bir ifade olarak tanımlanır ve "ehemmiyet-i mahsusası hasebiyle" aynen yayınlanır.³⁰⁶ Fakat Reşit Akif Paşa, maalesef bu gizli resmi evrakın ne zamana ait olduğu konusunda herhangi bir tarih vermemektedir.

Burada ikili bir mekanizmanın söz konusu olduğunu anlıyoruz: Dahiliye Nezareti'nin resmi tehcir emri ve Merkez-i Umumi'nin imha emri. Yukarda ifadesinden alıntı yaptığımız, Vehip Paşa, resmi emirlerin valiler kanalıyla dağıtıldığı ve Kırım emrinin ise Bahaettin Şakir tarafından organize edildiği konusunda son derece önemli bilgiler verir. Bölgesinde göreve atandıktan sonra Ermeni Kırımı konusunda soruşturma açan Paşa, Erzurum ve Trabzon'dan sevk olunan kâfilelerin imha

305 *Meclis-i Ayan Zabıt Ceridesi*, Devre III, İçtima senesi 5, c. 1, s. 123.

306 *İkdam*, 5 Kânunuevvel 1918.

edilmelerinden sorumlu gördüğü jandarma zabitleri ile yardımcılarını yakalatır ve ifadelerini kendisi alır. İfadelerine başvuranlar Vehip Paşa'ya, "bu suretle hareket etmek için ol zaman Erzincan mutassarıflığında... bulunan Memduh Bey'den ve icra'at-ı mü'essifeye fi'ilen iştirak edenlerin de Doktor Bahaettin Şakir Bey'den emir aldıklarını" söylerler.³⁰⁷

Mekanizmanın aşağı yukarı şöyle işlediğini tahmin edebiliyoruz: Resmi tehcir emri Dahiliye Nezareti kanalıyla valilere iletilmekte, valiler bu emri bölge güvenlik birimlerine yani içişlerine bağlı emniyet teşkilâtına ve esas olarak Jandarmaya aktarmaktadır. Kafilelerin imha edilmesi ise Merkez-i Umumi tarafından ve Bahaettin Şakir üzerinden organize edilmektedir. Bu organizasyonda en önemli görev partinin Kâtib-i Mesullerine düşmüş ve belli bölgelere şifreli emirleri onlar götürmüşlerdir.

b. Kâtib-i Mesullerin ve Bahaettin Şakir'in Rolü

İstanbul Yargılanmaları sırasında Kâtib-i Mesullerin ve Bahaettin Şakir'in Kırım'daki rolleri üzerinde özellikle durulur. Kâtib-i Mesuller günümüzdeki parti müfettişlerine benzerse de yetkileri bununla karıştırılmamalıdır. İttihatçıları yakından tanıyan Cemal Kutay bunların yetkilerine ilişkin; "aslında bütün önemli meselelerde nihai karar onlara aittir", der.³⁰⁸ Tunaya, bunlar için, "İttihatçılığın taşıyıcıları", der ve son derece güvenilir unsurlardan seçildiğini aktarır.³⁰⁹ Bunların valilerden başlayarak, devlet memurları üzerinde büyük etkileri vardı. Kâtib-i Mesuller, Ana Dava'da hazırlanan Ek İddianame'de yer alan ifade ile, bir "erkân-ı mahsusa" halinde parti içinde faaliyet gösteriyor ve hükümet içinde de gizli bir kol oluşturuyorlardı.³¹⁰

307 Vehip Paşa'nın ifadesinden, *age*.

308 Cemal Kutay, *Celal Bayar'ın Yazmadığı ve Yazmayacağı Üç Devirden Hakikatler*, İstanbul 1982, s. 12.

309 T. Z. Tunaya, *age*, c. III, *age*, s. 210.

310 *Takvim-i Vekayi*, No: 3586, 28 Haziran 1914.

Ana Dava'da, Teşkilât-ı Mahsusa'dan Parti Merkez-i Umu-mi'sine yollanan yukarda aktardığımız 13 Eylül 1330 tarihli, "Katib-i Mesuller vasıtasıyla mahremâne olarak bervech-i âti hasseyi haiz efradın nihayet bir haftaya kadar celb ve cem'i"ni isteyen yazıdan da anlaşıldığı gibi, bölgelerde çetelerin kurul-ması işinden doğrudan Kâtib-i Mesuller sorumluydular. Nite-kim Kâtib-i Mesullerin çeteleri kurmada doğrudan görev aldık-ları üzerine başka telgraflar da duruşmalarda okunmuştur. Samsun Katib-i Mesulü Rüştü'nün, bölgesinde istenen çeteleri oluşturduğuna ilişkin telgrafı buna bir örnek olarak verilebilir. Yine aynı oturumda sanıklar, Katib-i Mesullerle ilişkiyi doğru-dan Teşkilât-ı Mahsusa'nın değil, Parti Sekreteri Mithat Şük-rü'nün sürdürdüğünü bildirmişlerdir.³¹¹ Katib-i Mesullerin oy-nadıkları bu önemli rol nedeniyle davaları ayrıldı ve bunlar için ayrı bir mahkeme yapıldı. İlgili davanın karar suretinde, Kâtib-i Mesullerin, İttihat ve Terakki "cemiyeti(nin) bervech-i muharrer harekât-ı cinayetskâranelerine fer'an zimedhal" olduklar söylen-di.³¹²

Kâtib-i Mesuller, bölgelere yollanan Teşkilât-ı Mahsusa bir-liklerinin başına geçtikleri gibi son derece geniş yetkilerle de donatıldılar. Birçok bölgeye emirleri doğrudan götürdükleri gi-bi, imha planının vilayet bazında örgütlenmesi ve denetimi de onlara bırakıldı. Yozgat davasında bu yönde ifadeler verildiği gibi Ana Dava'da da duruşma hâkimi emirlerin bölgelere sekre-terlerce götürüldüğüne dair bol belge olduğunu sıkça tekrar et-miştir. Hâkim, bu sekreterlerin emirlerine itaat etmeyen valile-rin, onların başvuruları ile görevden alındıklarını söylemiş, An-kara Valisi Mazhar Bey, Kastamonu Valisi Reşit Paşa'nın, Yoz-gat Mutasarrıfı Cemal Bey'in Kâtib-i Mesullerin başvurusu ile görevden alındıklarını duruşmalar boyunca sıkça tekrar etmiş-tir.³¹³

311 5. Oturum, *age*, No: 3554, 14 Mayıs 1335.

312 *age*, No: 3772 (Kâtib-i Mesuller davası, 8 Ocak 1920 tarihli karar sureti).

313 Örneğin 6. Oturum, *age*, No: 3557, 14 Mayıs 1335.

Kâtib-i Mesuller Davasının karar suretinde de hangi vali-nin hangi Kâtib-i Mesul'ce görevden aldırıldığı tek tek sayılmıştır. Kastamonu Valisi, Kâtib-i Mesul Hasan Fehmi Efendi; Yozgat Mutasarrıfı, Kâtib-i Mesul Necati; Bolu Mutasarrıf Vekili Ali Hilmi, Kâtib-i Mesul Doktor Mithat tarafından görevlerinden aldırılmışlar ve bu görevlere Kırım işinde doğrudan görev alan kişiler atanmıştır. Bu doğrultudaki ifadeleri görevden alınan kişilerin kendileri vermiştir. Ankara'da görevden alınan Mazhar Bey görevden alınmasını şöyle anlatır: "Ermenilerin tehciri hakkında İstanbul'dan Dahiliye Nazırı'ndan aldığım emirleri anlamazlığa vurdum, biliyorsunuz ki diğer bazı vilâyetler tehcir işleri ikmal ettikleri halde ben başlamamıştım. Atıf Bey geldi, Dahiliye Nazırı'nın, Ermenilerin hin-i tehcirinde katl ve imha edilmeleri hakkındaki şifahî emrini tebliğ etti. Ben de, hayır Atıf Bey, ben Valiyim, eşkiya değilim, ben yapamam, bu sandalyadan kalkarım sen gelir yaparsın dedim."³¹⁴

Bu ifadeler Ankara Vilâyeti Encümen Azası Mehmed Radi'ye aittir ve Ana Dava İddianamesi'nde de tekrar edilir. "Radi Bey'in Ankara tehcirine ve ora Kâtib-i Mesulü Necati Bey'e aid ma'lumatı müdde'ayat-ı vakı'ayı isbata medar-ı dela'il ve kara'in-i kafiyesidir", denir³¹⁵ Bu ifadeden anlaşıldığı gibi, Mazhar Bey'i görevden aldirtan, Yozgat Mutasarrıfı'na da işten el çektiren Kâtib-i Mesul Necati'dir. Daha sonra Ankara'da Atıf göreve getirilir. Kastamonu Valisi Reşit'in de hikâyesi aynıdır. Katib-i Mesuller davasında, karar suretinde de yer aldığı gibi Vali Reşit, "ben elimi kana boyamam", dediği için, Kâtib-i Mesul Hasan Fehmi'nin girişimiyle görevden alınmıştır. Bu göreve Ankara'daki işini bitiren Atıf atanacaktır.³¹⁶

Merkez-i Umumi'nin aldığı imha emrinin bölgelere özel kuryeler eliyle gönderildiğine dair elimizde değişik bilgiler var-

314 Kudüs Ermeni Patrikhanesi Arşivi, Karton 21, Dosya M, no: 492.

315 1. Oturum, Ana İddianame, *Takvim-i Vekayi*, No: 3540, 27 Nisan 1335.

316 Bilgiler, *Takvim-i Vekayi*, No: 3772, Kâtib-i Mesuller davasının 8 Ocak tarihli karar suretinde yer alır.

dır. Ahmet Esat, Dahiliye Nezareti'ne bağlı, Emniyet-i Umumiye 2. Şube Müdürü'dür. Mütareke sonrası, Ermeni Katliamı'na ilişkin kararların alındığı toplantılardan birisine ait olduğunu iddia ettiği tutanakları İngilizlere para karşılığı satmaya çalışır. Ahmet Esat'ın İngilizlere verdiği 4 adet dokümandır. Bunlardan ikisi kendi el yazmasıdır. Bu belgelerden bir tanesi, Yozgat davasında, 11 Şubat 1919 tarihli yedinci oturumunda, Halil Recai'nin, Harbiye Nazırı Enver Paşa'dan aldığını söylediği, ordunun Ermeni tehciri işine karışmamasına ilişkin yazı ile aynıdır.³¹⁷ (Metnin tamamı aşağıda). Esat'ın aktardığı bilgilere göre, mesajları, eyalet valilerine okumak ve orijinalleri geri getirerek imha etmekle görevlendirilen kuryelerce yollanmıştır.³¹⁸

Emirlerin bölgelere iletiliş biçimine ilişkin olarak verilen bu bilgiler İstanbul duruşmalarında da tasdik edilmiştir. Hemen hemen her davada, emirlerin özel kuryeler (İttihat ve Terakî'nin kâtibî mesulleri) eliyle gönderildiğine ilişkin bilgiler aktarılır. Ana Dava'da duruşma hâkimi her sanığa; "Ankara, Kastamonu, Erzincan, Yozgat, Trabzon, Sivas ve sair bu gibi yerlere murahhası mesuller gitmiş, valilere, mutasarrıflara bazı hafi talimat vermiş, bundan haberiniz var mı?" yollu sorular sorar.³¹⁹ Yozgat Davasının on birinci oturumunda (5 Mart 1919) Mutasarrıf Cemal, kendisine, Ermenilerin imha edilmesi için Ankara Kâtib-i Mesulü Necati tarafından gayriresmi bir emir verildiğini söyler. Necati bu emrin, İttihat'ın merkez komitesinin isteği olduğunu söylemiş, üzerinde bu emrin yazılı olduğu bir kâğıdı göstermiş, fakat Cemal'in bunu okumasına izin vermemiştir.³²⁰ Cemal 12 Aralık 1918'de Mazhar Komisyonu'na aynı bilgileri içeren yazılı bir ifade de vermiştir. İfadesinde, "Necati Bey Yoz-

317 Ahmet Esat'ın sunduğu belgeler İngilizler tarafından kuşkuyla karşılanmıştır. Ahmed Esat'ın İngilizlere verdiği belgelerin içeriği ve hakiki olup olmadıkları üzerine yapılan tartışmalar için Bkz. V. N. Dadrian, *The Secret Young-Turk Ittihadist Conference*, s. 376-379, Nr. 3, 1973.

318 FO 371 / 4172/31307, s. 396, 10 Şubat 1919 tarihli rapor.

319 Örnek olarak, 4. Oturum, *Takvim-i Vekayi*, No: 3549, 8 Mayıs 1335.

320 *Renaissance*, 6, 7 Mart 1919.

gat'a geldi... bana avucunun içinde Vali Atıf Bey'in imzasıyla yazılmış mektubu icra etti... Mümaileyh Necati Bey'den mezkur mektubu talep ettim ise de vermedi. Ben de 'sizin bir sıfat-ı resmiyeniz olmadığı için, bu babda bîgûna istişare ve muamelede bulunamam', dedim... Aradan birkaç gün geçtikten sonra... Atıf Bey beni işten el çekti", der.³²¹ Cemal, Yozgat duruşmasında sanıkları suçlayıcı ifadeler vermiş ve sanıklar bu iddialara yanıt verememişlerdir.³²²

Bayburt Davası karar suretinde, Kırım kararının Merkez-i Umumi'ce alınıp bölgelere özel kuryelerle gönderilmiş olduğu tekrar edilir. Bu davadan idam cezasına çarptırılan ve idam edilen Nusret de ifadesinde, tek bir Ermeni'nin hayatta bırakılması ve bu emre uymayanların da idam edileceği yolunda gizli bir emri İstanbul'dan aldığını söyler.³²³ Diyarbakır'daki katliamlara kendisi de tanık olan subay Rafael de Nogales konu üzerine Vali Reşit'i ziyaret eder; Reşit, Nogales'e, Ermenilerin öldürülmesi ile ilgili eylemin bir emrin yerine getirilmesi olduğunu ve dolayısıyla sorumluluğun kendisinde değil bu emri verenlerde olduğunu söyler. Hiçbir yanlış anlamaya yol açmayacak biçimde bu doğrultuda Talât Paşa'dan bir telgraf aldığını da ima eder.³²⁴ Ankara Valisi Mazhar'ın da Talât Paşa'dan benzeri yönde tel almış olduğunu yukarda aktarmış bulunuyoruz.

Kâtib-i Mesullerin yanı sıra Bahaettin Şakir'in kendisi de, "Doğu illerini dolaşarak valiler ve mutasarrıflarla ve daha başka kimselerle görüşmüş" ve onları İttihat ve Terakki Merkez-i Umumisi kararından haberdar etmiştir.³²⁵ Ana Dava Duruşmaları'nda, hâkim, Bahaettin Şakir'in Teşkilât-ı Mahsusa birlikleri-

321 Kudüs Ermeni Patrikhanesi Arşivi, Karton 21, Dosya M, no: 494.

322 *Alemdar*, 28 Mart 1919.

323 *Tercüman-ı Hakikat*, 5 Ağustos 1920; *Vakit*, 6 Ağustos 1920.

324 Rafael de Nogales, *age*, s. 104-105.

325 Hüseyin Cahit Yalçın, *Siyasi Anılar*, s. 236. Yalçın, Bahaettin Şakir'in bu dolaşmalarında, "yetki sınırlarını aşarak kendi düşüncelerini genel merkezin ve cemiyetin isteği biçiminde yerel memurlara aşlamış gibi görünüyordu", der. Oysa eldeki belgelerden, yapılanların Şakir'in özel düşünceleri olmadığını anlamak mümkündür.

nin umumuna birden kumandan olarak atanmış olduğunu söyler.³²⁶ Beşinci Duruşma'da Bahaettin Şakir'e ait, "Dahiliye Nazırı Talât Bey vasıtasıyla Merkez-i Umumi'ye" başlıklı bir tel okunur, burada Şakir, birliklerin başında olduğunu kanıtlayan bir dil kullanmaktadır. "... ben karargâhda vazifenin hitamını zaten görerek Artvin'de kuvvetin başına geçmek üzere istihzaratda bulunuyordum", der.³²⁷ Süleyman Askeri'nin, Şakir'e çektiği ve yukarda aktardığımız telgraf da aynı yönde bilgi vermektedir. Duruşmalarda hâkim, "Gerek Nail Bey, gerekse Bahaettin Şakir Bey bu vilâyet (Trabzon) merkezlerinde bazı livaları dolaşarak hafi (gizli) emirler vermiş", diyerek sanıklara bunu bilip bilmediklerini sorar.³²⁸ Erzurum Valisi Tahsin, Mamüretülaziz davasının 2 Ağustos tarihli oturumunda, "Bahaettin Şakir Bey'in hem Babiâli ve hem de Harbiye Nezareti ile görüşmek için iki şifreye malik olduğu" yolunda ifade vermiştir.³²⁹

Bahaettin Şakir'in Kırım işini doğrudan pratik olarak yönettiği çeşitli davalarda okunan telgraflardan da anlaşılmaktadır. Ana Dava İddianamesi'nde Şakir'e ait önemli bir telgraf yer alır: "Nef'i ve tagrip olunduğunu bildirdiğiniz eşhas-ı murrıma imha ediliyor mu? Yoksa yalnızca i'zâm ve sevk mi olunuyor vazihen bildiriniz kardeşim."³³⁰ Bu telgraf sadece ana dava da değil, Mamuretülaziz, parti sekreterleri gibi diğer davalarda da okunur ve verilen kararlarda bu telgraf etkili olur. Yine Mamuretülaziz davası karar suretinde, Antalya mutasarrıf-ı sabıkı Sabir Sami Bey'in, Bahaettin Şakir'den şifreli bir tel aldığını söylediği aktarılır. Şakir, Sami Bey'den, "Erzurum, Van, Bitlis, Diyar-ı bekir, Sivas, Trabzon havalisinde tek bir Ermeni kalmamak üzere Musul ve Zor taraflarına sevk eylediklerinden Antalya'da ne yapılmakta olduğunu"³³¹ sormaktadır. Alman konsolosluk

326 4. Oturum, *Takvim-i Vekayi*, No: 3549, 8 Mayıs 1335.

327 5. Oturum, *age*, 14 Mayıs 1335.

328 4. Oturum, *age*, 8 Mayıs 1335.

329 *Alemîdar*, 3 Ağustos 1919.

330 1. Oturum, Ana İddianame, *Takvim-i Vekayi*, No: 3540, 27 Nisan 1335.

331 *Takvim-i Vekayi*, No: 3771, 9 Şubat 1920, Mamüretülaziz Davası Karar Sureti.

raporlarında da, öldürme işlemlerinin, Erzurum'da kurulmuş bir komite tarafından organize edildiği ve verilen bazı isimlerle birlikte bu komitenin Şakir tarafından yönetildiği aktarılır.³³²

İmha emrinin telgrafla yollanmak zorunda olunduğu durumlarda, emrin okunduktan sonra derhal imha edilmesinin de istendiğine dair elimizde bazı bilgiler vardır. Örneğin Ana İddianame'de, Deyr-üz-Zor Mutassarıfı Ali Suat'a, okuduktan sonra telgrafi yok etmesi talimatı verildiği aktarılır.³³³ Yozgat Davası'nın üçüncü Oturum'unda (10 Şubat) hâkim, Boğazlıyan Kaymakamı Kemal'in, soruşturma komisyonu önünde verdiği ifadeyi okur. Burada Kemal kendisine okuduktan sonra imha etmesi gereken telgrafların yollandığını söylemektedir.³³⁴ 24 Mart tarihli oturumda da aynı soru tekrar edilmiştir. "Tedkik-i Seyyiat Komisyonu'nda (Suçları Araştırma Komisyonu) verdiğiniz ifadâtta tehcire ait evrakın bir kısmı okunduktan sonra yakınız diye emir verildiğini" söylediği hatırlatılır. Kemal bunu duruşmada, "ifadesi sırasında çok yorgun olduğu" gerekçesi ile reddeder. Savcı bu sözlere itiraz eder: "Bendeniz Tedkik-i Seyyiat Komisyonu'nda âzâ olduğumdan bunun hilâf-ı hakikat olduğunu beyan ederim. Kendisi üç dört saat düşündü. Öyle yazdı", der.³³⁵

Bir taraftan Dahiliye Nezareti'nce verilmiş tehcir emrinin diğer taraftan da Merkez-i Umumi'nin imha emrinin bölgelere iletilmesinde birtakım karışıklıklar da söz konusu olmuştur. Bazı yerel yöneticiler, tehcir emrini normal bir yer değiştirme kararı olarak anlamışlar ve ona göre de davranmak istemişlerdir. Parti sekreterlerinin, bu tehcirin imha anlamına geldiği yolundaki merkez komitece iletilen kararları kabul etmek istememişlerdir. Birçok vali merkezden imha yolunda gelen emirlere uy-

332 Bir örnek için Bkz.; PA-AA/Bo. Kons./ c. 169/ Scheubner-Richter'in 9 Temmuz 1915 tarihli raporu.

333 1. Oturum, Ana İddianame, *Takvim-i Vekayi*, No: 3540, 27 Nisan 1335.

334 *Renaissance* 11, 12 Şubat, *İkdam* 11 Şubat 1919.

335 *Alemdar*, 25 Mart 1919.

madıkları, B. Şakir ile birlikte çalışmayı reddettikleri için görevlerinden alınmıştır; hatta öldürülen devlet görevlileri olmuştur. Erzurum Valisi Tahsin Bey, Halep Valisi Celal Bey, Ankara Valisi Mazhar Bey, Yozgat Mutasarrıfı Cemal, Kastamonu Valisi Reşit Paşa emre direnenler arasında yer alırlar.

Ermeni *Zhamank* gazetesi 12 Aralık 1918 günü, Tahsin Bey ile mülakat yayınlar. Tahsin Bey mülakatta, "kaç defa merkeze müdahale ederek Ermeni tehcirine mani olmak istedim", der.³³⁶ Tahsin Bey'in sözünü ettiği girişimlerinden bir tanesi, 24 Mayıs 1915'te İstanbul'a çektiği şifreli teldir. Tehcir emrini yanlış bulan Tahsin, bunun için ileri sürülen gerekçelerin de doğru olmadığını söylüyordu. Erzurum'dan sürgüne gönderilmek istenen Ermeniler, hem "hudud-ı harbiyeden uzak"tılar hem de sevk için gerekçe olarak gösterilen "casusluk ve ihtilâl gibi" nedenler "gayri varid" idi.³³⁷ Aşağıda tekrar değineceğimiz gibi Tahsin Bey, gerek 3. Ordu gerekse İstanbul nezdinde tehciri ertelemek için girişimlerde bulunur, ama sonuç alamaz.

Erzurum Konsolosu, Tahsin'in kendisine, tehcire "karşıyım ama ordu emretti uymak zorundayım fakat yumuşatacığım" dediğini aktarır.³³⁸ Gönderilen emre uyan Tahsin Bey, hastaları, kadınları, çocukları tehcir dışında tutar. Fakat 3. Ordu Komutan'ı Mahmut Paşa, kalan tüm Ermenileri de sürgüne gönderir. Erzurum Alman Konsolosu, Tahsin için, "elinden geleni yaptı" ama "hiçbir iktidarı yoktu", der.³³⁹ Halep Valisi Celal de, gelen emirlere rağmen, sürgün kararına direnir ve emri uygulamaz. Konsolos Rössler, raporlarında, Celal'in bölgede huzuru sağlamayı başardığını, bunun için de sevildiğini aktarır.³⁴⁰ Fakat görevden el çektirilir. İzmir Valisi Rahmi Bey, Malatya Mutasarrıfı

336 *Zhamank*, 12 Aralık 1918.

337 Kudüs Ermeni Patrikhanesi Arşivi, Karton 21, Dosya M, Dok. no. 519-20.

338 PA-AA/Bo.Kons./c. 169, Scheubner-Richter'in 20 Mayıs 1915 tarihli raporu.

339 PA-AA/Bo.Kons./ c. 169, 170, R 14088, Scheubner-Richter'in 26 Haziran, 28 Temmuz 1915 ve 5 Ağustos 1915 tarihli raporları.

340 Bir örnek olarak Bkz.; PA-AA/Bo. Kons./c. 169, 21 Haziran 1915 tarihli rapor.

Nabi Bey de başlangıçta sürgün emrine direnenler arasındadır. Ama bunlar da başarılı olamazlar.³⁴¹

Verilen emri yerine getirmeyen ve direnen kaymakamlardan öldürülenler de olur. Lice Kaymakamı, Ermenilerin katledilmesi emrini yerine getirmez. Emrin yazılı verilmesini ister. Bunun üzerine görevinden alınan Kaymakam Diyarbakır'a çağrılır ve yolda öldürülür.³⁴² Lice Kaymakamı Hüseyin Nesimi'nin oğlu, Abidin Nesimi anılarında, devlet memurlarının ortadan kaldırılmasının Diyarbakır Valisi Dr. Reşit'in³⁴³ emriyle olduğunu aktarmakta ve başka isimler de vermektedir. "Basra Valisi Ferit, Müntefak Mutasarrıfı Bedi Nuri... Beşiri Kaymakam Vekili Sabit, gazeteci İsmail Mestan", öldürülenler arasındadır. Öldürülme nedeni açıktır; Kırım'a "muhalefet edecek idari kadronun tasfiyesi kaçınılmazdı. Bu itibarla... adı geçen kişilerin tasfiyesi zorunlu görülmüştü."³⁴⁴ Midyat Kaymakamı da, Reşit'in emriyle öldürülenler arasındadır. "Midyat Kaymakamı... kazasındaki Hristiyanların katledilmeleri emrine direndiği için, bir süre önce Diyarbakır valisinin emriyle öldürüldü."³⁴⁵ Dahiliye Nezareti'ne ait, önsözde aktardığımız telgrafta da bu husus teyit edilmektedir. Yine Trabzon Davası'nın 11 Mayıs 1919 tarihli oturumunda Adliye Müfettişi Kenan Bey, kendisinin soruşturma amacıyla Samsun'a gittiğini ve buradayken "tehcirin vukuunu gördüğünü... Bafra kaymakamının katledildiğini" aktarır.³⁴⁶

Yerel yöneticilerin tehcir emrini imha olarak anlamak ve uygulamak istememeleri bazı yazışmalara da neden olmuş ve tehcirin imha anlamına geldiğini belirten telgraflar çekilmiştir.

341 Çeşitli kaynaklardan, verilen emri yerine getirmedeği için görevlerinden alınan 15 dolayında vali ve mutasarrıfın isimlerini tespit etmiş bulunuyoruz.

342 J. Lepsius, *Der Todesgang*, s. 76.

343 Mütareke sonrası Kırım suçlusu olarak tutuklanacak, tutuklu bulunduğu cezaevinden kaçacak ve yakalanacağını anlayınca da intihar edecektir.

344 Abidin Nesimi, *Yılların İçinden*, s. 39-40.

345 PA-AA/Bo. Kons./c. 169, Musul Konsolosu Holstein'in 16 Temmuz 1915 tarihli teli.

346 *Alemdar*, 11 Mayıs 1919.

İstanbul'da görülen çeşitli davalarda bu doğrultuda belgeler okunmuştur. Ana Dava İddianamesi'nde, Halep'te görevli A. Nuri'nin, Talât'a dayanarak, "tehcirin imha maksadına müstenit bulunduğunu" söylediği yer alır.³⁴⁷ Bu doğrultuda en çok telgraf Yozgat davasında okunmuştur. Sadece dokuzuncu oturumda (22 Şubat 1919) okunan telgraf sayısı 12'dir ve bu telgraflarda, tehcirin, imha, katliam anlamına geldiği ifadeleri yer almaktadır. Örneğin, Boğazlıyan Müfreze Kumandanı Mustafa'nın 22 Temmuz (5 Ağustos) 1915'te, 5. Kolordu Kumandan Vekili Halil Recai'ye çektiği telde, "bu gece kasaba ve kuradan elde edilen muzır Ermenilerden" bir grubun "müretteblerine sevk" edildiği ifadesi yer alır.³⁴⁸ Halil Recai aynı günkü cevabi telinde, "müretteblerine sevk" in ne anlama geldiğinin izah edilmesini ister.³⁴⁹ Jandarma komutanı gene aynı gün verdiği cevapta, "Mezkur Ermeniler(in) muzır olduklarından dolayı... katl edildikleri"ni bildirir.³⁵⁰ Yine aynı davanın, 6 Mart 1919 tarihli, on ikinci oturumunda Boğazlıyan Jandarma Komutanı Hulusi'ye ait okunan bir telgrafta da aynı dilin kullanılmış olduğunu okuyoruz. Telgrafta, "sevkiyat yani mahv manasına" denmektedir.³⁵¹ Bayburt davasında idama mahkûm olan Nusret'in, Ankara Valisi Mazhar Bey'in ifadelerinde hiçbir Ermeni'yi hayatta bırakmamak yolunda İstanbul'dan gizli bir emir aldıklarını söylediklerini ise aktarmış bulunuyoruz.

Son olarak eklemek gerekir ki, Kâtib-i Mesuller, sadece çete kurmak, Kırım emrini bölgelere götürmek işiyle yetinmemişler, halkı Ermenilere karşı kıskırtarak gösteri yapmak, Ermeni mallarını yağmalamak ve kişisel olarak zenginleşmek gibi eylemlerde de bulunmuşlardı. Kâtib-i Mesullerle ilgili davanın oturumlarında sanıklar bu yönde de sorgulanmışlardır. Aynı dava-

347 1. Oturum, Ana İddianame, *Takvim-i Vekayi*, No: 3540, 27 Nisan 1335.

348 Kudüs Ermeni Patrikhanesi Arşivi, Karton 17, Dosya H, Dok. no. 616.

349 Kudüs Ermeni Patrikhanesi Arşivi, Karton 21, Dosya M, Dok. no. 511.

350 Kudüs Ermeni Patrikhanesi Arşivi, Karton 21, Dosya M, Dok. no. 511. 9. Oturum'la ilgili olarak bak.; *Renaissance*, *Yeni Gün*, *İkdam*, 23 Şubat 1919.

351 Kudüs Ermeni Patrikhanesi Arşivi, Karton 21, Dosya M, Dok. no. 506. *Renaissance* 7 Mart 1919.

nın karar suretinde, Kâtib-i Mesullerin, bazı illerde (Doktor Mit-hat'ın Bolu'da düzenlettirdiği miting örneğinde olduğu gibi) halkı gösteriye tahrik ettiklerinin, Ermenilerin evlerine el koy-duklarının mallarını zimmetlerine geçirdiklerinin ve yağmayı organize ettiklerinin birçok örnekten anlaşıldığı dile getirilmiştir.³⁵²

c. Talât Paşa'nın Genel Koordinatörlüğü ve Telleri

Eldeki bilgilerin gösterdiği, Kırım'ın genel koordinatörlüğünü Talât Paşa'nın üstlendiğidir. Alman Büyükelçi Mordtmann, Talât Paşa'dan, "Ermeni takibinin ruhu (*Die Seele der Armenier-verfolgungen*)", diye söz eder.³⁵³ Birçok bölgeye yolladığı telgraf-lardan ele geçirilenlere Ana İddianame'de yer verilmiştir. Telg-raflarda genellikle yollarda kalan cesetlerin temizlenmesi, veri-len emre uymayanların kesin olarak cezalandırılacakları gibi hususlar yer alır. Örneğin 21 Temmuz 1915'te Diyarbakır, Ma-muretü'laziz, Urfa ve Zor vali ve mutasarrıflarına yollanan şif-reli bir telde, "yollarda kalan emvat defn etdirilerek ecsadın de-re ve göl ve nehirlerle atdırılmaması ve yollarda terk etdikleri eşyanın yakılması" istenir. Yine, "Ma'muretü'l'aziz Valisi tara-fından Malatya Mutasarrıfı'na şifre ile verilen" bir emirde "tebli-gat-ı ekideye rağmen yine yollarda pek çok ecsadın bulunduğu ihbar" edildiği, ve "bunda terahi gösteren me'murinin şiddetle tecziyeleri Dahiliye Nezaret-i Celalesi'nden" bildirildiği söy-le-nir.³⁵⁴ 9 Eylül'de Kudüs'ten İstanbul Büyükelçiliğine bir tel çe-ken Alman Konsolos, Cemal Paşa'nın, "kendisinin, sadece, Da-hiliye Nezareti'nce yayımlanmış kararnamelerin askeri olarak yerine getirilmesinden sorumlu olduğunu" söylediğini aktarır. "Sürmelerin hangi boyutlarda olacağına kararı Talât Bey veri-yordu."³⁵⁵

352 *Takvim-i Vekayi*, No: 3772, Kâtib-i Mesuller davası, 8 Ocak 1920 tarihli karar sureti.

353 PA/AA/R 14089, Büyükelçi Metternich'in 7 Kasım 1915 tarihli raporu.

354 1. Oturum, Ana İddianame, *Takvim-i Vekayi*, No: 3540, 27 Nisan 1335.

355 A. A. Bonn, Bo. Kons./c. 170, Schmitt'in 9 Eylül 1915 tarihli telgrafı. Yu-karda aktardığımız gibi Cemal Paşa benzeri sözleri, 1916 Martında Şam Alman Konsolosu Loytved'e de söyleyecektir.

Yukarda da gördüğümüz gibi Kırım'ın bölgedeki denetimi-ni yapan Bahaettin Şakir de Merkez-i Umumi ile Talât üzerin-den haberleşmektedir. Türk kaynaklarında yayımlanan telgraf örneklerinde de Talât'ın genel koordinatör rolü açıkça belli olur. Bu belgeler genellikle tehcir sırasındaki katliam ve soy-gunlara karşı önlemler alınmasına yönelik iseler de, içlerinde, Ermenilerin "memlekette kalmak" amacıyla din değiştirdikleri, bunu inandıkları için değil "menfaat icabı" yaptıkları, din değiştirseler bile mutlaka sürgüne gönderilmeleri³⁵⁶ biçiminde olan-ları da vardır. Talât'ın telgrafları arasında, Diyarbakır Valisi'ne çektiği özel bir yer tutar. Önsöz'de aktardığımız bu telde Talât, 2 bin kişinin imha edildiğinin haberinin kendisine ulaşması üzerine, imha etme eyleminin Ermenilerle sınırlı olduğunu ha-tırlatmakta ve bunun diğer Hristiyanlara yayılmaması gerekti-ği konusunda uyarıda bulunmaktadır.

Bu belgenin de ışığında, Talât Paşa'nın, sürgünün düzgün geçmesi üzerine çektiği ve Türkçe kaynaklarda, tehcirin, Kırım amacına yönelik olmadığına kanıt olarak kullanılan teller konu-suna açıklık getirmek gerekir. Özellikle Alman ve Avusturya'lı elçiler Anadolu'dan gelen Kırım haberleri üzerine bunlara en-gel olunması için girişimde bulunurlar. Örneğin Alman Hükü-meti 4 Temmuz ve 9 Ağustos'ta iki ayrı nota verir. Bu ve benze-ri girişimler Talât'ı, bölgelere sık sık telgraflar çekmeye iter. Ve-rilen tüm düzeltme sözlerine rağmen durumda herhangi bir de-ğişiklik olmaz. Gelen raporlara göre katliam tüm hızıyla devam etmektedir. "Konsolosların haberleri..., göç ettirilen Ermenilerin kayıplarını düzeltmek amacıyla, Babiâli'ce gönderilen bilinen telgraf emirlerinin... hedeflerine ulaşmadığını ispat etmekte-dir."³⁵⁷ Bu tür olaylar sıkça tekrar eder ve Talât Paşa her seferin-

356 *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler 1915-1920*, Belge 58, 72, s. 58, 69.

357 PA-AA/R 14088, Büyükelçi Hohenlohe'nin 25 Eylül 1915 tarihli raporu. Talat Paşa'nın çektiği teller ve buna ilişkin konsoloslardan gelen cevaplar konusunda ayrıca Bkz. J. Lepsius, *Deutschland und Armenien 1914-1918*, s. XXVI-XXXIII.

de hem "katliam olmadığı" hem de "elinden geleni yapacağı" yolunda sözler vermeye devam eder.

Bu nedenle elçilik raporlarında Talât'tan yalancı olarak söz edilir. Alman Büyükelçi, onu "acımasız" ve "ikiyüzlü" olarak tanımlar.³⁵⁸ Avusturya Elçisi Pallavicini için Talât, "ikili oynayan" kişidir.³⁵⁹ Onun bu ikiyüzlü oyunu nasıl oynadığına ilişkin ilginç bir örneği yine Alman konsolosluk raporlarından okuyoruz. Almanlar, en azından Protestanların sürgüne tabi tutulmalarını konusunda girişimde bulunmuş ve söz almışlardır. Bu konuda bir emir bölgelere de yollanmıştır. Konu üzerine Adana Alman Konsolosluğu şunları bildirmektedir: "Babîâli tarafından Şansölye Büyükelçiliğine yapılan 31 Ağustos tarihli açıklama büyük bir aldatmacadır. Çünkü Babîâli'nin buraya yolladığı Müfettişi Ali Münif Bey ile bu kararname tamamiyle iptal edilmiştir. Devlet makamları bu ikinci kararnameye göre hareket etmektedirler ve sürgünler inançlardan bağımsız olarak sürmeye devam etmektedir."³⁶⁰ Talât Paşa, yabancı elçileri susturmak için çektiği ilk telin arkasından hemen ikincisini de çekmekte ve hatta kontrol için bölgelere görevliler de göndermektedir. Ali Münif de anılarında, Adana'dan sürülecek Ermenilerin listesini kendisinin hazırladığını itiraf etmektedir. Bu listelerden bazıları Mütareke sonrası evinde yapılan aramada İngilizlerin eline geçecektir.³⁶¹

Talât'ı, yakın siyasi dostları arasında bile, "yalancı" olarak niteleyenler vardı. En yakın dostu, Hüseyin Cahit, Talât "hükümet ve siyasa işlerinde yalan söylerdi", der.³⁶² Talât Paşa, yanında hususi kâtip olarak çalışan Falih Rıfkı Atay'a göre, "ne yala-

358 A.A. Türkei 159, No. 3, c. 4, A24679, Metternich'in 16 Eylül 1916 tarihli raporu.

359 Haus und Hof Archiv, PA 12, Karton 209, No. 72, 3 Eylül 1915 ve PA 12, Karton 209, No. 73, 8 Eylül 1915, Pallavicini'nin raporları.

360 PA-AA/Bo.Kons./ c. 170, Adana Konsolosu Büge'nin 10 Eylül 1915 tarihli telgrafı.

361 Taha Toros (Der.), "Eski Nafia Nazır Ali Münif Yeğen'a'nın Hatıraları, İstibdattan Cumhuriyet'e", *Akşam Gazetesi*, 26. 10-21. 12 1955, Kısım 47.

362 Hüseyin Cahit Yalçın, *Siyasi Anılar*, s. 148.

nı, ne de zulmü ahlaksızlık saya(n)", bir kişidir. Atay, yazdırdığı resmi bir teli, şifreli ikinci bir emirle geçersiz saydırmanın Talât'ın olağan işleri arasında olduğunu aktarır.³⁶³ Yine Morgenthau ve Halil Menteşe'nin anılarından öğreniyoruz ki, eski bir telgrafçı olan Talât evine özel bir hat kurdurmuş ve haberleşmelerini buradan yürütmüştür.³⁶⁴ Büyükelçi bir seferinde ani olarak Talât'ın evine gitmek ve "ev sahibinin, zaman zaman telgraflarla kesmeye mecbur kaldığı" birkaç saat geçirmek zorunda kalmıştır.³⁶⁵

Önce gönderilen resmi emri, ikinci bir emirle ortadan kaldırmak, Osmanlı yöneticilerinin çok sık başvurduğu bir yöntemdir. Osmanlı Ordularında Genelkurmay Başkanı olarak da görev yapan Hans von Seeckt, görevi sırasında, resmi emirleri, gizli kararların ve geçersizliğini gösteren imaların takip etmesinin bir kural olduğunu aktarır.³⁶⁶ Yüzbaşı Selahattin anılarında Enver'in de bu yönleme başvurduğunu söyler.³⁶⁷

Talât Paşa'nın sürülen Ermenilere mümkün olduğunca insani bir şekilde davranılmasını isteyen telgraflarını Londra'ya gönderirken, yukardaki aktardığımız bilgilerin çoğundan habersiz olan İngiliz Elçisi Nevile Henderson'un söyledikleri neredeyse bir kehanet gibi görünüyor: "Bu satırları, Türk yöntem ve zihniyetinin canlı bir tablosu olarak okumaya ve akılda tutmaya değer. Bunların gizli emirlerle geçersiz mi kılınmış olduğu ya da doğal vahşet ve duygusuzluğun onları değersiz kılacağına kesin gözüyle mi bakıldığı, yalnızca akademik kurgulamaların konusu olabilir."³⁶⁸

363 Falih Rıfkı Atay, *Zeytindağı*, s. 24-25.

364 Halil Menteşe, *age*, s. 216.

365 H. Morgenthau, *age*, s. 140-145.

366 Aktaran V. N. Dadrian, "Documentation of the Armenien Genocide in German and Austrian Sources", Israel W. Charney (Der.), *Genocide: A Critical Bibliographic Review*, c. 2, Londra/New York 1991, s. 109-110.

367 İlhan Selçuk, *Yüzbaşı Selahattin'in Romanı*, İstanbul, 1993, c. 1, s. 292.

368 FO 371 / 7869 / E7840, dosya 262, s. 2, 1 Ağustos 1922.

ç. Ordu Kırım'a Katıldı mı?

Önemli bir soru, ordu birliklerinin Kırım işine katılıp katılmadıklarıdır. Eldeki bilgilere dayanarak, genel kural olarak, düzenli ordu birliklerinin Kırım'a katılmamış olduklarını ve hatta bu işin dışında kalmaları doğrultusunda kesin talimat almış olduklarını söyleyebiliriz. Yozgat davasının, 11 Şubat 1919 tarihli yedinci oturumunda, Halil Recai, Harbiye Nazırı Enver Paşa'dan, ordunun Ermeni tehciri işine karışmamasına ilişkin talimat aldığını söyler. Aynı ifadesini 26 Mart tarihli on dördüncü oturumda da tekrar eder. "Reis Paşa'nın mübaşire verdiği emir üzerine şahitlerden Halil Recai Bey salona dahil oldu. Reis Paşa kendisine eski ifadesini tekrar etmesini talep etti. Mumaileyh de ifade-i sabıkasını tekrar ettikten sonra..."³⁶⁹ Bu talimat, Ahmet Esat'ın, İngilizlere teslim ettiği belgelerden üçüncüsü ile aynı içeriktedir: "Ermenilerin tehcir edilme biçimleri ve bu bağlamdaki sorumluluk konusuna gelince, bu sivil yetkililerle ilgilidir. Sivil yöneticilere bu konuda karışılmayacak ve ancak talep ettiklerinde kendilerine yardım edilecektir." Zaten belge, "Harbiye Nazırı'ndan 5. Ordu Erkân-ı Harbiyesi'ne emir" olarak kayıtlıdır.³⁷⁰

Trabzon Davası'nda da, (16. Oturum, 5 Mayıs 1919) Avni Paşa (askeri garnizon komutanı), Harbiye Nezareti'nden, Valinin işlerine karışmaması için emir aldığını, Kırım'ın çeteler tarafından şehrin dışında yapıldığını söyler.³⁷¹ Benzeri iki belgeyi, Andonian, Talât Paşa'ya atfen yayımlamıştır. Talât, Harp Dairesi'ni yerel garnizonların komutanlarına ve askerlik şubelerine sürgün uygulamalarına müdahale etmemeleri doğrultusunda emir verilmesine ikna eder. Bunu bir genelgeyle vilâyet memurlarına bildirir.³⁷² Tüm bunlar çok açık gösteriyor ki, Kırım'ı yapacak güvenlik güçleri arasında kesin bir işbölümü yapılmış,

369 *Alemdar*, 27 Mart 1919.

370 FO 371/4172/31307, s. 390, 10 Şubat 1919 tarihli rapor.

371 *Renaissance*, 6 Mayıs; *Hadisat*, 7 Mayıs 1919.

372 Aram Andonian, *age*, s. 16, 57; Talât Paşa'nın 9. 3. 1915 ve 20. 2. 1916 tarihli telleri.

İçişleri Bakanlığı'na bağlı olan jandarma birliklerinin Kırım'da görev alması, askeri birliklerin kesinlikle karışmaması ama gerekince yardım etmesi konusunda karara varılmıştır.

Kırım'a Teşkilât-ı Mahsusa çetelerinin yanı sıra birçok bölgede jandarma birliklerinin katılmasının nedeni budur. Askeri birliklerin Kırım'a katılma dereceleri arasındaki bu farka dikkat çeken Toynbee, Jandarmaların rolü üzerine şunları yazar: "Jandarmanın davranışı... tamamiyle acımasızdı... yaşanan acıların büyük bir kısmı jandarmaların yaptıklarından ileri gelmekteydi."³⁷³ Jandarmanın Kırım'ı organize etmedeki bu önemli rolünü açıklayacak önemli bir belge Ahmet Esat tarafından İngilizlere verildiğini söylediğimiz gizli protokoldür. Protokolün 4. maddesinde, "Bütün yetkiyi Erzurum, Van, Ma'muret'ül-aziz ve Bitlis gibi eyaletlerdeki görevlilere bırakın ve askeri inzibatı yani jandarmayı kullanın..." denilmektedir.³⁷⁴ Jandarmaların katliamlarına ilişkin, sağ kurtulanlarca aktarılan yüzlerce anı ve rapor vardır.

Ordunun Kırım'a resmen karışmaması yolunda emirlerin varlığına rağmen, özellikle 3. Ordu Kırım'ın örgütlenmesinde önemli görevler üstlenmiştir. Bazı araştırmacılar bunu Mahmut Kâmil Paşa'nın İttihatçı karakteri ile açıklamaktadırlar. Paşa, komutanı olduğu 3. Ordu adına bir genelge yayınlamıştır. Bu genelge sürgündeki amacın ne olduğunu göstermesi bakımından oldukça önemlidir ve İstanbul yargılanmalarında Ana İddianame'de yer almıştır. Genelgede, "bir Ermeniye tesahüp edecek (koruyacak) bir Müslüman'ın hanesi önünde idam ve hanesi ihrak (yakmak) ve memurinden ise tard ve Divan-ı Harbe sevk ve himayeyi reva görenler cihet-i askeriyeden iseler nisbet-i askeriyelerinin kat'i berây-i muhakeme mezkûr Divan-ı Harplere tevdi olunması" bildirilmektedir.³⁷⁵

Mahmut Kâmil Paşa'nın, Ermenilere yardım edenlerin idam edilecekleri ve evlerinin yakılacağı yollu genelgesinin dı-

373 A. Toynbee, *Treatment*, s. 652.

374 FO 371/4172/31307, s. 388, 10 Şubat 1919 tarihli rapor.

375 1. Oturum, Ana İddianame, *Takvim-i Vekayi*, No: 3540, 27 Nisan 1835.

şında, pratik olarak da Kırım'ın örgütlenmesine katılmış olduğu yolunda elimizde bilgiler vardır. Trabzon davasında da, 3 Nisan 1919 tarihli dördüncü oturumda Türk subayı Vasfi, kendisinin soruşturma yapmak amacıyla Trabzon'dan Erzurum'a gittiğini ama Kâmil'in katliamlar konusunda soruşturma yapmasına engel olduğunu söylemiştir.³⁷⁶ Askerlik Şubesi Başkanı Necmettin, beşinci oturumda (5 Nisan 1919), yine bir başka subay Ethem on beşinci oturumda (30 Nisan 1919) Mahmut Kâmil Paşa'nun Kırım'daki rolüne ilişkin ifadeler vermişlerdir.³⁷⁷ 20 Mayıs 1919'da bir günlük gazete haberine göre, Harput bölgesinde, 2. Kolordu Kumandan Vekili olarak görev yapan Süleyman Faik Paşa, ki birkaç ay Harput'ta Vali Vekili olarak da görev yapmıştır, İstanbul'daki soruşturmalarda, Mahmut Paşa'nun, Ermenilerin imha edilmesine yönelik yolladığı emirlerin hâlâ kendisinde olduğunu söylemiştir.³⁷⁸ Benzeri bilgileri, Teşkilât-ı Mahsusa'da görevli Alman Subay Stange de aktarır. Vali'nin sürgün emirlerini Kâmil Paşa'dan aldığını kendisine söylediğini bildiren Stange, bölgede Kırım eylemini, Hilmi Bey (Parti bölge müfettişi), Şakir Bey, Erzurum Milletvekili Seyfullah Bey'in yanı sıra (bu üçü Parti adına sorumludurlar), Polis Müdürü Hulusi Bey ve Mahmut Kamil Paşa'nun koordine ettiğini bildirir.³⁷⁹

Askeri Birliklerin Kırım ilişkisini düzenleyen ve Teşkilât-ı Mahsusa ile koordinasyonu sağlayan ana yer, Genelkurmay olmuştur. Savaşın başlamasıyla birlikte Harbiye Nezareti'nin tüm işleri esas olarak burası üzerinden yürümüştür. Enver Paşa her iki göreve de sahiptir. Genelkurmay'ın daireleri arasında özellikle İstihbarat Dairesi Kırım'ın örgütlenmesinde oldukça belirleyici bir rol oynamıştır. Bu şube Albay Seyfi tarafından yönetilmektedir. Seyfi'nin kendi ifadesinden biliyoruz ki, aynı zaman-

376 *Vakit, İkdam*, 4 Nisan 1919.

377 *Renaissance, Journal d'Orient*, 6 Nisan 1919 ve *Renaissance*, 1 Mayıs 1919.

378 *Renaissance*, 20 Mayıs 1919.

379 PA-AA/Bo. Kons./c. 170, Stange'nin 23 Ağustos 1915 tarihli raporu.

da Teşkilât-ı Mahsusa'nın mali işlerinden sorumludur.³⁸⁰ Albay Seyfi'nin dairesinin Ermeni Kırımı'nın uygulama planlarını ve haritalarını hazırlamakla görevli olduğuna dair elde birtakım bilgiler vardır. Polisçe, Aralık 1918'de ele geçirilen ve Kırım suçlarını kovuşturmak amacıyla kurulmuş soruşturma komisyonuna verilen birtakım gizli dokümanlara göre, Albay Seyfi, Bahaettin Şakir ile koordinasyon içinde, Kırım'ın nasıl yapılacağına ilişkin harita üzerinde planlar hazırlamıştır.³⁸¹

Albay Seyfi'nin dairesinin Kırım'daki rolüne değinen bir başka bilgi de İngiliz arşivlerindedir. Ahmet Esat, protokollerini aktardığı gizli toplantılara katılanların arasında Talât, Dr. Nazım ve Bahaettin Şakir'in yanında Albay Seyfi'nin de adını vermiştir. Esat, adı geçen toplantıda Kırımın ilk kaba planının hazırlandığını söyler. Seyfi, Enver Paşa'nın tam güvenine sahip kişi olarak toplantılara katılmıştır. İngiliz belgelerinde onun için, "büyük bir güçle donatılmıştı" denir.³⁸²

Ayrıca bazı komutanların da Kırım'a doğrudan katıldıklarına ilişkin elde bazı bilgiler vardır. Bu katılım, askeri operasyon alanındaki sivil halkın imhası biçiminde olduğu gibi, askeri birliklerdeki Ermeni askerlerin katledilmeleri biçiminde de olmuştur.³⁸³ Enver'in amcası Halil Paşa ve İngilizlerce Malta'ya sürülen Ali İhsan Sabis iki örnek olarak ele alınabilir. Halil Paşa'nın birliğinde, askerler "gerçek bir kıyım" yapmışlardır.³⁸⁴

380 Fuat Balkan, "İlk Türk Komitacısı Fuat Balkan'ın Hatıraları", *Yakın Tarihimiz*, c. 2, s. 297. Albay Seyfi 1919 Mayıs'ında, zamanın Harbiye Nezareti Müsteşarı Albay İsmet'e (İnönü), "Para sıkıntınız olamaz. Teşkilât-ı Mahsusa'nın mesture paralarını olduğu gibi size devrettim" demiştir.

381 Bu bilgiyi 13 Aralık 1918'de aktaran Ermeni *Ariamard* gazetesi haberi *Sabah* gazetesinden aktardığını bildirir. 12 Aralık 1918 tarihli *Akşam* gazetesinde yer alan haberlere göre de, Dr. Nazım tarafından götürülen bazı gizli dokümanlar, Bahaettin Şakir'e verilmiştir. Polis, Kırım'a ilişkin önemli bilgiler içeren bu belgeleri Bahaettin Şakir'in bir akrabasının evinde ele geçirmiştir.

382 FO 371/4173, Dosya 345, 20 Mart 1919 tarihli rapor.

383 Askeri görevlilerin Kırım'ın gerek planlanması gerekse pratik olarak örgütlenmesi konusunda daha ayrıntılı bilgi için Bkz. V. N. Dadrian, *The Role of the Special Organisation*; Aynı yazar, *The Role of Turkish Military*, s. 257-288.

384 S. Zurlinden, *Der Weltkrieg*, c. 2, s. 640.

Halil'in, ordusundaki Ermeni askerleri imha ettiği, bölgede Amerikan misyonunda görevli Dr. Shedd tarafından da kaydedilir.³⁸⁵ Halil Paşa, Ermeni askerleri imha ettirmesinin yanı sıra, görevli bulunduğu bölgede, "Ermeni milleti(ni) son ferdine kadar yok etmeye çalıştığı(nı)" kendisi söyler.³⁸⁶ Alman Konsolos, Scheubner-Richter, Halil Paşa'nın eylem bölgesinde görevli olarak bulunurken, bazı Ermeni köylerini basmak ve "cezalandırmak" için emir aldıklarını ama kendisinin emri "bu Türklerin içişleridir" diyerek, bir Türk subaya aktardığını ve Alman subaylarını Musul'a göndererek işin içinden sıyrıldığını aktarır. Halil Paşa için şunları söyler: "Halil Bey'in Kuzey İran'a seferi, emrindeki Ermeni ve Süryani birliklerinin katledilmesi ve Ermeni, Süryani ve İranlı nüfusunun sürülmesi sonucunu vermiş ve Türkler arasında da büyük bir korkuya yol açmıştır."³⁸⁷

Ali İhsan Sabis ise, tehcir işlerini örgütlemenin ötesinde, kendi elleriyle de Ermenileri öldürdüğünü Alman subaylara övünerek aktarmaktadır. "Onun gibi Almanya'da eğitim görmüş, mükemmel Almanca konuşan Musul'daki 6. Ordu Komutanı, Ali İhsan, sayısız defalar, Almanların önünde, kendi emir bölgesinde, bir Ermeni'nin bile hayatta kalmasına müsaade etmeyeceğini fısıldadı. Alman subaylar karşısında, Ermenileri kendi elleriyle öldürmüş olduğunu söyleyerek övünüyordu."³⁸⁸

4. Kırım'ın Genel Akışı

1915 Mayısı ile başlayan zorunlu göç ettirme ve buna paralel yaşanan imha eyleminin tüm hikâyesini ele almak elbette müm-

385 A. Toynbee, *Treatment*, s. 103.

386 Halil Paşa, *İttihat ve Terakki'den Cumhuriyet'e Bitmeyen Savaş*, (M. Taylan Sorgun), İstanbul, 1972, s. 241. Yine aynı anılarında Paşa, "300.000 Ermeni... Fazla veya eksik olabilir saymadım. Devlete karşı nerede isyan ettilerse ihtiyat kuvvetlerimle tenkil ve tedip ettim. Nerede isyanları muhtemel ise tehcirlerini mülki makamlara emrettim ve tehcir ettirdim", demektedir (age, s. 274).

387 PA-AA/1409, Scheubner-Richter'in 4 Aralık 1916'da Münih'ten yazdığı rapor.

388 A. A., P. A., *Türkei* (Bonn), 183/54, A 44066, Count Lüttichau'nun 18 Ekim 1918 tarihli raporu.

kün değil. Burada sadece göç ettirme sırasında gözlenen bazı özelliklere değinmekle yetinilecektir. Ayrıca, amacın gerçekten zorunlu bir göç ettirme mi yoksa imha mı olduğu konusuna ıstık tutabilecek, yukarda aktarılanları tamamlayıcı bazı ek bilgiler verilecektir. Burada, özellikle göç edenleri yerleştirme görevine atanan bazı devlet memurlarının hatıra ve ifadeleri önemli bir yer tutacaktır.

a. Sürgünün Uygulanışı

Sürgün ve katliamların uygulanmasında bölgeden bölgeye bazı farklar gözlenmekle birlikte hep aynı örnek takip edilmiştir. Kimi yerlerde sürgünden iki saat, kimi yerde on beş gün önceden haber verilmiş; haber verilen yerlerde genel kural olarak bu tarih beklemeden sürgün yapılmıştır. İnsanların kısmi hazırlık yapmalarına ve yanlarına eşya almalarına müsaade eden bölgeler olduğu gibi, her türlü mal alım ve satımını yasaklayan bölgeler de vardır. Doğu vilayetlerinin tamamına yakınında ege-men olan 3. Ordu Komutanlığı'nın yayımladığı bir emirle, bir Ermeni'yi dahi koruyacak bir Müslüman'ın hanesi önünde idam edileceğini, evinin yakılacağını bildirdiğini belirtmiş bulunuyoruz. Yanlarına kıymetli mal ve malzeme almak ise birçok durumda çabuk öldürölmenin gerekçesi olmuştur. Yollarda sorumlu oldukları gruplara sınırlı da olsa yiyecek verenler olduğu gibi tamamiyle ölüme terk edenler de olmuştur.

Bazı bölgelerde, Ermeniler din değıştirmeye zorlanmışlar, İslam dinini kabul edenler sürgüne yollanmamışlardır. 4 Temmuz'da Samsun Konsolosu, hükümetin fanatik Müslümanları Ermeni evlerine yolladıkları ve bunların Ermenileri Müslüman olmaya zorladıkları, aksi takdirde sürölmele tehdit ettiklerini aktarır. "Samsun ve çevresindeki tüm Ermeni köyler Müslümanlaştırıldılar."³⁸⁹ Benzeri haberler Erzurum, Trabzon, Adana

389 PA-AA/R 14086, Wangenheim'in 16 Temmuz 1915 tarihli raporuna ek; R 14090, Rössler'in 3 Ocak 1916 tarihli raporu Ek 2. Samsun'dan sürölün bir Ermeni kadın hatıralarında, tehcir kararının duyurulmasından sonra, bir hocanın günde 2-3 sefer evlerine gelip, kendilerini İslam'a geçmeye zorladığını aktarır (Pailadzo Captainan, *age*, s. 20).

ve yörelerinden de gelir. Ermeni kiliselerinin camiye çevrilme-leri de yapılan uygulamalar arasındadır.³⁹⁰ 12 Aralık 1915 tarihli bir Alman raporuna göre, aynı ayın başında bölgelere, zorla Müslümanlaştırılan Ermenilerden, din değiştirmeyi gönüllü yaptıklarına ilişkin imzalı kâğıt alınması yolunda bir hükümet direktifi de gönderilmiştir.³⁹¹

Fakat başlangıçta geniş olarak uygulanan İslamlaştırma politikasından, Ermenilerin çoğunun din değiştirerek ölümden kurtulmak istemeleri üzerine vazgeçilmiştir. Örneğin Talât Paşa tarafından bölgelere 1 Temmuz 1915'te yollanan bir telgrafta, "Ermenilerin bazılarının toplu olarak veya ferdan din değiştirdikleri, bu şekilde memleketlerinde kalmaya çalıştıkları anlaşılıyor", denerek, "din de değiştirseler gönderilmeleri", bildirilmiştir. Benzeri teller daha sonra da gönderilecektir.³⁹² Bir görgü tanığı, Erzincan'ın bir saat dışında karşılaştığı bir konvoydan, kadınların kendilerine, "Kurtarın bizi, Müslüman olmak istiyoruz... Alman olmak istiyoruz, ne isterseniz (oluruz), yeter ki kurtarın bizi! Bizi Kemah Boğazı'na, boğazlamaya götürüyorlar", diye yalvardıklarını aktarır.³⁹³

Özellikle dikkat edilen husus, din değiştirmelerle kalan Ermenilerin yerel nüfusa oranının % 5 civarında kalıp kalmadığıydı. Bazı bölgelere yollanan telgraf örneklerinde, bu orana kadar Ermenilerin bırakılabileceği bildirilir. Örneğin Boğazlıyan Kaymakamı Kemal, 25 Mart 1919 tarihli on üçüncü oturumda,

390 PA-AA/Bo. Kons./c. 168, Scheubner-Richter'in 2 Haziran 1915 tarihli raporu; PA-AA/R 14086, Wangenheim'in 7 Temmuz 1915 tarihli raporu (Trabzon Konsolosu'nun 26 Haziran tarihli raporu aktarılır.); PA-AA/Bo. Kons./ c. 172, Mordtmann'ın 21 Aralık 1915 tarihli raporu. Din değiştirenlerin sürgüne yollanmadıklarına ilişkin çok sayıda Alman Konsolosluk raporu mevcuttur. İki başka örnek için Bkz.; PA-AA/Bo. Ko./c. 172, Sivas Konsolos Sekreteri Werth'in 27 Haziran ve 23 Temmuz tarihli telgrafları.

391 PA-AA/R 14089, Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı Zimmermann'ın 12 Aralık 1915 tarihli raporuna ek.

392 *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler 1915-1920*, Belge 58, 72, s. 58, 69. Alıntı Kamuran Gürün, *age*, s. 286'daki Türkçeleştirilmiş metindir.

393 PA-AA/Bo. Kons./c. 170, Wedel-Jarlsberg'in gözlemlerinin aktarıldığı 28 Temmuz 1915 tarihli rapor.

nüfusun % 5'i civarında Ermeni'yi bırakabileceği konusunda emir aldığını söyler.³⁹⁴ Katliamlardan sağ olarak kurtulup Suriye veya Lübnan'a ulaşanlar arasında ise yeniden zorla İslamlaştırma politikasına dönülmüştür. 1916 başından itibaren bölgeden gelen konsolosluk raporlarında bu konuda geniş bilgi vardır.³⁹⁵ Kısacası, 6 Ocak 1916'da, Avusturya Büyükelçiliği'nin raporunda özet olarak söylendiği gibi, başlangıçta yoğun bir İslamlaştırma politikası güdülmüş, Müslüman olan Ermenilerin sayısının artması ile birlikte bu uygulamaya son verilmiş ve Müslümanlığa geçenler de sürülmüş, daha sonra ise yeniden bu politikaya dönülmüştür.³⁹⁶

Ermenilerin büyük bir çoğunluğu Gregoryen kilisesine bağlıdır ve bunların tümü sürülmüştür. Katolik ve Protestan Ermeniler konusunda ise durum biraz karışıktır. Başlangıçta, onlar da sürgüne gönderilirler. Bölgelerden tüm Ermenilerin, hiçbir ayırım yapılmaksızın sürüldükleri veya öldürüldüklerine ilişkin haberler gelir.³⁹⁷ Sürgünün ilk aylarında, Almanya'nın, belli yumuşamalar elde etme yönündeki girişimleri, hükümet yetkililerince "içişlerine müdahale olarak" telakki edilir ve sonuçsuz kalır.³⁹⁸ Özellikle Katolik ve Protestan Ermenilerin sürgünden muaf tutulması yönünde, Alman ve Amerikan Büyükelçiliklerinin girişimleri tüm yaz boyunca sürer. Sonuçta, Talât Paşa, bölgelere artık Katolik ve Protestan Ermenilerin gönderilmemesi konusunda emirler yollar.

394 *Renaissance*, 25 Mart 1919.

395 PA-AA/R 14090/ 31 Ocak 1916 Halep'ten Rössler'in raporu; PA-AA/Bo.Kons./ c. 173, Şam'dan Loytved'in 30 Haziran 1916 tarihli raporu ve PA-AA/R 14092, Kudüs Konsolosu Dr. Brode'nin 26 Haziran 1916 tarihli raporu.

396 HHStA PA XL 274. İstanbul 6 Ocak 1916. A. Ohandjanian, *age*, c. VII, s. 5007.

397 Çok sayıda olan bu raporlara bazı örnekler için Bkz.; PA-AA/R 14086, Samsun Konsolosu Kuckhoff'un 4 Haziran, Wangenheim'in 7 Temmuz tarihli raporları. PA-AA/Bo.Kons./c. 169, Ehmann'in 26 Haziran, Musul Konsolosu Holstein'in 15 Temmuz 1915 tarihli raporları.

398 PA-AA/Bo.Kons./c. 169, Mordtmann'in 21 Temmuz 1915 tarihli notu. Ayrıca Bkz.; Lepsius, *Deutschland und Armenien 1914-1918*, s. XXIX.

Yayımlanan resmi telgraflar içinde konuya ilişkin ilk telgraf 4 Ağustos 1915 tarihlidir ve Katolik Ermenilerle ilgili olup Talât tarafından yollanmıştır. Telde, "kalmış olan Ermeni Katoliklerinin sevk ve ihraclarından sarf-ı nazar edilmesi", istenir. Benzeri bir tel 15 Ağustos tarihinde Protestan Ermenilere ilişkin olarak yollanır ve "Protestan mezhebinde bulunan Ermenilerden sevk olunmayanların sevkinden sarf-ı nazar olunması", bildirilir.³⁹⁹ Her iki telgraf örneğinden de anlaşılacağı gibi bu tarihe kadar Katolik ve Protestanlar zaten sürülmüş bulunuyorlardı.

Katolik ve Protestanların sürgünlerinin durdurulması yolundaki kararların, esas olarak yabancı ülke temsilcilerinin baskılarından kurtulmak için göstermelik olarak alındığı kısa sürede açığa çıkar. Bölgelerden gelen konsolosluk raporlarında, Katolik ve Protestanların sürgünlerinin gelen emirlere rağmen devam ettiği bildirilir.⁴⁰⁰ Ali Münif'in Adana'ya yollanması örneğinde gördüğümüz gibi, yollanan tellerin ardından, bölgelere çeşitli kanallarla yollanan emirlerle Katolik ve Protestanların sürgünlerine devam edilmesi istenmiştir. Halep Valisi Beşir Sami Bey, Konsolos Rössler'e, 13 Ağustos'ta Katolik Ermeniler için getirilen uygulamanın kaldırıldığını, istisnasız herkesi göndermeye başladığını bildirir.⁴⁰¹ Amerikan Halep Konsolosu J. B. Jackson, 17 Ağustos 1915'te, "Protestan Ermenilerin oldukları yerde kalmaları" doğrultusunda bir emrin geldiğini fakat 18 Ağustos'ta "hiçbir ayırım yapılmaksızın tüm Ermenilerin sürülmeleri" için ikinci bir emrin yollandığını bildirir.⁴⁰²

21 Ağustos'ta Dahiliye Nezareti'yle bir görüşme yapan İs-

399 *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler 1915-1920*, Belge 76, 83, s. 72, 77-8. 29 Ağustos tarihli şifreli telde, bu emir Katolik ve Protestanlar için ortak olarak tekrar edilir. *age*, Belge 99, s. 87.

400 Bazı örnekler için Bkz.; PA-AA/Bo.Kons./c. 170, İzmit hakkında, 19 Ağustos 1915 tarihli rapor. Rössler'in 9, 12 Eylül 1915; Hohenlohe'nin 11 Eylül 1915 tarihli raporları.

401 PA-AA/R 14087, Rössler'in 13 Ağustos 1915 tarihli raporu.

402 U.S. National Archives, R.G. 59, 867.4016/148, J. B. Jackson'un 19 Ağustos 1915 tarihli raporu.

tanbul Başkonsolosu Mordtmann'a da ilgili uygulamanın Adana ve Ankara için kaldırılmış olduğu resmen bildirilir.⁴⁰³ 31 Ağustos'ta Alman büyükelçiliğini ziyaret eden Talât, Katoliklerin ve Protestanların bulundukları yerlerde bırakılmasını kaldıran emirlerin yeniden kaldırıldığını (yani kalabileceklerini) bildirir.⁴⁰⁴ Ayrıca, 2 Eylül'de, Katolik ve Protestanların artık sürülmemelerini bildiren üç telgraf örneğinin Almanca çevirilerini büyükelçiğe sunar. Fakat bölgelerden Katolik ve Protestanların sürülme ve öldürülme haberleri gelmeye devam eder.⁴⁰⁵ Raporlarda, "Ermenilerle ilgili bölgelere gönderilen emir bir yanıltmadan başka bir şey değildir", denir ve bazı bölgelerden öldürülen Katolik ve Protestanlara ilişkin sayılar aktarılır.⁴⁰⁶ Yayımlanan resmi Osmanlı belgeleri de bu durumu teyit etmektedir. 18 Eylül 1915 tarihinde Kayseri, Eskişehir, Diyarbakır ve Niğde'den gönderilen telgraflarda, mutasarrıf ve valiler kendi bölgelerindeki tüm Ermenilerin sürüldüğünü, sevk edilecek Ermeni kalmadığını bildirmektedirler.⁴⁰⁷ Alman Büyükelçi Hohenlohe, 16 Eylül tarihinde, hiç değilse, Halep'e kadar gönderilmiş olan Katolik ve Protestanların orada tutulmasını sağlamak amacıyla Talât'la bir görüşme yapar. Talât'ın yanıtı olumsuzdur. Katolik ve Protestan Ermeniler Halep'ten de sürüleceklerdir.⁴⁰⁸

1916'da da durum farklı değildir. Alman büyükelçiliğinin sürekli başvuruları olur ve her seferinde benzeri sözler tekrar verilir. Bu yönde verilen tüm sözlere rağmen, Katolik ve Protestan Ermenilerin sürgünlerinin aralıksız sürdürüldüğü konsolos-

403 PA-AA/Bo.Kons./c. 170, Mordtmann'ın 21 Ağustos 1915 tarihli notu.

404 PA-AA/Bo.Kons./c. 170, Göppert'in 31 Ağustos 1915 tarihli raporu.

405 PA-AA/R 14087, Büyükelçi Hohenlohe'nin 4 Eylül 1915 tarihli raporu. Raporunda telgraf örneklerinin Almanca çevirileri de eklidir. Aynı raporda bölgelerden gelen haberler de yer alır.

406 PA-AA/Bo.Kons./c. 170, Adana Konsolosu Büge'nin 10 Eylül, Büyükelçi Hohenlohe'nin 11 Eylül, Halep Konsolosu Rössler'in 12 Eylül 1915 tarihli telgraf ve raporları.

407 *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler 1915-1920*, Belge 109, 111, 112, 113, s. 94-97.

408 PA-AA/Bo.Kons./c. 170, Hohenlohe'nin 16 Eylül 1915 tarihli raporu.

larca İstanbul'a aktarılır.⁴⁰⁹ Kendisine gelen haberleri hükümete aktaran büyükelçi, başta Hariciye Nazırı olmak üzere bakanlardan, ileri sürülen olaylardan haberlerinin olmadığı cevabını alır. Tüm bu gelişmeleri 18 Eylül 1916'daki raporunda özetleyen Metternich, "Babıâli'nin yolladığı kolaylaştırmalar, sıkça yeniden sınırlandırılmaktadır" biçiminde özetler. Katolik ve Protestanların korunması konusunda herhangi bir başarı elde edilemediğini söyleyen Büyükelçi, "Türkiye, Ermeni sorununu, Ermeni halkını tahrip ederek çözmek biçimindeki politikasını, kendi bildiği biçimde hayata geçirme konusunda kararlıdır. Ne bizim girişimlerimiz, ne Amerikan Büyükelçiliğinin protestoları ne de düşman güçlerin tehditleri... onları yollarından döndürmedi ve bundan sonra da döndürmeyecektir", diyerek başarısız kaldıklarının altını çizer.⁴¹⁰ Nitekim 3 Mart 1916'daki bir rapora göre, tüm Anadolu'daki 15 Katolik cemaatinden Bursa ve İstanbul hariç tümü dağıtılmış bulunuyordu.⁴¹¹

Fakat eklemek gerekir ki, bu girişimlerin sonucu, Ankara, Urfa; Halep gibi bazı illerde Katolik ve Protestanlardan az sayıda da olsa sürgünden kurtulanlar olur.⁴¹² 14 Temmuz 1917 tarihli raporda "öldürmeler durdu ama imha politikası durmadı sadece başka bir biçim aldı", denir ve sağ kalanların kadın ve çocuklar olduğu, bunların da Almanların kontrollerindeki binalarda hayatlarını sürdürdükleri eklenir.⁴¹³ 16 Aralık 1917'de Katolik Ermeni Başpiskoposu ise tüm Anadolu'da hayatta kalanların toplam Katolik nüfusun % 23'ü olduğunu bildirir.⁴¹⁴

Genel bir kural olarak bölge halkı sürgün öncesi büyük öl-

409 Bazı örnekleri için Bkz. PA-AA/R 14091, 14092, Büyükelçi Metternich'in 11 Mayıs 1916; 10 Temmuz; Kudüs Konsolosu Dr. Brode'nin 26 Haziran 1916 tarihli raporları.

410 AA 183/40/A 25749, Metternich'in 18 Eylül 1916 tarihli raporu.

411 PA-AA/R 14090, İstanbul'dan dönen Milletvekili Erzberger'in 3 Mart 1916 tarihli raporu.

412 Ankara ile ilgili olarak Bkz. PA-AA/R 14096, Zimmermann'ın 25 Haziran tarihli raporu.

413 PA-AA/R 14097, 14 Temmuz 1917 tarihli rapor.

414 PA-AA/R 14098, Büyükelçi Bernstroff'un 16 Aralık 1917 tarihli raporu.

çüde erkek nüfustan arındırılmıştır. Bunun yapılmadığı yerlerde ise tehcirin hemen başında veya yolda ilk iş olarak erkekler, kadın ve çocuklardan ayrılmış ya kurşuna dizilmiş ya da değişik biçimlerde imha edilmişlerdir.⁴¹⁵ Katliamlar esas olarak, Teşkilât-ı Mahsusa ve Dahiliye Nezaretine bağlı jandarma birlikleri tarafından yapılmıştır. Harput Amerikan Konsolosu Leslie A. Davis'in, katliamdan tesadüf eseri kurtulan bir Ermeninin anlattıklarını aktardığı raporu, jandarmaların rolü konusunda bir örnek olarak anılabilir. Harput cezaevinde tutuklu 800 Ermeni, 14'er kişilik gruplar halinde şehir dışına çıkarılmış ve burada jandarmalarca kurşuna dizilerek veya süngülenerek imha edilmişlerdir.⁴¹⁶

Halkın tavrına gelince, bu konuda ilk söylenecek şey, erkek nüfusun önemli bir kesiminin de askere alınmış olmasıydı. Tehcire ilişkin onların tutumu, Çerkez Hasan'ın sözleriyle; "Ben muharebeden döndüm. Bizim komşu nalbant Avadis Ağa'yı, Nikogos Çorbacı'yı, daha bilmem birçok konu komşuyu talan etmişler, Arabistan'a şuraya buraya göndermişler", biçimindedir.⁴¹⁷ Geriye kalan halkın tavrı bölgeden bölgeye değişmiştir. Kimi yerde Ermenileri korumuş ve saklamışlar, göçü engellemek için bazı girişimlerde bulunmuşlar, kimi yörelerde ise, Ermenilerin yola çıkmasını bile beklemeden evlerini yağmalamışlar, konvoylara saldırmışlar, katliam yapmışlardır. Bugün bile, özellikle olayların yaşandığı yerlerde, bu konuda anılar, hikâyeler kulaktan kulağa anlatılır, konuşulur. Burada sadece bazı örneklerle genel bir tablo sunulmaya çalışılacaktır.

28 Temmuz 1915'te olayları yakinen takip eden Erzurum Konsolosu Scheubner-Richter, "Ermeni sorununun bu şekilde (öldürmelerle) çözülmesi, askeri ve hükümet memurlarının da-

415 Bu konuda, görgü tanıklarının ifadelerine dayanarak yazılmış çok sayıda Konsolosluk raporu vardır. Bir örnek PA-AA/R 14087, Halep Konsolosu Rössler'in 27 Temmuz 1915 tarihli raporu. Ayrıca Lepsius, *age*, Belge 120 ve sonrasında Temmuz-Ağustos aylarına ait belgeler.

416 Leslie A. Davis, *The Slaughterhouse Province, An American Diplomat's Report on the Armenian Genocide, 1915-1917*, New York, 1989, s. 62.

417 *Alemdar*, 5 Nisan 1919.

hil olduğu sertlik eğilimlileri için (*schroffe Richtung*) bir ideal olarak gözükmüyor. Türk halkının kendisi Ermeni sorununun bu çözümünü hiçbir biçimde onaylamıyor", der.⁴¹⁸ Trabzon'dan 9 Temmuz 1915'te uzun bir rapor yollayan Alman Konsolos Dr. Bergfeld, "Türk halkının hakkını vermek için söylenmek zorundadır ki, Türklerin çoğu kadınların ve çocukların sürülmelerini doğru bulmuyor", diyerek, eylemin halktan destek görmediğini belirtir.⁴¹⁹ Schubner-Richter'in 5 Ağustos tarihli raporu daha ayrıntılıdır. Raporda, "Türk halkının sağduyu sahibi, mantıklı düşünen geniş bir kesimi... imha politikasını desteklemiyor", denir ve halkın ileri gelenleri ile yapılan konuşmalar aktarılır. Bu görüşmelerde cinayetler İttihatçı politikası olarak lanetlenmektedir. "Kuran'ın emirlerine rağmen suçsuz binlerce kadın ve çocuk öldürülüyor. Bunlar heyecanlanmış halkın değil, hükümetin, 'Komitenin' emriyle oluyor."⁴²⁰ "Hükümetin tedbirleri, Türk halkında hoşnutsuzluk yarattı", ifadelerinin yer aldığı bir başka raporda, Malatya Belediye Başkanı Mustafa Ağa'nın birçok Ermeninin hayatını kurtardığı aktarılmaktadır.⁴²¹

Ana Dava İddianamesi'nde, Kastamonu ahalisinin valiye çıkarak, "civar vilâyetlerden Ermenileri mezbahaya sevk eder gibi çoluk ve çocuklarıyla beraber dağ başlarına çıkararak katledildiğini" ve "küfr ile hükümet payidar olmaz. Zulm ile payidar olmaz", diyerek kendi bölgelerinde böyle bir şeyin yapılmasını istemedikleri aktarılır.⁴²² Eylemleri desteklemeyen geniş bir kesimin var olduğu, duruşmalar sırasında daha da açık biçimde

418 PA-AA/Bo.Kons./ c. 170, Scheubner-Richter'in 28 Temmuz tarihli raporu. Raporun bu bölümü Lepsius tarafından benzerlerinin aksine çıkarılmıştır. Bkz. Lepsius, Belge 123, s. 113.

419 PA-AA/R 14086, 9 Haziran 1915 tarihli rapor. Lepsius Belge no: 109 olarak yayımladığı rapordan bu cümleleri çıkarmıştır, *age*, s. 99-101.

420 PA-AA/R 14088, Scheubner-Richter'in 5 Ağustos 1915 tarihli raporu. Rapordan Türklerin Kırım'ı lanetleyen bu ve benzeri sözleri çıkarıldığı gibi Türkler arasında yaygın bir kanı olarak Almanların Kırım'ın asıl sorumlusu olduğuna ilişkin görüşlerin yer aldığı bölümler de çıkarılmıştır. Lepsius, Belge 129 s. 116-121.

421 A. A., P. A., Türkei (Bonn), 183/54, A 44066, Count Lüttichau'nun 18 Ekim 1918 tarihli raporu.

422 1. Oturum, Ana İddianame, *Takvim-i Vekayi*, No: 3540, 27 Nisan 1335.

belli olur. Gerek Trabzon gerekse Yozgat davalarında tanıkların büyük kısmı Türk ve Müslümanlardan oluşmaktadır. Sanıklar hakkında son derece suçlayıcı ifadeler verirler. Örneğin Yozgat davasında, Müftü'nün verdiği yazılı ifade, Kaymakam Kemal'i suçlayan en önemli belgelerden biridir ve İdam kararının alınmasında etkin olmuştur.⁴²³

Özellikle Dersim, Mardin gibi bölgelerde Kürtlerin, topluca veya tek tek kervanlara giderek kurtarabildikleri kadar insanı yanlarına aldıkları, hayatlarını kurtardıkları bilinmektedir.⁴²⁴ Kesin sayı bilinmemekle birlikte 20-30 bin arasındaki Ermeni'nin bu bölgede Kürt köylülerince kurtarıldığı tahmin edilmektedir.⁴²⁵ Fakat Dersim bölgesinde de katliamlar olmuştur. Mamüretülaziz (Elazığ) davasında, tanık olarak dinlenen Erzurum Valisi Tahsin verdiği ifadede, konvoyların "Dersim civarında ekseriya dûçar-ı taarruz olduklarını" söyler.⁴²⁶ Aynı davanın iddianamesinde, savcılık makamı, "Ermenileri kasaba ve kurâdan badelihrac muhtelif mahallerde Teşkilât-ı Mahsusa efradının ve Dersim Kürdleriyle civar kurâ halkını taslit etmek suretiyle katl ve itlaf ve mallarını yağma" ettirme işlerinin Ba-haettin Şakir tarafından örgütlendiğini söyler.⁴²⁷

Bazı bölgelerde sivil halkın, yağma amacıyla Kırım'a doğrudan katıldığı yolunda çok sayıda bilgi vardır.⁴²⁸ Hatta "Ermeni kesmek için" savaş gönüllüsü olarak çetelere katılanlar olmuştur. Halep Konsolosu Rössler, kendisiyle bu biçimde konu-

423 İfade birçok oturumda okunmuştur. Bkz. *İleri*, 19 Şubat 1919; *Alemdar*, 25, 30 Mart 1919.

424 P. Captanian, *age*, s. 60'da, "Biz Kürdüz, Türk değiliz", diyen bir kişinin 30'un üzerinde kişinin hayatını kurtardığını aktarır. Fakat yine Dersim bölgesinde konvoyları Kürt aşiretlerinin saldırısına uğrayacaktır.

425 Leslie A. Davis, *age*, s. 66, 98; Garo Sasunu, *Kürt Ulusal Hareketleri ve 15. Yüzyıldan Günümüze Ermeni Kürt İlişkileri*, İstanbul, 1992, s. 162-165.

426 *Alemdar*, 3 Ağustos 1919; Pailadzo Captanian, *age*, s. 62-70'de bu bölgede yapılan saldırıları anlatır.

427 *İleri*, 30 Temmuz 1919.

428 PA-AA / Bo. Kons./c. 169, Erzincan'dan Harput'a yola çıkan Ermenilere Kürt köylülerinin saldırdıklarına ilişkin Erzurum Konsolosu'nun 18 Haziran; Diyarbakır civarındaki Hristiyan köylerine yapılan saldırı ve katliama ilişkin Musul Konsolosu'nun 15 Temmuz 1915 tarihli raporları.

şan insanların isimlerini verir.⁴²⁹ Jandarmaların sivil halkın saldırıları karşısında konvoyları korumaya çalıştıkları veya konvoylara saldıran Kürt aşiretleriyle silahlı çatışmaya girdikleri durumlar da söz konusu olmuştur.⁴³⁰ Ama aynı Jandarmaların daha sonra kendilerinin de katliam yaptıkları aynı görgü tanıklarınca aktarılır.⁴³¹ Bazı bölgelerde Kürtler, Ermenilerin yola çıkmalarını bile beklemeden köylerini basmışlar, ahaliyi tümüyle katletmişlerdir. Olayı aktaran Alman subay Mikasch kendisinin böyle bir köyde 200 ceset gördüğünü bildirir.⁴³² Bazı görgü tanıkları, konvoylara yapılan saldırılara ve katliamlara, erkeklerin yanında kadınların da katıldığını, kadınların öldürmenin yanı sıra, ölü ve yaralıların elbiselerini de yağmaladıklarını aktarmaktadırlar.⁴³³ Sivil halkın konvoylara saldırması ve öldürmeler sadece yağma amacıyla değildir. Genç kızların ve kadınların seçilerek kaçırılmaları veya jandarmalardan para karşılığı satın alınmaları da hem yollarda hem de varış yerlerinde sıkça karşılaşılan olaylardandır.⁴³⁴

Bazı bölgelerde, göçe çıkartılanların elleri bağlanmıştır. Yozgat duruşmasında, sanıklardan Tefvik, duruşma hâkiminin, "Sevk edilenlerin ellerini bağladınız mı?", sorusuna, "evet", diye

429 PA-AA/R 14087, Rössler'in 27 Temmuz 1915 tarihli raporu, Ek 1. Lepsius, *age*, Belge 120, s.108-112'de yayımladığı rapordan Ek 1'in tümünü, içinde bazı Türk subayların olaylardan doğrudan Almanları sorumlu tutan ifadeleri de olduğu için çıkarmıştır.

430 Erzurum'dan yola çıkartılan bir konvoya, yolda çetelerin saldırdığı ve konvoyu korumak için çatışmaya giren jandarmaların öldürüldüğüne dair bir haber için Bkz. *Tasvir-i Eşkâr*, 3 Kasım 1919. Rafael de Nogales, *age*, s. 78-98. Yazar, jandarmaların korumalarına rağmen, sivil halkın konvoylara saldırdıklarına kendisi tanık olmuştur. Pailadzo Captanian, *age*, s. 42-44'de, jandarmaların konvoya saldıran Kürtlere karşı, korumaya çalışır gibi davranıp ama karışmadıklarını, daha sonra ise Türk-Müslümanların, Jandarmaların "izniyle" yağma yaptıklarını aktarır.

431 Erzurum Konsolosu Scheubner-Richter, 5 Ağustos tarihli raporuna, saldırılardan kurtulan bir Ermeni'den duyduklarını aktarır. Önce Kürtlere karşı konvoyu koruyan ve çatışmaya giren jandarmalar, daha sonra kendileri katliam yapmışlardır.

432 PA-AA/Bo. Kons./169, Halep Konsolosu Rössler'in 8 Temmuz 1915 tarihli raporu.

433 Gabriele Yonan, *age*, s. 296, Belge 38; Leslie A. Davis, *age*, s. 82.

434 Örnek olarak Bkz. PA-AA/R 1408, 14093, Halep Konsolosu Rössler'in 13 Ağustos 1915 ve 5 Eylül 1916 tarihli raporları.

cevap verir.⁴³⁵ Mütareke sonrası İstanbul basınında, İzmir Valisi Rahmi'nin, "İzmir Ermeni mahallesini asker ile muhasara ettirerek iki bin Ermeni'yi derdest ve caniler gibi ellerini kelepçelerek bunları sokaklardan, çarşılarından geçirerek hapisaneye sevk eylediği... (ve) sürdüğü", yolunda haberler çıkar.⁴³⁶ Karadeniz bölgesinde ise Ermeniler kayıklara bindirilerek denize dökülmüşlerdir. Trabzon davasında, bazı tanıklar, tehcirin kayıklarla yapıldığını gördüklerini aktarırlar. Örneğin 3 Nisan 1919'da, dördüncü oturumda, "bir kadının heyet-i tahkikiyede alınan ifadesi kıraat edildi." İfadede, "Cemal Azmi Bey'in erkekleri cem ettirerek kayıklarla Kumkale cihetine sevk edilmeleri için jandarmalara emir verdiği" ve "bunların esnâ-yı sevkde bir kısmının kurşunla, kısm-ı diğerinin denize atılmak suretiyle hepsinin itlaf edildiği... Niyazi Efendi'nin idaresi altındaki kayıklar denize atıldığı", yer almaktaydı.⁴³⁷

Aynı dava iddianamesinde, "(Ermenilerin) bir kısmını Değirmendere cihetlerinde bi-rahmane katl, sıbyan ve nisvanını kayıklara bilirkab deniz açıklarında denize atarak boğmak suretiyle telef" edildiği yazılır.⁴³⁸ Meclis-i Mebusan oturumlarında, Trabzon Milletvekili Mehmet Emin Bey, Ermenilerin kayıklara doldurularak boğulmalarına kendi gözleriyle tanık olduğunu söyler. "Bunu bendeniz bu vakayii, yani asıl bir Ermeni vakasını gördüm", dedikten sonra, "Ordu kazasında bir kaymakam vardı. Ermenileri kayığa doldurarak Samsun'a göndermek bahanesi ile denize döktürdü", diye ekler.⁴³⁹

Erzincan'da görevli Norveçli hastabakıcı Wedel-Jarlsberg,

435 *Alemdar*, 25 Mart 1919.

436 *İkdam*, 5 Kânunısanı 1919. İzmir'den Ermenilerin sürülmeleri Kasım 1916'dır. Liman von Sanders'in girişimleriyle bu durdurulacaktır. PA-AA/R 14094, Konsolosluk görevlisi Radowitz'in 13 Kasım, Liman von Sanders'in 17 Kasım 1916 tarihli raporları.

437 *Alemdar*, 4 Nisan 1919; benzeri ifadeler 8 Nisan tarihli 7. Oturum'da da verilir; *Alemdar*, 9 Nisan 1919.

438 *Alemdar*, 16 Nisan 1919.

439 M.M.Z.C. Devre 3, İctima Senesi 5, c. 1, 11 Kânunuevvel 1334 (1918), 24 İnikad, s. 300.

katliamdan ölü taklidi yaparak kurtulan Ermenilerin veya olayların görgü tanığı olan askerlerin ağlayarak kendisine anlattıklarını yazdığı bir raporunda, konvoyların nasıl götürüldüğünü bir jandarmanın ifadesiyle Türkçe aktarır: "kesse kesse getiriyorlar". Jandarma, bütün yol boyunca belli imha yerleri olduğunu, ama buralara götürülürken bile, her yerleşim yerinin yanından geçildiğinde, konvoyların, saldırıya, yağmaya uğradığını, konvoyun ilerlemesini engelleyecek kadar bitkin ve hasta olanların öldürüldüğünü anlatır. Jandarmanın kendisi 3 bin kişilik kadın ve çocuklardan oluşan bir konvoyla eşlik etmiştir ve bunların akıbeti, jandarmanın, raporda Türkçe olarak aktarılan sözleriyle; "Hep gitdi bitdi"dir.⁴⁴⁰ "Tehcir" in özet bir hikâyesidir bu.

Doğu illerinde Mayıs-Temmuz aylarında tamamlanan tehcir eylemini, Batı Anadolu'dan ve Trakya'dan sürülenler izlemiştir. Sürgünlerin ilk hedefi Halep idi. Buraya sağ ulaşanlar, yeni yerlerine yollanmak üzere toplama kamplarına konuyorlardı. Tam bir ölüm kampı olan bu kamplardan sağ çıkmak zaten bir mucizeydi. Bunlar ise iki ayrı istikamete yollanıyordu. Suriye'nin güneyine ve doğuya Mezopotamya'ya yani Arabistan çöllerine... Buralara yollanmak ölüme yola çıkmaktı. Kurulan toplama kampları yeni ölüm yerlerinden başka bir şey değildi. Sürgünlerin varış yerlerinden, Deyr-üz-Zor'dan gelen raporlarda, burada sağlık, barınak, yiyecek konusunda hiçbir yardımın yapılmadığı, insanların ölüme terk edildikleri, bazılarının, ölenlerin cesetlerini yiyerek yaşamaya çalıştıkları aktarılır.⁴⁴¹ Ermeniler sadece katledilerek değil, açlık, susuzluk ve hastalıkla da bilinçli olarak ölüme terk edilmişlerdir. Arap çöllerindeki ölüm kamplarını dolaşan bir görgü tanığı, insanların fazla acı çekmeden öldürülmeyip, açlık ve susuzlukla yavaş

440 PA-AA/Bo. Kons./c. 170/ Wedel-Jarlsberg'in 28 Temmuz 1915 tarihli gözlemleri.

441 Bu raporlara örnek olarak Bkz.; PA-AA/R 14093 ve 14098, Halep Konsolosu Rössler'in, 29 Temmuz ve 16 Kasım 1915 tarihli raporlarına ekler. Lepsius görgü tanıklarının bazı raporlarını yayımlamamıştır.

yavaş ölüme terk edilmelerini medeniyetin yeni bir bulgusu olarak sunar ve "böylece medeniyet kurtulmuştur", der.⁴⁴² 1916 yılının sonuna doğru tüm sürgün eyleminin tamamlandığını söyleyebiliriz.

Eklenmesi gereken son nokta da, sürgünlerin nemen arkasından, boşaltılan köylere Müslüman muhacirlerin yerleştirilmeye başlanmış olmasıdır. Uygulamaya aslında daha önceden başlanmıştır. 2 Nisan 1915 tarihli bir raporda, Malazgirt ve Bulanık bölgesinde, 2 bin muhacirin Ermeni köylerine yerleştirilmiş olduğu bildirilmektedir. Van Valisi Cevdet, Muş ve civarına muhacir yerleştirilmek için de hazırlıklar yapmaktadır.⁴⁴³ Yine aynı şekilde, Zeytun ve civarından Mart-Nisan aylarında boşaltılan Ermeni köylerine Makedonya'dan gelen muhacirlerin yerleştirilmesi Mayıs başında tamamlanmış bulunuyordu.⁴⁴⁴ Erzurum ve civarında ise savaş bölgelerinden gelen Türk muhacirlerin yerleştirilmesi Mayıs ortası ile tamamlanmış bulunuyordu.⁴⁴⁵ Bu haberi veren Erzurum konsolosu, başka bir raporunda, "belki de göç ettirmenin başından beri amacı bu muhacirlere yer açmaktı", der.⁴⁴⁶

Yayımlanan resmi belgelere dayanarak, konsolosun tahminin doğru olduğunu, iskân siyasetinin resmi bir politika olduğunu ve sistemli bir biçimde yapıldığını söyleyebiliyoruz. 27 Haziran'da Elazığ ve Van'a yollanan telgraflarda, boşalan köylere muhacirlerin yerleştirilmesi istenmektedir. 12 Temmuz 1915'te, 12 il ve kazalarına yollanan emirde ise, boşaltılan yerlere muhacir yerleştirebilmek için sürgüne gönderilen Ermenilerin ve mallarının tam bir dökümünün yapılması istenmektedir.

442 J. Lepsius, *Deutschland und Armenien 1914-1918*, s. 487.

443 PA-AA/Bo. Kons./c. 168, Dr. Liparit'in Ermenilerin durumu hakkında 2 Nisan 1915 tarihli raporu.

444 PA-AA/Bo. Kons./c. 168, Halep Konsolosu Rössler'in 3 Mayıs 1915 tarihli raporu.

445 PA-AA/Bo. Kons./c. 168, Scheubner-Richter'in 22 Mayıs 1915 tarihli teli.

446 PA-AA/Bo. Kons./c. 169, Scheubner-Richter'in 22 Mayıs 1915 tarihli raporu.

Eldeki listeler "siyaset-i iskâniye" için yeterli değildir.⁴⁴⁷ Bu bilgiler iki bakımdan önemlidir. Birincisi, bu durum, İttihatçıların sıkça iddia ettiği gibi, sürgüne göndermelerin geçici ve savaş dönemi ile ilgili bir uygulama olmadığını ve gönderilenlerin asla bir daha geri dönmeyeceklerinin bilindiğini göstermektedir. İkincisi, bu olgu, tüm bölgeden sadece Ermenilerin değil, diğer Hristiyanların hatta bazı yörelerden Kürtlerin de sürülmüş oldukları gerçeği ile birlikte ele alınınca, İttihatçıların, bölgenin Türkleştirilmesini amaçlayan ciddi bir nüfus politikasına sahip oldukları ihtimalini kuvvetlendirmektedir. "Tehcir"e ilişkin görünürdeki nedenlerin dışında, alınan kararın, "Anadolu'nun Türkleştirilmesi"nin son halkası olarak ele alınabilecek bir politikaya da dayanıp dayanmadığı, araştırılması gereken ciddi bir soru olarak durmaktadır.

Tüm tehcir eylemi sonucu ne kadar insanın öldürüldüğü kesin olarak bilinmemektedir. Bilinen, savaş öncesi Osmanlı topraklarında, Ermeni Kilisesine göre 2.1, Türk kaynaklarına göre 1.3 milyon olarak bildirilen Ermeni nüfusundan geriye Anadolu'da son derece küçük bir grubun kaldığıdır. Katliamdan sağ kurtulan insan sayısı konusunda verilen rakamlar çelişkilidir. 600 bin dolayında olduğunu söyleyen kaynaklar vardır. Bunların 150-200 bin'i sürgünden sağ kalanlar, 200 bin sürgüne yollanmayanlar, 250 bin dolayında ise Rusya'ya kaçmayı başaranlar olduğu tahmin edilmektedir. Türk ve Kürt ailelerine dağıtılan veya kaçırılan kadın ve çocukların sayısını tahmin etmek ise olanaksızdır. Bu konuda da 200 bin rakamı verilmektedir ki bu da diğer sayılar gibi sadece bir tahminden ibarettir. Sonuçta sağ kalanların sayısından kalkarak ölümler üzerine de bazı tahminler yapmak olanaklı olmaktadır. Lepsius 1 milyon dolayında ölüden bahsetmektedir. Konuya ilişkin verilen diğer rakamlar 600 bin ile 1.5 milyon arasında değişmektedir.⁴⁴⁸

447 *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler 1915-1920*, Belge 51, 68, s. 53-54, 65-66.

448 Hemen hemen her eserde sayılar üzerine yapılan tartışmalara rastlanır.

14 Mart 1919'da İstanbul Hükümeti, yaptığı soruşturma sonucunda ölü sayısının 800 bin dolayında olduğunu açıklar. Bu sayılar, Aralık 1918'de Dahiliye Nazırı olan Mustafa Arif (Deymer)'in girişimiyle oluşturulan komisyonun tespit ettiği sayılardır. Açıklamayı dönemin Dahiliye Nazırı Cemal Bey yapar.⁴⁴⁹ Konunun büyük tartışmalara yol açması üzerine Cemal Bey bir düzeltme yoluna gider ve verdiği sayının, öldürülen değil, sürülen Ermenilerin toplam sayısı olduğunu, bu sayı içinden ne kadarının öldürülmüş olduğunu bilinmediğini, söyler.⁴⁵⁰ Öldürülen Ermeni sayısının 800 bin olduğu, bu dönem birçok kişi tarafından da tekrar edilmiştir. Mustafa Kemal, Damat Ferit Paşa bu rakamı çeşitli vesilerle dile getirenler arasındadırlar. 1928 yılında Genelkurmay Başkanlığı, Birinci Dünya Savaşı'nda kayıplar üzerine Fransızca'dan çeviri bir kitap yayımlar. Yarbay Nihat tarafından yayımlanan eserde, Türkiye'yi ilgilendiren rakamlar, değiştirilerek ve düzeltilerek verilir. Genelkurmay'ın verdiği sayılara göre, I. Dünya Savaşı sırasında, "800 bin Ermeni ve 200 bin Rum katli ve tehcir yüzünden veya amele taburlarında ölmüştür", denir. Bu bilgileri aktaran Y. H. Bayur, bu sayıları, "bizim resmi kaynaklara göre de doğru saymak gerektir", der.⁴⁵¹

b. Tehcir mi İmha mı: Hedefe Varanlar Nasıl Yerleştirildiler?

Bilindiği gibi, tehcire ilişkin resmi Türk tezi, ölüm olaylarını kabul etmekle birlikte bunların kasıt sonucu değil, dönemin koşulları nedeniyle (savaş, hastalık vb.) istenmeyerek meydana gelmiş olduğunu savunur. Talât Paşa'nın kendisi de 1918 Kasımında İttihat ve Terakki'nin resmen kapatıldığı son resmi kong-

Bu konuda ayrıntılı bilgi için Bkz. Sarkis J. Karajian, "An Inquiry into the Statistics of the Turkish Genocide of the Armenians, 1915-1918", *Armenian Review*, 25 (Kış 1972); Kamuran Gürün, *age*, s. 120-147; 290-298.

449 Dahiliye Nazırı'nın bu açıklaması 15 Mart 1919 tarihli, *Vakit*, *Alemdar*, *İkdam* gazetelerinde yer almıştır.

450 *Alemdar*, 17 Mayıs 1919.

451 Y. H. Bayur, *Türk İnkılap Tarihi*, c. III, Kısım IV, s. 787.

resinde yaptığı konuşmada, "... mübalagalardan sarf-ı nazar olunursa herhalde böyle bir hayli tehcir vukuatı olmuştur. Fakat Babiâli bunların hiçbirinde evvelden verilmiş bir karar üzerine hareket etmiş değildir... Birçok yerde çoktan beri terâküm etmiş olan adavetler bu vesile ile infilak ederek kat'iyen arzu etmediğimiz suiistimallere sebep olmuştur. Birçok memur haddinden ziyade zulüm ve şiddet gösterdiler. Birçok yerlerde bigayrihat birtakım masumeler da kurban oldular. Bunu itiraf ederim", der.⁴⁵² Bu fikir istisnasız tüm Türk tezlerinin temelini oluşturur.

Amaç gerçekten sıradan bir göç ettirme miydi? Bu sırada istenmeden meydana gelmiş bazı olaylar mı söz konusuydu? Yukarda amacın planlı bir imha olduğu konusunda anlatılanlara eklenebilecek, son derece basit ama önemli, fakat dikkatten kaçan bazı gerçekler daha vardır ki, bunlar bile amaçlanan şeyin sıradan bir göç değil, daha başka bir şey olduğunu göstermeye yeter. Bunlardan birincisi, tehcire resmi gerekçe olarak gösterilen nedenle, Ermenilerin sürüldükleri bölgeler ve gönderilmek istendikleri yerler arasındaki açık çelişkidir. Resmi tezlerde, tehcir, ordu için tehlike teşkil eden Ermenilerin savaş bölgelerinden uzaklaştırılması gerektiği amacıyla açıklanır. Savaşla hiçbir biçimde bağlantısı olmayan bölgelerden de Ermenilerin sürülmüş olduğu gerçeğini bir kenara bırakınız. Yerleştirme bölgesi olarak düşünülen yerlerin kendisi de bu amaçla açık bir çelişki içindeydi. Göç ettirilen Ermeniler, doğrudan savaş bölgesinin içine sürüldüler. "Kayseri'den Ermeni çıkarıp Deyr-üz-Zor'a 6. Ordu'nun gerisine, Havran'a 4. Ordu arkasına yaklaştırmak suretiyle", tehlike olarak ilan edilen Ermeniler, ordunun daha da yakınına sokulmuşlardır.⁴⁵³

Ermenileri "tehlikeli halk" olarak ilan edenlerin, onları güvenli bölgelerden kaldırarak, ordu birliklerinin arkasına, da-

452 Y. H. Bayur, *age*, c. III, Kısım III, s. 43-44.

453 Çerkez Hasan, "Peki Yüzbinlerce Ermeni'yi Kim Öldürdü?", *Alemûlar*, 5 Nisan 1919.

ha büyük tehlike oluşturacakları yerlere yerleştireceklerini düşünmek büyük bir saflık olur. Nitekim tüm bir sürgün boyunca, ne başlangıçta, ne yollarda, ne de ilk yerleşim yerleri olarak ilan edilen yerlerde bir halkın göçünü örgütlemeye yönelik tek bir düzenlemenin yapılmamış olması, amacın planlı bir imha olduğunu göstermeye yeterlidir.

Yollarda konvoylara yapılan saldırılar da, biliniyor olmasına rağmen, bunlara karşı herhangi bir önlem alınma yoluna gidilmez ve bu yöndeki teklifler reddedilir. Erzurum Alman Konsolosu Scheubner Richter, Erzurum Valisi Tahsin Bey'in, kendisine, yollarda Ermeni konvoylarına yapılan saldırılar üzerine, Ordu Komutanı Mahmut Paşa'ya başvurduğunu ve yolları güvenlik altına almayı ve bu iş yapılınca kadar da sürgünleri ertelemeyi önerdiğini ama bu teklifinin reddedildiğini, söylediğini aktarır.⁴⁵⁴ Nitekim Tahsin Bey, yukarda aktardığımız şifreli telgrafında, güvenlik nedeniyle tehcirin ertelenmesi teklifinde bulunmuştur. "60 bin kişiyi Kafkas hududundan Musul'a, Bağdat'a göndermek sözle olmaz, bunları kim muhafaza ve emval u emlâklarını kim idare edecek? Ordu yapabilir ise deruhte etsin. Bendeniz hiçbir teşebbüste bulunmadım ve bulunamayacağım, bu yüzden tehlikeyi göremedikçe teşebbüsün tehirini selamet-i vataniye namına istirham ederim", der.⁴⁵⁵ Kendi sözleriyle, Tahsin Bey, İstanbul'a bu doğrultuda defalarca başvuracak, fakat girişimleri bir sonuç vermeyecektir.

Göç ettirilenlere, "para, yiyecek veya benzeri biçimlerde" hiçbir yardımın yapılmadığı konusunda bol miktarda konsolosluk raporu mevcuttur.⁴⁵⁶ Alman büyükelçiliğinin ve yerel konsolosların bu yöndeki girişimleri sürekli engellenir. 9 Aralık'ta Büyükelçi Metternicht'e, "Ermenilerin dışarıya olan ümitlerini

454 PA-AA / ,Bo.Kons. / c. 169 ve R 14088. Scheubner-Richter'in 22 Haziran ve 5 Ağustos tarihli raporları.

455 Kudüs Ermeni Patrikhanesi Arşivi, Karton 21, Dosya M, Dok. No. 519-20.

456 PA-AA / R 14086, Wangenheim'in 17 Haziran 1915 tarihli raporu.

güçlendirmemek için" yardım teklifinin reddedildiği iletilir.⁴⁵⁷ 28 Nisan 1916'da 2. defa başvuran büyükelçiye, aynı resmi yanıt tekrar bildirilir.⁴⁵⁸ 12 Ağustos 1916'da Alman Hükümeti, Amerika'nın benzeri yöndeki resmi başvurusunun reddedildiğini öğrenir.⁴⁵⁹

Amacın sürgün değil, imha olduğuna ilişkin, buraya kadar aktarılanları doğrulayan bir başka olgu da, bölgede görev yapan Osmanlı hükümet görevlilerinin, tehcirin asıl amacının Ermenilerin imhası olduğu yolunda aktardıkları bilgilerdir. Tehcir eyleminin daha başlangıcında, olayı gerçekten, "icraat-ı vakıayı harbin icâbât-ı zaruriyesinden olarak Ermenilerin muvakkaten saha-i harbden uzaklaştırılmak istenilmesinden ibaret bir tedbir" zanneden Halep Valisi Celal, "Dahiliye Nezareti'n (den)... sevk edilecek Ermenilere mesken yaptırmak üzere tahsisat" ister. Fakat "talep edilen tahsisata mukabil iskân-ı muhacirin memuru namıyla ve hakikatte çoluk çocuklarıyla Ermenileri sevk vazifesiyle mükellef bir memur" gönderilir.⁴⁶⁰ Celal, daha sonra göreve geldiği Konya'dan sürgünleri engellemeye çalışır ama başarılı olamaz. "Benim Konya'daki halim elinde hiçbir vesait-i tahlisiye olmadığı halde bir nehir sahilinde duran adamın haline benziyordu. Nehirde su yerine kan akıyor ve binlerce masum çocuk, kabahatsız ihtiyar, aciz kadınlar, kuvvetli gençler bu kan cereyanı içinde ademe doğru akıp gidiyorlardı. Ellerimle, tırnaklarımla tutabildiklerimi tahlis ettim ve diğerleri zannederim bir daha avdet etmemek üzere akıp gittiler."⁴⁶¹

Cemal Paşa Suriye'de kendisine yardım için yapılan başvuruları, İstanbul'dan kesin emir aldığını söyleyerek geri çevirir. Cemal Paşa bu açıklamayı, hükümetinin ve Amerika'nın sür-

457 PA-AA/R 14089, Metternich'in 27 Aralık 1915 tarihli raporu.

458 PA-AA/R 14091, Metternich'in 28 Nisan 1916 tarihli raporu.

459 PA-AA/R 14093, 14 Ağustos 1916 tarihli raporu.

460 Halep Valisi Celal'in Anıları, *Vakit*, age.

461 age.

günlere insani yardımda bulunmak (mutfak, banyo yapmak vb.) isteğini bildiren Almanya'nın Şam Konsolosu Loytved'e yapar: "Cemal Paşa'yı (amacımızdan) haberdar ettiğimde, bana, kendisinin de Ermenilerin kayıplarını azaltmak için elinden geleni yapmak istediğini ama İstanbul'dan, yardımlara Alman, Amerikan katılımını engellemek için kesin emir aldığını söyledi."⁴⁶² İstanbul'dan gelen kesin emirlere rağmen Cemal Paşa'nın, gene de Ermenilerin durumunu rahatlatmak için önlemler almaya çalıştığı da konsolosluk raporlarında yer alır. Hatta Cemal Paşa, Almanlardan sürgünlere dağıtılmak üzere gayri resmi yoldan para almayı ve gizlice dağıtmayı kabul etmiştir.⁴⁶³

Cemal Paşa tarafından örgütlenen yardım eyleminin koordinatörü olan Hüseyin Kâzım, Almanya'nın Şam konsolosuna, "aldığı tedbirlerin uygulamaya konmadığını, hatta hükümet dairelerinin tam aksi yönde önlemler aldığını... Hükümetin sürülen Ermenilere yardım etmek gibi en küçük bir isteğinin dahi olmadığını hatta hepsinin sistemli olarak imha edilmesinin planlandığından korktuğunu ve bu vahşi imha politikasının Türkiye için bir utanç vesilesi olduğunu" söyler. Konuşma Hüseyin Kâzım'ın isteği ile olur ve H. Kâzım, bu görevi bırakacağını açıklar. Ayrıca, kesin gizli kalması koşuluyla, sürgünlere iletilecek bazı yardımları kabul edebileceğini söyler.⁴⁶⁴ Daha sonra gerçekten de bu görevden istifa eden Hüseyin Kâzım anılarında, sadece Lübnan'da, "hükümetin suikastine kurban

462 PA-AA/R 14090, Büyükelçi Metternicht'in 29 Mart 1916'da aktardığı Loytved'in raporu.

463 Cemal Paşa, özellikle konvoyların yollarda imha edilmemesi için de sürekli emirler vermiştir. Paşa'nın çabaları konusunda Bkz. PA-AA/Bo. Kons./ c. 170, Halep Konsolosu Rössler'in 12 Ağustos, Büyükelçi Hohenlohe'nin 14 Ağustos 1915; c. 172, Rössler'in 10 Ocak, 8, 17 Haziran; R 1409, 12 Nisan 1916 ve Büyükelçi Metternich'in R 1409, 28 Nisan 1916 tarihli raporları.

464 PA-AA/R 14092, Büyükelçi Metternich'in 19 Haziran 1916 tarihli, Loytved Hardeggen'in 30 Mayıs 1916 tarihli raporunun ekli olduğu raporu. J. Lepsius, *age*, Belge 275, s. 73'te yayımladığı belgeden, H. Kâzım'ın gizli kalması koşuluyla yardım kabul edeceğine ilişkin cümleyi çıkartmıştır.

giden zavallıların adedi(nin) 200 bin" olduğunu aktarır.⁴⁶⁵

Göçün imha amacıyla olduğu yolundaki en açık bilgiyi, Cemal Paşa tarafından, Hüseyin Kâzım'ın yerine göreve getirilen Çerkez Hasan Bey (Hasan Amca) verir. Anılarında, göreve başladığında, yerel mülki amirlerin kendisine, "Artık bakarsınız icabı ahvale göre bu muhaciran işini bitirirsiniz", dediklerini ve "(Ermenileri) 'temizlemek' suretiyle bu işin hallini" istediklerini aktarır.⁴⁶⁶ Ermenilerin imha edilmesi önerisini, Vali ve mutasarrıfın kişisel tavırları olarak yorumlayıp itiraz eden Hasan Bey, Cemal Paşa'dan aldığı özel emirle, Ermeni göçünü düzenli olarak örgütlemeye başlar, ama çok geçmeden "hükümet-i mülkiye sevkiyatı tatil e(der)". Çerkez Hasan Bey'in "ölümünden kurtarılmak istenilen bu felâketzedelere" yaptığı "haklı ve insani... hareket... vatana ihanet ve idare edenler de hain-i memleket sıfatıyla ittiham" edilmiştir. "Bu müddet zarfında boş durulmamış, Dahiliye Nezareti'ne şifrelerle müracaat edilmiş, Beyrut, Suriye valileri nezdinde teşebbüsâtta bulunmuş(tu)." Sonuçta, "bütün rüesa-yı mülkiyeye mutasarrıflıklarla kaza kaymakamlarına" şu emir gönderilir: "Tehcir edilen Ermeni muhacirlerinin emr-i iskânı hükümet-i mülkiyeye ait vezaifdendir. Ordu kumandanlarının bu işe müdahaleleri haiz değildir. Binaenaleyh bir Ermeni muhacirinin bir kazadan diğer kazaya nakledilebilmesi ancak "Dahiliye Nezareti"nin emir ve müsaadesiyle mümkündür."⁴⁶⁷ Cemal Paşa'nın özel girişimiyle sürgünlerin hayat-

465 Hüseyin Kâzım Kadri, *Türkiye'nin Çöküşü*, İstanbul, 1992, s. 205. Hüseyin Bey anılarında 6 yıl Suriye'de bulunduğunu söyler (*Hatıralarım*, İstanbul, 1991, s. 255). Alman Konsolosluk raporlarında 1917 yılında Şam'da göçmenleri yerleştirme komisyonunda görevli bir Hüseyin Kâzım Bey'den söz edilir. Sağ kalan Ermenilerin hayatlarını kurtarmak için çalışmalar yapan bu zatın ifadelerine dayanılarak, Suriye'de hayatta kalan Ermenilerin sayısı 30 bin olarak verilir. Bu zatın Kâzım Kadri Bey olup olmadığını araştıramadık. (PA-AA/R 14096, Şam'dan 23 Mart 1917'de gönderilen rapor.)

466 "Tehcirin İçyüzü, Çerkez Hasan Bey'in Hatıratı", *Alemdar*, 26 Haziran 1919.

467 *Alemdar*, 27 Haziran 1919. Yazının sonunda "maba'dı yarın" denilmesine rağmen devamı yayımlanmamıştır. Yazının yayınının durdurulmasında İttihatçıların tehditleri etkili olmuştur.

larını kurtarma girişimine, hükümet emriyle son veriliyordu.

Bu hatıraların gösterdiği bir gerçek vardır. Eğer amaç gerçekten sıradan bir göç ettirme olsaydı, imkân dahilinde olan, yapılabilecek çok şey vardı. Ama yerel askeri veya sivil görevlilerin bu doğrultudaki girişimleri, merkezî bir biçimde bilinçli olarak engellendi. Talât Paşa'nın 12 Temmuz 1915'te Diyarbakır'a çektiği tel, yerel yöneticilerin bu girişimlerinin niçin engellenmiş, gelen yardımların niçin reddedilmiş olduğu sorularına yanıt oluşturur. Vilâyet dahilindeki Ermenilerle diğer Hristiyanların katledildikleri, "Ermenilerden ve diğer Hristiyan ahaliden 700 kişinin geceleri şehirden harice çıkartılarak koyun gibi boğazlatıldıkları" ve öldürülenlerin toplam sayısının 2 bin kişi civarında olduğu bilgisinin kendisine geldiğini bildiren Talât'ın, olay konusundaki tavrı şudur: "Ermeniler hakkında itihaz edilen tedâbir-i inzibatiye ve siyasiyenin diğer Hristiyanlara teşmili kat'iiyen gayr-i ca'iz olduğundan... bi'l-hassa ale'l-itlak Hristiyanların hayatını tehdid edecek bu kabil vekayi'a derhal hitam verilmesi ve hakikat-ı halin işarı."⁴⁶⁸ Diyarbakır gibi bir şehirden, insanların şehir dışına çıkartılarak boğazlatılması konusunda tahkikat açılması bile istenmemekte; sadece öldürmeleri Ermenilerle sınırlı tut ve "durumu bildir", denmektedir.⁴⁶⁹

Bölgede yaşadıklarından sonra Çerkez Hasan'ın söyledikleri konunun özeti gibidir: "Tehcir ve taktil kelimelerini bırakınız. Bunu Ermeni milletinin imha kararı suretinde ifade ediniz ki münakaşaya lüzum kalmasın."⁴⁷⁰

468 age, Belge No: 71, ş. 68-69, Dahiliye Nezareti'nin Diyarbakır'a 12 Temmuz 1915 tarihli teli.

469 Tel hakkındaki özetle, "halin işarı", "tahkik edilmesi" biçiminde Türkçeleştirilmiştir ki bu doğru değildir, doğrusu, "haber ver", "bildir"dir.

470 Çerkez Hasan, "Peki Yüzbinlerce Ermeni'yi Kim Öldürdü?", *Alemdar*, 5 Nisan 1919.

5. Kırım'a İlişkin Resmi Belgeler

a. Önemli Belgeler İmha Edilir

Konuya ilişkin resmi belgelerin durumunu ele almadan önce söylemek gerekir ki, Kırım'a ilişkin belgelerin büyük bir kısmı imha edilmiştir. Belgelerin önemli bir kısmının çalınmış ve imha edilmiş olduğuna dair elde oldukça fazla bilgi vardır. Örneğin İstanbul'da görülen Divan-ı Harp davalarında, Ana Dava İddianamesi'nde savcı, "Teşkilât-ı Mahsusa'nın evrak-ı mütebakiyesi"nin, "tedkikat-ı vakıadan bu daireye aid evrakdan bir kısm-ı mühimminin ve Merkez-i Umumi'nin bütün evrak ve defâtirinin aşırıldığı anlaşılmakda ve hatta Emniyet-i Umumiye Müdür-i esbakı Aziz Bey'in Talât Bey'in istifasından evvel daireden aldığı malumat ve muhaberat-ı mühimmeye dair dosyaları infisalinden sonra iade etmediği Dahiliye Nezaret-i celilesinin tezkeresi mündericâtı ve şahadâtı mazbata delaletiyle sübut bulmakda(dır)", denir.⁴⁷¹

Yine aynı dava sanıklarından Mithat Şükrü ve Ziya Gökalp ifadelerinde, Merkez Komite'ye ait evrakın Doktor Nâzım tarafından alındığını söylerler. Duruşma hâkiminin, İttihat ve Terakki'nin kapanmasından sonra evrakının ne olduğuna ilişkin bir soruya Mithat Şükrü: "maalesef anlaşıldığına göre Dr. Nâzım Bey tarafından alınmıştır. Memurinin ifadesinden öyle öğrendim", diye yanıt verir. Ziya Gökalp da, "evrâk-ı mühimmenin Dr. Nâzım Bey tarafından kaçırılmış olduğu söyleniyor, gerçek mi?", sorusuna, "Dr. Nâzım Bey Cemiyet'in tarihine ait evrâkı istemiş, onları Avrupa'dan getirdim, muhafaza edeceğim, demiş... Fakat bilahare öğrendim ki içinden evrâk-ı saireyi ayırmamışlar. Evrâkı sandıkla beraber götürmüş, evrâkın bu suretle gittiğini sonradan haber aldım", biçiminde yanıt vermiştir.⁴⁷² Ayrıca, Talât Paşa'nın, yurtdışına kaçmadan önce, "evvelâ bir bavul evrâkla, Arnavutköy kıyısında... bir yalıdaki dostuna"

471 1. Oturum, Ana İddianame, *Takvim-i Vakayi*, No: 3540, 27 Nisan 1335.

472 2. Oturum, *age*, No: 3543, 4 Mayıs 1335.

gittiği; "bu evrâkın yalının alt katındaki ocakta yakıldığı nakledilir."⁴⁷³

İngiliz belgeleri arasında da bu konuda bilgilere rastlamak mümkündür. Ermeni Kırımı'na ilişkin Ahmet Esat'tan elde ettiği dokümanları Londra'ya rapor eden görevli, Ahmet Esat'ın aktardığı şu bilgiyi de iletir: "Mütarekeden hemen önce, memurlar geceleri arşiv dairesine gidiyor ve belgelerin büyük bir kısmını yok ediyorlardı..."⁴⁷⁴ 1926 Ankara İstiklal Mahkemesi'nde görülen İzmir Suikasti davasında sanıklardan, İstanbul İttihat ve Terakki Merkez-i Umumi üyesi Kör Ali İhsan Bey, sorgusunda, elindeki tüm belgeleri yaktığını söyler.⁴⁷⁵ Belge imha etme işlemi İttihatçılar hükümetten çekildikten sonra da devam eder. Zaten yerlerine geçecekleri özellikle bu nedenle de kendileri seçmişlerdir. "14 Ekim 1918'de Ahmet İzzet Paşa Kabinisi kurulmuştu. İzzet Paşa, aynı zamanda Harbiye Nazırlığı'nı da üstlenir ve Teşkilât-ı Mahsusa Müdürlüğü'ne (Harbiye Nezareti'nde, buraya üstü örtülü bir şekilde Doğu İşleri Bürosu deniyordu) hemen çalışmalarını durdurması, arşivlerini yoketmesi... talimatını", verir.⁴⁷⁶

b. Resmi Belgeler

Buraya kadar ele alınanlardan çıkan sonuç şudur ki; Kırım'la ilgili gelişmeleri eldeki tehcire ilişkin resmi belgelerden izleme olanağı yoktur. Resmi Tehcir Kararı olarak bilinen Bakanlar Kurulu kararının tarihi 30 Mayıs 1915'tir. Bundan 3 gün önce, 27 Mayıs 1915 tarihinde, "vakt-i seferde icraat-ı hükümete karşı gelenler için cihet-i askeriyece ittihaz olunacak tedâbir hakkında

473 Şevket Süreyya Aydemir, *age*, c. III, s. 468.

474 FO 371/4172/31307, Heathcote Smith'in 4.2.1919 tarihli raporu, aktaran, V. N. Dadrian, *The Secret Young-Turk Ittihadist Conference*, s. 175. Bu bilgiyi veren kişi Ahmed Esad'dır.

475 1926 Ankara İstiklal Mahkemesi, *İzmir Suikasti İddianame ve Savunmalar*, Teksir Metin, s. 36.

476 Hüsamettin Ertürk, "Milli Mücadele Senelerinde Teşkilât-ı Mahsusa", (daktilo edilmiş metin), s. 14, *Ankara Stratejik Araştırmalar ve Askerlik Tarihi Enstitüsü*, Tarihsiz. Aktaran, Bilge Criss, *İşgal Altında İstanbul*, s. 147.

kanun-ı muvakkat" çıkartılmıştır. Tehcir kararı 1 Haziran 1915'te *Takvim-i Vekayi*'de yayımlanır.⁴⁷⁷ Bu resmi kararların tehcir pratiği açısından büyük bir anlamı olduğunu söylemek zordur. Çünkü, birincisi, diğer resmi belgelerden de biliyoruz ki sürgünler zaten bu emrin resmen yürürlüğe girdiği 1 Haziran'dan çok önce başlamış bulunuyordu. İkincisi, bu kararın, yabancı devletlerin 24 Mayıs'ta vermiş oldukları muhtıraya dayanarak, olaya resmi bir kılıf bulmak amacıyla sonradan yayımlanmış olma ihtimali oldukça kuvvetlidir.

Tehcire ilişkin resmi belgeleri yayımlayan Türkçe kaynaklardan da görüleceği gibi, zaten tehcir konusundaki ilk emirler şifahi olarak verilmiştir. 26 Mayıs 1915 günü Başkumandanlık tarafından Dahiliye Nezareti'ne yollanan bir yazıda, "Ermenilerin Doğu Anadolu vilâyetlerinden, Zeytun'dan ve buna benzer yoğun bulundukları yerlerden... gönderilmeleri şifahen kararlaştırılmıştı",⁴⁷⁸ denir. Sürgün emrinin, hükümetin tehcir kararından çok önce verilmiş olduğunu teyit eden bir başka kaynak da, dönemin Adliye Nazırı İbrahim Bey'dir. 5. Şube soruşturmaları sırasında verdiği ifadesinde, "Ma'mafih hal-i harb esnasında Kuvay-ı askeriyye kumandanları ba'zı selahiyetleri haiz idiler; bu selahiyetler de ordunun arkasını te'min için lâzım gelen ba'zı harekâtın icrasına mütedair idi. İşte ondan dolayı cihet-i askeriyye de bunu deruhde etmiş ve tatbik eylemiştir; bil'ahire Tehcir Kanunu tanzim olunmuştur",⁴⁷⁹ demiştir.

Tehcire ilişkin ikinci resmi yazı olarak bilinen Dahiliye Nezareti'nin Sadâret'e gönderdiği 26 Mayıs tarihli tezkereden de aynı şeyleri okumak mümkündür. Bakanlar Kurulu'nun tehcire ilişkin resmi bir karar alması amacıyla yazılan bu yazıda, Van, Bitlis, Erzurum, Adana başta olmak üzere, Ermenilerin ordunun hareket sahası olan bölgelerde uzaklaştırılmaya, köylerin

477 Bakanlar Kurulu'nun Tehcir Kararı'nın tam metni için Bkz. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)*, s. 30-32.

478 Kamuran Gürün, *age*, s. 278.

479 5. Şube Soruşturmaları, İbrahim Bey'in ifadesinden s. 25.

boşaltılmaya başlandığı söylenmektedir. Ermenilerin, "tayin ve tahsis edilen mahallere nakil ve iskânına mübaşeret ve devam edilmekte bulunulduğu beyanıyla menfaat-i esasiye-yi devlete muvafık telakki edilen bu cerayanın bir usul ve kaide-i muttari-deye rabtı" lüzumlu⁴⁸⁰ görüldüğünden Bakanlar Kurulu kararı ile bunun sağlanması istenmektedir.

Resmi bir tehcir kararının alınmış olmasında, İtilaf devletlerinin, 24 Mayıs 1915 tarihinde bir nota vermiş olmalarının etkisi olsa gerekir. Fransa, Rusya ve İngiltere hükümetleri yaptıkları ortak açıklamada, "Türkiye'nin insanlık ve medeniyet aleyhine işlediği bu suçların ışığında, müttefik güçler Babıâli'ye açık olarak bildirirler ki, (müttefik güçler) Osmanlı hükümet üyelerini ve onların katliama karışan elemanlarını bu suçtan dolayı kişisel olarak sorumlu tutacaklar(ını)",⁴⁸¹ söylerler. Dahiliye Nezaretî'nin işe resmiyet kazandırma girişimi bu notadan iki gün sonra başlamıştır.

Y. H. Bayur, tehcirin, "ilgili kanun-ı muvakkat çıkarttırmadan" Talât Paşa'nın tek başına yaptığı bir eylem olduğunu söyler. Bayur'a göre, Talât Paşa, tehcire resmi bir hüviyet vermek isteyerek, hükümet kanadından gelebilecek itirazları ortadan kaldırmayı planlamıştır. "24 Mayıs günlü bildiriden iki gün sonra Dahiliye Nezaretî'nin Ermeni ayaklanması ve tehcir işini Sadâret'e yazıp bir Meclis-i Vükela kararı istemesi şu düşünceyi doğuruyor ki, Talât Bey devletin yararına sayarak giriştiği çok çetin işin sorumluluğunu bundan böyle tek başına taşımayı doğru bulmamış ve öbür hükümet üyelerini de kendisine ortak kılmak istemiştir." Yani işin resmiyete dökülmesi ve konuya ilişkin resmi hükümet kararı alınması, Bayur'un sözleri ile, "işin ... açığa vurulması... ve bir kanuna bağlanması", "iş(in) uluslar ve devletler arası bir önem kazanması" ile olmuştur.⁴⁸²

Resmi tehcir kararları olarak bilinen belgelerin yanı sıra,

480 Y. H. Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, c. III, Kısım III, s. 378.

481 J. F. Wills, *Prolog to Nürnberg, The Politics and Diplomacy of Punishing War Criminals of the First World War*, Londra, 1982, s. 2.

482 Y. H. Bayur, *age*, s. 39.

tehcire ilişkin başka dokümanların da yayımlanmış olduğuna değinmiş bulunuyoruz. Özellikle Talât Paşa'ya ait olan bu resmi belgelerin çoğu, Kırım'ın bir göç ettirme eylemi olarak gösterilmesine yönelik olanlardır. Fakat bu belgelerin arasında önsözde değindiğimiz türden, tehcirden gerçek amacın ne olduğunu açıkça anlayabileceğimiz telgraf örnekleri de vardır.

Öyle veya böyle sonuç ortadadır; Toynbee'nin haklı olarak belirttiği gibi, "Ermeni karşıtı önlemlerin hızına bakıldığında... Ermeni nüfusun Osmanlı İmparatorluğu'nun tamamında yok edilmesinin önceden tasarlanmış, sistematik bir girişim olduğunu ortaya koyarlar. Ve açıkçası büyük oranda başarıyla uygulanmışlardır."⁴⁸³ Bu nedenle Talât Paşa, 31 Ağustos 1916'da Alman Büyükelçilik temsilcisi Fürst Hohenlohe Langenburg'a artık rahatlıkla, "*La question Armenienne n'existe plus* (Ermeni problemi mevcut değildir)", diyebiliyordu.⁴⁸⁴

6. Ermeni Eylemlerinin Rolü

Ermeni tehcirine resmi gerekçe olarak gösterilen Ermeni eylemlerinin gerçek boyutu üzerine bugüne kadar ciddi çalışmalar yapılmamıştır. Türk tarafının Kırım'ı inkâr etmesinin ters bir tepkisi konunun bu boyutunun üstünün örtülmesi biçiminde olmuştur. Hatta sözü edilen eylemlerin olmadığı yolunda çaba göstermek genel bir kural olmuştur. Böylece istenmese de, Ermeni gönüllü çetelerinin eylemleri ile Kırım arasında garip bir mantıksal bağ ortaya çıkmıştır. Bir halk grubunun toptan imha edilmesi ile bazı Ermeni gruplarının eylemleri arasında kurulmuş olan bu mantıki bağ reddedilmek zorundadır. Bunun aşılma yollarından birisi de sözü edilen Ermeni eylemleri üzerine açık bir tartışmayı başarabilmektir. Konu, çalışmanın sınırlarını aştığı için burada sınırlı bazı değerlendirmeler yapılmakla yetilecektir.

Resmi Türk tezlerinde tehcir emrine en önemli neden ola-

483 Toynbee, *The Treatment*, s. 648.

484 J. Lepsius, *age*, s. XXXVI.

rak Ermenilerin Ruslarla birlikte gönüllü birlikler oluşturarak savaşmaları ve ülke içinde çete eylemleri ve ayaklanmalar düzenlemeleri gösterilir. Bu tezlere göre, gerek 1913 yılında İstanbul'da toplandığı söylenen Birleşik Milli Ermeni Kongresi(?), gerekse 8. Taşnak Kongresi'nce alınan, "Ermenilerin Osmanlı Hükümeti'ne sadık kalmaları ve askeri görevlerini yapmaları", yolundaki kararlar sadece göz boyamak amacıyla alınmıştır. Asıl amaç, Rus orduları ile irtibatlı biçimde faaliyetlere girerek ayaklanma örgütlemektir.⁴⁸⁵

Burada iki olayı ayırmak gerekir. Birincisi, Rusya saflarında bazı Ermeni gönüllü birliklerinin savaşmaya başlamaları ve Rus birliklerine kılavuzluk yapmaları, diğeri ise ülke içindeki ayaklanma iddialarıdır. Eldeki bilgilere dayanarak şunu söylemek mümkündür ki, Rusya saflarında savaşan Ermeni gönüllülerinin varlığı, İttihatçıları, bu birliklerin askeri önemlerinin çok ötesinde etkilemiştir. Ayaklanma olarak ileri sürülen eylemler ise genellikle imha kararına karşı çaresiz direnme hareketlerinden başka bir şey değildir.

Gönüllü birlik oluşturma eylemi, Osmanlı Ermenilerinin değil, öncelikle Rusya Ermenilerinin işidir. Kafkas Ermenileri Tiflis'de kurdukları bir büro üzerinden bu faaliyetleri örgütlemişler, Çar'ın Osmanlı Devleti'ne savaş açması ile birlikte, onlar da kendi yayın organlarında savaş ilan etmişlerdi.⁴⁸⁶ Kafkasya'da, Ermeni gönüllü birlikleri⁴⁸⁷ her biri biner kişiden olmak üzere toplam 4 bin kişiden oluşuyordu. Bu birliklerde Osmanlı Parlamentosu'nda milletvekili olarak görev yapan Karakin Paştırmacıyan gibi tanınmış kişilerin de bulunması daha sonraki Türk tezlerinde "Ermeni İhaneti"ni belgeleyen önemli bir belge

485 Osmanlı istihbarat kaynaklarının kongre hakkındaki rapor ve alındığını iddia ettikleri kararlar üzerine bilgileri için; Mim Kemal Öke, *Ermeni Sorunu 1914-1923*, Ankara, 1991, s. 101 vd; Ayrıca Esat Uras, *age*, s. 581-595.

486 Leo, *age*, s. 117. Ermeni Tarihçi Leo'dan bol alıntılarla kitabını süsleyen Esat Uras, Türklere savaşın ilan edildiği *Horizon* gazetesinin Kafkas Ermenilerine ait olduğunu söylemez ve savaş ilanını Osmanlı Taşnaklarının eylemi olarak gösterir.

487 Ayrıntılı bilgi için Bkz. Richard G. Hovannisian, *age*, s. 42-45.

olarak kullanılacaktır. Tarihçi Leo'nun ifadesiyle, bu olay "Türk-
lere... Ermenilerin hain oldukları yolunda önemli bir kanıt ver-
miştir."⁴⁸⁸

Osmanlı Taşnak örgütü vilâyet komiteleri, Tiflis'e temsilci-
ler yollayarak ve bu gönüllü birliklerin Türkiye'deki Ermeni ta-
kibi için bahane yaratacağını söyleyerek karşı çıkmışlarsa da,
gelişmelere engel olamamışlardır. Wangenheim, 17 Şubat 1915
tarihli raporunda, Ermeni Patriği'nden, Rusya Ermenilerini
uyarmak için girişimde bulunmasını istediğini, ama Patriğin
kendisine, "istenen tarzda girişimde bulunsak bile, baskı altında
konuştuğumuz iddia edileceği için hiçbir sonuç alamayız", de-
diğini aktarır.⁴⁸⁹ Tarihçi Leo, Türkiye Ermenilerinin bu yöndeki
girişimlerinin zaten Tiflis Ermenilerince fazla ciddiye alınmadı-
ğını söyler. Çünkü "İstanbul'daki Taşnaklar Türk Ermenileri
Osmanlı devletine sadakate teşvik ederken, el altından Kafkas-
ya'daki gönüllü hareketi destekliyordu."⁴⁹⁰

Gerek Kafkasya'da gerek Van ve Bitlis dolaylarında Müslü-
man köylerin, Rus askerleri ve onlara öncülük eden Ermeni gö-
nüllülerinin saldırılarına uğradığı bir gerçektir. Kafkas bölgesi-
ne ilişkin olarak Alman subay Mosel, bu bölgede, "halkın bü-
yük bir bölümü Ruslar ve onların yardımcıları Ermeniler tara-
findan kesilmemek için kaçtılar", diye bildirmektedir.⁴⁹¹ A. Mil
de anılarında benzer olaylara bazı örnekler verir⁴⁹² ve "Ermeni
gönüllüler tarafından sebebiyet verilen bu feci hadiseler yüzün-
den Kafkasya'daki Rus Müslümanları arasında intikam hissi...
iyice kökleşmişti", der.⁴⁹³ Van civarında da benzeri gelişmeler
olur. Teşkilât-ı Mahsusa birliklerinin bölgedeki faaliyetleri kıs-
mında değindiğimiz gibi, Ruslar'ın kurduğu Antranik'in komu-

488 Leo, *Türkiye'deki Ermeni Devrimi'nin İdeolojisi*, Paris, 1935, c. 2, s. 120.

489 PA-AA/Bo. Kons./c. 168, Büyükelçi Wangenheim'in 15 Şubat 1915 tarihli notu.

490 Leo, *age*, c. 2, s. 119.

491 A. A. (Bonn) Weltkrieg, 11 d secr., c. 4, A 9305. Louis Mosel'in 3 Mart 1915 tarihli raporundan.

492 A. Mil, *age*, Tefrika No: 82, 25 İkincikânun 1934.

493 A. Mil, *age*, Tefrika No: 66, 7 İkincikânun 1934.

ta ettiği 1. Ermeni gönüllü birliği ile komutanı Osmanlı parlamentosunda milletvekili olan 2. Ermeni gönüllü birliği Van civarında başarılar elde ederler. İşgal ettikleri köylerde Müslüman evlerini yağmalarlar.⁴⁹⁴ Ermeni çetelerin saldırı hedefleri arasında sadece Müslüman köyler değil, kendilerini desteklemeyen Ermeni köyleri de vardır.⁴⁹⁵

Van ayaklanması başlamadan önce, bölgede Müslüman köylerin basılması eylemleri yaygınlaşmış bulunuyordu.⁴⁹⁶ Bölgedeki gelişmelerin aktarıldığı bir Alman raporunda da, Van'da 200 Müslüman ailenin bu çetelerce kadın, çocuk ayırımı yapılmadan katledildiği aktarılır.⁴⁹⁷ Fakat eklemek gerek ki, Van'da Müslümanlara yönelik temizlik hareketi, esas olarak Van'ın Ruslarca işgali sonrası, Mayıs ortalarında başlamıştır. "18 Mayıs'ta Ermeni birlikleri Van'a girdiler ve gölün çevresinde 'temizlik' hareketına başladılar."⁴⁹⁸ Bu olaylar sırasında Kırım kararı çoktan verilmiş sürgünler başlamış bulunuyordu.

Osmanlı Ermenileri arasından, Rus Ermeni gönüllü birliklerine katılanlar olmuştur. "Muharebenin daha başlangıcında kıtalardaki Ermeni neferler kaçtı. Düşman tarafına gittiler."⁴⁹⁹ Alman Konsolosluk Raporlarında da, Kafkas seferi sırasında, Osmanlı Ordusu'ndaki Ermenilerin "silahlarını Türklere karşı çevirdiklerine" ilişkin bilgiler yer alır.⁵⁰⁰ "Erzurum Taşnak Kongresi'nin almış olduğu tarafsızlık kararına rağmen, 1914

494 İbrahim Avras, *age*, s. 234.

495 Azmi Süslü, *age*, s. 77.

496 Van ve civarındaki eylemlerin Genelkurmay kayıtlarıyla bir dökümü için Bkz. Ergünöz Akçora, *Van ve Çevresinde Ermeni İsyanları (1896-1916)*, İstanbul, 1994, s. 163-170.

497 PA-AA/R 14088, Alman gazeteci von Tyszka'nın bölge hakkındaki 1 Ekim 1915 tarihli raporu (Lepsius raporda -29 Eylül 1915, Ek 2- yer alan bu bilgileri tümüyle çıkarmıştır. Bkz. *age*, Belge 176, s. 156-161).

498 G. Korganoff, *La Participation des Armeniens a la Guerre mondiale sur le front du Caucase (19148)*'den aktaran, Stefanos Yerasimos, *age*, s. 286. Ayrıca, Azmi Süslü, "Van Zeve'deki Türk Katliamı", *Yakın Tarihimizde Van Uluslararası Sempozyumu*, Ankara, 1990, s. 27-35.

499 Aziz Samih, *Umumi Harpte Kafkas Cephesi Hatırları*, 10. Tefrika.

500 PA-AA/R 14085, Wangenheim'in 15 Nisan 1915 tarihli raporu. Lepsius Belge 26 olarak aktardığı bu rapordan, bu bilgilerin, savaşa katılan Alman subaylarca da desteklendiğine ilişkin kısımları çıkarmıştır.

Sonbaharı ile Osmanlı Ermenistanı'nda da gönüllü çeteler oluştu. Örneğin, Aziz Samih, Erciş dolaylarında 2 bin Ermeni'nin dağa çıktığını aktarır.⁵⁰¹ Mart 1915'te ilk tehcirin yapıldığı Zeytun bölgesinde de durum aynıdır. Alman Konsolosluk raporlarında, bölge halkının, askere gitmedikleri, dağa kaçmak gibi pasif direnişte bulundukları, oluşan Ermeni çetelerinden Ermeni halkının bile rahatsız olduğunu aktarırlar. Bunlardan yakalananlar ve işkence ile öldürülenler olmuştur.⁵⁰² İlk sürgünlerin yaşandığı Dört Yol'da durum farklı değildir. Ermenilerin, "hemen hemen tamamı" askere gitmek yerine, kaçmayı veya evlerinde kalmayı tercih etmişlerdir.⁵⁰³

Bağımsız Ermenistan'ın ilk başbakanlarından Taşnak Partisi önde gelenlerinden Hovhannes Kaçaznuni, Taşnak kongresinde, Osmanlı vatandaşı olarak üste düşen görevi yapmak biçiminde alınan kararlara rağmen bu gelişmelerin kaçınılmaz olduğunu söyler: "Bunun aksi olamazdı. Zira yaklaşık çeyrek asırdan bu yana Ermeni toplumu belli ve kaçınılmaz bir psikolojiyle beslenmişti. Bu halet-i ruhiyenin tezahürü gerekliydi ve gereken oldu."⁵⁰⁴ Cephe gerisinde oluşan Ermeni çetelerin eylemleri, Türkçe kaynaklar⁵⁰⁵ dışında bazı anılarda da yer alır. Örneğin Nuri Dersimi savaşın başlamasıyla birlikte Kürt köylere Ermeni gönüllülerince düzenlenen baskın ve katliamlara ilişkin tek tek örnekler verir.⁵⁰⁶ Ermeni çeteleri tarafından yapılan eylemlere ilişkin bilgilere, Ermenilere ait anılarda da rastlanır.⁵⁰⁷

501 Aziz Samih, *age*, 11. Tefrika.

502 PA-AA/R 14085, Rössler'in 16 Ekim 1914 raporu. Lepsius tarafından da Belge 11 olarak yayımlanan bu rapordan bölge hakkında Almanlar aleyhine bir havanın egemen olduğuna ilişkin kısımlar çıkarılmıştır.

503 PA-AA/ Bo.Kons./c. 168, Adana Konsolosu Büge'nin 13 Mart 1915 tarihli raporu. Lepsius, *Deutschland und Armenien 1914-1918*'de, Belge 19 olarak yayımladığı rapordan bu cümleyi çıkartmıştır.

504 Ayrıntılı bilgi için; Richard G. Hovannisian, *age*, s. 40 vd.; K. Gürün, *age*, s. 253 vd.

505 Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, s. 257-275 arasında Genelkurmay'a ait bilgilerin yanı sıra bazı yabancı gözlemcilere ait bilgileri de aktarır.

506 Nuri Dersimi, *Hatıratım*, Stockholm, 1986, s. 44-47.

507 Örneğin, Abraham H. Hartunian'ın, *Neither to Lough Nor to Weep: a Memo-*

Eklenmesi gereken, tehcir eyleminden çok önce, bölgede tam bir kaosun hüküm sürdüğüdür. Özellikle yenilgilerle birlikte askerden kaçmalar son derece artmıştır. Kaçanlar sadece Ermeniler değildir. 18 Mart'ta Adana'dan rapor yollayan konsolos, bölgede, seferberlik sonrası, etnik, dinsel farka bakmaksızın hemen hemen herkesin askerden kaçmış olduğunu, asker kaçaklarının eşkıyalık yaptıklarını, eşkıyalığın çok yaygın olduğunu aktarmaktadır.⁵⁰⁸ Jandarmaların takip ettikleri (Türk, Kürt, Ermeni) asker kaçakları önlerine gelen her köye saldırmaktadırlar. "Birinci fırka kumandanı Muhlis ve dördüncü fırka kumandanı Sait Beyler bizi burada buldular. Bu fırkaların askerleri civardaki köyleri yağma, kadınlara taarruz etmişler ve hatta zabıtların eşyasıyla alay sandıklarını alarak kaçmışlardı.⁵⁰⁹ Özellikle Sarıkamış sonrası firarlar o boyuttadır ki, "efrad düşman taarruzunda tüfekleri atarak kaçmış, ordu muntazam bir kuvvet olmaktan" çıkmıştır.⁵¹⁰ Askerlerin köylerde yaptıkları talanlardan bıkan köylülerin de askeri birliklere ateş açmaları olağan olay haline gelmiştir. Aziz Samih, Erzurum Aşkale, Kara Kilise, Tercan ovası köylülerinin benzeri saldırıları sıkça yaptıklarını aktarır.⁵¹¹ Dağlardaki çeteler, bazı bölgelerde (Erzurum, Dersim), Kürt ve Alevi köylülerle birleşmekte ve askeri birliklere ateş açmaktadırlar. "Dersimliler oralara gelen Ermeni eşkıya ve firarilerle birleşerek isyan vaziyeti aldılar."⁵¹²

Bölgede Ermeni gönüllülerine atfedilen saldırıların bir kısmı da Hamidiye alaylarınca düzenlenmiştir. Kürt köylerini basan Osmanlı Ordusuna bağlı bu Kürt birlikleri daha sonra olayı Ermeniler üzerine yıkarak, Kürt-Ermeni gerginliğini tırmandır-

ir of the Armenien Genocide, Boston, 1968, s. 58. Kırım'a ilişkin önemli bir kaynakça olan anı kitapta, çetelerin bir köyde 60 Türk'ü öldürdükleri aktarılır.

508 PA-AA/Bo.Kons./c. 168, Konsolos Büge'nin 18 Mart 1915 tarihli raporu.

509 Aziz Samih, *age*, 2. Tefrika.

510 *age*, 34. Tefrika.

511 *age*, 11. Tefrika.

512 *age*, 38. Tefrika.

maya, Kürtleri Ermeniler üzerine saldırtmak için tahrik etmeye çalışırlar.⁵¹³ Bazı konsolosluk raporlarında da, İttihat ve Terakki tarafından, Ermenilerin bilinçli bir biçimde eyleme tahrik edildikleri konusunda bilgiler aktarılır.⁵¹⁴ Ayrıca Türk ordu birliklerinin, kendi silahlarının resimlerini çekerek, bunları Ermeni evleri ve kiliselerinde buldukları yolunda propaganda yaptıkları konusunda bilgiler de mevcuttur. Osmanlı Ordusunda hizmet gören Rafael de Nogales, tanık olduğu böylesi bir olayı aktardıktan sonra, amacın savaş için kamuoyu oluşturmak olduğunu, söyler.⁵¹⁵ Harput Amerikan Konsolosu, 24 Temmuz 1915'te yolladığı raporunda, "insanlara, gerçekte hiçbir şeyleri yokken, tüfek ve tabancaları olduğunu itiraf ettirene kadar işkence yapıldı", diye aktarır. "Her şeyin aylarca önceden planlandığı anlaşılıyor."⁵¹⁶

Tehcire gerekçe olarak gösterilen, bazı bölgelerde çok sayıda silah ve bombanın bulunduğu veya "ayaklanma" olduğu iddialarının bazılarının kasıtlı olarak uyduruldukları da eklenmesi gereken bir başka gerçektir. Verilebilecek bir örnek Erzurum'dur. Talât Paşa, bu bölgeden sürgüne gönderilenlerden, hiç değilse kadın ve çocukların muaf tutulması veya daha iyi koşullar sağlanması için, Mayıs sonunda kendisine başvuran Alman Başkonsolosu Mordtmann'a, bölgede ayaklanma hazırlığı olduğunu, çok sayıda silah ve bomba bulunduğunu söyler.⁵¹⁷ Bu görüşmenin kendisine iletildiği Erzurum Konsolosu Scheubner-Richter, Tahsin Bey'le yaptığı görüşmeye dayanarak, "Valinin de tasdik edeceği gibi Erzurum ve civarında bomba veya

513 Bu konu bazı romanlarda da işlenir. Örnek olarak Bkz. Ömer Polat, *Saragöl*.

514 Bir örnek olarak, Erzurum ve Adana Konsolosluk raporları verilebilir. A. A. Türkei 183/45, A 33457, 4 Aralık 1916 tarihli rapor ve A. A. Bo. Kons. /c. 168, (No. 2540), 26 Nisan 1916 tarihli rapor.

515 Rafael de Nogales, *Vier Jahre unter dem Halbmond*, s. 100.

516 Leslie A. Davis, *age*, s. 157.

517 PA-AA/Bo. Kons. /c. 168, Başkonsolos Mordtmann'ın 29 Mayıs 1915 tarihli notu ve Wangenheim'in 30 Mayıs 1915 tarihli telgrafı.

benzeri şeyler bulunmamıştır", der.⁵¹⁸ Bölgedeki ayaklanma hazırlığı iddiası, Tahsin Bey'in, sözleri ile "gayrı varid" idi. Talât, Alman yetkili ile görüştüğü 29 Mayıs tarihinde, Tahsin Bey'in, bölgede ayaklanma hazırlığına ilişkin iddianın doğru olmadığına ilişkin 24 Mayıs tarihli şifreli telgrafını çoktan almış bulunuyordu.

Bir başka örnek Yozgat'tır. İstanbul Yargılanmaları sırasında, Yozgat davasında, Ermenilere atfedilen ayaklanma iddiasının, aslında uydurma olduğu, bu iddiada bulunan sanık ve tanıklarca da kabul edilmiştir. Kaymakam Kemal Bey, davanın ikinci oturumunda, Boğazlıyan'da bir ayaklanmanın olduğunu iddia etmiştir. Bu iddia üzerine duruşma hâkimi, yukarda da aktardığımız, No: 169 olarak kaydedilmiş, 14/27 Temmuz 1915'te Yozgat'tan Ankara 5. Ordu'ya çekilmiş telgrafı okur. Telgrafta, "Boğazlıyan kazası dahilinde hareket-i isyaniyeye dair hiçbir delâil olmadığı" bildirilmektedir.⁵¹⁹

Duruşmalar boyunca, ayaklanma iddiaları tekrar edilir. 20 Şubatta, sekizinci oturumda tanık olarak dinlenen Şahabettin, benzeri iddiayı tekrar eder ve hâkimin sorusu üzerine ayaklanmayı bastırmak üzere 200 kişi gönderdiğini söyler. Hâkimin sıkıştırması üzerine ise fenalaşır ve duruşma dışına çıkarılır. Tekrar geldiğindeyse, ifadesini, 5-6 kişinin dağa çıkmasını ayaklanma olarak değerlendirmek doğru olmaz, diyerek değiştirir.⁵²⁰ Bir sonraki 22 Şubat tarihli dokuzuncu oturumda, sürekli olarak "hiçbir şey hatırlamadığını" söyleyen sanıklardan Tefvik, Akdağ Madeni civarında bir ayaklanma olduğunu ve olayın firar eden Ermeni askerlerce meydana getirildiğini söyleyerek, tek tek isim bile sayar. Ayaklanan 12 Ermeni asker kaçağını da tutukladığını söyler. Bunun üzerine duruşma hâkimi, Şahabettin'in bu olay üzerine çektiği, yukarda da aktardığımız 14/27 Temmuz tarihli telgrafı okur. Telgrafta, Maden'de yol

518 PA-AA/Bo. Kons./c. 168, Scheubner-Richter'in 2 Haziran 1915 tarihli teli.

519 Kudüs Ermeni Patrikhanesi Arşivi, Karton 21, Dosya M, Dok. no: 479.

520 *Renaissance ve Orient*, 21 Şubat 1919.

yapımında çalışmakta olan 12 Ermeni askerinin çete mensubu oldukları bahanesi ile tutuklatıldığı ve eşyalarının soyulduğu bildirilmektedir. Ayrıca bölgede "asayişin jandarmalar tarafından ihlâl edilmekte olduğu", "yağmakârlıkların elyevm berdevam" etmekte olduğu söylenmektedir.⁵²¹ 5 Mart 1919 tarihli on birinci oturumda ise aynı olaylar üzerine ifadesine başvuru-
lan Yozgat Mutasarrıfı Cemal, Tevfik'in, Ermenilerin ayaklan-
dıkları yollu bilgileri kendisine de ilettiğini ama yaptığı soruş-
turma sonucunda olayın, askerden kaçmış birkaç Ermeninin
bazı köylerde saklanmasından ibaret olduğunun anlaşıldığını
söylemiştir.⁵²²

Resmi tezlerde ileri sürülen tüm ayaklanma iddialarını tek tek ele almak ve incelemek bu çalışmanın sınırlarını aşan ama mutlaka yapılması gereken bir iştir. Fakat burada Ermeni ayaklanmaları meselesinin bazı boyutlarına değinmekte fayda vardır. Ermenilerin Anadolu içinde ayaklanma hazırladıkları konusunda üç nokta oldukça önemlidir. Birincisi, resmi Türk tezlerinde tehcire gerekçe olarak gösterilen ayaklanmaların (Muş ve Zeytun olayları hariç) tümü tehcir kararının alınması sonrasına denk düşen eylemlerdir. Tehcir ve bununla paralel olarak alınmış imha kararının, A. Mil'in anılarından da çıkartabileceğimiz gibi Mart sonlarında verilmiş olma ihtimali kuvvetlidir. Yani tehcirin bazı Ermeni ayaklanmaları (özellikle Van) üzerine alınmış bir karar olduğu tezi doğru görünmüyor.

İkincisi, (ki birinci gerçeğin doğal sonucudur bu) "ayaklanma" olarak ileri sürülen eylemlerden Şebinkarahisar 3 Temmuz 1915,⁵²³ Urfa Ekim 1915'te meydana gelmiş, tehcire yani imha edilmeye karşı çaresiz direnmelerdir. Örneğin Urfa ayaklanması denen eylem, Van ve Diyarbakır'dan gelen Ermeni sürgünlerce başlatılmıştır. Şehir diğer illerden gelen konvoyların uğrak yeridir. Ayrıca Urfa Ermenilerinden de sürülen ve katledilenler

521 Kudüs Ermeni Patrikhanesi Arşivi, Karton 17, Dosya H, Dok. no: 458. Ayrıca *Renaissance*, 22 Şubat 1919.

522 *Renaissance*, 6 Mart 1919.

523 Şebinkarahisar için Bkz. Lepsius, *Der Todesgang*, s. 63 vd.

olmuştur. Mayıs'ta 18 aile sürgüne yollanır, Haziran'da 50 kişi tutuklanır, ağır işkencelerden sonra Diyarbakır'a yola çıkartılır ve yolda öldürülürler. Ağustos ve Eylül aylarında diğer şehirlerden Urfa'ya katliamlardan sağ kalan konvoylar gelmeye başlar. Ağustos ortasında Urfa'da katliam başlar, 15-19 Ağustos arası şehir dışına çıkartılan 400 kişi katledilir. Bu olaylar sonrası, Urfa Ermenileri göç ettirilerek öldürülmek yerine direnmeyi tercih ederler.⁵²⁴ Tehcir emrine karşı çıktığı için görevden alınan Halep Valisi Celal, söz konusu eylemler üzerine şunları söyler: "Her insanın yaşama hakkı vardır. Tekme vurulan kurt kıvrılır. Ermeniler kendilerini savunacaklardır."⁵²⁵

Van'da ayaklanma, alınmış gizli tehcir ve imha kararından sonra meydana gelmiş olsa dahi, en azından resmi tehcir kararının en önemli gerekçelerinden birisi olarak gösterildiği için ayrıca ele alınması gerekir. Bu bölgede gerçekten nelerin yaşandığı ayrıntılı olarak araştırılmamış bir konu olarak durmaktadır. Fakat en azından bölgede görev yapmış ve bölgeyi iyi tanıyan bazı Osmanlı devlet yöneticilerinin ifadelerine dayanarak, Van'daki ayaklanmanın, büyük ölçüde İttihatçı politikaların sonucu olarak ortaya çıktığını söyleyebiliriz. Savaş başlamadan önce, bölgedeki Ermenilerin genel durumu hakkında, Van ve bölgesinde Teşkilât-ı Mahsusa birliklerini oluşturmakla görevli Ömer Naci, bir raporunda, "bura Ermenilerini Erzurum'dakilerden çok mülayim gördüm", der.⁵²⁶

Olayları yakından yaşayan, Türk ordusunda gönüllü ola-

524 Alman raporlarında Urfa üzerine ayrıntılı bilgiler vardır. Ayaklanmanın bastırılmasında Alman subay Graff Wolffskehl de görev alır. PA-AA/ R 14089, Rössler'in 8, 16 Kasım 1915 tarihli raporları. Lepsius yayımladığı raporlarda Alman subayın isminin geçtiği yerleri çıkarmıştır (Bkz. Lepsius, *Deutschland und Armenien*, age, Belge 193, 202); Ayrıca, PA-AA/R 14090, Halep Konsolosu Rössler'in 3 Ocak 1916 tarihli raporuna 5 Aralık 1915 tarihli Jakob Künzler'in gördüklerini aktardığı Ek 1; ayrıntılı bilgi için, Jacob Künzler, *Dreizeig Jahre Dienst am Orient*, Basel, 1933, s. 64 vd.

525 PA-AA/ R 14089, Halep Konsolosu Rössler'in 16 Kasım 1915 tarihli Raporu.

526 A. Mil, age, Tefrika No: 20, 22 İkinciteşrin 1933. Rapor Ağustos 1914 sonunda yollanmıştır.

rak çalışan Nogales'in anılarında da belirttiği gibi, İttihatçı önderler, Ruslar karşısında alınan yenilgilerden, Ermeni gönüllülerini sorumlu tutmuşlar ve bunun intikamını bölge Ermeni halkından almak istemişlerdir. Bu da Van Ermenilerini direnmeye itmiştir.⁵²⁷ Ayaklanmadan önce başta Van Valisi Cevdet olmak üzere bölgenin İttihatçı yöneticilerinin, Van'dan Ermenileri yok etmeyi planladıkları, Cevdet'in, Şubat 1915 tarihinde Van'da bir toplantı yaptığı ve "Ermenileri ve Süryanileri Azerbaycan'dan temizledik, aynısını Van'da yapacağız", dediği aktarılır.⁵²⁸ Van Divan-ı Harp reisi Hüsnü Bey, Cevdet'in bu kıtal hazırlıklarından haberdardır. Ve bunu ayaklanma öncesi Ermenilere bildirir ve kendisi de daha sonra onların yanında kalır.⁵²⁹

Uzun yıllar Van'da Valilik yapmış olan ve Tehcir sırasında Erzurum Valisi olan Tahsin, 24 Mayıs 1915'te Dahiliye Nezareti'ne çektiği yukarda aktardığımız telde, tehcir kararına karşı çıkarken Van olaylarına da değinir ve "Van'da ihtilal olmazdı ve olamazdı, kendimiz zorlaya zorlaya şu içinden çıkamadığımız kargaşılığı meydana getirdik ve şarkta orduyu müşkül mevkiye soktuk", der.⁵³⁰ Benzeri değerlendirmeleri Halep Valisi Celal de yapar. Halep Konsolosu Rössler, yukarda aktardığımız 12 Nisan 1915 tarihli raporunda, Celal'in kendisine, "Rus sınırına yakın Ermeni köylerini... Müslümanların yerle bir ettiğini", "Türk Hükümeti'nde, Ermenilerin tümünü suçlu veya düşman olarak görmeye yatkın bir eğilimin egemen olmaya başladığını", söylediğini aktarır.⁵³¹

527 Rafael De Nogales, *Four Years Beneath the Crescent*, New York, 1926, s. 60-61.

528 Lepsius, *Armenien und Deutschland 1914-1918*, s. 471.

529 Onnig Mekhitarian, "The Defense Of Van, (Part III)", *Armenian Review*, c. 1, No: 3, Yaz 1948, s. 133. Van olayları üzerine başta bölgede görev yapan misyonerlerin hatıraları olmak üzere oldukça fazla kaynak vardır ve bu kaynaklardan gelişmeleri gün gün izlemek olanaklıdır. Bunlardan bazıları; Kæthe Ehrhold, *Flucht in die Heimat*, Dresden/Leipzig 1937; Rafael de Nogales, *Four Years Beneath the Crescent*.

530 Kudüs Ermeni Patrikhanesi Arşivi, Karton 21, Dosya M, Dok. no. 519-20.

531 PA-AA/R 14085, Rössler'in 12 Nisan 1915 tarihli raporu.

O dönemde Van'da bulunan Van Mebusu İbrahim Arvas'ın aktardıkları da aynı yöndedir. Arvas, İttihat ve Terakki'nin el altından halkı tahrik ederek Ermenilere saldırttığını aktarır.⁵³² Nitekim, 2 Nisan 1915 tarihli bir konsolosluk raporunda Van ve civarında köylerin basıldığı, soyulduğu, Saray ve civarında tam bir katliam yaşandığı bildirilir.⁵³³ Avusturya askeri ateşesi Pomiankowski, Van için, "katledilmelerin başladığını ve sıranın kendilerine geleceğini gören oradaki Ermenilerin çaresizlik eylemidir", der.⁵³⁴ Van'da, Alman misyonerlik faaliyetlerini yöneten İsviçreli L. Spörri, Van civarında Ermenilere yönelik sürekli katliam haberlerinin kendilerine geldiğini aktarmaktadır.⁵³⁵ Savaş sonrası Van olaylarını yaşayanların anılarını bir araya toplayan Amerikalı yazar Stanley E. Kerr, Van ve civarında (sınır ötesi eylemler de dahil) 55 binin üzerinde Ermeni'nin katledilmesi sonrasında Van'daki direnişin başladığını aktarır.⁵³⁶

Fakat eklemek gerekir ki, özellikle Van içinde, Taşnak örgütü oldukça etkindir. 1910 yılında, Kopenhagen'da toplanan Sosyalist Enternasyonal'e sundukları raporda, bölgede eli silah tutan erkeklerin kendi bayrakları altında toplanmış olduğunu iddia ederler.⁵³⁷ Alman Konsolosluk raporlarında da, bölgede, başlangıçta olası bir katliama karşı, daha sonra ise bir ayaklanma hazırlığı için yaygın silahlanmanın olduğu bildirilir.⁵³⁸ Olayları "zorunlu bir direnme" olarak anlatan kaynaklar bile, Taşnakların şehrin belli semtlerini kontrol altında tuttuklarını ve hükümet yetkilileri ile pazarlık yaptıklarını aktarırlar.⁵³⁹ Bazı

532 "Tarihi Hakikatler, Eski Van Mebusu İ. Arvas'ın Hatıraları", *Yeni İstiklal*, 7 Nisan 1965.

533 PA-AA/Bo.Kons./c. 168, 2 Nisan 1915 tarihli rapor.

534 Joseph Pomiankowski, *age*, s. 160.

535 Wolfgang Gust, *age*, s. 179.

536 Aktaran Wolfgang Gust, *age*, s. 178.

537 PA-AA/R 14085, Wangenheim'in 30 Nisan 1915 tarihli raporu.

538 PA-AA/R 14085, Wangenheim'in 8 Mayıs 1915 tarihli raporu. Ayrıca Scheubner-Richter'in yukarıda aktardığımız, Bo. Kons./c. 168, 15 Mayıs 1915 tarihli raporu.

539 Bkz. Wolfgang Gust, *age*, s. 172-185.

Ermeni tarihçiler, Taşnak örgütünün provakatif tutumlarının da olaylarda önemli bir rol oynadığını söylerler.⁵⁴⁰ Bir devletin kendi egemenlik alanında tam kontrolü sağlayamaması, siyasi örgütlerle "pazarlık" yapması, konunun bir başka boyutunu gösterir. Özellikle savaş nedeniyle Osmanlı devleti güçsüzdür ve bazı şehirleri denetim altında dahi tutamamaktadır. Bu nedenle, alınan Kırım kararında, yönetimin güçsüzlüğü de bir rol oynamıştır, diyebiliriz.

Savaş sırasında, askeri açıdan bir bölgenin boşaltılması gerekli görülebilir. Eldeki bilgiler ışığında da Van ve civarı için alınabilecek böylesi bir karar mantıki görülebilir. Burada bir devletin, bu tür kararlar vermeye hakkı olmadığı söylenmek istenmiyor. Alman Büyükelçiliği de, hükümet nezdinde yaptığı girişimlerde, askeri amaçlarla sınırlı ve halkı korumak amacıyla yapılacak bu tür göç ettirmeleri destekleyeceklerini sıkça bildirmiştir.⁵⁴¹ Oysa, alınan tehcir kararı, gerek kapsadığı alan gerekse uygulanış tarzı itibariyle, askeri gerekçelerle, bir halkın bir bölgeden göç ettirilmesi sorunu ile açıklanamayacak boyutlardadır. Amaç, savaşın yarattığı imkânları da kullanarak, Osmanlı topraklarında yaşayan tüm Ermenilerden kurtulmaktır. Nitekim, bölgedeki olayların büyük ölçüde İttihatçı politikaların ürünü olarak meydana geldiğini söyleyen Erzurum Valisi Tahsin Bey de, sınır bölgeleri için alınabilecek bir tehcir kararını kabul etmekte, tehcirin, askeri açıdan gerekli olmayan bölgelere kaydırılmasına ve bunun bu bölgelerde olmayan 'bomba bulma' veya 'ayaklanma' iddialarına dayandırılmasına itiraz etmektedir. Bölgedeki Osmanlı devlet görevlilerinin, alınmış olunan imha kararından muhtemelen habersiz olarak, sadece resmi tehcir kararına bile bu açıdan itiraz etmiş olmaları oldukça anlamlıdır.

Eğer tehcir sırasındaki tüm bu "ayaklanma" iddiaları konusunda genel bir şey söylemek gerekirse, o da göçe zorlanan Er-

⁵⁴⁰ Örneğin, Leo, *age*, s. 145-154.

⁵⁴¹ Bir örnek olarak Bkz. PA-AA/R 14086, Wangenheim'in 7 Haziran 1915 tarihli raporu.

meni halkının, genellikle herhangi bir karşı koyuş göstermeden verilen emirleri yerine getirdikleridir. Kırım'dan kurtulan bir görgü tanığı, 10 bin kişi kadar olan konvoylarına 20 jandarmasının eşlik ettiğini söyler.⁵⁴² Harput Amerikan Konsolosu'nun aktardığı gibi, "duruma ilişkin en dikkat çekici gözlem, Ermenilerin çaresizliği ve kendi adlarına en küçük direniş gücünden yoksun olmalarıdır." Hatta bazı durumlarda, 2-3 jandarma bile, köylerde katliam yapabilmektedir.⁵⁴³ Şubat, Mart aylarında Zeytun bölgesinden başlamak üzere gündeme getirilen göç ettirme eylemleri sırasında, Ermenilerin bir direniş göstermedikleri ve verilen emirlere uydukları Konsolosluk raporlarınca da onaylanır.⁵⁴⁴ Ermenilerin bu tutumları ile Yahudilerin Nazi Soykırımı sırasındaki davranışları arasında ilginç koşutluktan söz etmek gerekir.

Üçüncüsü ve en önemlisi, toplu Kırım için neden arama mantığıdır. Resmi rakamlara göre 800 bin dolayında insanın, birtakım örgütlerin güvenliği tehdit eden eylemleri gerekçe gösterilerek imha edilmesinin ne savunulacak ne de tartışılacak bir tarafı olabilir. Fakat Türk eserlerindeki ana hava budur. Ermenilerin "tehciri" kararında, sadece Doğu'da yaşanan yenilgilerin değil, Çanakkale Boğazı'na dayanmış ve her an İstanbul'a gelmesi beklenen İtilaf güçlerinin varlığının da belirleyici olduğu tekrar edilen bu eserlerde, satır aralarında gündeme gelen cinayetlerin açık bir savunusu gözlenir: "Osmanlı İmparatorluğu, doğrudan doğruya varlığa yönelmiş ve Türkiye'yi çepeçevre sarmış iki büyük tehlike içerisine girmişti. Batı'da İngiliz ve Fransızların Gelibolu seferi ve deniz ablukası, Doğu ve Güneydoğuda Rusların çevirme harekâtı. Bu durumda bulunan bir devletin içerisinde ve 'iç hatlar' olarak gösterdiğimiz yerlerde de Ermeni isyanları... Her tarafı düşmanlarla sarılmış... bir dev-

542 Scheubner-Richter'in aktardığımız 5 Ağustos tarihli raporuna ek. Bu ek Lepsius tarafından yayımlanmaz.

543 Leslie A. Davis, *age*, s. 157.

544 Birkaç örnek için Bkz. PA-AA/Bo. Kons./c. 168, Adana Konsolosu Büge'nin 13 Mart 1915 tarihli raporu. PA-AA/R 14085, Wangenheim'in 15 Nisan 1915 tarihli raporu.

let... azınlık topluluklara ne yapabilirdi? Hangi devlet, boynunu bu ihanet ve cinayet şebekesinin ve topluluklarının ellerine uzatabilecekti?"⁵⁴⁵ O nedenle bu "ihanet ve cinayet şebekeleri" imha edilmeliydi.

Bizim bugünkü asıl sorunumuz burada yatıyor gözüküyor. Eğer, bazı Ermenilerin veya örgütlerin Ruslarla işbirliği yapmış oldukları veya Van örneğinde olduğu gibi ayaklanmaya teşebbüs etmiş oldukları gerekçe gösterilerek, savaş bölgesi dışı da dahil, tüm Anadolu sathından sakat, çocuk, kadın, ihtiyar demeden bir halkın toptan yok edilmesi, mazur gösterilmeye, savunulmaya çalışılıyorsa, bunun arkasında oldukça tehlikeli bir mantığın yattığını görmemiz gerekiyor. Bu bakışla, salt aynı din-ulus grubuna dahil oldukları için, bir topluluğun şu veya bu nedenle yığınlar halinde öldürülmesi, imha edilmesi, gerekirse yapılabilecek bir eylem olarak kabul edilmektedir. Ağır bir yargı gibi gözükse de şu söylenmek zorundadır: Kadın, ihtiyar, çocuk, sakat demeden bir halkın kitleler halinde öldürülmesinde bir haklılık veya makul bir neden aramaya çalışmak insanlığa karşı suç işlemekle bir ve aynı şey sayılmalıdır.

Bu tür ayaklanma iddiaları bir kenara bırakılırsa, İttihatçı önderleri en çok Rusya yanında faaliyet gösteren Ermeni gönüllülerinin eylemlerinin etkilediğini söyleyebiliriz. Belki bu birliklerin askeri çatışmalar açısından fazla bir önemi olmadığı söylenebilir. Nitekim, Ermeni gönüllü birliklerinden askeri olarak beklediğini elde edemeyen Rusya onları kısa bir süre sonra dağıtmıştır.⁵⁴⁶ Ama İttihatçılar için önemli olan askeri boyut değildi gibi gözüküyor. Daha çok bu eylemlerin sunduğu imkânlardan yararlanmak yoluna gidildi. Panturan hayalleri ve imparatorluğun kurtuluş ümidi suya düşmüştü ve bunu Ermeni gönüllü birliklerinin eylemleri ile açıklamak çok kolaydı, öyle de yapıldı. Tüm suç, "Ermeni İhaneti" idi. Eylemler, planlanmış bir düşünceyi hayata geçirmede başarıyla kullanıldı.

⁵⁴⁵ Cengiz Kürşat, Esat Uras'ın *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*'ne yazdığı sunuş yazısı, s. CLXIII.

⁵⁴⁶ Esat Uras, *age*, s. 631.

Harbiye Nezareti'ne bağlı bir daire özel olarak bu iş için görevlendirildi.

Sarıkamış yenilgisinin baş sorumlusu olarak da Ermeniler gösterildi. Ne Enver'in bu savaşta Ermeni askerlerin kahramanlıkları üzerine sözlerinin, ne de yenilgide Rus saflarındaki Ermeni gönüllülerinin askeri olarak önemleri olmadığı gibi gerçeklerin bir önemi vardı. "Ermeni ihaneti"ni göstermek için, savaş ve yenilgiyle alâkası olmayan olaylar dahi kullanıldı.⁵⁴⁷ Ermeni isyanı için gerekçe olarak gösterilen eylemlerin adedi ise süreç içinde artırıldı. Böylece ilk resmi açıklamalarda sadece 6 olayla sınırlı Ermeni eylemleri günümüzde 17 ile 25 arasında değişen ayaklanma denemesine çıkartılmıştır.⁵⁴⁸

Burada iddia edilen, söz konusu eylemlerin olmadığı değildir. Ermeni eylemlerine verilen önemin, bilinçli olarak, güç ve boyutlarının ötesinde değerlendirildiğidir. Eylemler, kökleri 19. yüzyıla giden, Müslüman-Hıristiyan gerilimi, Ermenilerin şüpheli halk grubu olarak görülmesi, sürekli toprak kaybeden imparatorluğu kurtarmak için Hıristiyan nüfustan kurtulmak gerektiği yolunda güçlü düşüncelerin varlığı gerçeği üzerine çok iyi oturdu. İttihatçılar, bu eylemlerde Hıristiyanlara karşı oluşan asırlık önyargılarının haklılığını gördüler.

Öyle görülüyor ki, Kırım'a karar verilmesinde bu eylemlerden çok daha fazla, alınan yenilgiler sonucu ortaya çıkan tablo önemli rol oynamıştır. Çünkü, Doğu Anadolu'da Büyük Erme-

547 15 Haziran 1915'te 21 Hınçak üyesinin asılması bunların içinde en ilginç olanıdır. Savaş'ın başlamasından çok önce, Hınçak örgütü üyeliğinden atılmış bir Ermeni, Paris'te Osmanlı Muhaliflerinden Şerif Paşa ile ilişki halindeki 4 Ermeni'yi suikast yapmak amacıyla İstanbul'a göndermiştir. Bunlar 1914'te yakalanmış, bir yıl cezaevinde bekletilmiş, daha sonra bu olayla alâkası olmayan diğer 17 Ermeni ile birlikte, büyük bir komplo hazırlığı içinde oldukları gerekçesi ile asılmışlardır. (Olaya ilişkin bilgiler, İstanbul'da Almanca yayımlanan "Osmanischen Lloyd" da, Nr.126'dan 137'ye kadar 9/22 Mayıs 1915'te yayımlanmıştır.)

548 Azmi Süslü, *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı*, s. 71-95'te 17; Mehmet Hocaoglu, *Arşiv Vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezalimi ve Ermeniler*, İstanbul, 1976, s. 574-644'te, 25 Ayaklanma denemesi olduğunu aktarırlar.

nistan devletinin kurulması, alınan yenilgiler sonucu, artık teorik bir seçenek olmaktan çıkmış, bölge için kuvvetli seçeneklerden birisi haline gelmişti. Zaten, reformlarla birlikte Ermeni sorununun artık bir toprak sorunu haline geldiği, bir Ermeni devleti kurma yolunda önemli bir adım atılmış olunduğu taraflarca biliniyordu. İşte İttihatçıları çok korkutan şey buydu. Savaş öncesinden de bunun bilincindeydiler. Ve savaşı bu sorunu çözmek için yarattığı imkânlardan dolayı bilerek tercih etmişlerdi. Ermenilerin askeri bakımdan fazla önemi olmayan eylemleri, yenilgilerle birlikte Anadolu topraklarının elden çıkacağı ve Ermeni devletinin kurulacağı korkusunu yakından hissetmeye başlayan İttihatçılara, nihai karar için gerekli psikolojik gücü vermiş görünüyor.

Hiçbir Ermeni eylemi olmasaydı da, Rus zaferi sonucu reform planının uygulamaya konma tehlikesi nedeniyle, İttihatçıların benzeri bir karar verme ihtimali çok kuvvetlidir. Çünkü asıl problem, Ermeni eylemleri değil, bu bölgede Ermenilerin yaşıyor olmasıydı. Osmanlıların yenilgisiyle birlikte yapılacak ilk iş, bu bölgeyi Osmanlıların elinden almak ve geniş haklarla Ermenilere vermek olacaktı. Bu nedenle ana sorun yenilgilerle birlikte ortaya çıkan bu tehlikenin önünü almaktı. Nitekim resmi yazışmalarda, tehcirin, bu bölgede oluşması kuvvetle muhtemel bir Ermeni devletinin oluşmasını engellemek amacıyla kararlaştırılmış olduğu açıkça ifade edilir. 29 Ağustos'ta Dahiliye Nezareti'nce tüm bölgelere gönderilen bir telgrafta, "Ermenilerin bulundukları mahallerden ihraçlarıyla tayin olunan menatıka sevklerinden hükümetçe muntazar olan gaye bu unsurun... bir Ermenistan hükümeti teşviki hakkındaki amâl-i milliyelerinin takib edemeyecek bir hale getirilmelerini temin esasına matuf" olduğu söylenir.⁵⁴⁹ Özetle, Ermeni eylemlerinin siyasal ve psikolojik etkisi, yenilgi ile ortaya çıkan bu tabloda oynadıkları rol ile anlaşılabilir.

549 *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler 1915-1920*, Belge 99, s. 87.

Üçüncü Bölüm

KIRIM SUÇLAMASI NEDENİYLE SORUŞTURMA VE YARGILAMALAR

Türk Kurtuluş Savaşı ve 1918-1923 arasını, sadece bir "toprak ve sınır savaşı" olarak ele almak yaşanan tarihi tam olarak yansıtmaz. Bunun kadar önemli olan hatta "toprak ve sınır" sorunlarını da esas olarak belirleyen, Osmanlı Hükümeti'nin, savaş sırasında Rumlar ve Ermeniler başta olmak üzere, kendi ahalisine karşı gündeme getirdiği katliamlardı. I. Dünya Savaşı sırasında uğradıkları katliamlar nedeniyle Arap, Yunan, Ermeni vb. ulusların "Türklerin" egemenliğinden kurtarılması ve Türklerin mümkün olduğu kadar küçük ve zayıf bir devletle yetinmelerinin sağlanması gerekiyordu. Özellikle Ermenilerin soykırıma tabi tutulduğu ve "Türklerin" "insanlık suçu" işlemiş olmaları nedeniyle cezalandırılması gerektiği, 1918 sonrası döneminin olaylarını esas olarak belirlemiştir dersek abartmış olmayız. Kurtuluş Savaşı esas olarak bu suçlama ve bu suçlama nedeniyle "Türkleri", "insanlık suçu" esaslarına göre cezalandırma arzusunun ürünü olarak yaşandı. Bu nedenle, tarihimiz sadece "toprak ve sınır" tarihi değil, onu da belirleyen boyutları olan, bugünkü kullanımı ile, bir "İnsan Hakları" tarihidir de.

I- "TÜRKLERİN" CEZALANDIRILMASI MESELESİ

Savaş sonucu yenilen tarafın, yenenlerce cezalandırılması bir kuraldır. Türklerin de en azından savaşa girdikleri ve yenildikleri için cezalandırılmaları gerekiyordu. Hatta bu konuda son derece özel bir neden de vardır. Türkler, özellikle Çanakkale'de müttefik güçlere geçit vermeyerek savaşın en az 2 yıl uzamasına neden olmuşlardı. Nitekim Sevr Antlaşması'nın Türkler aleyhine çok ağır hükümler getirdiği eleştirilerine karşı Lloyd George bunu "Türklerin Almanya yanında savaşa girerek savaşın iki yıl uzamasına ve İngiltere'nin büyük insan ve maddi kayıplar vermesine yol açtıkları ile gerekçelendiriyordu."¹ Fakat bunun dışında Türklerin özel olarak cezalandırılmasını gerekli kılan üç başka olgu daha vardı.

1. Cezalandırmanın Birinci Nedeni: Anadolu'nun Paylaşılması Arzusu

Osmanlı Devleti'nin büyük güçler arasında paylaşılması arzusu, 1815 Viyana Kongresi ile somut biçimler almaya başlamış ve "Şark Sorunu" adını alarak, tüm bir 19. yüzyıl diplomasisinin temel sorunlarından birisi olmuştu. Osmanlı Devleti'nin uzun dönem boyunca ayakta kalmasının en önemli nedeni ise büyük devletlerin esas olarak bu paylaşımda elde edecekleri bölgeler konusunda birbirleriyle anlaşamıyor olmalarıydı. I. Dünya Savaşı'nın eşiğine gelindiğinde bu durum esas olarak değişti. Büyük Devletler 1913-14 yıllarında yaptıkları birçok anlaşma ile aralarında, Osmanlı Devleti'nin paylaşımı sorununu esas olarak hallettiler. Başlangıçta sadece iktisadi boyutla sınırlı görünen bu paylaşma planları, Anadolu'nun siyasi olarak taksimi amacına yönelikti.

Görüşmeleri Berlin'de yöneten Fransız Büyükelçi, 25 Eylül 1913'te yazdığı yazıda, Londra-Paris-Berlin görüşmelerinin, "Büyük devletlerin Küçük Asya'da ilerdeki paylarının ve bu-

1 Gotthard Jäschke, "Mustafa Kemal und England in neuer Sicht", *Die Welt des Islams*, c. XVI, Leiden, 1975, s. 225.

günkü nüfuz bölgelerinin hep birlikte ve kesin olarak tespiti" ekseninde geçtiğini açık olarak yazar.² Görüşmeler sonucu Fransa-Almanya; İngiltere-Almanya; İtalya-Almanya ve İtalya-İngiltere arasında bir dizi anlaşma yapılır ve Anadolu iktisadi egemenlik alanlarına bölünür. Aynı büyükelçi, 16 Mart 1914'te "pazarlıklarla güdülen tek amaç Küçük Asya'nın yalnızca ekonomik bakımdan paylaşılması... değildir",³ diyerek yapılan anlaşmaların siyasi olarak paylaşımı hedeflediğini söyler. Mart 1914'te İngiltere ile bir dizi iktisadi anlaşma imzalayan Almanya'nın Londra Büyükelçisi Prens Lihnovski, imzalanan Bağdat Anlaşması için şunları yazar: "Gerçekten bu anlaşma ile güdülen amaç Küçük Asya'yı nüfuz bölgelerine ayırmaktı; fakat sultanın haklarına saygı göstermiş olmak için bu tabirin kullanılmamasına son derece dikkat etmek gerekiyordu."⁴ Yani 1914 yılı itibariyle, birbirleri ile savaşıacak olan düşman güçler esas olarak Anadolu'nun paylaşılması konusunda anlaşmış bulunuyorlardı. Savaş döneminde, bu paylaşım planları, Almanya'nın yokluğu ile yeni boyut kazandı ve kimin hangi bölgelere el koyacağı yapılan yeni gizli anlaşmalarla karara bağlandı. Bölgede yeni bağımsız devletlerin kurulmasına da imkân tanıyan bu anlaşmalar şunlardı:⁵

1) *İstanbul Antlaşması*, Mart-Nisan 1915: Uzun yazışmalar ve pazarlıklar sonunda, Rusya ile yapılan ayrı ayrı antlaşmalarla İngilizler ve Fransızlar, Rusya'nın Boğazlar konusundaki taleplerini kabul ederler. Ve böylece kendi taleplerinin de Rusya tarafından kabul edilmesinin koşullarını elde ederler. 2) *Londra Antlaşması*, 26 Nisan 1915: İtalya ve İtilaf güçleri arasında yapılan bu antlaşmayla İtalya'ya, Anadolu'nun taksimi durumunda Antalya ve dolaylarını işgal etme hakkı tanınır. 3) *Hüseyin-Mc Mahon Yazışmaları*, Temmuz 1915-Mart 1916: Mısır'daki İngiliz

2 Y. H. Bayur, *age*, c. II, Kısım III, s. 144.

3 *age*, s. 477.

4 *age*, s. 475.

5 Çeşitli yıllarda yapılan bu antlaşmalar için Bkz. Paul C. Helmreich, *From Paris to Sevres, The Partition of the Ottoman Empire at the Peace Conference of 1919-1920*, Ohio State University Press, Columbus, 1974, s. 338.

Yüksek Komiseri Mc Mahon'un Arap liderlerle yaptığı bir dizi yazışma sonucu İngiltere Arapları, İran'dan Akdeniz'e kadar geniş bir bölgede, Osmanlılara karşı silahlandırma ve destekleme sözü verir. Fakat bunun karşılığında Mersin, İskenderiye ve Suriye'nin geniş bir kesimi gibi bölgeler üzerindeki hak iddiasını kabul ettirir. 4) *Sykes-Picot Antlaşması*, 9-16 Mayıs 1916: 1915 Rus isteklerinin kabul edildiği İstanbul Anlaşması'nın teyidi gibidir. Rusya, İngiltere, Fransa arasında imzalanmıştır. Filistin'de uluslararası bir yönetimin oluşturulması, Suriye'nin sahil bölgelerinin Fransa tarafından işgal edilmesi, aşağı Mezopotamya'nın İngiltere'ye bırakılması ve bu bölgeler arası bir Arap devleti ve devletler konfederasyonunun kurulması anlaşmada kabul edilen hususlar arasındadır. 5) *Saint Jean de Maurienne Anlaşması*, 17 Nisan 1917: İtalya'yı Sykes-Picot Anlaşması çerçevesine dahil etmek amacıyla düzenlenmiştir. Anlaşma, İtalya'ya Anadolu'nun paylaşılması durumunda daha başka yerleri de işgal etme hakkı tanımıştır. Fakat, anlaşmada, "Rus Hükümeti'nin muvafakati ihtirazi kaydıyla" ifadesi vardır. Rusya'nın Ekim devrimi sonucu devre dışı kalması nedeniyle, anlaşmanın hukuken geçerli olup olmadığı, İtalya ile İtilaf güçleri arasında sorun olmuştur. Örneğin, 30 Ekim 1918 tarihinde Mr. Balfour 1917 anlaşmasının hükmü kalmadığını ilan etti, ki bu İtalyanların şiddetli protestosuyla karşılaştı. Konu Paris barış görüşmelerinde de bir sorun olmaya devam etmiş ve İtalya'nın Türk Kurtuluş Savaşı'nı desteklemesi sonucunu doğurmuştur. 6) *Balfour Deklarasyonu*, 2 Kasım 1917: İngiliz Hükümeti, Dünya Siyonist Örgütü'ne, Filistin'de bir Yahudi devleti sözü verir. 7) *Hogarth Mesajı*, Ocak 1918: İstanbul ve Sykes-Picot anlaşmalarının Bolşevik hükümetçe yayımlanması üzerine, İngiliz hükümeti Araplara, bu anlaşmalar da vermiş olduğu sözlerin kendisi için bağlayıcı olduğu açıklamasını yapar. Gizli anlaşmaların açıklanmasıyla çok kötü bir duruma düşen İngiltere Başbakanı Lloyd George 5 Ocak 1918'de yaptığı bir konuşma ile, yukardaki sözün yanı sıra, "Türkiye'yi başkentinden ya da Küçük Asya ve Trakya gibi ağır-

lıklı olarak Türk ırkından kişilerin yaşadığı zengin ve ünlü topraklarından mahrum bırakmak için de savaşmıyoruz", diye açıklama yapmak zorunda kalır.⁶ Gizli anlaşmalardan geri adım atma anlamına gelen bu açıklama savaşın nasıl sonuçlanacağı'nın bilinmediği bir durumda yapılmıştı. Daha sonra zaten Lord Curzon, bu beyanatın, "Türkleri harpten geri çekmek için yapıldığını" ve artık hükmünün kalmadığını açıklayacaktır.⁷ Durumun İtilaf güçlerinin zaferiyle sonuçlanacağı belli olunca İngiltere ve Fransa yaptıkları ortak açıklama ile, gizli anlaşmalardaki amaçlarını yeniden tekrar ederler. 8) *Ondört İlke*, 8 Ocak 1918: Amerikan Cumhurbaşkanı Wilson'un barışa ilişkin temel ilkele-ri. Osmanlıları ilgilendiren 12. Maddedir: "Şimdiki Osmanlı İmparatorluğu'nun Türk kısımlarına karşıtlıksız bir egemenlik sağlanmalıdır; ancak bu sırada Türk boyunduruğu altında bulunan öbür uluslara kesin bir yaşama güveni, özgür ve engelsiz tam gelişme imkânı sağlanmalıdır. Çanakkale Boğazı uluslararası garantiler altında bütün ulusların gemilerine açık olmalıdır."⁸ 9) *Dört Prensipten*, 11 Şubat 1918: Bunlar Wilson'un kendi kaderini tayin ilkesini kuvvetlendiren ve yeniden tanımlayan prensiplerdir. Barış anlaşmasında, her bölgede yaşayan halkın konumunun esas alınacağı ve halkların çıkarlarının, yeni çıkarılacak veya eskiden var olan anlaşmazlıklar nedeniyle halel getirilmeyeceği tekrar edilir. 10) *Yediler'e Deklarasyon*, Haziran 1918: İngiliz Hükümeti'nin yedi Arap liderine, Arapların tam bağımsızlığını garanti altına alacağına dair yaptığı açıklama.

Tüm bu anlaşma veya açıklamalara ilişkin şunu eklemek gerekir: Gerek tüm tarafların ortak olarak imzaladıkları tek bir anlaşmanın olmayışı, gerek Filistin sorununda olduğu gibi bazı anlaşmaların birbirleriyle açıkça çelişen karakteri, gerekse de Rusya'nın taraf olma özelliğini kaybetmesi nedeniyle, sonuçta Osmanlı topraklarının paylaşımı sorunu büyük devletler arasında bir anlaşmazlık konusu olmaya devam etti. Türklerin ulu-

6 G. Jäeschke, *Beiträge...*, s. 2.

7 G. Jäschke, *Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri*, Ankara, 1971, s. 36.

8 Y. H. Bayur, *age*, c. III, Kısım 4, s. 627.

sal devletlerini kurabilmeleri büyük ölçüde, büyük devletlerin Ortadoğu'nun paylaşılması konusunda aralarında anlaşamamaları sayesinde mümkün oldu.

2. Cezalandırmanın İkinci Nedeni: Kültür Çatışması

Türklerin Avrupa'dan kovulmaları fikri, İstanbul'un fethinden beri ortadan kalkmamış bir düşüncedir. Bu fikir özellikle 18. yüzyıl sonrası büyük devletlerin Osmanlı İmparatorluğu içindeki Hristiyan topluluklar üzerine egemenlik kurmak amacıyla kullandıkları en önemli kültürel-politik silahlardan birisi olmuş, hatta bu konuda somut siyasi projeler geliştirmişlerdir. Örneğin, Rus Çarlığı kendisini daima 3. Roma olarak görmüş, Bizans'ın halefi olarak İstanbul'u kurtarmayı bir kültürel mitos, önemli bir misyon olarak kabul etmiştir. 1774'ten sonra bu misyon giderek somut biçimler almış, "Doğu sisteminin büyük planı" adıyla Osmanlı İmparatorluğu'nu yıkmaya ve yerine "Grek Devleti" kurmaya yönelik planlar hazırlanmıştır.⁹ Türklerin Avrupa'dan kovulmaları fikri, bağımsızlık için savaşan Hristiyan toplulukların da en önemli taleplerinden birisi olmuş, Avrupa'dan bu hareketleri desteklemek isteyen devlet veya sivil güçler esas olarak bu motifler etrafında yardımlarını örgütlemişlerdir.

I. Dünya Savaşı sonrası bu fikir İngilizler tarafından çok açık biçimde dile getirilmiştir. Lloyd George, Türklerin Almanya yanında savaşa girmesini, Türklerle yapılması zorunlu bir nihai hesaplaşmanın fırsatını verdiği için sevinçle karşılamıştır. 10 Kasım 1914'te, "Türklerin insanlığa karşı işledikleri cinayetler nedeniyle nihai bir hesaplaşmaya çağırılmış olmalarından son derece memnunum", diye açıklama yapar.¹⁰ Türkler ona göre, "insanlık kanseri, kötü yönettikleri toprakların etine işlemiş bir yara"dır. Türklerin zaferi, "Asya'dan Avrupa'ya taşınacak olan savaş, talan, zulüm ve cinayet meşalesi"dir ve engellenmesi gerekir.¹¹ Bu nedenle, Türklerin Avrupa'dan kovulma-

9 A. N. Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 32.

10 Gotthard Jäschke, *Beiträge...* s. 2.

11 Lloyd George'a ait her iki sözü de aktaran, David Walder, *Çanakkale Olayı*, İstanbul, 1970, s. 100 ve 287.

ları, "Avrupa'nın siyasi hayatını aşağı yukarı 500 yıldan beri ifsat eden tek basit dava olmaktan uzak bir mesele(dir)." Savaş ve Türklerin yenilgisi, bu meseleyi, "ilk ve son defa halletmek" fırsatını vermiştir. "Avrupa'nın aşağı yukarı 500 yıldan beri beklediği ve bir daha da geri gelmeyecek olan bu fırsat(ın)" mutlaka kullanılması gerekiyordu.¹²

Benzeri görüşleri Paris Barış Görüşmeleri sırasında Wilson da dile getirir. "Türklerin Avrupa'daki varlığı sorununu uzun süre incelemiş ve her geçen yıl, onların Avrupa'dan def edilme-leri gerektiği görüşünü kuvvetlendirmişti."¹³ Bu, Paris Barış Görüşmelerini yürüten büyük devletlerin ortak tavrıdır. 17 Haziran 1919'da Damat Ferit Paşa'nın, Onlar Konseyi'ne sunduğu Osmanlı görüşlerine gösterilen tepkide, Türkleri cezalandırma arzusunun kültürel boyutu çok açık bir biçimde dile getirilir.¹⁴ Ferit Paşa'ya verilen ortak cevapta şöyle denmekteydi: "Tarih bize birçok Türk zaferi yanında yenilgisini de anlatıyor... Fakat bütün bu değişikliklerde, Avrupa, Asya veya Afrika'da, her nerede ise Türk egemenliğinin kuruluşunun ardından maddi refahın azalmadığı ve kültür düzeyinde düşüş yaşanmadığı bir ülke gösterilemez. Ve Türk egemenliğinin sona erdirildiği her yerde de, maddi refahta artış ve kültür düzeyinde yükselme görülmüştür. İster Hristiyanlar, ister Müslümanlar arasında olsun... Türk fethettiği her yere yıkım getirmekten başka bir şey yapmamıştır."¹⁵

3. Cezalandırmanın Üçüncü Nedeni: Ermeni Soykırımı Suçlaması

Gerek paylaşım arzuları, gerekse kültürel nedenlerin açıkça cezalandırma gerekçesi olarak ileri sürülmesi mümkün değildi.

12 G. Jäschke, *Kurtuluş Savaşı...*, s. 54.

13 G. Jäschke, "Präsident Wilson als Schiedsrichter zwischen der Türkei und Armenien", *Mitteilungen des Seminars für orientalische Sprachen zu Berlin* (M.S. O.S.), c. 38, 1935, s. 77.

14 Konuşmanın tam metni, 17-21 Temmuz 1336 arası *Takvim-i Vekayi*'lerde yayımlanmıştır.

15 Paul C. Helmreich, *age*, s. 110.

Türklerin cezalandırılması gerektiği konusundaki ileri sürülen nedenlerin başında, kendi ahalisine yönelik yaptığı katliamlar, özellikle de Ermeni Soykırımını iddiası geliyordu. Zaten Türklerin Avrupa'dan kovulması gerektiği fikri tüm bir 19. yüzyıl boyunca da esas olarak İnsan Hakları temelinde yapıldı ve İnsan Haklarını ayaklar altına almış bir milletin medeni Avrupa'dan kovulması gerektiği savunuldu. Ermeni Soykırımını iddiası ile İnsan Hakları suçlaması tepe noktasına ulaşıyor ve Türklerin Avrupa'dan kovulması gerektiğini savunanlar son derece önemli bir gerekçeye sahip oluyorlardı. Çünkü Balfour'un sözleriyle; "Ermenistan ve Suriye'deki katliamlar tarihin bu mutsuz ülkelerde kaydettiği daha önceki katliamlardan çok daha korkunçtu."¹⁶ Türklerin, işledikleri suçlar nedeniyle cezalandırılacakları, daha yukarda aktardığımız gibi 24 Mayıs 1915'te ilan edilmişti.

Ermenilere yönelik katliam haberleri Batı kamuoyunda büyük bir tepkiyle karşılandı. Özellikle İngiltere'de güçlü bir humaniter hareket oluştu. Katliama karşı ilk girişim Rus Dışişleri Bakanı Sazanov'dan geldi. Sazanov, Nisan 1915 tarihinde Londra ve Paris'e sürgünleri protesto için İstanbul'a nota vermek konusunda başvurdu ve hükümet üyelerinin kişisel olarak sorumlu tutularak hesap sorulmasını istedi. Şüphesiz İttifak güçlerini bu tür tavır almaya iten, kendi kamuoylarında oluşan büyük moral tepkinin ötesinde, başka nedenler de vardı. Örneğin Sazonov, bu açıklamayla Türklerin çekinerek, eylemlerine ara vereceklerini ve bu olayın özellikle Rusya saflarında çarpışan Ermenilere oldukça büyük moral vereceğini hesap ediyordu. Ayrıca Rusya bu girişimi sayesinde Boğazlar ve İstanbul için iddia etmiş olduğu haklarını da iyice garanti altına almış olacaktı.

Toynbee, Çarlık Rusya'sının Ermeni Kırımı'na bu derece sert tepki göstermesinin bir başka nedeni daha olduğunu söyler. Buna göre Çar hükümeti son derece sinsi bir hespla Erme-

16 G. Jäschke, *Beiträge...*, s. 2.

ni Kırımı'nı kullanarak dikkatleri kendi birliklerini, Polonya'da Alman saldırıları karşısında geri çekilirken, Yahudilere yönelik yaptıkları katliamdan uzak tutmak istiyordu.¹⁷ "Fransa'nın Rusya büyükelçisi Yahudilere karşı yapılan bu vahşeti anlatırken, 800 binden fazla Yahudi'nin şiddet yoluyla Polonya ve Litvanya'dan, savaş bölgelerinden uzaklaştırıldıklarından söz ediyordu."¹⁸

Fransa, Rusya'nın başvurusu üzerine derhal harekete geçer. Fakat İngiltere böyle bir notanın verilmesine fazla gönüllü değildir. Katolik Kilisesi'nin ve İtalya'nın girişiminin beklenmesi taraftarıdır. Ayrıca, Dışişleri Bakanlığı sekreterlerinden Arthur Nicolson, ellerine gelen raporlara göre, Türklerin bir biçimde provoke edilmiş olduğunu bile söyler. Fakat gerek İngiliz kamuoyunun baskısı gerek İngiltere'nin Osmanlılardaki Hristiyan ahalî üzerindeki tarihi koruyuculuk konumunu kaybetme korkusu hükümetin tavrını değiştirir ve Mayıs 1914'te yukardaki ortak açıklama yapılır. Düşünülen ilk açıklamada "Hristiyanlığa ve medeniyete karşı işlenmiş suçlar" ifadesi vardır. Fakat Fransa, sömürgelerindeki Müslüman ahalîyi rencide etmemek için bunun "insanlığa karşı suçlar" biçiminde değişmesini sağlar.¹⁹ Böylece savaş sonrası "insanlık suçu" kavramı önemli bir kategori olarak, uluslararası hukukun gündemine gelmiş oluyordu.

Morgenthau 3 Haziran'da bu notayı Sait Halim Paşa'ya iletir. Açıklamanın hiçbir etkisi olmaz. Paşa, bunu bir dış müdahale addeder ve Türk Hükümeti'nin Ermeni konusunda yaptıklarının onun egemenlik hakkı dahilinde olduğunu söyler. Babiâli adına, Alman Büyükelçi Wangenheim'la 4 Haziran'da bir konsültasyon yapıldıktan sonra, bir açıklama yapılır: "Bâb-ı Âli, kit-

¹⁷ Arnold J. Toynbee, *Acquaintances*, Oxford University Press, Londra, 1967, s. 149-150.

¹⁸ James F. Willis, *age*, s. 191, Dipnot 14.

¹⁹ Ulrich Trumpener, *age*, s. 210. Ayrıca bu görüşmelere ilgili belgeler için Bkz. *Die Internationalen Beziehungen im Zeitalter des Imperialismus. Dokumente aus den Archiven der Zarischen und der Provisorischen Regierung...*, der. M. N. Pokrowski, 2. seri, Berlin 1935, 7: 602; (No: 740, 7: 721); (No: 799, s. 773-774).

le katliamına göz yumduğunu ya da organize ettiğini kabul etmediği gibi, devrimci bir harekete karşı kendini savunma konusundaki egemenlik hakkını kullandığını ilân etti. Bâb-ı Âli'ye göre Ermeni bölgelerinde olan her şeyin sorumlusu Müttefiklerin kendileriydi, çünkü devrimci hareketi öncelikle onlar organize etmiş ve yönetmişlerdi."²⁰

1915 yılı içerisinde İngiliz Hükümeti, Türkleri cezalandıracağına ilişkin iki ayrı açıklama daha yapar, ama bunlardan da bir sonuç alınamaz. Savaş boyunca bu tür uyarılar devam eder. Hatta Türklerin yaptıklarından dolayı cezalandırılması savaşın en önemli amaçlarından birisi olarak ilan edilir. Başkan Wilson'un sulh notasına Müttefikler, 18 Aralık 1916 tarihli bir cevap verirler ve başlıca harp hedeflerinden birinin, "Türklerin kanlı zulümleri altında tutulan milletlerin kurtarılması" olduğunu bildirirler.²¹ Benzeri sözleri Fransız Dışişleri Bakanı 10 Ocak 1917 tarihinde de tekrar eder: "Yüksek savaş amaçları, şimdi Türklerin cani tiranlığı altında yaşayan halkların kurtuluşunu ve Batı medeniyetine radikal bir biçimde yabancı olduğunu kanıtlamış olan Osmanlı İmparatorluğu'nu Avrupa'dan söküp atmayı içerir."²² Bu görüşler Lozan Barış Görüşmeleri'nde dile getirilecek ve Lord Curzon, "Hristiyan azınlıkların korunması ve mümkünse bunların kurtarılması"nın savaşın amaçlarından birisi olduğunu tekrar edecektir.²³

Barış anlaşmasının Türkler açısından olumlu sonuçlanması, Türklerin Kırım suçlularını kovuşturmadaki tutumlarına bağlı kılınır. İstanbul'a mütareke koşullarını denetlemek için gelen müttefik kuvvetler komutanları, ilk günden itibaren, bu konuda çok acele ve sert davranmaları gerektiği üzerine İstanbul Hükümeti'ni sürekli olarak uyarırlar. Örneğin, 8 Şubat'ta, beyaz

20 Ulrich Trumpener, *age*, s. 210.

21 Temperley, H. W. V. (Der.), *History of the Peace Conference of Paris*, c. 6, Londra, New York, Toronto, 1969, s. 23.

22 Aktaran Lloyd George, *Memoirs*, Boston, 1934, c. II, s. 64.

23 Lozan Konferansı, 12 Aralık 1922, Salı Oturumu'nda yapılan konuşma, aktaran, Seha L. Meray, *Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar-Belgeler*, İstanbul, 1993, c. 1 (Birinci Takım, c. 1, Kitap 1), s. 181.

atı ile İstanbul'u işgal töreni düzenleyen Fransız General Franchet d'Espérey, ayağına çağırdığı Sadrazam Tevfik Paşa'ya, "Eğer hükümetiniz şiddetli icraat göstermezse hakkınızda verilecek hüküm pek vahim olacaktır", der. Tevfik Paşa'nın bu sözleri kendisine aktardığı Vahdettin'in Başkâtibi Ali Fuad, bununla neyin kastedildiğini tam anlayamayıp, "Efendim, o halde ne yapılmasını istiyorlar?", diye sorunca, Tevfik Paşa, "Fuat Paşa'nın Şam'da yaptığını yaptırmak istiyorlar", cevabını verir.²⁴

İngilizler bu konuda daha serttirler. Kendilerine yapılan çeşitli başvurularda, sürekli olarak Türklerin mutlaka cezalandırılacakları, barışın onların kabul edecekleri veya reddedecekleri bir şey olmayacağı mesajını vermeye özel dikkat gösterirler. 18 Ocak 1919'da Yüksek Komiser Calthorpe, Türk Dışişleri Bakanı'na, "Majestelerinin Hükümeti Ermeni katliamlarının sorumlularının doğru dürüst cezalandırılmaları konusunda kararlıdır", der.²⁵ On gün sonra da Londra'ya şu teli çeker, "(Türk) Hükümeti'ne, katliamlar İngiltere'de duyulduğunda, İngiliz devlet adamlarının, medeni dünyaya, bu işle bağlantısı olan kişilerin kişisel olarak sorumlu tutulacaklarına dair söz verdiği ve Majestelerinin Hükümeti'nin bu sözü yerine getirme konusunda son derece kararlı olduğu bildirildi."²⁶

İngiliz işgal kuvvetleri sorumluları bu konuda dikkat çekecek derecede titiz ve "soğuk" davranırlar: "Notamda (harp suç-

24 Ali Fuat Türkgeldi, *Görüp İştittiklerim*, Ankara, 1987, s. 186. Tevfik Paşa, 1860 yılında yaşanan bir Hristiyan katliamı karşısında Fuat Paşa'nın yaptığı idamların aynısının, şimdi Ermeni katliamı nedeniyle kendisinden beklediğini söylüyordu (1858 yılında, Lübnan ve Suriye, 1856 Islahat Fermanı'nın Hristiyan-Müslüman eşitliğini ilan etmesini protesto eden bir dizi Müslüman ayaklanmaya sahne olmuş ve bazı şehirlerde çok sayıda Hristiyan katledilmişti. Olay Avrupa'da büyük tepki yaratmış, Fransızlar, Lübnan Hristiyanlarının vasisi olarak Beyrut'a asker çıkarmışlardı. Batı'nın tepkisi üzerine, olayları yerinde soruşturmak için giden Fuat Paşa ayaklanmaları çok sert bastırmış, birçok kişiyi idam ettirmişti. Hatta bu nedenle kendisine "İpçi Fuat" lakabı takılmıştır).

25 FO 371/4174/118337, dosya 253.

26 *age*.

lularının cezalandırılması hususunda) sert bir dil kullanmış idiysem... bu, sırf Britanya hükümet ve ahalisinin duygularına sâdık bir tercüman olmak isteyişimdendir."; "ilk ödevimiz menfaatimiz her ne olursa olsun Hristiyan tebaanın üzerine eğilmektir... Onlara yapılan alçakça muamele unutulmamalıdır."²⁷ İlk aylarda Padişah'ın gerek Yüksek Komiserlik gerek Genel Karargâh üzerinden sağlamaya çalıştığı tüm ilişki arayışları reddedilir.²⁸ Türk-İngiliz Dostluk Derneği kurucusu Sait Molla'nın, "Britanya Yüksek Komiseri'nin Türkiye'ye karşı neden dolayı dikkati çekecek kadar soğuk davrandığı" hakkındaki sorusuna bir yetkili bunun, "bir tek Türk'ün kafasında dahi, cezanın... Türkiye'ye karşı... çok ağır olacağı hususunda bir şüphe uyanmasının önlenmek istenmesi" nedeniyle olduğunu söyler.²⁹

4. Cezalandırma Somutta Ne Anlama Geliyordu?

Kafkasya İngiliz Kuvvetler Komutanı Milne, "Türklere çok sert bir ders vermek gerek", derken tüm Müttefiklere hâkim bir duyguyu dile getirir.³⁰ Lloyd George; "barış koşulları ilan edilince, zaten Türklerin deliliklerinden, körlüklerinden, cinayetlerinden ötürü ne kadar ağır cezalara çarptırıldıkları görülecektir... Cezalar onların en büyük düşmanlarını bile yeterince tatmin edecek kadar müthiştir", der.³¹ Dönemin İngiliz Dışişleri Bakanı Curzon, Türkiye'yi, "mahkûm olmayı bekleyen bir suçlu" olarak tanımlar.³² Mondros Antlaşması ile birlikte, "keyfilik ve katliama dayanan uzun bir esaret hayatı yaşamış halklar(ın)

27 İki İngiliz görevli Webb ve Calthorpe'a ait bu sözleri aktaran, Jäschke, *Kurtuluş Savaşı*, s. 38.

28 Padişah, sadece ilk 40 gün içerisinde bu doğrultuda üç girişimde bulunmuştur (Sina Akşin, *age*, c. 1, s. 146).

29 Sina Akşin, *age*, c. 1, s. 24.

30 Bilal Şimşir, *Malta Sürgünleri*, Ankara, 1985, s. 15. Milne bu sözü 12 Ocak 1919'da söylüyor.

31 T. Z. Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, c. II, s. 27.

32 Statement of Minister Curzon, 4 Temmuz 1919, W. Woodward and R. Butler (der.), *Documents on British Foreign Policy 1919-1936*, 1. Seri, 1952, c. 4, s. 661.

hürriyetlerine kavuşturulması", Batı kamuoyunun en temel talebi haline gelmiştir. "Ermeni ve Yunan nüfusunun katliamı... (Türklerin) felaketler ve suçlar listesi"nin başında gelmektedir.³³ Ama Ermeni Kırımı nedeniyle Türklerin cezalandırılması somutta ne anlama geliyordu? Kırım nedeniyle bir ulusun cezalandırılması ne demektir?

Daha 20 Aralık 1917'de yaptığı bir konuşmada, Lloyd George bu cezalandırmanın bir boyutunu çok açık dile getirir: "Mezopotamya'ya ne olacağı Paris Kongresi'nin toplanmasına bırakılmalıdır. Fakat bir şey vardır ki, kesinlikle tekrar etmeyecektir. Türklerin kanlı diktatörlükleri bir daha asla restore edilmeyecektir."³⁴ Savaş sonrası bu konudaki tutum daha da netleşir. Türklerin cezalandırılmaları için nedenler nasıl tek bir sebebe bağlı değilse, cezalandırma biçimleri de tek olmayıp çeşitli olacaktı. İstanbul Yüksek Komiser Yardımcısı Webb, 3 Nisan 1919'da Paris Barış Konferansı'na gönderdiği bir telgrafta "Ermeni vahşetinden suçlu olan bütün kişileri cezalandırmak Türklerin toptan cezalandırılmasını gerektirir. Bu nedenle cezanın, ulusal olarak, son Türk İmparatorluğu'nun parçalanması biçiminde ve kişisel olarak, bendeki listede yer alan yüksek görevlilerin akıbetleri örnek oluşturacak şekilde yargılanmaları biçiminde verilmesini öneriyorum."³⁵

5. Türklerin Cezalandırma Konusundaki Tutumları

Gerek İstanbul Hükümetleri gerekse de Anadolu'da oluşmaya başlayan Türk Ulusal Hareketi açısından ana problem, savaş ve Kırım suçlularının cezalandırılması meselesinin Anadolu'nun paylaştırılması olarak ele alınmasıydı. Başlangıçta her iki taraf da, savaş ve Kırım suçlularının yargılanması konusunda, özellikle barış görüşmelerinden olumlu bir sonuç elde etmek ümi-

33 *Le Temps, Journal des Débats* (2 Kasım 1918) gazetelerinden aktaran, Yahya Akyüz, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Fransız Kamuoyu, 1919-1921*, Ankara, 1988, s. 70.

34 Richard G. Hovannisian, "The Allies and Armenia, 1915-18", *Journal of Contemporary History*, Bd. III, Nr. 1, 1968, s. 148.

35 FO 371/4173/53351, dosya 19293.

diyle hayırhah bir tutum takındılar. Fakat "parçalanma" ile sonuçlanacak bir cezalandırma her iki tarafça da esasta reddedildi. Süreç içerisinde, Müttefik güçlerin, Anadolu'nun paylaşılması ve cezalandırmayı bir ve aynı şey olarak ele alma istekleri Türkler'in başlangıçtaki kısmi olumlu tutumunu ortadan kaldırdı. İstanbul ve Ankara hükümetleri, savaş ve Kırım suçu nedeniyle cezalandırmayı, sadece "parçalama" arzusunun bir parçası olarak değerlendirmeye başladılar ve süreç içinde buna karşı sert tavır aldılar. Başlangıç dönemlerinde, savaş ve Kırım suçlularının cezalandırılması konusunda İstanbul ve Ankara arasında belli nüanslar söz konusuydu.

Cezalandırma konusunda en istekli kişi olan Sadrazam Damat Ferit Paşa için bile, sorumlular, "üç şahs-ı gâiptir. Talât, Enver ve Cemal. Filhakika ikinci derecede birtakım hempalar vardır." Ama o kadar. Ve "bir iki serseri" yüzünden bir millet sorumlu tutulamazdı, "masum Türk milleti şaibe-i zulümden muarrâdır."³⁶ Damat Ferit bu tavrını Paris Barış Görüşmeleri'nde de açıklar. "Bütün suç açıkça, Almanya'yla ittifakları ve orduyu kontrolleri sayesinde Türkiye'de kendileri dışında herkesi terö-rize edip boyun eğdiren İttihat ve Terakki'nin bir avuç liderine aittir."³⁷ Onlar Konseyi'ne sunduğu memorandumda Damat Ferit olanlardan dolayı Türkiye'nin paylaşılmasına kesinlikle karşı olduğunu bildirir. "Osmanlı Hükümeti, imparatorluğun parçalanmasını ya da değişik mandalar altında bölünmesini kabul etmeyecektir."³⁸ Damat Ferit'in bu tavrı Müttefik güçlerce, şaşkınlıkla ve tepkiyle karşılanır. "Wilson, 'bundan daha saçma bir şey görmediğini' açıkladı. Lloyd George ise memorandumu 'iyi bir şaka' olarak tanımla(r)."³⁹

25 Haziran'da, verdikleri karşı yanıtta Onlar Konseyi, Türklerin, ulus olarak kendilerini sorumluluktan kurtaramaya-

36 *Meclis-i Ayan Zabıt Ceridesi*, Devre 3, İçtima Senesi 5, c. 1, s. 122.

37 Paul C. Helmreich, *age*, s. 109.

38 *age*, s. 109.

39 *age*, s. 110.

caklarını çok açık dile getirir. Kırım'ın sorumluluğunun Türk halkı tarafından taşındığı ilan edilir: "Türk halkı hiçbir gerekçe olmaksızın Ermenileri katlederek suçlu duruma düşmüştür. Bunun için sorumluluğu da bütünüyle Türk halkı karşılayacaktır."⁴⁰ "Konsey yazılı cevabında, Türk halkının sorumsuzluğu kavramını reddederek, 'bir ulus onu yöneten hükümetine göre değerlendirilmelidir' şeklinde görüş belirtir."⁴¹

a. Savaş Suçu Konusunda Farklı Tutumlar

Türkler arasında farklı tutum savaşa girmenin suç sayılıp sayılmayacağı noktasında çıktı. Damat Ferit ve diğer İstanbul hükümetleri,⁴² İttihat ve Terakki'nin maceracı bir biçimde devleti savaşa sürükledikleri fikrini işlerlerken, Anadolu hareketi buna karşı kesin tavır alır. Savaşa girmenin suç sayılmayacağı, ayrıca savaşa, istenmeyerek, zorla sokulduğumuz fikri işlenir. Konuya ilişkin tutum, 2 Ekim 1919'da işbaşına gelen Ali Rıza Paşa Hükümeti ile yapılan görüşmeler sırasında açığa çıkar.

Ali Rıza Paşa Hükümeti, Sivas'a M. Kemal'e bir tel çeker ve 4-11 Eylül 1919 tarihlerinde toplanan Sivas Kongresi sonrası oluşturulan Heyeti Temsiliye ile görüşmelere başlanabilmesi için bazı ön koşullar öne sürer. Buna göre, Heyeti Temsiliye; "1) İttihatçılıkla münasebet bulunmadığı, 2) Devlet-i Osmaniye'nin Harb-i Umumi'ye karışması doğru olmadığı ve müsebbipleri aleyhinde tayin-i esâmi suretiyle bazı neşriyat icrası ve haklarında takibât ve mücazât-ı kanuniyenin tertibi, 3) Harp esnasında yapılan her nevi cinayet faillerinin ceza-yı kanuniyeden kurtulamayacakları" yolunda açıklama yapmalıdır. Bu maddelerin, "tavzih ve tamimi dahilen ve haricen birtakım suitelakkiyâtın

40 Kurt Ziemke, *age*, s. 83.

41 Paul C. Helmreich, *age*, s. 110.

42 Savaş sonrası İstanbul'da 11 Ekim 1918 ile 4 Kasım 1922 arasında 12 ayrı hükümet kurulmuştur. Bunların 5'i, 4 Mart 1919-30 Eylül 1919 (3 ayrı hükümet) ve 5 Nisan 1920-17 Ekim 1920 (2 ayrı hükümet) tarihleri arasında Damat Ferit Paşa tarafından kurulmuştur. Mütareke dönemi olarak adlandırılan bu dönem hükümetlerinin tam listesi için Bkz. T. Z. Tunaya, *age*, c. II, s. 37.

önüne geçeceğinden",⁴³ memleket çıkarları açısından kaçınılmaz olduğu ileri sürülür. Heyeti Temsiliye'den bu maddeleri kabul etmesinin istenmesinin ana nedeni, Paris Barış Görüşmeleri'ni etkileyebilmektir.

Bu talebe M. Kemal çok uzun bir cevap verir ve savaş suçundan ne anladığını çok açık ifade eder. Değil savaşa katılındığı için cezalandırılmak, Anadolu, bu nedenden dolayı suçlu sayılmayı bile kabul etmemektedir. "Harb-i Umumi'ye iştirak etmemek elbette son derece şayân-ı arzu idi. Fakat buna imkân-ı maddi mevcut değildi." Birçok nedenden... (Boğazları tarafsız tutmanın imkânsızlığı, tarafsızlık için gerekli para, sanayi vb. gibi vasıtaların yokluğu, T.A.) dolayı ve özellikle de, Osmanlı Devleti üzerinde yapılmış taksim planlarının varlığı, "harbe, İtilâf devletleri aleyhine girmekliğin gayrikabil-i içtinap olduğunu gösterir delail-i vazihadandır." Dolayısıyla, "Harbe girmekliğimizi bir cinayet telakki etmek ve koca bir milleti dört, beş kişinin baziçesi olacak derkede addeylemek" doğru değildir. O halde yapılması gereken son derece açıktır: "merdâne bir surette hakikati söylemek ve kahramanca harp eden bu koca milletin mağlubiyetin netayic-i zaruriyesine katlanmakla beraber hareketinin cinayet telakki ve bu yüzden ittiham ve tecziye edilmesini kabul etmemek."⁴⁴ Savaşa girmenin suç sayılıp sayılmayacağı konusundaki farklı tutuma rağmen, Mustafa Kemal de, "İttihatçılardan seyyiat-ı idare ve suistimalleri ile memleketi harabiye sürükleyenlerden ibaret bir hizb-i kalil"in olduğunu ve bunların yargılanması gerektiğini savunur.⁴⁵

20-22 Ekim arasında Amasya'da yapılan görüşmelerde Ankara savaşa girme konusunda daha yumuşak bir tavır takınır ve imzalanan ortak protokole, "Harbe iştirakimizin musip olup olmadığı hakkındaki içtihadâta hükümet taarruz etmez. Fakat iştirakin musip olduğuna dair olan içtihadâtın şimdilik ketmi

43 G. M. Kemal, *Nutuk*, c. I, 1919-1920, s. 161.

44 *age*, s. 166.

45 *age*, c. III, Vesikalar, Vesika 159, s. 193-194.

selâmet-i memleket icabındandır",⁴⁶ biçiminde bir madde konur. İstanbul, Ankara'yı hiç değilse, konu üzerindeki fikrini açıkça söylememeye ikna edebilmiştir.

Görüldüğü gibi Ankara, savaş nedeniyle değil milletin sorumlu tutulmasını ve suçlu sayılmasını, sınırlı bir İttihatçı kesim dışında İttihat ve Terakki'nin de parti olarak sorumlu tutulup, suçlanamayacağını savunmaktadır. Anadolu ve İstanbul arasında yapılan anlaşma sonucu 1919 sonbaharında genel seçim yapılır. 12 Ocak 1920'de, İstanbul'da faaliyete başlayan Meclis-i Mebusan'da, Ankara kendisine bağlı bir grup kurmak için uğraşır. M. Kemal bu grup için hazırladığı bir taslak metinde konuyu ele alır ve "savaş sorumluluğunu üstlenen ve Kânun-ı Esasi'ye tecavüzle onu hükümden kaldıran kabineler hakkında yasal kovuşturma, katiyen matlubumuzdur",⁴⁷ diyerek, cezalandırmanın sadece hükümet üyeleri ile sınırlı olması gerektiğini söyler.

b. Kırım Suçluları Konusundaki Farklı Tutumlar

Ermeni Kırım suçlularının cezalandırılması konusunda da Ankara'nun tavrı prensipte İstanbul ile aynıdır, ama bazı noktalarda farklılık arz etmektedir. Eylül yazışmalarında İstanbul'a verilen cevapta, Kırım sorumlularının meydana çıkarılıp cezalandırılmasının, "kanun devrinin tamamen bitarafane ve kemal-i uadl hakkaniyetle başladığını idrak etmek" açısından önemli olduğu söylenir. Üstelik bu cezalandırmanın, "birçok münakaşalara sebep olacak olan kâğıt üzerinde reklam tarzında neşriyattan ziyade bilfiil tatbikatile yar u ağıyare izharını daha muvafık ve faideli" görüldüğü eklenir.⁴⁸ Beklenen reklam amacıyla değil, sorumluluğun büyük ve küçüklere eşit olarak yüklendiği, eylemli uygulamalardır.

Kırım suçlularının yargılanması daha sonra 20-22 Ekim

⁴⁶ age.

⁴⁷ Sina Akşin, *İstanbul Hükümetleri*, c. II, s. 316.

⁴⁸ age, s. 166-167.

1919 tarihleri arasında yapılan görüşmelerde ele alınır. Sorunun İttihatçı önderlerle sınırlı tutulması konusunda taraflar arasında görüş birliğine varılır. Görüşmeler sonucu üçü açık ve imzalı, ikisi gizli ve imzasız beş protokol karara bağlanır. 21 Ekim 1919 tarihli birinci protokolde, "1) İttihatçılığın, İttihat ve Terakki fikrinin memlekette tekrar uyanması, hatta bazı alâiminin meşhûr olması siyaseten muzırdır... 4) Tehcir dolayısıyla irtikabı cürmedenlerin kanunen mücazâtı adlen ve siyaseten elzemdir",⁴⁹ denir. Üçüncü protokol⁵⁰ yapılacak seçimlere ilişkindir ve Ermeni Kırımı nedeniyle aranan İttihatçıların seçimlere katılmasının engellenmesi gerektiği konusunda anlaşma sağlanır. Bunun için Anadolu hareketi seçimlere müdahale hakkını kendisinde saklı tutmaktadır. "İçtima edecek heyet-i meb'usan meyanında şahsiyetleri İttihatçılığı mesavisile alâkâdar ve tehcir ve taktil mesâilile ve menâfi-i hakikiye-i millet ve memlekete münafi sair mesavî ile lekedâr olan kimselerin bulunması caiz olmadığından bu cihete mani olmak için mümkün olan esbaba tevessül edilebilir."⁵¹

Birinci protokol, M. Kemal'in deyişiyle, "hemen kâmilten Salih Paşa'nın tekalifi olup kabulünde beis görülmeyen birtakım mevattan ibaret(ti)."⁵² Ve taraflar konu üzerinde kolayca anlaşmışlardır. Gizli protokol ise Ankara'nın farklı tutumunu göstermesi bakımından önemlidir. Buna göre Ankara, bazı komutanlar hakkında, savaş suçu nedeniyle yapılan soruşturmaların durdurulmasını, İngilizlerce Malta'ya sürülenlerin geriye getirilmeye çalışılmasını ve suç işlemiş Ermenilerin de mahkemeye verilmesini istemektedir.⁵³

Konumuz açısından önemli olan nokta şudur: Protokolle-

49 G. M. Kemal, *Nutuk*, c. III, Vesika 159, s. 193-194.

50 M. Kemal'in, *Nutuk*'ta, Üçüncü Protokol (Vesika 160) olarak bildirdiği belge aslında, İstanbul tarafında önerilen ve kabul edilen birinci protokol'ün 6. maddesi için M. Kemal tarafından önerilmiş alternatif bir formülasyondan ibarettir (Sina Akşin, *age*, c. II, s. 445).

51 G. M. Kemal, *Nutuk*, c. III, Vesikalar, Vesika 160, s. 194.

52 *age*, c. I, s. 174.

53 *age*, s. 177.

rin açık ve gizli biçimlerde imzalanmasının ana nedeni, Paris Barış Görüşmeleri'dir ve açık protokol maddeleri özellikle Müttefik güçlerin tutumları dikkate alınarak kaleme alınmıştır. Protokolde, İtilaf devletlerinin İttihat ve Terakki'nin aleyhinde olduğu ve bu konularda bir şeylerin karara bağlanmaması durumunun "konferansa (Paris) fena tesir edeceği", bunun "vatan için bir felaket olabileceği" ve "aleyhimizde vukubulacak itirazât ve müdahâlâta" engel olmak gerektiği gibi nedenler açıkça dile getirilmektedir.⁵⁴

Yukarda da belirttiğimiz gibi, Kırım suçlularının cezalandırılması konusunda başlangıçta var olan bu tutum, cezalandırmanın, Anadolu'nun parçalanması somut biçimini alması ile ortadan kalkmıştır. İstenen, cezalandırmanın Anadolu'nun paylaşılması biçiminde olmaması, Almanya ve Bulgaristan ile yapılan türden, devletin mevcut sınırlarına dokunmayan bir anlaşmanın yapılmasıdır. "Almanya ve Bulgaristan gibi eski müttefiklerimiz de bizimle beraber ve bizim kadar mağlup olduklarsa da hiçbirinin mevcudiyeti ve hakk-ı hayatı tehlike altında kalmadı."⁵⁵ Ankara'ya ilk geldiği gün şehrin ileri gelenleri ile yaptığı bir söyleşide, Mustafa Kemal, müttefik güçlerin Türkiye'ye yönelik cezalandırma politikasını, "ecnebilerin hakkımızda verdikleri ve verebilecekleri imha ve idam kararı" olarak özetlemiş ve her ikisine karşı çıkmayı Anadolu hareketinin esasları arasında saymıştır.⁵⁶ Bu nedenle, zaman içerisinde Kırım suçlularının korunması, Anadolu hareketinin önemli hedefleri arasına girecektir.

II- YARGILAMALAR İÇİN MÜTTEFİKLERİN GİRİŞİMLERİ

1918 Mondros Antlaşması ile birlikte savaş ve Kırım suçu nedeniyle sorumluların yargılanması konusunda somut adımlar atıl-

⁵⁴ age, c. III, Vesika 159 ve 160, s. 193-194.

⁵⁵ 2 Ekim 1920'de M. Kemal'in Padişah'a yolladığı yazıdan, age, c. III, Vesika 97, s. 94.

⁵⁶ age, Vesika 220, s. 260.

maya başlandı. Bu doğrultuda üç ayrı düzeyde girişim oldu. Birincisi, Paris Barış Görüşmeleri'nde yapıldı ve suçlular, oluşturulacak uluslararası bir mahkemede yargılanmak istendi. Versailles ve Sevr antlaşmalarında da belli maddeler biçiminde yer alan bu girişim başarısızlıkla sonuçlandı. İkincisi, savaş sonrası işbaşına gelen Osmanlı hükümetlerinin aldığı tedbirlerdir. Bu girişimin kısmi bir başarı ile sonuçlandığından söz edebiliriz. Yargılamalar konusundaki üçüncü girişim İngilizlerden gelmiştir. Gerek Paris'te, gerek İstanbul'da yapılan bu girişimlerin sonucunda çok sayıda kişi tutuklanmış ve Malta'ya götürülmüştür. Ama İngilizler de girişimlerinden istedikleri sonuçları elde edememişlerdir.

1. Paris Barış Görüşmeleri ve İnsanlık Suçu Nedeniyle Yargılamalar

Müttefik güçlerin, 24 Mayıs 1915 açıklaması ile, "insanlık suçu" kavramı en açık ve net biçimde ilk defa olarak "Türklere" yönelik olarak kullanıldı. Ayrıca "insanlık suçu" işleyenlerin, rütbe ve yetkileri ne olursa olsun kişisel olarak sorumlu tutulacakları ve yargılanacakları prensibi de gene ilk defa "Türkler" bağlamında gündeme getirildi. Bu açıklama ile, "insanlığa karşı suçlar" ilk defa bir hukuk kategorisi olarak somut bir biçime sokuldu ve suçlu görülen kişilerin, yetkilerinden bağımsız olarak cezai takibe uğrayacakları bildirildi. Bu ilke daha sonra Nürnberg yargılamalarının yasal çerçevesini oluşturacak ve 9 Aralık 1948'de Birleşmiş Milletler tarafından, Soykırımı Önleme ve Sorumlularını Cezalandırma Anlaşması'nın başlangıç bölümüne konarak uluslararası bir hukuk normu haline sokulacaktır. Daha sonra, 29 Temmuz 1950 yılında Birleşmiş Milletler, "Nürnberg Prensiplerini" (yani 19 devletin imzalamış bulunduğu Londra Anlaşması) uluslararası hukukun temel ilkeleri olarak

57 İnsanlık suçu kavramının, uluslararası hukukta geçirdiği evrim konusunda daha ayrıntılı bilgi için Bkz. Gerd Hankel, Gerhard Stuby (Der.), *Strafgerichte gegen Menschheitsverbrechen*, Hamburg, 1995.

kabul edecek, bunu diğer kararlar izleyecektir.⁵⁷

Bugün uluslararası hukukun ayrılmaz bir ilkesi haline gelmiş olan "insanlık suçu", Yugoslavya ve Ruanda örneklerinden de bildiğimiz gibi, bu ülkelerde soykırım yapma suçuyla yakalanan sanıkların yargılanmasını olanaklı hale getirmiştir. Eklenmesi gereken önemli bir bilgi şudur: İnsanlık suçunun tek yargılanma yeri uluslararası mahkemeler değildir. Bu tür mahkemelerin fazla işlevsel olmadığı, büyük güçlerin emperyal politikaları ve ulusal devletlerin egoizmleri cenderesine sıkışıp kaldığı bir gerçektir. Bu nedenle, birçok devlet, kendi geçmiş deneylerinden de ders çıkararak, insanlık suçlarının ulusal hukuklarının bir parçası haline getirmişlerdir. Bunlar, Almanya, İsrail, Fransa, Kanada, Avusturalya, İngiltere ve Amerika Birleşik Devletleri'dir.⁵⁸

a. 1919'a Kadar Uluslararası Hukuki Durum

Savaşlarda işlenen suçlar ve bunların yargılanması meselesinin tarihi kökleri istenirse çok derinlere götürülebilir. 1625 yılında Hugo Grotius *De Iure Belli ac Pacis* adlı dev eserinde tüm bu tarihsel örnekleri toplayarak modern Milletler Hukuku'nun oluşumunun temellerini atar. Konu etrafındaki yüzyıllar süren tartışmalarda en önemli yan, savaşa doğrudan katılmayan sivil halkın birtakım anlaşmalarla korunması doğrultusunda önlemlerin nasıl alınabileceğine ilişkindir. Bu konuda ilk teorik açılımı Rousseau yapar. *Contrat Social* (Toplum Sözleşmesi) adlı eserinde, "savaş sadece buna katılan egemen uluslar arasında hukuki bir ilişki doğurur ve sivil halkı kapsamına almaz", der.⁵⁹ Avrupa'da 19. yüzyılda şekillenmeye başlayan Milletler Hukuku bu temel prensip üzerinde yükselir. Böylece giderek barbar bir karakter kazanan, imha gücü olağanüstü artan savaşlar, belli hukuki müeyyidelerle sınır içine alınmaya çalışılır.

58 M. Cherif Bassiouni, "Das 'Vermächtnis von Nürnberg'", *age*, ayrı makale, s. 16.

59 Aktaran Alain Finkielkraut, "Der Barbie-Prozeß und die Nürnberger Urteile", *Mittelweg* 36, No: 1, s. 78, 1993.

Savaş sırasında aşırı ve gereksiz şiddeti sınırlamak doğrultusunda belli prensiplerin belirlenmesi, ulusal orduların oluşması ile birlikte şekillenmeye başlar. Örneğin Amerikan İç Savaşı'nda, Kuzey Orduları'nın uyması gereken kurallar üzerine bu tür düzenlemeler yapılır. 1856 Paris Anlaşması ile deniz hukuku ve korsanlık konusunda bazı ilkeler benimsenir. 1864 yılında Cenevre'de ilk defa savaş sırasında yaralılara nasıl davranılması gerektiği konusunu belirleyen uluslararası bir anlaşma imzalanır. 1899 ve 1907'de Lahey'de yapılan toplantılar ve uluslararası anlaşmalar bu konuda tarihi dönüm noktalarını teşkil ederler.

"İnsanlık prensipleri", "kamu vicdanı ve insanlık hukuku" gibi kavramlar ilk defa bu kongrelerde kullanılır. Örneğin 1907 Lahey Konvansiyonu, anlaşmayı imzalayan tarafların "insanlık çıkarlarına ve medeniyetin taleplerine" hizmet amacıyla bu girişimde bulunduklarını ilan eder. Savaş hukukunun olmadığı ve henüz kesin kuralların oluşmadığı durumlarda bile taraflar, "medenî halklar arasında var olan yerleşik âdetlere, insanlık kanunlarına ve kamu vicdanının taleplerine dayanan" Milletler Hukuku prensiplerine bağlı kalacaklarını ilan ederler.⁶⁰ Konferansta 13 değişik anlaşma hükme bağlanır.

1907 Lahey Konvansiyonu şüphesiz çok önemli eksiklikler içeriyordu. Bunların başında, bağlı olduğu ilan edilen temel prensiplerin muğlak olması ve sadece moral değerleri dile getirmesi geliyordu. Hiçbir prensip teknik olarak hukuki hüviyete büründürülmemişti. İhlalleri durumunda ne tür yaptırımların söz konusu olacağı hiçbir biçimde belli değildi. Ayrıca getirilen tüm kısıtlamalar esas olarak, bir devletin diğer devlet ordusu ve sivil halkına karşı yaptığı eylemlerle ilgiliydi. Bir devletin kendi ordusu ve kendi halkına yönelik eylemleri sınırlayan herhangi bir hüküm getirilmemişti. İlgili dördüncü Anlaşma'nın 8. maddesi şöyledir: "Ülke sakinleri ve savaşan taraflar, devletler hukukunun, uygar uluslar arasında gelişmiş olan teamülden,

60 Rudolf Laun, *Die Haager Landkriegsordnung*, Hannover, 1950, s. 14-23.

insanlık hukukundan ve kamu vicdanının emirlerinden kaynaklanan ilkelerinin koruma ve hâkimiyeti altında olacaklardır."⁶¹ Getirilen sınırlamaların, bir devletin kendi vatandaşlarına değil de bir diğer devletin vatandaşlarına karşı gündeme getirdiği uygulamaları kapsaması Paris Barış Görüşmeleri sırasında önemli hukuki sorunlardan birisi oldu. Çünkü, Osmanlı Hükümeti'ne yönelik gündeme getirilen suçlamalar, kendi ülke vatandaşlarına karşı yaptıklarını kapsıyordu ve bu konuda herhangi bir uluslararası sınırlama bulunmuyordu.

Lahey'de alınan kararların önemli bir noktası da, sömürgeci emellerin açıkça dile getirilmiş olmasıydı. Antlaşmalarla kabul edilen, "savaş kurallarının bağlayıcılığı şeklindeki genel ilkenin tek istisnası misilleme... olayıdır." Antlaşma "savaşan tarafın ordusu ya da ulusu tarafından yapılan gayri meşru savaş hareketlerine karşı misilleme hakkını getirmiştir."⁶² Böylece misilleme hakkı hukuk ilkesi haline geliyordu. Bu tür bir prensibin getirilmesinin en önemli nedeni antlaşmayı gündeme getiren büyük devletlerin sömürgelerdeki egemenliklerinden vazgeçmek istememeleriydi. Hatta bazı antlaşma maddeleri ile birlikte, işgal bölgesindeki yerel halkın direnişlerine karşı "cezalandırma" eylemlerinde bulunmak milletler hukukunun bir prensibi haline getirilmiştir.⁶³

Bir diğer önemli nokta da henüz kişisel sorumluluk anlayışının yerleşmemiş olmasıydı. Elbette, savaşta özellikle askerlerin yaptıkları eylemlerden doğrudan sorumlu tutulmaları ve bu doğrultuda ellerine düştükleri devletler tarafından yargılanmaları yerleşik bir kuraldı. Fakat sorun, doğrudan eyleme katılmayan askeri ve siyasi otoritenin bireysel olarak sorumlu tutulup

61 Litawski, J., "Outline of the Developments of the Laws of War prior to the First World War". The United Nations War Crimes Commission (der.), *History of the United Nations War Crimes Commission and the Development of the Law of the War*, Londra, 1948, s. 25 vd.

62 *age*, s. 28.

63 Christopher Simpson, *Die seinerzeitige Diskussion über die in Nürnberg zu verhandelnden Delikte*. Hankel / Stuby (der.) *age*, s. 42.

tutulamayacağı meselesiydi. I. Dünya Savaşı'na kadar askeri kademelerin, eyleme doğrudan katılmasalar bile sorumlu tutulacakları, bazı ülkelerin ulusal hukuk sisteminde, askeri ceza kanunlarında şu veya bu şekilde yer alıyordu. Hiçbir biçimde konu edilmeyen nokta siyasal sorumluların, özellikle devlet yöneticilerinin yargılanması meselesiydi. I. Dünya Savaşı yıllarında Ermeni Kırımı ekseninde Osmanlı-Türk siyasi elitine ve Alman Kayseri'ne yönelik bireysel sorumlu tutma ve yargılama istekleri, bu yönde bir dönüm noktasına denk düşmüş ve bu tarihten sonra bireysel yargılama, uluslararası hukukun en önemli ilkesi haline getirilmiştir.

b. Ermeni Meselesinde Uluslararası Bağlayıcı Antlaşmalar

Osmanlı Devleti 1856 Paris Antlaşması'nı imzalayarak Avrupa evinin bir üyesi olmuş ve böylece uluslararası hukukun getirdiği yükümlülükleri kabul etmişti. Bu antlaşmanın 7. maddesince düzenlenmiş olan yükümlülük şöyleydi: "Bâbiâli Avrupa kamu hukuku ve sisteminin avantajlarına katılmayı kabul eder."⁶⁴ Böylece uluslararası hukukun bağlayıcılığını Osmanlı devleti de kabul etmiş oluyordu. İleriki yıllarda bu doğrultuda çeşitli uluslararası antlaşmalara da imza atılacaktır. Osmanlı Devleti, örneğin yukarda sözünü ettiğimiz 1907 Lahey Konvansiyonu'nu imzalayan ülkeler arasında yer alacaktır.

Osmanlı Devleti Ermeni konusunda iki önemli bağlayıcı uluslararası anlaşmaya imza atmıştır. Birincisi 1878 Berlin Antlaşması'dır. Bu antlaşma gereği, Osmanlılar bir dizi reform yapmakla yükümlü tutulmuşlardı. Anlaşmayı imzalayan devletler garantör idiler ve ilgili reformların yapılması sürecine gözlemci olarak katılacaklarını anlaşmanın 61. maddesi ile teyit etmiş bulunuyorlardı. Ermeni meselesi ekseninde ikinci önemli bağlayıcı anlaşma, Berlin Antlaşması hükümlerinin tam olarak yerine getirilmemiş olmasının da bir ürünü olarak gündeme gelen, yukarda ele aldığımız, 8 Şubat 1914'te Rusya ile imzalanan Yeni-

⁶⁴ Anette Höss, *Die Türkischen Kriegsgerichtsverhandlungen 1915-21*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Viyana, 1991, s. 43.

köy Antlaşması'dır. Bu antlaşma ile Türkiye bugünkü Doğu illerinde Ermenilere yönelik geniş idari reformlar yapma sözü veriyordu.

Osmanlı yöneticileri, Berlin Antlaşması gibi bu antlaşmayı da hiçbir zaman yerine getirmeyi düşünmediler. Çünkü, Ermeni reform planının önemli tarafı, Anadolu'nun paylaşılması tehlikesini taşıyor olmasıydı. Yukarda aktardığımız bilgileri tekrar edersek, Ermeni Reformu, "paylaşmaya doğru adım"dı.⁶⁵ Petersburg Fransız konsolosu, Rusların, Ermeni reformlarına bağlı olarak, Anadolu'yu taksim etme doğrultusunda somut planlar hazırladığını bildirmiş,⁶⁶ Alman Büyükelçi Wangenheim, "bu iş taksimin başlangıcı demektir", demişti.⁶⁷ Görüşmelere Rusya tarafından katılan ve Rusya'nın ilk reform önerisini hazırlayan Mandelstam, 8 Şubat anlaşmasını, "Ermenistan'ın Türk zulmünden kurtuluşu için ilk adım" olarak tanımlamış,⁶⁸ Avusturya Büyükelçisi Pallavicini, Rusların, reformun gerçekleşmesi ile birlikte, "Türkiye'nin Asya parçasının bölünmesinin artık bitmiş bir iş" olduğunu kendisine hiç saklamaya gerek görmeden söylediklerini rapor etmişti.⁶⁹

Bu nedenle Osmanlı yöneticileri, Ermeni reformu ile Anadolu'nun da taksim edilme işinin esas olarak tamamlandığı, bu toprakların elden gitmiş olduğu inancına sahiptiler. Savaş sonrasında yayımlanan birçok anıda da bu fikri çok açık dile getirirler. Malta'da tutuklu bulunduğu sırada yazdığı bir mektupta Halil Menteşe, reform politikası, "uygulansaydı, Doğu Anadolu, Türkiye'den kopacaktı",⁷⁰ der. Daha önceki toprak kayıpları

65 İstanbul'daki İngiliz işgüderi Marling, görüşmeler üzerine Londra'ya yolladığı bir raporda, reform meselesini böyle tanımlamaktadır. Y. H. Bayur, *age*, c. II, Kısım III, s. 131.

66 Y. H. Bayur, *age*, c. II, Kısım III, s. 141-142.

67 Y. H. Bayur, *age*, c. II, Kısım III, s. 117.

68 André N. Mandelstam, *age*, s. 31.

69 Wien, HHStA PA XII 463 Yeniköy, 11 Temmuz 1913, Nr. 38/B.

70 Osmanlı Hariciye Nazırlığı ve Meclis-i Mebusan Başkanlığı görevlerinde bulunmuş olan Halil Menteşe'nin, tutuklu bulunduğu Mondros'tan İngiliz Başbakanı Lloyd George'a 31.7.1919'da yazdığı mektup. FO 371/4174/123305, aktaran Bilal Şimşir, *Malta Sürgünleri*, s. 276.

belki kenar topraklardan bir geri çekilme anlamına gelmişti ve hiç istenmese de zorla katlanılmak zorunda kalınmıştı. Fakat Ermeni reformu "bütün tehditlerin en öldürücüsüydü... ve bu toprakları terk etmek, bir kırılma değil, Türk Devleti'nin dağılması anlamına gelirdi."⁷¹ Bu nedenle savaşın başlamasıyla birlikte, tek tek bu bağımlılıklardan kurtulma yoluna gidilir. Önce, Eylül ayında Hollandalı Westenek ülkesine gönderilir.⁷² Savaş ile birlikte ise ilk yapılan işlerin arasında 8 Şubat 1914 tarihli Reform Anlaşması'nı iptal etmek gelir. 16 Aralık 1914 tarihli bir tebliğ ile bu anlaşmanın geçersiz olduğu ilan edilir.⁷³ Alman elçiliğinde çevirmen ve Ermeni Masası şefi olan Dr. Mordtmann'a Talât Paşa, bu dönemin, alınan bu tedbir için "en elverişli zaman" olduğunu söyler.⁷⁴ Daha sonra her iki valinin sözleşmeleri iptal edilir.

Ermeni Reform Anlaşması'nın iptal edilmesini, uluslararası müdahaleyi gerekli kılacak diğer anlaşmaların iptal edilmesi izler. Bir yıl sonra, 5 Eylül 1916'da, Osmanlı Kabinesi, 1856 Paris Antlaşması, 1871 Londra Deklarasyonu ve 1878 Berlin Antlaşması'nın geçersiz olduğunu ilan eder. Açıklamayı yapan Dışişleri Bakanı Halil Menteşe'ye göre, "bu üç uluslararası anlaşma Osmanlı Devleti'ne siyasi engeller dayatmıştı ve Bâbîâli bunlardan kurtulmak istiyordu."⁷⁵ Bu kararla birlikte, Osmanlı Hükümeti hem her türlü uluslararası hukuki bağlantıdan kendisini kurtarmış oluyordu, hem de yabancı devletlerin siyasi olarak müdahale etmelerinin hukuki temelini ortadan kaldırıyordu. Bu kararın Ermeni Tehciri'nin birinci devresinin hemen sonunda verilmiş olması önemlidir.

⁷¹ Bernard Lewis, *age*, s. 354.

⁷² Institut für Armenische Fragen (Hrsg), *Tagebücher von Westenek*, Münih, 1986, s. 69-74.

⁷³ Y. H. Bayur, *age*, c. III, Kısım III, s. 12.

⁷⁴ A.A. Turkei, 183/36, A 5043.

⁷⁵ İptal kararı için Bkz. Kraelitz Greifenhorst, "Die Ungültigkeitserklärung des Pariser und Berliner Vertrages durch die Osmanische Regierung", *Österreichische Monatsschrift für den Orient*, No: 43, s. 56-60.

c. Müttefik Kuvvetlerin Paris Öncesi Türkiye Politikaları

Paris Barış Görüşmeleri'nde, Türklerin yargılanması meselesi, büyük devletlerin Türkiye üzerindeki siyasi hesaplarına bağlı bir seyir izledi. Tarafların Türkiye ve Ortadoğu politikaları ana-hatlarıyla şöyleydi:

İngiltere: Kasım 1918'de seçimleri kazanan liberal-muhafazakâr koalisyon, barış konusunda, kamuoyunun beklentisi doğrultusunda, son derece sert bir politikanın izlenmesinden yanaydı. Fakat bu sertlik daha çok Almanya ve Avusturya'ya karşıydı. Osmanlı İmparatorluğu seçim döneminde herhangi bir rol oynamaz. İngilizlerin, Osmanlılara karşı tutumunu belirleyen unsurların başında, Bolşeviklerin, İngiliz işgal bölgelerine yönelik sınır ötesi hareketlerine engel olmak gelmekteydi. Bu nedenle, Mondros antlaşmasında birçok ayrıntılı hükümler bulunmasına rağmen, gerek Osmanlı ordusunun silahsızlandırılması ve dağıtılması, gerekse İttihatçı önderlerin akıbetleri konusunda kesin bir hüküm yer almadı. İlerde, nihai barış görüşmelerinin İtilaf güçleri açısından başarısızlıkla sonuçlanmasında bu belirsizliklerin esaslı bir rolü olacaktır.

Paris Barış Görüşmeleri'nde, Türkiye'ye yönelik İngiliz politikası üç ana dayanağa sahipti. Birincisi, Ortadoğu'da, özellikle Hindistan'a giden yolların da garanti altına alınması amacıyla, İngiliz egemenliğinin mümkün olduğu kadar artırılması; ikincisi, Fransa ile çıkabilecek sorunların mümkün olduğu kadar asgari düzeye indirilmesi; üçüncüsü, İstanbul hükümetini desteklemeye dayanan geleneksel İngiliz politikasının bu amaçları elde etmeye yetmeyeceği inancı, idi.⁷⁶ İngiltere'nin, Ege deniz filosu komutanlığını elinde tutmakta ısrar etmesi, Türklerle barış antlaşmasını, Fransızları dışlayarak, sadece kendisinin imzalaması ve İstanbul'a ilk çıkartma yapan ülke olması bu politikaların bir sonucudur. Özellikle üçüncü politik tercihin bir sonucu olarak, Filistin'in İngiliz kontrolüne alınması; Hindistan'a gidecek yolları garanti altına alabilecek ve Rus yayılma-

sına karşı bir duvar görevi görecek bağımsız bir Ermenistan devletinin kurulması, Aralık 1918'de, bir hükümet kararı olarak benimsenmişti. Ermenistan devletinin Amerikan mandası olması ise İngiliz Hükümeti'nin en büyük rüyasıydı.

İngilizlerin kendi aralarında üzerinde anlaşılamadıkları konu ise İstanbul'un geleceği idi. Savaş Bürosu (*War Office*) ve Hindistan Masası, Türklerin İstanbul'dan atılmalarına, hem Türkler arasında bir barışı imkânsız kılacak direnmeleri doğuracağı hem de Hindistan'daki Müslüman ahaliyi harekete geçireceği için kesinlikle karşıydı. Fakat Dışişleri Türklerin İstanbul'dan çıkartılmasını savunuyordu ve bu politika kamuoyunda (basın ve parlamentoda) sürdürülmekte olan antimüslüman kampanyaca destekleniyordu. Wilson'un Paris'e gelişi ile Ermeni mandasının Amerikalılarca kabul edilmeyeceğinin aşağı yukarı belli olması üzerine, İstanbul konusunda farklı düşünen bürolar, 30 Ocak 1919'da bir toplantı yaparak ortak bir politika saptadılar. Dışişleri, İstanbul'un tek bir gücün değil, uluslararası bir komisyonun denetimine bırakılması sözünü verince, Savaş Bürosu Türklerin İstanbul'dan çıkarılması fikrine onay verdi.

Belirtilmesi gereken son bir nokta da, aşağıda ele alacağımız gibi, İngiltere'nin, Ermeni Soykırımı nedeniyle Türklerin cezalandırılması gerektiği konusunda son derece ısrarlı bir tutum içinde olmasıydı. Fakat bu ısrar, yukardaki politik çıkarların belirleyiciliğine göre bir anlam kazanacaktır.

Fransa: Kendisini Osmanlı topraklarındaki Hristiyanların doğal koruyucusu sayıyor ve bunu önemli bir misyon olarak ele alıyordu. Suriye, Lübnan, Çukurova üzerinde toprak talepleri vardı. Bölge üzerine İngiliz kontrolünün artmasından ise rahatsız oluyordu. Fakat Fransa için Avrupa barışı, yani Almanların dize getirilerek Fransız-Alman sınırında düzenlemeler yapılması daha önemliydi. Bu nedenle buralardaki bir düzenleme için Ortadoğu'da İngilizlere karşı daha anlayışlı davranmaya ve bazı konularda geri adım atmaya hazırdılar.

İtalya: Batı Anadolu'da önemli bölgeleri işgal etme hakkı elde etmiş olan İtalya, anlaşmalarla kendisine ayrılmış olan bazı bölgelerin Yunanistan'a verilmiş olması nedeniyle gelişmelere oldukça soğuk bakmaktadır. Gizli anlaşmalarda kendisine ait olduğu kabul edilen bölgeleri geri alabilmek en büyük hedefidir. Fakat, Paris Barış Görüşmeleri'nde 30 Mart 1919'da, Yunanistan'a İzmir'e çıkartma yapma yetkisi de verilince, başta kendi işgal bölgelerinde olmak üzere, genel olarak Türkleri destekleyen bir çizgi izlemeye başladı.

Amerika: Türkiye'ye savaş ilan etmemiştir. Bunda bölgedeki Amerikan misyoner faaliyetlerine ve mal mülklerine zarar vermemek fikri egemen olmuştur. Ayrıca Türkiye'yi Almanların elinde bir alet gibi gördükleri için de sorun üzerine ayrıntılı düşünmemişlerdir. 1917 yılı ile birlikte konu üzerine yaptıkları çalışmalarda Türkiye ile olası bir barışın anahatlarını çizdiler. Oluşturulan bir komisyonun, 22 Aralık 1917 yılında aldığı tavsiye kararlarında Türkiye için şunlar söyleniyordu: "Türk İmparatorluğu'nun tebaası olan ırkların baskı ve kötü yönetimden kurtarılması zorunludur. Bunun için Ermenistan'a en azından özerklik kazandırılmalı, Filistin, Suriye, Mezopotamya ve Arabistan uygar uluslar tarafından korunmalıdır. Ayrıca Boğazlardan serbest geçişi sağlamak zorunludur. Asıl Türkiye'ye adil davranmalı ve ekonomik ve siyasal esaretten kurtarılmalıdır."⁷⁷ Bu düşünceler, Wilson'un 14 maddesinin 12. maddesinin çerçevesini oluşturdu.

Bu ilkenin Türkiye açısından somut olarak anlamı 31 Temmuz 1918'de şöyle formüle ediliyordu: "Türkiye'nin bir devlet olarak ayrıca varlığı bir Türk Hükümeti altında sürecektir. Bu belki mevcut hükümet belki de başka bir hükümet olacaktır."⁷⁸ 21 Eylül 1918'de Devlet Bakanı Lansing tarafından Amerikan barış delegasyonu için hazırlanan raporda, Suriye ve Ermenistan'ın korunmaya alınması ve bir an önce kendi yönetimlerine kavuşturulmaları fikri işlenir. Alman ve Türk kolonilerinin, ku-

⁷⁷ age, s. 21.

⁷⁸ G. Jäschke, *Président Wilson...*, s. 75.

rulması düşünülen Milletler Cemiyeti'nin denetimine alınması ve buraların bir büyük devletin mandası olarak örgütlenmesi Amerikan politikasının esasını oluşturdu. Fakat İngilizlerin, Türkiye'nin Amerikan mandası olması yolundaki önerilerini ise reddettiler. En büyük problem, Müttefiklerin daha önce kendi aralarında yaptıkları gizli anlaşmalarla Wilson prensipleri arasındaki çelişkiydi. Amerikalılar bu anlaşmaları tanımak istemiyorlardı.

Türklerin en büyük umudu da Wilson prensipleriydi. Çünkü bu prensiplerden 12. madde, gördüğümüz gibi, çok açık biçimde Türklerin çoğunlukta oldukları yerlere dokunulmayacağı ve egemenliklerinin tanınacağı ilkesine dayanıyordu. Oysa, Barış Görüşmeleri'nin başlaması ile birlikte, Türklerin İstanbul'dan atılmaları ve burada uluslararası güçlerin denetiminde bir devletin kurulması fikri üzerinde Müttefikler anlaşmış gözüküyorlardı. Ama bunun nasıl gerçekleşeceği sorusu cevapsızdı. Barış görüşmelerini uzatan, Türklere toparlanmaları için nefes aldırان en önemli nokta bu olacaktı. 20 Mart 1919'da Türkiye'nin geleceği üzerine yapılan bir toplantıda Wilson, "Boğaz'daki Hasta Adam"ın öleceğine inandığını açıkladı. "Barışın sağlanması için Türkiye'ye söylenmesi gereken tek şey; hiçbir şeye sahip olamayacağıdır."⁷⁹ 14 Mayıs'ta, Kuzey Anadolu'da Fransızların denetiminde, Güneyde ise Konya merkezli, bağımsız bir başka devletin kurulmasını önerdi. Tartışmaların uzaması ve kısa sürede sonuç alınması yolundaki sıkıştırmalar üzerine, 25 Haziran 1919'da ise başka görüşler ileri sürdü. "Türkiye üstünde manda kurmanın hata olacağı görüşündedir... Padişah ve hükümetini İstanbul'dan çıkarmak yanlısıdır."⁸⁰

Türkiye üzerinde düşünülen paylaşma planlarının gerçekleşmemiş olmasının önemli bir başka nedeni de Fransa ve İtalya'nın kendi yollarına gitmeyi tercih etmeleridir. Sonuçta gerek

⁷⁹ *age*, s. 76.

⁸⁰ *age*, s. 77. Nitekim 1920 yılında Paris'te, Türklerin İstanbul'da kalması kararınınca Wilson bunu şiddetle protesto edecektir.

Müttefik devletlerin kendi emperyalist çıkarlarını esas alan politikaları tercih etmeleri, gerekse bu konuda aralarındaki çelişkilerin büyüklüğü, Ermeni Kırımı suçlularının yargılanması konusunda ilgisiz kalınması sonucunu doğurdu. Büyük devletler için asıl ilgi odağı, Kırım suçlularının yargılanması değil, kendi çıkarlarıydı.

ç. Görüşmelerde İnsanlık Suçu ve "Türklerin" Yargılanması

Sorunu

Savaş suçlularının nasıl yargılanacakları, barış görüşmeleri başlamadan önce Fransa ve İngiltere'nin üzerinde en çok konuştukları konuların başında geliyordu. Ermeni katliamı nedeniyle Osmanlı Hükümeti'ni "insanlık suçu" işlemekle ve hükümet üyelerini bireysel olarak sorumlu tutup yargılayacakları yolunda yaptıkları açıklamanın bağlayıcılığı altındaydılar. Bu açıklamadan daha da önemli olan, Alman Kayseri II. Willhelm'i uluslararası bir mahkemede yargılamak konusunda da sözlerin verilmiş olmasıydı. Tüm bir savaş boyunca, "Kral idam edilmeli" fikri işlenmiş, hatta 1918 sonbaharındaki İngiliz seçimlerinde ana konulardan birisi bu olmuştu. Özellikle bu nedenden dolayı savaş suçluları için uluslararası bir mahkemenin kurulması fikri daha savaş yıllarında tartışılan bir konu halini almıştı.

Fransa bu konuda gerekli ön hazırlıklara çok erken başlar. Silah bırakışmasının hemen ardından konuya ilişkin bir taslak hazırlamış bulunuyordu. Taslağın temel fikri Almanların biçimsel olarak, bilinçli savaşı başlatan taraf olduklarını kabul etmelerini sağlamaktı. Böylece Almanların cezalandırılmasının hukuki temeli sağlanmış olacaktı.⁸¹ Konu, 2-3 Aralık 1918'de Londra'da, Fransa ile İngiltere arasında başbakanlar düzeyinde yapılan bir toplantıda ele alınır. İngiltere'de de benzeri hazırlıklar zaten vardır ve görüşmeler sonucunda, Kayser'in İtilaf güçlerince oluşturulacak bir mahkemede yargılanmasına karar verilir. Or-

81 Fritz Dickmann, *Die Kriegsschuldfrage auf der Friedenskonferenz von Paris 1919*, Münih, 1964, s. 20-21.

taya çıkabilecek hukuki zorluk ise, galiplerin, genel adalet prensibine de uygun olarak istediği biçimde mahkemeyi oluşturabileceği anlayışıyla aşılacaktı.

Fransa, Barış Konferansı'nın 18 Ocak 1919 tarihli ilk oturumundan önce, II. Wilhelm'in cezai olarak nasıl sorumlu tutulabileceğine ilişkin hazırlattığı bilirkişi raporunu delegelere dağıttı. Benzeri bir bilirkişi raporu İngiltere tarafından da hazırlandı. İkisinin de içeriği aynıydı ve benzer sonuçlara ulaşılmıştı. Fransız raporunda, Kayser'in o güne kadar var olan Milletler Hukuku kurallarına göre bir mahkeme önüne çıkarılamıyacağı belirtiliyordu. Suçlama olarak yöneltilen, "saldırı savaşı"nı başlatmış olmak ve Belçika'nın egemenliğini çiğnemiş olmak uluslararası hukuka göre suç olarak tanımlanmıyordu. Eylem politik bir karaktere sahipti ve devlet egemenliği ve Kayser'in siyasi dokunulmazlığı ile de örtülüydü. Fakat buna rağmen bu tür zalimliklerin cezasız kalması düşünülemezdi. II. Wilhelm'i uluslararası bir mahkemede yargılama imkânı vardı. Bu da geçmişte var olan değil, gelecekte yaratılacak olan milletler hukukunu esas almakla mümkündü. Bu hukuk ise doğmuştu ve oluşma aşamasındaydı.⁸²

Wilson prensiblerinin kabul edilmiş olması bu yeni hukukun da kabul edildiğinin ilk işaretleri sayılmalıydı. Bu yeni milletler hukukunu garanti edecek Milletler Cemiyeti'nin henüz kurulmamış olması da fazla bir engel teşkil etmezdi. Çünkü Almanya'ya karşı yapılmış ittifak böyle bir birliğin ön şartını oluşturmuştur. Oysa o güne kadar var olan Milletler Hukuku her ülkenin egemenliğini esas alıyor ve bunun üzerinde herhangi bir başka otorite tanımıyordu. Burada ise asıl mesele böyle bir otoritenin kurulmasıydı. Paris Barış Görüşmeleri'nde yapılması gereken buydu.

Wilson, savaş suçlularının ve Alman kralının uluslararası bir mahkemede yargılanması önerisine önce fazla sıcak bakmadı. Konu ilk defa, Ocak ortasında 5 büyük devletin (ABD, İngil-

82 Tüm bilgiler, Fritz Dickmann, *age*, s. 19 vd.

tere, Fransa, İtalya ve Japonya) yaptığı bir toplantıda karara bağlandı ve yapılan öneri ile 18 Ocak 1919'da bir komisyon kuruldu. Onbeşler komisyonu olarak da bilinen "Savaş Sorumlularını ve Uygulanacak Cezaları Tespit Komisyonu" (*Commision on the Responsibility of the Authors of the War and the Enforcment of Penalties*) adı altında kurulan komisyon, savaş suçlularını ve bunu işleyenlere uygulanacak hükümleri saptamakla görevlendirildi. Faaliyetlerini üç altkomisyona ayırarak sürdüren komisyon beş ayrı sorunun yanıtını arıyordu. Bunların başında, savaşın sorumlusu ve başlatanının kimler olduğunun açığa çıkartılması; savaş hukuku ve adetlerinin kimler tarafından nasıl çiğnendiğinin tespit edilmesi; bu suçları işleyenlerin sorumluluklarının neye göre belirleneceği ve suçluların nasıl yargılanacakları soruları geliyordu.

Alman Kayseri'nin yargılanmasının yanı sıra "Türklerin" işledikleri katliamlardan dolayı nasıl yargılanabilecekleri meselesi komisyonu en çok ilgilendiren soruların başında geliyordu. Komisyon, savaşın Almanlar tarafından ön hazırlıklar sonucunda planlı olarak başlatıldığı konusunda karar birliğine vardı. Türkiye ve Bulgaristan da Almanya ile birlikte, savaşı bilinçli olarak çıkartmaktan dolayı suçlu bulundu.⁸³ İlgili bölümün sonuç cümlesi şöyleydi: "Savaş, merkezî İmparatorluklar ile müttefikleri Türkiye ve Bulgaristan tarafından yerleşik hukuku, savaş geleneklerini ve insanlığın temellerini ihlal eden barbarca ya da gayri meşru yöntemlerle yürütüldü."⁸⁴

Komisyon raporunun önemli bir kısmı, "savaş hukuk ve adetlerine" ve "insanlık hukuku"na aykırı eylemlerin açığa çıkartılması konusundaydı. Osmanlı Devleti'nin Rum ve Ermeni halkına karşı savaş sırasında yaptıkları bu eylemlerin arasında

83 Komisyon raporu daha sonra birçok defa yayımlanmıştır. Buradaki bilgiler ilgili rapordan alınmıştır. Bkz. "Commission on the Responsibility of the Authors of the War and on Enforcement of Penalties. Report", *The American Journal of International Law*, c. 14, 1920, New York, s. 95-155. Bundan sonra sadece Rapor olarak geçecek.

84 Rapor, s. 115.

tek tek sayıldı. Eylemler, "ilkel barbarizm" olarak tanımlandı ve terörist bir sistem tarafından planlandığı ve sonuna kadar uygulandığı söylendi. Bu suçların tasnif edilmesinde komisyon, eylemleri iki ayrı kategoride topladı. Birinci kategorideki suçlar, klasik anlamda savaş suçu olarak tasnif edilecek, bir devletin diğer devlet askerlerine ve işgal ettikleri bölgelerdeki diğer devlet mensuplarına (sivil halka) karşı işledikleri suçlardı. İkinci kategori ise, Almanya ve Türkiye'nin kendi egemenlik alanlarında kendi vatandaşlarına karşı işledikleri suçlardı. Özellikle Türklerin, Ermeni ve Rumlara karşı yaptığı katliam ve benzeri eylemler bu kategoride ele alınan eylemlerin başında geliyordu. Böylece komisyon ilk defa olarak "savaş suçu" ve "insanlık suçu" ayırımına gitti. Bu ayırım henüz teknik olarak hukuki terimlerde kendisini yeteri kadar ifade etmemiş bile olsa, ilerki yıllarda oluşacak hukuk ilkeleri bu ayırımın üzerine oturacaktı.

Komisyon çalışmalarında bir başka zorluk, yargılamaların hangi hukuk ilkelerine göre ve nasıl yapılması gerektiği noktasında çıktı. Esas alınan, 1907'de imzalanan Lahey Konvansiyonu'nda özellikle yargılamalar konusunda hiçbir prensip yer almıyordu. Ayrıca Konvansiyon, hükümetlerin kendi vatandaşlarına karşı işledikleri savaş suçlarını kapsayan herhangi bir hüküm de içermiyordu. Dolayısıyla, komisyonun 200 binin üstünde Ermeni'nin öldürülmüş olduğunu kabul etmekle birlikte, bunun cezai olarak kovuşturulup kovuşturulamıyacağı konusunda şüpheleri vardı. Ermeni Kıyımı uluslararası değil, Osmanlı hukukunun kapsamına giriyordu. Bu noktada komisyon üyeleri arasında tartışmalar oldu ve savaş suçlarında yeni bir kategorinin kabul edilmesi gerektiği söylendi. Çünkü her ne kadar bir devletin kendi vatandaşlarına yönelik eylemlerini suç sayan uluslararası bir hukuk yoksa da, bu eylemlerin, "insanlık hukuku ve ahlaki hukuka" aykırı olduğu çok açıktı. 1907 Lahey Konvansiyonu, savaş hukukunun olmadığı ve henüz kesin kuralların oluşmadığı durumlarda bile, "medeni halklar arasında var olan yerleşik adetlere, insanlık kanunlarına ve kamu vicda-

nının taleplerine" dayanılarak hareket edilebileceğini zaten karara bağlamış bulunuyordu.

Böylece İttihatçı önderlerin yargılanmasının Lahey Konvansiyonu'nun insanlık prensiplerine dayandırılarak yapılması karara bağladı. Ve "mevkileri ne kadar yüksek olursa olsun, rütbe ayırımı yapılmaksızın, devlet başkanları da dahil olmak üzere, savaş hukuk ve geleneklerine ya da insanlık hukukuna aykırı suçlardan dolayı suçlu bulunan düşman ülkelerden herkes cezai yargılanmaya tabidirler"⁸⁵ denildi.

Suçluların belirlenmesi ve suçların tasnifi konusunda komisyon üyeleri arasında bir ayrılık söz konusu olmadı ama savaş suçlularının uluslararası bir mahkemede yargılanması konusunda komisyon içinde büyük görüş ayrılıkları ortaya çıktı. Savaş suçlularının moral olarak suçlanması ve yargılanması gerektiğine ilişkin herhangi bir düşünce farkı yoktu. Sorun bütünüyle uluslararası veya İtilaf güçlerinden oluşan bir mahkemenin oluşup oluşmaması ve böylesi bir mahkemenin yetkilerine ilişkin bir tartışmaydı. Amerikan delegesi Lansing, savaş suçlularının, uluslararası hukuk kurallarına göre değil, sadece ilgili ülkelerin hukukuna göre yargılanabilecekleri fikrini savundu. Ayrıca Amerikalılar, Fransa ve İngiltere tarafından, Kayser'in, I. Napolyon'a benzer biçimde cezalandırılmasına da karşı değildiler. Yalnız bunun şimdi yaratılacak bir uluslararası hukuk normu adına veya böyle bir mahkemece yapılmasına karşı çıkmaktaydılar.

Amerikan delegesinin önemli bir itiraz noktası "insanlık hukuku" kavramına yöneliktir. Çünkü böyle bir ceza hukuku kodu yoktur. Cezalandırma sadece yazılı hukuk ilkelerine göre yapılabilirdi. "insanlık hukuku", ülkeden ülkeye, toplumdan topluma değişen etik bir prensiptir ve hatta her savaşın bu prensibe karşı olduğu söylenebilir. Bu nedenle de etik bir prensibe göre cezai soruşturma yapmak mümkün değildi. Savaş suçlularının bu noktadan kalkarak yargılanmaları savunulamazdı.

Amerikan delegasyonu, bu itirazlarını Ermeni katliamları nedeniyle Türklerin "insanlık hukuku" ilkelerine göre yargılanması konusunda dile getirmişlerdi. Her ne kadar komisyon raporunda bu itiraz fazla dikkate alınmamışsa da, daha sonra yapılan anlaşmalarda, yapılan bu itiraz belirleyici olmuştur. Almanya ve diğer devletlerle yapılan anlaşmalarda artık "insanlık hukuku"na karşı suçlar ve "insanlık suçu" nedeniyle yargılanmak gibi ilkeler yer almamıştır. Fakat, göreceğimiz gibi Sevr Anlaşması'nın 230. maddesini bu konuda bir istisna saymak gerekecektir.

Önemli bir başka problem de bireylerin devletler adına işlenmiş suçlardan sorumlu tutulup tutulamayacağıydı. Çünkü Almanya özelinde Kayser kişisel olarak, Osmanlı Devleti özelinde de İttihatçı yöneticiler, Ermeni Kırımı'nın kişisel sorumluları olarak yargılanmak istenmektedirler. Ama bu mümkün değildi, çünkü, 1914'te yürürlükte olan Milletler Hukuku, bir devlet adına yapılmış politik eylemin cezai olarak kovuşturulabileceğine ilişkin hiçbir hüküm içermiyordu. Yapılabilecek şey, milletler hukukunun temel prensiplerine aykırı olduğu kabul edilen bu tür eylemleri cezai olarak kovuşturmayı imkân dahiline getirecek hukuki düzenlemeleri yapmaktı. Fakat, hiçbir yeni kanunun geçmişe şamil olamayacağı yolunda var olan pozitif hukuk kuralı böyle bir yolu kapatmaktaydı. Amerikalılar, gelecekte işlenecek benzeri suçların, milletler hukukuna göre suç teşkil etmesi ve bu suçu işleyenlerin yargılanması konusunda hiçbir tereddütleri olmadığını dile getirdiler. Sonuçta komisyon, 1907 Anlaşması'nın temel prensipleri ışığında yargılama yolunun açık olduğunu kabul etti. Tartışmalar Amerikalıların, komisyon kararına veto koymaları ile son buldu.

Komisyon raporu 29 Mart'ta hazırlandı ve konu en üst organ olan Onlar Konseyi'nde ele alındı. Tartışma burada da devam etti ve tüm Barış Görüşmeleri'nin dağılması tehlikesi ortaya çıktı. Sonuçta Amerika direncinden vazgeçti ve 9 Nisan 1919'da Wilson'un kendi hazırladığı bir öneriyle uluslararası bir

mahkemenin kurulması Paris Barış Konferansı üyelerince kabul edildi.⁸⁶ Yalnız Amerikan delegesinin talebi doğrultusunda suçlanan kişiler, "insanlığa karşı suçlar" kategorisinden değil, sadece "savaş hukukuna karşı işlenmiş suçlar"dan dolayı yargılanacaklardı. Ayrıca uluslararası bir mahkemeye de vurgu fazlaca yoktur. Ağırılık Müttefiklerin oluşturacağı askeri mahkemelere verilmiştir. Wilson'un kendisi de kabul edilen noktaların çok zayıf olduğunu ve uluslararası yargılama meselesini imkânsız hale soktuklarını kabul ediyordu.⁸⁷

İlgili ülkelerle yapılan anlaşmalara konuya ilişkin maddeler kondu. Bu maddelere göre, Müttefik güçler, savaş suçlularını uluslararası bir mahkemede yargılama hakkını kendilerinde saklı tuttular. Hem savaş suçu işleyen kişilerin hem de bu konuyla ilgili dokümanların Müttefik güçlere teslim edilmesi barış antlaşmasının maddeleri arasında yer aldı. Almanlarla yapılan Versailles (28 Haziran 1919) antlaşmasının 227-230. maddeleri, Osmanlı Devleti ile yapılan Sevr (10 Ağustos 1920) antlaşmasının 226-230. maddeleri ile savaş suçlularının yargılanması konusu düzenlendi.

Sevr'in ilgili maddeleri şöyledir: "(Mad. 226) Osmanlı Hükümeti, Müttefik Devletlere, savaş yasalarına ve yapılageliş (teamül) kurallarına aykırı eylemlerde bulunmakla suçlanan kişileri kendi askeri mahkemelerine verme hakkını tanır... (Mad. 227) Müttefik Devletlerden birinin uyruklarına karşı (suç sayılacak) eylemde bulunanlar, bu devletin askeri mahkemelerinde yargılanacaklardır. Müttefik Devletlerden birkaçının uyruklarına karşı (suç sayılacak bir) eylem işlemiş olanlar, ilgili devletlerin askeri mahkemeleri üyelerinden kurulu askeri mahkemelerde yargılanacaklardır... (Mad. 228) Osmanlı Hükümeti, suçlama konusu olan olayların tam bilinmesi, suçluların aranması ve sorumluluklarının kesinlikle saptanması için ortaya konulması gerekli görülebilecek, ne çeşit olursa olsun, bütün bilgileri ve

86 Fritz Dickmann, *age*, s. 40.

87 Christopher Simpson, *age*, s. 45.

belgeleri sağlamayı yükümlenir... (Mad. 230) Osmanlı Hükümeti, 1 Ağustos 1914 tarihinde Osmanlı İmparatorluğu'nun parçası bulunan herhangi bir toprak üzerinde, savaş durumu sırasında işlenen topluca öldürmelerden sorumlu olan, Müttefik Devletlerce istenen kişileri, kendilerine teslim etmeyi yükümlenir. Müttefik Devletler, bu nedenle suçlanan kişileri yargılamakla görevlendirilecek mahkemeyi göstermek hakkını saklı tutarlar ve Osmanlı Hükümeti bu mahkemeyi tanımayı yükümlenir. Uygun bir süre içinde, Milletler Cemiyeti, sözü edilen topluca öldürmeleri yargılamaya yetkili bir mahkeme kurarsa, Müttefik Devletler, sözü geçen sanıkları bu mahkemeye vermek haklarını saklı tutarlar ve Osmanlı Hükümeti bu mahkemeyi tanımayı da yükümlenir."⁸⁸

Bilindiği gibi bu maddelerin pratik hiçbir anlamı olmadı. Gerek İttifak güçlerinin kendi aralarındaki çıkar çatışmaları, gerekse Türk Ulusal Kurtuluş Savaşı, Sevr antlaşmasının "ölü doğmuş bir belge" olarak kalması sonucunu doğurdu.

2. İngiltere'nin Girişimleri

Kırım suçlularının yargılanması sadece Paris Barış Görüşmeleri'nin gündeminde değildir. Paris'te istediği sonucu elde edemeyeceğini fark eden İngiltere bu konuda bağımsız girişimlerde de bulunur. Hatta İngiltere'nin "baskı altında tutulan Ermeni ve Rumlar lehine" yaptığı müdahalenin, kendi öz menfaatleri ile çeliştiği, ama İngiltere'nin buna rağmen "azimle müdahalede bulunmaya" kararlı olduğu ve Türkler tarafından sürekli yapılan dostluk tekliflerini de sırf bu nedenle reddettiği dahi ileri sürülür.⁸⁹ İngiltere'nin konu üzerindeki hassasiyetinin nedeni bir tek 1915 yılında Müttefiklerle birlikte vermiş olduğu söz değildir. Bunun dışında, İngiltere'yi hassas olmaya iten başka nedenler de vardır.

⁸⁸ Seha L. Meray, Osman Olcay, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Çöküş Belgeleri*, Ankara, 1977, s. 113-114.

⁸⁹ G. Jäschke, *Kurtuluş Savaşı*, s. 221.

a. İngiliz Hassasiyetinin Nedenleri

İngiltere'nin konu üzerine ısrarla gitmesinin önemli bir nedeni kendisini Ermeniler karşısında suçlu hissetmesidir. 1878 Osmanlı-Rus savaşı ile Ermeniler aslında Rus egemenliğine geçmişlerdi. Ayastefanos Antlaşması'nın 16. Maddesi, Ermeni vilâyetlerinin reformlar sonuçlanıncaya kadar Rus egemenliğinde kalmasını öngörüyordu. İngilizler buna itiraz etmişler ve Berlin Antlaşması ile bu hükmü geçersiz kılmışlardı. Daha sonra ise Ermenilere yönelik önce 1894-96 katliamları gündeme geldi ve bunu 1915-17 Kırımı takip etti. İngilizler bu gelişmelerden kendilerini sorumlu tuttular. Llyod George, Ermeni halkının başına Kırım gibi bir felaketin gelmesinden ülkesinin de sorumlu olduğunu çok açık dile getirdi: "Bizim uğursuz müdahalemiz olmasaydı, Ermenilerin büyük çoğunluğu, 1878 San Stefano Antlaşması gereğince Rus bayrağının korunması altında olacaktı... Ermenistan bizim kurduğumuz zafer sunağında kurban edildi... Zavallı Ermeniler bir kez daha eski efendilerinin ökçesi altında kaldılar... (ve) Türklerin kötü yönetim sicilinde bile eş bulunmayan bu vahşet eylemiyle Ermeni nüfusu sayıca bir milyon azaltıldı. Bu tecavüzlerin gerçekleşmesindeki payımızı göz önünde tutuyor, elimize geçecek ilk fırsatta yaptığımız hatayı düzeltmek için ahlaki bir sorumluluk taşıyorduk... Bu nedenle Dünya Savaşı'nda Türkler bizi çatışmaya zorladıklarında ve bir ölüm kalım mücadelesi içinde Britanya'ya bilinçli olarak meydan okuduklarında, o amansız hatayı düzeltme fırsatının nihayet elimize geçmiş olduğunu anladık."⁹⁰

18 Kasım 1918 tarihinde Avam Kamarası'nda yapılan tartışmalar sırasında, İngiltere'nin suçluluğu açıkça dile getirilir: "Bu ülkenin Ermenistan'a borcu var. Çünkü hepsinden önemlisi, kırk yıl kadar önce Ermenistan'ın Rusya tarafından Türkiye'nin tiranlığından kurtarılmasına engel olduk. Eğer bunu yapmış olmasaydık, o zamandan beri çekilen bütün bu korkunç acılar olmazdı."⁹¹

90 D. Lloyd George, *Memoirs*, c. 2, s. 811.

91 Aktaran, V.N. Dadrian, *Ulusal ve Uluslararası...*, s. 139-40.

İngiltere'nin Kırım konusunda hassas olmasının ikinci önemli nedeni ülkede oluşan güçlü dayanışma hareketidir. Bu hareketin tarihi kökleri, Osmanlı İmparatorluğu'nda, 19. yüzyılın ikinci yarısında giderek artan Hristiyan katliamlarına ve buna duyulan tepkilere dayanır. Bu nedenle Ermeni Kırım haberi, büyük bir öfkeyle karşılanmış, zaten var olan antimüslüman tutumla da beslenerek, başta basın ve parlamento olmak üzere güçlü bir dayanışma hareketinin oluşmasına yol açmıştır.⁹² *Manchester Guardian* ve *Times* gazetelerinde 1916 sonunda peş peşe basılan bir makale İngiliz halkının konuya ilişkin duygularını özetler: "Ermenistan hakkında söylenecek bir söz kalıyor ki, İsa'nın doğumundan beri dünyanın görmediği en korkutucu zulmü gören bu ülkenin bütün halkı öldürülerek temizlenmiştir. Bu ülke bir daha ve hiçbir koşulda Türkiye'nin eline bırakılmamalıdır."⁹³ Gerek bir milyon dolayında Ermeninin katledilmesinden duyulan kısmi bir sorumluluk, gerekse tabandan gelen güçlü dayanışma hareketinin varlığı, İngiltere'nin bölgeye ilişkin yukarda aktardığımız sömürgeci çıkarları ile de çakışınca, İngilizler Kırım suçlularının üstüne gitmek konusunda diğer ülkelerden daha fazla kararlı davrandılar.

Tüm bu nedenlerden dolayı, Amiral Sir Arthur Somerset Gough Calthorpe 6 Kasım 1918'de ilk yüksek komiser tayin edildiği zaman Lord Balfour hemen o gün Savunma Bakanlığı'na "Barış akdedilinceye kadar Türklerden gelecek bütün misafirperverlik tekliflerinin tümünün reddinin ve Müttefik işgal kuvvetleriyle Türkler arasındaki münasebetlerin sıkı resmi mahiyetini muhafaza edecek surette tahdid edilmesi için sıkı emirler verilmesinin gerekli", olduğu yolunda talimat verdi.⁹⁴ Balfour, Türklere karşı en ufak bir umut verecek davranışta bulunulmamasını istiyordu.

92 Ayrıntılı bilgi için Bkz. Akaby Nassibian, *Britain and the Armenien Question 1915-1923*, Londra, 1984.

93 Richard G. Hovannisian, *The Allies and Armenia*, s. 147.

94 Gotthard Jäschke, *Kurtuluş Savaşı İle İlgili...*, s. 21.

Lord Balfour, bu talimatnameyi izah amacıyla Amiral Calthorp'a yolladığı 9 Kasım tarihli özel mektubunda Irak, Suriye ve Arabistan'da işgal edilen toprakların ilerde Osmanlı hâkimiyetine veya idaresine dönmeyeceği, bunun İngiliz siyasetinin değişmez parçası olduğu ve Türklerin barış koşullarından umut beklmelerine neden olacak davranışlardan uzak durulması gerektiği gibi noktalara değinir. Türkler'de mütareke koşullarının kendileri için olumlu olduğu yollu inancın yaygın olduğu, oysa onlara yenildiklerinin iyice hissettirilmesi gerektiğini hatırlatır.⁹⁵ Yukarda da aktardığımız gibi, İngilizler, kendilerine yapılan başvurularda, özellikle Kırım suçlularının yargılanması konusunda kesin kararlı olduklarını hatırlatırlar.

b. Soruşturmalar İçin İngilizlerin Ön Hazırlıkları

Mütarekenin ilk aylarıyla birlikte, İngiltere, savaş ve insanlık suçu işlediklerine inandıkları Osmanlı memurlarını tutuklamaya başlar. İngilizlerin dikkati başlangıçta cephe komutanlarına dönüktür. Cephedeki komutanlar kaçak İttihatçılardan ve Kırım suçlularından daha önemli sayılıyor gibidir. Nitekim, 5 Şubat 1919'da, kimlerin hangi kriterlere göre tutuklanacaklarına ilişkin gönderilen ilk talimatta, ilk dört madde savaş ve özellikle de mütareke sonrası Türk komutanlarının davranışlarıyla ilgilidir. Kasım ve Aralık (1918) aylarında bunların görevden alınmaları yönünde Osmanlı yönetimi üzerinde baskılarda bulunulur. 3 Ocak 1919'da İngiliz Savunma Bakanlığı, İstanbul, Bağdat ve Kahire'deki İngiliz Başkumandanlarına uzunca bir şifreli tel çekerek, Türk Ordu birliklerinin gıda stoklarının Ermeni malı olduğunu söyler ve bunları taşıyan Türk komutanlarının tutuklanması gerektiğini belirtir. 15 Ocak 1919'da ikinci bir şifre telgrafla dokuz Türk komutanının adları verilerek bunların cezalandırılmak üzere yakalanmaları istenir.⁹⁶

⁹⁵ *age*, s. 21.

⁹⁶ FO 371/4173/45590, Savunma Bakanlığı'ndan İstanbul, Kahire ve Bağdat başkonsolosluklarına. Bilal Şimşir, *Malta Sürgünleri*, s. 289.

İlk yakalanan subay Kafkas Ordusu'ndan Albay Ali Rıfat Bey'dir. Ocak'ta tutuklanır ve yargılanmak üzere Batum'a gönderilir. Bunu diğer bazı subayların tutuklanması izler. Malta'ya ilk sürgün edilen de 6. Ordu Komutanı, Ali İhsan Sabis'tir. 7 Ocak'ta İngiliz Yüksek Komiseri Osmanlı Dışişleri Bakanı ile görüşür ve Türk "savaş suçlularının" cezalandırılmalarını ister, "iyi niyet yetmez sonuç bekliyoruz", denir.⁹⁷

İngilizler, doğrudan Ermeni Kırımı suçlularının kovuşturulmasına Ocak ayında başlarlar. İstanbul'daki Yüksek Komiserlik, Londra'ya, "Ermenilere karşı davranışların ise her zamanki gibi aşırı saldırgan olduğunu" bildirir ve İstanbul Hükümeti'nden, aleyhinde delil bulunduğu sanılan kimselerin hemen yakalanıp Müttefik askeri makamlarına teslimini isteme yetkisinin Yüksek Komiserliğe verilmesini teklif eder.⁹⁸ Fakat aynı yazıda, "cezalandırılması gereken herkesi yakalamak çok büyük bir iştir", denerek bunun imkânsızlığı boyutuna dikkat çekilir. Ama önemli olan, Türkleri "yıldıрма", "Ermenilere saygı gösterme" ve "Mütarekenin uygulanmasını kolaylaştırma" ve Türklere "yenilmiş olduklarını en iyi biçimde anlatmak(tır)", denir.⁹⁹

İngilizler, tutuklanmasını istedikleri suçluların yakalanması için Osmanlı Hükümeti nezdinde girişimde bulunurlar. İngiliz Yüksek Komiseri Calthorpe, Türk Dışişleri Bakanı'na, "Majestelerinin Hükümeti, Ermeni kıyımından sorumlu olanlara hak ettikleri cezaların verilmesi konusunda karardır",¹⁰⁰ der. On gün sonra bu girişimin sonucunu Londra'ya şöyle bildiriyordu: "Sultan arzu ettiğimiz her bir şahsın cezalandırılmalarına hazır olduğunu; yalnız geniş ölçüde bir harekete geçildiği takdirde bunun bir ihtilali kamçılayacağından korktuğunu,

97 FO 371/4172/12905, No.34/1335, Calthorpe'tan 7 Ocak 1919 tarihli şifreli tel. Bilal Şimşir, *age*, s. 44.

98 FO 371/4175/170560, Amiral Calthorpe'un 2 Ocak 1919 tarihli yazısı. Bilal Şimşir, *age*, s. 27.

99 *age*, s. 28.

100 FO 371/4174/18377, dosya 334.

kendisinin tahtından atılacağı ve belki de öldürüleceğini... Sert hareket etmesi halinde Müttefiklerin şahsı için yardımlarını hesap edip edemeyeceğini bilmek istediğini beyan etti."¹⁰¹

23 Ocak 1919 günü, Dışişleri, Milli Savunma ve Donanma Bakanlıkları temsilcileri Türk savaş suçluları konusunda izlenecek politikayı belirlemek amacıyla Londra'da bir toplantı yaparlar. Toplantıda Türklerin hangi suçlara göre ve nasıl cezalandırılmaları gerektiği hususuna açıklık getirilir. Buna göre 7 ayrı suç kategorisi tesbit edilir. Alınan kararlar bazı değişikliklerle, 5 Şubat'ta bir talimat olarak İstanbul'a bildirilir. Sayılan nedenlere dayanarak tutuklamalar yapılması ve tutuklananların İngilizlere veya en yakın Müttefik güçlere teslim edilmeleri için derhal teşebbüse geçmeleri hususunda Türk Hükümeti'ne talimat verilmesi İstanbul İngiliz Yüksek Komiserliği'nden istenir.¹⁰² Talimat bundan sonraki İngiliz faaliyetlerine temel oluşturacaktır.

5 Şubat talimatında ifade edilen suç kategorileri şunlardır: "1- Mütareke hükümlerine uymada kusurda bulunmak; 2- Bu hükümlerin ifasına mani olmak; 3- Britanyalı amir ve subaylara hakaret etmek; 4- Esirlere kötü muamele etmek; 5- Gerek Türkiye'de ve gerekse Azerbaycan'da (Maverâ-yı Kafkas) Ermeni veya diğer ırklara mensup tebaaya karşı zorbalık etmek; 6- Emlâkın yağmasına ve yok edilmesine katılmak; 7- Savaş yasalarıyla törelerini çiğnemek."¹⁰³ Talimatta ayrıca, İngiliz işgal bölgelerinde (Kafkasya, Irak ve Suriye), "harp kanun ve usullerine karşı vesair gûna hususlarda suç işleyen Türklerin muhakemeleri için askeri mahkemeler(in) teşkil edildiği", bildirilmektedir.¹⁰⁴

Fakat asıl sorun tutuklama ve yargılamaların hangi merci

101 Amiral Calthorpe'un 10. 1. 1919 tarihli raporu. Gotthard Jäschke, *Kurtuluş Savaşı*, s. 174.

102 FO 371/4172, Dışişlerinden Calthorpe'a şifre tel, Londra 5. 2. 1919, No. 233. G. Jäschke, *age*, s. 175.

103 G. Jäschke, *age*, s. 175; B. Şimşir, *age*, s. 38.

104 Jäschke, *age*, s. 175; B. Şimşir, *age*, s. 38.

tarafından yapılacağı noktasında çıkacaktır. İngiltere, Müttefiklerin işgal bölgeleri dışında kalan Osmanlı topraklarında bulunan suçluların, "Türk makamları tarafından muhakeme ve tecziye edilmelerini kabul edilemez", bulmaktadır. Bu nedenle yukardaki suçlarla suçlananların, "Malta'da tevkif kampına götürülmek, Müttefiklerin bunlar hakkında sonradan verecekleri karara uygun olarak muhakeme ve tecziyeleri yapılmak üzere", kendilerine teslim edilmelerini istemektedir.¹⁰⁵ Fakat Fransızlar bu konuda farklı düşünmektedirler ve bu arada bir sorun olur.

İngilizler, Fransızların farklı tutumuna fazla önem vermeden faaliyetlerine devam ederler. 23 Ocak toplantısı ışığında Savunma Bakanlığı, başkomutanlıklara yazdığı bir yazı ile askeri mahkemelerin hemen işe koyulması ve suçlu Türklerin yargılanmaya başlanması talimatını verir.¹⁰⁶ Ocak 1919'dan itibaren Türk subayları yakalanarak işgal bölgelerinde kurulmuş Divan-ı Harplerde yargılanmak üzere ilgili yerlere gönderilirler. Bu uygulama Türk subaylarının büyük tepkilerine yol açar. Bazı ordu komutanları hükümet nezdinde girişimde bulunarak, "direniş" önerisinde bulunurlar. Özellikle yabancı mahkemeler önünde yargılanmak, "onur kırıcı" olarak kabul edilir. "Eğer bir yabancı hükümet tümen komutanlarımızı... böyle rastgele tutuklarsa ve buna karşı devletin hiçbir hakkı ve savunacak sözü olmazsa o zaman halimiz nereye varır? Tutuklamak, cezalandırmak gerekiyorsa bunları hükümetimiz tutuklayıp cezalandırsın. Bir Osmanlı tümen komutanı, dünyada görülmüş, işitilmiş hangi kanun, hangi mantık gereğince bir İngiliz harp divanında yargılanabilir?"¹⁰⁷

İngilizlerin bu girişimleri Fransızların da itirazıyla karşılaşır. İstanbul henüz resmen işgal edilmiş değildir. İşgal edilmeyen bölgelerde hukuk açısından Osmanlı devleti egemendir ve onun hukuku geçerlidir. Dolayısıyla suçlu bile olsalar işgal edil-

105 G. Jäschke, *age*, s. 175.

106 FO 371/4172/26088, Savunma Bakanlığı'ndan İstanbul, Kahire ve Bağdat Başkomutanlarına şifre tel, No. 74483, aktaran B. Şimşir, *age*, s. 204.

107 B. Şimşir, *age*, s. 30-31.

meyen bölge halkı üzerinde İngilizlerin yargı yetkisine sahip olması imkânsızdı. Fransız İşgal Kuvvetleri Komutanı Franchet d'Esperey 11 Şubat'ta Calthorpe'a suçluların cezalandırılmaları hususunda kendileriyle mutabık bulunduğunu ve fakat "Osmanlı İmparatorluğu'nun, işgal altında bulunmayan kısımlarında suçluları meydana çıkarmak, onlara karşı dava açmak ve tecziyelerini sağlamak, pek tabii olarak Müttefik askeri makamlarının tam ve kâmil nezaret ve kontrolü altında olmak şartıyla, bizzat Türk makamlarına ait ve raci olduğunu", bildirir. Ve kendi düşüncesi doğrultusunda, İngilizlere haber vermeden Sadrazam'a tutuklanmasını istediği, içlerinde eski sadrazam Sait Halim Paşa'nın da olduğu 12 kişilik bir liste verir.¹⁰⁸ Fakat Sadrazam Tevfik Paşa bu listeyi hasıraltı edecek ve verilen listeden hiç kimseyi tutuklamayacaktır.¹⁰⁹

Sorun Paris'te de tartışılır ve Fransız hükümeti kendi komutanının fikrine katılır. Şubat 1919'da, İngilizlerin 5 Şubat talimatı ile ilgili olarak şu açıklama yapılır: "Suçluların tabiatıyla bu gibi davalar için yetkili olmayan bir divan tarafından muhakeme edilmek üzere Türkiye'nin dışına gönderilmesi... bir nevi intikam alma intibahı uyandırma tehlikesi arz edeceğinden ve bazı Türk memurlarının, bu fiillerinden hâşâ sıyrılmamakla beraber, bilâkis halkın sevgisini kendilerine daha çok çekmeleri neticesini de verebileceğinden dolayı, yapılması münasip değildir."¹¹⁰

Nitekim, Osmanlı Hükümeti de bu yargılamaları protesto eden notalar verir. "Osmanlı subayının yabancı bir harp divanında yargılanması, yerleşik hukuk kurallarına aykırıdır."¹¹¹ Notaya karşılık verilmez; bunu ilerde verilecek diğer notalar takip edecektir. İngilizler karşısında bir sonuç elde edemeyen Osmanlı Hükümeti, bu sefer onlar tarafından tutuklanıp, teslim edilmesi istenen kişileri teslim etmemek yolunu tutar. İngilizle-

108 G. Jäschke, *age*, s. 175-176; B. Şimşir, *age*, s. 41.

109 B. Şimşir, *age*, s. 74.

110 G. Jäschke, *age*, s. 176.

111 FO 371/4174/102553, 25. 2. 1919 tarihli Nota.

rin, Şubat başında, "harp esirlerine kötü muamele ve eziyette bulunmakla ilgili 23 kişinin Britanya askeri makamlarına teslimi" isteği, bunun "doğrudan doğruya hükümlerlik hakkına muhalif" olduğu gerekçesiyle reddedilir.

Dışişleri Bakanlığı tarafından İngilizlere, 16 Şubat 1919'da verilen cevapta, "uluslararası hukukun her devlete kendi toprakları üzerinde kendi vatandaşları tarafından işlenmiş suçlar ve kötü davranışları kendi mahkemelerinde yargılama hakkı verdiği göz önünde bulundurulursa, bu talebin ülkenin egemenlik haklarıyla doğrudan çatıştığı" fikri dile getirilir. Ayrıca şu görüş ileri sürülür: "Osmanlı İmparatorluğu ile bir Mütareke yapan Britanya Majesteleri Devleti, Osmanlı İmparatorluğu'nu da *de facto* ve *de iure* olarak egemen bir devlet olarak tanımıştır. İmparatorluk Hükümeti'nin, egemenliğinde içkin ilkeleri özgürce kullanma konusunda her türlü ayrıcalığa sahip olduğu da itiraz edilmeyecek kadar açıktır."¹¹²

Türk Dışişleri, karşı teklif olarak, İngilizlerin ellerindeki bilgileri Osmanlı makamlarına vermelerini ve suçluların Osmanlı Mahkemelerinde yargılanmalarını önerir. Fakat, gerek Fransa'nın itirazları gerekse Osmanlı Hükümeti'nin direnmesine rağmen İngiliz Hükümeti 5 Şubat talimatının, Osmanlı Hükümeti'ne resmen verilmesinde ısrarlıdır. Fransızların itirazlarına rağmen Nota, 5 Mart'ta Sadrazam Damat Ferit'e verilir ve sultanın, "istediğiniz herhangi birini tevkife hazırım" sözü hatırlatılır. Nota üzerine Osmanlı Hükümeti, 9 Mart'ta, 22 İttihat Terakki üyesini tevkif eder ama tutukluları İngilizlere teslim etmemekte ısrarlıdır. Bunun üzerine Yüksek Komiserlik Londra'ya şu teklifte bulunur: "Bunların bize teslim edilmeleri hususunda fazla ısrarda bulunmakla, korkarım ki istekli yörük at fazla yorularak zıncı diye durmasın! Böyle yapacak olursam yeni kabine, durumunu imkânsızlık içinde görür ve daha iyi, da-

112 FO 608/244/3749 dosya 315 Amiral Webb'in 19 Şubat 1919 tarihli yazısı. Türk Dışişleri'nin yanıtı Fransızca tam metin olarak FO 608/247/4222, dosya 177 içindedir.

ha dürüst bir kabine ümidi kalmaz. Teklif ediyorum: Şimdilik... tevkif edilenlerin emin bir yerde muhafaza altında tutulmalarıyla yetinelim."¹¹³ Dışişleri bu isteğe uyarak, "Fransızların ikna edilip edilmedikleri anlaşıldıktan sonra bu konuda yeniden harekete geç(me)" kararı alır.¹¹⁴

Gerek suçlu görülenlerin suç derecelerinin çok değişik olması, gerekse Ermeni Kırımı'na ilişkin delil bulmanın çok zor olması zaten hızlı bir yargılamayı imkânsız kılmaktadır. Ayrıca Paris Görüşmeleri'nde yargılanmaların hangi hukuki çerçevede yapılacağı konusunda henüz bir karara varılmış da değildir. Bu nedenle İngiliz Yüksek Komiserliği, "hiç acele etmeyerek yavaş hareket etme(yi)" daha emin bulmaktadır. Bunun için, "tutuklanan şahısların teslim edilmeleri yerine tevkiflere devam edilmesi" teklif edilir.¹¹⁵ Hazırlanan listelerin Osmanlı Hükümeti'ne verilmesi ve tutuklanmalarının sağlanarak, Osmanlı yargı organlarınca yargılanması ile yetinilir.

c. Yargılanmaların Nerede ve Nasıl Yapılacağı Sorunu

Osmanlı Hükümeti Divan-ı Harpleri oluşturmuş ve yargılamalar başlamıştır. Fakat sorun Müttefikler açısından henüz aydınlığa kavuşmuş değildir. İngilizler hiçbir biçimde Türk makamlarına güvenmemektedirler. Paris Barış Görüşmeleri'nde savaş ve Kırım suçlularının nasıl yargılanacakları konusu tartışılmaya devam ederken, Osmanlı Hükümeti'nin de bu konuda bazı girişimleri olur.

Tevfik Paşa kabinesi, Şubat 1919 sonlarına doğru, Danimarka, İsveç, İsviçre, Hollanda ve İspanya hükümetlerine başvurur. Yapılan başvuruda, "Ermeni meselesi nasıl halledilebilir?" sorusu sorulur ve, "Doğu illerimizde kanlı hadiselerin tahkiki, gerek Müslüman suçlulara gerekse Ermeni komitelerine düşecek sorumluluk payının meydana çıkarılması için, İspanya,

113 G. Jäschke, *age*, s. 177.

114 FO 371/4172/29167 dosya 364, aktaran, B. Şimşir, *age*, s. 56.

115 G. Jäschke, *age*, s. 177-178.

İsviçre, Danimarka, Hollanda ve İsveç hükümetleri delegelerinden tarafsız bir heyetin seçilmesi", ¹¹⁶ teklif edilir. İstanbul Danimarka elçiliğine verilen notada şöyle denir: "Osmanlı Hükümeti savaş sırasında gerek Müslüman, gerek Müslüman olmayan Osmanlı yurttaşlarının sürülmelerinden sorumlu olanlar hakkında adli kovuşturma açmış bulunmaktadır... Suçluları ortaya çıkarmak üzere, hem İstanbul'da, hem de illerde Soruşturma Komisyonları kurulmuştur... Bu sorunu yüksek hakkaniyet ve tarafsızlık espirisiyle aydınlatabilmek için Osmanlı Hükümeti adı geçen Soruşturma Komisyonları üyeliklerine tarafsız ülkeler yargıçları arasından seçilecek yabancı üyeler katmaya karar vermiştir."¹¹⁷ Danimarka'dan istenen bu komisyonlara iki yargıç atamasıdır. Böylece beş tarafsız ülkeden Kırım konusunda soruşturmalar yapmak üzere 10 yargıç istenmiştir. Bu girişim İngilizlerce engellenir. Çünkü konu hakkında nihai karar Paris'te verilecektir.

Uluslararası bir mahkeme kurulması fikri Paris Barış Görüşmeleri'nin başlamasıyla birlikte gündemdedir ve üzerinde tartışılmaktadır. Fakat gördüğümüz gibi İngiltere buradan çıkacak kararı beklemeyi doğru bulmamaktadır. 23 Ocak toplantısında belirlenen ilkeler doğrultusunda tutuklama ve yargılamalarda bulunmak üzere harekete geçilir. Fakat hangi sanıkların bu askeri mahkemelerde yargılanacakları, hangilerinin uluslararası bir mahkemede yargılanmak üzere Malta'ya sürülecekleri konusu açıklığa kavuşturulmuş değildir. Konuyu açığa kavuşturmak amacıyla, 2 Nisan 1919'da İngiliz Dışişleri Bakanlığı, Paris Barış Görüşmeleri'nde bulunan Mr. Balfour'a uzunca bir yazı yazar ve savaş ve Ermeni Kırımı suçlusu Türklerin İngiliz

116 Tarık Mümtaz Göztepe, *Sultan Vahdettin Miitareke Gayyasında*, İstanbul, 1969, s. 103-105. "Tarafsız Hukukçuların iştiraklerinin sağlanması hususunda İsveç, Hollanda, İspanya, Danimarka hükümetlerine verilen nota" başlığı ile bu karar, *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler, 1915-1920*, s. 195'te, Belge No: 223, BOA. HR. MÜ, 43/17 kaydıyla belirtilmiş fakat Nota'nın metni yayımlanmamıştır.

117 B. Şimşir, *age*, s. 60.

askeri mahkemelerinde yargılanamayacaklarını bildirir. Bunları yargılamak için uluslararası bir mahkemenin kurulmasının gerekliliğine işaret edilir. Gerek böyle bir mahkemenin kurulması, gerek tutukluların Malta'ya sürülmesi konusunda Barış Konferansı'nun tez elden karar vermesi istenir.¹¹⁸

Fakat Barış Konferansı henüz bir karar verememiştir. Bu nedenle İngilizler sorunu bir anlamda kendi başlarına halletmek zorundadırlar. İngilizler yargılamaların sadece Osmanlı hukukuna göre yapılmasına kesinlikle karşıdırlar. Şubat 1919'da aralarında Savunma Bakanlığı'nun ve Dışişleri'nin de olduğu çeşitli bakanlıklar arasında yapılan, yukarda sözünü ettiğimiz konuya ilişkin toplantıda, "askeri mahkemeler tarafından tam anlamıyla yargılanamayacakları için, bu tür suçluların cezalandırılmak üzere yargılanmaları konusunun Türk yetkililerine bırakılması arzu edilemez",¹¹⁹ şeklinde bir karar alınır.

Fakat diğer taraftan Kırım suçlarına ilişkin yargılamaların İngiliz mahkemelerince yapılması fikri de benimsenmez. Uluslararası bir mahkemede yapılacak yargılamaları beklemenin yanı sıra açıklığa kavuşturulması gereken önemli bir hukuki sorun da, İşgal bölgelerindeki İngiliz mahkemelerin yetkileri ve bu tür davalara bakıp bakamayacakları sorunuydu. Mayıs ayında yapılan çeşitli görüşmelerde, "Pek çok Britanyalı hukukçu, işgal edilmiş mıntikalardaki Britanya askeri mahkemelerinin Türk suçluları 'Genel Savaş Hukuku'na uygun olarak yargılaması ve cezalandırması için ısrar etti. 'Genel Savaş Hukuku'nun savaş yasalarının ve kurallarının ihlalinin kapsadığı öne sürüldü."¹²⁰

Bu konuda önemli bir gelişme de Damat Ferit Paşa'nın işbaşına gelmesiyle olur. Yukarda da değindiğimiz gibi özellikle Türk subaylarının İngiliz harp divanlarında yargılanması Os-

118 FO 371/4173/47590, İngiliz Dışişleri'nin Mr. Balfour'a 2.4.1919 tarihli yazısı, B. Şimşir, *age*, s. 210.

119 FO 608/244/3700 dosya 3112.

120 V. N. Dadrian, *Ulusal ve Uluslararası...*, s. 66.

manlı hükümetlerinin sürekli protestolarının konusu olmuştu. 25 Şubat ve 19 Mayıs 1919 tarihlerinde Türk Dışışleri, bir Osmanlı subayının yabancı bir harp divanında yargılanmasının yerleşik hukuk kurallarına aykırı olduğu yolunda protesto notaları verir. Fakat bunlar karşılıksız kalmıştır. Damat Ferit 12 Haziran'da İngiliz Yüksek Komiserliği'ne bir nota daha verir. Notada, Türk subaylarının, Türk askeri yargısı dışında yargılanmasının, uluslararası yasalara ve mütareke anlaşmalarına aykırı olduğunu söyleyen Damat Ferit, İstanbul'da bir Türk-İngiliz karma sıkıyönetim mahkemesi kurulması önerisinde bulunur. İngilizler bu ödüne de pek sıcak bakmazlar ve reddederek.¹²¹

İngiliz Dışışleri Bakanlığı konunun açıklığa kavuşması için 10 Temmuz 1919'da ayrıntılı bir soruşturma başlatır ve çeşitli dairelerden fikir sorulur. Başsavcılığa yazılan yazıda önemli olan husus, "Türk Hükümeti'ne karşı izlenen tutum ile Alman Hükümeti'ne karşı izlenen tutum arasında bir benzerlik kurulum(yacağı)" fikriydi. Daha sonra ise, başta Ocak toplantısında kararlaştırılmış olan yedi ayrı suç kategorisine girenlerin yargılanma ve cezalandırılmalarında hukuksal engel olup olmadığı, hangi suçların askeri mahkemelerde görülmesi, hangi suçların Uluslararası Mahkemeye devredilmesi de dahil olmak üzere, cevaplanması arzusu ile bir dizi soru sıralanır.¹²²

Başsavcılık, buna cevaben 7 Ağustos 1919 tarihinden, çeşitli alternatifleri ve hukuksal sonuçlarını açıklayan bir rapor hazırlar. Raporda, "İşgal altındaki bölgelerde Britanya askeri mahkemelerinin, "Britanya Hükümeti'nin onayına sahip olması halinde", bu davalara bakabilecekleri savunulur. Hukukçulara göre, mesele, iç hukuk çerçevesine değil, savaş töre ve kuralları çerçevesine girer.¹²³ Ek olarak bu tür mahkemelerin, işgal alan-

121 FO 371/4174/102553 Amiral Webb'ten Osmanlı Hariciyesi'ne Nota, İstanbul 26.6.1919, No: R/1956, aktaran B. Şimşir, *age*, s. 206.

122 FO 371/4174/129560, dosya 43031. Dışışleri Bakanlığı'nın Soruşturması, Dışışleri Bakan Yardımcısı J. A. C. Tilley tarafından başlatıldı.

123 FO 371/4174/129560, Folio 43031 (B. Şimşir, *age*, s. 212).

ları dışında işlenmiş suçlardan ötürü yakalanacak kişileri ise ancak, Türk hükümetinin rızası varsa yargılayabilecekleri bildirilir.¹²⁴

Başsavcılık, Ermeni katliamı sanıklarının yargılanması meselesinin, "Barış Antlaşmasının şartları gereği" ele alınmasının tercih edilebilir olduğunu söyler. Fakat bu suçluların yargılanmaya kadar göz altında tutulmalarında herhangi bir hukuki sakınca yoktur. Çünkü bu bir devlet uygulaması olup, uygunluğu bir hukuk mahkemesince sorgulanamaz. Türk Hükümetinin kendi suçlularını yargılamadaki isteksizliğini bilen hâkimler, " (Türk ceza işlemlerini) fesheden bir hükmün konmasının 'pratik ve arzu edilir' bir şey olacağı" sonucuna vardılar.¹²⁵ İngiliz Harbiye Nezareti, başsavcılığın tavsiyesi doğrultusunda hareket eder. 17 Aralık 1919'da İstanbul, Kahire, Bağdat Başkumandanlıklarına verilen talimatla, söz konusu suçlar işgal bölgelerinde işlenmişse, bu bölgedeki askeri mahkemelerin olayları soruşturmakla yetkili olduğunu bildirir. Örneğin, Batum askeri mahkemesine yollanan bir yazıda kendilerinin üç suçtan sanık kişileri yargılayabilecekleri bildirilir: "1- Mütareke hükümlerine uymakta kusur edenler; 2- Mütarekenin uygulanmasına engel olanlar; 3- İngiliz subaylarına hakaret edenler."¹²⁶ Mahkeme bu suçlarla eğer bunlar kendi bölgesinde işlenmişse ilgilenebilecektir. Diğer suçlular, "milletlerarası bir mahkemede muhakemelerini beklemek üzere Malta'ya gönderileceklerdi."¹²⁷

Malta sürgünleri sorunu ise bu dönem içinde güçlenen Ankara Hükümeti ile İngilizler arasındaki bir sorun haline gelecektir. Bu konuyu aşağıda ele alacağız. Şimdi Osmanlı Hükümeti'nin savaş ve Kırım suçlularının tutuklanması ve yargılanması konusundaki girişimlerinin ayrıntılı hikâyesini ele alabiliriz.

124 *age.*

125 *age.*

126 B. Şimşir, *age*, s. 207.

127 G. Jäschke, *Kurtuluş Savaşı*, s. 182.

III- OSMANLI HÜKÜMETLERİNİN GİRİŞİMLERİ

Savaşın kaybedildiği belli olunca Talât Paşa kabinesi, 8 Ekim 1918'de istifa etti. Fakat İttihatçılar, yerlerine kimin geçeceğini de belirlemek istiyorlardı. "Talât Paşa çekilmeye karar vermişti. Yalnız çekilirken hükümeti vatanperverliğine itimat edilir bir heyete bırakmak istiyordu."¹²⁸ Ama asıl korktukları ise Ermeni Tehciri Meselesi'nin hesabının sorulmasıydı. Daha sonra yurtdışına kaçmalarının asıl nedeni de budur. 1926 yılında, İzmir Suikasti nedeniyle Ankara İstiklâl Mahkemesi'nde yapılan yargılamalarda, sanıklardan M. Şükrü ve Dr. Nazım, İttihatçı önderlerin firarlarında Ermeni sorununun belirleyici olduğunu söylerler.¹²⁹ Mithat Şükrü anılarında, kendisinin Ermeni tehciri ile bir alâkası olmadığı için İstanbul'da kalmasına karar verildiğini tekrar eder.¹³⁰

Bu nedenle yeni kabineyi kimlerin kuracağı konusunda yoğun pazarlıklar yapılır. İttihatçılar önemli miktarda kendilerinden insanın yeni kabinede görev almasını şart koşarlar.¹³¹ Sonunda bizzat Talât Paşa'nın girişimleriyle Ahmet İzzet Paşa'ya yeni hükümeti kurma görevi verilir. Ahmet İzzet Paşa, anılarında, sadrazamlığının İttihatçıların girişimi ile olduğu yolundaki iddialar için, "asılsız, maksatlı ve hayal ürünüdür", der.¹³² Oysa 1926 Ankara İstiklâl Mahkemesi'nde görülen, İzmir Suikasti davasında, sanıklar, Talât'ın Ahmet İzzet'le görüştüğünü ve onun Talât tarafından seçildiğini aktarırlar.¹³³ Ünlü şair Yahya Kemal de, anılarında, Dr. Nâzım'ın kendisine, "Evet, doğrudur, İzzet Paşa Kabine'sini Talât teşkil etti, ayol, İzzet Paşa'nun becereceği iş mi? Gelip Talât'a yalvardı", dediğini aktarır.¹³⁴ Ahmet İzzet

128 Halil Menteşe'nin Anıları, s. 232.

129 1926 Ankara İstiklâl Mahkemesi, s. 18, 57.

130 M. Şükrü Bleda, İmparatorluğun Çöküşü, İstanbul, 1979, s. 123-125.

131 Kabinenin oluşturulması sırasındaki gelişmeler için Bkz. Selahattin Tansel, age, c. I, s. 22-23.

132 Ahmet İzzet Paşa, Feryadım, İstanbul, 1993, c. II, s. 14.

133 1926 Ankara İstiklâl Mahkemesi, s. 17.

134 Yahya Kemal, Çocukluğum, Gençliğim..., s. 140.

Paşa kabinesi, 14 Ekim'de kurulur ve ilk iş olarak silah bırakışması koşulları üzerine İngilizlerle görüşmelere başlar. 30 Ekim 1918'de Mondros'ta İngilizlerle silah bırakışması anlaşması imzalanır. Anlaşmanın bir metni 7 Kasım'da Almanlara da verilir ve savaş öncesi yapılan ittifakın sona erdiği ilan edilmiş olur. Mondros müterakesinin, böylesi bir anlaşmadan beklenen normal hükümleri dışında, en önemli maddeleri şunlardı: "Madde 7- Müttefikler emniyetlerini tehdit edecek vaziyet zuhurunda herhangi bir stratejik noktayı işgal hakkını haiz olacaklardır. Madde 24- Vilayât-i sitte (altı vilâyet) de iğtişâş zuhurunda mezkûr vilâyetlerin herhangi bir kısmının işgali hakkını İtilaf devletleri muhafaza ederler."¹³⁵ Bu anlaşma hükümlerine göre, Müttefik güçler kendileri için önemli gördükleri yerleri işgal hakkını elde etmiş bulunuyorlardı.

Antlaşma Türk kamuoyuna neredeyse bir zafer gibi sunulur. Antlaşmayı imzalayan Bahriye Nazırı Rauf Bey (Orbay), verdiği demeçte; "devletimizin istiklâli, saltanatımızın hukuku temamiyle kurtarılmıştır. Bu mütareke galip ile mağlup arasında yapılmış bir mütareke değil savaş halinden çıkmak isteyen denk iki kuvvetin aralarındaki düşmanlığı durdurmaları hali gibi bir şeydir", diyerek, İstanbul'a tek bir düşman askerinin çıkmayacağını, Adana'nın işgal edilmeyeceğini eklemeyi de unutmaz.¹³⁶ Fakat bu demeci takip eden günlerde İstanbul'a asker çıkartılacak ve işgaller bir birini takip edecektir. Aslında Müttefiklerin Türkiye'nin taksimine yönelik planları olduğunun Türk tarafınca da biliniyor olması gerekiyordu. İlgili gizli belgeler Bolşevik Hükümet tarafından yayımlanmış bulunuyordu.

Mondros antlaşmasını takiben, 7 Kasım 1918'de İstanbul'a ilk defa iki İngiliz subayı geldi. Bunu 8 Kasım'da 4 Fransız subayı, 10 Kasım'da İki İngiliz ve bir Fransız Generali takip etti. 12 Kasım'da bir Fransız tugayı getirildi. 13 Kasım ise ilan edil-

¹³⁵ Genelkurmay Başkanlığı, *Türk İstiklal Harbi Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı*, Ankara, 1992, s. 47,49.

¹³⁶ Selahattin Tansel, *age*, c. I, s. 32.

memiş bir işgal idi. 22 İngiliz, 12 Fransız, 17 İtalyan, 4 Yunan savaş gemisinden kurulu bir donanma Dolmabahçe önünde demirledi.¹³⁷ 8 Şubat 1919'da ise Fransız Generalin işgal töreni yaşandı. General, Beyoğlu'na doğru, Fatih Sultan'ı taklit ederek beyaz atıyla resmi geçit düzenleyecektir.

İtilaf güçleri 24 Mayıs 1915'te yaptıkları açıklamaları ile İttihatçıları yargılayacaklarını zaten ilan etmiş bulunuyorlardı. Osmanlı Hükümeti de, Paris Barış Görüşmeleri'nden olumlu sonuçlar elde etmenin yolunun, Kırım ve savaş suçluları konusunda atacağı adımlara bağlı olduğunu biliyordu. Bu nedenle bu konuda doğrudan girişimlerde bulunuldu.

1. Kırım Konusu Kamuoyu ve Parlamentonun En Önemli Gündemidir

a. İlk Hükümetin Kırım Konusundaki Tutumu

Ahmet İzzet Paşa Kabinesi, 19 Ekim Cumartesi günü "Meclisi Mebusan"da programını okuyarak güvenoyu alır. Programda en önemli nokta İttihat ve Terakki'nin savaş politikalarına ve savaş sırasındaki uygulamalarına yönelik bir eleştirinin yapılmamış olmasıdır. Hatta, "tehcir olayının", "ahvâl-i harbiye ilcaatiyle" olduğu açıklanır. Fakat gene de tarafsız bir ifadeyle, bu vatan evlatlarının (azınlıkların) "pek büyük ıztıraplara" uğradıkları, kendilerine mallarının ve malları ortada yoksa bunların bedellerinin geri verileceği; azınlıkların serbestçe gelişmeleri, siyasal haklardan eşit olarak yararlanmaları ve yönetime katılmaları için seçim yasalarında gerekli değişikliklerin yapılacağı sözü verilir.¹³⁸

Program'da dış siyaset konusunda, Wilson prensiplerinin, "ulusların kendi kaderlerini tayin hakkı" ilkesine bağlılık esas alınır ve memleketin "ecânibin ihtirasât-ı istilacuyânesinden masun" olması umudu dile getirilir. Arap illerinde hilafet ve

¹³⁷ *Türk İstiklal Harbi I*, Ankara, 1996, s. 117.

¹³⁸ M.M.Z.C., Devre 3, İçtima Senesi 5, c. 1, 19 Teşrinievvel 1334 (1918), 4. İnşakad, s. 28-29.

saltanat bağları saklı olmak üzere bir özerklik sağlanacaktır. İlk hükümet açıklamasından itibaren Wilson prensipleri Türk yöneticilerinin ve daha sonra da Ankara Hareketi'nin tek ümidi olacak ve "Amerikan Reiscumhuru tarafından ilan edilmiş hak ve adlî esaslarına müstenid bir sulh-ı kemâlî" elde edebilmek en önemli siyasi hedef olarak formüle edilecektir.¹³⁹

Tüm bu söylenenlerden çıkan sonuç şuydu ki, Ahmet İzzet Paşa kabinesi, savaşı kaybetmiş olmanın doğal sonucu olarak zorunlu birtakım siyasi düzenlemeleri yapmak dışında, İttihat ve Terakki hareketine, onun siyasetini ve yaptıklarını mahkûm etmeye yönelik herhangi bir girişimde bulunmayacaktır. Ahmet İzzet Paşa, İttihatçılara karşı önlem almamanın ötesinde onlar hakkında son derece olumlu bir yargıya sahiptir.¹⁴⁰ Anılarında, "İttihatçılara kin ve düşmanlık gösterilmesi ve haklarında sıkı muamele yapılmasını arzulamamış ve bu konudaki ısrarlara muvafakat etmemiştim", der ve bunun "bir devlet adamı için... bir görev" olduğunu söyler.¹⁴¹

Ahmet İzzet Paşa, İttihatçılar hakkında soruşturma yapılmasını engellemekle de yetinmemiş, soruşturulmalarına yol açabilecek evrakları imha yoluna da gitmiştir. Sadrazam olur olmaz, Harbiye Nezareti'ni de üstüne almış ve bu Nezarete bağlı olan ve ismini "Doğu İşleri Bürosu" olarak değiştirmiş olan Teşkilât-ı Mahsusa'ya hemen çalışmalarını durdurması, arşivlerini yok etmesi ve hesaplarını Bakanlığa devretmesi talimatı vermiştir.¹⁴² Ayrıca Kırım nedeniyle aranan sanıkların İstanbul'dan serbestçe çıkmalarını sağlar. Yenibahçeli Şükrü, anılarında, Ardahan Mebusu Hilmi, Erzurumlu Cafer, Yenibahçeli Nail'in İstanbul'dan çıkışlarının doğrudan Ahmet İzzet tarafın-

139 *age*, s. 29.

140 İzzet Paşa'nın, Talat, Enver ve Cemal Paşa'lar için, "onlar hatalı vatanperver idiler", dediği aktarılır (Selahattin Tansel, *age*, c. 1, s. 49).

141 Ahmet İzzet Paşa, *age*, s. 31.

142 Hüsamettin Ertürk, "Milli Mücadele Senelerinde Teşkilât-ı Mahsusa", s. 14. Aktaran, Bilge Criss, *age*, s. 147.

dan sağlandığını aktarır.¹⁴³

Bunun dışında hükümeti düşündüren önemli bir konu da, İttihatçı önderlerin çeşitli saldırılar karşısında nasıl korunacağıdır. Başta Enver Paşa olmak üzere İttihatçı önderlerin, olası Ermeni ve Rum saldırılarından korunması konusunda, Hükümet üyesi Rauf Bey (Orbay), Paşa'nın Başyaveri, Kâzım Karabekir'le açık konuşur: "(Enver) paşanın muhafazası hükümetin vazifesi, benim de şahsen borcumdur". İşgal güçlerinin tutuklama konusunda baskı yapması durumunda ise Rauf Orbay, hükümetin tavrını çok açık bildirir: "İtilaf devletlerinin bu yolda vâki olabilecek taleplerine İzzet Paşa Hükümeti'nin katiyen iltifat etmeyeceğinden emin olmalarını söyledim."¹⁴⁴ Yani hükümetin, İttihatçılar aleyhine bir girişimde bulunmak "hatır(ına) dahi gelmemişti."¹⁴⁵ Hatta İttihatçı önderlerin kaçmalarına bizzat hükümet yardımcı olacaktır.

Alman raporlarından biliyoruz ki, İttihatçı önderlerin, 1/2 Kasım'da yurtdışına kaçmaları hükümetin haberi dahilinde ve özel izniyle olmuştur. "Talât Paşa, Enver Paşa ve diğer iktidar sahipleri ülkeyi terk etmek istemektedirler. Sadrazam (A. İzzet) bir taraftan onlara yardım etmek istemekte ama diğer taraftan bu nedenle ilerde saldırıya uğramaktan çekinmektedir. Bizden, hükümetimizin adı geçen kişileri, bura hükümetinin arzusuna bağlı olarak, ilerde teslim edebileceğimiz konusunda bir açıklama yapıp yapamayacağımızı sormaktadır."¹⁴⁶ Ahmet İzzet Paşa, anılarında, "değil adaletli bir mahkemenin kararından kaçmalarına yardımcı olmak, zerre kadar göz bile yummadım", derken yalan söylemektedir.¹⁴⁷

143 Yenibahçeli Şükrü, *"Hatıralar"*, yayımlanmamış teksir metin, s. 7.

144 Cemal Kutay, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e, Yüzyılımızda Bir İnsanımız*, İstanbul, 1992, c. 4, s. 257-258.

145 C. Kutay, *age*, s. 261.

146 A. A. Türkei 183/54, No.1839, Büyükelçi Bernstorff'un 27 Ekim 1918 tarihli teli.

147 A. İzzet, *age*, s. 31.

İttihatçı önderlerin 1-2 Kasım gecesi kaçması bu nedenle bir bomba gibi patladı. Savaşın asıl sorumluları olarak tutuklanması beklenenlerin böyle ellerini kollarını sallayarak çıkabilmiş olması son derece sert tepkilere yol açtı. Refik Halid'in "Efendiler Nereye" başlıklı makalesi bu tepkiye ilginç bir örnektir. "Eli sopalı, beli palalı, gözü kanlı paşalar; damdan dama nereye?... Muhalif mi? Al aşağı. Muharir mi? Vur başına. Türk mü? Sür ölüme. Rum mu? İşte parasını. Ermeni mi? Kes kafasını. Arap mı? Çek ipe... Haydut mu? Buyurun köşeye. Külhanbeyi mi? Gelsin yanıma... Kalan kimseye at sopayı, paraları koy cebine: İşte sizin programınız... Şimdi böyle sinsi sansar gibi tavandan tavana nereye?... Kırk katır mı? Kırk satır mı?... diye soramadık."¹⁴⁸ Gerek işgal güçleri gerek saray ve gerekse basın ve muhalif güçlerce zaten var olan baskıya, kaçma olayı da eklenince, sonuçta hükümet daha fazla ayakta duramadı ve 8 Kasım'da istifa etmek zorunda kaldı.

Yeni Hükümet 11 Kasım 1918'de Tevfik Paşa tarafından kuruldu ve biraz da dönemin havasının etkisiyle, ittihatçılara yönelik mesafeli bir tutum takındı.¹⁴⁹ Hükümet onların yargılanmasının kendisi açısından gerekli olduğunu biliyordu. Yapılan hesap son derece basitti. Bu tutum sayesinde, savaş sırasında işlenmiş tüm suçlar sadece sınırlı bazı İttihatçı önderlerin eseri olarak gösterilebilecek ve Türk ulusu her türlü sorumluluktan kurtulmuş olacaktı. Ancak böylece İtilaf güçleri ile iyi ilişkiler kurulabilir ve Paris Barış Görüşmeleri'nden Osmanlılar lehine olumlu sonuçlar elde edilebilirdi.

b. Kamuoyu Baskısı

Savaş ve Kırım suçlularının yargılanmasını isteyen sadece işgal güçleri değildi. Saray ve çevresi ile giderek sesini yükselten muhalefet ve basın da İttihatçıların savaş suçlusu ve Ermeni Kırımının sorumlusu olarak yargılanmalarını istiyorlardı. Özellikle

¹⁴⁸ Sabahattin Selek, *Anadolu İhtilali*, İstanbul, 1987, c. 1, s. 88-89.

¹⁴⁹ Tevfik Paşa kabinesinin tam listesi için Bkz. T. Z. Tunaya, *age*, c. II, Belge 3, s. 40,

basın, "Memlekette İttihatçılardan taş üzerinde taş, omuz üzerinde baş bırakmamak"¹⁵⁰ konusunda oldukça kararlı görülüyordu. "Kabinenizde savaştan sorumlu olanların ne işi var",¹⁵¹ "İstediğimiz, canilerin cezalandırılması, gizli teşkilâtın, bir daha dirilmemek üzere dağıtılması, bunları beklemeyen bir Osmanlı da bulmak mümkün değildir"¹⁵² yollu yazılara basında sıkça rastlanıyordu. İttihatçılara yönelik rüzgârların oldukça kötü olacağı belliydi. Zaten İttihatçılar da bunu bildikleri için kaçmışlardı.

Kaçmadan önce Ahmet İzzet Paşa'ya bıraktıkları mektupta: "Memleketin bir müddet ecnebi nüfuz ve tesiri altında kalacağını anladım. Buna rağmen memlekette kalmak ve milletin müvacehesinde muhakeme olmak fikrinde idim. Bütün dostlarım bunu atıye ta'lik etmek için ısrar ettiler... Millete karşı hesap vermek ve muhakeme olarak tayin edilecek cezayı kemâl-i cesaretle çekmek isterim. İşte zat-ı fahimânelerine söz veriyorum. Memleketim ecnebi nüfuz ve tesirinden azâde kaldığı gün ilk telgrafınıza itaat edeceğim."¹⁵³ Talât Paşa'ya ait olan bu sözlerin benzerini Cemal Paşa da söyler: "...benim ef'al ve hareketimde kanundan, kanuni muamelattan tevekki etmemi icap ettirecek hiçbir şey yoktur. Siyasi ve idari icraat ve ef'alimin kaffesi için birer birer cevap vermeye, efkâr-ı millete bunların hesabâtını açık alınla edaya hazırım. Fakat..."¹⁵⁴ Soruşturmalardan kurtulmanın yolu kaçmaktı. Nitekim, yeni hükümette görev alan ba-

150 Dönemin basınında yer alan bu ifadeyi aktaran, Ali Fuat Türkgeldi, *age*, s. 166

151 Zeki Sanhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü*, Ankara, 1986, c. 1, s. 21.

152 . Asaf Muamher, *Söz*, 15 Kasım Cuma 1918. Aktaran, Zeki Sanhan, *age*, s. 41.

153 İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Son Sadrazamlar*, İstanbul, 1953, XII, Cüz, s. 1943-44.

154 Ahmet İzzet Paşa, *age*, s. 288, Ek 12. Talat, Enver, Cemal üçlüsünden, hesap verme ve yargılanma konusuna tek değinmeyen Enver Paşa'dır. Mektubunda, "faydalı bir surette iş göreceğimi ümit ettiğim Kafkasya'ya hareket ediyorum", der. Amacı, "Kafkasya'da bir İslâm istiklâlinin husûl bulmasına yardım edebilmek(tir)." Ve hatta "ilerde hizmet edebilmek imkânı hâsıl olunca... gelip aynı maksatla" çalışmaya devam edecektir (*age*, s. 287-288, Ek 11).

kanlardan birisi, Ahmet İzzet Paşa kabinesinde, Dahiliye Nazırı olarak görev yapan eski bir İttihatçı olan Fethi Bey'e (Okyar) "amansız bir hesaplaşma döneminin başlayacağını haber vererek, fırsat varken yurdu terk etmelerini salık" verir.¹⁵⁵

Özellikle basında Kırım üzerine ayrıntılı bilgi ve haberler yer almaya başlamıştır. Ermenilere yapılanlar büyük bir lanetle anılmaktadır. Atatürk tarafından desteklenen ve en yakın arkadaşı Fethi Okyar'ca çıkarılan *Minber* gazetesinde, Ermenilerin imhası düpedüz çılgınlık olarak nitelenir ve eylem "tarihe karşı en büyük ve en affedilmez" olay biçiminde tanımlanır.¹⁵⁶ Yapılan soruşturmaların yetersiz olduğu, katillerin İstanbul'da ellerini kollarını sallayarak dolaştıkları da basının ele aldığı konular arasındadır.¹⁵⁷ Kırım ve yağmaya katıldıkları bilinen ve bu nedenle aranan sanıkların tek tek isimleri sayılmakta ve bunların, "İstanbul'da ferih ü fahür dolaşmakta oldukları görülüyor", denerek, "bu adamların icra ettikleri fecâyî ve mezalim pek yakından malûmumuz olduğu" ve "velinimet efendileri gibi (Talât, Enver, vb. T.A.) bunların da öteye beriye savuşmalarına meydan verilmemek üzere derhal celb ve isticvabları" istenmektedir.¹⁵⁸ Benzeri eleştiriler parlamento tartışmalarında da yapılır. Trabzon Milletvekili Mehmet Emin Bey, A. İzzet Paşa Hükümeti'nin programı üzerine yaptığı konuşmada, dört seneden beri yapılan mezalimin gerçek suçluları hâlâ memleket içinde otomobillerle halkın gözü önünde gezmekte olduklarını ve bu durumun çekilecek gibi olmadığını söyler.¹⁵⁹

Soruşturmaların doğru yapılması için baskı yapılmakta, yargı organlarına yardımcı olunmaya çalışılmaktadır. Kırım suçlularının idam edilmeleri gerektiği üzerine yazılara gazete-

155 Fethi Okyar, *Üç Devirde Bir Adam*, (Haz. Cemal Kutay), İstanbul, 1980, s. 262.

156 *Minber*, 9 Kasım 1918.

157 *İkdam*, 8 Kânunısanî 1919.

158 *Alemdar*, 21 Kânunievvel 1918.

159 M.M.Z.C., Devre 3, İçtima Senesi 5, c. 1, 19 Teşrinievvel 1334 (1918), 4. İnikad, s. 32-33.

lerde sıkça rastlamak mümkündü: "sehpalar bu adamlara lââyık değildir. Koparılması lâzım gelen bu kafalar, kütükler üzerinde günlerce kesilip günlerce senk-i ibrette kalmalı!"; "bu adamlar için ölümden hafif ceza aklımıza gelmiyor. Ocağı çatanları hükümet yakaladı. Ya üfleyen ağızlar ne olacak?"¹⁶⁰

Parlamento'nun feshi sonrası, İstanbul'da, özellikle Hürriyet ve İtilaf Partisi etrafında şekillenen muhalefetin de ana eleştirisi yargılamalar konusundadır. İttihat Terakki tarafından tamamen dağıtılan parti, ilk defa sesini 17 Kasım'da duyurdu. İlk resmi kuruluş toplantısını 10 Ocak'ta yaptı ve Damat Ferit başkanlığına getirildi.¹⁶¹ Kırım suçlularının yargılanması gerektiği yayımlanan parti bildirgesinin temel noktasıdır. Padişaha ve kamuoyuna bu talebi destekleyen dilekçelerin verilmesi ve açıklamaların yapılması rastlanan eylem biçimlerinden birisidir. Örneğin, 23 Ocak'ta hükümeti uyuşuklukla suçlayan bir bildirge yayımlanır. Bildirgede yapılması gerekli işlerin başında, "1. Savaşla ilgili belgeleri yayınlamak, 2. Suçluları cezalandırmak",¹⁶² sayılıyordu.

Yine aynı günlerde gazeteler, padişaha on kişinin imzasıyla sunulmuş bir başka bildirgeye yer verirler. Bu bildirge sahipleri, İttihat ve Terakki'nin henüz feshedilmemiş olduğuna, birçok önder kadrosunun, "sanki kaçımları isteniyormuşçasına tutuklanmadıklarına" işaret etmekteydiler. Oysa gerek bu memleketi yeniden oturulabilir kılabilmek gerekse Osmanlılar hakkında verilecek kararları değiştirebilmek için bu şarttı.¹⁶³ 25 Ocak'ta Diyarbakır Valisi Dr. Reşit'in hapisten kaçması, yapılan eleştirileri haklı çıkarır gibiydi. Bu olay muhalefet gruplarını yeniden harekete geçirdi. Hürriyet ve İhtilaf büyük bir kalabalık topladı ve bu kalabalık adına Sadrazamı ziyaret ederek firarı protesto etti.

160 *Alemdar*, 12 Mart ve 4 Nisan 1919, aktaran Sina Akşin, *age*, c. 1, s. 199.

161 Partinin tüm bir mütareke dönemi boyunca yaptığı faaliyetler için Bkz. T. Z. Tunaya, *age*, c. II, s. 654 vd.

162 Sina Akşin, *age*, s. 182.

163 *age*, c. 1, s. 151.

Mahkemelerin başlamasından sonra da basının ilgisi devam etti. Yargılamalar hakkında geniş ve ayrıntılı haberler verildi. *Sabah* gazetesi, İttihat ve Terakki yöneticileri davasını, "dün Divan-ı Harb-i Örfi, şimdiye kadar tarih-i Osmani'nin kayd etmediği en büyük ve en tarihî muhakemenin rüyetine başladı. Memleketi felakete ve musibet uçurumun ta kenarına sürüklemiş, milletimizin pak ve masum nasiyesine, mekâm-ı iddianın muhik olarak söylediği vech ile 'kanlı ve siyah lekeler' sürmüş velhasıl birçok millî mefahir ile ma la mal olan tarihimizin en kanlı ve feci' fezâyih ve cinayâtı kendi kanlı ellerile kayd eylemiş olan merkez-i umumî âzâsı, ika' eyledikleri bi haddü hisab mezalim ve cinayetin hesabını, dul ve yetim bırakmış oldukları yüzbinlerce ailenin, dört buçuk seneden beri aleyhlerine yağdırdıkları baran-ı tel'in ve nefrinin kefareti zünubunu mahkeme-i kübra-yı adalet huzurunda vermeye..." başlamışlardır, diye veriyordu.¹⁶⁴

Kırım üzerine yapılan yoğun tartışmaların yanı sıra, aşağıda örneklerini vereceğimiz gibi, yapılan ihbarlarla tutuklamalara yardımcı olundu. Basın, tutuklama ve yargılamaların başlamasında kendisinin önemli bir payı olduğunu da biliyordu. Şubat 1919'da, "yaza yaza hükümeti tevkifâta doğru yürüttük", denir. Basının üzerinde durduğu önemli bir konu, cezalandırılmanın sadece alt düzey bazı memurlarla sınırlı olmamasıydı. "Kemal Bey kimdir; hakikati araştırarak olursak kanlı bir balta-dan ibarettir. Adalet onu işleten eli kesmeli, bu eller bu beyinler elan aramızda gezip yürüyor." Duruşmaların çok ağır gittiğinden hâlâ tutuklanması gereken birçok kişinin tutuklanmadığından şikâyet edilir. "İşte kâtil-i maneviler ortada, pıhtılar taşıyan canavar dimağlar aralarımızda. Onların neden azâde-ser olarak yeni felâketler hazırlamalarına meydan veriliyor?" denir ve "bu meseleyi bir an evvel hitama erdirecek surette davran(ılması)", istenir.¹⁶⁵

164 İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *age*, c. 4, s. 1970.

165 Alıntılar, *Alemdar*, 20 Şubat 1919'dandır.

c. Ahmet İzzet Paşa Hükümeti Dönemi Parlamento Tartışmaları ve Alınan Kararlar

Savaş ve Kırım suçlarının yargılanmaları gerektiği meselesi bir tek kamuoyunu değil, Osmanlı Parlamentosu'nu da uğraştıran konuların başında geliyordu. Parlamento'nun 10 Ekim 1918'de açılışından Aralık 1918'de kapatılmasına kadar geçen zamanda üzerinde en çok tartışılan konu bu oldu. Ekim ayında İttihatçılar hâlâ iktidarda oldukları için hiçbir tartışma yoktur. Hatta meclisin açılış konuşmasında savaşa girmek savunulur.¹⁶⁶ İttihatçıların iktidardan çekilmeleri ve Ahmet İzzet Paşa'nın hükümet kurması ile birlikte, o güne kadar susan milletvekilleri konuşmaya başlarlar. Hükümet Programı üzerine yapılan görüşmelerde, 4 yıldır memlekette binlerce masum insanın zulüm ve kahırlar altında ezildiğini ve bunu yapanların cezalandırılması gerektiğini söylerler. İç huzurun ve güvenliğin sağlanması, ancak, "milleti görmüş oldukları gadrlerden zulümlerden kurtarmak ve milletin kanını emmek suretiyle sefahatler içinde yüzen, saadetlere boğulan zâlimlerin cezasını vermekle" sağlanabilecektir.¹⁶⁷

Fakat hükümet, savaş sırasındaki cinayetleri soruşturma konusunu programına almamıştır. Bu nedenle sert eleştirilere maruz kalır. Trabzon mebusu Mehmet Emin Bey; "Kabinenin bu programında bendeniz bir şeyi eksik görüyorum ki o da şudur: Kabine bu harb-i umumi içinde vukua gelen mezâlim ve cinayet ve itisafâtın eshâbını tahkik ve haklarında takibât-ı kaanuniyye ifa edeceğini bize taahhüt etmiyor", der.¹⁶⁸ İşlenen tüm cinayetlerin suçlarının bütün Türk milletine mal edilmek istendiğini söyleyen Mehmet Emin Bey gerçek suçluların bulunması ve bu lekenin Türklerin üzerinde kalmasının engellenmesini önerir. Kendisi de bir İttihatçı olan Emin Bey'in konuşması bir özeleştiri gibidir: "Vakıa biz, şimdiye kadar sükût ettik... Aman,

166 Konuşmayı Meclis Başkanı Halil Mentеше yapar. M.M.Z.Z., 14 Teşrinievvel 1334 (1918), Dördüncü İnikad, s. 32.

167 *age*, 19 Teşrinievvel 1334 (1918), 4. İnikad, s. 32.

168 *age*, s. 32.

harp içinde ses çıkarmayalım; dedik. Fakat bu vazifeleri, sırası geldikçe... makamât-ı aidesine arzettikçe; Harp içindeyiz, hiçbir şey yapamayacağız, inşallah akd-i sulhü müteakip bunların tatbikatını yapacağız; cevabını aldık. Biz bunlara karşı mecliste sükût ettikçe içimiz titriyordu... Yapılacak tahkikatla masum olanlar, bî günah olanlar ve bu işte alâkadar olmayanlar nazar-ı halkta tebrie edilmelidirler. Hakikaten menfaat-i şahsiyyeleri uğrunda yapmadık cinayetleri bırakmayanları da kanun tecziye etmelidir... Hükümet bize burada demelidir ki, ben bu takibâtı yapacağım. Her halde bu millet masumdur. Tarih nazarında tebrie olunmalıdır. Ve herkes de cezasını görmelidir."¹⁶⁹ Mehmet Emin Bey, eğer hükümet tahkikat sözü vermezse güvenoyu vermeyeceğini söyler.

Yapılan eleştirilere yanıt veren Ahmet İzzet Paşa, "biz, adalet-i mutlakayı vaadediyoruz. Ve icra edeceğiz. Ve mahâkimin de tenfiz ve icra edilmedik hiçbir hükmü kalmayacak, hepsi icra olunacaktır", der. Yalnız, o da milletvekillerini susmaya davet eder, "nasıl sizler dört sene müddet sükût etmiş iseniz bugün biz de az çok sükûta mecburuz."¹⁷⁰

Hükümetin konuya ilişkin kayda değer tek girişimi gerek Tehcir gerekse Ermeni mallarının satılmasına ilişkin geçici kanunların ivedilikle görüşülmesi konusunda meclise teklifte bulunmasıdır. "Vakt-i seferde icraat-ı hükûmete karşı gelenler için cihet-i askeriyyece ittihaz olunacak tedâbiri muhtevi karnâme ile ahar mahallere nakledilen eşhasın emval ve düyûn ve malubât-ı metrukesi hakkında karnamenin müstacelen müzakeresine dair Sadaret Tezkeresi" başlığı ile konu 24 Ekim'de ele alınır ve Dahiliye Nazırı Fethi Bey, "bu kanunun müstacelen müzakeresini talep etmekten maksadın, bu kanunun müstacelen reddini temin etmektir. Hükümetin fikri bu merkezdedir", der.¹⁷¹ Nitekim daha sonra, 4 Aralık 1918'de, tehcir ve Ermeni

169 *age*, s. 32-33.

170 *age*, s. 34.

171 *age*, 24 Teşrinievvel 1334 (1918) Perşembe, 6. İnikad, s. 47.

mallarına el koymaya ilişkin savaş hükümetinin geçici kararnameleri Meclisçe Anayasa'ya aykırı bulunarak iptal edilecektir.

Kırım üzerine sert tartışmalar 4 Kasım günü, 11. Oturum ile birlikte başlar. Verilen değişik tahrir, teklif ve suallerle gerek savaş suçları gerek Kırım gerekse suistimaller gündeme getirilir. Sırasıyla; önce, Aydın Mebusu Emanuel Efendi'nin Meclis Divanı'nın yeniden seçilme önerisi gündeme alınır. Emanuel Efendi, bu meclisin esas olarak, geçmiş hükümetin suçları ile ilgileneneğini ve bunlardan bazılarının doğrudan şu an ki Meclis Başkanı Halil Menteşe ile de ilgili olduğunu söyler. Meclise öylesine tahrirler verilmiştir ki, "bunların okunması ile insanın sınırları titreyecektir", denilirse mübalağa edilmiş olmaz (ve) teessüf olunur ki en ziyade alâkadar olanlar arasında... Halil Beyefendi de" bulunmaktadır.¹⁷² Dolayısıyla başkan istifa etmeli ve yeni seçim yapılmalıdır. Yapılan gizli oturumda bu önerge reddedilir.

Aydın Mebusu Veli Bey, Meclis'in kapatılması için önerge verir ve dört sene boyunca yaşananların meclisin "şahsiyeti ve maneviyasını dahi" alıp götürdüğünü, olanlardan bu Meclisin de sorumlu olduğunu söyler. Meclis halkın gözünde haysiyetini kaybetmiştir. Temsil kudreti kalmamıştır. Eğer bu meclis, "huzur-ı millete, huzur-ı tarihe, huzur-ı kanuna, bütün alınının açıklığı ile çıkmak" istiyorsa, "bugünden itibaren kendini fesh etmelidir."¹⁷³ Öneriyi fazla hissi bulan Dahiliye Nazırı Fethi Bey, "böyle zamanlarda meclise yakışan mümkün olduğu kadar sükûneti muhafaza etmektir", der ve sorar, "Meclis kendini fesh edecek olursa, eski kabinenin Divan-ı Âli'ye sevkine kim karar verecek?... Memleketi kanunsuz mu idare etmemizi istiyorsunuz? Biz bu mesuliyeti kabul edemeyiz." Önerge reddedilir. Üzerinde durulmayan bir önerge de, Hudeyde Mebusu Fehmi Efendi'nin "Tahsisat-ı mesture hakkında tahkikat icrası için bir komisyon teşkiline dair" verdiği tahrirdir. Önerge ile,

¹⁷² age, 4 Teşrinisani 1334 (1918) Pazartesi, 11. İnikad, s. 95.

¹⁷³ age, s. 97.

geçmiş hükümetin bu tahsisat üzerinden son derece büyük mali olanakları keyfi biçimde kullandığı ve israf ettiği iddiası ile soruşturma açılması istenir. Hükümetin bu soruşturmayı kendisinin yapacağını söylemesi üzerine konu hükümete devredilir.¹⁷⁴

Bundan sonra, Divaniye Mebusu Fuat Bey'in geçmiş hükümet üyelerinin Divan-ı Âli'de yargılanmasına ilişkin on maddelik önergesi ele alınır ve kabul edilerek ilgili şubeye aktarılır. Böylece parlamentoda konuya ilişkin ilk soruşturma başlamış olur (ayrıntılı bilgi aşağıda). Yine aynı oturumda, Hudeyde Mebusu Muharrem Hıfzı Bey ve arkadaşları tarafından yurtdışına kaçan İttihatçı önderler ve onların mal varlıklarına ilişkin verilmiş olan üç maddelik bir önerge ele alınır. Önergede, "1) Gazetelerde bazı kimselerin firarlarını okuyoruz. E'fal-i sabıkalarının hesabını vermeden hiçbir suretle hiçbir kimsenin firarına meydan verilmemesi ve firar edenlerin tebeyyün edecek neticeye göre muamele-i kanuniyyeye tâbi tutulmak üzere mevcut emlâk ve emvallerinin hemen taht-ı hacze alınması... 3) Ahaliyi çıplak, ölüleri kefensiz ve bir türlü mezahime maruz bırakan mülga Men-i İhtikâr Komisyonu'nu teşkil eden kimselerin de derhal hesaplarının rüyet olunması ve haklarında tahkikat icrası ve efvah-i nasta mütevatiren söylenilen bazı eşhas-ı hususiyye hakkında da tahkikat-ı muktaziyye icrası ve takibat-ı kanuniyye ifası", istenir.¹⁷⁵ Konu, kaçanlar hakkında işlem yapılması arzusuyla hükümete devredilir.

Doğrudan Ermeni Kırımı konusunu ele alan bir önerge Aydın Mebusu Emanuelidi Efendi ve iki Rum Milletvekili tarafından verilir. Sekiz maddelik bu öneri ile milletvekilleri, Talât Paşa ve arkadaşlarının cezalandırılmasını, "Ermeni Milleti" ve "Arap kavm-i necibine" karşı İttihatçıların "reva gördükleri" zulmün" cezasız kalmamasını isterler. Önergede şu maddelere değinilir; "1) Ermeni millete mensup olmaktan başka hiçbir

174 age, s. 98-100.

175 age, s. 106.

cürümleri bulunmayan bir milyon nüfus, kadınlar ve çocuklar ile istisna edilmeyerek katl ve itlaf edilmiştir. 2) Lâakal (en az) kırk asırdan beri memlekette medeniyetin âmil-i hakikisi olan Rum unsurlardan 250 bin nüfus, hudud-ı Osmani'den tard edilerek malları müsadere edilmiştir. 3) Badelharb 550 bin Rum nüfus daha, Karadeniz, Çanakkale, Marmara ve Adalar denizleri 'sevâhil ve havalisinde ve sair mahallerde katl ve imha edilmiş ve malları da zabt ve gasb edilmiştir. 4) Memlekette anasır-ı gayrimüslime icra-yı ticaretten men edilmiş ve ticaret yalnız erbab-ı nüfuzun yedd-i inhisarına terkedilmiş olmakla bu yüzden bütün efrad-ı millet adeta soyulmuştur. 5) Mebusandan Zohrab ve Vartkes Efendiler ifna edilmiştir. 6) Arap kavm-i necibine karşı reva görülen sui muamelat şimdiki felaketlerin başlıca sebeblerini teşkil etmiştir. 7) Seferberlik vesilesi ile teşkil edilen amele taburu efradından 250 bin kişinin açlık ve mahrumiyetten müteessiren telef olmalarına sebebiyet verilmiştir. 8) Harb-i Umumiye'ye bilâ sebep girmiş ve bu şeref-i meş'uma nailiyet için Bulgarlara memleketin bir cüzü de terk edilmiştir."¹⁷⁶ Bu failer hakkında hükümetin bilgisinin ne olduğu ve ne tür tedbirler almak istediği sorulmaktadır.

Önergesi üzerine konuşan Emanuel Emanuelidi Efendi, önergenin, "bir hiss-i intikam sevki ile tanzim olunmuş bir takrir" olmadığını söyler. "Hatta failer hakkında icra-yı adalet edilmesi hükûmetin vazifesi olmakla beraber, şu takrirden maksad-ı aslî icra-yı adalet talebi bile değildir." Amaç yaraları yeniden deşmek değildir. "Maksadımız birtakım anasır aleyhine irtikab edilmiş ve irtikab edilmiş olduğunu yalnız bizim değil bütün alemin ve hatta düne kadar belki müşevvikimiz olan müttefiklerimizin de malûmu olan birtakım sui istimalâtta tekerrür etmemesi ve bunların izalesi için hükûmet-i cedidenin ciddi surette tasavvuratı neden ibaret olduğunu anlamaktır."¹⁷⁷

Olayların sorumlularının asla Divan-ı Âli'ye sevk edilen üç-

¹⁷⁶ *age*, s. 109.

¹⁷⁷ *age*, s. 109.

dört kişiyle sınırlı olamayacağını söyleyen Emanuel Efendi, "Bu işi yapan şiddetli bir cereyandır", der. Dolayısıyla birkaç kişinin cezalandırılması ile olayların önü alınamayacaktır. Asıl mesele bugüne kadar izlenmiş olan siyasettir. Bunun bugün iflas etmiş olduğu ortadadır. Bilinmek istenen acaba hükümetin bugüne kadarkinden farklı olan bir siyasetinin olup olmadığıdır. Emanuel Efendi, bu olayların bir daha olmaması için bir program, bir dizi tedbir istiyordu.

Bu konuşmaya cevap veren Dahiliye Nazırı Fethi Bey, "yaşadığımız 4 sene zarfında bu memleketin havasından gayet fena, gayet muzır birtakım cereyanlar geçmiş ve memleketin altını üstüne getirmişlerdir", der. Fakat, sayılan Rum, Ermeni Arap ulusların yanına, "belki hepsinden ziyade, mutazarrır ve mağdur" olduğu için, Türk unsuruna da yer verilmesi gerektiğini söyler ve yapılanların "gayet yanlış bir cereyan, fevkalâde hata alud halet-i fikriye neticesi" olduğunu belirttikten sonra bütün yapılan haksızlıkların onarılacağı, azınlıklara tam eşitlik tanınacağı ve seçimlerde kendilerine nispi temsil hakkı verileceği, sözünü verir. Ayrıca, "tağrib olanların yerlerine iadesi, bunların hasarât-ı maddiyesinin mümkün olduğu kadar tazmini" işinin hükümetin "cümle-i makâsıdından" olduğu ve bunun için icraata başlandığını söyler. Yine "bu gibi ahvalin tekerrür edememesi, bu gibi hareketlere cüret eden memurin ve sair efrad-ı ahaliden olanların takibi" de Hükümet'in vazifesidir ve fakat bunu iyi yapabilmek için, şikâyeti olanın mutlaka gerekli yerlere şikâyetinde bulunması gerekmektedir. "Yalnız gazetelere yazı yazmakla, yalnız burada nutuk söylemekle bir netice hasıl olmaz. Doğrudan doğruya her kimin her kimden şikâyeti varsa onu bildirsin; hakkında her türlü takibat icra etmeye hazırız." Bakanın bu sözleri, 'bravo' sözleriyle karşılanır.¹⁷⁸

Emanuel Efendi'nin, bu konuşmaya verdiği cevapta, Kırım'dan tek tek kişileri değil, bir akımı sorumlu olarak göster-

mesi ve bu akımı destekleyen herkesin, hatta bir ulusun olayın siyasi sorumluluğunu taşıdığını ima etmesi Türk milletvekillerinin, "bu Türk unsuru hakkında bir ithamnâmedir... Biz bunu kabul edemeyiz", biçiminde sert tepkilerine yol açar.¹⁷⁹ Hükümet'in soru önergesine son derece yumuşak yanıt vermesi, Türk milletvekillerinin tepki gösterdiği bir başka noktadır. "Sahib-i takrir birtakım ithamâtı mevzu ediyor ki buna Hükümet müsamaha ile cevap vermiştir. Atiye ait, mevcudiyet-i milliye-yi lekeleyen, bir milyon nüfusun bilâ sebep Türkler tarafından canavarca katledildiğini söylüyorlar."¹⁸⁰ Hükümet temsilcisinin verilen soru önergesinin amacının suçlama değil, bir siyasetin eleştirisi ve yenisinin ne olduğunun sorulması ile ilgili olduğu yolundaki yumuşatıcı konuşmasından sonra diğer soru önergelerine geçilmiştir.

Ermeni Kırımı üzerine ikinci soru önergesi, Kozan Mebusu Matyos Nalbantyan Efendi ve arkadaşları tarafından verilir. Önerge ile, "vakt-i seferde icraat-ı hükümete karşı gelenler için cihet-i askeriyyece ittihaz olunacak tedâbir hakkındaki karamâme ile işbu karamâme mucibince ahar mahallere nakledilen eşhasın emval, emlâk ve matlubât-ı matrukeleri hakkındaki karamâmeye tevfikân yapılan mezalimin mürettip ve failleri ile dûçar-ı gadr olanlar hakkında hükümetçe ne düşünüldüğü", öğrenilmek istenmektedir. Ayrıca yine bu önerge ile, "14 Mayıs 1331 (27.4.1915) tarihli Muvakkat Karamâme ile işbu karamâme mucibince ahar mahallere nakledilen eşhasın emval, emlâk ve matlubât-ı metrukeleri hakkındaki 13 Eylül 1331 (26.9.1915) tarihli Muvakkat Karamâme'nin, müstacelen müzakeresi ile reddi, Cânib-i Hükümetten talep olunmaktadır."¹⁸¹

Ermeni Kırımı sırasında İttihat ve Terakki yönetimi ülkeyi

179 *age*, s. 111.

180 *age*, s. 111. Tepki gösterenler Trabzon Milletvekili Mehmet Emin Bey, Muş Milletvekili İlyas Sami Efendi ve Kastamonu Milletvekili Rüştü Bey'dir. İlyas Sami daha sonra Kırım'a katıldığı için tutuklanacaktır.

181 *age*, s. 112.

sürekli muvakkat kararnamelerle yönetmişti. Şimdi istenen, Ermeni Kırımı'nı da örtmekte kullanılan bu kararnamelerin sadece kaldırılması değil, bu kararnamelerin uygulanması ile, "memlekette söndürülen ocakların, tepelenen namus ve muazzezatin... evnâ-ı mezalimin mürettip ve failleriyle madum bunca tebaai Osmaniyye'nin eytam ve eramili hedr ve gasbolunan servet ve mukaddesatları hakkında tecelli-yi adalet" için hükümetçe önlemlerin alınmasıdır.¹⁸²

Kanunların iptali isteminin en önemli nedeni bunların anayasaya aykırı olmasıdır. 1 Haziran 1915'te Bakanlar Kurulu kararı olarak yayımlanan geçici Tehcir Kanunun daha sonra Meclis'te onaylanıp, kanunlaşması gerekirken bu işlem 1915 sonrası hiçbir meclis oturumunda yapılmamıştır. Önerge sahipleri iptalin sadece biçimde yapılan hata açısından değil, kanunların özü itibariyle de olmasını istemektedirler. Önergesi üzerine konuşan Matyos Nalbantyan Efendi, "bu kanunlara iptinaen yapılan muamelat, tehcir edilen halkın ne gibi ahvale maruz kaldıklarından burada bahsetmeyi fazla görürüm. Ben pek çok arkadaşlarımdan bu teessürlerini gözyaşlarıyla anlatanları gördüm... Bunun için asabiyet 'fanatik'lik gibi şeylere atfedilmesin. İnsaniyet namına vicdanınıza müracaat ediyorum", diyerek, mesele- nin pek basit kucaklanacak bir mesele olmadığını hatırlatmış, hükümetin konuya ilişkin ayrıntılı bir proje hazırlamasını istemiştir. Olayda suçları olmayanlar ancak böyle bu "kara leke- den" kurtarılabilir. Hükümet kati bir proje ile hakiki bir program ile işe başlamalı ve bu konuda aciliyet göstermelidir.¹⁸³

Hükümet adına verdiği yanıtta Fethi Bey, Matyos Nalbantyan Efendi'ye teşekkür eder. İstenen kati proje için, "hâlde tehcir edilmiş olanların mahallerine iadesinden başka bir şey değildir", der. "Fakat bunun cihet-i icraiyyesi de zannettiğimiz kadar kolay bir şey değildir." Gelecekler için "bir mesken, sıcak bir

182 age, s. 112.

183 age, s. 113.

çorba" bulmak bir sorundur, ayrıca büyük bir kısmı da gelmek istememektedir. Bu nedenle hükümet bu işi ancak tedricen yapmak taraftarıdır. "Bunların gelecekleri yerde mesken bulmalarını ve hiç olmazsa bir çatı altında ikâmet etmelerini temin eylemek için lâzım gelen talimatı vilâyete vermiştir."¹⁸⁴

Ayrıca her türlü haksızlık konusunda, bir önceki konuşmasını tekrar ederek, soruşturma sözü de verir. "Yapılmış olan haksızlıklar, zulüm ve gadrlerden bahsetmek istiyorsanız; herhangi bir adam, herhangi bir memur, bir kimseye zulüm ve gadr yapmış ise bunun hakkında bizim yeddimizde tahkikat evrâkı var ise, size temin ederim ki bunları muhakemeye bilâ tehir sevkedeceğiz ve sevketmekteyiz... herkes için bâb-ı şikâyet açıktır; hakkını müdafa etsin ve bu lâzımdır. Bunlar müracaat etsin, biz de tahkik ederiz... zulüm ve gadr yapmış olan, haksızlık etmiş olan memurların hiçbir suretle kanunun pençesinden kurtulmasını arzu etmiyoruz."¹⁸⁵ Yalnız Fethi Bey, tüm bunların birdenbire yapılamayacağını, yıkmanın kolay, yapmanın ise zor olduğunu, bunların tedricen yapılacağını söyleyerek Hükümet adına zaman ister.

Daha sonra önerge, hükümetin ilgili kararnamelerin iptali için vermiş olduğu tezkere ile birleştirilir ve doğrudan muvakkat kanunlar üzerine tartışmaya geçilir. Artin Boşgezenyan Efendi, Tehcir Kanunu üzerine şunları söyler: "Onun reddi ile iş bitmez... Bu, bir bıçaktır, baltadır, birçok zulümler icra eylemiştir. Biz bu bıçağı, baltayı kör etmekle o zulümleri falanları tedavi etmiş olmayız... Hâlâ bunun üzerinde mazlum kanları bulunuyor... yıktığı yaktığı hanelerin hadd-i hesabı yoktur. Şu üç satırlık bir madde müthiş bir şeydir. Şimdi onu gerek şeklen ve gerek esas itibarı ile, mugayir olması hasebi ile müdellel olarak reddetmeliyiz. Ve bunu reddetmekle beraber bu kanuna istinaden memleketi harap edenlerin cezası için de bir temennide bulunmalıyız; onu cinayet kastı ile imal etmiş ve istimal eylemiş

184 age, s. 113.

185 age, s. 113.

olan kimseleri de cezalandırmak lâzımdır. Yalnız silahların meydandan kalkması ile bu iş bitmez." Bu konuşma da "iştirak ederiz", sedaları ile karşılanmıştır.¹⁸⁶

Bazı Türk milletvekilleri ise daha çok, soru önergelerinde öldürüldüğü söylenen Rum ve Ermenilere ilişkin verilen sayılarla uğraşırlar. Trabzon Mebusu Mehmet Emin Bey, bunların çok abartılı olduğunu söyler ve bunu haksızlık olarak niteler. "Bir haksızlığı diğer bir haksızlık ile izale etmek caiz değildir... Evet... bizim memurlarımızın birçok Ermeni çoluk ve çocuklarını kestiklerini ben de söylüyorum. Ve malları da yağma edildi. Fakat bu sayı, iddia edildiği gibi bir milyon değil, 500-600 bin civarındadır. Ayrıca bu insanların 'Ermeni olduklarından dolayı kesildikleri' yolundaki beyan da doğru değildir."¹⁸⁷

Bu konuşma üzerine tartışma son derece sertleşir. Başkan "yaraları deşmeyelim" diyerek tartışmaya müdahale eder. Mehmet Emin Bey, Artin Efendi'nin sorduğu, Ermenilerin, neden dolayı katledildikleri sorusuna, Rus askeri birliklerinin Karadeniz'deki Rum çetecilere yardım ettiğini, "ötede beride ihtilaller"in olduğunu, dolayısıyla tehcir için ortada bazı nedenlerin bulunduğu", biçiminde cevap verir ve ayrıca ordu kumandanlarının birçok Türk'ü de katlettiğini, Arapların da sebepsiz yere idam edildiklerini ekler. Tartışma, "Allah zalimleri kahr eylesin", "Amin, amin" sedaları ile sona erer. Yapılan oylama sonucunda, sürgün edilen Ermenilerin tehciri ve mallarının satımı konusunda yayımlanmış olan 14 Mayıs ve 13 Eylül 1331 (27.5 ve 26.9.1915) tarihli geçici karnameler anayasaya aykırı bulunarak iptal edilir. Ankara Meclisi, 14 Eylül 1922 tarihinde aldığı bir kararla,¹⁸⁸ 13/26 Eylül 1915 tarihli, Ermenilerin mallarına el koymaya ilişkin, İstanbul Meclis-i Mebusan'ınca anayasaya aykırı bulunarak iptal edilen bu kanunu yeniden yürürlüğe sokacaktır.

186 *age*, s. 114.

187 *age*, s. 115.

188 Gotthard Jäschke, Erich Pritsch, *Die Türkei seit dem Weltkriege. Geschichtskalendar 1918-1928*, Berlin 1929, s. 65.

4 Kasım tarihli oturumda yapılan tartışmalardan birisi de, "Harb-i Umumi'ye duhûlümüzün müstenit olduğu vesaiki tetkik etmek üzere bir Heyet-i Tahkikiye teşkili" üzerine, Trabzon Mebusu Mehmet Emin Bey ve arkadaşlarının vermiş olduğu tahrir üzerine olmuştur. Fuat Bey'in hükümet üyelerinin Divan-ı Âli'ye verilmelerine ilişkin önergesi yetersiz bulunduğu için bu önerge verilmiştir. Çünkü, "Devâir-i resmiyyeden mada, muahharan harb esnasında hadis olmuş, ihdas edilmiş iâşe ve men'i ihtikar komisyonlarında dahi bazı suiistimalât" vardır. Buna karışanların, "etrafı ile bittahkik esasen münezzehe olanlarını da ortaya çıkarmak, mücrim olanları da kanuna teslim etmek meclisin vazifesi olduğundan", bu önerge verilmiştir.¹⁸⁹ Böylece kabine üyeleri dışında da, suistimallere karışmış olanların yargılanmaları mümkün olacaktır. Konu bir sonraki oturumda tekrar ele alınır ve uzun tartışmalar sonucu böyle bir komisyonun kurulmasına karar verilir.¹⁹⁰

ç. Tefvik Paşa Hükümeti Dönemi Parlamento Tartışmaları ve Alınan Kararlar

Ermeni Kırımı üzerine tartışmalar Ahmet İzzet Paşa Hükümeti'nin istifası üzerine kurulan Tefvik Paşa Hükümeti'nin programı üzerine yapılan görüşmelerde de devam eder. 18 Kasım'da okunan programda hükümetin amaçlarının başında, "Devlet ve Millet-i Osmaniyye'nin şeref ve haysiyeti ile kaabil-i telif bir sulh akdi" gelmektedir. Ayrıca, "birkaç seneden beri devam eden gayri kanunî ve gayri tabiî muamelat ve icraatın serian ref ve izalesi ile ahkâm-ı şeriyeye ve kanunniyyenin fiilen ve tamamen icrasına ve bilâ tefrik-i cins ve mezhep bilumum sunuf-ı ahali arasında samimi bir vikaf ve muhadenetin" sağlanması hükümetin en temel görevi sayılır.¹⁹¹

189 age, s. 101.

190 age, 7 Teşrinisani 1334 (1918), Perşembe, 12. İnikad, s. 122-128.

191 age, s. 18 Teşrinisani 1334 (1918), Pazartesi, 14. İnikad, s. 136.

Program üzerine yapılan görüşmelerde Türk milletvekilleri oldukça duygusal konuşmalar yaparlar. İstanbul'un işgal edilmesi, Müttefiklerin Mondros bırakışmasına uymamaları eleştirilir. "Asrın ruhundan doğan 'Wilson' efkârı, 'Wilson' esasâtı bütün beşeriyet için bir hak olduğu gibi bizim milletimiz hakkında da öteden beri bir haktır", denilir. Bu koşullarda bir barış yapmak yerine, "şerefle ölme(nin)" daha doğru olacağı savunulur, Müslümanlara büyük haksızlıklar yapıldığı, bunun hesabının mutlaka sorulacağı dile getirilir.

Halep Mebusu Artin Boşgezenyan Efendi, hükümetin hedefleri arasında olan, barış görüşmelerinden olumlu bir sonuç almanın tek yolunun Ermeni Kırımı konusunda bir şeyler yapmaktan geçeceğini söyler. Barış görüşmelerini kastederek, "ben-deniz diyorum ki: O masanın başına bizim elimiz boş gitmeye-lim. Kendimizi müdafa edecek, hukukumuzu muhafaza eyleyecek bazı istihzarât ile gidelim. Açık söyleyelim: Efendiler, bili-yorsunuz ki Türk milleti alem-i medeniyet ve alem-i siyaset na-zarında bugün müttehim mevkiinde bulunuyor... Bugün ortada Osmanlı tarihinin en matemli ve en kızıl safhasını teşkil eden bir cinayet-i azime vardır. Yerleri gökleri titreten bu cinayet-i azime, malumdur ki Ermeni kıtalidir, Ermeni faciasıdır. Türk milletini bundan dolayı müttehim tutuyorlar fakat asıl mütte-him Türk milleti değil, Türk hükümeti veyahut idare-i sabıkası-dır... Millet başka hükümet başkadır... Ben diyorum ki: Türk milletini itham ettikleri o cinayati azime, idare-i sabıka daha doğrusu, idare-i çeteviye tarafından icra edilmiştir... Bütün bir milleti birtakım canilerin, mecnunların cürmü ile itham etmek... doğru değildir." Fakat eğer barış görüşmelerinden olumlu so-nuç alınmak isteniyorsa, sorumlu olan kim varsa tutuklanmalı ve yargılanmalıdır. "Bizim de fikr-i adalete ve hakkaniyete ya-bancı olmadığımızı isbat için bu adamları tutup alelacele fakat bilmuhakeme ve bî hakkın muhakeme ile adaletle cezalandır-mak lâzımdır. Bunlar hâlâ başıboş geziyorlar."¹⁹²

Artin Boşgezenyan Efendi, sorumluların cezalandırılması

için, Dahiliye Nazırı Fethi Bey'in, "şikâyetleri bekliyoruz" biçimindeki tavrının doğru olmadığını da ekler. Çünkü şikâyet edecek kimse de kalmamıştır. "Hükümet memurlarına, müdde-i umumilerine şiddetli emirler vermeli ve bu cinayetlerin kaffesini takip ettirip muhakeme ettirmelidir ki biz adalete, hakkaniyete yabancı olmadığımızı ispat eden bir hamiyet ile sulh masasının başına varalım." Artin Boşgezenyan'ın konuşması Türk milletvekillerinin sert tepkileriyle karşılaşır. Buna rağmen Artin Efendi önerisini yapar: "Netice-i maruzatım mücrim memur ve efrad-ı nasın cezalandırılması, şurada burada şunun bunun yedd-i gasb ve esaretinde olan nisvanın ve eytamin toplanması, onların taraf-ı hükûmetten iâşesi ve emval ve emaletinin iadesi ve zararlarının tazminidir."¹⁹³

Bazı Türk milletvekilleri tehcir olayını savaş koşulları ve Rus birlikleri ile işbirliği yapan çetelerin varlığı ile açıklamaya çalışırlar. Eğer ortada bir cürüm varsa, bunun "sebeb-i yegânesi" Ermenilerdir. Muş Mebusu İlyas Sami Efendi, ortada "bir cinayet" değil "bir mukatele" söz konusudur, der. Ermenilerin Rusya saflarında savaştıkları, Van ve civarında Müslüman katliamında bulundukları Sami Efendi'nin eleştirileri arasındadır. İleri sürülen iddialar "Türklere bir iftiradır"¹⁹⁴ Sami Efendi daha sonra Ermeni Kırımı'na iştirak ettiği için tutuklanacaktır. Ocak, Şubat 1920 aylarında İstanbul Divan-ı Harb-i Örfi'de yargılandığına dair basında haberler yer alır. 29 Ağustos 1920'de Malta'ya sürülür. İngilizlerin birinci derece sorumlu olarak gördükleri kişiler arasındadır ve bu nedenle 16 Mart 1921 Londra Anlaşması ile serbest bırakılmayacak kişiler arasında yer alır.¹⁹⁵

Bu konuşmalar, Ermeni milletvekillerinin sert tepkisine yol açar. Nalbantyan Efendi hem tehcir edilen nüfusun büyük kısmının kadın ve çocuklardan meydana geldiği hem de savaş bölgesi olmayan yörelerden de insanların sürülmüş olduğu gerçeklerini hatırlatır ve tek tek bazı olaylar bahane edilerek tüm

193 age, 4 Teşrinisani 1334 (1918), Pazartesi, 14. İnikad, s. 136.

194 age, s. 157-158.

195 B. Şimşir, age, s. 351-354.

bir halkın imha edilmesinin izah edilir bir tarafının olamayacağını söyler. "Orada bir çete çıksa ve vukuat yapsa o civar sekenesi de bu vukuata iştirak etse ve teferruata müteallik gayrı meşru birtakım hareketlerde bulunsa acaba böyle bir halin vukuu ta memleketin her noktasında ve en hücre köşesinde bulunanların, mesela Edirne'de, İzmit'te ve sahilde bulunan üç Ermeniye varıncaya kadar umum Ermenilerin kaldırılıp imha edilmesini, namusunun büsbütün heder edilmesini, emlâkının müsadere ve yağma edilmesini icab ettirir mi?"¹⁹⁶

Ermeni Kırımı konusunda sert tartışmalar daha sonra verilen başka önergeler üzerine de devam etmiştir. Bunlardan önemli olan birisi, 23 Kasım'da Liman von Sanders hakkında verilen soru önergesidir. Ayvalık ve civarından Rum ahalinin tehciri Sanders'in emriyle yapılmış ve birçok kişi bu sürgün sonucu ölmüştür. Hükümete verilen soru önergesinde bu konuda nelelerin yapılmak istendiği öğrenilmek istenmektedir.¹⁹⁷ Bir başka soru önergesi de, 9 Aralık'ta Sivas Mebusu Dikran Barsamyan Efendi tarafından verilmiştir. Katledilen Ermenilerin mal ve mülkleri üzerine başkalarının yerleştirilmeye devam edildiği söylenerek hükümetin bu tutumu protesto edilmekte ve bu konu üzerinde ne yapmayı düşündüğü sorulmaktadır.¹⁹⁸

Özellikle "Edirne Vilâyeti ve Çatalca Sancağı Rumlarının tehciri hakkında" verilen soru önergesi üzerine yapılan tartışmalar çok sert geçmiştir. Konu iki oturum boyunca süren, Ermeni tehcirini de içeren açık bir tartışmaya dönmüştür. Tartışmalar bugün bile hâlâ tartışılan tezlerin ve olayların karşılıklı suçlamalar biçiminde dile getirilmesi şeklinde yaşanmıştır (Bu tartışmaları Anadolu'nun Türkleştirilmesi bölümünde aktarmış bulunuyoruz).

Ermeni ve Rum milletvekilleri, eleştirilerini, İttihat ve Terakki'nin suçlanması ile sınırlı tutmamışlar, Türklerin kolektif

196 M.M.Z.C., 18 Teşrinisani 1334 (1918), Pazartesi, 14. İnikad, s. 160.

197 *age*, 23 Teşrinisani 1334 (1918), Cumartesi, 17. İnikad, s. 186-187.

198 *age*, 9 Kânunievvel 1334 (1918), Pazartesi, 23. İnikad, s. 257.

sorumluluğundan söz etmişlerdir. Bu eleştiri, Türk milletvekillerinin tepkisiyle karşılaşacak, derhal karşı atağa geçilerek, Türkleri ve Türklüğü savunucu konuşmalar yapılacaktır. Musul Mebusu Mehmet Emin Bey, "En ziyade Türkler bu sahada zalimlere lânet ve mazlumlara şefkat izharından geri kalmamış olduğumuz halde... Bu fecayii yine Türklüğe izafe etmek isteyenler var... Bunu milletimin seciye-i ulviyyesi namına reddederim", diyerek, sık sık alkışlarla ve "bravo" sesleri ile kesilen, uzun, hamasi ve ateşli bir nutuk atar.¹⁹⁹

Nutuk, Türklerin içinde bulunduğu ruh halini vermesi bakımından son derece önemlidir. İlginç olan sadece Türk toleransı ve hoşgörüsüne örnekler verilerek, Türklerin nasıl zulme karşı olduğu, "boğa kadar kuvvetli, kuzu gibi masum...(ve) merhametli" olduğu yolunda söylenenler değildir. Musul Mebusu Emin Bey'e göre, tarihin asıl haksızlıklara uğrayan, asıl sahipsiz olan milleti Türklerdir. Türkler, "cefayı gören", "dertleri büyük", "ölüm ve matemin istediği kan ve gözyaşlarını zayıf damarlarından, ağlaya ağlaya pınarları kurumuş gözlerinden veren"; "zindandan zindana, menfadan menfaya sürülen" tarihin hakiki kurbanlarıdır. Türkler tarihin en büyük "ıztırapları(nı), yaraları(nı)" alan, "en çok matem gör(en)" topluluk olmasına rağmen, "yine zalimlerin cürüm ve günahlarının lekesini kızıl damgalı mahkûmlar gibi yine alnında taşıyan"lardır. Ona hiçbir "teselli sesi gönderilmeme(kte)"; "medeniyet ve insaniyetin şefkat ve himayesinden mahrum bırakıl(makta)"dır. Özetle, Türkler kendisine büyük haksızlıklar yapılan, tarihin gerçek kurbanlarıdır. Konuşmanın sık sık alkışlarla kesilmesi ve büyük destek bulması bu ruh halinin Türklerin geniş bir kesimine egemen olduğunu göstermesi bakımından oldukça önemlidir.

Bu konuşmaya Yorgi Yuvanidis Efendi yanıt verir. Emin Bey'i hatipliğinden dolayı kutlayan Yuvanidis Efendi, "biz Müslüman arkadaşlarımızdan bizim söylemediğimiz şeyleri söyle-

199 age, 11 Kânunievvel 1334 (1918), Çarşamba, 24. İnikad, s. 289-293.

melerini... beklerdik", der ve başta Canik ve civarı olmak üzere tek tek isimler vererek, olaylar anlatarak yapılan katliamları örneklendirir ve "şimdi farz edelim, bir Nikoli kötülük ederse beş yüz, altı yüz tane Apostol'u dağlara sevk etmek, mallarını yağma eylemek ve öldürmek, boğazlama seza-yı hak mıdır?", diye sorar. Ortada bir "tehcir değil imha" söz konusudur.²⁰⁰

Bu konuşma da Türk milletvekillerinin tepkisiyle karşılaşır; "Rumların yaptıklarını söylesene. O haksızlıkları ne için söylemezsin? Müslümanların çocuklarının parçalandıklarını da söylesene", diye bağrılarak Yorgi Yuvanidis'in konuşması kesilir.²⁰¹ Verilen cevaplarda, "komşularımızın kendi tabiiyetlerinde bulunan ahali-i İslamiyye'ye karşı reva gördükleri mezalim"den kimsenin bahsetmediği ve oralarda Müslüman milletvekillerine mecliste söz hakkı dahi verilmediği hatırlatılarak, "hal böyle iken, bizim Rum mebuslar... bu kürsi-i mualladan ekseriyyetin hukukuna, ekseriyyetin namusuna, ekseriyyetin hay-siyyetine tariz suretiyle ve bu namusu, bu mukaddesatı ayaklar altına alarak çiğnemek suretiyle aldıkları evzaa", sert biçimde eleştirilmiştir.²⁰² Edirne Mebusu Mehmet Faik Bey, Rum tehciri iddialarının yalan olduğunu, tehcire tabi tutulmaların, düşman safında savaşan asker kaçakları veya casusluk yapan az sayıda bir nüfus olduğunu söylemiş ve "biz bu tehciri komşularımızdan öğrendik. Kendimiz yapmadık", demesi üzerine de karşılıklı sert atışmalar yaşanmıştır.

Aydın Mebusu Emanuel Emanuelidi Efendi'nin cevabi konuşması sorunun nerede yattığını göstermesi bakımından önemlidir. Asıl meselenin Osmanlılık siyasetinin terk edilmesi olduğunu, Rumların zorla tehcire tabi tutulmasına mecliste tüm milletvekillerinin alkış tuttuğunu hatırlatan Emanuelidi Efendi, isim isim politikacıları da sayarak, nasıl bilinçli bir Hristiyan

200 *age*, s. 294.

201 *age*, s. 296.

202 *age*, s. 296.

düşmanlığının örgütlendiğini, bunun için geliştirilen Pan-islamist politikaları, Anadolu'nun Türkleştirilmesi yolunda ileri sürülmüş siyasi tezleri ve bu yoldaki pratik adımları örnekleriyle anlatır.

Bu konuşma mecliste değişik bir hava estirir. Trabzon Mebusu Mehmet Emin Bey Ermeni Kırımı konusunda son derece önemli bazı bilgiler aktarır: "Ordu kazasında bir kaymakam vardı. Ermenileri kayığa doldurarak Samsun'a göndermek bahanesi ile denize döktürdü." Emin Bey kendi uğraşları sonucu kaymakamı görevden aldığını fakat aynı şeyleri yapan Trabzon Valisi hakkında bir başarı elde edemediğini söyler. Samsun civarından yapılan tehcire gerekçe olarak gösterilen Rum çeteleri ve bunlarla çatışmalar üzerine ayrıntılı bilgiler veren Emin Bey, bölgenin kendi içinde kısmi köy boşaltmalarla da sorun çözülebilecekken, bu işle alâkasız insanların toptan bölge dışına sürülmesi yoluna gidildiğini, bunun da yanlış olduğunu söyler. Ama sınırlı sayıdaki vali ve kaymakam yüzünden tüm bir milletin suçlanması da doğru değildir.²⁰³

Ertesi oturumda devam eden tartışmalarda, önerge sahiplerinden Dimistokli Efkalidis Efendi, Rum tehciri olmadığı, sadece Yunanistan yanında savaşanların sürüldüğü yollu sözler söyleyen Edirne Mebusu Faik Bey'e cevap verir. Bölgede tehcir ve yağmanın yapıldığı yerleşim yerlerini tek tek sayar ve "Yunanistan yanında savaşanlar" meselesinin de, savaştan önce zorla Yunanistan'a sürülen Rumların, Yunan Hükümeti tarafından savaşta askere alınmasından ibaret olduğunu söyler. Ayrıca, Türk mebusların, "biz de mağduru, sizde mağdursunuz" diyerek meselede bir eşitlik olduğunu ileri sürmeleri ve bu şekilde "sulh olmak" istemelerini de sert biçimde eleştirir. Türklerin de savaş nedeniyle şüphesiz büyük acılar çektiğini söyleyen Efkalidis Efendi, "hiç zannetmem ki bir Rum gitsin onların ocaklarını hazinelerini söndürsün... bu olmamıştır." Bu nedenle bu iki olay kıyaslanamaz; "eğer İslam vatandaşlarımızın bir

Rum tarafından mağduriyetine sebebiyet verilmiş ise o Rum hakkında kanunun iki kat olarak tatbikine razıyım ve davacıyım. Hatta kurşuna dizildikten sonra bir de asılmasına razıyım."²⁰⁴

Konuşmalara katılan Ermeni Mebus Nalbantyan Efendi, sözlerinin, "Ermeni millete mensup" olduğu için, "Ermeni milletin teessüratından veyahut intikamından doğmuş Türklüğe hitap edilmiş bir hakaret, bir husumet diye" anlaşılmamasını ister. Meclis Başkanı'nın, durmadan sözünü kesmesi üzerine de, "Ermenilerin pırasa gibi doğrandığını", "Neronların vahşiliğini gölgede bırakan eylemler" yapıldığını, Ermenilerin "imha edildiğini", Anadolu içlerinin "mezaristana çevrildiğini", ailesinin sürgün edilip, kendisinin de mebus olduğu için idamdan sonra kurtulduğunu, yollarda kendi gözleriyle gördüklerini anlatarak, "bunlar binbir gece hikâyeleri değildir, aynen vâki ahvaldır", demiştir. Vukuat, "sistematiik bir surette cerayan etmiştir."²⁰⁵ Nalbantyan Efendi'nin konuşmasının en önemli kısmı kolektif sorumluluk üzerine söyledikleridir. "Bir milleti imha edecek surette" işlenen cinayetin sorumluları, milleti adına hareket eden "Heyet-i Müdirân"dır. "Bu memlekette öteden beri... hâkimiyet, Türk hâkimiyetidir. Gerçi Türkler tekrar tekrar yapılan zulümlerin, eylemlerin aleyhinde olabilirler, fakat yapılan mezalim Türklüğün namına yapılmıştır.. Bunu yapan üç beş kişi deniliyor... bunu üç beş kişi yapamaz... bu harekâtı yapanlar: Türk hâkimiyetine istinad ediyoruz, diye bağırıyorlardı; sonra bizim kuvvetimiz Türk süngüleridir, diyorlardı... Bunu yapan Türk millete mensup eşhastır."

Nalbantyan Türklerin ulus olarak bu sorumluluktan kaçamayacaklarını söyler: "Efkâr-ı umumiye ve mazlum milletler bunun hesap ve bilançosunu mutlak Türklerden isterler ve Türkler de bunu vermelidirler. O lekesiz ellerden olduğunu iddia eden Türkler, bunun bilançosunu yaparlar, tecziye edilmesi

204 *age*, 12 Kânunievvel 1334 (1918), Perşembe, 25. İnikad, s. 313-315.

205 *age*, s. 315-316.

lâzım gelen kimseleri,... mevkiine, şahsına adedine bakılmaksızın tecziye ederler; hukuklarını iade ederler. Ondan sonra beşeriyete ve dünyaya karşı bir hakikat gösterebilirler. Yoksa başka türlü kimi kimden şekvâ edeceğiz?" Türklerin kendi mağduriyetlerini diğerleri ile bir tutmak istemelerini de eleştiren Nalbantyan, "Türklerin mağduriyeti, millet-i hâkime şeklinde bir mağduriyettir",²⁰⁶ der.

Meselenin hallinin tek yolu vardır: "Gidip o cinayet yapanlar her kim ise, ne kadar kişi ise meydana çıkarıp mutlak tecziye etmeli ve tepelenmiş, çiğnenmiş hukukları mutlaka istirdat etmeli, iade etmeli ve ondan sonra da alem-i medeniyete çıkıp bizim namımıza heyet-i mümessilimiz olmak itibarı ile, icraatı caniyede bulunanları işte bu suretle biz tecziye ediyoruz, velev yüz bin olsun yaptık, yapıyoruz, diye ilan etmekle, b'nunla beraat mümkün olur... ve en salim ve doğru çare de budur..."²⁰⁷

Muş Mebusu İlyas Sami Efendi'nin bu konuşmaya verdiği yanıt, bugün bile (bir Kırım olduğunu kabul edenler tarafından dahi) sıkça kullanılan bir mantığı göstermesi bakımından önemlidir. Gayrimüslimlerin Osmanlılarda, "sekiz asırdan beri... bir göz bebeği olarak muhafaza edildiğini" söyleyen Sami Efendi, sadece bu son "fecâyî"nin tekrar edilip durmasını haksızlık sayar. Ve "ne için olduğunu hiç söylemiyorlar. Rica ederim; biraz insaf eyleyelim. İnsanların gözleri nemnak, kalbleri elemnak bulunduğu ve kan döktüğü bir sırada, bir de 'ne için' kelimesini iradtan, evet 'ne için' kelimesini iraddan niye çekiniyorlar? Rica ederim onu da söyleyiniz."

Nalbantyan Efendi'nin, "hiçbir hareket bunu icab ettirmez", biçimindeki yanıtına ise, "sözümü kesmeyiniz" diyen İlyas Sami Efendi, sürgün edilen Ermenilerin içinde yüzde 80'inin suçsuz olduğunu ama bu tehcir kararı alınmasının suçlusunun da Ermeniler olduğunu söylemiştir. İlyas Sami'ye gö-

206 *age*, s. 316-317.

207 *age*, s. 317.

re, tehcir Türk'ün kendi hayatını kastetmek isteyen Ermeni'den aldığı bir intikamdır. "Mezbahaya götürülen bir adama, mezbahaya götürülen muazzam bir millete, hayatından meyus olduğu bir dakikada taarruz ve suikasta karşı şahsa hafif, fakat müfrit bir müştâ-i intikam; işte sebep-i tehcir budur."²⁰⁸ Aktardığımız gibi, İlyas Sami daha sonra Kırım'a katılmak suçundan tutuklanacaktır.

İki gün süren tartışmaların sonunda eleştirilere yanıt veren hükümet yetkilisi, "çarenin umumî surette söylenenler olmadığını", somut, "delil göstererek" mercilere başvurulması gerektiğini, "eğer o merci tahkikat yapmazsa" o zaman yapılacak eleştirilerin haklı olacağını söyler. Öte yandan, "beş seneden beri yapılan vukuatı tekrar etmek... yaraya merhem" sürmek değil, aksine "anasır arasındaki ihtilafı derinleştirmek ve uçurumu büyütmek demektir." Tartışmalar Ermeni ve Rum mebusların itirazlarına rağmen, yeterli görülerek kesilmiştir.²⁰⁹

Ermeni Kırımı meselesi en son olarak kapanma kararının okunduğu 21 Aralık 1918 günü ele alınır. Padişahın meclisi kapatma iradesinin okunmasından önce yapılan son tartışma, Karesi Mebusu Hüseyin Kadri Bey ve arkadaşlarının, "Kabinenin programında zikrolunan hususâtın tatbik ve icra edilmemesi esbâbına dair" soru önergesi ile ilgilidir. Önergede, hükümetin programında, "gayri kanunî ve gayri tabîî icraatın serian ref ve izalesi ile ahkâm-ı kanuniyyenin fiilen ve tamamen icrasına ve bilumum sunuf-ı ahali arasında samimi bir vifak ve muhadene-tin her türlü vesaikle tesisine... çalışmak", sözü verildiği, fakat aradan geçen zamanda, "efkâr-ı umumiyeyi tatmin edecek icraat-ı müsbetede bulunmak şöyle dursun, efal ve harekâtında beyanatının tamamen zıt ve makûsu bir meslek ihtiyar eylediği" ileri sürülerek hükümetten görüş istenmektedir.

Hükümet adına Hariciye Nazırı Mustafa Reşit Paşa verdiği

208 *age*, s. 318-319.

209 *age*, s. 323.

yanıtta, İttihat ve Terakki hareketinin ülkeyi savaşa sokarak yol açtığı yıkımlara değindikten sonra, bu kadar kısa sürede tüm bunları düzeltmenin imkânsızlığına değinir. Kırım ve sonuçlarını düzeltmek konusunda ise şu bilgileri verir: "Hükûmet enzâr-ı ammede memleketi lekedâr etmiş olan erbab-ı ceraim hakkında takibat ve tahkikat-ı kanuniyyeye tevessül ile lâzimet-i adaletin icrasına başladı... Mültecilerden ve tehcir ve tebid edilmiş olanlardan, mevki-i iktidara geldiğimizden bugüne kadar vesait-i nakliyyenin noksanına rağmen Hükûmet marifeti ile 2 bin 525 Müslim, 19 bin 695'i Rum, 23 bin 420'si Ermeni olmak üzere mesken ve mevalarına iade ve iskân edildi."²¹⁰

Özetle mecliste, kapandığı 21 Aralık 1918'e kadar, Rum ve Ermeni "tehciri" üzerine tartışmalar ve suçluların cezalandırılması meselesi en temel sorun olmuştur. Burada dile getirilen fikirler, bugün de sorun üzerine yapılan tartışmalarda aynen canlılığını korumaktadır. Fakat bu tartışmalardan 5. Şube soruşturması ile sonuçlanan Divaniye Mebusu Fuat Bey'in önerisi dışında somut bir sonuç elde edilememiştir. Özellikle Meclis Başkanı Halil Menteşe ve yardımcısı Hüseyin Cahit, Ermeni ve Rum milletvekillerinden gelen soru önergelerini okutmamak veya işleme koymamak, bu milletvekillerine söz vermemek, onların sözlerini ikide birde kesmek gibi yöntemlerle konu üzerine tartışmaların yapılmasına sürekli olarak engel olmaya çalışmışlardır.

d. Beşinci Şube Soruşturmaları

"Ermeni Tehciri" ile ilgili sonuç alınan tek önerge, Divaniye Mebusu Fuat Bey tarafından 28 Ekim 1918 tarihinde verilmiştir. Önerge 2 Kasım'da çok kısa ele alınmış, zaman darlığı nedeniyle okunması ve üzerine tartışılması için 4 Kasım'a ertelenmiştir. Bu oturumda yapılan görüşmeler sonunda önerge, soruşturmanın yapılması amacıyla 5. Şube'ye havale edilmiştir.

"Sait Halim ve Talât Paşa kabinelerinin Divan-ı Âli'ye sev-

²¹⁰ age, 24 Kânunievvel 1334 (1918), Cumartesi, 29. İnikad, s. 362.

ki" istemiyle verilen on maddelik önergede, sebepsiz ve vakitsiz savaşa girdikleri, parlamentoya yanlış yalan beyanatlarda bulundukları, savaşı yeteneksiz ellere bıraktıkları, yapılan barış tekliflerini kabul etmedikleri, halkın ihtiyaçlarını karşılama yerine servet edindikleri, gereksiz siyasi ve askeri sansür koydukları için son iki kabinede görev alan kişilerin, gerekirse Divan-ı Âli'de yargılanmak üzere, sorguya çekilmeleri istenmekteydi.

"Ermeni Tehciri" meselesine dilekçenin 5. ve 10. maddesinde değinilmiştir. Önergede, "5) Kavaid-i hukukiyye ve insaniyyeye ve hassaten Kanun-ı Esasimizin ruh ve sarahatine külliyet münafi muvakkat kanunlar ve emir ve nizamlar isdar ederek memleketi bir sahne-i fecayi'e kalbeylemesi; 10) Dahil-i memleketde bir herc ü merc-i idari vücude getirmek hürriyet-i can ve mal ve ırza musallat birtakım 'çetelere müzaheret ederek ika' eyledikleri fecayi'e iştirâk eylemesi", nedeniyle savaş dönemi kabine üyeleri hakkında soruşturma yapılması isteniyordu.²¹¹

Fuat Bey'in dilekçesi Osmanlı Anayasası'nın 31. Maddesine dayanıyordu. Bu madde Divan-ı Âli'ye gidiş prosedürünü ayrıntılı olarak belirlemişti. Buna göre, herhangi bir milletvekili veya kabine üyesi hakkındaki yargılanma talebi, önce meclis başkanlığına verilecek bir dilekçe ile ele alınır; Meclis Başkanlığı konunun mecliste görüşülmesine gerek olup olmadığı konusunda karar vermek üzere, dilekçeyi ilgili komisyona aktarır. Komisyon gerekli soruşturmaları sonucu, eğer bakanın yargılanması ve bunun için de görevden alınması gerektiğine karar verirse, bu karar Meclis'te oylamaya sunulur; yargılama yapılmasına ilişkin karar ise ancak üçte iki oy çoğunluğu ile alınabilirdi. Eğer bu çoğunluk bulunursa, önerge Sadrazama sunulacak; o da bir sultan iradesi ile meseleyi Divan-ı Âli'ye aktaracaktır.²¹² Divan-ı Âli'nin nasıl çalışacağı ise gene Osmanlı Ana-

211 age, 4 Teşrinisani 1334 (1918), Pazartesi, 11. İnikad, s. 103.

212 Tarhan Erdem, *Anayasalar ve Seçim Kanunları 1876-1982*, İstanbul, 1982, s. 5.

yasası'nın 92-95. maddelerince düzenlenmiştir. Bu maddelere göre, Divan-ı Âli, Âyan, Şûra-yı Devlet, Temyiz ve İstinaf Mahkemesi'nden 10'ar üyenin katılımıyla 30 üye ve "Daire-i İt-hamiye" ve "Divan-ı Hüküm" olmak üzere iki ayrı daireden oluşur. Her iki kurulda da kararların 2/3 çoğunlukta alınması şarttır.²¹³

Bu maddeler, mahkemeler kısmında ele alacağımız gibi, sonradan İttihatçı önderlerin ve kabine üyelerinin yargılanması sırasında yoğun tartışmalara neden olacak, savunma tarafı, sanıkların bu maddelere göre Divan-ı Âli'de yargılanmaları gerektiğini ileri sürerek, mahkemelerin görevsizlik kararı vermelerini isteyeceklerdir. Fuat Bey'in önergesi kabul edilmiş, çekilen kura sonunda soruşturma görevi meclisin 5. Şube'sine düşmüştür.²¹⁴ 9 Kasım'da Sait Halim Paşa'nın sorgulanması ile başlayan 5. Şube soruşturmaları 14 Aralık'ta sona erer. Alınan ifadeler, milletvekillerine dağıtılmak amacıyla bastırılırlar. Ancak kısa bir süre sonra da meclis, padişah tarafından feshedilince Yüce Divan konusunda herhangi bir karar alınamaz.

Sorgularda savaş dönemi hükümet faaliyetlerinin nasıl yürütüldüğüne ilişkin oldukça önemli bilgiler verilir. Ermeni Kırımından daha çok, savaşa nasıl girildiği konusu soruşturmaların ağırlık noktasını oluşturmuştur. İfadelerden açıkça anlaşılan, savaşa girme konusundaki tüm anlaşmaların kabineden habersiz yapıldığıdır. Hatta bazı kabine üyeleri gelişmeleri basından izlediklerini dahi iddia etmişlerdir. Örneğin, Nafia Nazırı Çürüksulu Mahmud Paşa ifadesinde, "süferâ ile cereyan eden müzakere ve muhabereden Meclis-i Vükelâ agah değildi; binaenaleyh biz de ahvali gazetelerin mütalaatından ve hususî istihbaratından ve şifahen aldığım ba'zı izahatdan anlıyorduk",

²¹³ *age*, s. 11.

²¹⁴ Osmanlı Meclis-i Mebusan'ı, milletvekillerinin geldikleri şehirlere göre çeşitli şubelere bölünmüştü. Kura sonucu soruşturmayı yapmakla görevlendirilen 5. Şube'de sorgusu yapılacak bazı milletvekilleri de üyeydiler.

²¹⁵ 5. Şube, Mahmud Paşa'nın soruşturması, s. 3.

der.²¹⁵ Fakat Sait Halim Paşa örneğinden de bildiğimiz gibi ifadelerde yalan da söylenmiştir. Örneğin, Sadrazam savaşa girme sorununa ilişkin hiçbir şey bilmediğini, her şeyi sonradan öğrendiğini söylemiştir ki bu doğru değildir.

"Ermeni Tehciri" ve "Teşkilât-ı Mahsusa" meselesine ilişkin verilen ifadelerde ise ortak bir tavır söz konusudur. "Askerlerin ricası üzerine yapılmıştır. Ayrıntısını bilmiyoruz. Kötü şeyler olmuşsa Harbiye Nazırı sorumludur." Bu konuda Sait Halim Paşa'nun ifadesi tipik bir örnek teşkil eder. Sait Halim Paşa, "hudda ve sevkülceyş olacak yerlerde bulunan kimselerin ve ailelerinin nakline dair gayri insanî birtakım kanun-ı muvakkatler yapıldığı", sorusu üzerine, "Evet efendim; fakat gayri insanî hareket ahvâl-i adıyyede olur. Bir memleket harb ettiği ve ordusunun arkası kendi teb'ası tarafından vurulduğu ve sevkiyat ihlâl olunduğu zaman bu itiraz pek doğru değildir. Binaenaleyh ordunun muharebe ederken arkasını taht-ı emniyetde bulundurmak için böyle bir kanun yapılmıştır ve bu, askerlerin gösterdiği mübhem ihtiyaç, bir zarûret üzerine tanzim edilmiştir. Ma'amafih yalnız şunu söylemek isterim ki, bir kanun nasıl olursa olsun, onu hüsni tatbik etmek ve yahud sui tatbik etmek ayrı bir mes'eledir", der.

Heyet reisinin, "kadın ve çocukların bulundukları yerlerden çıkarılıp idam ettirilmesi için kanunda bir sarahat var mı?" biçimindeki sorusu üzerine de, Paşa; "Başkumandan vekili, ordu kumandanları, Ermenilerin bulunduğu mıntıkada ordu için bir tehlike mevcut olacağını söylediler ve bunları başka yere nakledelim, dediler. Fakat: 'Naklediniz' demekle, 'Öldürünüz!' manası çıkmaz ki... Bunun tatbikatı fenâ olmuş. Şimdi siz bir kanun tanzim etseniz ve bunu me'mur fena tatbik etse, kanunu yaptığınızdan dolayı mes'ul olur musunuz?" diyerek gene sorumluluktan kaçma yolunu tercih etmiştir. "Fakat tatbikat esnasında bazı fecâyî olduğunu işitmediniz mi?" sorusuna ise, "Her şeyde olduğu gibi, bu fecâyî'i de olup bittikten sonra işitdim", demiştir. Ona göre "Esasen bunların esbâbını bildirecek, izahatını verecek ancak Harbiye Nezâreti'dir ve oradan sormak icab

eder." "Çünkü", der Paşa, "ben sizi ikna' edecek derecede bir şey söyleyemem", zira hatırında kalmamıştır.²¹⁶

Heyetin Kırım konusunda başka sorular sorması üzerine, Said Halim Paşa şu açıklamayı yapar: "Ermeni kıtalini müteakib tahkik komisyonları tertib edildi. Bunlar vezâîfelerini ifa ederek avdet ettiler. Lâkin Dahiliye Nezareti netice-i tahkikatı bildirmek istemedi. Her türlü ısrar ve ibramlarıma rağmen hakikati ketmeylemekde taannüd etti. Artık Talât Paşa Dahiliye Nezareti'nde bulunduğu müddetçe tahkikatdan bir semere hâsıl olamayacağı taayyün etti."²¹⁷ Ayrıca Sait Halim Paşa'ya göre, "bu cinayetlerle az çok alâkadar bulunanlar vasıtasıyla icra edilecek olan adaletin pek de adilâne olamayacağı aşikâr idi. İşte bütün bu sebeplerden dolayı vâki olan kıtallerin zulümlerin istilzâm eyledikleri icraat-ı kat'ıyyeyi bihakkın ifa edebilmek için tehire zarurî olarak kail olmak iktizâ ediyor idi."²¹⁸ Mütareke sonrası, Dahiliye Nezareti bu komisyonlar hakkında açıklayıcı bilgiler verecektir. Toplam komisyon sayısı üçtür, fakat bunların herhangi bir yetkisi de yoktur, hatta bazı komisyonlar öngörülen bölgelere gitmemişlerdir bile. Raporlar ise Sait Halim Paşa'nın söylediği gibi, dikkate alınmamıştır.²¹⁹

Sait Halim Paşa sorgusunda ayrıca, Cemal Paşa'nın Suriye'de yaptığı idamlar konusundaki bir soruya da şöyle genel bir yanıt verir; "Ermeni, Irak ve Suriye mes'eleleri hakkında Bâbîâli ile bir satır muhabere bile olmamıştır." Yine aynı şekilde, Suriye-Lübnan Mebusu Zöhravi Efendi'nin öldürülmesini de sonradan duyduğunu, bu konudaki sorularının ise gene yanıtsız kaldığını söylemiştir. Teşkilât-ı Mahsusa birliklerinin oluşturulması konusunda paşanın tutumu gene aynıdır. "Fakat bu mesele Bâbîâli'ye, hükümete müteallik bir iş değil ki... Yani hükümetin bu hususta bir karar ve teşebbüsü mevcut değildir." Komisyon başkanının, "Bu teşkilâttan haberdâr olmadınız mı?"

216 5. Şube, Sait Halim Paşa'nın sorgusundan, s. 38-40.

217 age, s. 32.

218 age, s. 32.

219 İleri, 20 Aralık 1918.

sorusuna ise, "her şey olup bittikten sonra..." yanıtını vermiştir.²²⁰ Teşkilâtın ne kadar kötü şeyler yaptığını o da duymuş ve "bu teşkilâtın pek fena bir şey olduğunu ve bir an evvel nihayet verilmesini Enver Paşa'dan musirren ve mükerren talep" etmiş; fakat Paşa'nın tüm girişimleri ya geçirilmiş ya da yanıt verilmemiştir.

5. Şube soruşturmalarında ilginç bazı açıklamaları da Adliye Nazırı İbrahim Bey yapmıştır. Gerçi o da, "Tehcir Kanunu'nun tatbikinde yapılan istisnai muamele hükûmetin haberi, malûmatı olmadan yapılmıştır ve hükûmet, bu muameleye, vuku'undan sonra muttali olmuştur",²²¹ demiştir ama ifadesinde, tehcir işleminin, konuya ilişkin kararın alınmasından çok önce başlamış olduğunu söylemiş olması oldukça önemlidir; "Ma'amafih hal-i harb esnasında Kuvay-ı askeriye kumandanları bazı salâhiyetleri haiz idiler; bu salâhiyetler de ordunun arkasını temin için lâzım gelen bazı harekâtın icrasına mütedair idi. İşte ondan dolayı cihet-i askeriye de bunu deruhde etmiş ve tatbik eylemiştir; bilahere Tehcir Kanunu tanzim olunmuştur."²²²

Tehcir kararının askeri nedenlerle alınmış olduğunu söylemesine rağmen, kendisine, "halbuki harb yeri olmayan yerlerde de birçok kimseler tehcir edildi. Ve menâtık-ı harbiye olmayan yerlerde birçokları idam olundu," diye hatırlatılınca, klasik yanıtı vermiştir; "Ondan haberimiz yoktur."²²³ İbrahim Bey'in, tehcir sırasında yapılan idamların hiçbirisinden haberi olmadığını söylemesi önemlidir. Çünkü bu idam cezalarının Divan-ı Harplerce verilmesi ve bunun da padişah tarafından onaylanması

220 5. Şube, s. 42.

221 age, İbrahim Bey'in ifadesinden, s. 29.

222 age, s. 25.

223 age, s. 32.

224 Divan-ı Harplerin kuruluşunu düzenleyen 12 Ağustos 1326 tarihli kararnamenin 24. maddesine göre, "Divan-ı Harpler tarafından verilen hükümler idare-i örfiyyenin tâbi olduğu mahal kumandanının emriyle ve yalnız idam kararları bi'listizan irade-i seniyye istihaliyle icra olunacaktır." (Osmanlı Belgelerinde Ermeniler, Belge No: 220, s. 190).

gerekirdi.²²⁴ Bu nedenle yapılan idamlardan bakanlar kurulunun mutlaka haberi olması gerekirdi. Fakat görülen (ve zaten bilinen de) odur ki, idamların yapılmasında herhangi bir hukuki prosedüre riayet edilmemiştir.

Teşkilât-ı Mahsusa konusunda söylenenler de benzeri doğrultudadır. Adalet Bakanı olarak, cezaevlerinden mahkûmların salındığından sonradan haberi olmuştur ve ilgili kanun daha sonra işe hukuki bir kılıf takabilmek için çıkartılmıştır. "şimdi hangi vilâyet olduğunu tayin edemeyeceğim bir vilâyet müdde-i umumisi mahkûmînin cepheye sevk edilmek üzere vilâyetçe tahliye edildiklerini iş'ar eylemesi üzerine nezaret-i aïdelerine müracaatla ve: 'İrade-i seniyye ile affedilmeyen bir mahkûm tahliye edilemez' diye kıyametler kopararak iadelerini talep ettim. Cihet-i askeriyye mühim bir yekûna baliğ olan bu kuvvetin ihmali muvafık olmadığında ısrar etdi. Biz de bunların sevki hakkında kanun yaptık ki bu da heyet-i âliyenizden tasdik olunarak geçti."²²⁵ 5. Şube soruşturmalarının özetle havası budur.

5. Şube soruşturmalarından amaç, ifadesi alınanların Divan-ı Âli'ye verilmeleriydi. Buna da mecliste yapılacak bir oylama ile karar verilecekti. Fakat, 19 Aralık 1918 tarihli bir Padişah İrade-i Seniye'si ile 21 Aralık'ta parlamento feshedildi. Bunun nedenlerinden bir tanesi de, ifadesi alınan kişilerin Divan-ı Âli'ye sevk edilmesine ilişkin bir kararın meclisten geçmesinin imkânsız olmasıydı. Meclis'teki İttihatçı çoğunluk hükümetin çalışmalarını bloke etmekteydi. Halbuki hükümet ve padişahın özellikle Ermeni tehciri suçlularının yargılanmaları konusunda acele davranmaları gerekiyordu. Sonuçta meclis tatil edildi. Soruşturmalardan bir netice alınamadı. Komisyon tutanakları, dönemin sadrazamı Damat Ferit Paşa'nın 17 Mart 1919 sayılı emriyle Divan-ı Harb Müdde-i Umumiliği'ne verildi.²²⁶

²²⁵ *age*, s. 41.

²²⁶ İlgili yazının tam metni için Bkz. T. Z. Tunaya, *age*, c. III, s. 627.

e. Âyan Meclisi'nde Tartışmalar

Âyan Meclisi'nde konu üzerine ilk tartışma Ahmet Rıza'nın açış konuşması vesilesiyle yapılır. 19 Ekim 1918'de Âyan Başkanı atanması dolayısıyla yaptığı konuşmada Ahmet Rıza, 1915 katliamı sırasında gösterdiği dürüst tavrı sürdürmeye devam eder (Ayrıntılı bilgi Sürgünlerin Geri Dönmesi ve Malların İadesi bölümünde). Padişahın da kendisi gibi düşündüğünü ima eder. "Padişahımızın amâl-i mülûkanelerine vakıfım... Devr-i Şevketlerinde bütün Osmanlılar bilâtefrik-i cins ve mezhep, nizam-ı adalet ve hürriyetten aynı derecede istifade edeceklerdir. Ulüvv-i şefkat-i Hümayûnları, o vahşiyâne öldürülen Ermenilerin, asılan, sürülen Arapların eytam ve eramilini hak-i sefalette makhur bırakmayacaktır. Menfalarda artık ağlayan ve inleyen kalmayacaktır."²²⁷

Âyan'ın 21 Ekim tarihli oturumunda, Ahmet Rıza'nın bu sözleri eleştiri konusu olur. Örneğin Müşir Osman Paşa, "Adalet ve müsavatsızlığın ulüvv-i şefkat-i hümayûnun yerine masruf olması için bendeniz de yalnız onların değil, aynı yolda muamele-i zalimâneye uğrayan bilcümle vatandaşları, yani Ermeniler ve Araplar tarafından da zulmen öldürülen ve öteye beriye kaçırılan biçare Türklerin ve Kürtlerin eytam ve eramilinin dahi unutulmayarak birlikte düşünülmesi münasip olacağını", söyler.²²⁸ Ahmet Rıza'nın bu itiraza verdiği yanıt önemlidir: "Geçen içtimadaki nutkumda yalnız Ermenileri ve Arapları zikirden maksadım bu cihetin siyasî bir mahiyeti haiz olmasından ileri geliyordu. Çünkü o bir resmi haksızlıktı. Ondan dolayı nutkumda yalnız Arap ve Ermenilerden bahsettim. Yoksa diğer mağdurların eytam ve eramiline bakılmasın fikri, asla hatır ve hayalimden bile geçmemiştir."²²⁹ Ahmet Rıza, Ermenilerin devlet eliyle planlı olarak öldürülmüş olduklarını hatırlatarak, diğer cinayetlerle aradaki önemli bir farka işaret ediyordu.

227 *Meclis-i Âyan Zabıt Ceridesi*, Devre III, İçtima senesi 5, c. 1, 19 Teşrinievvel 1334 (1918), Cumartesi, 2. İnikad, s. 8-9.

228 *age*, 21 Teşrinievvel 1334 (1918), Pazartesi, 3. İnikad, s. 28.

229 *age*, s. 29.

Padişaha sunulacak cevabi yazı nedeniyle konu aynı oturumda yeniden gündeme gelir. Yanıt metninde geçen, "mukaddemen tehcir edilmiş olanların hemen mahallerine iadeleri ve emval-i menkûle ve gayrimenkullerinin kendilerine red ve teslimi lüzum ve ehemmiyeti varid-i hatır olmaktadır", ifadesi tartışmalara neden olur. Özellikle "Tehcir" kelimesi Damat Ferit Paşa tarafından eleştirilir. "Tehcir' lügatine hayretteyim. Bu adamlar, cebren ve karan teb'id edildi. Halbuki tehcir, malumu alileri olduğu üzere hicret ettirilmek gibi bir manâ ifade eder. Bunlar hicret mi ettirildi? Hayır... Mesken ve mevalarından alınarak dağlara sürüldü. Ne olduklarını da Allah'tan gayri kimse bilmez. Onun için tehcir lüğatinin burada istimalini münasip görmüyorum. Teb'id lügati kullanılsa, hakikat-i hale daha muvafık olur."²³⁰

Yine aynı tartışmada Ferit Paşa, "son zamanda felaket-i fe-ciaya dûçar olanlardan Ermeni vatandaşlarımızın adedi 800 bin, Rum vatandaşlarımızın 550 bin kişiye baliğ olup, bunlara iki milyon derecesinde Müslüman mağdurlar ilave edilirse üç milyonu tecavüz eden insanlar açlıktan, sefaletten, zulümden, suidareden telef oldukları rivayet ediliyor", diyerek, öldürülen insanların el konulan mallarının bir dökümünün yapılmasının hemen hemen imkânsız olduğunu ve bu konuları araştırmak üzere bir komisyonun kurulmasının şart olduğunu bildirir. Ferit Paşa'nın komisyon teklifi, bunun hükümetin işi olduğu gerekçesiyle reddedilir.²³¹

Âyan'ın, 4 Kasım 1918 günlü oturumunda, birinci Reisvekilî Çürüksulu Mahmut Paşa verdiği önergeyle, 1914'te Osmanlıları savaşa sokan anlaşma ve bununla ilgili resmi belgelerin yayımlanmasını, soruşturma yapmak üzere siyasal ve askeri komisyonların kurulmasını, bir de sorumluluğu belirleneceklerin cezalandırılmasını ister. Bu doğrultuda bir "Encümen-i Mahsus" kurulur. Encümen, sözü geçen belgelerin yayımlanması ve

230 *age*, s. 32.

231 *age*, s. 34.

savaşın yönetimindeki hataların tespiti için Harbiye Nezaretinde bir komisyonun kurulmasını kararlaştırır.²³² (Hükümet 20 Kasım 1918'de benzeri komisyonların kurulmasını karara bağlayacaktır.)

Benzeri bir öneri aynı oturumda Sait Halim Paşa tarafından yapılır. Kendi sadrazamlık dönemine ait ve harbe ilişkin evrâkın incelenmesi için bir Divan-ı Âli kurulmasını önerir. Divan-ı Âli'nin kurulması yetkisi Meclis-i Mebusan'a ait olduğu için teklif gereğinin yapılması için Çürüksulu Mahmut Paşa'nın önerisiyle oluşturulan encümene havale edilir. Encümenden gelen raporlar üzerine 14 Kasım'da, 9. oturumda yapılan görüşmelerde, Ferit Paşa, ülkede yaşanan felaketlerin sorumlularının, "üç şahs-ı gâip... Talât, Enver ve Cemal", olduğunu söyler. "Filhakika ikinci derecede birtakım hempalar vardır." Paşa'ya göre bunlar haindirler.²³³

Ermeni Kırımı üzerine yapılan önemli bir tartışma Ahmet Rıza Bey'in verdiği bir önerge üzerine yapılır. 21 Kasım 1918 tarihli önergesinde, meclisçe oluşturulacak olan Divan-ı Âli'nin, "tehcir namı altında yapılan mezalimin servet ve selamet-i memlekete sui te'siratını tetkik ve muhakeme eyleyece(ğini)" söyleyen Ahmet Rıza bunun hem yetersiz hem de oldukça fazla zaman alacağını söyler. "Hatiat ve mezalim-i siyasiyye ile beraber katliam, aleni şekâvet, masuniyet-i şahsiyyeye ve emval ve mesâkine tecavüz gibi bilcümle Osmanlılar hakkında birçok ef'al ve cinayet dahi irtikab edilmiş ve bilhassa Arap, Ermeni, Rum vatandaşlarıma, şimdiye kadar tarih-i Osmani'de emsali görülmedik mezalim icra olunmuştur."²³⁴ Devletin bu konularda hassas olduğunu göstermesi için meclisteki soruşturmaların sonuçlarının beklenmemesi, hükümetin derhal harekete geçmesi gerekmektedir. "Hukuk-ı efradın bilfiil mahfuziyeti temin olunmak için salifü'l-arz cinayât-ı şahsiyyeden dolayı müdde-i

232 age, 4 Teşrinisani 1334 (1918), Pazartesi, 7. İnikad, s. 64-68.

233 age, 14 Teşrinisani 1334 (1918), Perşembe, 9. İnikad, s. 93.

234 age, 21 Teşrinisani 1334 (1918), Perşembe, 11. İnikad, s. 117.

umumilik marifetiyle hukuk-ı umumiyye namına ikame-i dava olunarak, canilerin bir an evvel zâhire ihracı ile, pençe-i adaletle teslim edilmelerini hükümet-i seniyyeden talep eylerim."²³⁵

Divan-ı Âli'nin dışında sorumlular hakkında, cinayete yol açmaktan kişisel davaların açılmasını isteyen Ahmet Rıza, "arzum, vicdan-ı beşerin bir an evvel tatmin edilmesidir", der.²³⁶ Önerge üzerine yapılan tartışmalarda daha önceki itirazların tekrar edildiğini görürüz. Bazı milletvekilleri katledilenler arasına Türklerin de yazılmasında ısrarlı olurlar. Mukabil cevabında Ahmet Rıza, dönemin hükümetinin Türklere de acımadığını, fakat Türkler adını bilerek koymadığını çünkü cinayetlerden sorumlu olanın Türk Hükümeti olduğunu söylemiştir. Bu nedenle teklifine Türk isminin eklenmesine itiraz eder. Kendi önergesini yeterli görmeyenlerin, "Türkler hakkında yapılan mezalimden bahis olarak ayrıca bir takrir" vermelerini ve kendisinin de bunu imzalayacağını söyler.²³⁷

Bu tartışmada gündeme gelen önemli bir konu da, sorumlunun kim olduğu, emirlerin kimler tarafından verildiğidir. Ahmet Rıza, "ben memlekette cinayâtın faili olarak İttihat ve Terakki'yi veyahut diğer bir unsuru tanımam. Yalnız Kuvve-yi İcraiyyeyi tanırım... Harpten, cinayâttan hükümet-i icraiye mesuldur", diyerek, cinayetlerden, "vazifesini ifa etmeyen" hükümeti sorumlu tutar. Dönemin hükümetinde, savaş ilanına kadar görev yapmış sabık Adliye Nazırı İbrahim Bey sorumlunun hükümet değil, şahsi bazı kişiler olduğunu söyler. Fakat birçok Âyan üyesi bu meselenin hükümetten ayrı ele alınamayacağını söylerler. Örneğin Damat Ferit Paşa, sorumluluğun doğrudan hükümete ait olduğunu şu sözlerle belirtir: "Hükûmet-i sabıka hakkında bir zehap hasıl olmasın, deniliyor. Haııuki o hükûmet erkânı büyük bir kitap tertip ve neşrettiler ve hatta bu kitabı Âyan ve mebusana da tevzi ettiler. O kitapta ika ettikleri fecâyî ve mezalim hakkında gösterilen esbâb-ı mucibede... 'Eğer

235 age, s. 117.

236 age, s. 118.

237 age, s. 122.

biz bir milyon Ermeni'yi evlerinden, köylerinden çıkarıp dışarı atmış isek, Bağdat yollarında bunların kemiklerini tuyûr ve uhruş yediyse; çünkü onlar bizim turuk-u sevk'ul-ceyşiyemizi kesecekler, ordumuzun arkasını alacaklar, devletin mevcudiyetini tehlikeye koyacaklardı', deniliyor. İşte vukua gelen fecâyî ve mezalime karşı irat ettikleri esbab-ı musannaa ve müdeayât-ı batıla. Bunları ne insaniyet, ne medeniyet ne İslamiyet kabul edemez."²³⁸

Fakat Ferit Paşa'ya göre, "bu fecâyiden mesul olan yalnız bir iki serseridir... bu fecaiyeyi ika eden serseriler Bolşevik'ten başka bir şey değildir" ve Türk milleti bu zulümden sorumlu tutulamaz. Rus milletini Bolşeviklerden kurtarmak için harekete geçen Batılı ülkelere seslenen Ferit Paşa, "Hak ve adl icap eder ki yine aynı devletler 600 seneden beri haysiyetiyle, vakarıyla, şerefiyle, namusuyla yaşamış olan Türk milletini bu Bolşevizmden kurtaralım demelidir."²³⁹ (Reşit Akif Paşa'nın, Ermeni Tehciri'ne ilişkin gizli bir emir gördüğüne ilişkin yaptığı konuşma bu oturumdadır.)

Ermeni Kırımı konusunda soruşturmalara bir an önce geçilmesi doğrultusunda bir başka öneri de Damat Ferit Paşa tarafından 2 Aralık 1918 tarihli Âyan oturumunda verilir. Önergesinde, mevcut meclisin milleti temsil niteliğini taşımadığını, ayrıca mevcut milletvekillerinin vaktiyle iktidar partisi olan İttihat ve Terakki üyesi olduklarını söyleyen Ferit Paşa, böyle bir parlamentonun Kırım nedeniyle soruşturma yapamayacağını söyler. Çünkü bu meclis hem savaşı hem de savaş sırasında yapılanları desteklemiş, hükümetin yanında yer almıştır. "Bir fırka efradı hangi namı alırsa alsın, hem müttehim, hem de hâkim sıfatını haiz olması tecviz edilemez." Bu nedenle şimdi sorumluları Divan-ı Âli'ye yollama kararının bu meclisçe alınması düşünülemez. Yapılacak olan şey, seçimlerin yenilenmesidir. Oluşturulacak Divan-ı Âli yeni Meclis'çe seçilmelidir.

²³⁸ *age*, s. 118-122.

²³⁹ *age*, s. 123.

Öte yandan meclisin yeniden oluşmasını beklemeden Divan-ı Harpler derhal kurulmalı ve soruşturmalar başlamalıdır. İngiliz Hükümeti'nin, "muharip hükûmetlere mensup olup harp ve insaniyet kanunlarını ihlal etmiş olmakla müttehem efradın mümkün mertebe serian ve bitarafane muhakemeleri için mahkemeler ihdas edilecektir", yollu bir kararları olduğunu hatırlatan Ferit Paşa, yine bu kararda, "mâhaza o milletler kendilerini temizlemek isterlerse, kendi canilerini bizzat muhakeme etmelidirler. O zaman adalet daha ziyade yerini bulmuş olur", ifadesinin yer aldığını, dolayısıyla, Osmanlı Hükümeti'nin, "bu mülk ve milleti nalan ve perişan ve ika eyledikleri fecâyî vicdan-ı beşeriyeti lerzan eden nuzzar-ı sabıka ile hem-palarını... derhal taht-ı muhakemeye" alması gerektiğini söyler. Böylece, meclis soruşturmaları ile vakit kazanma hedefi güdenlerin amaçları da boşa çıkarılmış olacaktır.²⁴⁰ Ferit Paşa, işbaşı-na geleceği zamanki hükümet programını okuyor gibidir.

Önerge üzerine yapılan tartışmalarda, Âyan üyeleri Ermeni Kırımı sorumlularının derhal yargılanmaları gerektiği konusunda hemfikir olmuş, fakat meclis soruşturmaları konusunda farklı düşünceler ileri sürmüşlerdir. Örneğin, Mahmut Paşa, Kırım'dan hükümetin sorumlu tutulması gerektiğini söyleyerek, meclis soruşturma komisyonu kurulması gerektiğini savunmuştur. "Gerek Ermeni, Rum gibi gayrimüslim ve gerek Müslim unsurlar hakkında irtikap olunan mezalim ve cinayet ekseriyetle o vakit mevki-i iktidarda olan kabinenin bazı âzâ-yı faalesi tarafından tasmim ve tanzim aledderecat birtakım âlât ile çeteler denilen Teşkilât-ı Mahsusa vasıtasıyla icra edilmiştir. Bütün bu ahval ve ef'alin vükela-yı sabıkaya tahmili mesuliyyet edeceği tabiidir. Devleti bugünkü akibet-i elimeye sevk eden bu çirkin mezalim ile suiidare ve suistimaldir." Bu nedenle Divan-ı Âli'ce acilen bir karar verilmesi kaçınılmazdır.²⁴¹ Yapılan görüşmeler sonucu önergenin dikkate alınması kabul olunur. Fakat

240 age, 2. Kânunievvel 1334 (1918), Pazartesi, 13. İnikad, s. 146-147.

241 age, s. 148.

ana sorun, Âyan Meclisi'nin fazlaca bir yetkisi olmamasıdır. En fazla tavsiye niteliğinde kararlar alabilmekte ve bunu Hükümet'e iletmektedir. Bu nedenle buradaki tartışmaların somut bir sonuç getirmesi mümkün değildi. Meclis-i Mebusan'ın kapatılması ile birlikte Âyan Meclisi de faaliyetlerine son verir.

f. Parlamantonun Feshi

Parlamento'nun kapatılması meselesi, 10 Ekim'de açılışıyla birlikte gündeme gelen bir konuydu. Bazı milletvekilleri, "geçmiş hükümeti desteklediği için milletin gözünde 'mevkii düşkün' olan 'kudret-i temsiliyesi' kalmayan meclisin yasama hayatına son vermesini" önermişlerdi.²⁴² Fakat, en azından eski hükümeti Divan-ı Âli'ye vermek, af kanununu görüşmek gibi birçok önemli konuların halledilmesi nedeniyle meclisin açık kalması fikri ağır basar. Tevfik Paşa Kabinesi iş başına geldiğinde parlamantonun kapatılması gerektiği yolunda basında da yazılar çıkmaya başlar.²⁴³ Bunun önemli nedenlerinden birisi de mecliste hâlâ İttihatçıların çoğunlukta olmalarıydı. Fakat Vahdettin, özellikle işgal altındaki bölgelerle tek ilişkinin, bölge milletvekilleri üzerinden kurulduğu ve meclis kapatılırsa bu ilişkinin tümüyle kopacağı, hem de bu durumun işgalin *de facto* tanınması anlamına geleceği gerekçesiyle parlamantonun kapanmasına karşıydı. Meclisteki İttihatçı çoğunluk da, elinden geldikince muhalefet yapmaya, hükümetin icraatına engel olmaya çalışıyordu. "Padişaha göre meclisin hükümete karşı takındığı tavır sadece bir ittihatçılık hareketi idi."²⁴⁴

Sonuçta, padişah ve Tevfik Paşa, İttihatçılara karşı daha etkin tedbirler alınabilmesi için parlamantonun kapatılması gerektiğine karar verdiler. Fakat kapatma kararında, İttihatçıların çoğunlukta olmaları ve kendilerine yönelik yargılamaları engelleme isteği olduğu kadar, işgal güçlerinin baskısının da payı ol-

242 M.M.Z.C., 4 Teşrinisani 1334 (1918), Pazartesi, 11. İnikad, s. 97-98,

243 Ali Fuat Türkgeldi, *age*, s. 166.

244 Selahattin Tansel, *age*, c. 1, s. 76.

muştur. İtilaf güçleri, "Rum ve Ermenilerin 'tehcir' edilmesi işinden İttihatçıları sorumlu tutuyor ve bu sebeple, o katiller heyetinin seçicisi olan Meclis-i Mebusan'ı dağıtması için" padişahı sıkıştırıyorlardı. Vahdettin'in Başkâtibi Ali Fuat Türkgeldi, padişahın, bu baskı üzerine söylediği şu sözleri aktarır: "Ecneblerin zihniyeti bizimkilere uymuyor, bir kere kafalarına koydukları şeyi bir daha çıkarmıyorlar ve 'O hey'et-i katilenin müntehabı olan Meclis-i Mebusan'ı nasıl tutuyorsunuz? Siz neye istinad ediyorsunuz?', diyorlar."²⁴⁵

Bu baskılar sonucu Padişah, 19 Aralık 1918'de bir irade ile meclisi dağıtır ve bunu işgal güçlerinin isteği üzerine yaptığını da söyler. "Ecnebler(den) pek bir aman... Gece gündüz ne çektiğimi bir Allah bilir bir de ben bilirim; bizi tazyik ile Meclis-i Mebusan'ı dağıttırdılar. Fikirlerini ihsas değil adeta açıktan açığa izhar ediyorlar."²⁴⁶ Anayasa meclisin tatile sokulmasından en az üç ay sonra seçimlerin yapılmasını şart koşmuşken, yeni seçim yapılmaz. Bu Ankara hareketinin en önemli taleplerinden birisi olacak ve meclis, 1919 sonbahar seçimleriyle yenilenip, 12 Ocak 1920'de çalışmalarına yeniden başlayacaktır. Fakat bu da çok uzun sürmeyecek, İngilizlerin İstanbul'u işgalini protesto amacıyla meclis, çalışmalarına son verecektir.

2. Kırım Suçları Konusunda Alınan Önlemler ve Soruşturmalar

a. İlk Hükümetlerin Aldığı Önlemler ve Soruşturma Komisyonları

İzzet Paşa'nın hükümet programında, "Ermeni Tehciri" meselesinde daha çok bir savunma havası egemendir ve İttihat ve Terakki'nin savaş siyasetine karşı doğrudan bir eleştiri yoktur. Ermenilerin uğradıkları her türlü zararın karşılanacağı sözü verilmiş olmasına rağmen, Tehcir'in, yargılanması gereken değil aksine "zorunlu" bir eylem olarak görülmesi nedeniyle bu konuda

²⁴⁵ Ali Fuat Türkgeldi, *age*, s. 169.

²⁴⁶ *age*, s. 182.

ciddi pratik adımlara rastlanmaz. Âyan Meclisi'nde program üzerine yapılan görüşmelerde, Dahiliye Nazırı Fethi Bey, yaşananları, "Ahval-i harbiye ilcaatı ile memleket dahilinde bir mahalden diğer mahalle nakil ve tehcir", olarak tanımlar.²⁴⁷

Hükümet programını meclis kürsüsünden okurken Ahmet İzzet Paşa, "idarî ve askerî kararlarla tebid edilmiş olanların badema serbest bırakılmalarına karar verdik ve vilâyâta bu yolda tebligat icra eyledik", der.²⁴⁸ Ayrıca Âyan görüşmelerinde, Dahiliye Nazırı, Ermeni "vatandaşlar(ın) peyderpey me'vayı kadimlerine avdet etmelerine" karar verildiğini ve icraata başlandığını bildirir. "Bir iki seneden beri pek büyük ızdıraplara maruz olan bu vatan evladının emval-i menkûle ve gayri menkûlleri kendilerine iade olunacak. Ve satılmış eşyalarının bedelleri de tediye edilecektir."²⁴⁹ İzzet Paşa kabinesi, geri dönüş ve kayıp kadın ve çocukların bulunması konusunda bazı sınırlı girişimlerde bulunmak dışında Kırım suçlularının yargılanması konusunda herhangi bir adım atmaz.

Yargılamalar doğrultusunda ilk girişimler Tevfik Paşa kabinesince yapılır. Yeni hükümetin ilk girişimi, 19 Kasım 1918'de ateşkes uygulamasını denetlemek üzere İtilaf devletleri ve Türkiye'nin katıldığı Ateşkes Karma Komisyonu'nu kurmak olur. Komisyona bir Türk başkanlık edecek ve "muhtelif elçilik müsteşarları (ile)... İngiliz, Fransız ve İtalyan zabitlerinden birer kişi"den oluşacaktı.²⁵⁰ 20 Kasım tarihli kabine toplantısında savaş sırasındaki yolsuzluklar konusu ele alınır. Başta Talât, Enver ve Cemal olmak üzere özellikle iâşe işlerinden sorumlu İttihatçıların mallarının hiçbir surette başkasına devredilemeyeceği kararı alınır; ve "Suistimalleri, Hesapları ve Seyyiatı Tetkik Komisyonu" kurulur.²⁵¹ "Seferberliğin ilanından beri, mülga Başkuman-

247 M.A.Z.C., 19 Teşrinievvel 1334 (1918), Cumartesi, 2. İnikad, s. 24.

248 *age*, 19 Teşrinievvel 1334 (1918), Cumartesi, 4. İnikad, s. 29.

249 *age*, s. 24.

250 T. Gökbilgin, *Milli Mücadele Başlarken*, Ankara, 1959, s. 16. Komisyon başkanlığına seçilen Galip Kemali (Söylemezoğlu) daha sonra anılarını yayımlayacaktır.

251 *age*, s. 8.

danlık Vekaleti ve Harbiye Nezaret daire ve şubalarında vukua getirilmiş olan suiistimalâtı tedkik ve faillerini zahire ihrac etmek üzere" kurulan bu komisyon Harbiye Nezareti bünyesinde faaliyet gösterecekti.²⁵²

Komisyon, kısa bir müddet sonra, aralarında, Talât, Enver, Cemal, İsmail Hakkı Paşa, Dr. Nâzım, Bahaeddin Şakir gibi kişilerin bulunduğu İttihatçı bir grubun mal ve mülklerine haciz koyar.²⁵³ Hükümetin attığı ikinci adım, 26 Tesrinisani 1334 (Kasım 1919) tarihinde Enver ve Cemal için özel bir Divan-ı Harb'in oluşturulmasıdır. Ayrıca gene, suistimallerle ilgili olarak, 30 Aralık 1918'de İttihatçılarca kurulmuş olan, Milli Mahsulat, Milli İthalat, Milli Mensucat şirketleriyle, Milli Kalkınma Bankası'nın para ve eşyalarına el konulur.²⁵⁴ 2. Tevfik Paşa kabinesince 1 Mart 1335 (1919) tarihinde alınan bir diğer kararla da, "tedkik-i hesabât ve suyat komisyonunun seferberlikten madden vâki olan hilaf-ı kanun-ı tekaüde sevk ve nisbet-i askeriye kıt'a ve saire gibi muamelâtın tedkikiyle de iştigal etmesi tensib" olunur.²⁵⁵

Savaş suçlularının soruşturulması konusunda bir diğer girişim Kasım ayı sonlarında Adliye ve İçişleri Bakanlıkları bünyesinde yapılır. "Meclis-i Adliye Encümeni, Trablus, Balkan ve Harb-i Umumi müsebbiblerinin aftan müstesna tutulmaları ve en ağır cezalar ile cezalandırılmaları adalet icabındandır diyerek bir mazbata tanzim etti ve bu, Dahiliye Encümeni tarafından küçük bir değişikliklerle kabul olundu."²⁵⁶ Doğrudan Kırım suçlularının soruşturulmasında ise hükümet oldukça ağır davranır. Padişah Vahdettin, 24 Kasım'da *Daily Mail* gazetesi mu-

252 Konuyla ilgili karar, 30 Teşrinisani 1334 tarih, 3407 No'lu *Takvim-i Vekayi*'de Harbiye Nazırı ve Sadrazam Tevfik Paşa'nın imzalarıyla yayımlandı.

253 M. Tayyip Gökbilgin, *age*, s. 9; T. Z. Tunaya, *age*, c. III, s. 557'de buna ilişkin karnamenin *Takvim-i Vekayi*'de 2 Şubat 1919'da yayımlandığını söyler ama biz böyle bir kayda rastlamadık.

254 T. Z. Tunaya, *age*, s. 557.

255 Karar 3 Mart 1335 tarih 3486 sayılı *Takvim-i Vekayi*'de yayımlanır.

256 M. Tayyip Gökbilgin, *age*, s. 11.

habirine verdiği, bilahare *Times*'da yayınlanan demecinde, İzzet Paşa kabinesinden bu yana devam etmekte olan bu gecikmelerden şikâyet eder. "Türkiye'de bazı siyasî komiteler tarafından Ermeniler hakkında icra edilen muameleye büyük bir teessür ile muttali oldum... Saltanata geçer geçmez bu vakalar müsebbiplerinin son derece şiddetle cezaya çarptırılması için derhal tahkikat açılmasını emrettim. Muhtelif sebepler bu emrimin süratle yerine getirilmesine mani oldu fakat bugün bu mesele bütün teferruatıyla soruşturulmaktadır."²⁵⁷ Kırım'ı soruşturmaya yönelik ilk somut karar, 23 Kasım 1918 tarihinde alınır. Ve "Tedkik-i Seyyiat (suç-kötülük) Komisyonu" adıyla bir komisyon kurulur. "Kurul başkanlığına Bitlis eski Valisi Mazhar Bey getiril(ir)."²⁵⁸

Bunu Aralık ayı başında alınan diğer tedbirler takip eder. "İstanbul İstinaf Mahkemesi müdde-i umumisi İhsan Bey, Ermenilerin tehcir ve katlinde methaldar olanlar hakkında, muttali olur olmaz müdde-i umumilerin, bu türlü cürümlerden dolayı umumî hukuk namına derhal kanunî takibata geçmeleri lüzumunu ilgililere tebliğ etti. Ve bu suretle tehcir zamanında yapıldığı iddia olunan mezalim ve yolsuzlukları mahalinde incelemek ve şikâyet sahipleri ile bizzat temasta bulunmak üzere Adliye ve Dahiliye memurlarından mürekkep komisyonların teşkili cihetine gidildi."²⁵⁹

"Tehcir ve taktil" olaylarını incelemek üzere komisyonlar kurulmasına ilişkin Meclis-i Vükela kararının tarihi 12 Aralık 1918'dir.²⁶⁰ Hükümet, Anadolu'yu 10 bölgeye ayırarak her birine Ermeni tehcirini soruşturmak üzere Dahiliye ve Adliye memurlarından oluşan birer heyet gönderilmesi ve heyetin masraflarının Maliye hazinesinden karşılanmasına karar verir.²⁶¹ Heyetlerin gideceği vilâyet sayısı toplam 28'dir. Heyetler, "en

257 *age*, s. 15.

258 Zeki Saruhan, *age*, c. 1, s. 49.

259 Tayyip Gökbilgin, *age*, s. 15.

260 *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, Belge No: 219, s. 188-189.

261 *age*, s. 188-189.

şiddetli muamelelerin icrası için", "talimat-ı mahsusa" ile donatılmışlardır ve bunların arasında tutuklama yetkisi de vardır.²⁶² Nitekim bölgelere giden bu heyetlerin tutuklama yaptıkları 6 Ocak tarihli gazetelerde yer alır. Yine bu tarihlerde (23 Aralık 1918) genel af karnamesi çıkartılır.²⁶³ Böylece İttihatçılarca cezalandırılan birçok siyasinin affedilmesi ve ülkeye gelmesi sağlanır. Fakat Kırım ve savaş suçluları af kapsamı dışında bırakılırlar. Ermeni Kırımı'nı soruşturmak üzere ilk Divan-ı Harp'ler de bu ay içinde kurulur.

Ermeni Kırımı'nı soruşturma konusunda somut öneriler ve adımlar atılmasına 2. Tevfik Paşa kabinesince devam edilir. 13 Ocak'ta yeniden kurulan kabine, İtilaf devletlerine bir muhtıra, padişaha da bir "mazbata ve kararname" sunar. İtilaf devletlerine verilen muhtırada yukarda aktardığımız gibi, Ermeni meselesi için Ermenilerin de suçlarını soruşturacak genişlikte bir komisyonun kurulması önerilir.

Padişaha takdim edilen "mazbata ve kararname" ise, 27 Şubat tarihlidir ve barış tekliflerini kabul etmeyerek savaşı sürdüren o zamanki kabine üyelerinin, tehcir münasebetiyle cinayetlere meydan verenlerin, memuriyet nüfuzlarını kötüye kullananların ve "felaket-i ammeye" sebep olanların vb., "mu'tad olan kanunî merasime hacet görülmeksizin Divan-ı Harb-i Örfi'de" muhakemeleri istenir.²⁶⁴ Tevfik Paşa kabinesi bu hukuki girişimlerin yanı sıra önde gelen İttihatçıları tutuklamaya da başlar.

Padişah, hükümetin kendisine sunduğu karnameyi 1 Mart 1919 tarihinde, anayasaya aykırı görerek onaylamaz. Üstelik de hükümete oldukça sert bir yazı yazar. Bu yazıda, işlerin sürüncemede bırakılmış olduğu, savaş suçlularının 3.5 aydan beri cezalandırılmadığı, bu tutumun yabancıların araya girmesine yol açtığı belirtildikten sonra, suçluların tutuklanması için

262 *İkdam*, 9, 12 Kânunievvel 1918.

263 Kararname 24 Kânunievvel tarihli 3427 sayılı *Takvim-i Vekayi*'de yayımlanır.

264 Selahattin Tansel, *age*, c. 1, s. 79-80.

yeni bir kararname düzenlenmesine ve bu kararnameyi hükümdarın tasdik etmesine lüzum yoktur,²⁶⁵ diyerek, padişahın, hükümet icrasının her boyutuna karıştırılmasının anayasaya aykırı olduğunu söyler. Bu durumda hükümete istifa etmekten başka çare kalmaz.

Tevfik Paşa kabinesi yerine 4 Mart'ta göreve başlayan Damat Ferit Paşa kabinesinin esas icraatı İttihatçıların yargılanması olmuştur. Fakat İttihatçılar hakkındaki tebdirler sadece yargılamalarla sınırlı değildir. 5 Mayıs'ta İttihat ve Terakki'nin devamı olarak kurulan Teceddüt Fırkası ile yine bu parti üyelerince kurulan Hürriyetperver Avam fırkaları, Meclis-i Vükela kararı ile yasaklanır. Bu konuda ilk adımlar Tevfik Paşa kabinesince atılmış, 2 Şubat'ta İttihat ve Terakki Partisi yasaklanarak mallarına el konulmuştur.²⁶⁶ Damat Ferit Hükümeti, "Mefsuht İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin emval ve emlâkı hakkında müttehad kararın", bu partiler için de geçerli olduğunu karara bağlıyor, kuruluş müsaadelerini iptal ederek mal varlıklarını hazineye devrediyordu. Hükümet kararında ayrıca, "bundan sonra da İttihat ve Terakki maklubu (dönüşeni) olarak başka adlarla kurulmak istenecek fırka ve cemiyetlere izin verilmemesi Dahiliye Nezareti'ne bildirilmiştir",²⁶⁷ denir.

Damat Ferit Paşa dönemi, Kırım suçlularının takip, kovuşturma ve yargılanmaları konusunda en çok çabanın harcandığı dönem olur. Damat Ferit, iktidara gelir gelmez yayımladığı bir tamimle tutumunu açık olarak belli eder. On yıl boyunca yapılan hatalar nedeniyle çok zor günlerin yaşandığı belirtilen açıklamada, "büyük ve küçük, bilcümle memurinin malumu olmalıdır ki, bu günden itibaren zulm ve gadr ve i'tisaf ve taktil ve tehcir bu memleketden nefy ve teb'id edilmiştir. Badema, bilcümle Osmanlıların hangi ırk ve mezhebe mensub olur ise ol-

265 *age*, c. I, s. 80.

266 İlgili karar 3 Şubat 1335 gün ve 3462 sayılı *Takvim-i Vekayi*'de yayımlanmıştır. Karar metni için ayrıca Bkz. T. Z. Tunaya, *age*, c. II, Belge 1, s. 55.

267 *age*, c. II, Belge 9a, s. 134.

sun hürriyetine ve hukuk-ı siyasiyye ve şahsiyelerine tamamiyle riayet edilmeli ve zaaf ve kavi nazar-ı hükûmetde müsavi olmakla bütün teba-i şahâne her yerde aynı himayete mazhar olmalıdır. Bu talimata riayet etmeyen memurların mesuliyeti pek azim olacaktır", denir.²⁶⁸ Ferit Paşa'nın Kırım suçluları karşısındaki sert tutumu sadece lafta kalmamış, idam cezaları da onun değişik dönemlerdeki hükümetleri sırasında verilmiş ve uygulanmıştır. Onun iktidarda olmadığı dönemlerde ise bu alanlardaki tedbirlerin ciddi ölçüde gevşediğinden söz etmek yanlış olmayacaktır.

b. Sürgünlerin Geri Dönmesi ve Yağmalanmış Malların İadesi Meselesi

Hükümetlerin aldıkları tedbirler bir tek savaş ve Kırım suçlularının yargılanması ile sınırlı değildir. Parlamento tartışmaları sırasında verilen önerilerden de gördüğümüz gibi, sürgün edilen Ermenilerin geri dönmesi ve el konulan mallarının iade edilmesi meselesi de İstanbul hükümetlerini oldukça uğraştırmıştır. Sorun Lozan Barış Görüşmeleri'nde dahi ele alınacaktır.

Tehcir sırasında Ermenilerin yanlarına bir şey almalarına izin verilmemişti. Resmi açıklamalarda taşınır ve taşınmaz Ermeni mallarının devlet denetiminde olduğu söylenmiş ve geri dönüşlerle birlikte malların sahiplerine iade edileceği bildirilmişti. Fakat gerçekte tam bir yağma söz konusu olmuştur. Zorunlu göçe gönderilen Ermeniler mallarını ya yok pahasına satmak zorunda kalmışlar ya da geride bıraktıkları malların çalınmasına veya el konmasına, İttihatçılar tarafından kitle desteği kazanabilmek amacıyla göz yumulmuştur. Birçok bölgede, durumu fırsat bilen Müslüman halk, Ermeni mallarını yok pahasına kapatmak için deyim yerindeyse bir yarışa girmiştir.²⁶⁹ Ör-

²⁶⁸ 8 Mart tarihli tebligat, 9 Mart 1335 gün ve 3491 sayılı *Takvim-i Vekayi*'de yayımlanmıştır.

²⁶⁹ Halkın bu yağmaya nasıl katıldığının bir örneği olarak, Harput Amerikan Konsolosu Leslie'nin gözlemlerini içeren raporu okunabilir. Leslie A. Davis, *age*, s. 53-55.

neğin, Muş'ta tehcir emrinin duyulması ile birlikte, Ermenilerin sürülmeleri dahi beklenmeden, evler basılmış, ele geçirilebilen her şey talan ve yağma edilmiştir.²⁷⁰

Konuya ilişkin, görgü tanıklarının eserlerinde, Alman, Avusturya ve Amerikan konsolosluk raporlarında bolca bilgi bulmak mümkündür. Trabzon Amerikan konsolosu, 13 Ağustos tarihli raporunda, sürgüne gönderilen Ermenilerin evlerine girerek eşyalarının boşaltıldığını aktardıktan sonra, gördüklerini anlatır: "Sahiplerine iade edilmek üzere hükümetin koruması altında balyalar halinde bekletilen malların sınıflandırılması yönünde hiçbir çaba yok ve böyle bekletilmesi de saçma. Mallar herhangi adlandırma veya sistematik depolama girişimi olmadan yığılmış. Bir grup Türk kadın ve çocuk, polisi akbaba sürüsü gibi takip ediyor ve ellerinin uzandığı her şeyi kapıyor. Polis bir evden daha değerli bir eşya çıkardı mı, oraya koşup eşdeğerini buluyor. Bu işleyişi her gün gözlerimle görüyorum."²⁷¹

Bursa Avusturya Konsolosu 23 Ağustos tarihli raporunda, Ermenilerin mal ve mülklerinin örgütlü bir biçimde nasıl yağmalandığına kendisinin de tanık olduğunu aktarır. Şehirdeki Ermenilerden, Defterdarlığa giderek üzerlerindeki malları kaydettirmeleri ve sonra satış işlemlerini yapmaları istenir. Burada Ermenilere ellerindeki gayrimenkulleri gönüllü olarak sattıkları ve bunun için ödenen paranın malların karşılığı olduğu yolunda kâğıtlar imzalattırılır. Masanın üzerinde duran para dolu bir torbadan, malın değerinin çok altında ödeme yapılır. Parayı alan dışarı çıktığında ise, elindeki para kapıda bekleyen görevlilerce alınır ve yeniden içerdeki para torbasının içine yeni malla-

270 PA-AA/Bo.Kons./c. 171, İsveçli hastabakıcı Alma Johansson'un gözlemlerinin yer aldığı 6 Kasım 1915 tarihli rapor.

271 US National Archives, Record Group 59, Dosya No: 867. 4016/210, Oscar S. Heizer'in 13 Ağustos 1915 tarihli raporu. Benzeri bir gözlem için ayrıca Bkz. Büyükelçi Metternich'in 30 Haziran 1915 tarihli raporu, aktaran J. Lepsius, *Deutschland und Armenien 1914-1918*, Belge 282, s. 277.

272 HHStA PA XII 209, Nr. 62/P, Büyükelçiliğin 31 Ağustos 1915 tarihli raporuna Nr. 71/PB ile yapılan 23 Ağustos 1915 tarihli rapor. A. Ohandjanian, *age*, c. 6, s. 386.

rın karşılığında ödenmek üzere konur.²⁷²

Ortada sadece sıradan bir yağma değil, bilinçli bir "yeni sınıf yaratma" çabası da söz konusudur. 1917 yılında Avusturya Büyükelçisi, Ermeni Kırım'ında son derece önemli bir rol oynayan Halep valisi Mustafa Abdülhalik'in Ticaret Bakanlığı'na yolladığı yıllık rapordan bazı bölümler aktarır: "Memnuniyetle bildiririm ki, hükümetin arzusuna (niyetlerine) uygun olarak, burada ve Maraş sancağında koşulları tümüyle değiştirmeyi başarmış bulunuyoruz. Benim vilâyetim Hristiyan unsurlardan temizlenmiştir. Daha iki yıl öncesinde yüzde 80'i Hristiyan olan tüccar ve işyeri sahiplerinin şu anda yüzde 95'i Müslüman ve yüzde 5'i Hristiyandır." Bu girişten sonra raporda ayrıntılı olarak, hangi işyerlerinin güvenilir Müslümanların eline geçtiği tek tek liste halinde sunulmaktadır.²⁷³

İktisadi gerekçelerin Ermeni Kırımı'nda son derece belirleyici bir rol oynadığına Halide Edip de dikkat çeker: "Şiddetli bir ekonomik görüş vardı... Bu, Ermenilerin ekonomik üstünlüğüne son vermek, böylece piyasayı Türk ve Almanlar adına temizlemektir."²⁷⁴ Ermeni mallarının yağmalanması ve bu yolla zengin olma o denli aleni yapılmaktadır ki, İstanbul'daki elçiliklere bu yolda birçok haber gelir; "gelen birçok haberden anlaşılmaktadır ki, sadece komite (İttihat ve Terakki) üyeleri ve Yahudilerin, Ermenilerin geride bıraktıkları malları komik fiyatlarla satın alarak zenginleşmeleri söz konusu değildir, ayrıca devlet daireleri de Ermenilerin kitlesel olarak sürülmelerinden maddi çıkarlar elde etmektedirler."²⁷⁵ Sonuçta, "yok pahasına kapatılan Ermeni malları ile yeni zenginler türedi, eski zenginlerin servetleri arttı."²⁷⁶, Anadolu'da zengin yeni bir tabaka oluştu.

273 HHStAPA XL 275, Konfidenten Bericht, Nr. 47, Konstantinopel 27/2/1917, A. Ohandjanian (der.), *age*, c. 7, s. 5275.

274 *Memoirs of Halide Edip*, Londra, 1926, s. 386.

275 HHStAPA XII 209, K. und K. Österrungar. Bo.Kons., 3 Eylül 1915, *The Armenian Genocide, Documentation*, Institut für Armenische Fragen, München, c. 2, s. 234.

276 Doğan Avcıoğlu, *Türkiye'nin Düzeni*, İstanbul, 1987, c. I, s. 293.

Aslında bu, 1913'te başlayan Anadolu'nun homojenleştirilmesi politikasının bir devamı sayılmalıdır.

Bu yağmaya 13 Eylül 1331 (26 Eylül 1915)'de çıkartılan bir kanunla da resmi bir nitelik verildi. "Ahar mahallere naklolan eşhasın emval, düyûn ve matlubât-ı metrukesi hakkında kanun-ı muvakkat" başlığı ile ertesi gün *Takvim-i Vekayi*'de yayımlanan bu geçici "kanunun genel anlamı, tehcire uğramış olanların yerlerindeki bütün mal ve mülklerinin tasfiye edileceği, (satılacağı) dolayısıyla oralara dönseler bile pek azının tutunabileceği, bundan başka tasfiyelerde kendileri ve adamları bulunamayacağından menfaatlerinin ancak resmi teşkilâtlarca korunacağıdır."²⁷⁷ Bunun anlamı devletçe bu malların Kırım'a katılanlarca yağmalanmış veya yağmalanacak olmasına kılıf geçirmektir.

Geçici kanun meclis açılmadan üç gün önce çıkarılmış ve hemen yürürlüğe konmuştur. Meclisin açılmasından sonra, geçici kanunun Meclis-i Mebusan'ca onaylanıncaya kadar yürürlüğe sokulmaması yolunda Âyan Meclisi'nde Ahmet Rıza tarafından yapılan öneri ise dikkate bile alınmamıştır. Kanunun çıkmasından iki gün sonra açılan Âyan Meclisi'nde verdiği önerge konusunda görüşlerini açıklayan Ahmet Rıza, "bu kanun buraya gelip müzakere oluncaya kadar ne mal kalacak ne mülk... Biz ne müzakere edeceğiz?", diye sormuştur. Ahmet Rıza Bey için bu kanun, "bir zulümdür. Beni kolumdan tut, köyümden dışarı at, malımı mülkümü de sonra sat, bu hiçbir vakitte caiz değildir." Ahmet Rıza Bey'e göre bu kanunla amaçlanan yağmanın bir an önce tamamlanmasıdır: "Ermenilerin malı kısmen yağma edildi. Kuvve-i Teşriiye Kanunu reddedilinceye kadar elde bir şey kalmayacak. Yapılacak şeylerin hepsi yapılmış olacak."²⁷⁸ Ahmet Rıza, önergesini geri alması yolunda yapılan ısrarlara da direnir ve konu encümene havale edilir. Öte yandan geçici kanunların Meclis-i Mebusan'ca onaylanması

277 Y. H. Bayur, *Türk İnkılap Tarihi*, c. III, Kısım 3, s. 46.

278 M.A.Z.C., Devre 3, İctima Senesi 2, c. 1, s. 133-135.

anayasa gereği iken bu kanun mecliste hiçbir biçimde görüşülmemiştir.²⁷⁹

Mütareke ile birlikte, sağ kalan Ermenilerin geri dönmeleri ve yerleştirilmeleri konusu hükümet programlarında yer almış bu konuda sınırlı bazı girişimlerde de bulunulmuştur. Ahmet İzzet Paşa programı üzerine yapılan görüşmelerde, Dahiliye Nazırı, sürgün edilen "vatandaşlar(ın) peyderpey me'va-yı kadimlerine avdet etmelerine" karar verildiğini ve icraata başlandığını söyler. Açıklamada ayrıca, "bir iki seneden beri pek büyük ızdıraplara maruz olan bu vatan evladının emval-i mekule ve gayrimenkulleri kendilerine iade olunacak. Ve satılmış eşyalarının bedelleri de tediye edilecektir", denir.²⁸⁰

Nitekim bu doğrultuda bazı girişimlerde de bulunulur. 18 Ekim 1918 tarihinde, "Ahval-i harbiyye dolayısıyla ve karar-ı askerî ile bir mahalden çıkarılarak diğer mahallere sevk edilmiş olan bi'lumum ahalinin ve bu meyanda bi'ttabi Ermenilerin de yerlerine avdetlerine müsaade edilmesi ve selâmet-i seyr ü seferlerinin temini"ne karar verilir.²⁸¹ İki gün sonra da zorla din değiştirmek zorunda kalanların isterlerse eski dinlerine dönebilecekleri, yetim çocukların başvuru halinde yakınlarına iade edilebilecekleri karara bağlanır.²⁸² 22 Ekim 1918 tarihinde Dahiliye Nezareti, "savaş nedeniyle başka yerlere nakledilen Rum ve Ermenilerin iâşe ve iskânlarının temin edilerek emniyet içinde

279 Âyan'da Ahmed Rıza'nın tavrını görüşen Encümen 7 Aralık 1915 günlü mazbatasında, tavrı, "şayan-ı nazar görülmüş ise de tadili talep olunan kanun-ı muvakkatin Meclis-i Mebusan'a tevdi edildiği bittahkik anlaşıldığından kanun-ı muvakkat-i mezkûrun Heyet-i Âyan'a vürudiyle hin-i müzakeresinde işbu tadil teklifinin dermeyan olunması lâzım geleceği heyet-i umumiyeye arz olunur", denir. Ahmet Rıza'nın tavrı verdiği tarih ile encümen kararı arasında 2.5 aya yakın bir zaman geçmiş olmasına rağmen Meclis-i Mebusan'da konu görüşülmemiştir. Biz elimizdeki meclis zabıtlarında bu konunun ele alınmış olduğuna dair herhangi bir kayda rastlamadık.

280 M.A.Z.C., Devre III, İçtima Senesi 5, c. I, age, 19 Ekim tarihli, İkinci Oturum, s. 24.

281 *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, Dahiliye Nezareti'nden Hariciye'ye 21 Teşrinisani 1334 (Kasım 1918) tarihli yazı, Belge No: 214, s. 182.

282 age, s. 182-183.

geri dönmelerine mücadele edildiğine dair" alınan kararı vilâyet ve livalara şifreli telgrafla bildirir.²⁸³

Bir gün sonra çekilen diğer bir şifreli telgrafla ise, geri dönüşler için gerekli tedbirlerin alınması ve bu hususlarda kusuru görülenlerin cezalandırılacakları bildirilir.²⁸⁴ Ayrıca Ermenilerin geri dönüşlerine kolaylık gösterilmesi ve ihtiyaçlarının sağlanması konusunda da çeşitli daireler arasında sürekli yazışmalar yapılır. 1 Kasım tarihinde Dahiliye Nezareti'nden Hariciye'ye yazılan bir yazıdan anladığımıza göre çeşitli illere geri dönen Ermeni ve Rum sayısı 10 bin 601 dolayındadır.²⁸⁵

Yukarda da ele aldığımız gibi, konuya ilişkin bir başka Hükümet girişimi de Meclis-i Mebusan'da yapılmış bulunuyordu. 4 Kasım 1918'de, hükümetin ilgili geçici kararnamelerin iptali için verdiği tezkere üzerine yapılan görüşmeler sonucunda meclis bu geçici kanunları reddeder. Hem böylece tehcir ve Ermeni mallarının satımının haksız bir eylem olduğu karara bağlanmış, hem de hukuki düzeltmelerin yolu açılmış olur.

Ermenilerin geri dönmeleri, mallarının iade edilmesi ve kayıp kadın ve çocukların bulunması ve yakınlarına teslim edilmesi konusunda Tevfik Paşa Hükümeti'nin de belli girişimleri olur. Süreci kolaylaştırmak konusunda İzzet Paşa kabinesince yayımlanan karar ve tamimlerin benzerleri bu dönemde de yayımlanır.²⁸⁶ Geri dönen Rum ve Ermenileri mallarının sahipleri-ne iadesinin geciktirilmemesi, suistimalleri görülenler hakkında soruşturma açılması bu tür kararlara verilecek örnekler arasındadır.²⁸⁷

18 Kasım 1918 tarihinde verilen bir soru üzerine Hariciye Nazırı Mustafa Reşit Paşa, Amiral Calthorpe'a, "şimdiye kadar 10 bin 601 Ermeni ve Rum'un eski yurtlarına yerleştirilmiş" olduğunu bildirir. Yine aynı Bakan, Meclis-i Mebusan'da, Karesi

283 age, Belge No: 209, s. 175-176.

284 age, Belge No: 210, s. 176-177.

285 age, Belge No: 212, s. 179-180.

186 age, Belge No: 214, 215, 224, 227, s. 182-184, 195, 203 vb.

287 age, Belge No: 233, 235, s. 208-211.

Mebusu Hüseyin Kadri Bey ve arkadaşları tarafından verilen, "Kabinenin programında zikrolunan hususatın tatbik ve icra edilmemesi esbabına dair" verdikleri soru önergesine 21 Aralık 1918 tarihli oturumda verdiği yanıtta; "tehcir ve tebid edilmiş olanlardan, mevki-i iktidara geldiğimizden bugüne kadar vesa-it-i nakliyyenin noksanına rağmen hükümet marifeti ile 2 bin 552'si Müslim, 19 bin 695'i Rum, 23 bin 420'si Ermeni olmak üzere mesken ve me'valarına iade ve iskân edildiğini" bildirir.²⁸⁸

Ermenilerin geri dönmeleri ve uğradıkları zararların ödenmesi konusunda, özellikle İngilizler, Osmanlı yönetimine sürekli baskıda bulunurlar. 11 Aralık'ta Ermenice *Azadamart* gazetesine bir demeç veren bir İngiliz yetkili, "emin olabilirsiniz ki bizler Ermenilerin ıstıraplarına bir an evvel nihayet verilmesini kalben arzu ediyoruz", der.²⁸⁹ Bu baskıların önemli bir sonucu da, 24 Şubat 1919'da tüm bu işleri denetlemek üzere komisyonların kurulması ve Anadolu'nun çeşitli yerlerine gönderilmesidir. Oluşturulan heyetlere işgal kuvvetleri ve Ermeni Patrikhanesi de katılmış, masrafların Maliye hazinesinden karşılanması karara bağlanmıştır.²⁹⁰

İngilizler, sadece Osmanlı Hükümeti'nin yaptığı çalışmalarla yetinmemiş, Yüksek Komiserlik bünyesinde oluşturdukları Ermeni-Rum Şubesi'ni (ERŞ) doğrudan bu sorunla ilgilenmekle görevlendirmişlerdir. Kırım suçlularına ilişkin listeleri hazırlamakla da görevli bu şubenin geri dönenler ve evlerde saklı tutulan kadın ve çocuklar için yaptığı faaliyetler konusunda çok ayrıntılı bilgiye sahip değiliz. İngiliz Yüksek Komiseri de Robeck yukarda aktardığımız 29 Temmuz 1920'de yolladığı raporunda bu kurulun konuya ilişkin faaliyetleri hakkında şu bilgileri verir: "Son bir buçuk yıldır, Yüksek Komiserliğin Ermeni-Rum Şubesi (Yüzbaşı R. W. Graves... başkanıdır) binlerce

288 M.M.Z.C., Devre 3, İçtima Senesi 5, c. 1, 21 Kânunievvel 1334 (1918), Cumartesi, 29. İnikad, s. 362.

289 M. Tayyip Gökbilgin, *age*, s. 16.

290 *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, Belge No: 221, s. 191-192 ve Belge No: 232, 234, s. 207-210.

zorla İslamlaştırılmış kadın ve çocuğu Müslümanların ellerinden kurtarmaya ve yurtlarından çıkarılıp geri dönen binlerce kişinin mallarının geri verilmesini sağlamaya muvaffak olmuştur. Bu şubenin faaliyetleri, son zamanlarda ulusal hareketin yayılması ile geniş ölçüde sınırlanmıştır."²⁹¹

Şube'ye başkanlık yapmış Robert Graves anılarında şu bilgileri verir: "Kısa adıyla anıldığı gibi ERŞ'de, Heathcote Smith ve ötekilerin, zorla İslamlaştırılan Ermeni ve Rum kadın ve çocukları, götürüldükleri Türk ev ve kurumlarından kurtarılması ve keyfi olarak el konulan Hristiyan mallarının sahiplerine iade edilmesi için ellerinden geleni yaptıklarına tanık oldum. Ayrıca, iç kesimlerde kalan yerli Hristiyanların koşulları hakkında rapor düzenlemek ve ellerinden geldiği kadar ihtiyaçlarını karşılamak üzere, ülkeyi ve dili bilen yarım düzine yardım subayı istihdam etmişlerdi."²⁹²

Fakat bu faaliyetlere rağmen, gerek geri dönüş işlemlerinde gerekse el konulmuş malların geri verilmesinde başarılı olunduğu söylenemez. Zaten özellikle malların geri verilmesinin pratik olarak yapılma koşulları da oldukça zorlaşmıştı. Çünkü, "azınlıklara ait mallar bazan 8 Şubat 1334 tarihli Emval-i Metruke Talimatnamesi'ne göre, bazan muvakkat iskân yoluyla, bazan kamulaştırmayla, bazan fiili el koymayla vs. Müslümanların (muhacir, memur vs.) zilyetliğine geçmiş bulunuyordu."²⁹³ Ayrıca zaten bu malların sahiplerinin büyük kısmı öldürülmüşlerdi.

Geri dönmelerin ve malların iadesi meselesinin "cihet-i icraiyyesi de zannettiğimiz kadar kolay bir şey" olmadığını Dahiliye Nazırı Fethi Bey de konu üzerine mecliste, 4 Kasım'da (1918) yapılan görüşmelerde dile getirir. Gelecekler için, "bir mesken, sıcak bir çorba" bulmak bir sorundur, ayrıca büyük bir kısmı da gelmek istememektedir. Bu nedenle hükümet bu işi

291 FO 371/5088/E9664, No. 1070/M/3190, de Robeck'ten Foreign Office'e.

292 Sir Robert Graves, *Storm Centres of the Near East, Personal Memories 1879-1929*, Londra, 1933, s. 324.

293 Sina Akşin, *age*, c. I, s. 32.

ancak tedricen yapmak taraftarıdır. "Bunların gelecekleri yerde mesken bulmalarını ve hiç olmazsa bir çatı altında ikâmet etmelerini temin eylemek için lazım gelen talimatı vilâyete vermiştir."²⁹⁴ İngiliz Yüksek Komiser Calthorpe 18 Ocak tarihli raporunda, geri dönen Ermenilere karşı gittikçe artan bir mukavemet olduğunu ve Türk dairelerinin bunların yerleştirilmelerini engellediğini bildirir.²⁹⁵ Bu tür mukavemetlerin artması ve mütareke şartlarının yerine getirilmesi hususunda Türk makamlarının zorluklar çıkarması üzerine 11 Şubat 1919'da Harbiye Nezareti'ne 12 maddelik bir nota verilir.

Nota özellikle Güney Cephelerinde Ali İhsan Sabis Paşa'nın faaliyetleri nedeniyle verilmişti ama uygulama itibariyle, örneğin bu bölgelerdeki Ermenilerin yurtlarına geri gönderilmeleri gibi, geneli bağlayacak hükümler taşıyordu. Bu konudaki madde şöyleydi: "Ahvalin müsaadesine göre Ermeniler, kendi memleketlerine geri gönderilerek bunların iskânları te'min, arazi ve sair emlâkı şimdi kendilerine iade olunacaktır. Ermenilerin kendi memleketlerine gönderilmeleri hususunda muavenet ve mallarına iras edilmiş olan zarar ve ziyânı tahmin etmek üzere icab eden yerleri ziyaret edecek bilcümle zabıtlarime teshilat ibraz olunacaktır."²⁹⁶ Türk makamları bu doğrultuda sürekli uyarılırlar. 4 Mart 1919'da Amiral Webb, "Ermenilerin ve Rumların... bütün zararlarının tazmini hususunda ısrarda kararlı olduğunu... meselenin toprak ve meskenlere, yetim ve kadınlara, zorla ihtida ettirilmiş erkeklerle çocuklara, müsadere edilmiş ve birçok ahvalde satılmış eşyalara taalluk etmiş bulunduğunu" söyler.²⁹⁷

Osmanlı hükümetlerinin konuya ilişkin aldığı kararlar ve sürekli yayımladığı karnamelerle, sürgün edilenlerin durumunda gerçek bir düzelmeyi arzu ettiklerine inanmak oldukça

294 M.M.Z.C., s. 113.

295 Gotthard Jäschke, *Kurtuluş Savaşı*, s. 37.

296 A. İlhan Sabis'in Harp Hatıralarından aktaran, Selahattin Tansel, *age*, c. I, s. 73-74.

297 Gotthard Jäschke, *age*, s. 38.

zordur. Her işbaşına gelen hükümetin yaptığı ilk işin bu konuda karamame çıkartmak olması, işlerin üzerine ciddiyetle gidilmediğinin ve zorluğunun göstergesi sayılabilir. Örneğin Tevfik Paşa kabinesi 19 Şubat 1919 tarihinde, "Emval-i metruke depolarından resmi dairelere geçici olarak nakledilen eşyanın sahiplerine iade edilmesine dair" vilâyet ve mutasarrıflıklara şifreli bir yazı gönderir.²⁹⁸ Aynı yolda bir başka karar aradan 10 ay geçtikten sonra yeniden alınır. Ali Rıza Paşa Hükümeti Londra'da somut barış koşullarının görüşüldüğü günlerde, 8 Ocak 1920 tarihinde çıkarttığı bir kanunla, "26 Eylül 1915 günlü muvakkat kanun ve 8 Kasım 1915 günlü nizamname gereğince Maliye ve Evkaf hazineleri adına kaydedilen taşınmazların iadesi (ni) hükme bağl(ar)." Ayrıca "Hazine-i Hassa'dan Maliye'ye devredilmiş 'emlâk ve arazi ve müessesat ve imtiyazâtın' iadesi" de hükme bağlanır.²⁹⁹

Ermeni ve Rumlara yapılanların ortadan kaldırılması yolundaki faaliyetin önemli bir kısmını da, Kırım sırasında Türklerce kaçırılan, "Ermeni kadın ve çocuklarının Türk evlerinden kurtarılmaları" oluşturunuyordu. Fakat ne sürgün edilmişlerin geri getirilmeleri, ne el konulmuş malların geri alınması ne de kaçırılmış kadın ve çocukların kurtarılması kolayca yapılabilecek şeyler değildi. Bu konuda iyi niyetli bile olunsa son derece ciddi zorluklarla karşılaşılıyor ve önemli yanlışlar yapılıyor. En önemli sorun el konulmuş mal ve mülklerin saptanmasının başlı başına bir sorun olmasıdır. Bu konuda sıhhatli herhangi bir envanter söz konusu değildir. Tehcir, zaten bu insanların bir gün geri dönecekleri hesabı üzerine yapılmadığı için, malların ciddi bir envanteri bile tutulmamıştır. Nitekim, Alman Büyükelçiliği'nin, hiç değilse Katolik Ermenilerin evlerine geri dönmelerinin sağlanması konusundaki sürekli ricaları, Talât Paşa tarafından, "bu mümkün değil çünkü mallarını oralarda bula-

298 Osmanlı Belgelerinde Ermeniler, Belge No: 249, s. 222-223.

299 Sina Akşin, *age*, c. II, s. 221. İlgili kararname 12 Kânunusani 1336 gün ve 3447 sayılı *Takvim-i Vekayi*'de yayınlanmıştır.

mayacaklardır", gerekçesiyle reddediliyordu.³⁰⁰

Aynı sorun Türklerin yanındaki kadın ve çocukların durumu için de geçerlidir. Tüm bir dönem boyunca, özellikle birçok bölgede genç kız ve çocuklar zorla Müslümanlaştırılmışlar ya yetimhanelerde toplanmış ya da köylere dağıtılmışlardı. Bu konuda bölgelere yollanmış çok sayıda resmi yazı mevcuttur.³⁰¹ Bir örnek olarak Sivas ve yöresi verilebilir. Sivas Valisi Muammer Bey hakkında Tedkik-i Seyyiat Komisyonu'nun yaptığı soruşturmadan, bu bölgeden toplanan Ermeni çocukların tümünün hemen zorla sünnet ettirilmiş olduklarını ve çeşitli yerlere dağıtılmış olduklarını öğreniyoruz.³⁰² Bölgelere yollanan resmi emirle kızların Müslümanlarla evlendirilmeleri istenmişti.³⁰³ Yetimhanelere toplananlardan Müslümanlığa geçmeyi kabul etmeyen çocukların sürgüne gönderilmeleri de yapılan uygulamalar arasındaydı. Özellikle Almanların yönettikleri yetimhanelerde bu uygulama sürekli protestolarla karşılanmış, konsolosluklar aracılığıyla bu konuda merkeze sürekli şikâyetlerde bulunulmuştur.³⁰⁴ Bunun üzerine merkezden yollanan emirlerde, bu yetimhanelerdeki çocuklara "şimdilik" kaydıyla dokunulmaması istenmiştir.³⁰⁵

Konuya ilişkin üç ayrıntılı rapor yazan İngiliz subay Webb'in 27 Şubat 1919'da da belirttiği gibi, "kadınlardan birçoğu kendisiyle dört sene birlikte yaşamış oldukları kimselere bağlanmışlar; onları terk etmek isteseler bile nereye döneceklerini, akrabalarından kimlerin hayatta olduklarını... bilmemektedirler." Benzeri zorluklar çocuklar açısından da geçerlidir. Tüm bu pratik zorluklara elbette bir de siyasi ve idari zorluklar ek-

300 PA-AA/R 14089 Büyükelçi Metternich'in 27 Aralık 1915 tarihli raporu.

301 Konuya ilişkin yayımlanmış resmi belgelerden bazıları için Bkz. *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler 1915-1920*, Belge 45, 47, 79, 82, 119, 179, s. 50-51, 74-77, 100-101, 141.

302 Kudüs Patrikhanesinde, No: 343 olarak kaydedilmiş tutanağın, tam kayıt numarasını elimizdeki fotokopiden okuyamadık.

303 Osmanlı Belgelerinde Ermeniler, *age*, Belge 96, s. 85.

304 Bir örnek olarak Bkz. PA-AA/Bo.Kons. 172, Büyükelçi Metternich'in 20 Aralık 1915 tarihli raporu.

305 Osmanlı Belgelerinde Ermeniler, *age*, Belge 92, 93, s. 83.

lenmektedir. Calthorpe, Londra'ya, 13 Ocak 1919'da, "Türk makamları iyi niyetlerini bildiren resmi teminatlarına rağmen sözde maskeledikleri faal bir obstrüksiyon siyaseti takip etmektedirler", diye rapor etmektedir.³⁰⁶

Tüm bu zorlukların ışığında, Webb, 1 Mart 1919'da şu öneriyi yapar; "bugünün şartları altında bunların (yani Ermeni kadın, kız ve çocukların) kurtarılmaları için doğrudan doğruya faaliyette bulunulmamasının muvafık olacağı fikrindeyim... tecrübe göstermiştir ki, mesele tehlikelerle doludur ve acele hareket faydalı olmaktan ziyade belki de zararlı olabilir."³⁰⁷ Gerçekten de döneme ilişkin birçok anıdan biliyoruz ki, bu konuda ciddi hatalar, yanlışlar yapılmış, birçok çocuk sadece tahmine dayanılarak, bazen zorla Türklerin evlerinden alınmıştır. Türk çocuklarının evlerden zorla alınmaları, "Ermenilerin haksız olduklarını" ispatlayan önemli bir gösterge olarak, Türk kaynaklarında bolca dile getirilmiştir. Celal Bayar, "karagözlü ve biraz esmer Türk çocukları için sokağa çıkmak adeta tehlikeli olmuştu", diye yazar³⁰⁸ Hükümet de bu konuda karışıklıklara yol açılmaması için sık sık bildirimde bulunmak zorunda kalmıştır.³⁰⁹ Konu üzerine 1920'de toplanan son Osmanlı Meclisi'nde de tartışmalar çıkmış, hükümete konuya ilişkin soru önergeleri verilmiştir.³¹⁰ Lozan Barış Konferansı görüşmelerinde de, Azınlıklar Alt Komisyonu'nda konuşan Fransız temsilci, "gerçekten çok az da olsa, birtakım yanlışlar yapılmış bulunmaktadır", diyerek bazı hatalı uygulamaların olduğunu kabul etmiştir.³¹¹

Özellikle Yunanlıların İzmir'i işgali ve yaygın zulümlerde

306 Webb ve Calthorpe'nin raporlarını aktaran G. Jäschke, *age*, s. 40.

307 *age*, s. 40.

308 Celal Bayar, *age*, c. 5, s. 1503. Konuya ilişkin başka örnekler için Bkz. Kemalettin Şükrü, *Mütareke Acıları*, İstanbul, 1930, s. 68-84; Halide Edip Adıvar, *The Turkish Ordeal*, Londra 1928, s. 16-19.

309 *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, Belge No: 250, s. 224-5.

310 M.M.Z.C., Devre 4, İçtima Senesi 1, c. 1, s. 103.

311 Seha L. Meray, *Lozan Barış Konferansı*, c. 2, (Birinci Takım Cilt 1, Kitap 2), s. 224.

bulunmaları bu konudaki çalışmaları durma noktasına getirir. 11 Kasım 1919'da Amiral de Robeck şu raporu verir: "Mülteci emlâklarının kendilerine iadesini sağlamak üzere Yüksek Komiserlik yardım subaylarının memnuniyet verici faaliyetleri birdenbire engellendi."³¹² Yüksek Komiserliğe, bölgelerde gerek malların geri verilmesi gerek kayıp kadın ve çocukların bulunması işiyle uğraşan İngiliz görevlilerden bu faaliyetlere ara verilmesi gerektiğine dair raporlar gelmektedir. Örneğin, "1 Ekim 1919'da Samsun'da Yüzbaşı Derring, malların geri verilmesi işinin askıya alınmasını Yüksek Komiser'den ister."³¹³

Bu çabaların niçin bir sonuç vermediği çok açıktır. Ermenilerin mallarına el koyarak yeni bir eşraf tabaka oluşmuştur. Bunlar Kırım ve yağma sayesinde zenginleşmişlerdir. Yağmaladıkları malları geri vermeyi ise düşünmemektedirler. Bölgelerden gelen raporlarda bu durum dile getirilir. Örneğin Karadeniz bölgesinde bir geziden sonra, 29 Ekim 1919'da kaleme alınmış bir İngiliz raporunda şunlar söylenmektedir: "Ermeni topluluğu kalmamış gibidir. Rum ve Ermeni malları geri verilmemiştir, bu malları satarak geçinen çoktur."³¹⁴ Ve bunlar özellikle ellerindeki malları geri vermemek için milli hareketin destekleyicisi olacaklardır. Bu nedenle, Doğan Avcıoğlu'nun da belirttiği gibi, nerede millici hareket geliştirse orada, "Rum ve Ermeni mallarının geri verilmesi işlemleri ile Rum ve Ermeni olayları suçlularının cezalandırılmaları"nın durması bir rastlantı değildir. 1 Ekim 1919'da Amiral Webb, Curzon'a "tehcir suçlularının Türk yurtseverliğinin simgesi haline geldiğini" bildirirken bu gerçeği dile getiriyordu.³¹⁵

Ermeni Kırım suçlularının soruşturulmasında olduğu gibi, hayatta kalanların geri getirilmeleri ve yerleştirilmeleri işi de, ulusal hareketin gelişmesine paralel olarak başarısızlıkla sonuçlanmaya mahkûmdur. Yukarda aktardığımız de Robeck'in

312 G. Jäschke, *age*, s. 39.

313 Aktaran Doğan Avcıoğlu, *Milli Kurtuluş Tarihi*, c. III, s. 1292.

314 *age*, c. III, s. 1293.

315 *age*, s. 1292.

raporunda, konuya ilişkin İngiliz faaliyetlerinin sınırlandırılmasının ana nedeni olarak bu gösterilir. Ermeni-Rum Şubesi'nin "faaliyetleri, ulusal hareketin yayılması ile geniş ölçüde sınırlandırılmıştır."³¹⁶ Nitekim ulusal hareketin güçlenir güçlenmez yaptığı işlerin başında, geri dönme ve malları iade konusunda İstanbul Hükümetlerinin aldıkları önlemleri iptal etmek gelecektir.

1922 yılında Milletler Cemiyeti bünyesinde, Türkiye'de binlerce Ermeni ve Rum kadın ile çocuğun hâlâ "haremlerde" gizli olduğu yolunda eleştirilerin yükselmesi üzerine dönemin Dahiliye Nezareti konuya ilişkin olarak bir broşür yayınlayarak bu yolda hükümetçe silah bırakışmasından bu yana alınan tedbirler hakkında bilgi verir. Bu broşürde de her ne kadar ileri sürülen iddialar reddediliyorsa da, genel olarak başarısız kaldığı kabul edilmektedir. Buna göre Osmanlı Hükümeti mütareke sonrası, "Rum ve Ermenileri sevk edilmiş oldukları yerlerden kendi memleketlerine iade" etmek için 1 milyon 150 bin liradan fazla para ayırmış ve yüzlerce memur istihdam etmiştir. "Gerek bunların yerlerine sevk muamelâtı, gerek emval-i menkûle ve gayrimenkûllerinin kendilerine teslimi keyfiyeti İngiltere Fevkalâde Komiserliği'nce tayin olunan İngiliz zabitleriyle Osmanlı memurları ve alâkadar milletlerden birer zattan mürekkeben teşekkül olunan" ve "memleketin her tarafına azimet eden" 62 adet heyet kurulmuştur.

Bu heyetler "kendi rızası ile Müslümanlarla izdivaç etmiş Hristiyan kadınları birer birer davet" ederek rızalarını sormuştur. Bu nedenle, "haremlerde veya yetimhanelerde yüzbinlerce Ermeni veya Rum kadın ve çocuğu değil iki çocuk bile kalmamıştır."³¹⁷ Sonuçta, bu doğrultuda alınan tedbirlerin yetersizliği ve olumlu sonuç alınamama gibi nedenlerle girişimlere son verilmiştir. Başarısızlık sadece İstanbul'a değil, tüm yurda iliş-

316 FO 371/5088/E9664, No. 1070/M/3190, de Robeck'ten Foreign Office'e.

317 Dahiliye Nezareti Muhacirin Kalem Müd. Neşriyat No: 6, İstanbul 1922, s. 14'ten aktaran Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, s. 313.

kindir.³¹⁸

Sorun Lozan'da da gündemdedir. Türk Heyeti, Lozan Barış görüşmelerinde, kaybolan kadın ve çocukların aranmaları ve el konmuş malların iade edilmesine ilişkin, anlaşmaya herhangi bir maddenin konmasına karşı sert tutum takınır. İngilizlerin, "1 Ağustos 1914 tarihinden bu yana ortadan kaybolmuş ya da ailelerinden ayrı düşmüş kimselerin, soyları ve dinleri ne olursa olsun, ailelerine ya da topluluklarına (cemaatlerine) geri verilmesi ve yolsuz yöntemsiz mallarından yoksun bırakılmış kimselere mallarının geri verilmesini sağlamak için" yaptıkları tekliflere³¹⁹ Türk heyeti tepki gösterir. Rıza Nur, konuya, "geçmişte kalmış" bir mesele olarak yaklaşır ve böyle bir maddeyi "kabul etmeyeceğini kesin olarak" bildirir.³²⁰ Türk heyetinin kabul ettiği tek nokta, "30 Ekim 1918-20 Kasım 1922 tarihleri arasında yapılmış işlemlere itiraz etmemek" olacaktır.³²¹

Sonuçta Lozan Antlaşması'na, genel affa ilişkin imzalanan protokole konulan bir madde ile sorun kapatılır. "Türk Hükümeti, savaş yüzünden dağılmış aileleri yeniden bir araya getirmek ve meşru hak sahiplerini mallarına yeniden kavuşturmak amacıyla, Müttefiklerin koruyuculuğu altında ve 20 Ekim 1918 tarihiyle 20 Kasım 1922 tarihi arasında yapılmış işlemlere itiraz etmeme niyetinde olduğunu açıklar."³²² Zaten Ankara Meclisi, 14 Eylül 1922 tarihinde aldığı bir kararla,³²³ 1915 yılında Ermenilerin mallarına el koymaya ilişkin, İstanbul Meclis-i Mebusanı'nca da anayasaya aykırı bulunarak iptal edilen kanunu yeni-

318 Örneğin Maraş Bölgesinde de işgalin ilk günleri (22 Şubat 1919) ile birlikte, İngilizler ve onlarla birlikte geriye dönen Ermeniler gerek el konulmuş mallarını geri almak gerek evlerdeki kadın ve çocukları toplamak için yoğun bir faaliyete girişmişler, fakat bu çabalar kısa zamanda çeşitli nedenlerle başarısızlıkla sonuçlanmıştır (Yaşar Akbıyık, *Milli Mücadelede Güney Cephesi*, Ankara, 1990, s. 191-193).

319 Konu azınlıkların korunmasına ilişkin taslağın 3. maddesidir. Seha L. Meray, *Lozan Barış Konferansı*, c. 2, s. 161.

320 Ayrıntılı bilgi için bak.; Seha L. Meray, *age*, c. 2, s. 157, 161, 1834.

321 *age*, s. 254.

322 *age*, c. 8, s. 93.

323 G. Jäschke, E. Pritsch, *Die Türkei...*, s. 65.

den yürürlüğe sokmuş bulunuyordu. Bu tutum, Kurtuluş Savaşı'nın taşıyıcı güçlerinden bir kesiminin niteliği konusunda önemli bir noktayı aydınlatmaktadır ve ilgili değişiklik bu kesimlere verilmiş bir ödül gibidir.

Şimdi yeniden Kırım suçlularının yargılanması meselesine geri dönebiliriz.

c. "Tedkik-i Seyyat" Komisyonu

Gördüğümüz gibi doğrudan 'Ermeni Tehciri' ve işlenen suçlara ilişkin soruşturmalar, 23 Kasım 1918 tarihinde oluşturulan 'Tedkik-i Seyyat' komisyonunca yapılmaya başlanmıştır. Başkanı Hasan Mazhar'dan dolayı, 'Mazhar Komisyonu' olarak adlandıracağımız komisyon, Osmanlı Ceza Muhakemeleri Yasası'nın ilgili maddelerine göre son derece geniş yetkilerle donatılmıştı. Komisyona devlet görevlilerinin rütbe ve makamlarına bakılmaksızın "suçlarını - kötü işlerini" (seyyat) araştırma görevi verildi. Komisyon'un yetkileri arasında, mahkemeye davet, arama, el koyma, gözaltına alma ve tutuklama yetkileri de bulunuyordu. Bu yetkilerin kullanılabilmesi için komisyon polis ve askeri teşkilâtın yardımına başvuruyordu. İki aylık bir süre zarfında komisyon, tespit edilen 28 vilâyetten, sürgün ve katliamlara ilgili olarak, bol sayıda şifrelenmiş ve şifresi çözülmüş telgraf emirleri elde etti.³²⁴

Komisyon birçok kişinin, sözlü ve yazılı ifadesini aldı. İfadesi alınan kişiler arasında 26 meclis üyesi de vardı. Bu üyelerin kendi seçim bölgelerine seyahat etmeleri, kaçma tehlikesi nedeniyle bir kabine emriyle yasaklandı.³²⁵ İfadeleri alınanlara, savaşa girme ve Teşkilât-ı Mahsusa meselesini de ilgilendiren 10 matbu soru soruldu. Ön soruşturmalar sonucunda komisyon

324 Dadrian, "The Documentation of the World War 1 Armenian Massacrets in the Proceeding of..."

325 Bu yasaktan işgal kuvvetlerinin de haberi olduğunu ilgili bir rapordan anlıyoruz. Britisch Foreign Office Archives, Public Records Office, Kew, FO 371/4141/49194. *The Commiettee of Union and Progress* Böl. II, s. 4, G.H.Q. Intelligence Report, (8.3.1919).

130 kişi hakkında dosya hazırladı ve bu kişiler hakkında yargılama yapılması istendi.³²⁶ Günlük gazetelerde komisyon faaliyetlerine ilişkin haberler yer aldı veya tutuklanması gereken birçok kişinin, İstanbul'da serbest dolaştıklarına ilişkin ihbarlarda bulunuldu.³²⁷

Mazhar Komisyonu'nun faaliyetlerine ek olarak, 14 Aralık'ta oluşturulan Divan-ı Harb-i Örfilerin kurulmasına bağlı olarak soruşturma komisyonlarının oluşturulması da karara bağlandı. 19 Ağustos 1326 tarihli "lede'lhace müsellaḥ çetelerin tenkili hakkındaki" kararnameye göre kurulan bu komisyonlar Divan-ı Harplerin oluşturulduğu yerde faaliyete geçtiler.³²⁸ Mazhar Komisyonu araştırmalarını başlattıktan üç hafta sonra bir mahkemenin başlatılabilmesi için yeteri belge olduğuna karar verdi. Ocak 1919'da bu belgeler askeri mahkemeye teslim edildi.

Bu çabalara ek olarak, Ermeni Kırımını soruşturan Birinci Divan-ı Harb-i Örfi, Mazhar Soruşturma Komisyonu'nun çalışmasının eksik ve yetersiz olduğuna hükmederek kendi soruşturma komisyonlarını kurdu. Divan-ı Harb-i Örfi Reisi'nin yaptığı açıklamaya göre, mahkemeye bağlı çalışan beş soruşturma komisyonu mevcuttur.³²⁹ Bu komisyonlar da ek birtakım bilgiler elde etti. Parlamentoda, 5. Şube'de yapılan soruşturmanın, Sadrazam Damat Ferit Paşa tarafından 17 Mart 1919 sayılı emirle Divan-ı Harb Müdde-i Umumiliği'ne verilmesiyle birlikte mahkemeler ve tutuklamalar için elde yeteri kadar malzeme toplanmış oluyordu.

326 United States National Archives, Record Group 256, 867.00/59 at 3 (U.S. Commissioner at İstanbul Lewis Hecks, Ocak 20, 1919 report to the State Department), aktaran V. N. Dadrian, *Ulusal ve Uluslararası...*, s. 81.

327 Örnek olarak Bkz. *Alemdar*, 4 Kanunisani 1919.

328 *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, Belge No: 220, s. 190.

329 *İleri*, 7 Temmuz 1919. 26 Nisan 1335 (1919) tarih ve 3532 No'lu *Takvim-i Vekayi*'de Divan-ı Harb-i Örfi Heyet-i Tahkikiyyesi'nin askeri üyeliklerine yapılan atamalarla ilgili Hükümet kararnameleri yer alır.

ç. Divan-ı Harb-i Örflerin Kurulması

Divan-ı Harb-i Örflerin kurulmasının oldukça karmaşık bir tarihi vardır. Bunun nedeni Osmanlı İmparatorluğu'nda pratik olarak 1909 Nisan'ından beri (sadece 15 Temmuz-7 Ağustos 1912 arası hariç) sıkıyönetimin sürmesidir. Bu tarihten itibaren çeşitli askeri mahkemeler kurulmuş ve bunlar savaş sırasında da görev yapmışlardır. Bu mahkemeler Askeri Ceza Kanunu'nun 12. maddesine göre oluşturulmuşlardı. Fakat Ermeni Kırmı meselesini soruşturmada bu mahkemeler yeterli görülmeyerek, hükümet kararnamesi ile özel Divan-ı Harp mahkemele-ri kurma yoluna gidilmiştir. Bu durum, özellikle 1920 İstanbul Meclis-i Mebusan'ında sert tartışmalara yol açmış, milletvekilleri bu mahkemelerin Anayasa'ya aykırı olduğu gerekçesiyle iptalini istemişlerdir.³³⁰

Müterake sonrasında Divan-ı Harplerin kurulmasına ilişkin değişik girişimler ve kararnameler söz konusu olmuştur. İlk Divan-ı Harp 26 Teşrinisani 1334 (Kasım 1918)'de, savaş suçlarını soruşturmak amacıyla kurulur. Harbiye Nezareti bünyesinde oluşturulan bu mahkeme ile Enver ve Cemal Paşaların yargılanmaları amaçlanır. Mahkeme başkanlığına Kâzım Paşa getirilir.³³¹ Bu özel Divan-ı Harp 12 Aralık Perşembe günü Enver ve Cemal Paşaların on gün içinde teslim olmalarını, olmadıkları takdirde yokluklarında yargılanacaklarını, mallarına haciz konulacağını ve medeni haklarından yoksun edileceklerini ilan eder.³³²

Daha sonra gıyaplarında yapılan yargılama ile bu şahısların, "seferberlik esnasında bîgûna salahiyât ve mezuniyet-i resmîyyeyi mübteni olmayarak memalik-i Osmaniyye hududunu tecavüz eylediklerine binaen fiil ve hareketlerine tevafuk eden

330 Konuyla ilgili tartışmalar, 26 Şubat'ta 14. İnikadda yapılmıştır. M.M.Z.C., Devre 4, İçtima Senesi 1, c. 1, s. 213-218.

331 İlgili karar, 30 Teşrinisani 1334 gün ve 3407 sayılı *Takvim-i Vekayi*'de yayımlanır.

332 Mahkeme kararı 12 Aralık 1918 gün ve 3416 sayılı *Takvim-i Vekayi*'de yayımlanır.

Askeri Ceza Kanunnâmesi'nin 132. maddesinin fıkra-i ahiresini tatbikan salık-i askeriyeden tardlariyle beraber bir sene müddetle kal'abend edilmelerine ve Kanun-i Umumi-i Ceza'nın 32. maddesi mucibince hukuk-ı medeniyyeden iskatlarına ve Usûl-i Muhakemat-ı Cezaiye Kanunu'nun üçyüz yetmiş birinci ve müteakibi maddeleri muktezasınca emvallerinin haczine ve usûl-i dairesinde idare etdirilmesine" karar verilir. Karar 1 Ocak'ta Sadrazam Tevfik Paşa tarafından onaylanarak yürürlüğe girer.³³³ 16 Kânunievvel 1334 (Aralık 1919) tarihinde alınan diğer bir kararla, "Enver ve Cemal Paşaların muhakemesi için teşkil edilen erkân-ı Divan-ı Harp mahsusasının diğer ef'ali cezaiyyeyi de tedkik ve rüyet etmesi... ve Ferik İsmail Hakkı Paşa hakkında da takibat icrasına" irade verilir.³³⁴

Doğrudan Ermeni Kırım suçlarını soruşturmak amacıyla Divan-ı Harb-i Örfilerin kurulması doğrultusundaki ilk girişim 14 Aralık 1918 tarihinde olur. Konuya ilişkin önce bir padişah iradesi yayınlanır. Bu iradenin yayımlanmasında, iç muhalefetin, parlamento soruşturmalarını sonuçlandırma arzularının payı olduğu kadar, esas olarak işgal güçlerinin baskıları belirleyici olmuştur. Padişah, "istiklâlimizi muhafaza edebilmek için vukuat-ı ma'lume faileri hakkında sür'atle muamele icrası düvel-i ecnebiyye tarafından ihsas edilmekte olduğundan ve kavanin-i hazıra icabında adli muhakim-i adliyede rü'yeti uzun zamana mütevakkıf olup, hakkımızda Avrupa'ca verilecek karardan evvel lâzım gelen teşebbüsâtı icra ve ikmal eylemek icab edeceğinden bahisle bu ahval-i fevkalâdeye karşı fevkalâde bir Divan-ı Harb teşkili" zorunlu bulunduğunu söyler.³³⁵ Anlaşıldığı gibi, asıl amaç, hakkımızda verilecek kararın hayırlı olmasını sağlamaktır.

333 Bu karar 4 Kânunısanî 1335 gün ve 3436 sayılı *Takvim-i Vekayî*'de yayımlanır.

334 Bu karar 21 Kânunievvel 1334 (Aralık 1918) tarih 3424 No'lu *Takvim-i Vekayî*'de yayımlanır.

335 Ali Fuat Türkgeldi, *age*, s. 173.

Mahkemeler, işgal güçlerinin Osmanlı bağımsızlığını ortadan kaldıracaklarından korkulduğu için kurulmaktadır. Başkâtib Türkgeldi'nin baskılara boyun eğilmeyip, meselenin normal mahkemelere bırakılması teklifi üzerine, bu işin yıllar süreceğini, oysa bu kadar vaktin olmadığını söyleyen padişah; "me-sele istiklâlimizi temin olup, bu da vücud-ı insaniyi kurtarmak için kat'ı uzuv kabilinden olacağı ve ecneblerin zihniyeti bizim zihniyetimize uymayıp, bunlar bizi, caniler hakkında henüz bir şey yapmamakla itham etmekte bulundukları ve maazallah-ı te-alâ, istiklâlimiz zayi olursa hakkımız dahi beraber zayi olacağı mütalleatını serd" eder.³³⁶

Hükümet padişah iradesi doğrultusunda, 14 Aralık'ta teh-cir suçlularını yargılamak üzere, yurdun çeşitli yerlerinde Di-
van-ı Harplerin kurulmasını karara bağlar. Alınan karar şöyledir; "Seferberlik esnasında vuku bulan mu'amelat-ı tehciriyeden bi'listifade icra edilen veya makâsıd-ı ihtilaliyye ile irtikab olunan ta'addiyat ve tecavüzata aid cera'imde aslen ve fer'an zimmedhal olanlar hakkında istitla'at ve tahkikatı sera'a icra kılınarak memleketin muhtaç olduğu emniyet ve huzur-ı takrime müte'allik tedabirin ittihaz ve ifası lâzım-ı maslahat olmasıyla, cera'im-i mezkûre mütecasirleri hakkında icra-yı tahkikat için Dersa'adet'de ve taşralarca da icab eden yerlerde hey'et-i mah-susa tertib edilmiş(tir)."³³⁷

Mahkemeler, 20 Eylül 1293 tarihli İdare-i Örfiyye Kararnamesi'nin 2. ve 4. maddelerine dayanılarak kurulurlar. Buna göre, "devletin dahilî ve haricî emniyyetini ihlal edecek bi'lcümle cünha ve cinayetlerin asıl fa'illeriyle zimmedhal olanların sıfat ve haysiyetleri asla nazar-ı i'tibara alınmayarak Divan-ı Harb'de muhakeme edilebilecekler(dir)." İlgili kararda, "Divan-ı Harb-i Örfilerin sureti teşkiline dair... ahkâm-ı kanuniyye ve nizamiyye gayri mevcut" olduğu söylenir ve fakat Divan-ı Harb'in, "le-de'lhace müsellaah çetelerin tenkili hakkındaki 19 Ağustos sene

336 age, s. 173.

337 Osmanlı Belgelerinde Ermeniler, Belge No: 220, s. 189-190.

1326 tarihli karnâmenin Divan-ı Harb-i Örfilerle anlara merbut hey'at-ı tahkikiyyenin suret-i teşkiline dair olan 24. (ve)... 25. maddeleri"ne göre kurulacağı bildirilir.

Buna göre, "Divan-ı Harpler tarafından verilen hükümler idare-i örfiyyenin tabi' olduğu mahal kumandanının emriyle ve yalnız i'dam karârları bi'listizan irade-i seniyye istihsâliyle icra olunacaktır... (ve) Divan-ı Harb bir re'is ile dört a'zâdan ve bir müdde-i umumiden mürekkeptir... Divan-ı Harb huzurunda muhakeme aleni ve usul-i müdafa'a cari olup hükümler ekseriyyet-i mutlaka ile ve kabil-i istinaf ve temyiz olmamak fakat esbâb-ı mucibe ve bir madde-i kanuniyyeye müstenid olmak üzere i'ta olunur."³³⁸

Yine 19 Ağustos 1326 tarihli kanunun 7. maddesine bağlı olarak, Divan-ı Harplere bağlı tahkikat komisyonları kurulur. Ve komisyonların yetkileri ve çalışma tarzları karara bağlanır. Buna göre, "Tahkikat hey'etleri gerek istitla' komisyonlarından ve gerek me'murân-i mülkiyye tarafından ihbar ve evrâk-ı tevda' olunan cera'im hakkında tahkikat icrasına ve maznunaleyhlerin tevkif ve adem-i tevkif, bi'lkefale ve bilâkefale ihla-yı seballerine ve tevkif müzekkerelerinin istirdadına ve netice-i tahkikatda tebeyyün edecek hale göre lüzum-ı muhâkeme kararıyla doğrudan doğruya Divan-ı Harb'e sevklerine ve men-i muhâkeme ile tahliye-i seballerine da'ir ekseriyetle karar i'tasına me'zundur. Hey'at-ı tahkikadan sudûr eden mukarrerat kabil-i i'tiraz değildir."³³⁹ Buna göre ilgili yerlerde derhal mahkeme ve tahkik heyetleri kurulma yoluna gidilir.

Bu doğrultuda ilk adım İstanbul'da atılır. 16 Aralık 1918 tarihinde, Ermenileri göç ettirmeden sanık olanları yargılamak üzere ilk Divan-ı Harp kurulur. "Seferberlik esnasında vuku bulan muamele-i tehcir'iyyeden bi'listifade, icra edilen veya maksad-ı ihtilaliye ile irtikab olunan taaddiyât ve tecavüzâta aid ceraimde aslen ve ferenz-i medhal (suç ortağı) olanların icra-yı

338 age, s. 190.

339 age, s. 190.

muhâkemeleri için, bir Divan-i Harb-i Örfi teşkil ve reisatına... Mahmut Hayret Paşa" tayin olunur.³⁴⁰ Boğazlıyan Kaymakamı Kemal'in idamı ile sonuçlanan ilk davaya bu mahkemede 5 Şubat'ta başlanacaktır.

Mahkemeyi oluşturan 7 sivilden 3'ü Hristiyanıdır. Bunlardan bir tanesi hâkim olarak görev yapmaktadır. Fakat bu Harp Divanı'ndan sık sık istifalar olacak, sürekli yeni atamalar yapılacaktır. Sivil ve Hristiyan üyelerin görevlerine 8 Mart'ta yapılacak değişikliklerle son verilecektir. 22 Aralık 1918 günü İçişleri Bakanı verdiği bir mülakat ile "savaş kabinelerinin Divan-ı Harplerde yargılanacağını" açıklar.³⁴¹ Yine 25 Aralık 1918 tarihinde, "İdare-i Örfi'ye câri olmayan yerlerde tehcir dolayısıyla ika olunan ceraimin mercii tahkik ve muhakemesi hakkında" bir kararname yayımlanarak, sıkıyönetim dışındaki yerlerde tehcir suçlarının yargılanması işinin, Anayasa'nın 88. Maddesini ihlal etmemek için, normal mevcut ceza mahkemelerine intikal ettiği ilan edilir.³⁴² 14 Aralık ile birlikte yürürlüğe konulan bu kararnamelerin en önemli tarafı, "subay ve memurların... müsaadeyle muhakeme edilebilmesi" ile ilgili kanun maddesini ortadan kaldırması ve bu kişilerin, "hiçbir müsaade söz konusu olmadan, ceza mahkemelerinde" yargılanmaları ilkesini getirmiş olmasıdır.³⁴³

8 Ocak 1919'da ise, 14 Aralık Kararnamesi ile kurulacağı bildirilen, "Seferberlikte vuku bulan, muamele-i tehciriye esnasında icra edilen veya maksad-ı ihtilaliye ile irtikap olunan ve tecavüzâta aid ceraimde, aslen ve ferenz-i medhal olanların, icra-i mahkemeleri için İdare-i Örfi'ye câri olan mahallerden, İzmir, Bursa, Tekirdağ, Edirne, Samsun ve Ayıntab'da teşkili icap

340 16 Aralık tarihli Babiâli kararı, 21 Kânunuevvel 1334 gün ve 3424 sayılı *Takvim-i Vekayi*'de yayımlanır.

341 Zeki Sarıhan, *age*, c. 1, s. 79.

342 Karar 28 Kânunuevvel 1334 gün ve 3430 sayılı *Takvim-i Vekayi*'de yayımlanır.

343 Sina Akşin, *age*, c. 1, s. 142.

eden Divan-ı Harb-i Örfilere" atamalar yapılır.³⁴⁴ 21 Ocak'ta ise Divan-ı Harplerin görev alanları yeniden belirlenir. İstanbul, İzmir, Van, Tekirdağ, Antep, Samsun, Bursa, Beyazıt Divan-ı Harpleri, çevre il ve sancaklarda işlenen suçlara da bakacaktır. Gereksizliği sebebiyle Edirne ve Bandırma Divan-ı Harpleri ise kaldırılır.³⁴⁵

Eski kabine üyelerinin Divan-ı Harp'te yargılanabilmeleri için yeni bir padişah iradesinin gerektiğine inanan Tevfik Paşa Hükümeti, 28 Şubat'ta yeni yetkilerle donatılmış Divan-ı Harp kurmak için bir "Mazbata ve Karamname" ile padişaha başvurur.³⁴⁶ Padişah bu isteği anayasaya aykırı olduğu gerekçesiyle 1 Mart 1919 tarihinde geri çevirir. Bu itiraz, hükümetçe Padişahın, kabine üyelerinin Divan-ı Harp'te yargılanmalarını anayasaya aykırı bulduğu, yargılamaların Divan-ı Âli'de yapılmasını istediği biçiminde yorumlandıysa da bu doğru değildir. Padişahın ana kaygısı bu işe karışmak istememesidir. Bu nedenle kendisinden özel irade istenmesine karşıdır. "Bunu icrâda zaruret-i mübreme varsa Hey'et-i Vükela her türlü mes'uliyyeti üzerlerine alarak icrâ ederler. Kendi işlerine beni karıştırmassınlar",³⁴⁷ diyerek bu arzusunu açıkça dile getirmiştir.

Nitekim Damat Ferit Paşa'nın bu arzuyu göz önüne alarak hazırladığı iradeyi onaylamaktan çekinmeyecektir.³⁴⁸ Bu ikinci karamname ile padişah, kendisini sorumluluk alanının dışına çıkarmaktadır. Yeni karamname, "kanun-ı mezkûr hükmünce muhakemeleri Divan-ı Âli'ye ait olan vükela-yı sabıkanın Divan-ı

344 8 Kânunısani 1335 (Ocak 1919) tarihli bu karar 14 Kânunısani 1335 tarih ve 3445 sayılı *Takvim-i Vekayi*'de yayımlanır.

345 *Takvim-i Vekayi*, No: 3452, 21 Ocak 1918.

346 Ali Fuat Türkgeldi, *age*, s. 186. Mazbata ve Karamamenin tüm metni 189-194 arasında verilmiştir.

347 Ali Fuat Türkgeldi, *age*, s. 187.

348 İki ayrı öneri arasındaki farkı anlamayan Tevfik Paşa kabinesinin bazı üyeleri, "Zat-ı Şahâne bizim yaptığımız kanunu kabul etmediği halde ayrı maksatla Ferid Paşa kabinesi tarafından yapılan kanunu tasdik ettiler", yollu şikâyetlerde bulunmuşlardır (A. Fuat Türkgeldi, *age*, s. 199).

Harb'e sevkleri gibi ahkâm-ı esasiyye-i kanuniyyeye mugayir bir hükme iştirakten zat-ı şahaneyi zahiren masun bulunduruyordu."³⁴⁹ Böylece Ermeni Kırımı'nı soruşturmak üzere özel bir Divan-ı Harb-i Örfi kurmanın yolu da açılmış oldu.

Damat Ferit Paşa'nın Divan-ı Harb-i Örfiler konusunda yaptığı önemli bir değişiklik, 8 Mart 1919'da Mahkeme heyetindeki sivil üyelerin görevlerine son vermek olmuştur. Bu kararname "Divan-ı Harb-i Örfi'nin cihet-i adliyyeden alınmış olan azâsının ihracı ile sırf azâ-yı askeriyyeden mürekkeb olarak teşekkülünü", öngörüyordu.³⁵⁰ İlgili karnamenin 1. maddesine göre, Dersaadet'te teşkil olunan Divan-ı Harb-i Örfi, "İdare-i Örfiye karnamesiyle muayyen olan ceraime riayet etmek ve mukarreratı kabili temyiz vürûd olmamak üzere" kurulmuştur. 3. Madde ile de, "16 Kânunievvel 1334 tarihli irade-i seniyye ile Dersaadet'de teşkil olunan fevkalâde Divan-ı Harb lağvedilmiş" ve bu mahkemede görülen davalar yeni kurulan mahkemeye aktarılmıştır.³⁵¹ Divan-ı Harplerin kurulmasının tamamlanması ile birlikte, daha önce başlamış olan tutuklamalar da hız kazanır. Kabine, "tevkifâta ibtidar ile esbak (sabık) kabineler azâsından, erkân ve ümera-yı askeriyyeden, meb'usan-ı sabıkadan ve İttihat ve Terakki mensubininden 66 kişiyi bir günde tevkif etmiş ve 1. kabinenin devamı müddetince tevkifâtın arkası kesilmemiştir."³⁵²

5 Şubat'ta Yozgat davası ile çalışmalarına başlayan Divan-ı Harb-i Örfilerin yetki alanları ve çalışmalarına ilişkin hususlarda zamanla bazı düzenlemeler de yapılmıştır. 18 Eylül 1919'da Damat Ferit Paşa'nın ve 2 Ekim 1919'da Ali Rıza Paşa'nın yaptıkları değişiklikler buna bir örnek olarak verilebilir. Örneğin, Ali Rıza Paşa Divan-ı Harb-i Örfilerce "alınan kararların yeniden görüşülmesi ve işlemlerin hızlandırılması için

349 Ali Fuat Türkgeldi, *age*, s. 198.

350 *age*, s. 198.

351 8 Mart tarihli bu karar 11 Mart 1335 tarih ve 3493 sayılı *Takvim-i Vekayi*'de yayımlanmıştır.

352 A. Fuat Türkgeldi, *age*, s. 199.

Savaş, Adalet, Bayındırlık Bakanları ile Danıştay Başkanı'ndan meydana gelen bir kurul oluşturdu."³⁵³ Bu kurulun aldığı karara uygun olarak, tehcir davalarının ilgili vilâyetlerde görülmesi kararı alınır. Davalara, "mahallerindeki Divan-ı Harplerde ve olmadığı takdirde Mehâkim-i Nizamiyye'de" bakılacaktır. Bu karar 9 Kasım 1919 tarihinde çeşitli vilâyetlere şifreli bir yazı ile bildirilir.³⁵⁴

Divan-ı Harplerin işleyiş ve yetkilerine ilişkin büyük bir düzenlemeye 1920 yılı içinde Damat Ferit Paşa'nın 2. iktidarı döneminde gidilir. 23 Nisan 1920'de, "Divan-ı Harb-i Örfilerin Teşkilât ve Vezâifi Hakkında Kararname", Bakanlar Kurulunca kabul edilir.³⁵⁵ Toplam 13 maddeden ibaret olan kararnamenin ilk iki maddesi mahkeme heyetinin nasıl oluşturulacağına ilişkindir. Diğer bazı maddeler ise şöyledir; "Madde 3) Divan-ı Harb-i Örfiler tehcir, taktil, ihtikâr, isyan, alenen gasp ve garet, tahrib-i bilad cürümlerini irtikab etmiş, Devlet-i Osmaniyye'nin emniyet-i dahiliyye ve hariciyyesini ihlâl etmiş bulunan bilcümle ceraim eshâbını muhakeme eyleyerek kabil-i temyiz olmamak üzere itayı hükmeyler. Madde 4) Divan-ı Harplerin muhakemeleri aleni olmayacağı gibi esna-yı muhakemede vekil ve muhame de bulundurulamaz. Madde 5) Divan-ı Harb-i Örfiler idam cezasına ittifak veya ekseriyeti sülûsan ara ile ve diğer cezalara ekseriyet-i mutlaka ile hükm verilir. Madde 6) Divan-ı Harb-i Örfiler hükûmetçe tensip edilen her mahalde teşkil edilir. Madde 7) Divan-ı Harpler bulundukları mevkilerdeki hükûmet-i askeriyye tarafından kendilerine evrâk-ı sübutiyyesiyle teslim olunan maznunları muhakeme ederler. Madde 8) Ceraim-i anife erbabının sıfat ve haysiyet-i resmiyye ve

353 Zeki Sarıhan, *age*, c. II, s. 184-185.

354 *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, Belge No: 265, s. 249-250. Bu doğrultuda kurulmuş mahkemeler ve faaliyetleri konusunda herhangi bir bilgi elde edemedik.

355 Bu kararname 26 Nisan 1336 gün 3837 sayılı *Takvim-i Vekayi*'de yayımlanır.

husussiyyesi bîgûna muafiyet ve istinaiiyyet temin etmez..."³⁵⁶ Değişikliklerin en önemli tarafı, mahkemelerin açık yürütülmesinin ortadan kaldırılması; savunma tarafının katılmasının engellenmesi ve idam cezalarında 2/3 çoğunluk aranmasıydı.

2 Eylül 1920'de çıkartılan bir diğer muvakkat kanunla ise, sıkıyönetim gereği, yüksek rütbeli subay ve memurların, Divan-ı Harplerce tutuklanabilmesi padişah iradesine bağlanır: "İdare-i örfiyyenin hasbelicab imtidadına ve muamelatça intizam ve itrad lüzumuna mebni idare-i örfiyye kararnâmesinin tatbikatınca: 1) Cihet-i askeriyyede miralaydan müşirâna, cihet-i ilmiyyede 'haremeyn payelerinden kazaskerlere, cihet-i mülkiyyede dahi nezaretler müdürlerinden nuzzar-ı kirama kadar lâhak ve sabık memurinin Divan-ı Harplerce hall-i serbestide isticvâb edilip bunlardan tevkifi iktiza edenler olduğu halde idare-i askeriyyenin reisi bulunan Harbiye Nazırı tarafından makam-ı sadarete iş'ar olunarak bilaistizan şeref müteallik buyurulacak irade-i seniyye-i cenab-ı padişahî üzerine tevkifi. 2) Vükelalık hizmetinde bulunmuş olan zevat ile vüzerâ ve müşirân ve ferakan ve liva paşaların tahriren cevap vermekde muhtar bulunmaları. 3) Taşrada aynı derecât-ı memuriyette bulunanlarda mülkiye veya ilmiyeden iseler validen, askeriyeden ise kumandandan ba'delistizan tevkifleri meclis-i vükelaca takrir etmiş ve keyfiyyet ledelarz mucibince muamele ifasına irade-i seniyye-i cenab-i hilafetpenahi şerefmüteallik buyurulmuş olduğundan makam-ı sadaretden devair-i müteallikeye icra-yi tebligat olunmuştur."³⁵⁷

Damat Ferit Paşa'nın, bu kanunu ilerde kendisine karşı bir yargılamayı engellemek amacıyla çıkardığı ileri sürülür. "Damat Ferit Paşa Hükümeti birçok namuslu adamları tezlil ve tazip ve bazılarını... idama mahkûm ettirdikten sonra kazdıkları

356 *Takvim-i Vekayi* 26 Nisan 1336, No: 3837. Ebubekir Hazım Tepeyran, *Zalimane Bir İdam Hükümü*, İstanbul, 1946, s.121-123'de bu kararnameyi yayımlamıştır.

357 *Takvim-i Vekayi*, No: 3496, 4 Eylül 1336. Ayrıca Bkz. Ebubekir Hazım Tepeyran, *age*, s. 221-222.

kuyuya uzak, yakın bir atide kendilerinin de düşebileceklerini düşünerek... (bu) kararlar kendi istikballerini temin etmişlerdir."³⁵⁸ Damat Ferit 5 Ekim 1920'de, 23 Nisan'da yayımlanmış olan Divan-ı Harb-i Örfilerin teşkilât ve usul-ı muhakemesine ilişkin kararnamede bir düzenleme daha yapar. Bu düzenlemenin en önemli tarafı mahkemelerin verdikleri cezalara temyiz yolunun açılmasıdır. "... İta edecekleri hükümlerden idam cezasını nâlık olanlar re'sen ve bundan ma'ada mücazât-ı terhibiyye ile mücazât-ı te'dibiyyeyi mutazammın olanlar Divan-ı Harb-i Örfi'nin bulunduğu mevki'lerdeki hükümet-i askeriyye reisinin talebi halinde tâbi-i temyizdir. Mezkûr hükümler heyet-i temyiziyyece beş gün zarfında tedkik ve intac edilir."³⁵⁹

Damat Ferit Paşa'nın istifası ile işbaşına gelen Tefvik Paşa kabinesi, verilen idam cezalarına duyulan yoğun tepkiler nedeniyle, özellikle bu cezaların verildiği Birinci Divan-ı Harb'e ilişkin bir takım yeni düzenlemeler daha getirir ve bu mahkemenin, daha önce vermiş olduğu kararlara temyiz yolunu açar. İlgili kararname şöyledir; "Madde 1: Nisan 1336 tarihinden itibaren bir numaralı Divan-ı Harb-i Örfi'den sâdır olup kesb-i katiyyet etmiş ve etmemiş olan mukarrerattan mücazât-ı terhibiyyeyi müstelzim olanlar res'en ve mücazât-ı te'dibiyyeyi müstelzim bulunanlar dahi işbu kanunun tarih-i neşrinden itibaren 15 gün zarfında mahkûm aleyhümün talepleri üzerine temyizen tetkik olunur. Madde 2: Divan-ı Harb-i Örfi reisi re'sen tabi-i temyiz olan evrakı işbu kanunun tarih-i neşrinden ve eshabının talebine muallâk olanlardan talep tarihinden itibaren üç gün zarfında alelusul heyet-i temyiziyyeye tevdi'e mecburdur."³⁶⁰

Ekleme gerekir ki, Birinci Divan-ı Harp sadece Ermeni tehciri davalarına bakmamıştır. Özellikle 1920 yılı ortaları ile

358 E. H. Tepeyran, *age*, s. 219.

359 Değişiklik kararı 10 Teşrinivvel 1336 tarih ve 3977 sayılı *Takvim-i Vekayi*'de yayımlanmıştır.

360 Teşrinievvel 1336 tarihli bu karar, 1 Teşrinisani 1336 gün ve 3996 sayılı *Takvim-i Vekayi*'de yayımlanır.

(16 Mart 1920'de İstanbul'un işgali ve Damat Ferit'in yeniden sadrazam olmasıyla birlikte) özellikle Kuva-yı Milliye Hareketi'ne ve Ankara Hükümeti'ne karşı da faaliyet göstermiştir. Bu mahkemede, Damat Ferit'e suikast nedeniyle idam cezasına çarptırılanlar olduğu gibi, Yıldız Sarayı'nı yağmaladıkları gerekçesiyle, dönemin bazı sorumluları hakkında da davalar açılmış, idam cezası da olmak üzere çeşitli cezalar verilmiştir.³⁶¹

Ermeni Kırım suçlarını yargılayan İstanbul 1. Divan-ı Harbi'nin başka davalara bakması yanı sıra, özel bazı konular için ayrı Divan-ı Harplerin kurulması yoluna da gidilmiştir. Çeşitli kayıtlardan anladığımız kadarıyla, illerde kurulan Divan-ı Harb-i Örfler yanı sıra sadece İstanbul'da Dersaadet'e bağlı üç ayrı Divan-ı Harp faaliyet göstermiştir. 2. Divan-ı Harb-i Örfi 10 Nisan 1920'de kurulmuştur. "10 Nisan 1336 tarihinde mütekaidd ferikadan Hamdi Paşa'nın riyasetinde müteşekkil Divan-ı Harb, 2 numaralı Divan-ı Harb-i Örfi unvanına haizdir."³⁶² Bu Divan-ı Harp'te, asker kaçakları, Kuva-yı Milliye'ye katılmalar ve eşkiyalık yapan kişilere ilişkin davalara bakılmış,³⁶³ 22 Mart 1921'de ise kapatılmış ve dosyalar Birinci Divan-ı Harb-i Örfi'ye devredilmiştir.³⁶⁴ Üçüncü Divan-ı Harp'te hangi davalara bakıldığı konusunda fazla somut bir bilgi elde edemedik. 16 Şubat 1337 tarihli *Takvim-i Vekayi*'de, "iaşe mukarreratına muhtelif suretde hareket eden esnafın hakkında" görülmüş bir davaya ilişkin haberdan bu mahkemenin ekonomik suçlarla ilgilendiği gibi bir

361 T. Z. Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, c. III, s. 559-60. Yıldız Sarayı'nın yağması ile ilgili karar 30 Eylül 1920 gün ve 3969 sayılı *Takvim-i Vekayi*'de yayımlanmıştır.

362 İlgili Karar 27 Nisan 1336 gün ve 3838 sayılı *Takvim-i Vekayi*'de yayımlanmıştır.

363 Örnek olarak, "Kuva-yı Milliye'ye iltihak etmek üzere kıtasını terk" eden bir subay hakkında (yayımlanma tarihi, 17 Temmuz 1336, No: 3905) ve "icra-yi şekâvet eyledikleri" için kürek cezasına çarptırılan Rum eşkiya hakkında verilmiş iki karar (Yayımlanma tarihi, 30 Ağustos 1336, No: 3942) verilebilir. Bunlar gibi oldukça fazla yayımlanmış karar sureti vardır.

364 İlgili Kararname, 24 Mart 1337 gün ve 4118 sayılı *Takvim-i Vekayi*'de yayımlanmıştır.

sonuç çıkarmak mümkündür.³⁶⁵

Ayrıca 25 Nisan 1336 (1920)'de, Mareşal Zeki Paşa başkanlığında Balkan ve I. Dünya Savaşı suçlularını yargılayacak bir savaş divanı daha kurulur. İlgili karar 27 Nisan'da yayımlanır.³⁶⁶ Daha sonra bu Divan-ı Harb'e bağlı bir "heyet-i tahkikiye teşkil" edilir³⁶⁷ Bir dönem faaliyet gösteren bu Divan-ı Harp 13 Kânunısanı 1337 (Ocak 1921) tarihinde feshedilir.³⁶⁸ Konumuzla ilgili yargılamalar İstanbul 1 No'lu Divan-ı Harp Mahkemesince yapılmıştır.

d. İlk Tutuklamalar

Bir yandan Divan-ı Harb-i Örfilerin kurulması yolunda çabalar sürerken, diğer yandan bölgelere yollanan komisyonlar aracılığıyla da tutuklamalar çoktan başlamış bulunuyordu. Tespit edebildiğimiz ilk tutuklamalar, Dahiliye Nezareti'nin emriyle Ankara, Çorum ve Adana'da, Aralık başında yapılmıştır. Ermeni Kırımı'na katılmak suçundan tutuklananlar İstanbul'a sevk edilmişlerdir.³⁶⁹ 6 Ocak tarihli gazeteler, İzmit bölgesinde soruşturma yapan Tahkik Heyeti'nin İzmit ve Adapazarı'nda tutuklamalar yaptığını bildirirler.³⁷⁰ Bunu İngilizlerin baskıları sonucu yapılan tutuklamalar izleyecektir. Bu doğrultuda İstanbul'da 5 Ocak 1919'da Kırklareli Mutasarrıfı Hilmi Bey, 6 Ocak'ta Çorum Jandarma Komutanı Mehmet Tevfik Bey, Trabzon Gümrük Memuru Mehmet Ali Bey ile tüccardan iki kişi daha tutuklanır. Daha sonra idam edilecek olan Boğazlıyan Kaymakamı Mehmet Kemal Bey 7 Ocak'ta tutuklanır. Bunu 13 Ocak'ta üç sivil memurla bir teğmenin tutuklanması izler.

365 *Takvim-i Vekayi*, No: 3474. Ayrıca, *Takvim-i Vekayi*'de 3. Divan-ı Harp'e ilişkin bazı atama kayıtları (örneğin, 12 Kânunısanı 1336, No: 3747) bulunmaktadır.

366 *Takvim-i Vekayi*, No: 3838, 27 Nisan 1336.

367 28 Ağustos 1336'da alınan karar, 31 Ağustos 1336 gün ve 3943 sayılı *Takvim-i Vekayi*'de yayımlanır.

368 Fesh kararı 17 Kânunısanı 1337 gün ve 4061 sayılı *Takvim-i Vekayi*'de yayımlanmıştır.

369 *İkdam*, 2 Kânunievvel 1918.

370 *Alemdar*, 6 Kânunısanı 1918.

Yüksek görevlilerin tutuklanmaları 14 Ocak'ta başlar. 21 Ocak'a kadar iki eski Sivas Valisi, Musul, Bursa Valileri, Diyarbakir Mebusları Feyzi ve Zülfü Beyler tutuklanırlar. Ocak sonunda Bekir Ağa Bölüğü'ne konan önemli tutuklu sayısı 40 kişi kadardır. İkinci derecedeki tutukluların sayısı ise belli değildir.³⁷¹ Bu arada ilk firar olayı da meydana gelir. 25 Ocak tarihinde eski Diyarbakır Valisi Reşit Bey hapisaneden kaçar. 6 Şubat'ta yakalanacağını anlaması üzerine ise intihar eder.³⁷²

Tutuklamalar sadece hükümetin tespit ettiği isimlere göre yapılmamaktadır. Katliamlardan kurtulanların yaptıkları ihbarlarla da tutuklamalar olur. Örneğin, Trabzon davasında yargılanacak ve hapis cezalarına çarptırılacak üç kişi, katliamdan kurtulan bazı kız çocukların, İstanbul'da, "ana babalarının katilleri"ni, "Dersaadet'te serbestçe geze(rken)" görmeleri ve ihbar etmeleriyle tutuklanırlar.³⁷³ Tutuklamalar konusunda İngiliz makamları da listeler hazırlamaktadır: "Türk yetkililerce bütün tutuklamalar a) kendi arzularıyla, b) bizim yazılı olarak yapılan resmi talebimiz üzerine veya c) sözlü önerilerimizle yapılmıştır..."³⁷⁴ İngilizler kendi hazırladıkları listelere *kara liste* adını takmışlardır. "Kara liste, deyimi... ilk kez 17 Ocak 1919 günü resmen kullanılmaya başlanır... Paris Barış Konferansı'nda Mr. Balfour'un yardımcılığını yapan Louis Mallet, 17 Ocak'ta İngiltere Dışişleri Bakanlığı'na bir yazı gönderir. Ermeni Kırımı'ndan, Ermenilere, Rumlara, Hristiyan Nasturilere zorbalıktan, savaş tutsaklarına kötü davranmaktan sanık Türklerin cezalandırılacaklarını bildirir... Bu bakımdan İngiltere Dışişleri Bakanlığı'nca kara listeler hazırlanmasını önerir."³⁷⁵

Söz konusu listeler değişik yollardan hazırlanmıştır. İngiliz savaş tutsaklarına kötü davrananlarla ilgili listeler, İngiliz Baş-

371 Bilgiler B. Şimşir, *age*, s. 437'den alınmıştır.

372 "Dr. Reşit'in İntiharı", *Yakın Tarihimiz*, c. 2, s. 339-41.

373 *İkdam*, 8 Kânunusani 1919.

374 FO 371/4174/118377, dosya 251262, Calthorpe'tan Foreign Office'e, 1.8.1919 tarihli rapor.

375 B. Şimşir, *age*, s. 50.

savcılığının "Savaş Tutsakları Dairesi"nce hazırlanır. Diğer suçlarla ilgili belgeler Türkiye'deki İngiliz Yüksek Komiserliği'nde ve İngiliz Başkomutanlığı'nda toplanır. Yüksek Komiserliğe bağlı bir komisyon özel olarak bu işle görevlendirilir. (Ermeni-Rum Şubesi), daha önce anıldığı gibi, 29 Temmuz 1920'de Yüksek Komiser de Robeck bu şube için, "Ermeni-Rum Şubesi, gerçekten de, Türkiye'de azınlıkların korunması için mevcut olan tek örgüttür", der.³⁷⁶

Amiral Calthorpe, 1.8.1919 tarihli raporunda şubenin çalışmaları ile ilgili şu bilgileri verir: "Ermeni-Rum Şubesi'nin iki kart indeksi vardır: a) zulme katıldıklarına ilişkin güçlü kuşku- ların bulunduğu 6 bin 700 kişinin adını içeren indeks... b) ilgili kişilerin adlarıyla birlikte 'zulmün' işlendiği yer adlarının listesi. Herhangi bir kişi veya olay hakkında bilgiye, çok kısa sürede ulaşmak mümkündür. Her sürgünün bir dosyası vardır, fakat bu olayların yarısı hakkında, suçlayıcı hiçbir 'kanıt' bulunmadığı için, şubece tutuklama önerilmemiştir. Bütün bilgiler neredeyse '*Bureau d'Information Armenienne*' veya kendileri şikâyetçi olarak Yüksek Komiserliğe gelen taşralı Ermenilerce sağlanmış- tır. Çok az örnekte şube, mahkemeye sunulabilecek kanıta sahiptir. Bütün yapabileceğimiz, kanıtların elde edilebileceği kaynakları belirtmek olabilir. Şube, bildirilenler dışında, herhangi bir bilgi kaynağıyla doğrudan veya dolaylı ilişki içinde olmamıştır..." Ermeni-Rum Şubesi'nin bir diğer görevi de, yukarda değindiğimiz gibi, kaçırılmış olan Ermeni kadın kız ve çocukla- rının izini bulmaktır.

Yüksek Komiserlik 1 Şubat 1919 günü, İngiliz savaş tutsak- larına kötü davranmaktan sanık 23 kişilik bir liste verir ve bu sanıkların kendilerine teslimini ister. Londra'ya bu durum bildi- rilirken bunun sadece bir "ön liste" olduğu, yeni yeni listeler ta- mamlandıkça Türk hükümetine verileceği belirtilir.³⁷⁷ Bu liste İngiliz makamlarına teslim isteğiyle hazırlanmış ilk resmi lis-

376 FO 371/5088/E9664, No. 1070/M/3190, de Robeck'ten Foreign Office'e.

377 FO 371/4172/22373, dosya 248, Calthorpe'un 5.2.1919 tarihli yazısı.

teydi ve yukarda da belirttiğimiz gibi hükümet özellikle Harbiye Nezareti'nden gelen sert tepkileri de göz önüne alarak bu talebi, "Hükûmet-i Şahane'nin egemenlik haklarıyla doğrudan doğruya" çatıştığı için reddeder.

"Kara liste"lerin hazırlanmasında temel alınan suç unsurları I. Dünya Savaşı ile de sınırlı tutulmaz. Örneğin 1913 yılında İttihat ve Terakki Partisi'nin askeri darbesi de suç sayılarak buna göre kara listeler hazırlanır. Bu listeler belli dönemlerde hükûmete verilerek tutuklamaların yapılması sağlanıyordu. Bilal Şimşir, İngilizlerin 23 Ocak-20 Nisan 1919 arasındaki üç aylık dönemde, "23 Ocak-14 Mart arasında 100 kişi; 15 Mart-7 Nisan 1919 arasında 61 kişi; 8-9 Nisan 1919'da 18 kişi; 10-20 Nisan 1919 arasında 44 kişi olmak üzere" toplam 223 kişinin tutuklanması için listeler hazırlayıp Türk makamlarına vermiş olduklarını aktarır.³⁷⁸ Bunun dışında, belgede söylendiği gibi, resmi olmayan yolla sözlü listeler de verilmektedir. Örneğin Ocak ayında Yüksek Komiserliğin Tevfik Paşa'ya verdiği 36 kişilik liste resmi bir hüviyet taşımaz. Bu listeden, aralarında Ziya Gökalp'in de bulunduğu 27 kişi 30 Ocak'ta tutuklanır.

Birçok tutuklamanın doğrudan İngilizlerin girişimi ile olduğunu Sadrazam Tevfik Paşa da açıkça itiraf eder: "Düvel-i ecnebiyye, otuz altı kişinin tevkifi için bir liste verdiler (İzzet Bey vasıtasıyla). Bir haftaya kadar hükûmetçe yapılmaz ise biz-zat tevkifâta kıyam edeceklerini bildirdiler." Baskı sonucu tutuklamaları yapmak zorunda kalan Paşa bunun tutuklanacak insanlar için daha hayırlı olduğuna inanmaktadır. Çünkü, İngilizlerin her halükârda tutuklayıp cezalandıracağı bu kişiler, eğer Hükümet'çe yargılanırlarsa beraat edebileceklerdir. Aksi durumda, "bilmuhakeme beraat edecek olanlar dahi ceza görmüş olacaklar(dır)."³⁷⁹ Böylece Paşa tutuklamaların aslında suçlananları korumak için alınmış bir önlem olarak düşünmek-

378 İlgili listeler sırayla, F.O. 370/4173/50501, 62442, 63315, 68109'dur. B. Şimşir, *age*, s. 68-69.

379 A. F. Türkgeldi, *age*, s. 187 ve İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Son Sadrazamlar*, XI. Cüz, s. 1724.

tedir.³⁸⁰

İstenen suçlu zanlılarını İngilizlere teslim etmeyi reddeden hükümet mecburen tutuklamaları kendisi yapmak zorunda kalmaktadır. Fakat, tutuklanması istenen insanlara ve evleri aranacak bazı kişilere³⁸¹ önceden haber vererek kendisini affettirme yoluna gider. "Bir gün Mithat Şükrü beni görmeye geldi. Önemli bir haber getirmek için bu zorluğu göze almıştı... Beni inandırmaya çalıştığı gibi... Tevfik Paşa, İttihatçıların tutuklanmalarını isteyen baskıya sonunda boyun eğiyordu. İş kararlaştırılmıştı. Çarşamba günü uygulanacaktı."³⁸² Birçok başka anıdan benzeri bilgileri elde etmek mümkündür. Enver Paşa'nın amcası Halil Paşa da anılarında, tutuklanma emrinin kendisine önceden bildirildiğini aktarır. İttihatçı bir arkadaşının evinde otururken gelen bir komiser tutuklanacakların listesini teslim eder.³⁸³

Tutuklanacakların listelerinin öğrenilmesi rastlantılara bağlı değildir. Bu iş özel olarak örgütlenmiştir. *Cumhuriyet* gazetesi Kurucusu, İttihat ve Terakki yöneticilerinden Yunus Nadi, anılarında şu bilgileri verir: "Ne kadar olsa polis müdürlüğünü tamamen kendi adamları ile dolduramamışlardı. Orada bizi seven ve vaziyetten iğrenen çocuklar da vardı. Bir arkadaş tevki-fâta ait olarak orada olup bitenleri, verilmiş ve verilecek emirleri takip ediyor ve bana... muntazaman, hatta icabına göre günde üç dört defa telefonla bilgi veriyordu."³⁸⁴ Ayrıca tutuklanan insan sayısı işgal kuvvetlerine oldukça abartılı olarak bildiril-

380 İngiliz belgelerinde Tevfik Paşa'nın bu söyledikleriyle çelişen bilgiler bulunmaktadır. Yukarıda da aktardığımız, Amiral Calthorpe'a ait, 1 Ağustos 1919 tarihli raporda Ocak ayındaki ilk tutuklamaların (özellikle 30 Ocak'taki 30 tutuklamanın) tümüyle Türk Hükümeti'nin kendi girişimi eseri olduğu söylenir.

381 Savaş dönemi Talat Paşa kabinesinde görev yapan Ali Münif anılarında, evinin aranacağını kendisine bildirildiğini ve bunun üzerine elindeki tüm evrakları ortadan kaldırdığını anlatır. (Eski Nafia Nazırı Ali Münif Yeğena'nın Hatıraları, İstibdattan Cumhuriyet'e, *Akşam*, Tefrika No: 47, 1956.)

382 Hüseyin Cahit Yalçın, *Siyasal Anılar*, s. 258.

383 Halil Haşa, *İttihat ve Terakki'den Cumhuriyet'e Bitmeyen Savaş*, s. 262.

384 Yunus Nadi, *Kurtuluş Savaşı Anıları*, İstanbul, 1978, s. 19.

mektedir. "Evvelki gün sadrazam bana 160 ile 200 kişinin tutuklandığını bildirdi. Bu bir abartmadır sanıyorum ama bazı kişilerin tutuklandıkları kesindir."³⁸⁵ Tevfik Paşa Hükümeti'nin bir başka yöntemi de kendilerine verilen listeleri kaybetmeleri idi! Mart ayında sadrazam olan Damat Ferit Paşa, İngilizlere, hazırlanmış listelerin arşivden kaybolmuş olduğundan şikâyet ediyordu.³⁸⁶

Genel olarak Tevfik Paşa Hükümeti'nin tutuklamalar konusunda fazla istekli davranmadığı söylenebilir. Hatta hükümetin istifa etmek zorunda kalmasında bu tutumun da bir payı olmuştur. Şikâyetçi olan bir tek işgal güçleri değildir. Yukarda da ele aldığımız gibi içerden de yoğun bir kamuoyu baskısı vardır. 25 Ocak'taki firar olayından sonra, Âyan Reisi Ahmet Rıza, 29 Ocak'ta Âyan'ı özel bir toplantıya çağırdı ve burada "Hükümet'in uyuşukluğu, kabinede tasfiye ve padişaha gerekli uyarıları yapmak üzere Şura-yı Saltanat gereği görüşüldü."³⁸⁷ İngilizlerin de şikâyetlerinin artması üzerine daha önce sözü edilen 30 kişilik tutuklama ve 1 Şubat'ta İttihat ve Terakki'nin mallarına el koyma kararları verilir. Şubat ayında da tutuklamalara devam edilir. General Milne bu tutuklamalar sonucu İstanbul'daki siyasal durumun iyileştiğini rapor eder.³⁸⁸ Ocak sonundaki göz altına almalarla birlikte Bekir Ağa Koğuşu'na konan tutukluların sayısı 100 dolayındadır.³⁸⁹

e. İlk İdam ve Sonrası

Damat Ferit'in işbaşına gelmesi tutuklamalar ve yargılamalar konusunda bir dönüm noktası sayılmalıdır. Bilal Şimşir'e göre, "yakın tarihimizin karanlık sayfalarından birisi" açılmıştır.³⁹⁰ Damat Ferit, kabinesine almak istediği bir zata programını iki

385 Calthorpe'un 24.1.1919 tarihli raporu, aktaran, B. Şimşir, *age*, s. 35.

386 B. Şimşir, *age*, s. 64.

387 Sina Akşin, *age*, c. 1, s. 187.

388 FO 371/4172, No. 14674. Milne'nin War Office'e 2.2.1919 tarihli teli. Aktaran B. Şimşir, *age*, s. 57.

389 *age*, s. 58.

390 *age*, s. 63.

cümle ile özetler: "İttihat ve Terakki Fırkası siyasetinin aleyhinde olduğumuzu Galip Devletlere göstermek, harp mücrimlerini cezalandırmak, memurlar arasında İ.T.'nin adamları olan bazılarını tasfiye etmek."³⁹¹ Bu nedenle eski Divan-ı Örfi lağvedilerek 8 Mart 1336'da yeni bir mahkeme kurulur. Damat Ferit, 9 Mart günü Yüksek Komiserliği ziyaret eder ve İngilizlerin istediği gibi hareket edeceğini bildirir. Ve başta savaş dönemi sadrazamlarından Sait Halim Paşa olmak üzere birçok tanınmış İttihatçı tutuklanır. Tutuklamalar İstanbul ile sınırlı kalmaz. Anadolu'nun çeşitli illerinden Kırım'la ilgisi olan birçok kişi tutuklanır.³⁹² İngiliz listeleri büyük ölçüde bu dönemde verilir.

5 Şubat 1919'da başlayan Yozgat davası Nisan ayında sonuçlanır ve Boğazlıyan Kaymakamı Mehmet Kemal Bey idam cezasına çarptırılır. Padişah, "bu adamın sâbit olan ef'âline nazaran hükmün tasdikinde tereddüd" etmeden idam cezasını onaylar³⁹³ ve 10 Nisan 1919'da Kemal, Beyazıt Meydanı'nda idam edilir. Yüksek Komiser Calthorpe, "Kırım suçuna katılmaktan dolayı bir kimse, ilk kez lâyük olduğu cezaya çarptırılmıştır", diye rapor eder. "Bundan sonra hükümetin, geniş ölçüde ve özellikle yüksek düzeydeki suçlular aleyhinde aynı sertlikte hareket etme cesaretini gösterip göstermeyeceğini" beklemek gerekecektir.³⁹⁴ Fakat Türkler hiç de İngiliz Komiser gibi düşünmemektedirler. Tepki gerçekten çok büyük olur. Ertesi gün yapılan cenade töreni antiemperyalist bir ulusal gösteriye dönüşür. "Türklerin Büyük Şehidi Kemal Bey"; "masum İslam şehidine ithaf" biçiminde çelenkler taşınır. "İngiliz'i Odessa'dan attılar; haydin biz

391 Mehmet Tefvik Bey (Biren), *age*, c. II, s. 137.

392 İngilizlerin bu hızdan oldukça etkilendikleri anlaşılıyor. Yukarıda değindiğimiz, suçluların kendilerine teslim edilmesinden vazgeçmelerinde bu hızın da bir payı olduğunu Yüksek Komiser Yardımcısı Webb'in 11 Mart tarihli yazısından anlıyoruz. G. Jäschke, *Kurtuluş Savaşı ile İlgili...*, s. 177-78.

393 Ali Fuat Türkgeldi, *age*, s. 203.

394 FO 371/4173/61185, No. 789, Calthorpe'tan Foreign Office'e şifreli tel. İstanbul 17.4.1919. Aktaran, Bilal Şimşir, *age*, s. 76.

de İstanbul'dan atalım", yollu İngiliz aleyhtarı, antiemperyalist ulusalcı konuşmalar yapılır.³⁹⁵

Kemal'in, "haklı davanın ilk şehidi" ilan edilmesi, hem hükümeti hem de İngilizleri ürkütür. İdam hükmü, Hükümet taraftarlarınca bile, "suçlulara uygulanan adil bir ceza olmaktan ziyade İtilaf devletlerine zaruri bir taviz" olarak yorumlanır. İngiliz Dışişleri, "Türklerin binde biri dahi, Hristiyanların öldürülmelerinden dolayı asılmaya hak kazanan bir tek Türk'ün mevcut olabileceğini düşünememektedir", diye yorum yaparken haklıdır.³⁹⁶ Padişah da, idam cezasını onaylamasına rağmen, "işin intikam ve bilahare mukatele şeklini" almasından korkmaktadır. "İş bununla bitmeyecek, tevali edecek. Onun için şimdiden yolun önünü kesmek lâzım", der. "Yolun şimdiden önünü kesmek üzere fetva-yı şerife talebinde" bulunur.³⁹⁷ İngilizler Kırım suçlularının İstanbul'da yargılanmaları işinin zora girdiğinin farkındadırlar. Hatta tutukluların İstanbul'da kalıp kalmamaları bile önemli bir sorundur. Tutuklu suçluları Türkiye dışına sürmenin daha iyi olacağı yolunda görüşler dile getirilir.³⁹⁸ Fakat Paris Barış Görüşmeleri'nde henüz bir karara varılmamış olması ciddi bir engel oluşturmaktadır.

Kırım suçlularını yargılamayı derinden etkileyen bir başka olay daha olur. İzmir 15 Mayıs'ta Yunanlılarca işgal edilir. İşgal, beklenen bir gelişme olmasına rağmen büyük bir şok etkisi yapar. Sadrazam Damat Ferit istifa eder. İşgalin, Türklere yönelik bir katliama dönüşmesi tepkiyi daha da artırır. Hükümet İzmir işgali ile birlikte yargılamalara devam etmenin oldukça zor olduğunun bilincindedir. 17 Mayıs'ta davalara ara verilir. (28 Nisan'da İttihat ve Terakki yöneticileri hakkında açılan davaya başlanmıştır.) 19 Mayıs'ta Damat Ferit, Yüksek Komiserliğe tu-

395 FO 371/4173/72536, No.59, 12.4.1919 tarihli rapor.

396 G. Jäsche, *age*, s. 178.

397 Ali Fuat Türkgeldi, *age*, s. 203-204.

398 FO 371/4173/61185 Foreign Office'in 22.4.1919 günlü bir notu. Aktaran B. Şimşir, *age*, s. 79.

tutukluların, "Malta'ya gönderilip gönderilemeyeceğini" sorar.³⁹⁹ İngilizler de Yunan işgali ve olası sonuçları üzerine birtakım hazırlıklar yapmaktadırlar. Yüksek Komiserlik, "çeşitli nedenlerle tutuklanmış bulunan kişilerin bugünkü durumda Türk cezaevlerinde kalmaları(nın) uygun" olmadığı kanaatindedir ve tutukluların Malta'ya sürülmelerini istemektedir.⁴⁰⁰

İşgali ve katliamı protesto amacıyla yurdun her yerinde gösteriler yapılmakta, İstanbul ve Müttefik güçlere protesto telleri çekilmektedir.⁴⁰¹ 20, 23 Mayıs tarihlerinde İstanbul'da büyük kitlesel gösteriler yapılır. Bekirağa Askeri Hapishanesi'ne Bastil saldırısı gibi saldırı yapılacağı dedikoduları yayılır. Bunun üzerine, 21 Mayıs'ta, İngiliz Yüksek Komiserliği'nin öncelikle kıyımla bağlantılı olarak... en canice suçları işlediğine... inanmak için her türlü neden vardı",⁴⁰² dediği 41 tutuklu Damat Ferit tarafından kamuoyunu yatıştırmak amacıyla serbest bırakılır. Bunların 26'sı bizzat Divan-ı Harb-i Örfi tarafından, "Haklarında açılmış dava yok", iddiası ile serbest bırakılırlar. Bunu takiben Dahiliye Nazırı, polis müdürüne şimdilik fazla tutuklama yapmaması için talimat verir.⁴⁰³

İngilizler gelişmelerin bu yönde olacağını önceden tahmin etmişlerdir; "son olaylar, bu kimselerin (Bekirağa Bölüğü'ndeki tutukluların) bazılarının ya da hepsinin serbest bırakılmasına kalkışılması olasılığını doğurmuştur. Bunlar arasında önde gelen İttihat ve Terakki üyeleri vardır... Böyle bir hareketin önlenmesi zorunlu görünmektedir."⁴⁰⁴ Gerek serbest bırakmalar gerekse mitinglerden İngilizler telaşa kapılırlar. Hükümetin ken-

399 G. Jäsche, *age*, s. 179.

400 FO 371/4174/102588, No. 1315, Webb'in yazısı 15.5.1919.

401 Bu sırada Mustafa Kemal Anadolu'dadır. Anadolu Müfettişi olarak tüm valiliklere ve ordu kumandanlıklarına, yurdun her yerinde eylemler yapılması, İstanbul ve Müttefik güçlerine protesto telleri çekilmesi için yazılar yollar. (G. M. Kemal, *Nutuk*, c. I, s. 167).

402 FO 371/4174/88761, dosya 9, General Calthorpe'un Londra'ya 30 Mayıs 1919 tarihli notu.

403 *Spectateur D'Orient*, 21 Mayıs 1919.

404 FO 371/4174/76582, No. 1082, Webb'ten Foreign Office'e, 19.5.1919 tarihli tel.

dilerine tutukluları Malta'ya göndermek için başvurmuş olması bu konuda atılacak adımları kolaylaştırmıştır. 28 Mayıs 1919'da, 67 tutuklu İngilizler tarafından Bekirağa koğuşundan çıkarılırlar. Çoğu eski bakanlardan oluşan 12 kişi Mondros'a, geri kalanlar da Malta'ya götürülürler. Bakanlar da daha sonra Malta'ya nakledilirler. Malta'ya götürülen bazı sanıklar hakkında davaların sürüyor olması ise İngilizler için çok önemli değildir. Çünkü, "bunların yargılanmaları öylesine yavaş ve isteksiz yapılıyor ki bir göz boyamaktan pek ileriye gitmiyor."⁴⁰⁵ 3 Haziran'da ara verilen duruşmalara yeniden başlanır ve Malta'ya sürgün edilenlerin dosyaları ayrılır.⁴⁰⁶ 13 Temmuz 1919'da gerek İttihatçı yöneticileri gerekse kabine üyeleri hakkındaki davalar verilen bir dizi idam cezası ile sona erer.

f. Ali Rıza Paşa Kabinesi ve Kırım Konusu

M. Kemal'in müfettiş olarak Anadolu'ya geçmesi ile birlikte Türk Ulusal Kurtuluş Hareketi şekillenmeye başlar. Erzurum ve Sivas şehirlerinde Temmuz ve Eylül 1919 tarihlerinde kongreler yapılır ve tüm Anadolu'da örgütlenmekte olan ulusal hareketi temsilen Heyet-i Temsiliye oluşturulur. Artık Ermeni Kırım suçlarının soruşturulması konusunda bu hareketin de kendine has tavırları olacaktır. Damat Ferit, Anadolu hareketinin yürüttüğü "telgraf savaşı" sonucu 30 Eylül 1919'da istifa etmek zorunda kalır.⁴⁰⁷ Bu zaten çok fazla ısrarlı yürütülmeyen soruşturmaların hızını iyice yavaşlatır.

2 Ekim 1919'da işbaşına gelen Ali Rıza Paşa Hükümeti'nin programında, savaş ve Ermeni Kırım suçlularının kovuşturulma ve yargılanmalarına ilişkin ciddi bir şey yer almaz.⁴⁰⁸ Fakat

405 FO 371/4174/88761, No. 887/R/1315.D., Calthorpe'tan Curzon'a ve Balfour'a rapor. İstanbul 30.5.1919, aktaran B. Şimşir, *age*, s. 104.

406 Bu karar 3571 sayılı *Takvim-i Vekayi*'ye ek olarak yayımlanır.

407 Damat Ferit Paşa, Vali Ali Galip'i Sivas Kongresi'nin toplandığı günlerde Sivas'a göndererek M. Kemal'i yakalatmayı dener. Eylem başarısızlıkla sonuçlanır. Bunun üzerine M. Kemal, İstanbul ile yazışmayı boykot ve Damat Ferit'in istifasını amaçlayan yoğun bir "telgraf savaşı"na girer. Anadolu büyük ölçüde onu takip eder ve Damat Ferit istifa etmek zorunda kalır.

408 Hükümet Programı, kış aylarında yapılan seçimlerle yeniden oluşturulan

gene de Ali Rıza Paşa kabinesinin bu doğrultuda bazı girişimleri olmuştur. Bu girişimi önemli kılan şey, hükümetin Anadolu hareketine çok yakın olması ve hatta kendisini ona bağlı hissetmesidir. İşbaşına geldikten sonra Sivas'a çekilen bir telde; "Kabine, sizinle müttehidü'l-efkâr ve irade-i milliye'nin hâkimiyetini kabul eder", denilmiş ve, "Heyet-i Temsiliye'ye istinat" edileceği bildirilmiştir.⁴⁰⁹ Hatta kabine içi bazı bakanlar kendilerinin hükümet içinde Heyeti Temsiliye temsilcileri olarak kabul edilmelerini istemişlerdir. Nitekim dış basında da, hükümetin kuruluş haberi, "Jöntürkler Yeniden İktidarda-Yeni Kabinenin Gerçek Yöneticileri", biçiminde verilir.⁴¹⁰ Özellikle de bu bağlantı ve bunun ürünü olarak, İttihatçılıkla suçlanması kabineyi Ermeni Kırımı meselesinde birtakım adımlar atmaya itmiştir.

11 Ekim 1919'da İngiliz Yüksek Komiserliği'ne yaptığı bir ziyarette Sadrazam, "tehcir, taktil ve ihtikâr suçlularının cezalandırılması için başlanan kovuşturmaların sonuçlandırılacağı, böylece Türkiye'nin lekelenmiş namusunun temizleneceği yolunda teminat verdi."⁴¹¹ Bu doğrultuda ilk girişim 30 Ekim'de yapılır. Yapılan açıklamada, İslam, Ermeni, Rum tehciri gibi, "cidden câlib-i teessürat" olan, genel ve askeri nakliye vasıtalarının özel menfaate hasrı, "havâyic-i zaruriye-i nâsı tazyikle" hesapsız ihtikâr ve gayri meşru servetler yapanların Türk milletinden ayrı olduklarını gösterecek Divan-ı harplerin kurulduğu bildiriliyor ama sonuç alınamadığından yakınılıyordu.⁴¹² Bu duruma bir çözüm bulmak amacıyla, bir komisyon oluşturulur ve komisyon kararına göre tehcir davalarının yerinde görülmesi kararı alınır. Ayrıca, "tehcir edilenlerin tasfiye edilen mallarının nasıl iade edileceğini düzenleyen iki tasarı Şura-yı Devlet'e"

Meclisin 9 Şubat 1920 günlü oturumunda okunmuştur (M.M.Z.C., Devre 4, İçtima Senesi 1, c. 1, s. 73 vd.).

409 G. M. Kemal, *Nutuk*, c. I, s. 154.

410 13 Ekim 1919 *Times*, aktaran, Sina Akşin, *age*, c. II, s. 34.

411 Sina Akşin, *age*, c. II, s. 181.

412 Meclis-i Vükelâ kararından aktaran, Sina Akşin, *age*, c. II, s. 181.

yeniden görüşülmek üzere geri gönderilir ve daha sonra ilgili kararname 8 Ocak 1920'de yayımlanır.⁴¹³

Fakat bu önlemlerin yanında alınan başka kararların gösterdiği bir gerçek vardır ki, o da hükümetin bu işleri daha çok göz boyamak için yaptığıdır. Özellikle Ermeni Kırım suçlularının kovuşturulması konusunda tam aksi yönde kararlar da alınmaktadır. Örneğin kabinenin, "10 Kasım günlü kararına göre, 'tehcir ve taktil' ile ilgili bir kovuşturmadan kaçıp Sivas vilâyetine sığınan Giresun Belediye Reisi Feridunzâde (Topal) Osman Ağa ve 169 arkadaşı hakkında kovuşturmanın tecili kararı" alınır.⁴¹⁴ Yine bunun gibi, 26 Ekim 1919'da alınan bir kararla, yurtlarına geri dönmek isteyen Ermenilerin Batı Anadolu bölgesine (İzmir tarafına) gitmeleri yasaklanır. Bunda Anadolu'daki Müslüman ahalinin bu geri dönüşlere karşı harekete geçmiş olmasının da payı vardır. "Kayseri Mutasarrıflığı İslam ahalinin bir arzusu olarak bunların (Ermenilerin) 'men-i hicretini' istiyordu." Ayrıca, "6 Kasım'da Ermenilerin tehcir öncesi suçları hakkındaki kovuşturmanın ertelenmesi kararı" da kaldırılıyordu. Yüksek Komiserliğin bu konudaki şikâyetlerine karşı olarak da "kararda ısrar" kararı alınıyordu.⁴¹⁵

Hükümetin Kırım konusunu soruşturmak konusunda ciddi olmadığından İngilizler de emindirler. 17 Kasım 1919'da Yüksek Komiser Amiral de Robeck, "Şu anki Türk Hükümeti... Ulusal Hareketin örgütleyicisinin hoşgörüsüne o kadar muhtaç ki, Hristiyanlara karşı suç işlemiş herhangi bir Türk'ün, İstanbul'da oturuyor olsa bile, tutuklanmasını istemenin, boşuna bir çaba olacağını düşünüyorum... Daha fazla mahbusun yurtdışına çıkartılmasını, gerçekçi bir siyaset olarak görmüyorum", diye yazar ve "hüküm süren elverişsiz genel koşullar nedeniyle, sürgün ve Kırım olaylarına karışmış kimselerin tutuklanmalarını Türk Hükümeti'ne söylemekten sakınmaya" karar verdiğini

413 Sina Akşin, *age*, c. II, s. 181.

414 *age*, c. II, s. 182.

415 *age*, c. II, s. 182.

bildirir.⁴¹⁶ Kırım konusundaki soruşturmalara ve yargılanmaların hızlanması ancak Damat Ferit Paşa'nın, İngilizlerin İstanbul'u işgali sonrası, Nisan 1920'de yeniden işbaşına gelmesi ile olabilecektir.

3. 1920 İstanbul Parlamentosu ve Kırım

Yukarıda da aktardığımız gibi Ekim 1919'da Ali Rıza Paşa kabinesi ile Ulusal Hareket arasında yapılan bir dizi görüşme sonucu sonbaharda seçimler yapılır ve yeni meclis 12 Ocak 1920'de faaliyete geçer. Seçilen milletvekillerinin tamamına yakını, Erzurum ve Sivas kongreleri sonrası, Sivas'ta kurulan, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti adaylarıydı. Meclis'in faaliyet halinde olduğu süre içerisinde Ermeni Kırımı üzerine doğrudan herhangi bir tartışmanın olmaması dikkat çekicidir. Bunun en önemli nedeni, Anadolu'nun fiili işgalinin başlaması ve meclisin ağırlıklı milliyetçi yapısı ile Ermeni Kırımı konusunda ısrarlı olacak çevrelerin (Hristiyan azınlıklar ve Kırım konusunda hassas bazı Osmanlı çevrelerinin, örneğin Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın) seçimleri boykot etmiş olmasıdır. Boykotun ana nedeni olarak Anadolu'nun ulusalcı güçlerin denetiminde olması gösterilir. Günlük gazetelerde yayımlanan tamimlerinde: "Harekât-ı Milliye namı altındaki tahakküm dolayısıyla serbest intihap mümkün olamayacağından intihabâta iştirak edilemeyeceği hükümete bildirilmiştir."⁴¹⁷

Anadolu hareketi, mecliste, "Felâh-ı Vatan" ismiyle bir grup kurmuştur ve meclisteki tek örgütlü güç durumundadır. Milletvekillerinin ağırlıklı olarak ele aldıkları konu, dayatılan ağır barış koşulları ve Türklere yapılan haksızlıklardır. (Müttefik güçlerin Wilson prensiplerine uymadıkları, Anadolu'nun işgal edilmesi, Türklerin katledilmeleri, Ermeni ve Kürt devleti kurma girişimleri ve tüm bunlara karşı ulusal direnişin gerekli

416 FO 371/4174/156721, dosya 523-24.

417 *Alemdar* gazetesinden aktaran, T. Z. Tunaya, "Osmanlı İmparatorluğu'ndan Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti Rejimine Geçiş", *Ord. Prof. Muammer Raşit Seviğ'e Armağan*'dan ayırtasım, İstanbul 1956, s. 375.

olduğu vb.). Nitekim 28 Ocak gizli oturumunda, "Ahd-ı Millî Beyannâmesi" kabul edilir. Buna göre 30 Ekim 1918 sınırlarını esas alan bir Türk devleti için mücadele edilecektir. Bu Beyannâme, 17 Şubat'ta yapılan açık oylama ile alkışlarla kabul edilir.

Meclis'teki milliyetçi hava oldukça güçlüdür. Ali Rıza Paşa kabinesinin programı üzerine yapılan görüşmelerde; "Türk ölümden korkmaz", "Türk cihana Allah'ın alemi yarattığı günden itibaren gelmiş ve cihanda tarihler yaratmış, dünya haritasını değiştirmiş... ilelebet yaşayacak bir millettir", yollu konuşmalar yapılmakta, bu sözler sürekli alkışlarla kesilmektedir.⁴¹⁸ Daha aradan bir yıl bile geçmeden, değil Ermeni Kırımı üzerine tartışmak, savaşta yenilmiş olunduğu bile kabul edilmemektedir. "Efendiler; biz mağlup olmadık. Cihan-ı mazlumiye vada-i adalet ve hak eyleyen bütün insaniyetin sadasına ittiba ederek silahımız ile galipleri selamladık."⁴¹⁹

Kırım konusuna üç ayrı nedenden dolayı, dolaylı olarak değinilir. 12 Şubat günlü oturumda, "tehcir ve taktil mesaili için hususi bir Divan-ı Harb teşkili Kanun-i Esasi'ye muhalif olduğundan" konunun Harbiye ve Adliye Nazırlarından sorulması üzerine bir tahrir verilir.⁴²⁰ Bu, Divan-ı Harb-i Örfi'de görülen ve sonuçlanan İttihatçı yöneticiler ve kabine üyeleri hakkındaki davalarda savunma tarafının iddia ettiği tez idi. Ve buna dayanarak duruşmaların durdurulması isteniyordu. Soru önergesine hükümet cevap verir ve bu mahkemelerin Anayasa'ya aykırı olmadığı savunulur. Fakat yapılan konuşmalarda Divan-ı Harb-i Örfilerin anayasaya aykırı olduğu yolunda söylenen sözler, "bravo" sesleri ve alkışlarla karşılanır.⁴²¹

Ayrıca verilen bir tahrir ile, "İzmir'in Yunanlılar tarafından işgaline müsaade edilmesi ve Kanun-ı Esasi ahkâmına mugayir olarak Divan-ı Harb-i Örfiler ve mehâkim-i hususiyye teşkil olunması" nedeniyle Ferit Paşa ve kabinesinin Divan-ı Âli'ye

418 M.M.Z.C., Devre 4, İçtima Senesi 1, c. 1, s. 80-82.

419 *age*, s. 79.

420 Öneriyi, İzmit Mebusu Sırrı Bey verir, *age*, s. 98.

421 *age*, s. 214-218.

sevk edilmesi istenir. Önerge oylamaya dahi sunulmadan kabul edilmiş işlemi görür ve sorumlu meclis komisyonuna havale edilir.⁴²² Kırım suçlularının yargılanması tartışmasından, bu suçluları yargıladığı için Damat Ferit'in yargılanmasının istenmesi bir yıl içinde nelerin değiştiğini ve Anadolu hareketinin tutumunun ne olacağını göstermesi bakımından son derece anlamlıdır.

Meclisin ele aldığı konulardan birisi de Malta'ya sürgünler meselesidir. "Malta'ya sevk olunan birtakım rical ve evlâd-ı vatanın ecnebilere ne suretle teslim edildiğinin ve bu bâbda protesto edilip edilmediğinin hükümetten sualine dair" bir önerge verilir.⁴²³ Konu, bazı üyelerinin Malta'da tutuklu bulunması nedeniyle Âyan Meclisi'nde de ele alınır. Tutuklu bulunan Âyan üyelerinin "mazeretli" sayılarak maaş almaya devam etmeleri istenir. Uzun tartışmalar sonunda mesele Anayasa Komisyonu'na havale edilir.⁴²⁴

Damat Ferit'in istifasıyla birlikte İstanbul ve Anadolu'da ulusal hareketin kazandığı yeni mevziler müttefik güçlerin Türkiye üzerindeki planlarını gerçekleştirme olanağını zora sokuyordu. Amaçlanan Barış Antlaşması'nın koşullarını Türkiye'ye dayatabilmek ve savaş ve Kırım suçlularını yargılayabilmek için İstanbul'un işgal edilmesi ve "tehlikeli Milliyetçi liderlerin tutuklanması" gerekiyordu.⁴²⁵ İngiliz Yüksek Komiserliği'nin bu fikri, Maraş ve civarında yaşanan Ermeni katliamı ile daha da pekişir. Lloyd George, "Eğer Kırım'la ilgili bilgiler doğruysa, Türk Hükümeti'nden hesap sorulmalı", fikrindeydi.⁴²⁶ "Türkleri uyarmak yeterli değil. Bunu defalarca yaptık... düzeni tekrar kurulmadan müttefiklerin Barış Antlaşması hükümlerinde ısrar

422 *age*, s. 105.

423 *age*, s. 229.

424 M.M.Z.C., Devre 4, İçtima Senesi 1, c. 1, s. 22-26 (26 Kânunusani 1336 tarihli 4. Oturum); s. 43-48 (5 Şubat 1336 tarihli 6. Oturum); s. 164-172 (1 Mart 1336 tarihli 15. Oturum).

425 FO 406/43, p.190191, No. 96, Yüksek Komiserlik'ten Earl Curzon'a 5 Mart 1920 tarihli telgraf, aktaran Bilal Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Atatürk*, c. 1, Belge No: 144, s. 428.

426 Paul C. Helmreich, *age*, s. 278.

etmesinin hiçbir anlamı yok... Artık etkili önlemler almanın ve ciddi işler yapmanın zamanı gelmiştir."⁴²⁷ İngiliz Genelkurmay'ının itirazlarına rağmen İstanbul'un işgal edilmesi kararı alınır.

İstanbul'un işgal edileceğini İtalyanlar, İstanbul'da Ulusal Hareket'in temsilcisi durumunda olan Rauf Orbay'a bildirirler.⁴²⁸ İşgal 16 Mart 1920 günü yapılır. Ve başta Rauf Orbay ve Kara Vasıf olmak üzere, Ulusal Hareket'in İstanbul'da önde gelen isimleri tutuklanmaya başlanır. Artık hedefler arasına sadece savaş ve Kırım suçluları değil, Ankara'nın temsilcileri de dahil edilmişlerdir. Toplam 30 kişi tutuklanır ve bunlardan ilk elde on biri Malta'ya sürülürler. Malta sürgünleri ve yargılanacaklar arasında savaş ve Kırım suçluları yanı sıra artık doğrudan Ankara Hareketi de vardır. Malta'da bunlar, "istenmeyen milliyetçiler" olarak tasnif edileceklerdir.

Ankara'nın bu tutuklamalara tepkisi sert olur. Gelişmelerin bu yönde olacağını tahmin eden M. Kemal, 22 Ocak 1920'de "ecnebilerin, İstanbul'da tecavüzâtı arttırarak nazır veya meb'uslardan bazılarının tevkifine başlamaları ihtimaline binaen, bilmukabele, Anadolu'da bulunan ecnebi zabitlerinin tevkif edilmesine" karar verir.⁴²⁹ Bölgelere verdiği emirde, "İngilizler... nazır veya meb'uslardan bazılarını ve bilhassa Rauf Bey'i tevkif ederlerse bilmukabele Anadolu'da bulunan İngiliz zabitanı tevkif edilecektir", der.⁴³⁰ Bundan böyle Ermeni Kırım suçlarının soruşturulması konusunda İngiltere Ankara'yı da hesaba katmak zorundadır. Ankara, elindeki İngiliz tutsakları Malta'dakilere karşı koz olarak kullanacak ve bu sayede onların serbest bırakılmalarını sağlayacaktır.

427 age, s. 278.

428 Rauf Orbay, *Cehennem Değirmeni, Siyasi Hatıralarım*, İstanbul, 1993, c. 2, s. 27.

429 G. M. Kemal, *Nutuk*, c. I, s. 267.

430 age, c. III, Vesika 226, s. 266.

IV- TÜRK ULUSAL HAREKETİNİN KIRIM KONUSUNDAKİ TUTUMU

Ulusal Hareket'in Ermeni Kırımı konusunda tek bir tavrından söz etmek zordur. Bunun en önemli nedeni, Ulusal Hareket'in bu soruna, "Misak-ı Milli" meselesinin bir yan unsuru olarak yaklaşmış olmasıdır. Kırım, çok boyutlu sorunlar yumağı içerisinde alt bir sorun durumundadır. Kırım konusundaki tutumu belirleyen önemli bir nokta da Anadolu Hareketi'nin ağırlıklı olarak İttihatçılar tarafından örgütlenmiş olması gerçeğiydi. Ulusal Hareket sürekli olarak İttihatçı olmak ile suçlanmış ve hareket kendisini bu suçlamaya karşı özel olarak savunmak ihtiyacını duymuştur. Bu nedenle Ermeni meselesi konusunda Ulusal Hareket'in tutumunun ne olduğu sorusuna yanıt vermeden önce bu hareketin İttihat ve Terakki ile ilişkisi konusunun açıklığa kavuşturulması gerekmektedir.

1. *Ulusal Hareket ve İttihat ve Terakki*

Anadolu hareketi, savaş sırasında yaşanmış Kırım başta olmak üzere, çeşitli nedenlerle İttihatçılıkla bir ilişkisinin olmadığını savunuyordu. Bu nedenle İttihatçılıkla arasına mesafe koymaya son derece büyük bir özen gösteriyordu. Fakat, İttihatçı olunmadığı konusunda ne kadar yemin edilirse edilsin, ortada bir gerçek vardı ki, başta M. Kemal olmak üzere hareketin kadrolarının önemli bir çoğunluğu İttihat ve Terakki üyesiydiler. Harekette yer alan ve önemli rol oynayanların İttihatçı olduklarını saklamayı ve İttihat ve Terakki ile araya mesafe koymayı sadece dış politika nedeniyle bir zorunluluk olarak kavıyorlardı. Enver Paşa'nın amcası ve M. Kemal'in emriyle ilk Türk-Bolşevik işbirliğini sağlayan Halil Paşa anılarında bunu şöyle dile getirir: "Erzurum'da işleri idare edenlerin başında, Aydın ve Ege'de halkı teşkilâtlandıranların önünde İttihatçılar vardı. Yalnız dış devletlere karşı hareketin bir İttihatçı hareketi oldu-

ğunu gizlemek gerekiyordu."⁴³¹ Kendi aralarında elbette bunu saklamalarına gerek yoktu. M. Kemal de yeri geldikçe İttihatçı olduğunu söylemekten çekinmez. Celal Bayar, M. Kemal'in kendisine; "biliyorsunuz ben de İttihatçıyım"⁴³² dediğini aktarır. Zaten üyesi bulunduğu İttihat ve Terakki'ye ve özellikle yöneticilerine yönelttiği tüm eleştirilere rağmen parti üyeliğinden istifa etmemiş, partiden ayrılmamıştır.

Şüphesiz M. Kemal hareketi ile eski İttihatçı yöneticiler arasında giderek kendisini açık olarak hissetirecek görüş ayrılıkları vardı. Ulusal Hareket bir nevi İttihatçılıkla hesaplaşma biçiminde de yaşanmıştır. Bu görüş ayrılıklarının başında, M. Kemal'in çokuluslu bir imparatorluk fikrini reddetmesi ve Türklerin çoğunlukta yaşadığı bölgelerle sınırlı bir Türk devleti fikrini savunması gelir. Açıktan Türk milliyetçiliği savunuculuğu yapan M. Kemal, başta kendisinin de katıldığı 1911 Libya savaşı da dahil olmak üzere, Arap vilâyetlerinin İmparatorluktan kopmasının engellenmesi için verilen mücadeleleri anlamsız bulmaktadır. Ona göre "Meşrutiyet, köhneleşmiş ve insicamını kaybetmiş olan Osmanlı İmparatorluğu'nun gövdesi üzerine değil aksine Türk çoğunluğunun yaşadığı kısım üzerinde oturtulmalı... bir Türk devleti kur(ul)malıdır."⁴³³

Talât ve Enverlerin dağılan imparatorluğu bir arada tutmaya çalışmaları (ve bunun olmadığı noktada Panturanist, Panislamist bir çizgide Doğu'ya yayılmak istemeleri) yerine M. Kemal ta başından beri, "çoğunluğu Türk olan milli bir sınıra çekilerek burasını savunmak"⁴³⁴ fikrini ileri sürmüş ve buna bağlı kalmıştır. Fakat geniş İttihatçı kadrolar açısından bu fark, aynı hareket içinde var olan birçok farklılıktan bir tanesi olması dışında fazla bir anlam taşımıyordu.

432 Bu sözler, M. Kemal tarafından, Celal Bayar'a söylenir. Bayar, 1923 seçimlerinde, İzmir bölgesine, eski bir İttihatçı olduğu için doğabilecek tepkilerden çekindiği için gitmek istemez. Bunun üzerine M. Kemal tereddüt etmesine gerek olmadığını, "güle güle gitmesini" söyler (Halil Paşa, *age*, s. 261).

433 Ali Fuat Cebesoy, *Sınıf Arkadaşım Atatürk*, 1981, s. 114.

434 *age*, s. 116.

Ayrıca eklemek gerekir ki, M. Kemal, İttihat ve Terakki içinde sivrilmiş bir kişi değildir. Anadolu'ya görevle gönderilmesinde sakınca görülmeyecek, öne çıkmamış bir politik kimliğe sahiptir. M. Kemal kendisinin başlangıç yıllarında arka planda kalışını, Enver tarafından yapılan komplolar ile izah eder. Bu nedenle, M. Kemal'de, güçlü bir "Enver kompleksi" olduğundan söz etmek gerekir. Enver, M. Kemal ile aynı yaşıyordu. Ama iki yıl önce mezun olduğu için rütbesi daha yüksekti. Ve Enver, İttihat ve Terakki tarafından da öne çıkarılarak "hürriyet kahramanı" oldu. Ayrıca M. Kemal, savaş döneminde Enver'in izlediği stratejiye açıktan muhalefet etmiş ve Alman Genelkurmayı ile çatışmak zorunda kalmıştı. Enver Paşa ile arasında var olan sorunlar, işgal sonrası onun işine yaradı.⁴³⁵

Ama önemli olan şudur ki, arada ortaya çıkacak tüm görüş ayrılıklarına rağmen, hepsi birbirlerini çok iyi tanıyan insanlardı ve birçoğu her şeyden önce arkadaş idiler.⁴³⁶ Nitekim Anadolu hareketine ilişkin ilk planların yapıldığı İstanbul'da en çok ziyaret edilen yerlerin başında Kırım'dan dolayı sanık olanların tutuklu bulunduğu yerler gelmektedir. Bu ziyaretçiler arasında M. Kemal de vardır. "Polis Müdürlüğünün üst katındaki açık teras kısa bir zamanda bir piyasa yeri haline geldi... Bu arada Mustafa Kemal Paşa da geldi. Mevkuflar arasındaki tanıdıklarla ve bilhassa Fethi Bey'le uzun zaman görüştü."⁴³⁷ Sanıklar daha sonra hapisaneye aktarılırlar. Ziyaretler burada da devam eder. M. Kemal Bekirağa Bölüğü'ndeki arkadaşlarını, İstanbul'dan ayrılmadan önce defalarca ziyaret eder.⁴³⁸

435 M. Kemal'in, Enver ile olan kişisel ve siyasal çatışmaları için Bkz. Erik Jan Zürcher, *Milli Mücadelede İttihatçılık*, İstanbul, 1987, 2. Bölüm; Cemal Kutay, *Atatürk Enver Paşa Hadiseleri, Yakın Tarihin Meçhul Sahifeleri*, İstanbul 1956; Şevket Süreyya Aydemir, *Tek Adam, Mustafa Kemal*, c. I; Kazım Karabekir, *İstiklal Harbimizde Enver Paşa ve İttihat Terakki Erkânı*, İstanbul 1967.

436 Arkadaşlık bağlarının yanı sıra bu insanlar arasında yakın akrabalıklar da vardır. (Akrabalık ilişkileri üzerine sınırlı bir liste için Bkz. Erik Jan Zürcher, *age.*)

437 Ahmed Emin Yalman, *Yakın Tarihte Gördüklerimiz ve Geçirdiklerimiz*, c. 1, s. 340.

438 Gotthard Jäschke, *Beiträge zur Geschichte*, s. 32.

Kinross, *Atatürk* adlı eserinde bu ziyaretlerden birinin oldukça dramatik bir anlatımını yapar: "Bu uğursuz yere sanki kendi de mahpusmuş gibi geldi. Merdivende rastladığı jandarmaların, ne olur ne olmaz diye ellerini sıktı. Çünkü acı acı içinden geçirdiği gibi, kendi de tutuklanacak olursa bu adamlar onun işine yarayabilirdi. Arkadaşlarını üst katta, dar ve karanlık bir koridorun iki yanındaki karşılıklı hücrelerde buldu. Burası nazırlar, siyaset adamları, gazeteciler, önemli ve tanınmış kişilerle doluydu. Hepsi de savaş suçlusu gibi işlem görüyorlardı. Hücrenin kapısı açılınca çevresini sardılar. Konuşmaya can atıyorlardı..."⁴³⁹ Tutukluları ziyaret edenler arasında, Kâzım Karabekir de vardır. 13 Şubat da, Doğu'ya atanmasını istemeden bir gün önce, Bekirağa Bölüğü'nü ziyaret etmiş, tutuklularla görüşmüştür.⁴⁴⁰

Aynı hareketin insanları olmanın ve yakın arkadaşlıkların Ermeni Kırımı ve Kurtuluş Savaşı ilişkisi açısından da büyük bir önemi vardır. Aşağıda da somut örneklerini göreceğimiz gibi, Kırım'a doğrudan katılmış bazı İttihatçı kadrolar Anadolu hareketinin içinde de yer alacaklardır. M. Kemal, Kırım politikasını yanlış bulup eleştiririyor ve suçluyorsa da, hareketin esas olarak bu kadrolar üzerine oturduğunu biliyordu.

a. Ulusal Hareketi İttihat ve Terakki Örgütüyor

Türk tarihyazımında, genellikle İttihat ve Terakki Partisi'nin Anadolu hareketi içindeki rolü küçümsenir. Özellikle 1926'da M. Kemal tarafından yapılan İttihatçı temizlikten sonra, bağımsız Türk devleti kurma eylemi ile İttihat ve Terakki arasındaki ilişkiler daha da bilinçli olarak kopartılmış ve Anadolu'daki harekete, İttihat ve Terakki'den tamamiyle bağımsız bir karakter vermek için çaba harcanmıştır. Genel olarak işlenen, İttihatçıların ve Anadolu hareketi milliyetçilerinin bütünüyle iki farklı grup olduğu tezidir. İttihatçılar harekette etkin rol oynayan de-

439 Lord Kinross, *Atatürk, Bir Milletten Yeniden Doğuşu*, İstanbul, 1990, s. 180-181.

440 Sina Akşin, *age*, c. 1, s. 278.

ğil, kullanılan insan malzemeleri olarak değerlendirilirler.⁴⁴¹ Oysa, Anadolu'da bir direniş hareketinin önemli ölçüde İttihatçılar tarafından yıllar öncesi, hatta I. Dünya Savaşı'nın başladığı dönemlerde planlanmış olduğunu yukarda aktarmış bulunuyoruz. 1918 yılında yenilginin belli olması ile birlikte bu planlar yeniden uygulamaya sokulmuştur.

Enver Paşa için savaş bitmemiştir ve ikinci perdesi Kafkaslar'da yeniden açılacaktı.⁴⁴² Kendi hazırlıklarını buna göre yapmış ve ayrılırken bıraktığı mektupta da bu hususun altını çizmişti. Savaşın bitiminden önce, Teşkilât-ı Mahsusa tarafından Anadolu'nun birçok yerinde, gizli depolara silahlar saklanır. Silah bırakılması ile birlikte de yoğun örgütlenme faaliyetleri başlar. İttihat ve Terakki üyelerinin, Anadolu'ya yayılarak komiteler kurdukları üzerine haberler Batı basınında bile yer alır.⁴⁴³ Nitekim hızla örgütlenen Müdafaa-i Hukuk dernekleri bu çabaların bir ürünüdür. Yani, Türk Ulusal Hareketi esas olarak İttihatçı gelenek üzerine oturmuştur. Hareketin taşıyıcı unsurları olarak oluşan Kuva-yı Milliye Birlikleri ve dernekler bu geleneğin devamı olarak oluşturulmuşlardır.

Ulusal nitelikli bir savunma örgütü kurma fikri Trablusgarp (1911) savaşına kadar gider. O yıl Müzaharet-i Milliye Cemiyeti kurulur. Balkan yenilgisi üzerine, bu cemiyetin amaçları genişletilerek, 31 Ocak 1913'te İstanbul'da Müdafaa-i Milliye Cemiyeti oluşturulur. Bu örgüt, partilerüstüydü ve Sultan ve sadrazam başta olmak üzere tüm önde gelen devlet görevlileri üyeler arasındaydı. Amaç, "milli terbiyeyi, sağlığı, milletin fikir seviyesini geliştirmeye, güçlendirmeye" çalışmak olarak belirlen-

441 Bu tür bazı çalışmalar için Bkz. Dankwart A. Rustow; "The Army and the Founding of the Turkish Republic", *World Politics* 11, s. 513-552, (1959); Cruickshank, A. A., "The Young Turk Challenge in Post-War Turkey", *Middle East Journal*, No: 22, s. 17-28, Washington 1968; Lord Kinross, *age.*; Erik Jan Zürcher'in eseri bu konuda bir istisna teşkil eder. Türkçe yapılan çalışmalarda da sınırlı bir iki eser dışında konuya yeterince önem verilmemiştir.

442 Hüsamettin Ertürk, *age*, s. 175.

443 Bu tür haberlere bazı örnekler için Bkz. Erik Jan Zürcher, *age*, s. 149.

mişti. Ayrıca bir de askeri bir amaç vardı: "Cemiyet savaşlar karşısında bir yandan insanları savaşa hazırlayacaktı (onlara savaş meydanına koşabilecek gücü, beden terbiyesini verecek eğitimi sağlayacak), bir yandan da halkı savaşlardan koruyacaktı." Bir başka önemli özellik de cemiyetin siyasetle uğraşmayacağı, "politika ve fırka hissiyatından tamamiyle azade" kalacağıydı.⁴⁴⁴ Derneğin ilk açıklamasında, "Vatanı kurtarmak için uzanacak her ele sarılacak... vatanı kurtaracağız",⁴⁴⁵ denir.

Bu prensiplerin, Anadolu'da savaş sonrası kurulan Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerince de büyük ölçüde korunduğunu görüyoruz. Bu nedenle, bu Cemiyetleri, "altı yıl sonra, I. Dünya Harbi neticesinde bütün memleket ve millet varlığının tehlikeye düştüğü günlerde kurulan... cemiyetlerin fikir ve isim itibarıyla, temeli ve öncüsü"⁴⁴⁶ saymak fazla yanlış olmaz. Öncülük sadece fikir ve isimle sınırlı değildir. İlk kurulan Müdafaa-i Hukuk cemiyetleri kurucuları Müdafaa-i Milliye Cemiyeti'nin aktif üyeleridir.⁴⁴⁷ Benzeri durum Kuva-yı Milliye birlikleri için de geçerlidir. Bu isim ilk defa yine İttihatçılar tarafından kullanılmıştır. Balkan yenilgisi sonrası, İstanbul Hükümeti, Batı Trakya'yı Yunanistan'a vermek zorunda kalmış, bunu kabul etmeyen bir kısım İttihatçılar, bölgede, "Garbi Trakya Hükümet-i Muvakkatesi" kurmuşlardır. Askeri birliklerini ise, "Kuva-yı Milliye" olarak adlandırmışlardır. Ayrıca burada görev yapan birçok kişi daha sonra Anadolu Kuva-yı Milliye hareketinde de yer almıştır.⁴⁴⁸

İttihatçı önderler, Dünya Savaşı'nın yenilgi ile sonuçlanacağını belli olması ile birlikte Anadolu sathında bu tür birlik ve derneklerin örgütlenmesi işi ile doğrudan ilgilenmişlerdir. On-

444 T. Z. Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, c. III, s. 293.

445 Tevfik Bıyıkoglu, *Trakya'da Milli Mücadele*, Ankara, 1987, c. I, s. 66.

446 *age*, s. 66.

447 Müdafaa-i Milliye Cemiyeti ve Ulusal Hareketle ilişki konusunda daha ayrıntılı bilgi için Bkz. Nazım H. Polat, *Müdafaa-i Milliye Cemiyeti*, Kültür Bakanlığı Yayını No: 1293, Ankara 1991.

448 Tevfik Bıyıkoglu, *age*, s. 80; Fuat Balkan, "İlk Türk Komitacısı Fuat Balkan'ın Hatıraları", *Yakın Tarihimiz*, c. II içinde yazı dizisi.

lar, en iyimser bir tahminle, Wilson Prensipleri ışığında bir barış antlaşması ümit ediyorlardı. Wilson Prensiplerinin en temel ilkesi, "kendi kaderini tayin hakkı" idi. Bu ilkeye dayanarak eğer Anadolu'nun birçok yerinde Türk çoğunluğunun yaşadığı kanıtlanabilirse bir parçalanmanın önüne geçilebilirdi. Bu nedenle daha mütareke anlaşması yapılmadan bu doğrultuda girişimlerde bulunuldu. İlk kurulan "Müdafaa-i Hukuk" dernekleri doğrudan Talât Paşa'nın ve İttihat ve Terakki merkezinin girişimleri ile kuruldu. Bunlardan önemli bazıları şunlardır:

i) *Trakya Paşaeli Müdafaa Heyet-i Osmaniyesi*: 7 Kasım 1918'de kurulur; merkezi Edirne'dir. Kurucusu "Faik Kaltakıran Müdafaa-i Milliye Cemiyeti'nin reislerindendir."⁴⁴⁹ Dernek doğrudan Talât Paşa'nın girişimiyle kurulmuş,⁴⁵⁰ daha sonra da bütün İstanbul hükümetlerince desteklenmiştir. (Hatta Damat Ferit Paşa hükümeti bile Nisan-Mayıs 1919'da, bu örgütün ihtiyaçları için 4 bin lira ödenekte bulunmuştur.⁴⁵¹ Eğer bu bölgenin elde tutulması mümkün olmayacaksa, 1913'te yapıldığı gibi bağımsız bir devlet kurmak da İstanbul'da yapılan planlar arasındaydı.⁴⁵²

449 Nâzım N. Polat, *age*, s. 132.

450 Önce, Osmanlı Dışişleri müsteşarı Reşit Hikmet Bey, Edirne Mebusu Faik Bey'i yenilgi sonrası muhtemel gelişmeler konusunda bilgilendirir: "Bulgarların... Doğu ve Batı Trakya'nın Bulgarlara verilmesi için teşebbüste bulunacaklarını... haber aldık... Vaziyet çok ciddi ve naziktir. Siz Edirneliler de, hemen, bir cemiyet kurunuz... Trakya'nın Türk olduğunu ispat edecek nüfus, emlak ve arazi tasarrufu çoğunluğuna... dair vesikalar toplamanız ve başka teşebbüslere girişmeniz çok münasip olur... Devlet arşivindeki vesikalardan da yardım ederiz." Daha sonra Talât Paşa, Faik Bey'i çağırır ve ona, "Bu gece treniyle Edirne'ye git, arkadaşlarla görüş ve böyle bir cemiyetin kurulmasını temin et", talimatını verir (Tevfik Bıyıkoglu, *age*, c. I, s. 127-128).

451 Eylemin arkasında İttihat ve Terakki'nin devamı sayılabilecek Karakol örgütü vardır. Asıl amaç Trakya'da silahlı mücadeleyi örgütlemektir. Fakat bu amaç hükümetten gizlenir. Para, Harbiye Nezareti'nde müsteşar olan İsmet Bey (İsmet İnönü) tarafından, sadece Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'ne yardım namıyla hükümetten alınır ("İlk Türk Komitacıları Fuat Balkan'ın Hatıraları", s. 297).

452 Sabahattin Selek, *age*, s. 100.

ii) *Vilâyât-ı Şarkıye Müdafaa-i Hukuk-u Milliye Cemiyeti*: Kasım sonunda, İstanbul'da doğrudan hükümet desteği ile kurulmuştur. Kurucular arasında, daha sonra İngilizlerce tutuklanacak olan İttihatçı milletvekilleri de vardır. Kurucu Süleyman Nazif, Müdafaa-i Milliye Cemiyeti'nin aktif üyesidir ve derneğin yeri cemiyetin bir odasıdır.⁴⁵³ Özellikle Doğu vilâyetlerinin Ermenilere verileceği haberinin yarattığı şok, kuruluşun ana nedenidir. Örgüt 6 Mart'da Erzurum'da bir şube açacaktır. Yine bu bölgede, 12 Şubat 1919'da Trabzon Muhafaza-i Hukuk-u Milliye Cemiyeti kurulmuştur. Erzurum ve Trabzon dernekleri M. Kemal'in, sonradan katılma kararı aldığı Erzurum Kongresi'ni (23 Temmuz-7 Ağustos) örgütlemişlerdir.

iii) *İzmir Müdafaa-i Hukuk-i Osmaniyye Cemiyeti*: 1 Aralık 1918'de kurulmuştur. Bunu Hareket-i Milliye ve Redd-i İlhak adıyla Balıkesir, Alaşehir, Nazilli'de kurulan dernekler takip etmiş; daha sonra Anadolu'nun her bir köşesinde, Redd-i İlhak veya Müdafaa-i Hukuk isimleriyle onlarca dernek kurulmuştur. Tüm bu derneklerin kurucu kadroları esas olarak yerel İttihatçı kadrolardır. "Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri geniş ölçüde İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin yerel örgütleriyle özdeşlik göstermektedir."⁴⁵⁴ Bu özdeşlik o boyutlardadır ki, ARMHC (Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti) kendisini bir parti olarak örgütlediğinde, oluşturulan parti'ye "eski Hürriyet ve İtilafçıların aza olamayacakları belirtilmiştir."⁴⁵⁵

b. İttihatçı Önderler Kaçtıktan Sonra Geride Kalanlar

Örgütlenmeyi Sürdürüyor

İttihatçı önderler yurtdışına kaçtıktan sonra geride kalanlar ulusal direnişin örgütlenmesi işini doğrudan üstlenirler. Bu konuda en aktif rolü Müdafaa-i Milliye Cemiyeti yöneticileri oynarlar. "Onlar (İttihatçı önderler-T.A.) kaçtıktan sonra, biz kalanlar,

453 Nazım H. Polat, *age*, s. 132.

454 Mete Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetiminin Kurulması, (1923-1931)*, Ankara, 1981, s. 34.

455 Mete Tunçay, *age*, s. 36.

başta Esat Paşa olmak üzere toplandık ve sözünü ettiğimiz planı tatbika başladık.. İstanbul'da, Anadolu'da kurulması gereken mukâvemet teşkilâtı üzerinde çalışmaya koyulduk."⁴⁵⁶ Yıllar öncesine dayanan bu hazırlıklar sayesinde ki İttihatçı faaliyet kısa sürede tüm Anadolu'ya yayılmıştır. M. Kemal'i arayıp bulan ve hareketin başına geçmesi için ikna edenler gene bu İttihatçılardır.

İttihat ve Terakki'nin Anadolu'da bir direniş örgütlemek üzere giriştiği faaliyetler 4 boyutta ele alınabilir; "1) Açık siyasal faaliyetler, 2) Yeraltı faaliyetleri, 3) (İttihat ve Terakki) Vilâyet şubelerinin rolü, 4) Ordunun rolü."⁴⁵⁷ Burada tüm bu boyutlardaki faaliyetleri tek tek ele almak olanaklı değil. Fakat bazı çarpıcı örneklerle İttihat ve Terakki'nin Anadolu hareketi üzerindeki etkisini göstermek mümkündür.

İttihatçıların elinde birçok sosyal, kültürel, mesleki amaçlarla faaliyet gösteren örgütler vardır. Bu örgütler millici hareketin örgütlenmesinde doğrudan katkıda bulunmuşlardır. Bunlardan örneğin, Hilal-i Ahmer, Milli Talim ve Terbiye Cemiyeti, Türk Ocağı gibi kuruluşlar, İstanbul'da kurulan ve Ulusal Hareket'in örgütlenmesinin başlangıç döneminde önemli bir rol oynayan Milli Kongre'nin kurucusu olmuşlardır. Milli Kongre'nin kuruluşu 11 Aralık 1918'dir. Kurucularının başında göz doktoru Esat Paşa gelir. Dr. Esat, 5 Kasım 1918'de kurulan Kars Milli Şûra Hükümeti'nin de İstanbul temsilcisidir. Tanınmış bir İttihatçıdır.

Milli Kongre 63 siyasal, sosyal, kültürel ve mesleki örgütü bünyesinde toplamış bir cephe örgütü mahiyetindedir.⁴⁵⁸ Anadolu hareketine bağlıdır. 1919 seçimleri sırasında, tanınmış İttihatçı adayların seçilmesine çalıştığı için Ankara ile arada belli bir gerginlik olmuş, Ankara, Amasya Protokolü'ndeki yetkilerini kullanarak, örgütün faaliyetlerine müdahale etmiştir.⁴⁵⁹ Milli

456 Şeref Çavuşoğlu, *age*, s. 263.

457 Erik Jan Zürcher, *age*, s. 134.

458 T. Z. Tunaya, *age*, s. 417-420.

459 T. Z. Tunaya, *age*, c. II, s. 153.

Kongre özellikle İstanbul'da ulusal hareketin taleplerini tüm Batı kamuoyunda duyurmaya yönelik çalışmalar yapmış, Türk tezinin doğruluğunu kanıtlamak amacıyla çeşitli yayın faaliyetlerinde bulunmuştur.⁴⁶⁰

Anadolu'da ulusal direnişi örgütlemeye en etkin kuruluşlardan bir tanesi Karakol'dur. Örgüt gizlidir ve İttihat ve Terakki'nin devamı olarak doğrudan Talât ve Enver Paşa'ların direktifi ile kurulmuştur. "Talât, Enver, Cemal Paşalar daha İstanbul'da iken, memleketin kötüye giden vaziyetini dikkat nazarına alarak, her ihtimale karşı son bir müdafaaa tertibatı almak maksadıyla gizli" birkaç örgüt kurarlar. Karakol örgütü bunlardan bir tanesidir.⁴⁶¹ Örgütün kesin kuruluş tarihi belli değildir. 13 Kasım 1918 tarihi verildiği gibi, kuruluş hazırlıklarına bakarak bu tarihin Ekim sonları olduğunu da söyleyebiliriz.

İttihat ve Terakki'yi devam ettirmek amacıyla oluşturulan örgütün kuruluşu bütünlüklü bir planın parçasıdır. Yine aynı tarihlerde, Teşkilât-ı Mahsusa'nın da ismi değiştirilir ve "Umumi İslam Âlemi İhtilal Komitesi" haline sokulur.⁴⁶² M. Kemal, Karakol örgütünün, "Galib devletlerin nazarından İttihat ve Terakkinin faaliyetlerini gizlemek için" bulunmuş "bir usul" olduğunu söyler. "Hedefi, mülga partinin gâyelerinin aynıdır" ve "Enver Paşa ile irtibatı" vardır.⁴⁶³ Örgütün kuruluşundaki en önemli amaç, Ermeni Kırımı nedeniyle aranan üyelerini korumaktır. Karakol örgütünün kurulması için direktif, tanınmış İttihatçı Kara Kemal'e verilir. Kara Kemal, görev verdiği Kara Vasıf'a şunları söyler: "Vasıf... Talât Paşa'dan giderken aldığım emir mucibince, İttihatçılıkta sebat edecekler, gizli bir teşekkülle birbirlerine bağlanmalı(dır)... İngilizler Ermeni tehcirine ve taktiline karışmış İttihatçıları birer birer tevkif ettirmektedir.

460 Ayrıntılı bilgi için Bkz. T. Z. Tunaya, *age*, c. II, s. 150-162.

461 Fethi Tevetoğlu, *Milli Mücadele Yıllarındaki Kuruluşlar*, Ankara, 1988, s. 22.

462 Mesut Aydın, *Milli Mücadele Dönemi'nde TBMM Hükümeti Tarafından İstanbul'da Kurulan Gizli Gruplar ve Faaliyetleri*, İstanbul, 1992, s. 23.

463 Hüsamettin Ertürk, *age*, s. 344-345.

Biz varlığımızı ancak bir teşkilâtla korumak zorundayız."⁴⁶⁴

Örgütün bir tüzük ve programı vardır.⁴⁶⁵ Amaç, "Vahdet-i milliye ve mülkiyeyi, hürriyet ve hukuk-ı tabiiyeyi, teşebbüsât-ı meşru'a-i sakitâne ile temine matuf ve maksur olup şu kadar ki her hürriyeti boğan, her hakkı ezen ve yalnız kuvvet ve menfaat önünde secde eden müstebidlere karşı indeliztırar silah-ı ihtilâle sarılacak ve kırılmaz bir azim ile yumruğunu sallıyacak, hür olacak fakat esir ve zelil yaşamayacaktır. 'Karakol' bu maksad-ı mukaddesin elde edilmesi uğuruna dökülecek kanlar, sönecek ocakların maddi ve manevi mesuliyet-i azimesinin; kendilerini kudretullah fevkinde nizam-ı cihan addeden mütecaviz zebunkeşlere ait olduğunu ilan eyler", biçiminde tanımlanmaktadır.⁴⁶⁶

Örgütün en önemli pratik faaliyetleri arasında, "sahipsiz kalacak olan İstanbul'da, düşmanla işbirliği yapmaları ihtimali olan azınlıkların, Türklere karşı herhangi bir tecavüzkârane hareketlerini önlemek için gerekli tedbirleri gizlice almak" idi. Bunları aktaran Ulusal Hareket'in ikinci ismi sayılan Rauf Orbay'dır. "Ben bunların Taksim'deki gizli merkezlerine gider, bilhassa Kara Vasıf Bey ile dertleşir, her gün değişen vaziyete ve bilhassa azınlıkların arttıkça artan şımarıklıklarına... karşı neler yapmak gerektiğini konuşurduk."⁴⁶⁷

Karakol örgütü, gerek Müdafa-i Hukuk cemiyetlerinin gerekse Kuva-yı Milliye birliklerinin oluşmasında başrolü oynamıştır. Birçok bölgede bu demekler doğrudan Karakol örgütü üyelerince kurulmuştur. Ermeni Kırımı'na katıldığı için aranan ve durumu tehlikede olan İttihatçıları Anadolu'ya aktaran Karakol örgütü, Anadolu direnişine geniş kadro sağlayan bir kuruluş durumundadır. Örgüt bir nevi, Ermeni Kırımı ile Anadolu direnişi arasındaki bağın simgesi gibidir. "Bu cemiyet, kendi-

464 Hüsamettin Ertürk, *age*, s. 217.

465 Örgütün beş maddelik Programı ve Tüzüğü'nün 1. maddesi için Bkz. T. Z. Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, s. 521-523.

466 *age*, s. 523.

467 Fethi Tevetoğlu, *Milli Mücadele...*, s. 223.

sinden sonra kurulan vatani bütün ihtilal cemiyetlerine, isimlerine, teşkilâtlarına dokunmadan, yardım cemiyeti olarak onlara hemen koşmuş, o cemiyetlere yardım ederek faydalı olmaya çalışmıştır."⁴⁶⁸ Örgütle ilişkisi olan insanlara bir bakmak bile bu örgütün Anadolu hareketinde son derece belirgin bir rolü olduğunu bize gösterir. Kâzım Orbay, Kâzım Karabekir Paşa bu örgüte üyedirler. Ankara Hükümeti'nin ilk Dışişleri Bakanı Bekir Sami Bey, M. Kemal'den sonra Anadolu Hareketi'nin ikinci ismi sayılan Rauf Orbay, İstiklal Mahkemesi Başkanı Ali Çetinkaya da örgüt üyeleri arasındadır. Rauf Orbay, Erzurum Kongresi'ne Karakol adına da katıldığı için başka bir delege yollanmasına gerek görülmez.⁴⁶⁹

Birçok anıda, Anadolu'daki hareketin başına geçmesi için M. Kemal'i ikna edenin Karakol örgütü olduğu aktarılır. Bu doğrultuda çeşitli görüşmeler yapılmıştır. Kendisine, liderlik teklifini Karakol örgütünden Refik İsmail'in yaptığı söylenir.⁴⁷⁰ Hatta örgüt, M. Kemal'in Anadolu'ya müfettiş olarak atanmasını kolaylaştırmak için, onun İttihatçı olmadığı yolunda çalışmalar yapmış ve özellikle Harbiye Nezareti'ndeki ilişkilerini bu yönde harekete geçirmiştir.⁴⁷¹ M. Kemal, Karakol örgütüne, Enver Paşa'nın denetiminde olduğu için kuşkuyla bakmaktadır. Bu nedenle kendisine yapılan teklife açıktan "evet" demez, fakat buna rağmen, Karakol'dan, kendisinin İttihatçı olmadığı yolunda, hükümet çevrelerinde propagandasının yapılmasını ve dönemin Harbiye Nazırı Şakir Paşa'nın ikna edilmesini ister. Ayrıca Erkân-ı Harbiye Reisi Cevat Paşa, onun aracılığı ile de Şeyhülislam Mustafa Sabri Efendi, Karakol Cemiyeti'nce ikna edi-

468 Hasene Ilgaz, "Milli Mücadele'de Varlığı Gizli Kalan Bir Cemiyet: KARAKOL Cemiyeti", *Tarih ve Edebiyat Mecmuası*, 1 Ocak 1981, Yıl XVII, Sayı 193, s. 12.

469 Fethi Tevetoğlu, *age*, s. 13-15 arasında bir dizi isim daha verir.

470 Yenibahçeli Şükrü, "Hatıralar", *age*, s. 33. Şeref Çavuşoğlu, M. Kemal'e liderlik teklifinin İstanbul Mebusu Rıza Bey tarafından götürüldüğünü aktarır (*Yakın Tarihimiz*, c. I, s. 264).

471 Yenibahçeli Şükrü, *age*, s. 33.

lirler. Bu ön kulisler M. Kemal'in Anadolu'ya yollanmasının önkoşullarını oluşturmuştur.

Mustafa Kemal ve arkadaşları Anadolu'ya geçerken, Karakol örgütü ile belli bir prensip anlaşmasına varmışlardır. Çavuşoğlu anılarında, M. Kemal'in liderliği kabul etmek için bazı isteklerde bulunduğunu aktarır. Teşkilât için para ve mutlaka Anadolu'daki ordu kumandanlarının üstünde bir mevki ve yetkiye sahip olmak bu isteklerin başında geliyordu.⁴⁷² Örgüt, Rauf Orbay vasıtasıyla masraflar için para da vermiştir. Orbay, bu parayla Amasya'da bulundukları sırada tüm ihtiyaçlarını giderdiklerini yazar.⁴⁷³ Fakat M. Kemal bu örgütü hiç bilmiyormuş gibi davranır. *Nutuk*'ta örgütün varlığından ilk defa Erzurum Kongresi sırasında haberdar olduğunu söyler ki bu doğru değildir.⁴⁷⁴ M. Kemal'in Karakol örgütü hakkında ayrıntılı bilgi sahibi olduğunu aktaran bol sayıda kaynak vardır. General Ali Fuat Cebesoy anılarında; "Kara Vasıf Bey ve arkadaşları İstanbul'da gizlice faaliyette bulunuyorlar, muhitlerini gittikçe genişletiyorlardı. Bu teşkilâttan M. Kemal Paşa'nın da haberi vardı. İstanbul'da bulunduğu sıralarda kendileri ile temas etmişti", der.⁴⁷⁵ Nitekim M. Kemal, İstanbul'dan ayrılmadan önce, Kara Kemal ve Kara Vasıf ile çok sık görüşmeler yapmış hatta Rauf Orbay'ın iddiasına göre, Sadrazam Tevfik Paşa'nın kaçırılması gibi birtakım eylemleri dahi beraberce planlamıştır.⁴⁷⁶

Mustafa Kemal'in bu örgütün varlığından habersizmiş gibi konuşmasını anlamak zor değildir. Çünkü örgüt, kendi kontrolünde değildir ve bütünüyle İttihat ve Terakki hareketinin devamı durumundadır. Bu durum onu oldukça ürkütmektedir. Sivas Kongresi sırasında, Karakol örgütü lideri Kara Vasıf ile konuşurken bu rahatsızlığını açıkça dile getirir. "Sizlerin maksadı mülga İttihat ve Terakki'yi ihya etmektir. Bu suretle iktidarı

472 *Yakın Tarihimiz*, c. I, s. 264.

473. Fethi Tevetoglu, *age*, s. 23.

474 G. M. Kemal, *Nutuk*, c. I, s. 52 vd.

475 General Ali Fuat Cebesoy, *Milli Mücadele Hatıraları*, İstanbul, 1953, s. 75.

476 Rauf Orbay, *Cehennem Değirmeni*, c. II, s. 232.

yeniden ele geçirmek istiyorsunuz. Bunların farkındayım, sizin gizli başkumandanınızın ismini söyleyeyim. Bu Enver Paşa'dır." Kara Vasıf'ın bu iddiaları reddetmesi üzerine ise, "Ben... İstanbul'a gelince kurulmuş olan bu Karakol teşkilâtının hedefini çok iyi öğrendim.... memleketi maceraya sürüklemek istiyorsunuz. Hepinizin, hâlâ Rusya'da olan sabık başkumandan vekili Enver Paşa ile irtibatınız devam ediyor."⁴⁷⁷

Nitekim Kara Vasıf da bu konuşmada Talât Paşa'dan direktif aldığını kabul etmiş fakat Talât Paşa'nın, "Berlin'den yolladığı talimatta bundan sonra başkumandanınız Mustafa Kemal Paşa'dır", dediğini aktarmıştır.⁴⁷⁸ Örgütün direktifleri hâlâ Enver ve Talât'tan alıyor olmasının yanı sıra, Mustafa Kemal, İttihatçı görünmenin Anadolu hareketi için faydadan çok zarar getireceğini biliyordu. Savaş ve Kırım suçlusu bir hareketin devamı olmak veya hâlâ onun önderleri tarafından yönetilmek M. Kemal'in kabul edeceği bir şey değildi. Bu nedenle, yaptığı öneri, bu örgütü kapatmak ve bütünüyle Anadolu hareketine bağlı çalışmasını istemek olmuştur.

Türk Kurtuluş Savaşı'nın en büyük açmazı kendisini bu noktada açığa çıkartmaktadır. İttihat ve Terakki'nin devamı olarak kurulan Karakol'un baş amacı, Ermeni Kırımı nedeniyle suçlanan üyelerini korumak, azınlıkların faaliyetlerine karşı tedbirler almaktır. İstanbul'daki İttihatçıların Anadolu'ya kaçırılmaları bu nedenle Karakol Cemiyeti'nin örgütlediği pratik işlerin başında geldi. Milli Mücadele'ye katılmak isteyen veya İstanbul'da durumu tehlikeli olan birçok kişi Karakol örgütü tarafından Anadolu'ya geçirildi. Bu tecrübeli kadrolar Anadolu hareketinde önemli görevler yerine getirdiler.

M. Kemal'in değil sıradan, önder İttihatçı kadrolarla da beraber çalışmaya hiçbir itirazı yoktur.⁴⁷⁹ Tek itiraz noktası, Kara-

⁴⁷⁷ Hüsamettin Ertürk, *age*, s. 344-345.

⁴⁷⁸ *age*, s. 344.

⁴⁷⁹ Nitekim Enver Paşa'nın amcası Halil Paşa gibi birçok tanınmış İttihatçı'yı bizzat Anadolu'ya çağıran kendisidir. Fakat İttihatçı suçlamasından korktuğu için Halil Paşa ile İttihat Merkez Komite üyesi Küçük Talat'ı, onlarla buluştuğu Sivas'ta saklı tutmuş, varlıklarından kimseye bahsetmemiştir. Bunlar daha sonra çeşitli görevlere atanmışlardır.

kol örgütünün kontrolünün kendi dışında olmasıdır. Nitekim Anadolu hareketi tek resmi merkez olarak kabul edilince, Kara Vasıf da, Heyet-i Temsiliye üyesi olarak, Anadolu hareketinin İstanbul'daki temsilcisi olacaktır. İttihatçı önderlerle M. Kemal'in hesaplaşması Cumhuriyet sonrasıdır, bu dönemde esas olan ittifaktır. Fakat buna rağmen, Kurtuluş Savaşı boyunca da, aralarında iktidar kavgası eksik olmamıştır. Örneğin, 1920 Meclisi için yapılan seçimlerde İttihatçılar, Amasya Protokolü'ne aykırı olarak, kendi adamlarının kazanması için çalışmalara girişince, M. Kemal, İstanbul basınına yolladığı bir yazıyla, buradaki faaliyetlerin yürütücüsü durumundaki Esat Paşa'yı İttihatçı olmak ve İttihatçılık yapmakla suçlamaktan çekinmeyecektir.⁴⁸⁰

Ankara'da bulunduğu sırada M. Kemal, Karakol örgütünün büyük desteğini görür. Çünkü, Karakol örgütünün İstanbul Hükümeti'yle ilişkisi son derece sıkıdır. M. Kemal, İstanbul'a istediği subayların listesini yolluyordu. Karakol örgütü Harbiye Nezareti Personel Dairesi ile ilişkiye geçiyor ve ilgili subayların Anadolu'ya atanmalarını sağlıyordu. Karakol örgütünün devlet içinde de güçlü bir örgütlenmesi olduğunu gösteren bir örnek de Batı Trakya'da Yunan kuvvetlerine karşı mücadelenin örgütlenmesi konusunda atılan adımlardır. 1913 yılında Trakya'da savaşmış bazı Teşkilât-ı Mahsusa üyeleri buralara yeniden yollar. Gerekli mali yardım Damat Ferit Paşa hükümetinin Harbiye Nezareti'nce temin edilir. İktidarda kim olursa olsun örgüt, devlet imkânlarını kullanmakta fazlaca zorlanmamaktadır.

c. Ulusal Hareketin İttihat ve Terakki Konusundaki Politik Tavrı
Görüldüğü gibi, Ulusal Hareket İttihatçı gelenek üzerine oturuyordu. Fakat bunu basit bir çizgisel devam olarak görmek doğru değildir. M. Kemal, kendisinin ve çevresindeki ekibin si-

480 10 Kasım 1919 tarihli gazeteler; aktaran Zeki Sarıhan, *age*, c. 2, s. 201-202.

yasi geçmiş i ne olursa olsun, İttihat ve Terakki'nin geçmiş te iş-lemiş olduğu suçlar nedeniyle, bu hareketle araya mesafe koymas ı gerektiğini biliyordu. 1919 sonrası süreç, bu nedenle bir anlamda İttihat ve Terakki ile hesaplaş ma süreci olarak da yaşanmıştır. Fakat bu iki farklı hareketin hesaplaş mas ı değı l, esas olarak aynı hareketin iç hesaplaş mas ı biçimindedir. Kiş i-sel ve örgütsel devamlılıklar bir kenara, Ulusal Hareket, İttihat ve Terakki'yi siyasi olarak açıktan reddeden bir tutum takınmamıştır. Aksine, bu hareketin modernleş me yanlı s ı milliyetçi tutumuna ve dolayısıyla da kadrolarına sahip çıkmaya özen göstermiş , gerektiğinde bu hareketin izinde olduğunu söylemekten çekinmemiştir. Hesaplaş ma özellikle İttihat ve Terakki yöneticileri ve onların öncelikle savaş sırasında izledikleri politikalar konusunda olmuştur. İttihat ve Terakki'nin, Panturanist, Panislamist politikaları eleştirilerin merkezini oluşturmuştur.

Baş ta M. Kemal olmak üzere, Anadolu hareketi İttihat ve Terakki'ye yönelik yapılan genel saldırıya karşı çıktı ve İttihat ve Terakki bu saldırılara karşı savunuldu. Bunun tipik bir örneğı , M. Kemal'in İstanbul'da kendisi ile görüş en bir İngiliz ajana söyledikleridir. Frew, "İttihat ve Terakki'nin cinayetlerini evvelâ tasdik etmelisiniz" dediğinde, M. Kemal, "Ben İttihat ve Terakki'nin mümessili değı lim!.. Fakat müsaadenizle söyleyeyim ki İttihat ve Terakki vatanperver bir cemiyet idi... Çok kusurları olabilir. Ama vatanperverliğı münakaş aların üstündedir",⁴⁸¹ diyerek İttihat ve Terakki'nin genel çizgisine sahip çıkar.

M. Kemal, İttihatçı önderlerin cezalandırılmalarını isterken bile, parti üyeleri ile sorumluları arasında bir ayırım yapılması gerektiğı üzerinde ısrarla durur. Yukarda da aktardığımız gibi, 1919 Sonbaharı'nda, Ali Rıza Paş a kabinesi ile görüş meler öncesi yapılan yazış malarda bu noktanın alt ı özellikle çizilir ve genel bir İttihat ve Terakki düş manlığı reddedilir. "Anasır-ı gayri-

481 Falih Rıfkı Atay, *Atatürk'ün Bana Anlattıkları*, İstanbul 1955, s. 99.

müslime ile İtilaf hükûmâtının mekâsıd-ı siyasiye tahtında kö-rükledikleri alelîtlak İttihatçılık düşmanlığı esas itibarile" yan-lıştır. Asıl suçlu olanlar, sadece "İttihatçılardan seyyiat-ı idare ve suistimalleri ile memleketi harabiye sürükleyenlerden ibaret bir hizb-i kalil(dir)." Ayrıca, "İttihat ve Terakki mensubininden olup muhafaza-i bitarafi etmiş, fenalığa alet olmamış eshab-ı namusun bu suretle suizan altında kalmasını ve bilhassa her millette olduğu gibi nik-ü bedi lüzumu derecede temyiz edemi-yen alelumum avam kısmının dûçar-ı töhmet olması" doğru gö-rülmemekte hatta "tehlikeli" bulunmaktadır.⁴⁸²

İttihat ve Terakki hareketinin genel çizgisi savunulmakla birlikte, M. Kemal'e göre, Anadolu hareketine yönelik İttihatçı suçlamaları asılsızdır. Ve tümüyle "düşman güçler" tarafından uydurulmaktadır. Sivas Kongresi sonrası, İstanbul Hükümeti Harbiye Nazırı Cemal Paşa'ya 9.10.1919'da çektiği bir telde bu konuda şunları söyler: "Rum ve Ermenilerle İngilizler başta ol-mak üzere düvel-i itilâfiyenin ve bunların seyyiatına alet olan sakıt Ferit Paşa kabinesinin vahdet-i milliye ve saadet-i vatana matuf her nevi teşebbüsât ve harekât-ı meşrua-i milliyeyi alelit-lak İttihatçılıkla ittihamı bir meslek edinmiş oldukları cümlece malûmdur."⁴⁸³

Özellikle bu ithamların bilincinde olan Anadolu hareketi, İttihatçılık ile arasına mesafe koymayı, neredeyse bitmek bil-meyen bir ödev haline getirmiştir. "Teşebbüsât ve teşkilât-ı mil-liyemizin İttihatçılıkla hiçbir alâka ve münasebeti olmadığı bedhahandan gayri gerek millet ve gerek temasta bulunulan ecanibçe taayyün eylem(ek)", sürekli yapılmaktadır. Fakat bü-tün bunlar yetmediği için, "Sivas umumî kongresinin 1. celse-i içtimasında müzakerâta başlanmadan evvel umum murahhas-lar İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ihyasına çalışılmayacağına dair alenen birer birer tahlif edilmiş ve bu yemin sureti her ta-rafta neşir ve ilan olunmuştur."⁴⁸⁴ İttihatçılık suçlamasından

482 G. M. Kemal, *Nutuk*, c. III, s. 165.

483 *age*, c. III, *Vesika* 142, s. 164-165.

484 *age*, *Vesika* 142, s. 165.

kurtulmak amacıyla kongre üyeleri, ilk gün, 4 Eylül 1919'da şu yemini etmişlerdir: "Saadet ve selâmet-i vatandan başka hiçbir maksad-ı şahsi ta'kib etmiyeceğime, İttihat ve Terakki Cemiye-ti'nin ihyasına çalışmayacağıma, mevcut fırâk-ı siyasiyyeden hiçbirinin emel-i siyasisine hâdim olmayacağıma v'allâhi billâhi."⁴⁸⁵ Fakat bu açıklama da İstanbul Hükümetince yeterli görülmemiş, Amasya Protokolü'nde yeniden ilan edilmiştir. "İttihatçılığın, İttihat ve Terakki fikrinin memlekette tekrar uyanması hatta bazı alâiminin meşhut olması siyaseten gayet muzırdır."⁴⁸⁶

Bu yeminlerin siyasal olarak ne kadar anlamı olduğu önemli bir tartışma konusudur. Çünkü dönemin havası budur. Savaşın ve yenilginin sorumlusu olmak, Ermeni Kırımı suçlamaları nedeniyle İttihatçı olduğu kesin olarak bilinen örgütler bile İttihat ve Terakki ile alâkalarının olmadığı hususunda yemin etmektedirler. Örneğin, İttihat ve Terakki'nin feshedilip yerine "Teceddüt Fırkası" adıyla yeni bir partinin kurulduğu 1 Kasım 1918 tarihli son kongrede şu karar alınır: "Sabık İttihat ve Terakki ve Meclis-i Umumî Heyeti azâlarının bu fırka ile münasebetleri münkatıdır."⁴⁸⁷ İttihat ve Terakki, 5 Kasım'da feshedilecek, yeni Parti 11 Kasım'da resmi hüviyet kazanacaktır. Dolayısıyla bu tür yeminlerin kuşkuyla karşılanması gerektiği yolundaki eleştiriler fazla haksız sayılmaz. Nitekim Sivas'ta, bu tür bir yemin etmeyi reddeden eski bir İttihatçıya arkadaşları yeminin, "nihayet bir formaliteden ibaret"⁴⁸⁸ olduğunu söylerler.

M. Kemal'in bu dönemde verdiği demeçlerde, işlediği konular arasında, İttihat ve Terakki ile ilişkiler meselesi de önemli bir yer tutar ve bulduğu her fırsatı değerlendirerek İttihat ve Terakki ile arasına mesafe koymaya dikkat eder. "İttihatçılık iftira (dır)... gerek neşrettiğimiz beyannâmelerle ve gerekse umumî

485 Mazhar Müfit Kansu, *age*, c. 1, s. 219.

486 G. M. Kemal, *age*, Vesikalar, Vesika 159, s. 193.

487 T. Z. Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, s. 412.

488 Mazhar Müfit Kansu, *age*, c. I, s. 219.

kongrede kabul edilen yemin suretiyle hiçbir fırkaya mensup olmadığımızı ve İttihatçılıkla alâkamız bulunmadığını kâinata ilan ettik."⁴⁸⁹ M. Kemal'e göre, "İttihatçılık tarihe karışmıştır" ve "Hükûmet-i merkeziyenin, garbın hata-yı siyasisi onların ihyasına sebebiyet vermediği takdirde millet bunun ihyasına derhastır etmeyecektir."⁴⁹⁰

Mustafa Kemal esas olarak, İttihat ve Terakki'nin yayılmacı ve emperyalist politikalarını eleştirir. "İttihat ve Terakki siyaseti itibariyle de iflas etmiştir... O fırkaya mensup olan zevat mevki-i iktidarda iken milletimizin ihtiyacına, mizacına teallûk etmeyen istilâcuyâne bir politika takip ettiler. Kendi toprağı himmet ve itinaya muhtaç iken, bu milletin gözlerini başka noktalara tevcih etmeye çalışan bir siyaset tabiî bir siyaset değildi. Binaenaleyh iflasa mahkûm idi." Anadolu hareketinin, Anadolu'nun emperyalist ve sömürgeci siyasetlerle bölünmesine karşı geliştiğini söyleyen, M. Kemal, "bu düşünce ile hareket eden bir cemiyet ruh ve sebab-i mevcudiyeti itibariyle İttihat ve Terakki fırka-i münfesihasını tekrar diriltecek kabiliyette değildir", der. Bu nedenle, "ihya edilmesinden en ziyade içti- nap olunan şey İttihat ve Terakki fırkasıdır."⁴⁹¹

M. Kemal birçok vesile ile İttihat ve Terakki'nin Panturanist ve Panislamist politikalarını açıktan eleştirir. Ermeni Mandası meselesini soruşturmak amacıyla Ortadoğu'da bulunan Amerikan Heyeti Başkanı General Harbord ile 21 Eylül 1919'da yaptığı görüşmede, "Turanizmin zararlarına inanıyoruz", der⁴⁹² Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin amaçlarını Harbord'a bildirmek amacıyla yazdığı muhtıradan Turanizmi, "tehlikeli bir kavram" olarak tanımlar. İlginç olan bu cümlelerin,

489 Yenigün Gazetesi ile 11 Ekim 1919'da Sivas'ta yapılan mülakattan, *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, Ankara, 1989, c. III, s. 3.

490 *Tasviri Efkar* Gazetesi'nin sorularına, 13.10.1919'da verdiği yazılı cevaptan, *age*, s. 8.

491 *Tasviri Efkar* Gazetesi ile 24/25.10.1919'da yapılan mülakattan, *age*, s. 12-13.

492 Seçil Akgün, *General Harbord'un Anadolu Gezisi ve Ermeni Meselesine Dair Raporu*, İstanbul, 1981, s. 112 ve dipnot: 210.

muhtıranın *Tamim Telgraf ve Beyannâmeler*'de yayımlanan Türkçe metninde yer almamasıdır. 4 Mart 1920'de, ulusal hareketten yana olan İstanbul basınına, uyulması gereken esaslar tavsiye edilirken, "İslam alemi ile ilgili yayınlarda Turancılık ve Panislamizm propagandası yapmamak, Asya'daki hareketleri bağımsızlık hareketleri olarak duyurmak" gerektiğini belirtir.⁴⁹³ 24 Nisan 1920'de meclisin gizli oturumunda, "Turanizm politikasını kendi arzumuzla takip etmek istemedik. Çünkü maddi manevi bütün kuvvet ve kudretimizi muayyen olan vatanımız dahilinde tecelli ettirmek arzu ettik", diyerek seçimin bilinçli bir tercih olduğunu söyler. Bunun en önemli nedeni ise şudur: "artık hudud-ı millimiz dahilinde bulunan menabi-i insaniyeyi ve menafi-i umumiye-yi hududumuzun haricinde israf etmek istemeyiz."⁴⁹⁴

1 Aralık 1921'de yaptığı bir konuşmada, Panislamizm'den ne anladığını şöyle tanımlar: "elbette dünya yüzünde var olan bütün dindaşlarımızın, mesut ve refah içinde olmasını isteriz", ama bu kadar. Onun ötesinde, "bu toplumun büyük bir imparatorluk, maddi bir imparatorluk halinde, bir noktadan idaresini düşünüyorsak bu bir hayaldir! Bilime, mantığa, fenne aykırı bir şeydir." Fakat yine aynı konuşmada, Panturanizm ve Panislamizmi reddetmeyi son derece pratik nedenlere dayandırır. "Efendiler,... büyük hayaller peşinde koşan, yapamıyacağımız şeyleri yapar gibi görünen sahtekâr insanlardan değiliz... büyük ve hayali şeyleri yapmadan yapmış gibi görünmek yüzünden bütün dünyanın husûmetini, garazını, kinini... bu milletin üzerine celbettik. Biz Panislamizm yapmadık. Belki 'yapıyoruz, yapacağız' dedik. Düşmanlar da, 'yaptırmamak için bir an evvel öldürelim!' dediler. Panturanizm yapmadık! 'Yaparız, yapıyoruz' dedik, 'yapacağız' dedik ve yine 'öldürelim' dediler!... Biz böyle yapmadığımız ve yapamadığımız mevhumlar üzerin-

493 Aktaran, Sina Akşin, *age*, c. II, s. 379.

494 Kazım Öztürk, *Atatürk'ün TBMM Açık ve Gizli Oturumlarındaki Konuşmaları*, Ankara, 1992, c. I, s. 79, 81.

de koşarak düşmanlarımızın adedini ve üzerimize olan taz-yikâtı tezyid etmekten ise hadd-i tabiiye, haddi meşrua rücu edelim. Haddimizi bilelim."⁴⁹⁵

1927 yılında okuduğu *Nutuk*'ta da Anadolu hareketinin hedeflerini tanımlarken aynı sözleri tekrar eder; "Pan-İslamizm.. Pan-Turanizm siyasetinin muvaffak olduğuna ve dünyayı saha-i tatbik yapabildiğine tarihte tesadüf edilememektedir... Dünyanın bugünkü umumî şeraiti ve asırların dimağlarda ve karakterlerde temerküz ettirdiği hakikatler karşısında hayalperest olmak kadar büyük hata olamaz... Alelîtlak tehlikeli emeller peşinde milleti işgal ve ızzar etmemek (gerekir)."⁴⁹⁶

Pancı ideolojilere yöneltilen eleştirilere rağmen, bunların temellendiriliş tarzı oldukça dikkat çekicidir. Burada ilkesel bir red havasından daha çok pragmatik bir tavır alış öne çıkar gibidir. Panturanizm ilkesel olarak değil, daha çok pratik olarak yapılamaz oluşu nedeniyle eleştirilmektedir. Bu eleştiriler, "eğer koşullar elverirse, gücümüz yeterse Panturanizm yapılabilir", biçiminde de okunmaya müsaittir. Nitekim bu tarz yorumlayanlar da çıkmıştır.⁴⁹⁷ 16 Ekim 1921'de mecliste, Misak-ı Milli'nin ne anlama geldiği üzerine yapılan tartışmalarda söylediği sözler de bu anlamda yorumlanmaya açıktır. 28 Ocak 1920'de İstanbul Meclis-i Mebusan'ınca kabul edilen Misak-ı Milli yemininde oluşacak devletin sınırları kesin biçimde belirtilmemiştir. Bu sınırların kesin olarak tespit edilmesini isteyen bir milletvekiline verdiği yanıtta M. Kemal: "Misak-ı Milli'mizde muayyen ve müsbet bir hat yoktur. Kuvvet ve kudretimizle tesbit edece-

495 Kâzım Öztürk, *age*, c. I, s. 66-9.

496 Gazi Mustafa Kemal, *Nutuk*, c. II, s. 2.

497 Türkiye'de milliyetçi hareket esas olarak bu yönde bir okumayı tercih etmiştir. Hikmet Tanyu, *Atatürk ve Türk Milliyetçiliği* (Ankara 1981) adlı eserinde, M. Kemal'in 1930'lu yıllarda da söylediği benzeri sözlerini; "bu ifade... Turancılık ve Türk birliği siyasetinin açık bir şekilde ifadesinin ancak devlet siyaseti olarak ve devlet başkanı sıfatı ile politik sebepler ve şartlar sebebiyle ele alınmasını istemiyor. Fakat bunu devlet siyaseti, milli siyaset olarak vaz ediyor (s. 72)", biçiminde yorumlamaktadır. Benzeri yorumlar için Bkz. Yalçın Toker, *Türk Milliyetçiliğinin Yasal Kaynakları*, İstanbul 1979; Arın Engin, *Yükseliş Savaşımızda Jüpiter*, İstanbul 1971.

ğimiz hat, hatt-ı hudut olacaktır... (sınırı) Kuvvet ve kudretimizin imkanları derecesinde tesbit edeceğiz",⁴⁹⁸ demiştir.

Özellikle İngiliz arşiv belgeleri arasında Anadolu hareketinin yoğun Panislamist bir politika takip ettiğine, bu doğrultuda örgütler kurduğuna ve İslam ülkelerinde gizli faaliyetlerde bulunduğuna ilişkin bolca bilgi bulunmaktadır.⁴⁹⁹ M. Kemal de, 24 Nisan 1920'de Meclis gizli oturumunda yaptığı konuşmada, gerçekten de bu tür faaliyetlere girildiğini söyler: "ecnebilerin en çok korktukları fevkalâde mutevahhis oldukları İslamiyet siyasetinin dahi alenen ifadesinden mümkün olduğu kadar mücanebete kendimizi mecbur gördük. Fakat kuva-yı maddiye ve maneviye karşısında bütün cihan ve Hristiyan siyasetinin en şedit (hususla) ehl-i sâlip muharebesi yapmasına karşı hudut haricinde bize zahir olacak bir nokta-i istinat teşkil edecek kuvvetleri düşünmek mecburiyeti de pek tabiî idi", demektedir. Ve "haricen ifade etmemekle beraber hakikatte bu nokta-i istinadı aramaktan geri duru(lmamıştır)."⁵⁰⁰

Bu doğrultuda girişilen faaliyetleri ise M. Kemal şöyle sıralamaktadır; "evvelâ hududumuzla temasta bulunan mıntıkadaki dindaşlarımızla temasa gelmek lâzım geldi. Ondan sonra Şark'ta Kafkasya millet-i İslamiyesi ve garpte Garbi Trakya; bunların hepsile muhtelif surette münasebata girişmiş bulunuyoruz."⁵⁰¹ Fakat altı çizilmesi gereken nokta, İslam âlemi ile girilen bu ilişkilerde, Panislamist veya Panturanist ideolojik tercihlerin fazla belirleyici olmadığıdır. Amaç, İslam veya Türk âleminin birliği değildir. Daha çok bir ulusal hareketin kendisine dış destek aramak çerçevesinde kurulmuş siyasal ilişkiler söz konusudur. Nitekim bu konuda M. Kemal'in titizlik gösterdiğini gözlüyoruz. Özellikle Suriye ve Arabistan'daki bazı hareketlerden, İslami siyasal birlik yolunda gelen talepler reddedilir.

498 TBMM Gizli Celse Zabıtları, c. II, s. 355.

499 Sina Akşin, *age*, c. II, s. 275-282. Burada İngiliz ajanların Panislamist faaliyete ilişkin yolladıkları raporların genel bir özeti verilir.

500 Kazım Öztürk, *age*, c. I, s. 79-80.

501 *age*, s. 80.

"İttihat, kuvvet teşkil edeceğinden bütün âlem-i İslam'ın mânen olduğu gibi maddeten de müttefik ve müttehit olmasını şüphe yok ki büyük memnuniyetle karşılıyoruz", denir, fakat her devletin ulusal bağımsızlığının esas olması ve ilişkinin iki ayrı ulus arasındaki ilişki olarak kavranması gerektiğinin özellikle altı çizilir. Emir Faysal'dan bu yönde gelen bir teklife, "... bizim kendi hududumuz dahilinde müstakil olduğumuz gibi, Suriyeliler de hudud-ı dahilinde ve hâkimiyet-i milliye esasına müstenit olmak üzere serbest ve müstakil" olmalıdırlar, biçiminde yanıt verilir. Özellikle milli egemenlik prensibi Emir Faysal'ı rahatsız eder ve ilişkiler kopar.⁵⁰²

Bunun ötesinde, İngiliz arşivlerinde yer alan, yoğun Panislamist örgüt ve faaliyetler konusundaki bilgileri ise, müttefik güçlerin gözünü korkutmak için uydurulmuş haberler olarak kabul etmek gerekir. Nitekim bu dönemde Ankara'da Teşkilât-ı Mahsusa faaliyetlerini sürdüren Hüsamettin Ertürk, bu tür uydurma haberleri kasıtlı olarak çıkartıp yaydıklarını aktarmaktadır.⁵⁰³

2. Ulusal Hareket Bir Sürecin Son Halkasıdır

Osmanlı Devleti'nin dağılma ve parçalanma dönemi, Balkanlar ve Anadolu'da ulusal devletlerin kurulması sürecini başlatmıştır. Türk Ulusal Devleti kurma yolundaki çabalar, bu sürecin son halkası gibidir. İmparatorluktaki "millet-i hâkime" konumlarını uzun süre korumaya çalıştıkları için Türkler, ulusal devlet kurma yönünde faaliyetlere en son başlayan topluluktur. Bu gecikme, sürecin oldukça kanlı olması sonucunu doğurmuş, özellikle 1913 Balkan yenilgisi ile birlikte, Anadolu'nun "gayritürk" unsurlardan temizlenmesi somut planları biçiminde uygulamaya konmuştu. 1918 sonrası yaşananlar, 1913'le birlikte içine girilen ve ağırlıkla Müslüman-Hristiyan çatışması ekseninde geli-

502 age, s. 81.

503 Hüsamettin Ertürk, *Milli Mücadele Senelerinde Teşkilât-ı Mahsusa*, adlı rapordan aktaran, Sina Akşin, age, c. II, s. 281.

şerek Hristiyanların sürülmeleri veya katledilmeleri ile sonuçlanan olayların devamı niteliğindedir. Bu nedenle Ulusal Hareketi belirleyen ana noktanın, Müslüman-Hristiyan çatışması olduğunu söylersek abartmış olmayız.

a. Ulusal Hareket Ermeni ve Rum Tehlikesine Karşı

Örgütlenir

Türk direniş hareketinin başlaması ve gelişmesi öncelikle "Ermeni ve Rum tehlikesi" nedeniyledir. Anadolu'da kurulan ilk direniş örgütleri esas olarak, Osmanlı Devleti'nde geride kalan toprakların, Yunan ve Ermenilere verilmesi tehlikesine karşı çıkmak, buna engel olmak için kurulmuşlardır. Bu amaca ulaşabilmek için de, her örgüt, temsil ettiği bölgenin tarih, coğrafya ve nüfus bakımından Türklere ait olduğunu ispat etmeye ve bu toprakların Ermeni veya Rumlara verilmesine engel olmaya çalışmıştır. Bilimsel araştırma ve raporlarla, propaganda ve yayın faaliyetiyle, Paris Barış Görüşmeleri'ne heyetler yollayarak bunu elde edebileceklerine inanıyorlardı.

12 Şubat 1919'da kurulan, Trabzon Muhafaza-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti Tüzüğü, diğer derneklere de egemen olan amacı gösteren bir örnek olarak verilebilir: "Cemiyet vilâyetimizin Devlet-i Osmaniye'ye merbutiyetini teyid ve takviye eden tarihî, içtimaî, iktisadî vesaikin cem'i ve telfıkı ve istatistikler tanzimi ile İtilâf hükûmet ve mümessillerine muhtıralar itasına ve Wilson Prensipleri'ne nazaran hukuk-ı milliyemizi Sulh Konferası'nda müdaafa etmek üzere, ledelicab muhabir ve vekiller izamına... teşebbüsât-ı müessirede bulunulmasına azm-ü ikdam eyleyecektir."⁵⁰⁴ Nitekim hemen ilk kongrede Paris'e yollanacak delege seçimi yapılır ve bölgenin Türk olduğunu ispat edecek raporların hazırlanmasına başlanır.

İstanbul'da kurulmuş olan Vilâyet-i Şarkiye Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti de aynı amaçla faaliyet göstermiş,

⁵⁰⁴ Mahmut Goloğlu, *Erzurum Kongresi, Milli Mücadele Tarihi*, c. I, Ankara 1968, s. 143.

"Vilâyet-i Şarkîye'nin İdare-i Osmaniye'de kalması ve birtakım müfteriyatla Müslüman anasının hukukunun mahfına meydan verilmemesi için", Fransızca ve Osmanlıca iki gazete yayımlamaya başlamış, "diğer taraftan da İstanbul'daki Düvel-i Mütelif e mümessillerine ve İtilaf Devletleri başvekillerine bir sureti gönderilecek olan muhtırayı vermiş ve müdafaa-i hukuk-ı millîye için Avrupa'ya bir heyet-i murahhasa gönderilmesini de taht-ı karara" bağlamıştır.⁵⁰⁵

Dernek, 26 Şubat'ta, Ermeni heyetinin, Paris Barış Görüşmeleri'ne verdiği muhtıra ile büyük bir telaşa kapılmış ve Doğu bölgesinde örgütlenmeye geçmiştir. 6 Mart'ta Erzurum'da kendisine bağlı bir şube kurmuş, kurulan şube, ilk iş olarak bir beyannâme hazırlamıştır. "Bu beyannâmede, Doğu illeri bölgesinin, tarihin en eski günlerinden beri bir Türk ülkesi olduğu, bölgedeki Ermeni nüfusunun hiçbir zaman yüzde 15'i geçmediği, bu sebeple Ermenilerin bu illerde hiçbir hakkı olmadığı açıklanıyor, göçleri sırasında Ermenilere kötülük yapıldığı iddiaları reddediliyordu."⁵⁰⁶

Benzeri gelişmeler Batı Anadolu bölgesinde de gözlenir. İzmir'in Yunanlılara verileceği haberinin duyulması üzerine (ve bir İtalyan savaş gemisinin İzmir'e gelişini izleyen saatlerde), 6 Kasım 1918'de İzmir Müdafaa-i Hukuk-ı Osmaniye Cemiyeti'ni kurmak için faaliyete geçilir. Amaç dernek tüzüğünde; "Cemiyet'in maksat ve gâyesi, aksâm-ı vatanın maddeten ve manen terakki ve tealisi esbabını temine çalışmak, efkâr ve hissiyat-ı memleketi âlem-i medeniyeye iblağ ve isal eylemek, bu maksadın husûlüne mani olacak her türlü teşebbüsâta karşı müdafaat-ı meşrua ve ilmiyede bulunmak ve bu memlekette ekseriyeti teşkil eden anasının hukukunu edille-i ilmiyye ve mukniası ile enzâr-ı medeniyete karşı ispat eylemekten ibaretir", biçiminde dile getirilir.⁵⁰⁷ Bu dernek de, İzmir ve yöresi-

505 G. M. Kemal, *Nutuk*, c. III, Vesika 7, s. 5.

506 Mahmut Goloğlu, *age*, s. 21.

507 Şerafettin Turan, "Kurtuluş Savaşında Kongreler", *Cumhuriyetin 50. Yıldönümü Semineri, Seminere Sunulan Bildiriler*, Ankara, 1975, s. 149.

nin, "Wilson presiplerinin 12. maddesi mûcibince... ecnebi hâkimiyeti(ne)" giremeyeceğini 13 Mart'ta yaptığı toplantı ile karara bağlar ve "bölgenin Türklüğünü bütün açıklığı ile göstermek için" İstanbul'a temsilciler yollamak; Avrupa'ya, özellikle Paris'e gidecek delegeler oluşturmak gibi faaliyetlerde bulunur.⁵⁰⁸

Özellikle Yunan işgali ile birlikte, salt propaganda faaliyetinin yetmeyeceğinin anlaşılması üzerine, Rum ve Ermeni azınlıklara karşı silahlı mücadele verilmesi karara bağlanır. Örneğin, Trabzon Muhafaza-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti, 22 Mayıs 1919'da, İzmir'in işgalinden sonra yaptığı 2. kongresinde, "azınlıklara silahla karşı konulması" kararını alır.⁵⁰⁹ Merkezi Erzurum'da olan 15. Kolordu'ya komutan olarak atanan Kazım Karabekir şehre gelir gelmez (3 Mayıs'ta) ilk iş olarak, Erzurum Derneği temsilcileri ile görüşür. Görüşmede, Erzurum'un Ermenilere asla terk edilmemesi ve son nefere kadar çarpışılması ortak arzu olarak belirtilir.⁵¹⁰ İngiliz General Milne'nin doğru biçimde bildirdiği gibi, "Büyük Ermenistan sözü millî hareket ateşini alevlendir(mektedir.)"⁵¹¹

Benzeri durum Batı Anadolu için de geçerlidir. 3 Eylül 1919'da Akhisar İngiliz Kontrol subayı, oluşmakta olan milli harekete ilişkin şu bilgileri verir: "(Kuva-yi Milliye) yalnız Yunanlılara karşı dövüşmek için kurulmuş(tur)... Türkler... herhangi bir devletin kontrolü altında kalmaya razı(dır)... Hatta Yunan işgali vukubulduğu zaman bile teşkilâtlı bir mukâvemet yoktu. Ta ki Yunanlılar mezalimlerinde ısrar edip köyleri yakmaya, Türkleri katletmeğe, kadınlarına ve kızlarına tecavüz edip öldürmeye ve çocuklarını boğazlamaya devam eylediler."⁵¹² Aynı raporda, Türklerin Yunanlılara karşı nefret hislerinin artmış olduğu, bunun artık kontrol altına girmesine asla olanak olmadığı söylenmektedir.

508 Ş. Turan, *age*, s. 150.

509 Sabahattin Selek, *age*, s. 100.

510 Kazım Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 23.

511 Gotthard Jäschke, *Kurtuluş Savaşı*, s. 445.

512 Celal Bayar, *age*, c. 7, Belge 132, s. 2364-2365.

Özetle, Wilson ilkeleri temelinde, bölgelerinin Osmanlı Devleti sınırları içinde kalmasını sağlamak amacıyla kurulan bu dernekler, esas olarak İmparatorluğun gayrimüslim topluluklarını (Ermeni ve Rumları) rakipleri olarak görüyorlardı ve onlara karşı mücadele etmek amacıyla kurulmuşlardı. Derneklerin kongre kararlarında veya tüzüklerinde bu durum açıkça ifade edilmiştir. Ulusal Hareket'in başlangıç kongresi sayılan Erzurum Kongresi'nde alınan karar şudur: "her türlü işgal ve müdahale Rumluk ve Ermenilik teşkili gayesine matuf telakki edileceğinden müttehiden müdafaa ve mukâvemet esası kabul edilmiştir."⁵¹³

Anadolu'da kurulan tüm dernekleri merkezi bir yapı altında birleştirmek iddiasında olan Sivas Kongresi kararlarında ve bu kongre ile birlikte kurulan, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti tüzüğünde de bu durum açık bir biçimde dile getirilir: "Memalik-i Osmaniye'nin herhangi bir cüz'üne karşı vâki olacak müdahale ve işgale ve bilhassa vatanımız dahilinde müstakil birer Rumluk ve Ermenilik teşkili gâyesine matuf herekâta karşı Aydın, Manisa ve Balıkesir cephelerinde mücahedât-ı milliyede olduğu gibi müttehiden müdafaa ve mukâvemet esası kabul edilmiştir."⁵¹⁴ Mustafa Kemal de, Anadolu hareketi'nin başına geçmek için resmi görevinden istifa ederken İstanbul'a yazdığı telde, "Mübarek vatanı ve milleti parçalamak tehlikesinden kurtarmak, Yunan ve Ermeni amâline kurban etmemek için açılan millî mücadele uğrunda milletle beraber serbest surette çalışma(k)", amacıyla istifa ettiğini söyler.⁵¹⁵

513 M. Goloğlu, *age*, s. 201.

514 Mahmut Goloğlu, *Sivas Kongresi, Milli Mücadele Tarihi*, c. II, Ankara, 1969, s. 232. Bu kararlar Erzurum kongre kararı arasındaki nüansa dikkat çekmek gerekir. Erzurum'da mesele sadece Rumluk ve Ermenilik ekseninde ele alınmışken, Sivas'ta bu nokta gene esası teşkil etmekle birlikte, Ermeni ve Rumların bulunmadığı bölgelere yapılacak işgallere de karşı çıkılacağı eklenmiştir.

515 *Yakın Tarih Ansiklopedisi*, İstanbul 1990, c. 12, s. 27.

b. Ulusal Hareket Ne Kadar Antiemperyalistti?

Anadolu hareketinin esas olarak Yunan ve Ermenilere karşı örgütlenmiş olduğu gerçeği, Türkiye'de zamanla arka plana itilmiş ve hareketin esas olarak Batılı güçlere (emperyalizme) karşı örgütlendiği ileri sürülmüştür. Oysa oluşturulan derneklerin esas olarak Müttefik güçleri "ikna etmek" temelinde örgütlenmiş oldukları gerçeğinin yanı sıra, faaliyetlerinde, Müttefik güçlere karşı olmak gibi bir amaç gütmedikleri de, birçok defa dile getirilmiştir. M. Kemal'in çektiği birçok telde tekrarladığı bir husustur bu. Örneğin, Urfa Mutasarrıfı Ali Rıza'ya çektiği telde, hareketlerinin amaç ve eyleminin, "hiçbir veçhile Düvel-i İtilâfiye'ye karşı taarruz şeklinde olmadığı(nı)" bildirir.⁵¹⁶ Emperyalizme karşı olmak, son derece dolaylı bir tutumdur. Bu durumu ortaya çıkaran ana neden ise, Müttefik güçlerin, Türkleri Ermeni Kırımı nedeniyle cezalandırma söylemi altında Anadolu'yu Rum, Ermeni ve Türkler arasında, Türkleri son derece zayıf düşürecek bir tarzda paylaştırmak arzularıydı. Bu onların bölgeye ilişkin sömürgeci hedefleri ile de çakışıyordu. Türk ulusal hareketinin antiemperyalist bir tavrından söz edilebilse bile bu, Müttefiklerin sert tutumu nedeniyle ve Türklerin istemediği bir durum olarak ortaya çıkmıştır.

M. Kemal, *Nutuk*'ta Kurtuluş Savaşı'nda, "İtilâf Devletlerine karşı vaz-ı husûmet" tavrı takınmamak; "İngiltere, Fransa, İtalya gibi düvel-i muazzamayı gücendirmemek" hususunda son derece dikkatli davrandıklarını söyler.⁵¹⁷ Savaş boyunca bu doğrultuda bolca açıklamalar yapar ve garantiler verir. İttifak güçlerinin temsilcileri ile yapılan çeşitli görüşmelerde, bu ülkelere, Türkiye'nin mandaterliğini üzerlerine almalarını teklif eder. Sivas Kongresi'ne katılan Amerikalı gazeteci Browne'ye, Amerika'nın mandayı kabul etmesi halinde, Sivas Kongresi'nin mandayı karara bağlayacağını söyler.⁵¹⁸ Benzeri düşünceleri, Amerikan Delegatesi Başkanı General Harbord'a da bildirir. Har-

516 G. M. Kemal, *Nutuk*, c. III, Vesika 108, s. 112.

517 *age*, c. I, s. 8.

518 Seçil Akgün, *age*, s. 105.

bord M. Kemal'in kendisine, "hulâsa olarak maksat, Osmanlı İmparatorluğu'nun bütünlüğünü, tarafsız bir büyük devlet ve hepsine tercihan Amerika devletinin müzaheretinde altında muhafaza etmek olduğunu" söyler.⁵¹⁹

Aynı düşünceleri, 5/6 Aralık 1919'da Sivas'ta kendisini ziyarete gelen, Fransa'nın Ermenistan ve Suriye Yüksek Komiserliği görevini yapan Georges Picot'a da tekrar eder: "Bu görüşmelerde Kemal bütün Anadolu'da Fransa'nın ekonomik mandasını kabul etmeye istekli olduğunu ifade etti. Ayrıca daha önce Harbord Komisyonu'na ifade ettiği görüşlerini tekrarlayarak, mümkün olursa Amerikan yardımını almaya da hazır olduğunu belirtti."⁵²⁰ Sivas Kongresi'nde de en yoğun tartışılan konuların başında manda meselesi gelmiştir. Sonuçta, Kongre, Amerika Birleşik Devletleri'ne manda meselesini görüşmek amacıyla bir heyet gönderilmesi ricasıyla resmen başvuruda bulunma kararı alır.⁵²¹

Sadece Batılı ülkeler nezdinde takınılması zorunlu görülen diplomatik bir tutum değildir bu. Anadolu'da kurulan Redd-i İlhak ve Müdafaa-i Hukuk derneklerinde de Müttefik güçlerine karşı bir tavır söz konusu değildir. Aksine, İngiliz ve Fransız işgal güçleri geldikleri yerlerde sevgi gösterileri ile karşılaşırlar. Çukurova'yı işgal eden Fransız birliğinden bir subayın hatıra defterinde şu satırlar yer alır: "25 Haziran 1919: Mersin'e (Kilikya) çıktık. Halk üzerinde çok iyi etki bırakıyoruz. Bizi krallar gibi karşılıyor ve bayrağımızla askerlerimizin geçitleri üzerine zafer takları yapıyorlar... 29 Haziran: Adana'ya varışımız. Burada Mersin'dekinden daha iyi karşılandık. Halk bize serinletici içecek şeyler dağıtıyor... Yine zafer takları altından geçiyoruz... yolumuz üzerine çiçekler atıyorlar."⁵²²

519 Rauf Orbay'ın Hatıraları, *Yakın Tarihimiz*, s. 179. Rapor için ayrıca Bkz. Gotthard Jäschke, "Ein Amerikanisches Mandat für die Türkei", *Die Welt des Islams*, NS, Brill, 1962-63, c. VIII, s. 231.

520 P. Helmreich, *From Paris to Sévres*, s. 183.

521 Kongre'de konuya ilişkin ta tışmalar birçok kaynakta verilmiştir. Vehbi Cem Aşkun, *Sivas Kongresi*, Sivas 1945; Rauf Orbay'ın Hatıraları, *Yakın Tarihimiz*, c. 3; G. M. Kemal, *Nutuk* c. I; M. Müfit Kansu, *age*, c. III.

522 Yahya Akyüz, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Fransız Kamuoyu, 1919-1921*, Ankara, 1988, s. 178.

Hatta bazı bölgelerde özel heyetler oluşturulmuş ve şehirlerinin işgal edilmesi ricasıyla Müttefik güçlere başvurulmuştur. Isparta, Bayındır, Tire, Ödemiş verilebilecek örneklerden sadece bazılarıdır. Isparta'da, Yunan işgalinden ve işlenen cinayetlerden korkan yöre halkı, Milli Kuvvetlerin de bunlardan pek farklı olmadığı inancıyla oluşturdukları bir heyetle İtalyanlara başvurmuşlar ve Isparta'nın işgalini sağlamışlardır. Bölge halkı huzur ve güvenin ancak bu yolla elde edileceğine inanıyordu.⁵²³

Kurtuluş Savaşı sırasında doğrudan Müttefik güçlere karşı tek savaş, Antep, Urfa, Maraş bölgesinde Fransızlara karşı verilmiştir. Bunun en önemli nedeni Fransızların, 1916'dan itibaren, gönüllü Ermenilerden oluşan birlikler kurmuş olmalarıydı. Şikâyet konusu olan Fransızların kendileri değil, onların Ermenileri koruyor olmasıdır. Nitekim bölgenin İngiliz işgali altında kaldığı 1919 sonlarına kadar herhangi bir şikâyet yoktur. İşgal edilen şehir ahalisinin önde gelenlerinden hiçbirisi Erzurum veya Sivas kongresine katılma gereği dahi duymazlar.

Doğu Anadolu'da da durum farklı değildir. Burada İngiliz işgali oldukça sıcak karşılanır. 5 Kasım 1918'de Kars'ta kurulan İslam Şûrası, 13 Ocak 1919'da Kars'a giren İngilizlerle iyi ilişkiler kurar. İngilizler Şûra'yı resmen tanırlar. İngiliz Yüksek Komiserlik 6 Şubat 1919'da gönderdiği bir raporda, "Tamamen Müslümanlardan kurulu İdari Şûra, (İngiliz) asker yönetimi ile hayli iyi geçinmektedir", der.⁵²⁴ Aranın açılması ve daha sonra (12 Nisan) Şûra üyelerinin tutuklanarak Malta'ya sürülmelerinin nedeni, Şûra'nın, Ermeni mültecilerin Kars'a geri dönmesini reddetmiş olmasıdır.⁵²⁵

523 İlk Ankara Meclisi'nde yer alan Isparta Milletvekili Mehmet Nadir bu hareketin başını çekmiştir. Daha sonra Meclis'te oluşturulan bir komisyonda vatana hıyanet suçundan ifadesine başvurulmuş ve olayın üstü örtülmüştür. (Damar Arıkoğlu, *Hatıralarım*, İstanbul, 1961, s. 178-179. Arıkoğlu Meclis Soruşturma Komisyonu üyeliği yapmıştır.)

524 Doğan Avcıoğlu, *Milli Kurtuluş Tarihi*, Cilt III, s. 10.

525 Şûra'nın faaliyetleri hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz. Ahmet Ender Gökdemir, *Cenubi Garbi Kafkas Hükümeti*, Ankara, 1989.

Batı Anadolu halkını harekete geçiren şey İzmir'in işgali değil, işgalin Yunanlılarca yapılmış olmasıdır. Bu büyük bir hakaret olarak telakki edilir ve İngiliz Yüksek Komiserliğine, "Yunan işgalinin kendileri için hakaret ve zulüm manasına" geldiği bildirilir.⁵²⁶ İşgalin İngilizler tarafından yapılması istenir. İşgal günü vali konağında etrafları sarılan İngiliz subaylarına emekli bir Türk subayı, "İngiltere büyük bir İslam devletidir ve (bundan dolayı) İzmir'e Yunanlıların girmesini önliyecek kudrete malikti. Size şunu bildirmek isteriz ki, olsa olsa büyük bir devletin hükmü altında kalabiliriz",⁵²⁷ der.

Yunan işgaline karşı silahlı mücadele kararları alınırken Müttefik güçlere karşı en küçük bir düşmanlık gösterisinde bulunulmaz. Aksine onlara sevgi gösterilerinde bulunmaya, dostluklarını kazanmaya çalışmaya devam edilir. Alaşehir'de 19-25 Ağustos tarihleri arasında toplanan, Alaşehir Harekât-ı Milliye ve Redd-i İlhak Kongresi delegeleri, 23 Ağustos tarihinde, İngiliz İşgal Kuvvetleri Komutanı Milne'ye çektikleri telgrafta amaçlarının, sadece Yunanlıların "haksız ve hilekâr tecavüzât ve esna-yı işgal ve tecavüzâtta mürtekibi oldukları şeni cinayetlere mani olmaktan ibaret" olduğunu bildirirler. Ayrıca, "Düvel-i Muhtelif'e karşı hiçbir fikr-i mahsusları" olmadığı söylenir ve "Düvel-i müşarünileyhüma mukabele fikri hiçbir kimse'nin hatırından geçmeyen bir vehimdir", denir. Bu nedenle, Yunanlıların işgal ettikleri yerlerden geri çekilmesi ve "eğer İtilâf Devletleri İzmir ve civarının işgalini zaruri görüyorlarsa... (bunun) şime-i insaniyet ve medeniyetle mütehalli olan düvel-i mütemeddine askerleri tarafından yapılma(sı)", istenir.⁵²⁸

Bundan dört gün sonra, benzeri bir teli de Nazilli Heyet-i Milliyesi çekecektir. Tel'de; "Biz İtilâf devletlerine karşı hiçbir husûmet fikri beslemiyoruz", denir. Hareketin amacının, "Ay-

526 Aydın Valisi İzzet'in sözlerini aktaran, G. Jäschke, *Kurtuluş Savaşı*, s. 78.

527 G. Jäschke, *age*, s. 79.

528 İlhan Tekeli, Selim İlkin, *Ege'deki Sivil Direnişten Kurtuluş Savaşı'na Geçerken Uşak Heyeti Merkeziyesi ve İbrahim (Tahtakılıç) Bey*, Ankara, 1989, s. 205.

dın vilâyetine tecavüzlerinden ve bilhassa bu sırada icra eyledikleri mezâlim ve hunharlıktan mütesir olarak Yunanlıları buradan tamamen çıkarmak" olduğu söylenir. Bunun için, "ahd-u misak eyle"nmıştır." (ve) ... eğer İtilaf devletleri lüzum görürlerse bu havaliye sulh akdine kadar İngiliz kıtaları ikâme edebilirler.⁵²⁹

Bölgede görevli olarak bulunan İngiliz subaylara da son derece sıcak davranılır. Onlara, "İngiliz işgaline kayıtsız şartsız rıza gösteririz", denir.⁵³⁰ İngiliz ve Fransız kontrol subayları, milli hareketin kongrelerine katılırlar. Alaşehir Kongresi'nde (19-25 Ağustos 1919), Kongre Başkanı Hacim Muhittin Bey, "Fransız... yüzbaşı Villa ve İngiliz yüzbaşı Johnson ile içki içip görüşmelerde bulun(ur)", daha sonra kongreye verdiği bir önerge ile, "bu işgal İngiliz, Fransız veya Amerikalılar tarafından yapılmış olsaydı kimse ses çıkarmayacaktı", diyerek, Paris Barış Konferansı'nın olayları gözlemek üzere bir heyet yollaması teklifinde bulunur.⁵³¹ 16 Eylül 1919'da toplanan 2. Balıkesir Kongresi'ne, "Fransız yüzbaşı Mösyö Leksa" da katılır; yaptığı "kısa bir konuşma ile kongreye teşekkürlerini ve milli harekete karşı duyduğu takdirkârlığı bildir(ir)."⁵³²

Yabancı görevlilerden anlayış ve ilgi beklemek, onların Türklerin dertlerine çare olacaklarına inanç, dönemin oldukça yaygın bir ruh halidir. "O sıra, Yunanlılar müstesna, yabancı bir devlet memuru görüldü mü, hemen herkes ona, uğradığı haksızlığı anlatmaktan, derdini duyurmaktan fayda umuyordu. Halk, böyle bir ruh haleti içine düşmüştü."⁵³³ Özetle, esas olarak Türklerden uzak duran Müttefik güçlerdir. Türkiye'yi Kırım ve savaş nedeniyle cezalandırmak istedikleri için onlara "hiç yüz vermezler". Yoksa Türkler sürekli Müttefik güçlerin dostluğunu kazanmak için uğraşmışlardır. Bu nedenle, Türkle-

529 Celal Bayar, *age*, c. 7, Belge 136, s. 2391.

530 *age*, s. 2249.

531 Mahmut Goloğlu, *Sivas Kongresi*, c. II, s. 49.

532 *age*, s. 150.

533 Celal Bayar, *age*, s. 2198.

re egemen olan antiemperyalist bir tutumdan çok, Türklerin yaklaşma isteklerini kabul etmeyen Müttefiklerin sert tutumları söz konusudur. Ve arada var olan gerginlik, müttefiklerin kendi tutumlarından vazgeçmesi ile ortadan kalkacaktır.

c. Ana Eksen Müslüman-Hristiyan Çatışmasıdır

1913'le birlikte yaşanan uluslaşma süreci, aksi yönde ileri sürülebilecek iddialara rağmen esas olarak dini karakterdedir. Ulusal Hareket'e de damgasını vuran budur. Balkanlarda karşılıklı "etnik temizlik" biçiminde başlayan süreç, 1914'le birlikte Hristiyanların Anadolu'dan sürülmeleri ve katledilmeleri biçimini almış, Osmanlıların savaşı kaybetmeleri ile birlikte ise yeni bir boyut kazanmıştır. Özellikle galip devletlerin desteğini arkasına alan Yunanistan'ın Anadolu'yu işgale başlaması, Ermenilerin kendi devletlerini kurma için yoğun bir uğraşa girişmeleri, karşılıklı katliamlar biçiminde yaşanan yeni bir süreci başlatmıştır. Yunan, Ermeni ve Türk ulusal hareketleri, kendi ulusal devletlerini kurabilmek için, kontrol ettikleri bölgelerden diğer ulus mensuplarını katletmekte veya göçe zorlamaktadırlar. Türk Kurtuluş Hareketi, Anadolu'nun "gayritürk" unsurlardan temizlenmesinin ikinci bir dalgası olarak da yaşanmaktadır. Burada verdiğimiz birkaç sınırlı örneğin de gösterdiği gibi, gerek Ege bölgesinde gerek Karadeniz de Rumlara yönelik, Doğu'da ve Güney'de ise Ermenilere yönelik katliamlar, Kurtuluş Savaşı boyunca hiç eksik olmamıştır. Benzeri katliamların Türklere yönelik yapıldığı ise madalyonun öteki yüzüdür.⁵³⁴

Ankara hareketi tüm ulusalcı iddialara rağmen esas olarak dini temelde bir hareket olma özelliğine sahiptir ve ulusalcılığının özellikle, salt etnik bir temelde anlaşılmaması gerektiği noktasında özel bir çaba gösterilmiştir. M. Kemal, Meclis'te yaptığı

⁵³⁴ Ulusal Kurtuluş Savaşı sırasında yaşanan ayaklanmalar, karşılıklı günde gelen katliamlar, kendi başına ayrı bir çalışma konusu olduğu için burada ayrı olarak ele alınmamış, sadece 20. yüzyılın başı ile birlikte başlayan sürecin devam etmekte olduğunun altı çizilmekle yetinilmiştir.

çeşitli konuşmalarda sürekli olarak, hareketin, Misak-ı Milli sınırları içindeki tüm Müslüman unsurların ortak hareketi olduğunu tekrar eder. "Bu hudud dahilinde tasavvur edilmesin ki anasır-ı İslamiye'den yalnız bir cins millet vardır. Bu hudud dahilinde Türk vardır, Çerkes vardır."; "Binaenaleyh muhafaza ve müdafaasile iştigal ettiğimiz millet bittabii bir unsurdan ibaret değildir. Muhtelif anasır-ı İslamiye'den mürekkeptir.... Türk olduğu gibi Kürt de vardır"; "Bizce kat'i olarak muayyen olan bir şey varsa o da hudud-u millî dahilinde Kürt, Türk, Laz, Çerkes vesair bütün bu İslam unsurlar müşterekülmenfaadır. Beraber çalışmaya karar vermişlerdir."⁵³⁵

Anadolu hareketinin, "Ermeni ve Rum tehlikesine" karşı örgütlenmiş olduğu gerçeği ona gayrimüslimlere karşı bir hüviyet kazandıracaktır. Ankara'da meclis için seçimler yapılacağı zaman, seçimlere Hristiyanların katılamayacağı özel olarak belirtilmiştir. M. Kemal'in bölgelere 17 Mart 1920 tarihinde yolladığı tamimde, "Anasır-ı gayrimüslime intihabâta iştirak ettirilmeyecektir", denir.⁵³⁶ Kazım Karabekir, ertesi gün verdiği cevabında, tamimin özellikle bu maddesini çok beğendiğini özel olarak bildirmiştir. "İntihabatın sırf İslamlara hasri pek muvafıktır." Paşanın tavrı, Ankara'nın hoşuna gider, verilen cevapta, "Hristiyanlar hakkındaki kaydın tayy-i muvafıktır", denir.⁵³⁷ Yeni oluşmakta olan Türk Devleti sınırları içinde yaşayan gayrimüslimler sadece siyasi süreçlere dahil edilmemekle kalmaz, bu kesimlere yönelik katliamlar da gündeme gelecektir.

1921 yılında bir dönem Sivas valiliği yapan Ebubekir Hazım Tepeyran, Rumlara yönelik yapılan katliamlar için; "pek haksız olarak bütün Türklerin hesabına kaydolan bu hareketlerin mahiyetinden yalnız bu yazımda değil, hiçbir yerde bahsedemem",⁵³⁸ der. Yazarın bahsedemeyeceği şey, Pontus ve Koç-

535 24 Nisan; 31 Mayıs; 27 Temmuz tarihli konuşmalardan. Kazım Öztürk, *age*, c. 1, s. 127, 130, 196.

536 Kazım Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 544.

537 *age*, s. 545-546.

538 Ebubekir Hazım Tepeyran, *Belgelerle Kurtuluş Savaşı Anıları*, İstanbul, 1982, s. 81.

giri isyanları olarak bilinen ve Karadeniz'den Rumların tehcirini de kapsayan olaylar sırasındaki katliamlardır. Resmi rakamlara göre, Nurettin Paşa'nın komutası altındaki Merkez Ordusu'nun katlettiği Rum sayısı 11 bin 181'dir. Bir o kadarının da zararsız hale getirildiği, ayrıca kıyı köylerinde yaşayan Rum erkek nüfusunun iç bölgelere tehcir edildiği bilinmektedir.⁵³⁹

Nurettin Paşa'nın komutanı olduğu Merkez Ordusu'nun bölgede yaptığı katliamlar o boyuttadır ki, konu TBMM gizli oturumlarında da gündeme getirilir. Bazı milletvekilleri Nurettin Paşa'nın idamını dahi isterler.⁵⁴⁰ Yapılan görüşmeler sonucunda Meclis, Nurettin Paşa'yı ordu komutanlığından azleder ve muhakeme edilmesine karar verir. Karar 3 Kasım 1921'de Nurettin Paşa'ya tebliğ edilir. Daha sonra Mustafa Kemal'in girişimleriyle Mahkeme edilme kararı kaldırılır.⁵⁴¹ Benzeri olaylara, İstanbul'un işgali için nedenlerden birisi olarak gösterilen Maraş katliamı örneğinde gördüğümüz gibi, Ermenilerle girilen çatışmalarda da rastlanır ve bunlar, M. Kemal'in sözleriyle, Türklerin, "hayat ve namuslarını muhafaza ve müdafaa" eylemleri olarak açıklanır.⁵⁴²

Kafkasya'da katliamlar, 1918 yılında da devam etmektedir. İlerleyen Türk birliklerinin yaptığı katliamlara ilişkin haberlerin Berlin'e de ulaşması üzerine, Alman Hükümeti, Mart 1918'de Osmanlı Hükümeti nezdinde girişimlerde bulunur.⁵⁴³ Brest-Litovsk Anlaşması'na rağmen bölgede ilerleyen Enver Paşa'nın kardeşi Nuri ve amcası Halil Paşa'ya bağlı birliklerin katliam yaptıklarına dair bölgedeki Alman subaylarca yazılmış raporlar vardır. Kafkasya'da görevli Alman General Lossow 15 ve 23 Mayıs 1918'de; "Salt Ermeni olan bölgelere yönelik sınırsız Türk

539 Genelkurmay Harb Tarihi Dairesi, *Türk İstiklal Harbi*, c. 6, *Ayaklanmalar*, Ankara, 1974, s. 294.

540 Konuya ilişkin tartışmalar için Bkz. TBMM Gizli Celse Zabıtları, c. 11, s. 204 vd.; 252-287; 626-650.

541 Nurettin Paşa ve Merkez Ordusu hakkında daha ayrıntılı bilgi için Bkz.; Mustafa Balcıoğlu, *Milli Mücadele'de Merkez Ordusu*, (AÜ, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 1990.

542 Kazım Öztürk, *age*, c. 1, s. 84.

543 Bazı örnekleri için Bkz. PA-AA/R 14099, 14100, Devlet Bakanı Bussche'nin 22, 24 Mart, 15 Nisan 1918 tarihli raporları.

istekleri... Brest Anlaşması'nın ötesinde sınır elde etmeyi, tek başına Kafkasların iktisadi sömürüsünü ve Transkafkasya'daki Ermenilerin de tümüyle imha edilmesini hedeflemektedir"; "Türk politikasının hedefi... Ermeni bölgelerinin ele geçirilmesi ve Ermenilerin imha edilmesidir", biçiminde raporlar gönderir. General von Lossow, "Talât ve Enver" in aksi yöndeki tüm sözleri yalandır... Ermenilere yaşamaları için alan kalmayacak", der.⁵⁴⁴ 20 Temmuz 1918'de, Türk birliklerinin önünden hayatlarını kurtarmak için kaçan Ermenilerin sayısı 600 bin'in üzerindedir.⁵⁴⁵ Tiflis'te bulunan Alman General Kress, bölgedeki gözlemlerini, "Ermenilere karşı Türk politikası net olarak bellidir. Türkler Ermenilerin kökünü kurutmaktan asla vazgeçmemişlerdir"⁵⁴⁶, biçiminde özetler.

Halil Paşa da anılarında, Ermenilere yönelik katliamlarda bulunduğunu itiraf eder. Eylül 1918'de Erivan'da; "hemen hepsinin bir akrabası, babası, kardeşi imha edilmiş... bütün bu katliamları yapan adam olarak Halil Paşa'yı tanıy(an)" bir topluluğa bir konuşma yaptığını ve bu konuşmasına; "Vatanımın en korkunç ve acı günlerinde vatanımı düşmana esir olarak tarihten silmeye kalktıkları için son ferdine kadar yok etmeye çalıştığım Ermeni Milleti...", diye başladığını iddia eder.⁵⁴⁷ 1919 yaz ve sonbaharında Kafkasya'da Ermenilere yönelik katliam o boyutlardadır ki, Amerikan Ermenistan Yüksek Komiseri Oberst William N. Haskell'in bölgeden yolladığı raporlar üzerine, 16 Ağustos 1919'da Wilson, eğer Türk makamları Kafkaslarda Ermenilerin katledilmelerine karşı etkin tedbirler almazsa, Barış Deklarasyonu'nun Türklerle ilgili 12. maddesini geri çekmekle tehdit eder.⁵⁴⁸

544 PA-AA/R 14100, Lossow'un 15, 23 Mayıs 1918 tarihli raporları. Benzeri raporlar için Bkz. PA-AA/R 14100, Rössler'in 15 Mayıs 1918; R 14103, Tiflis yakınlarında bir Tatar birliğinin katliamına kendi gözleriyle şahit olan Alman yüzbaşı Walker'in 14 Haziran 1918; R 14102, Tiflis Konsolosu Schulenburg'un 19 Haziran 1918 tarihli raporları.

545 PA-AA/R 14103, 2 Ağustos 1918 tarihli rapor. Raporda bazı yerleşim birimlerinde katledilen Ermenilere ilişkin sayılar da verilmektedir.

546 PA-AA/R 14104, General Kress'in 5 Ağustos 1918 tarihli raporu.

547 Halil Paşa, *age*, s. 240-241.

548 Gotthard Jäschke, "Ein Amerikanisches Mandat für die Türkei?", *Die Welt des Islams*, NS, Brill, 1962-63, c. VIII, s. 222.

Kafkaslarda Ermenilere yönelik katliamlar 1920-21 yıllarında da devam etmiştir. Gümrü Amerikan Komitesi'nden Charles P. Grant Mayıs 1921'de yolladığı raporda, bu yıl içinde öldürülenlerin büyük kısmıyla kadın ve çocuklar olduğunu bildirir. "Vadinin derinliklerine doğru uzanan nehir boyunca, her yerde çoğunluğu çocuk, çok sayıda ceset bulduk." Tek tek bazı köyler hakkında da rapor veren Grant, bu aylarda katledilen insan sayısının 12-15 bin arasında olduğunu söylemektedir.⁵⁴⁹ Kazım Karabekir Paşa'ya, 1921 Kasımında Ankara'dan yollanan şifreli telgraftan bölgedeki katliamların niçin bu denli yüksek olduğunu anlamak mümkündür. Telde, "Ermenistan'ı siyaseten ve maddeten ortadan kaldırmak elzemdir", denmektedir (Bilgi aşağıda).

Katliamları düzenleyen kişiler itibariyle dahi bir süreklilik gözlenir. 1918 yılında Nuri Paşa ve Halil Paşa'nın yanı sıra, 1920-21 yıllarında bölgede görev yapanlar arasında, Deli Halit Paşa, Topal Osman gibi 1915-17 arasında Teşkilât-ı Mahsusa'ya bağlı birlikleri yöneterek katliamları düzenleyen kişiler de bulunuyordu. Bunların dışında yine 1915-17 arasında görev yapanlardan, "Yenibahçeli Şükrü, Hilmi, Nail Beyler gibi kıymetli subaylar da 15. Kolorduya katılıyordu."⁵⁵⁰

Tüm bu dönem boyunca, Gümrü, Kars, Iğdır bölgesinde öldürülen Ermeni sayısı bazı kaynaklara göre 198 bin'dir. "Eksik veri nedeniyle, Türk-Ermeni savaşının sonucu olarak, Türklerin işgal ettiği bölgelerdeki kurban sayısının 198 bin'e yakın [ve] Türklerce tahrip veya gasp edilen emlâkın değeri 18 mil-

549 FO 371/7878, Folio 180, Mayıs 1921.

550 İhsan Ilgar, "Bir Asır Boyunca Ermeni Meselesi", *Hayat ve Tarih Mecmuası*, c. 11, Sayı 10, Ekim 1975, s. 10. Adı geçen şahısların gerek 1915-17 gerekse 1915-21 dönemlerine ilişkin bölgedeki faaliyetleri birçok Türkçe kaynakta belirtilmiştir. Örneğin Halit Paşa ve Topal Osman'ın faaliyetlerine ilişkin Bkz. İhsan Birinci, "Sarıkamış Kahramanları", *Hayat ve Tarih Mecmuası*, c. 1, Sayı 1, s. 88-91, Şubat 1967, c. 2, Sayı 7, Ağustos 1967; Ali İhsan Sabis, *Harb Hatıraları*, c. 2, s. 192; A. Mil, "Umumi Harpte Teşkilât-ı Mahsusa", *Vakit*, Tefrika No: 58-81, 1933-34; General Fahri Belen, *Birinci Dünya Savaşında Türk Harbi*, 1916 Yılı Hareketleri, Ankara, 1965, c. 3, s. 34; Tefrik Bıyıkoglu, *Atatürk Anadolu'da, 1919-1921*, Ankara, 1959, s. 37; Cemal Şener, *Topal Osman Olayı*, İstanbul, 1992, s. 55, 61, 76, 80.

yon altın Ruble olarak tahmin ediliyor."⁵⁵¹ Sovyet Ermenistanı Halk Komiserleri Konseyi Başkanı Alexander Miassnigian'ın Sovyet Dışişleri Bakanı Çiçerin'e, Haziran 1921 yılında yolladığı bir tele göre, sadece 1921 yılında öldürülen insan sayısı 60 bin dolayında tahmin edilmektedir.⁵⁵² Erzurum'da uzun dönem K. Karabekir'in elinde Malta sürgünlerine karşılık olarak esir tutulan İngiliz albay Rawlinson, anılarında, gözleriyle gördüğü Ermeni tutsaklara ilişkin bazı bilgiler verdikten sonra, Türklerin nihai amacının, Ermenileri "imha etmek" olduğu sonucuna varır. Ona göre bu amaç, "uzun süredir Türk Hükümeti'nin bilinçli bir siyasetidir."⁵⁵³ Kafkasya'da, V. N. Dadrian'ın, "minyatür soykırım"⁵⁵⁴ olarak tanımladığı bu katliamlar dizisinin fazla "gürültü koparmadan" gerçekleşebilmiş olmasının önemli bir nedeni de Bolşevik Devrimi'dir. Çünkü, Bolşeviklerle girmiş oldukları ilişkilerde, Türkler, "Ermenistan'a karşı savaşı Antanta karşı bir savaş olarak tanıttılar ve bu onlara Transkafkasya'daki saldırgan niyetlerini gizleme fırsatı verdi."⁵⁵⁵

Katliamlar sadece Rum ve Ermenilerle sınırlı değildir. Ankara hareketine karşı gelişen, ağırlıklı dini motifli, çeşitli ayaklanmaları bastırmak için de katliamlar yapılmıştır. Yöresel öldürmeler öylesine yaygın bir uygulama haline gelmiştir ki, ordu komutanları bu işler için, düzenli askerlerinin yanı sıra özel bir milis kuvvet bulundurmuşlardır. Böylece hem ordu komutanı hem çete reisi olan subaylar, olası hukuki engelleri ortadan kaldırmış oluyorlardı.⁵⁵⁶

Özetle, Türkler açısından, 1913 Balkan savaşı sonrası başla-

551 *Sovyet Tarih Ansiklopedisi*, Moskova, 1961, c. 1, s. 748'den aktaran, E.K. Sarkisian/ R.G. Sahakian (Der.), *Vital Issues in Modern Armenian History*, Wadertown, 1965, s. 66.

552 E. K. Sarkisian & R. G. Sahakian, *age*, s. 56.

553 A. Rawlinson, *Adventures in the Near East 1918-1922*, Londra, 1923, s. 307, 335.

554 V. N. Dadrian, *Uluslararası ve Uluslararası...*, s.197.

555 A.B. Kadishchev, *Intervention and Civil War in Transcaucasia*'dan aktaran, E.K. Sarkisian & R.G. Sahakian, *age*, s. 57.

556 Bu tür katliamlar yapmış bazı subaylara ilişkin bilgiler için Bkz. Mete Tunçay, "Ankara İstiklâl Mahkemesinde Bir Heyeti Fesadiye Davası ve Kuvay-ı Milliye", *Bilineceği Bilmek*, İstanbul, 1983, s. 107-131.

miş olan (dini öğeleri ağır basan) uluslaşma süreci bu dönemde de devam etmiştir. Amaç, homojen, gayrimüslim unsurlardan arındırılmış bir ulusal devlete uygun Anadolu yaratmaktır. Savaş döneminin dışa yönelik saldırgan milliyetçiliği içe dönmüş ve Anadolu'da kalmış olan Hristiyan toplulukların ya savaş, ya yöresel katliam ya da (özellikle Cumhuriyet kurulduktan sonra resmi devlet politikası halini alacak) anlaşmalı göç ettirme politikalarıyla Anadolu'yu terk etmeleri sağlanmıştır.⁵⁵⁷

Bazı anılardan, ordu komutanlarının, ayaklanma bastırmak ve şiddete başvurmak konusunda son derece geniş yetkilere sahip olduklarını okuyoruz. "Bursa Vilâyeti Seyyar Tedip Kuvvetleri Komutanlığı'na tayin edilen Yarbay Osman Bey'e hapis, idam, köy yakmak ve bir bölge halkını sürmek gibi ceza yetkileri verilmişti."⁵⁵⁸ Böylece örneğin tanınan mühlet içerisinde teslim olmadıkları için bir köyün tüm ahalisi ile birlikte yakılmaları olağan bir uygulama haline gelebilmekte; ordu komutanları arasındaki yazışmalarda, "İttihaz etmekte olduğunuz tedâbir-i tazyikiyeden kadınların hariç tutulması(nı) ve bilhassa nefiy ve tebit cezalarının kadınlara tatbik edilmemesini rica ederim", biçiminde ifadelere dahi rastlanabilmektedir.⁵⁵⁹

Belirttiğimiz gibi, benzeri katliamlar, 1919-22 döneminde, Batı Anadolu'da Yunanlılar, Kafkaslarda Ermeniler tarafından Müslüman topluluklara yönelik olarak da gündeme getirilmiştir. 1916'da Rus birlikleriyle birlikte ilerleyen Ermeni çetelerinin intikam eylemleri, 1917 Ekim Bolşevik Devrimi sonrası, Rusların Erzurum'u boşaltmaları ile yeniden başlamış, Erzurum, Erzincan, Bitlis, Kars başta olmak üzere birçok yerde gözlenmiştir. Rus birlikleriyle ilerleyen Ermeni çetelerin, 1916 yılında Bitlis'te öldürdüğü Müslüman sayısı 2-3 bin civarında tahmin edil-

557 1924 yılı sonrası Türkiye ile Yunanistan arasında nüfus değişiminde bu dini temeldeki homojenleştirme politikası çok açık belli olur. Anadolu'dan Hristiyan olan Türkler çıkarılırken, Yunanistan'dan da Müslüman Yunanlılar Anadolu'ya gelirler. (Baskın Oran, *Atatürk Milliyetçiliği, Resmi İdeoloji Dışı Bir İnceleme*, Ankara, 1990, s. 158.)

558 *Yüzbaşı Selahattin'in Romanı*, (haz. İlhan Selçuk), İstanbul, 1975, s. 209-210.

559 *age*, s. 252-253.

mektedir.⁵⁶⁰ Oriyent ve İslam Komisyonu'nun, 11 Şubat 1918 tarihli bir raporda yer alan açıklamasına göre, Ermenistan hükümeti de, Türkler önünden geri çekilen Ermeni birliklerinin intikam eylemleri yapmış olduğunu kabul etmektedir.⁵⁶¹

Döneme ilişkin Türkçe çalışmalarda, Müslümanlara yönelik yapılan bu katliamlara ilişkin bol miktarda bilgi bulmak mümkündür.⁵⁶² İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Curzon, 11 Mart 1920'de Lordlar Kamarası'ndaki konuşmasında, Ermenilerin yaptıkları katliamlardan, "vahşet dolu, kana susamış hücumlar" olarak bahseder.⁵⁶³ 1917 sonrası Kafkaslarda devam eden bu katliamlara ilişkin Alman raporlarında da bilgiler mevcuttur.⁵⁶⁴ Bölgede intikam amacıyla oluşturulan çetelerin faaliyetleri, yeni oluşan Ermeni Hükümeti'nce engellenmek istense, çetelerin bir kısmı liderleriyle birlikte tutuklansa ve hapsedilse dahi kontrol altına alınamazlar.⁵⁶⁵ Bu noktada Alman raporlarında da dile getirilen bir noktanın altını çizmek gerekmektedir. Daha çok intikam amacıyla da düzenlenen bu katliamları, bazı Türk kaynaklarında yapıldığı gibi, Ermeni Kırımı'yla bir ve aynı şey olarak değerlendirmemek ve yapılan bir katliamı diğerine karşı

560 PA-AA/R 14090, Büyükelçi Metternich'in 7 Mart 1916 tarihli raporu.

561 PA-AA/R 14098, Alman-Protestan Misyon Müdürü Karl Axenfeld'in 11 Şubat 1918 tarihli raporu.

562 Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar'da ve Anadolu'da Ermeni Mezallimi*, 1919, Ankara, 1995, c. II; Halil Kemal Türközü, *Osmanlı ve Sovyet Belgeleriyle Ermeni Mezallimi*, Ankara 1995. Ayrıca Kars ve yöresinde Ermeniler tarafından yapılan katliamlara ilişkin olarak Bkz. Ahmet Ender Gökdemir, *Cenubi Garbi Kafkas Hükümeti*, Ankara, 1982, s. 54-62, 141-146; Kırzioğlu, M. Fahrettin, *Kars ve Çevresinde Ermeni Mezallimi, (1918-1920)*, Ankara, 1970.

563 Ömer Kürkçüoğlu, *Türk-İngiliz İlişkileri (1919-1926)*, s. 67.

564 Bazı örnekler Bkz. PA-AA/R 14098, Oriyent ve İslam Komisyonu Başkanı Karl Axenfeld'in 11 Şubat 1918 tarihli raporu. (Lepsius bu rapordan, Ermeniler hakkındaki bazı olumsuz değerlendirmeleri çıkarmıştır. *age*, Belge 370, s. 368-371); R 14099, Berlin 19 Mart 1918 tarihli bir değerlendirme. J. Lepsius bu belgeden de Ermeniler hakkındaki olumsuz yargıları ve Ermeni çetelerinin vahşet eylemlerine ilişkin bölümleri çıkarmıştır. Bkz. Lepsius, *age*, Belge 377, s. 375-376.

565 PA-AA/R 14104, General Kress'in 5, 22 Ağustos 1918 tarihli raporlarından. Bu bilgileri aktaran general 3 Eylül 1918'de benzeri zorlukların Türk tarafında da yaşandığını bildirir.

"eşitlemek" mantığı ile kullanmamak gerekir. Hiçbir katliam bir diğerinin özürü olarak veya daha önce yapılmış olanlar için "hafifletici nedeni" olarak kullanılamaz.

Ciddi bir sorun da, bölgedeki katliam iddialarının dile getirildiği kaynakların güvenilirliği sorunudur. Raporlarından aktarma yaptığımız General Kress, Halil Paşa'nın, Nuri Paşa'nın İstanbul'a çektiği bir teli kendisine okuduğunu aktarır. Rapor-da, Ermeni Hükümeti'ne bağlı güçlerce, 2 gün içinde, 30 Müslüman köyünün yakıldığı, ahalisinin imha edildiği aktarılmaktadır. Oysa, der Kress, Nuri de biliyordu ki, bu saldırıları yapan Ermeni Hükümeti değil, hükümetin yakalamak için uğraştığı Andronik'e bağlı çeteydi. Ayrıca olaylar 10 köy için söz konusuydu ve bazı köylerde 4-5 kişiden başka yaşayan yoktu. Haberler, "Ermeni tehlikesi" imajını güçlendirmek için kasıtlı olarak abartılarak ve yanlış aktarılıyordu.⁵⁶⁶ Bu, belki de bölgedeki her tarafın haber bildirme tarzıydı.

Özetle söylemek gerekirse, bu yıllarda Kafkaslardaki Türk-Ermeni ilişkileri, karşılıklı yaşananlar ve sonuçları, "bugüne kadar hemen hemen hiç araştırılmamıştır",⁵⁶⁷ dersek yanlış olmayacaktır. Yapılması gereken, abartmalardan uzak, kendi tarafını haklı, karşı tarafı suçlu göstermenin bir gerekçesi olarak kullanmadan veya katliamları şu veya bu şekilde "haklı" veya "mazur" göstermeye çalışmadan, dönemin gelişmelerinin sıhhatli bir analizini yapabilmektir. Böylesi bir çalışmanın yokluğuna (tarafımdan bilinmiyor olmasına) rağmen, tüm bu dönem boyunca yaşananlara ilişkin şöyle bir genel tespitte bulunmak yanlış olmayacaktır kanaatindeyim: 1918-22 arası, milliyetçi politikaların belirleyici olduğu, savaş bağlantılı, ulusal sınırları genişletmek ve bu sınırlar içinde homojen bir nüfus elde etmeye

566 PA-AA/R 14104, General Kress'in 3 Eylül 1918 tarihli raporu.

567 Werner Zürer, *Kaukasien, 1918-1921, Der Kampf der Großmächte um die Landbrücke zwischen Schwarzem und Kaspischem Meer*, Düsseldorf, 1979, s. 687; Bölgedeki gelişmeler hakkında ayrıca Bkz. Richard Hovannisian, *The Republic of Armenia*, c. I (1918-1919), c. II (1919-1920), Londra 1971 ve 1982; Artem Ohandjanian, *Armenien*, s. 129-169; Bihl, Wolfdieter, *Die Kaukasus-Politik der Mittelmächte*, 2 cilt, Viyana / Köln / Graz, 1975.

veya doğrudan intikam almaya yönelik, karşılıklı katliamların egemen olduğu bir dönem olarak yaşanmıştır.

Yusuf Kemal Tengirşenk'in, Çiçerin'le yaptığı görüşme sırasında söyledikleri bölgede yaşananların bir özeti gibidir: "Kars'ta, Nahçıvan'da, Şahtahtı'nda İslamlar hakkında birkaç aydan beri devam eden katillerin bir an evvel önü alınması icab eder... Azerbaycan'da tarafeyn yekdiğerini katlediyorlar. Bu malesef her iki memlekette cari bir adettir."⁵⁶⁸

3. Ankara'nın Ermeni Kırımı'ndaki Tutumunu

Etkileyen Faktörler

Ulusal Hareket'in Kırım konusundaki tutumunu belirleyen en önemli faktör onun İttihatçı bir geleneğin üzerine oturuyor olmasıydı. Bunun dışında bazı özel faktörler de Kırım konusunda takınılan tutum üzerinde etkili olmuştur. Bunların başında, Kurtuluş Savaşı'nın ağırlıklı olarak Ermeni ve Rumlara karşı sürdürülen bir savaş olarak da yaşanıyor olması ve Müslümanlara karşı katliamların yapıyor olmasıydı. Bu nedenle Ulusal Hareket açısından esas belirleyici olan Dünya Savaşı'nda yaşananlar ve Kırım değil, Türklere yönelik, katliamlar biçiminde de yapılmaya devam eden haksızlıklardır. Bu nedenle de Ermeni Kırımı konusunda yöneltelen suçlama ve eleştirilere karşı sürekli olarak, özellikle Batı Anadolu'da ve Kafkaslarda Müslüman topluluklara yönelik katliamlar örnek gösterilerek karşı çıkmıştır. Ankara Hareketi'nin Kırım konusundaki tutumunu belirleyen bir diğer nokta da Paris Barış Görüşmeleri'nden beklentilerdi. Ulusal Hareket, başta Ermeni Kırımı olmak üzere Hristiyanlara yönelik uygulanan katliamlar konusunda takınacağı tutumun bu süreç üzerinde etkili olacağını biliyordu. Bu nedenle, İttihatçılık suçlamaları ve İttihatçılıkla ilişkisi kadar Hristiyanlara karşı takınılacak tutum sorunu da Ulusal Hareket'in tüm bir dönemi boyunca merkezî sorun olma özelliğini korumuştur.

568 Yusuf Kemal Tengirşenk, *Vatan Hizmetinde*, s. 160.

a. Ermenistan Devleti ile Süren Savaş Durumu

Ulusal Hareket'in, Ermeni Kırımı konusundaki tutumunu belirleyen ana nokta, onun "Misak-ı Milli" olarak tanımlanmış, bağımsız bir Türk Ulusal Devleti kurma ana hedefidir. Kırım sorununa bu hedefin bir altsorunu olarak yaklaşmıştır. 1918 Mondros antlaşması ile *de facto* ortaya çıkmış sınırları korumak ve bu sınırlar dahilinde bağımsız bir Türk devleti kurmak hedefi, Ulusal Hareket'i, Doğu Anadolu sınırlarının değiştirilerek, bir Ermeni devletinin kurulmasından yana olduğunu açıklayan İstanbul hükümetinden ayıran en temel noktadır. Ermeni reformları sırasında da sürekli gündeme gelen ve şimdi Müttefik güçlerce kurulacak Ermeni devletine verilmesi öngörülen vilâyetlerin korunması onun temel hedefi hatta doğuş nedeni-
dir. İlk ulusal örgütlenme faaliyetlerinin bu bölgede başlaması, ilk tarihî kongrenin Erzurum'da yapılması bu nedenle bir tesadüf değildir. Bu bölgelerin her ne olursa olsun Ermenilere verilmesinin engellenmesi gerekmektedir.

İstanbul'da, hükümetin barış hazırlık komisyonu üyelerinden birisinin, Ermenistan'a toprak bırakılabileceği yollu bir açıklama yapması üzerine yazdığı cevapta M. Kemal, "Milletin Erzurum ve Sivas kongreleri mukarreratı ile Ermenistan'a bir karış toprak bile terketmeyeceğini ve hatta hükümet bu kabil bir mecburiyet-i elimeye serfürû eylemek ızdırarında kalsa bile kendi hukuk-ı meşruasını bizzat müdafaaya azmeylemiş bulunduğu(nu) cihana ilan"⁵⁶⁹ ettiğini söyleyerek konunun Anadolu hareketi açısından oynadığı tartışılmaz önemi dile getirir.

Fakat eklemek gerekir ki, Doğu Anadolu'da Ermenilere toprak verilip verilmemesi meselesi Ulusal Kurtuluş Hareketi saflarında da, en azından başlangıç döneminde, tartışmalı bir konudur. Bazı anılardan anladığımız kadarıyla, Bolşeviklerle Ulusal Hareket adına görüşmeler yapan Halil ve Cemal Paşalar, Mustafa Kemal'den aldıkları söylenen bir talimat doğrultusunda, Van ve Bitlis illerinden bazı bölgelerin Ermenilere devredil-

569 G. M. Kemal, *Nutuk*, c. III, Vesika 196, s. 231.

mesi sözünü vermişlerdir.⁵⁷⁰ Özellikle İttihat ve Terakki'nin önde gelenlerinin kanaati de bu yöndedir. Ayrıca, 13. Kolordu Komutanı Cevdet Bey gibi, "Kurulması zorunlu bir Ermenistan'la sınır düzeltmesi yapılmasını" savunan subaylar vardır.⁵⁷¹ Fakat, Ermenilerin yapılan savaştan yenik çıkmaları ile birlikte, belki de Ulusal Hareket açısından da sorun olabilecek bir konu kendiliğinden çözülmüş olur.⁵⁷²

Bu bilgilerden de anlaşılacağı gibi, 1918'de kurulmuş olan Ermenistan Devleti "Misak-ı Milli" sınırları önündeki en büyük tehlike olarak görülmektedir. Ulusal Hareket, Ermenistan ile 1921 ortalarına kadar savaş halindedir. Kırım da dahil Ermeni sorunu esas olarak, Ermeni devleti ile sürdürülen savaşın gerekleri ekseninde şekillenir. Çünkü Ankara'ya göre, "Erivan Cumhuriyeti ile Hükümet-i Osmaniye ki vakâyi-i malûme üzerine onu istihlaf eden TBMM Hükûmeti arasında hadis olan hal-i harp hukuk-ı düvel nokta-i nazarından zail ve mürtedi olmamıştır."⁵⁷³ Bu durumun hukuken diğer Kafkas Cumhuriyetleri için de geçerli olduğu iddia edilebilir. Fakat Ankara bunlarla savaş durumunda bulunmamayı, onların, "mütarekeden sonraki zafiyetimizden ani bir surette istifadeye kıyam ve harekât-ı hasmâneye tekrar iptidar etmemiş" olmalarına bağlamaktadır. Ermenistan'a karşı tavır ise, "hukuken ve fiilen devam edegelmekte olan" bir harptir.⁵⁷⁴

Ermenistan Devleti ikili bir tehlike oluşturmaktadır. Birincisi, zaten Doğu vilâyetlerini de kapsayan geniş bir Ermeni dev-

570 Kazım Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 737; Kazım Karabekir, *İstiklal Harbimizde Enver Paşa ve İttihat Terakki Erkânı*, s. 4-5; 13-17.

571 Salahi R. Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, Ankara, 1973, c. 1, s. 152.

572 Konuya ilişkin diğer kaynaklar için Bkz. Yusuf Kemal Tengirşenk, *age*, s. 161-162; Feridun Kandemir, *Atatürk'ün Kurduğu Türkiye Komünist Partisi ve Sonrası*, İstanbul, tarihsiz; Amet İzzet Paşa, *Feryadım*, s. 283.

573 Hariciye Vekâleti Vekili Muhtar Bey'in, 11 Teşrinisani (Kasım) 1336 (1920) tarihinde TBMM'de, Ermenistan ile yapılan Barış Görüşmeleri üzerine yaptığı konuşmadan. *TBMM Zabıtlarından Doğu ve Güneydoğu Meselesi*, (haz. Nurettin Gülmez), İstanbul, 1992, s. 43.

574 *age*, s. 44.

leti planı vardır. Bu müttefik güçlerce de esas olarak benimsenmiş vaziyettedir. İkincisi, bu plan hayata geçmese bile, mevcut olan Ermeni Devleti, Ankara'nın Doğu sınırları için sürekli bir tehlike teşkil edecektir. Zaten Erivan parlamentosu 28 Mayıs 1919 tarihli bir kararı ile, "yedi Türk vilâyetinin Van, Bitlis, Harput, Diyarbakır, Sivas, Erzurum ve Trabzon'un Ermeni Cumhuriyeti ile birleştiğini ilan etmişti."⁵⁷⁵ Bu nedenle, özellikle başlangıç yıllarında, mevcut Ermeni Devleti ile ilişkide, onun bu tehlikeli durumunu ortadan kaldıracak politikalar, yani yer yer katliamları da dışlamayan savaş politikaları esas alınmıştır.

Ermeni Devleti'nin varlığının bir tehlike olarak görülmesi, Ankara'nın tavrında, "ikili" bir tutumun ortaya çıkmasına neden olmuştur. Konuya ilişkin, diğer devletlere veya genel olarak kamuoyunda savunulan resmi tavırla, gerçek tavır arasında bir fark söz konusudur. Ankara, yaptığı çeşitli açıklamalarda, Mondros antlaşması sınırları dışında, Rusya'nın o günkü sınırları içinde kurulacak bir Ermenistan Devletini "olumlu" karşılayacağını ilan ederken, iç yazışmalarda amacın bu devletin imha edilmesi, ortadan kaldırılması olduğu açıkça dile getirilir. Örneğin, Mustafa Kemal verdiği demeçlerde, "Osmanlı hududu haricinde müteşekkil bir Ermenistan'ı memnuniyetle görürüz"⁵⁷⁶, diyerek bu dışa yönelik resmi tavrı dile getirir. Ayrıca, M. Kemal'in, meclisin gizli oturumlarında da bu doğrultuda konuşmaları vardır. Bolşeviklerin Ankara'ya ilettiği teklifler üzerine, 3.7.1920 tarihli gizli oturumda, "Erivan Cumhuriyeti'ni tesis ve teşkil eden Ermenilerin müstakil olmalarını ve bu bâbta arzuları her ne ise zaten kabul etmişizdir", diyerek, Osmanlı sınırları dışında kurulacak bir Ermeni devletini tanıyacaklarını dile getirir.⁵⁷⁷

Gene, Kasım 1920'de Ermenistan ile yapılacak sulh antlaşmasının koşulları üzerine Hariciye Vekili Ahmet Muhtar, Erme-

⁵⁷⁵ Selahattin Tansel, *age*, c. II, s. 229.

⁵⁷⁶ *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, c. III, s. 17.

⁵⁷⁷ Kazım Öztürk, *age*, c. I, s. 196.

ni Hariciye Nezareti'ne, "Türkiye komşu kavmin temami-i istiklâl ve emniyetle inkişafını temin için vus'u dahilinde her türlü teshilat ibrazını taahhüd eder", biçiminde resmi bir yazı yollar. Fakat iç yazışmalarda durum tamamiyle bunun aksidir. Ermenistan Devleti'ne yollanan resmi yazının kendisine yollandığı, 15. Kolordu Komutanı Kazım Karabekir Paşa'ya yollanan şifreli bir diğer yazıda, "Ermenistan'ı siyaseten ve maddeten ortadan kaldırmak elzemdir", denir. Fakat bu ilkenin hayata geçirilmesi, "kuvvetimize ve vaziyet-i umumiye-i siyasiye" bağlıdır. Bu nedenle asıl amaç, "Ermenilerle alelâde bir sulh muahe-desi akdiyle geri çekilmekliğimiz" değildir. "Tebliğ olunan sulh esasâtı Ermenistan'dan çekilmekliği değil, Ermenileri iğfal ile beraber Avrupa'ya karşı müsalemetperver görünmeye ve fakat hakikatde vesait-i tedriciye ile gâyeyi tahsile matuftur."⁵⁷⁸ Resmi yazı ile aynı anda yollanan bu ikinci şifreli emre, "Heyet-i Vekile'nin maksad-ı hakikiyesini muhtevi bulunan işbu talimat mahremdir. Yalnız zat-ı devletlerine mahsusdur", ilavesi yapılmıştır.⁵⁷⁹

İzlenen çifte stratejinin son derece düşünülmüş olduğunu gösteren önemli bir olgu da, telin sahibi Hariciye Vekili Muhtar Bey'in 2 Aralık 1920'de TBMM'nin gizli oturumunda yaptığı konuşmada, şifreli emriyle çelişen sözleridir. Muhtar Bey, "maksat; Ermenilerin mevcudiyetini siyaseten ortada kaldırmak değil, yalnız bunu bize irasi zarardan menetmek ve bilhassa bizim gibi Garp emperyalizmine karşı hayatını müdafaa mecburiyetinde kalan ve daima arkasını emin bulundurmak mecburiyetinde bulunan ve halden ziyade ati ve istikbalini emin görmek isteyen bir milletin, Şark'ta arkasını tehdit eden bu mazarratı, bu hali ortadan kaldırmak lâzım geliyordu. Maksat bu idi, yoksa Ermenilerin mevcudiyetine hatime çekmek değildi... böyle bir şeyi bittabi arzu etmezdik",⁵⁸⁰ demektedir. Ankara, Ermenistan Devleti'nin varlığını kendisi için ciddi bir tehlike olarak gör-

578 Kazım Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 900-901.

579 *age*, s. 901.

580 TBMM Gizli Celse Zabıtları, c. I, s. 244.

mekte ve politika, bu tehlikenin ortadan kaldırılması veya en az düzeye indirilmesi esasına göre oluşturulmaktadır. Bu, eğer güç yeterse, Ermenistan'ın ortadan kaldırılmasıdır. Nitekim M. Kemal de meclisin gizli oturumunda yaptığı konuşmada, K. Karabekir'in, Heyet-i Vekilenin Ermenistan'la sulh meselesinde verdiği gizli talimata göre hareket ettiğini söyler.⁵⁸¹

b. Ermeni Kırımı Değil Ermenilerin Yaptığı Katliamlar Daha Önemlidir

Aşağıda Mustafa Kemal'in kişisel tutumu konusunda yeniden ele alacağımız gibi, Ulusal Hareket, Kırım sorununa daha çok geçmişte kalmış bir olay olarak yaklaşmak ve önemini azaltmak eğilimindedir. Ana sorun Ermenilerle savaşın hâlâ sürüyor olması ve Ermenilerin bu dönemde özellikle savaşın sürdüğü bölgelerde Müslümanlara yönelik katliamlar yapıyor olmalarıdır. Bu nedenle Ermeni Kırımı sorunu, sürekli bir biçimde, Ermenilerin halihazırda yapmakta oldukları katliamlarla birlikte ele alınmaktadır.

Örneğin, 25 Ocak 1919'da Sivas Merkez Heyeti'ne çektiği bir telde M. Kemal, "Maraş'ta, Fransızlar ve Ermeniler tarafından Müslümanların soykırımla yok edilmeleri insanlığı dehşete düşürecek biçimde sürüyor", demektedir.⁵⁸² 25 Haziran'da Erzurum Vilâyeti'ne yollanan bir yazıda, Ermenilerin yurtdışında, Türklerin yaptıkları katliam iddialarıyla yoğun propaganda yaptıkları, böylece Avrupa'ya Türk vahşetini kanıtlamak istedikleri hatırlatıldıktan sonra, bu propagandaların "etkisini silebilmek karşı yayınla mümkün olabileceğinden, hiçbir olay kaçırılmaksızın işlenen her türlü suçun belgeli olarak listeleştirilmesi... Hristiyanların Müslümanlara siyasi açıdan reva gördükleri her türlü zulüm ve yolsuzluğun etraflıca bildirilmesi", isten-

⁵⁸¹ TBMM, *Gizli Celse Zabıtları*, c. I, s. 336-337.

⁵⁸² Seyfettin Turhan, *Atatürk'te Konular Ansiklopedisi*, İstanbul 1995, s. 213. Soykırım kelimesi 1945 sonrası kullanılmaya başlamıştır. M. Kemal, aktardığımız diğer sözlerinden anlaşılacağı gibi katliam kelimesini kullanmıştır. Soykırım ile katliam arasındaki farkı bilmesi gereken Seyfettin Turhan'ın soykırım kelimesini kullanması doğru değildir.

mektedir.⁵⁸³ Sivas Kongresi açış konuşmasında, "Ermeniler Kızılmağa kadar tevessü hazırlıklarına ve şimdiden hudutlarımıza kadar dayanan katliam siyasetine başladı", der.⁵⁸⁴ Ermeniler, "Müslümanları yok etmek için eylem" yapmaktadırlar, bu "kanlı vahşet dalgası sınırlarımıza kadar" genişlemiştir. "Ermenistan'da cereyan eden soykırım" konusunda her gün haberler gelmektedir."⁵⁸⁵

Ermeni Kırımı, Ermenilerin yaptıkları katliamların yanında üzerinde durulmak istenmeyen "kenar" bir olay gibidir. M. Kemal, 24 Nisan 1920'de meclisin gizli oturumunda yaptığı bir konuşmada, "Erivan Ermeni Hükümeti mıntıkası dahilinde" yapılan Müslüman katliamlarından söz ettikten sonra, Kırım'dan, "her nasılsa Harb-i Umumi'de yapılmış olan vak'a" biçiminde söz eder.⁵⁸⁶ Mecliste yaptığı birçok konuşmaya egemen olan hava budur; "her ne sebeple olursa bu memlekette Ermenilerle milletimiz arasında bir takım kanlı vekâyi cereyan etmiştir."⁵⁸⁷ Asıl önemli olan ise Ermenilerin o anda yapmakta olduklarıdır; "Kafkasya'da bizimle itilâfa menafi icabından zıt bir millet vardır. O millet ki bizi doğramakla zevk alıyor."⁵⁸⁸ "Ermeniler... ahali-i İslamiye'ye fevkalâde zulüm ve itisaf yapmakta ve katliam icra eylemektedir."⁵⁸⁹ Özetle Ermeni Kırımı, Ermenistan devleti ile yaşanan sıcak savaşın ve bölgedeki karşılıklı katliamların gölgesindedir ve önemini kaybetmiş bir olay olarak ele alınır.

c. İttihatçılık ve Hristiyanlara Yeni Katliamlar Hazırlanmış Suçlamaları

Ermeni Kırımı konusunda tutumu belirleyen önemli noktalardan bir tanesi de, Ulusal Hareketin, hem İttihatçı olduğu hem

⁵⁸³ *age*, s. 214.

⁵⁸⁴ *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, c. 1, s. 6. Seyfettin Turan burada da soykırım kelimesini kullanmıştır.

⁵⁸⁵ Seyfettin Turhan, *age*, s. 215-216.

⁵⁸⁶ Kazım Öztürk, *age*, c. 1, s. 85.

⁵⁸⁷ *age*, s. 142. 1. 5. 1920 tarihli gizli oturumda yapılan konuşmadan.

⁵⁸⁸ *age*, s. 176. 29. 5. 1920 tarihli gizli oturumda yapılan konuşmadan.

⁵⁸⁹ *age*, s. 182. 7. 6. 1920 tarihli oturumda yapılan konuşmadan.

de Hristiyanlara kötü muameleler yaptığı ve yapacağı konusunda sürekli olarak suçlanmasıdır. Ulusal Hareket, geçmişte Hristiyanlara yapılmış katliamlar ve Ermeni Kırımı nedeniyle, başarı şansının, Batılı güçlere, böylesi olayların tekrar etmeyeceği yolunda vereceği garantilerden geçtiğinin bilincindedir. Bu nedenle gerek İttihatçı suçlamalarına karşı çıkmak, gerekse Hristiyanlara iyi davranılacağı sözlerini vermek Ankara hareketinin en temel iki politik tavrı olmuştur.

Batı, uzun bir dönem Anadolu hareketinin esasta İttihatçı bir hareket olduğu fikrine sahip oldu. Gerek basın organlarında gerekse hükümet sözcülerince bu konuda söylenmiş onlarca söz vardır. "M. Kemal'in hareketi özünde İttihatçı ve Türkiye'yi bütün yabancı denetiminden uzak tutmayı amaçlaması anlamında emperyalisttir...; O [M.Kemal]... İttihat ve Terakki'nin ruhunu devralmış...."⁵⁹⁰ Anadolu içlerinde görev yapan İngiliz subaylardan gelen haberlerde de bu fikir sürekli işlenir. "Balıkesir'de toplanan son kongrenin oturumlarını yakından inceleme fırsatını bulup, birçok önderle temas kurunca, aksine kim ne derse desin, bugün her zamankinden fazla bu ulusal hareketin tabanında İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin bulunduğu ikna oluyorum... [Her yerde] eski İttihat ve Terakki Cemiyeti üyelerine rastlıyorum."⁵⁹¹

Batı'da bu kanaatin oluşmasında elbette İstanbul'un da payı büyüktür. Damat Ferit, sık sık Anadolu hareketini, "Yeni İttihatçılık"la suçlayan açıklamalar yapar. M. Kemal, "İttihat Terakki'nin doğrudan elemanıdır."⁵⁹² Ankara'nın İttihatçı hatta Turancı olduğu yollu eleştiriler İstanbul basınında ana fikridir. Bu konuda onlarca makale yayınlanmıştır.⁵⁹³ Hatta bazı yazılarda, İstanbul hükümetlerinin dahi İttihatçı denetiminde oldu-

⁵⁹⁰ Bu tür yazı ve açıklamalara bazı örnekler için Bkz. Gotthard Jäschke, *Mustafa Kemal und England*, s. 222-224; Paul C. Helmreich, *From Paris to Sevrès*, s. 107.

⁵⁹¹ FO 406/41, p.409411, No.185/1. B. Şimşir, *British Documents*, c. 1, s. 239, Belge 86.

⁵⁹² *age*, s. 223.

⁵⁹³ Ankara'yı Turancı ve İttihatçı olarak suçlayan İstanbul basınından bazı seçmeler için Bkz. T. Z. Tunaya, *age*, c. III, s. 288-292.

ğu ileri sürülür. "Tevfik Paşa ve kısmen öbür nazırlar Cemiyet-i mukaddeseye muhalif gibi bir süs takınıyorlar, bir vaziyet alıyorlar... vелеv Ocağın en ehemmiyetsiz güruhundan olsun bir iki ferdini hapseder gibi oldular, ortaya bir Divan-ı Harb-i Örfi koydular. Fakat elhamdülillah Merkez-i Umumî daimdir, bâkidir, devairin Ocaklıları hazır ve nazırdırlar."⁵⁹⁴

İttihatçılık suçlaması kadar önemli olan diğer bir suçlama da, Hristiyanlara kötü muamele edileceği hatta edildiği meselesidir. Batı basını bu doğrultuda çıkan haberlerle doludur. Mondros Antlaşması ile birlikte, "keyfilik ve katliama dayanan uzun bir esaret hayatı yaşamış halklar(ın) hürriyetlerine kavuşturulması", Batı kamuoyunun en temel talebi haline gelmiştir. "Ermeni ve Yunan nüfusunun katliamı... (Türklerin) felaketler ve suçlar listesi"nin başında gelmektedir.⁵⁹⁵ "Barış Konferansı kararlarının ilanı sırasında Doğu Hristiyanlarının geniş ölçüde katledilmesinden korkulmaktadır."⁵⁹⁶

Batı basınında, Türklerin yeni Hristiyan katliamlarına giriştikleri yönünde bolca haber okumak mümkündür. Örneğin *Journal des Débats* Şubat 1919'da Anadolu'nun durumunu şöyle aktarmaktadır. "Köylerde Hristiyan halklara karşı katliamlar, işkenceler, her çeşit eziyetler sürüp gitmekte(dir)" Bu haberler İttihat ve Terakki'nin Anadolu'da faal olduğu haberleriyle birlikte verilmektedir. *Le Temps* 15 Şubat 1919'da, "İttihat ve Terakki Partisi Anadolu'da çalışmalarına devamda... Amaç, Hristiyan toprak sahiplerini temizlemek. Yeni bir katliam tezgâhta", diye haber veriyordu.⁵⁹⁷ Hemen her gün gazetelerden, "Küçük Asya'da Türklerin zulümleri"; "Rumların Türkler tarafından katli"; "Trakya'da Rumlara yapılan işkenceler"; "Aydın'da Rum çocukların katli" biçiminde başlıklar hiç eksik olmuyordu.

594 Ali Kemal, *Sabah* gazetesi, 19 Kânunusani 1335.

595 *Le Temps, Journal des Débats* (2 Kasım 1918) gazetelerinden aktaran, Yahya Akyüz, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Fransız Kamuoyu, 1919-1921*, Ankara, 1988, s. 70.

596 Nisan 1919'da *Daily Mail* gazetesinde yer alan bir haberden aktaran, Yahya Akyüz, *age*, s. 75.

597 *age*, s. 76.

Anadolu'daki hareket, "Ermenilerin kökünü kazımayı tasarlamak", "genel bir soykırım hazırlığı yapmak"la⁵⁹⁸ suçlanmaktadır. Erzurum'da başlayan Ulusal Hareket, Ermenilere yönelik ikinci bir imha hareketi olarak yorumlanmış; Erzurum Kongresi'nin, "Ermeni Cumhuriyeti'ne hücum etmek için", düzenlendiği ve Türk Ordusu'nun, "Müslüman halkın desteğiyle, bir Ermeni devletinin kurulmasını imkânsız hale getirmek için Kafkasya'daki Ermenilerin kökünü kazımayı" tasarladığı yolunda haberlere sıkça yer verilmiştir.⁵⁹⁹

Bu tür bir tavrın gelişmesinde özellikle Türkiye'den, Ermeni Patriği'nin yolladığı; "Türk Ordusu... Ermeni Devleti'nin kurulmasını engellemek için Kafkas Ermenilerini katletmeyi tasarlıyor. Tehlike ciddidir, müdahale ediniz"; "Hristiyanlar yeni bir katliam karşısındadır"⁶⁰⁰ biçiminde gazetelerde de yayımlanan tellerin etkisi olduğu kadar, Anadolu içlerinde yaşanan gelişmelerin de önemli bir payı vardır. Örneğin 1920 Şubat-Mart aylarında Maraş ve çevresinde Ermenilere yönelik yapılan katliam sonrası, İngiliz muhalefet çevreleri, Mustafa Kemal'in, Kilikya'da oturmakta olan bütün Hristiyanları katletmekten oluşan bir programa sahip olduğunu ileri sürmüşlerdir.⁶⁰¹

Anadolu hareketinin Pantürkist, Panislamist amaçlar peşinde koştuğu da yapılan eleştiriler arasındadır. Ankara'nın bu yöndeki faaliyetleri üzerine, Batı hükümetlerine bol raporlar gelmektedir.⁶⁰² Ankara, başarısının koşullarının biraz da bu noktalarda vereceği sınavdan geçtiğini gayet iyi bilmektedir ve bu nedenle elindeki her imkânı kullanarak buna karşı tavır almaya çalışır. General Harbord raporunda bu konuda kendisine söz verildiğini aktarır; "Mustafa Kemal Paşa, bu milli hareketin,

598 Paul Dumont, *Mustafa Kemal*, Ankara, 1993, s. 356.

599 11 Temmuz 1919 *Le Temps* gazetesinden aktaran, Poul Dumont, *age*, s. 35.

600 Yahya Akyüz, *age*, s. 82.

601 İzzet Öztoprak, *Türk ve Batı Kamuoyunda Milli Mücadele*, Ankara, 1989, s. 89.

602 Sina Akşin, *age*, c. II, s. 275-282. Burada İngiliz ajanların Panislamist faaliyete ilişkin yolladıkları raporların genel bir özeti verilir.

Müslüman olmayanlara karşı asla tecavüz ve şiddet göstermek demek olmayacağını bana kat'i surette temin etti. Ve Ermeni vatandaşların bu yüzden düştükleri korku ve telâşi gidermek için bir beyannâme yayınlayacağını söyledi ve bunu yayınlayarak sözünü yerine getirdi."⁶⁰³

Nitekim M. Kemal'de Harbord ile yaptığı görüşmeyi, Kazım Karabekir Paşa'ya aktarırken bu sözün verilmiş olduğunu söyler; "General Harbord maiyetiyle dün buraya geldi. Kendi arzusu üzerine 3-4 saat gayet mahremâne konuştuk... Sorduğu sualler(e) uzun uzadıya verilen izahatlı cevaplarda atideki notlar tefhim edilmiştir.... 4) memleketimizde yaşayan bilcümle anasır-ı gayrimüslimeye olduğu gibi Ermenilere dahi bir güna suikastimiz yoktur. Bilakis onların her türlü hukuk-ı tabiiyelerine tamamen riayetkâriz. Bunun aksi olarak işaat aracılıktan ve İngilizlerin tesvilatından ibarettir." M. Kemal, Harbord'un, "Turanilik gayesinin istihsaline çalışılacağı hakkında şayiât mevcut olduğu" yolundaki sözlerine "cevaben bunun katiyyen asıl ve esası olmadığını" söylemiştir.⁶⁰⁴

Varılan anlaşma gereği, 24 Eylül'de Harbord'a bir muhtıra verilmiş ve burada, İttihatçılıkla alâkaları olmadığını tekrarlanmasının yanı sıra, Hristiyanlar konusunda şu söz verilmiştir: "Kendileri ile çok uzun bir zaman bir arada yaşadığımız gayrimüslim vatandaşlarımız (Ermeniler, Rumlar, Yahudiler vs.) hakkında en iyi niyetlerle samimi duygular beslemekten ve onların da bizimle tam bir eşitlikte düşünmekten başka bir görüşümüz veya hissiyatımız yoktur."⁶⁰⁵ Yine aynı tarihlerde, M. Kemal, ABD Radyo Gazetesi'ne verdiği mülakatta benzeri bir söz verir: "Hiçbir yayılma planımız yoktur... Ermenilere karşı yeni bir Türk vahşetinin olmayacağını garantisini veririz."⁶⁰⁶ Türk gazetelerine de benzeri demeçler verilir; "teşkilât-ı milliye-

603 Rauf Orbay'ın Hatıraları, *Yakın Tarihimiz*, c. III, s. 179.

604 Kazım Karabekir, *age*, s. 225.

605 *Atatürk'ün Tamim Telgraf ve Beyannameleri*, Ankara, 1964, s. 74-84'ten aktaran, Seçil Akgün, *General Harbord'un...*, s. 168.

606 B. Şimşir, *British Documents*, c. I, s. 171.

nin anasır-ı gayrimüslime aleyhinde hiçbir fikr-i müzmeri yoktur."⁶⁰⁷

Özellikle Batı basınında "Ermeni katliamı" haberlerinin yoğunluğu ve Ermeni Patriği'nin "göç suçlamaları" nedeniyle, Sivas Kongresi'nde oluşturulan Heyeti Temsiliye, bunların sadece amaçlı propagandalar olduğu yolunda birçok karar almış, gerek İstanbul hükümetleri gerek yabancı ülke temsilcileri nezdinde bu suçlamaların asılsız olduğunu söyleyen girişimlerde bulunulmuştur. Örneğin, 16 Eylül 1919'da, "teşkilât-ı milliye'nin anasır-ı gayrimüslime ve ecnebler aleyhinde olmadığına dair bir ta'mim yazılmasına karar verildi." 24 Eylül 1335'te, (1919) "Harekât-ı milliye'nin milel-i gayrimüslime aleyhinde olmadığına dair Düvel-i İ'tilâfiye komiserleri ile bitaraf sefarâta bir beyannâme i'tası" için karar alındı.⁶⁰⁸

Konu bir tek Batı'ya yönelik propaganda ile sınırlı değildir. Ankara gerçekten bu yönde gelişebilecek kötü bir olayın kendisi açısından son derece olumsuz sonuçlar getireceğini bilmektedir. Nitekim İstanbul'un 16 Mart 1920'de işgal edilme nedenlerinden birisi de Ocak-Şubat aylarında Maraş bölgesinde bu tür katliamların yapılmış olduğu iddiasıdır. Lord Curzon, Paris Barış Görüşmeleri'nde, İstanbul'un işgalinin gerektiği üzerine konuşurken, Maraş katliamı nedeniyle Türklerin cezalandırılmasını önemli nedenlerin başında sayar.⁶⁰⁹ Bu nedenle, Müttefik güçlerin İstanbul'u işgallerinin hemen akabinde, bölgelere gönderilen ilk tamimde bu konu ele alınır. Tamimde, "Bugünler zarfında vatanımızda yaşayan Hristiyan ahali hakkında göstereceğimiz muamele-i insaniyetkâranenin kıymeti pek büyük olduğu", söylenerek, Hristiyanlara karşı kötü muamele yapacak olanların en sert şekilde cezalandırılacakları bildirilir.⁶¹⁰

⁶⁰⁷ Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, c. III, s. 4.

⁶⁰⁸ Bekir Sami Baykal, *Heyeti Temsiliye Kararları*, Ankara, 1974, s. 5, 10, 24, 28. 29 Eylül ve 11 Teşrinievvel 1335'te de benzeri kararlar alınmış olması, Heyet-i Temsiliye tarafından konunun büyük bir ciddiyetle ele alındığını ve ciddi endişelere sahip olunduğunu gösterir.

⁶⁰⁹ Paul C. Helmreich, *age*, s. 278.

⁶¹⁰ G. M. Kemal, *Nutuk*, c. I, s. 296.

Bir yıl sonra M. Kemal Meclis'te yaptığı konuşmada, bu tamimi önemli bir eylem olarak yeniden zikreder: "Kilikya ve havalisinde ve Şark hududumuz haricindeki resmi ve gayri resmi Ermeni kuvvetlerinin dindaş ve ırkdaşlarımıza karşı vukubulan tecavüzât-ı cinayetskâraneleri karşısında dahi memleketimizde sâkin Ermenilerin her türlü taarruzdan masuniyetlerini temin eylemeyi pek mühim bir vazife-i medeniye telakki eyledik... Ermeni ahalinin muhafaza-i selâmeti lüzumunu bütün makamâta bildirdik."⁶¹¹ Alınan tedbirlere bağlı olarak elde edilen sonuçtan ise büyük bir övgüyle söz eder: "İstanbul'un ecnebi işgalinden bugüne kadar güzaran eden eyyam-ı ızdırabımız esnasında hiçbir devlet-i ecnebiyenin himaye-i fiybesine mazhar olmayan Anadolu Ermenilerinden hiçbir ferdin hatta en basit bir surette maruz-ı tecavüz olmaması bize her vesile ile isnad-ı cinayet eden ve hasais-i medeniyei taht-ı inhisara alan entrikacı Avrupa'nın yüzlerini kızartacak ve milletimizin fıtratan mütehalli olduğu şair-i insaniyenin derece-i ulviyetini ispat edecek pek mühim bir noktadır."⁶¹²

ç. Kırım'da Görev Alan veya Zengin Olanlardan Ulusal Harekete Katılanlar Vardır

Ermeni Kırımı ile Anadolu Türk Ulusal Hareketi arasındaki ilişki sadece İttihat ve Terakki Partisi'nin siyasal geleneğinin devam ediyor olması ile sınırlı değildir. Bunun dışında, hareketin taşıyıcı kadrolarına bakıldığında gözlenebilecek iki ayrı düzey daha söz konusudur. Birincisi, Anadolu'da Ermeni Kırımı'ndan zengin olan yeni bir tabakanın oluşmuş olmasıdır. Kırım zengini eşraf, Ermenilerin geri gelip hem intikam alacaklarından hem de mallarını geri isteyeceklerinden korkmaktadır. Nitekim ittifak güçlerinin programlarından bir tanesi de budur. Bu nedenle yeni zenginler tabakası Türk Ulusal Hareketi'nin destekçisi olurlar. İkincisi ise, Ermeni Kırımı nedeniyle aranan İttihatçı ve Teşkilât-ı Mahsusa üyeleridir. Bunlar, İttihat Terakki'nin

611 Kazım Öztürk, *age*, s. 67.

612 *age*, s. 67.

devamı olarak kurulan Karakol örgütü ile ilişkili veya ilişkisiz olarak, tutuklanmamak için saklanmışlar ve bulundukları yerlerde ilk ulusal direniş birlikleri olan Kuva-yı Milliye birliklerini veya (Redd-i İlhak, Müdafaa-i Hukuk gibi) çeşitli isimler altında direniş örgütlerini kurmuşlardır.⁶¹³

Mütareke sonrası, sağ kalan Ermenilerin eski yerlerine yerleştirilmeleri, mallarının geri verilmesi ve zorla evlere alınmış olan kadın ve çocukların geri toplanması konusunda özellikle işgal güçlerinin baskıları sonucu birtakım girişimlerde bulunulduğunu aktarmış bulunuyoruz. Alınan tedbirlerin başarısızlığına rağmen, bu tür önlemlerin alınmaya başlanmış olması ve özellikle işgal güçlerinin doğrudan kontrol ettiği bölgelerde, bu konuda, Ermeni gönüllü birliklerinden de yararlanmaları, yağmadan zenginleşmiş tabakayı korkutmaya yetti; bunları Ulusal Hareket'in destekçisi yaptı. Konu üzerine en büyük gürültü güneyde Kilikya bölgesinde koptu. 1918 sonunda buraya çıkan Fransız birlikleri içinde özel bir Ermeni lejyonu vardır. Türk Kurtuluş Savaşı'nda ilk silah bu Ermeni lejyonuna sıkılır. Olaylar İngilizlerin müdahalesi ile yatışır.⁶¹⁴

15 Eylül 1919 tarihli Paris uzlaşmasına dayanarak Fransızlar İngilizler'den Maraş, Urfa ve Antep şehirlerini devralırlar. Bu şehirlere Fransız askerleri ile birlikte Ermeni gönüllüleri de gelir. Ayrıca Anadolu'nun çeşitli şehirlerinde canlarını güvenli hissetmeyen Ermeniler de Kilikya'ya göçerler. İstanbul Hükümeti 26 Ekim 1919'da Anadolu içlerinden güneye yapılan göçlerin durdurulması için bir karar alır.⁶¹⁵ Buna mukabil

613 Burada söylenen, Kurtuluş Savaşı'nın Kırım'a katılanlar ve zengin olanlarca yönetildiği değildir. Sadece ulusal hareketin destekleyicisi olan çevrelerden birisinin niteliği üzerinde durulmaktadır.

614 Ermeni Birliği'nin intikam hareketlerine yönelmesi üzerine başlayan çatışmalar İngilizlerin devreye girmesi ile yatışır. Daha sonra bir Ermeni taburu Fransızlarca dağıtılır (G. Jäschke, *Kurtuluş Savaşı ile İlgili...*, s. 46).

615 Tokat, Amasya, Kayseri, Yozgat, Ankara, Konya, Afyonkarahisar ve İzmir civarındaki Ermenilerden bir kısmı, İtilaf devletleri'ne ve Ermeni patrik vekilinin isteğine uyarak, bir kısmı da, Anadolu'da gelişmekte olan milli hareket karşısında, hayatlarının tehlikeye girdiğini kabul ederek güneye göç etmeye başladı. Ermeni Patriği Zaven Efendi bir gazeteye verdiği demeçte, göçlerin ulusal hareketten korkulması nedeniyle meydana geldiğini söyledi (Selahattin Tansel, *age*, c. II, s. 208).

olarak 27 Kasım tarihinde "İtilâf Yüksek Komiserleri... Ermeni hicretine engel olunamayacağı kararını" alarak hükümetin kararının geçersiz olduğunu ilan ederler.⁶¹⁶ "Fransız kaynaklarına göre 1919 senesinin sonlarına doğru 12 bin civarında Ermeni'nin Güney vilâyetlerine yerleştirildiği iddia edilmektedir."⁶¹⁷ Bölgeye gelen Ermeniler el koyulan mallarını geri almaya, evlere alınmış ve zorla Müslüman yapılmış kadınları yine Hristiyan yapmaya başlamışlardı.⁶¹⁸

Bu bölge örneği de gösteriyordu ki, Ermeniler, hem Kırım'ın intikamını hem de ellerinden zorla alınan mallarını geri almak peşindeydiler. İşte Anadolu'nun yeni zengin tabakasını milli direnişe iten en önemli faktörlerden bir tanesi budur. "Yok pahasına kapatılan Ermeni malları ile yeni zenginler türedi, eski zenginlerin servetleri arttı. Büyük Harp, Osmanlı Devleti'nin yenilmesi ile sona erince, Ermenilerin daha önce yoğun olarak bulundukları Doğu ve Güneydoğu bölgelerinin Türk halkı, korkunç bir tehlike ile karşı karşıya kalmış oluyordu. Halk geri dönecek Ermenilerin intikam hırsı ile kendilerine yapacakları zulümden korkarken, eşraf yalnız can değil aynı zamanda mal kaygusuna da düşmüştü."⁶¹⁹

İlginçtir; Ocak-Mart 1919'dan beri İngiliz işgali altında olan bu bölgelerde Ermenilerin gelmesine kadar tek bir direniş olmamıştır. Bölge halkının İngiliz işgalinden fazlaca bir şikâyeti yoktur. Örneğin Maraş bölgesi açısından bunun son derece anlaşılır bir nedeni vardır. "İngiliz işgal kuvvetleri Maraş'ta Türklerle karşı iyi davranma(ktadırlar)", çünkü kendisi de bir Müslüman Hint askeri olan siyasi işler memuru, mallarını geri almak üzere kendisine başvuran Ermenileri, "biz buraya asayiş muhafazaya geldik, müracaat yeriniz Osmanlı Hükümeti'nin resmi daireleridir. Oraya müracaat ediniz", diyerek geri çevirmektedir.⁶²⁰

616 Sina Akşin, *age*, s. 229.

617 Yaşar Akbıyık, *Milli Mücadele'de Güney Cephesi, (Maraş)*, Ankara 1990, s. 16

618 *age*, s. 210.

619 Doğan Avcıoğlu, *Türkiye'nin Düzeni*, c. I, s. 293.

620 Yaşar Akbıyık, *age*, s. 19.

Bu nedenle bölge ileri gelenleri, ulusal direnişin örgütlendiği Erzurum ve Sivas kongrelerine tek bir delege dahi gönderme ihtiyacı hissetmemişlerdir. Fransızlarla birlikte gelen Ermeni sayısının artması ve Fransızların tutumlarının daha değişik olması nedeniyle, yağmalanmış malların ellerinden geri alınması tehlikesiyle karşılaşan yöre eşrafının "ulusal duyguları" kabarmış, bölgede büyük bir direnişin örgütlenmesi bu sayede mümkün olmuştur. Türk Ulusal Hareketi'nin önemli destekçilerinden birisinin Ermeni Kırımı'ndan zenginleşmiş eşrafın olduğu yeni dönemde yapılan bazı çalışmalarda da dile getirilmiştir. "İkinci Meşrutiyet'ten sonra göç ettirilen Ermenilerin mallarının Türk eşrafının eline geçmiş olması ve bu nedenle eşrafın İttihatçıların suç ortağı olması bu tabakayı korkutan ve dolayısıyla Ankara Hükümeti'ne yaklaştıran pek önemli bir neden olmuştur."⁶²¹

Bu nedenle, birçok bölgede kurulan Müdafaa-i Hukuk dernekleri yöneticileri arasında Kırım'dan zenginleşmiş kişilerin yer alması bir tesadüf değildi. Erzurum'da kurulan demek buna verilecek örneklerden bir tanesidir: "İttihatçı genel merkez üyesi Hilmi ve Ermeni sürgününden zenginleşen... Ebulhindili Cafer ve Teşkilât-ı Mahsusa'dan Gürcü ve Ermeni olaylarında ön planda rol oynayan Deli Halit Paşa bu örgütün üyelerindedir."⁶²² M. Kemal'in yanında görev yapanlar arasında da Kırım'dan zengin olanlar vardır. İlerde onun Muhafız Alayı Komutanı olacak Topal Osman bu Kırım zenginlerinden bir tanesidir. Cumhuriyet döneminde bir dönem Ticaret Bakanlığı yapan Malta sürgünlerinden Ali Cenani bir diğeridir.

6 Aralık 1920'de Ankara Meclisi'nde bir konuşma yapan muhalif milletvekillerinden Ali Şükrü, "Memleketi kurtarır kurtarmaz, kaçanların geride bıraktıkları ve emval-i metruke dediğimiz menkûl ve gayrimenkûl malların ne hale getirildiğine bakınız, kapanın elinde kaldı",⁶²³ diyordu. Bu nedenle, İstanbul

621 Baskın Oran, *Atatürk Milliyetçiliği*, s. 74.

622 Doğan Avcıoğlu, *Milli Kurtuluş Tarihi*, c. III, s. 1183.

623 "Ali Şükrü Bey'in Meclis Konuşmalarından", *Yakın Tarihimiz*, c. 4, s. 77.

Hükümeti'nin göstermelik de olsa, 8 Ocak 1920'de malların iadesine ilişkin olarak aldığı tedbirlerin, Ankara Hükümeti'nce 14 Eylül 1922'de lağvedilmesi son derece anlaşılabilir bir eylemdir.⁶²⁴

Her bir bölgedeki Kuva-yı Milliye ve Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerini meydana getiren elemanlara bir göz atmak bize Türk Kurtuluş Savaşı'nın taşıyıcı güçleri ile Ermeni Kırımı arasındaki ilişkiyi yakından gösterecektir. Kuva-yı Milliye birliklerinin sosyal niteliklerine ilişkin Türk kaynaklarında da çok şey bulmak mümkündür. Bunların ağırlıklı olarak, dağda gezen eşkıyalardan, asker kaçaklarından, adaletten kaçan suçlulardan, hapisanelerden çıkan mahkûmlardan, soyguna meraklı mace-raperestlerden oluştukları belirtilir.⁶²⁵ Halkla fazla ilgileri yoktur, aksine, "halkı korkutmuş, yıldırılmış, soymuş, halka fena muamele etmiştir. Kuva-yı Milliye hemen her yerde terör havası yarattığı için sevilmemiştir."⁶²⁶ Bazı bölgelerde, Ankara'ya karşı yönelen halk ayaklanmalarının nedeni Kuva-yı Milliye terörüdür. Örneğin Eylül 1919'da patlak veren Bozkır ayaklanmasında köylüler bölgelerine Kuva-yı Milliyeci yollanmayacağı sözü üzerine ayaklanmaya son verirler.⁶²⁷

Konuya eğilen Türkçe eserlerde, bu birliklerin Ermeni Kırımı ile ilişkisi üzerinde ise pek durulmaz. Oysa Kuva-yı Milliye birliklerinin önemli bir kısmı Ermeni Kırımı'nu düzenleyen Teşkilât-ı Mahsusa üyelerince kurulmuştur. Kuva-yı Milliye çeteleri, "ulusal direnişin hareketinin ilk evresinde, düzenli ordu henüz güçsüzken... önemli bir rol oynadılar. Bunlar çokluk savaş sırasında Rumların ve Ermenilerin tehcirindeki rollerinden ötürü aranan saklanmış eski İttihat ve Terakki Cemiyet fedailer ve Teşkilât-ı Mahsusa ajanları tarafından idare ediliyordu."⁶²⁸

Marmara bölgesinden başlayalım. Bu yörede ilk Kuva-yı

624 Gotthard Jäschke, *Türk İnkılap Tarihi Kronolojisi 1918-1923*, çev. N. R. Aksu, 1939, s. 136.

625 Sabahattin Selek, *Anadolu İhtilali*, c. I, s. 120-129.

626 *age*, s. 127.

627 Salahattin Tansel, *age*, c. II, s. 155.

628 Erik Jan Zürcher, *age*, s. 159-160.

Milliye birlikleri Adapazarı-İzmit yöresinde kurulmuştur. Kurucular arasında tanınmış isimler, Dayı Mesut, Yahya Kaptan, Kara Arslan ve İpsiz Recep'tir. Bunlar, Ermeni Kırımı nedeniyle arandıkları için dağa çıkmış ve çeteler kurmuşlardır. Bu bölgedeki çeteleri bir araya getirerek, ilk birlikleri örgütlemeyi başaran Yenibahçeli Şükrü tanınmış bir Teşkilât-ı Mahsusa üyesidir ve bu doğrultudaki direktifi Karakol örgütü kurucusu Kara Kemal'den almıştır. "(Kara Kemal)... direktifi verdi. Bu direktifle rahmetli Yenibahçeli Şükrü (Oğuz), Dayı Mesut (Gürbüz), Fehmi Yavuz ve Bafra Jandarma Kumandanı Nail, Hulusi ve Demir Beylerin himmeti ile... Kocaeli'de ilk silahlı kuvvet kurulur."⁶²⁹

Karadeniz'de de durum farklı değildir. Bu bölgede bilinen meşhur isim Topal Osman'dır. Ermeni katliamındaki rolü nedeniyle aranmaktadır. Topal Osman sadece katliamlara katılmakla kalmamış bu katliamlar sayesinde zenginleşmiştir de. "Halktan, Osman Ağa'nın memleketten kaçırıldığı Rum ve Ermenilerin mallarını ve tapularını belediye başkanlığı döneminde kendi üstüne yaptırdığını söyleyenler var. Hatta bu tapuların çuvalar dolusu olup, satmakla bitiremediklerini söyleyenler de var."⁶³⁰ Bu nedenle mütareke sonrası dağa kaçmış ve bir çete kurmuştur. Topal Osman'ın yanı sıra, 7 Ocak 1919 Ardahan Kongresi'ni düzenleyen Yarbey Halit,⁶³¹ Yahya Kaptan, Trabzon Muhafaza-i Hukuk-u Milliye Örgütü kurucularından Ah-

629 Dr. Fahri Can, "İzmir Suikast Teşebbüsü ve Kara Kemal Bey", *Yakın Tarihimiz*, c. 1, s. 169. Yine aynı yazarın, "İlk Milli Kuvvet Nasıl Kuruldu?", *age*, s. 334.

630 Cemal Şener, *Topal Osman Olayı*, s. 118-119.

631 "Kuvay-ı Milliye 4 Ocak 1919 da Ardahan'da Tümen komutanı Yarbey Halit Bey'in (Deli Halit Paşa) başkanlığında birkaç İttihatçının toplanmasından sonra, 7 Ocak 1919'da Ardahan, Ahıska, Ahilkelek, Kağızman, Oltu, Akbaba delegelerinin katıldığı Ardahan Kongresinde (bu 2. Ardahan kongresidir), bütün milli şuraların, merkezi Kars olmak üzere tek yönetimde birleştirilmesine karar verilmiş, 18 Ocak 1919'da 3 livanın (Kars-Ardahan-Batum) her yerinden gelen 131 delegenin katılmasıyla toplanan Kars kongresi sonunda da... Güney Batı Kafkas Geçici Hükümeti kurulmuş(tur)." (Abdülhalûk M. Çay, Yaşar Kalafat, *Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Kuva-yı Milliye Hareketleri*, Ankara, 1990, s. 33.)

met Barutçu bölgede milli direnişi örgütleyen isimler arasındadır. Bunların hepsi Ermeni Kırımı'nda belli roller oynamışlardır ve Teşkilât-ı Mahsusa üyesidirler.⁶³²

Halit Paşa'nın öyküsü M. Kemal'in bazı Kırım suçluları karşısındaki tutumunu göstermesi bakımından önemlidir. Halit Paşa, Ermeni Kırımı nedeniyle arananlar listesinde olduğu için saklanmaktadır. Fakat 15. Ordu Komutanı Kazım Karabekir ile anlaşmalı olarak tümenini saklandığı yerden yönetmektedir. M. Kemal bu durumu doğru bulmaz. Açığa çıkmasını ve doğrudan görev yapmasını ister. Halit Paşa'yı kendisine bağlayarak, ona Trabzon ve havalisi Kuva-yı Milliye Kumandanı unvanını verir.⁶³³ *Nutuk*'ta Halit Paşa'ya sahip çıkmasının nedenini şöyle açıklamaktadır: "Halit Bey'i iki nokta-i nazardan ihtifagâhından çıkarmak lâzımdı. Biri ve en mühimi, İstanbul'a davetin ve bu davete adem-i icabetin korkulacak, ihtifa edilecek mahiyette olmadığını millete ve bilhassa ordu mensuplarına göstererek kuvve-i maneviyeyi yükseltmek icap ediyordu."⁶³⁴ M. Kemal, Ermeni Kırımı nedeniyle arananların saklanmamalarını ve Milli Hareket'e katılmalarını istemektedir.

Ege Bölgesi'nde Yunanlılara karşı ilk direnişi örgütleyenlere ve Kuva-yı Milliye birliklerini kuranlara baktığımızda da farklı bir tablo elde etmeyiz. "Eski Jandarma Alay Kumandanı Albay Avni Bey (sonraları Cebel-i Bereket Mebusu Avni Paşa) Adana Ermeni tehcirinden sanıktı. Arandığı için gizlenmişti. Jandarma Yüzbaşı Edip Bey (sonraları Sarı Efe Edip adını alacaktır) takip olunduğu için meydandan çekilmişti. Hükümet her ikisini de sıkı surette arıyordu."⁶³⁵ Kendisi de Rum ve Ermeni tehcirinden dolayı aranan üçüncü Cumhurbaşkanı Celal Bayar anılarında, Mart 1919'da bu jandarma subayları ile birlikte, muhtemel bir Yunan işgaline karşı direnişe geçmek üzere Ege'nin iç bölgelerine geçme kararı aldıklarını aktarır.⁶³⁶ Bu

632 İsimler Doğan Avcıoğlu, *age*, c. III, s.1167-1201 arasından alınmıştır.

633 Mazhar Müfit Kansu, *age*, c. I, s. 301.

634 Gazi Mustafa Kemal, *Nutuk*, c. I, s. 334.

635 Celal Bayar, *age*, c. 5, s. 1648.

636 *age*, s. 1648.

isimleri artırmak mümkündür. Teşkilât-ı Mahsusa'dan Yüzbaşı Süleyman Sururi, yine Ermeni Kırımı nedeniyle aranan Serezli Parti Pehlivan, Kaymakam Köprülü Hamdi Bey, eski İzmir Polis Müdürü Hacı Muhittin, Ege direnişini örgütlemeye son derece önemli rol oynayan isimlerden sadece bazılarıdır.⁶³⁷

M. Kemal, Anadolu direnişini örgütlemeye başladığında en çok yardımı bu aranan İttihatçılardan görmüştür. "Atatürk Erzurum'da yakınlığı, Ermeni katliamına iyice karışan İttihatçı fedai subaylardan Küçük Kazım'dan görür... Sivas Kongresi günlerinde Sivas'a yürümesi beklenen Ali Galip'e karşı tedbirler alınırken... Halis Turgut'a başvurulur. Halis Turgut, Ermeni olaylarından ve İttihatçılıktan suçludur, aranmaktadır, dağa çıkmıştır."⁶³⁸

Örnekleri uzatmak kolaydır. Fakat bu kadarı bile Kuva-yı Milliye'nin kaynaklarından birisinin de peşlerine düşülen İttihatçılar ve Teşkilât-ı Mahsusa eylemlerine karışmış kişiler olduğunu göstermeye yeter. Özetle, M. Kemal, "Rum ve Ermeni olaylarından dolayı kovuşturulan İttihatçılar ile Rum ve Ermeni öcünün direnişe zorladığı... eşrafa dayanarak... Kurtuluş Savaşı'nı yürütmüştür."⁶³⁹ İttihat ve Terakki'nin ve özellikle de Teşkilât-ı Mahsusa'nın aranan tüm unsurları için Kurtuluş Savaşı'nı örgütlemek bir yaşam gereğidir. Milli Direniş onlar için adetâ son bir sığınma kapısıydı. İki alternatif arasındaydılar. Ya teslim olacaklar, idam da dahil ağır cezalara çarptırılacaklardı ya da Anadolu'ya geçip Milli Direniş'i örgütleyeceklerdi. M. Kemal'in yakın dostu, gazeteci Falih Rıfkı Atay bunu çok güzel ve özet bir biçimde dile getirir: "Savaş bitip de İngiliz ve müttefikleri, İttihatçı ve hele Ermeni öldürüşçülüğünün hesaplarını sormak yoluna gidince, ne kadar gocunan varsa silahlanıp bir çete-ye katılmıştır."⁶⁴⁰

637 İsimler Doğan Avcıoğlu, *age*, c. III, s. 1176-1181 arasından alınmıştır.

638 Doğan Avcıoğlu, *age*, s. 1181.

639 *age*, s. 1233.

640 Falih Rıfkı Atay, *Çankaya*, s. 236.

4. Mustafa Kemal ve Ermeni Kırımı

M. Kemal'in Ermeni Kırımı'na ilişkin tek bir tavrından söz etmek oldukça zordur. Dönemin kullanılan deyiimiyle olayın bir "kıtal" olduğu ve "hükümeti ele geçirmiş küçük bir komite" tarafından örgütlenmiş olduğu konusundaki tutumu açıktır. Fakat Kırım'ı açıktan lanetlediğı gibi; önemini azaltma yönünde demeçler de vermiştir. Bu çelişkili tutumunun nedeni Kırım konusunu birinci derecede önemli bir mesele olarak görmemesidir. Onun için asıl önemli olan Mondros Antlaşması sırasındaki sınırları temel alan bağımsız bir Türk devleti kurmaktır. Kırım konusundaki tavır büyük ölçüde buna bağılı, ikincil bir sorundur. Kırım suçlularının yargılanması meselesi ise, kendi deyiimiyle, "bir teferruat"tır.

Daha müfettiş olarak Anadolu'ya gitmeden önce, Bekirağa bölüğünde tutuklu olan arkadaşlarını ziyareti sırasında, Yunus Nadi'nin aktardığı doğru ise, bu konuda çok açık konuşur: "Bekirağa bölüğü mevkufları hakkında tatbik olunan rezilâne ve zalimâne tevkif ve muhakeme meselesi halledilecek işlerin en basitidir. Asıl halledilecek iş, devletin tehlikede bulunan hayatıdır. Bu esaslı mesele hal ve tesviye yoluna girince... Bekirağa bölüğü macerası gibi pek basit bir teferruat kendiliğinden bertaraf olmuş olacaktır."⁶⁴¹ M. Kemal'in bu sözleri onun konuya ilişkin izlediğı politikanın özet bir ifadesi sayılabilir. Gerçekten de her şey söylediğı gibi öyle olur. Ne zaman ki Ulusal Hareket güçlenir ve Türk Devleti giderek bir gerçeklik haline gelir, Ermeni Kırımı suçluları meselesi de buna bağılı olarak kendiliğinden çözülür.

M. Kemal için en önemli sorun, Ermenilerin Doğu Anadolu'yu da içine alacak bir devlet kurma çabalarıdır. Samsun'a çıktıktan hemen sonra, 29-30 Mayıs 1919'da, Erzurum'a, 15. Kolordu'ya (Kazım Karabekir'e) gönderdiği yazılarda, Ermeni tehlikesinden söz eder. Ermenistan'ın Doğu vilâyetlerini kendisine kattığını ilan etmesinden sonra, "İngilizlerin desteğı ile onların,

641 Yunus Nadi, *Kurtuluş Savaşı Anıları*, s. 81.

Doğu Anadolu'yu istila edebilecekleri, bu yüzden Müslüman halkın yurtlarını terk etmeye mecbur kalacakları, neticede bu topraklar üzerinde bir Hristiyan çoğunluğunun meydana getirilebileceği mütalaasında" bulunur.⁶⁴² Bunun mutlaka engellenmesi gerekmektedir. Fakat öbür taraftan Anadolu hareketi Ermenilere yönelik Kırım'ın suçunu da sırtında taşımaktadır. Ayrıca Türk milliyetçi hareketinin, Doğu vilâyetlerini elde tutmaya yönelik hareketi, diğer güçlerce Ermenilere yönelik ikinci bir imha hareketi olarak da anlaşılmaktadır. Nitekim Batı basınında, Erzurum Kongresi'nin, "Ermeni Cumhuriyeti'ne hücum etmek için", düzenlendiği ve Türk Ordusunun, "Müslüman halkın desteğiyle, bir Ermeni devletinin kurulmasını imkânsız hale getirmek için Kafkasya'daki Ermenilerin kökünü kazımayı" tasarladığı yolunda haberlere sıkça yer verilmektedir.⁶⁴³

M. Kemal, özellikle 1915-17 Kırım'ı nedeniyle bu tür suçlamaların yapılmakta olduğunu bildiğinden bu konuda oldukça dikkatli ve hassas davranır. Yeniden bu tür bir suçlamaya yol açabilecek her türlü politika ve eylemden uzak durmayı önemli bir politik ilke haline getirmiştir. Özellikle Batılı ülke temsilcileri ile görüşürken, Kırım konusunda son derece hassas ve eleştirel bir tutum takınır. Örneğin, General Harbord ile görüşürken, 800 bin Ermeni'nin öldürülmüş olduğunu kabul eder. Harbord, "Ermeni kıtalını o da takbih ediyordu", der.⁶⁴⁴ M. Kemal'in bu sayıyı vermesi oldukça önemlidir. Çünkü yukarda da açıkladığımız gibi, 13 Mayıs 1919'da, Dahiliye Nazırı Cemal tarafından açıklanan bu sayı büyük tepki yaratmıştı. Fakat M. Kemal'e göre, "Ermenilerin katledilip sürülmeleri, hükümeti ele geçiren küçük bir komitenin eseri"ydi.⁶⁴⁵

Bazı görüşmelerde, Kırım suçlularının cezalandırılması ko-

642 Selahattin Tansel, *age*, c. 1, s. 244.

643 11 Temmuz 1919 *Le Temps* gazetesinden aktaran, Paul Dumont, *Mustafa Kemal*, s. 35.

644 Rauf Orbay'ın Hatıraları, *Yakın Tarihimiz*, c. 3, s. 179.

645 *age*, s. 179.

nusunda, oldukça ileri taleplerde dahi bulunur. 1920 Martında bir Fransız gazetecisi ile görüşme yapar. M. Kemal "İttihatçı önderlere saldırdı, onları suçladı ve yaptıklarıyla darağacını hak ettiklerini söyledi. Müttefikler bu alçakları asmak için ne bekliyorlardı?".⁶⁴⁶ Yabancı basın mensuplarıyla veya kişilerle görüşmelerinde bir kural olarak Ermeni Kırımı nedeniyle İttihatçıları suçlamıştır. 1926 yılında, M. Kemal "İttihatçıların 'kitle halinde acımasızca evlerinden göçürülen ve Kırım'a uğratılan milyonlarca Hristiyan yurttaşımızın hayatlarının hesabını vermek zorunda' olduklarını söyleyip, ağır biçimde cezalandırılmalarını isteyerek, Ermeni Kırımı konusundaki kararını kuvvetle tekrarladı."⁶⁴⁷

M. Kemal, Ermeni Kırımı hakkında eleştirel konuşmaları bir tek Batılı temsilciler karşısında yapmamıştır. 24 Nisan günü meclisin açılması nedeniyle yaptığı uzun konuşmada da Kırım'ı çok açık biçimde kınar ve "maziye aid fazâhat" olarak söz eder. Özellikle İngilizlerin, Türkiye'de hâlâ "bu gibi fecâyîin icra edildiği" yollu iddialarını çok sert olarak eleştirir.⁶⁴⁸ Kazım Karabekir'e 6 Mayıs 1920'de çektiği bir telde de aynı hava egemendir. M. Kemal konuya özellikle dış politik ilişkiler itibarıyla önem vermektedir. Ermeni devleti ile yapılması planlanan savaşta en çok korktuğu şey, Batılı devletler tarafından, "Kırım yapmakla" suçlanmaktır.

Sırf bu suçlamadan kurtulmak için planlanan seferin ertelenmesini bile önerir: "Ermeni vukuatı bütün âlem-i iseviyeti aleyhimize sevk eden avamilerin en mühimlerinden olduğuna göre mevcudiyeti ilk evvel tarafımızdan kabul ve tasdik olunan

646 Mourice Prax, "Constantinople", *Lectures pour tous* (Mart 1920), 829. Prax Fransız *Petit Parisien* gazetesinin muhabiridir. M. Kemal ile yapılan bu görüşmenin bir bölümü *Current History*, 12 (Mayıs 1920), s. 334-336'da yayımlanır. (Tüm bu bilgiler, V. N. Dadrian, *The Documentation of the World War I*, s. 552 ve dipnot 20'den alınmıştır.)

647 Emile Hildebrand, "Kemal Promises More Hangings of Political Antagonist on Turkey", *Los Angeles Examiner*, Sunday edition, section VI, 1 Ağustos, 1926. Aktaran V. N. Dadrian, *The Documentation of the World War I*, s. 569-570.

648 Atatürk'ün TBMM Açık ve Gizli Oturumlardaki Konuşmaları, c. I, s. 59.

Ermeni Hükûmeti'ni ordumuzun kuvvetile mahvetmek ve bit-tabii yeniden bir Ermeni kıtali demek olan bu harekete bizim tarafımızdan sebebiyet verilmek az çok lehimize bir cereyan getiren tahriki de muvakkaten fesih ve bilhassa Amerika eskâr-ı umumiyesini aleyhimize kıyama sevkettirir. Ve İngiltere'nin hakkımızdaki tatbikini istediği tarz-ı harekete cümlesinin müzahir olmasını temin gibi muzır ve mühlik bir netice tevlit eyler. Esbab-ı maruzaya mebni ordumuzun şimdilik Ermeni Hükûmeti'ne karşı resmen ve alenen taarruz ve icra-yı muhase-mattan tevakki eylemesi...".⁶⁴⁹

Kırım aleyhine söylenmiş tüm bu sözlere rağmen eklemek gerekir ki, iç politik gelişmelerde Ermeni Kırımı meselesi fazla ağırlıklı bir yer tutmaz. Ana politik ihtiyaç, Misak-ı Milli sınırları içinde bağımsız bir Türk devleti ihtiyacı, kendisini son derece açık bir biçimde hissettirir. Ayrıca belirtmek gerekir ki, M. Kemal'in, Kırım'ı çok açık biçimde kınadığı konuşmalarda konuyu her ele alış tarzı daima dolaylıdır. Yani Kırım'ı lanetlediği (Meclis'te yaptığı konuşma da dahil) konuşmalarda esas olarak bu konunun ikide bir öne çıkarılıp kendilerine dayatılmasını eleştirir. Ermenileri de olanlardan sorumlu tutar ve asıl dikkati Ermenilerin yapmakta olduğu katliamlara çekmek ister. Örneğin, General Harbord'a yukardaki sözleri Batı'nın çifte standardını göstermek amacıyla söylemiştir: "Amerika, Fransa ve İngiltere'de de adam öldürmeler vesair cinayetler oluyor ve hiçbir millet itham olunmuyor. Yalnız Türkler, kendi ahalisinden 800 bin kişinin katlinden sorumlu tutuluyor."⁶⁵⁰ Ona göre, "Türkiye'de vuku bulan bu faciaların sorumlusu ecnebi entrikaları(dır)".⁶⁵¹

M. Kemal bu son fikri sıkça dile getirmiştir. Ankara'ya ilk gelişi nedeniyle kentin ileri gelenleriyle yaptığı bir konuşmada; "Memleketimizde yaşayan anasır-ı gayrimüslimenin başına ne gelmiş ise, kendilerinin ecnebi entrikalarına kapılarak ve imti-

649 Kazım Karabekir, *age*, s. 707.

650 Rauf Orbay, *age*, s. 179.

651 *age*, s. 179.

yazlarını suiistimal ederek sûret-i vahşiyânede takip ettikleri iftirak siyaseti neticesidir", der.⁶⁵² Bu sözler Talât Paşa'nın sözlerinin aynısıdır: "vukua gelen hadisâtın mesuliyeti her şeyden evvel onlara sebep olan gayr-i kabil-i tahammül hareketleri de ika eden unsurlara aittir."⁶⁵³ Benzeri sözleri İsmet Paşa da Lozan'da söyleyecektir. Ve bu görüş zamanla sıkça tekrar edilen resmi Türk tezi halini alır.

Kırım konusunda Ankara'nın politik tavrı en açık biçimde ilk olarak, yukarda ele aldığımız Amasya protokolleri ve bu protokoller imzalanıncaya kadar İstanbul hükümeti ile yapılan görüşmelerde açığa çıkmıştır. Yazışmalarda ve protokolde Kırım'ın kınanması ve suçluların cezalandırılması yönündeki ısrarlarda Paris Barış Görüşmeleri önemli bir rol oynamıştır. Ermeni Kırımı'na ilişkin olarak ileri sürülen talepler, Ankara tarafından, "İtilâf Devletleri ile gayrimüslim tebaa bu meslek ve bu fikrin (İttihat ve Terakki'nin) aleyhindedir"; "bu hal vatan için mucib-i felaket olacağı ve konferansa (Paris) fena tesir edeceği"; "aleyhimizde vukubulacak itirazât ve müdahalâta" engel olmak gibi gerekçeler nedeniyle kabul edilmişlerdir.⁶⁵⁴ Önemli olan nokta, Anadolu hareketinin, bu konularda kendiliğinden hiçbir özel girişimde bulunmamış olmasıdır. M. Kemal, İstanbul'a yol aldığı yazıların hiçbirisinde Kırım konusuna doğrudan değinmez. Konuyu, sürekli olarak, sadece İstanbul bunu gündeme getirdikçe ele alır. Ali Rıza Paşa hükümetinin kurulması vesilesiyle yayımladığı beyannâme buna verilecek bir örnektir. İstanbul hükümeti, bu beyannâmeyi eksik bularak, Ermeni Kırımı'nı lanetlemek de dahil, birçok ek açıklama yapılmasını ister. Yukarda değindiğimiz yazışmaların ortaya çıkış nedeni de budur.⁶⁵⁵

İç politik tartışmalarda Kırım karşısında takınılan bu isteksiz tutum daha da açık belli olur. Ağırlıklı ele alınan konu

652 G. M. Kemal, *Nutuk*, c. III, Vesika 220, s. 256-257.

653 Kasım 1918'de son parti kongresinde yaptığı konuşmadan aktaran Y. H. Bayur, *Türk İnkılap Tarihi*, c. III, Kısım III, s. 44.

654 G. M. Kemal, *Nutuk*, c. III, Vesika 159 ve 160, s. 193-194.

655 Bkz. G. M. Kemal, *age*, c. III, Vesikalar, Vesika 137, s. 161.

1915-17 dönemindeki Kırım değildir. Aksine buna değinmemeye özel bir dikkat gösterilir. Ankara'da şehrin ileri gelenleriyle yaptığı bir konuşmada M. Kemal, Kırım'dan, "Türkiye'de zuhûra gelmiş şayân-ı arzu olmayan bazı ahvâl" olarak söz eder. Fakat bu durum, "birçok esbap ve mazerete istinat etmektedir." Ayrıca, "kat'i olarak arzedebilirim ki bu ahvâl, Avrupa devletlerinde mazeretsiz irtikap edilmiş bunca intisافتan pek d n bir mertebededir." Yani böyle bir olay olmuşsa bile sebepleri vardır ve "aleyhimizde sardedilen mütaleat yanlıştır." Konuşmasında, esas olarak Batılı g çlerin, Kırım vesilesiyle, "milletle z limlik atıf ve isnat... ile kabiliyetsizlik", suçlaması yapmasını eleştirir. Bu iki iddianın da "mahz-ı iftira" olduğunu söyler.      , "edy n-ı saire erbabının dinine ve milletine riayetk r olan yegâne millet bizim milletimizdir." Uzun  rneklerle Hristiyanların  zel haklara sahip olduklarını, bu ayrıcalıkları sayesinde çok iyi koşullarda yaşamış olduklarını anlatan M. Kemal, Ermenilerin başına ne geldiyse kendi politikaları yüzünden geldiğini söyleyerek bunlardan Müslümanların sorumlu tutulamayacağını belirtir.⁶⁵⁶

Özetle, M. Kemal'in tavırlarında    nokta dikkati çeker: Birincisi, yabancı ülke temsilcileri ve İstanbul H k meti ile görüşürken konuya ilişkin takındığı tavır ile iç politik gelişmeler sırasında takındığı tavır arasındaki vurgu farkıdır. Bu fark meclisteki gizli ve açık oturumlardaki konuşmalarında da belli olmaktadır. (24 Nisan günü, açık ve gizli oturumlarda peş peşe yaptığı konuşmalar buna bir örnek teşkil eder.) "Politik Diplomasi" alanına girebilecek konuşmalarda açık yargılayıcı bir tutum söz konusu iken, iç politikaya ilişkin tavırlarda, olayı kınamakla birlikte daha çok, gerek elendirici bir tutum  ne çıkar. İkincisi, kendisini ağırlıkla aktüel gelişmelerle sınırlama arzudur. Ermeni Kırımı meselesine mümkün olduğu kadar değinmemeyi ve sadece zorunlu olduğu durumlarda olayı kınayarak geçiştirmeyi ve Ermenilerin yapmaya devam ettiği saldırılara değinmeyi tercih etmektedir.

⁶⁵⁶ age, c. III, Vesikalar, Vesika 220, s. 256-257.

Üçüncüsü, Ermeni Kırımı meselesinin politik bir baskı unsuru olarak kullanılmasına karşı bir tutum takınır. Kırımın en açık biçimde yargılandığı konuşmalarda bile egemen hava budur. Örneğin, Ermeni Kırımı'ndan, "mâziye ait fazâhat" olarak söz ettiği meclisteki uzun konuşmasında, konuya, İngilizlerin, İstanbul'un Türklere bırakılması şartı olarak, "Ermenilere karşı icra edilmekte bulunan katliamdan sarf-ı nazar edilmesi", şartını ileri sürmeleri nedeniyle değinmiştir.⁶⁵⁷ M. Kemal'e göre bu, "pek hainâne ve gayri samimi bir teklif" idi. Ali Rıza Paşa kabinesinin, İngilizlerin bu yönde bastırmaları üzerine, tamim yayınlamasını çok sert eleştirir. Çünkü, "bu kadar mümaşatkâr harekâta göre İngilizler tatyib edilmemişlerdir."⁶⁵⁸

V- KIRIM SUÇLULARININ YARGILANMASINDA SON AŞAMA

Türk Ulusal Hareketi'nin, Kırım suçlularının yargılanması konusundaki tutumuna, yukarda ele alınan tablo çerçevesinde yaklaşılmalıdır. Başlangıçta Kırım'ı kınayan ve suçluların yargılanması yönünde var olan eğilim, iki önemli gelişme nedeniyle, süreç içinde Kırım suçlularının korunması haline dönüştü. Birincisi, Sevr Antlaşması'nın esaslarının belli olması ve Anadolu'nun paylaşılacağına anlaşılmış olmasıydı. Suçluların yargılanması, artık Misak-ı Milli için ödenecek bir bedel olmaktan çıkıyordu. İkincisi, İstanbul'da Kırım suçlularını yargılayan Birinci Divan-ı Harb-i Örfi'nin aynı zamanda Ulusal Hareket'in önderlerine yönelik de idam cezaları vermeye başlamasıydı.

1. Son Sürgünler ve Diğer İdamlar

Mart 1920'de İstanbul'un işgali sonrası, Salih Paşa kabinesi, gerek İngilizler gerekse padişah tarafından istifaya mecbur edilir. 5 Nisan 1920'de yeniden Sadrazam olan Damat Ferit Paşa ile

⁶⁵⁷ Atatürk'ün TBMM Açık ve Gizli Oturumlarındaki Konuşmaları, c. I, s. 58.

⁶⁵⁸ *age*, s. 60.

birlikte Ermeni Kırımı'na ilişkin tutuklama ve sürgünler yeniden başlar. "Dikkati çeken şudur ki, tam Sevr anlaşmasının İstanbul hükümetine dikte edileceği günlerde, Türkiye'de 'Hıristiyan Kırımı'ndan sanık' kişilerin kovalanması hızlandırılmıştır."⁶⁵⁹ Mayıs ayında Kırım suçu sanığı olarak 14 kişi Malta'ya sürülmüştür. Sürgüne yollama işleri Kasım 1920'ye kadar devam eder. Mart 1919'dan itibaren 20 aylık bir süre içerisinde toplam 144 kişi sürülmüştür. Bu tarihten sonra ise sürgünler durmuştur.

Nisan 1920 ile birlikte Ankara-İstanbul çatışması silahlı biçim almaya başlar. İstanbul, Ankara'nın Kuva-yı Milliye'sine karşı silahlı birlikler örgütlemeye başlar. Daha önce de Ankara'ya karşı ayaklanmış olan Ahmet Anzavur⁶⁶⁰ bu kuvvetlerin başına getirilir. 11 Nisan'da Şeyhülislam Dürriyade Abdullah Efendi Kuva-yı Milliye aleyhine fetvalar yayınlar. Fetvalara göre, padişah ve halife kuvvetlerinin dışındaki milli kuvvetler kâfirdir ve katlleri vaciptir.⁶⁶¹ 18 Nisan'da Ankara'ya yönelik, Anzavur önderliğinde Düzce ayaklanması patlak verir. Bunu İstanbul'ca örgütlenen diğer ayaklanmalar takip edecektir. Yine 18 Nisan'da Kuva-yı Milliye'yi ortadan kaldırmak amacıyla Süleyman Şefik Paşa kumandasında Kuva-yı İnzibatiye kurulur.⁶⁶² Ayrıca Damat Ferit Paşa tarafından yeni listeler hazırlanarak İngilizlere verilir. Listede yer alanlar Anadolu hareketinin önderleridirler. Böylece ilginç cepheler oluşur. Bir yanda Anadolu'nun taksim planına karşı çıkan Ankara, diğer tarafta savaş ve Kırım suçlularını yargılamak isteyen ve Anadolu'nun

⁶⁵⁹ B. Şimşir, *Malta Sürgünleri*, s. 195.

⁶⁶⁰ Anzavur da bir Teşkilât-ı Mahsusa elemanıdır. "... Beylerin tavsiyesiyle Teşkilât-ı Mahsusamıza bi-emr-i nezaretpenahi dahil olmuş, Doğu cephesine gönderilmiş, muvaffakiyetli hizmetleri görülmüş" bir kişidir. (Hüsamettin Ertürk, *age*, s. 377). Doğu'daki başarılı hizmetinin Ermeni Kırımına katılmak olup olmadığı ise araştırmaya değer bir sorudur.

⁶⁶¹ Bu fetvaların tam metni için Bkz. İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *Son Sadrazamlar*, c. 4, s. 2054-2057.

⁶⁶² İlgili kararname, 24 Nisan 1336 gün ve 3835 sayılı *Takvim-i Vekayi*'de yayımlanmıştır.

taksimi planına onay veren İstanbul hükümeti...

Kırım suçlularını kovuşturmak isteyen merci ve mahkemelerin aynı zamanda Ankara hareketini yargılayan makamlar haline gelmesi ile saflar daha da netleşir. Damat Ferit'e suikast gerekçesiyle, Kuva-yı Milliye ile ilişkileri olan 4 kişi 12 Haziran 1920'de idam edilir. "Ferit Paşa ile esbak Dahiliye Nazırı Ali Kemal Bey'e ve Adliye Müşteşarı Said Molla'ya suikast teşebbüsünde ve vâsi' teşkilât-ı hafiycede (geniş, yaygın, gizli kuruluş) bulundukları iddia edilen kimselerden Dramalı Rıza Bey, eski Bahriye Yüzbaşılardan Halil İbrahim Efendi, Üsküdar Belediye dairesinin Doğancılar mevkii me'muru Mehmed Ali Bey ve Maliye Nezareti muhassasat-ı zatiye mümeyyiz-i evveli Tefvik Sükuti Bey... idama mahkûm olarak... 1338 Ramazan'ının 24. Cumartesi (12 Haziran 1920) günü sabahı Beyazıd meydanında asılmışlardır."⁶⁶³ Oldukça kalabalık olan davada toplam 16 idam cezası verilmiş, yakalanmış olan dört kişi idam edilmişlerdir.⁶⁶⁴ Tefvik Sûkuti, Karakol örgütü üyesidir ve suikast planı Ankara'nun emriyle hazırlanmıştır.⁶⁶⁵

Bunun dışında başta M. Kemal olmak üzere, ulusal hareketin diğer önderleri de, gıyaplarında aynı mahkemece idama mahkûm edilmişlerdir. İdama mahkûm edilenlerin sayısı 100 civarındadır ve *Takvim-i Vekayi*'de yayımlanmıştır.⁶⁶⁶ Böylece iki ayrı olgu, ulusal egemenlik ve Kırım suçluları meselesi iç içe geçmiş, dolayısıyla, Kırım suçlularını korumak Ankara'nın önemli görevleri arasına girmiştir. Mahkemelerin başarısızlığında en önemli nedenlerden birisi de budur.

Bu arada Divan-ı Harp mahkemelerinde Ermeni Kırımı suçlularının yargılamaları devam etmektedir. İkinci idam kararı gene Damat Ferit Paşa döneminde uygulanır. 20 Temmuz günü

⁶⁶³ İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *age*, s. 2058.

⁶⁶⁴ 9 Haziran 1336'da verilen idam kararı 11 Haziran'da onaylanmış ve 13 Haziran 1336 gün ve 3878 sayılı *Takvim-i Vekayi*'de yayımlanmıştır.

⁶⁶⁵ Zeki Sarıhan, *age*, s. 71.

⁶⁶⁶ Mustafa Kemal'in idam kararı, 27 Mayıs 1336 tarih ve 3864 No'lu *Takvim-i Vekayi*'de yayımlanmıştır. Diğer kararlar için Bkz. *Takvim-i Vekayi*, 30 Mayıs 1336, No: 3865; 21 Haziran 1336, No: 3883.

Urfa Kaymakamı Nusret Bey idam cezasına çarptırılır. Bunu Erzincan jandarma teşkilâtından sorumlu Abdullah Avni'nin 22 Temmuz'da idam edilmesi izler.⁶⁶⁷ Nusret Bey ise 5 Ağustos 1920'de de Beyazıt meydanında asılır. 10 Ağustos'ta ise Sevr Antlaşması imzalanır. Ama artık zaman çok geçtir. Anlaşma ölü doğmuştur.

Ankara Hükümeti'nin Ermeni Kırımı suçlularının yargılanması meselesinde açıktan taraf haline gelmesi, kendi taraftarlarının tutuklanması ve Ermeni Kırımı suçluları ile aynı prosedüre tabi tutulmaları iledir. Fakat bu bağlantı Anadolu'da oluşan saflaşma hakkında bize yanlış bir fikir vermemelidir. Ankara'dan yana olanların Kırım'a katılmış ve savunanlar, İstanbul'un (özellikle Damat Ferit ve çevresinin) ise Kırım'a katılmamış ve ona karşı olanlardan meydana geldikleri gibi bir durum söz konusu değildir. Deyim yerindeyse tam bir ortadan bölünme söz konusudur. Bunu en iyi Teşkilât-ı Mahsusa'da gözlemek mümkündür. Bu örgütten geriye kalanların önemli bir kısmı Ankara ile birlikte tavır alırken, hiç de azımsanmayacak bir kesimi de İstanbul hareketini desteklerler.⁶⁶⁸

Fakat gelişmelerin geldiği nokta şudur ki, Ulusal Hareket, "Misak-ı Milli"nin korunması açısından, suçlularının yargılanmasının ödenmesi gereken bir bedel olmaktan çıkması ile birlikte, Kırım suçlularına açıktan sahip çıkmakta bir mahzur görmeyecektir. Ve Mustafa Kemal'in sözleriyle, Kırım suçlusu olarak İngilizlerin elinde Malta'da tutuklu kalan, "bu zevatı Malta zindanlarından kurtarmak için her fırsattan istifade ederek mümkün olan teşebbüsâta bulunmaktan geri durma"yacaktır.⁶⁶⁹

667 *Takvim-i Vekayi* No: 3917. Bu idama ilişkin Türkçe kaynaklarda az bilgiye rastlanır. Salih Paşa Hükümeti'nde Dahiliye Nazırlığı yapmış olan Ebubekir Hazım anılarında bu idamdan bahseder. (Ebubekir Hazım Tepeyran, *age*, s. 147-150) Ayrıca Falih Rıfkı Atay, *Çankaya*, s. 225-226'da Avni'nin idamı öncesi son günleri anlatılır; Altan Deliorman, *Ermeni Komitecileri*, İstanbul, 1973, s. 249-250'de de idama ilişkin bazı bilgiler verilmiştir. Fakat yazarların Avni'nin kişiliğine ilişkin verdikleri bilgiler çelişkilidir.

668 Tek tek bazı isimlere ilişkin Bkz. Hüsamettin Ertürk, *age*, s. 375-381.

669 G. M. Kemal, *Nutuk*, c. I, s. 293.

2. Mahkemelerin Sonu

Ankara vaziyete hâkim oldukça Kırım suçlarından yargılananlara sahip çıkmaya ve onların durumunu düzeltici kararlar almaya başlar. Fakat bu kararlarda dahi, Kırım gerçeği kabul edilmekte ve suçluların yargılanması gerektiğine inanılmaktadır. 16 Mart 1920'de İstanbul'un Müttefik güçlerce işgal edilmesi üzerine, son Osmanlı Meclis-i Mebusan'ı çalışmalarına ara verir ve 23 Nisan 1920'de Ankara'da çalışmalarına devam eder. İstanbul Meclisi'nin tüm üyeleri Ankara Meclisi'ne katılmazlar. (168 Milletvekilinden sadece 70'i Ankara'daki Meclis çalışmalarına katılmışlardır.) Birçok bölgede yeni seçim yapılır. Fakat genel bir seçim tarzında olmaz, daha önce seçilmiş bulunan ikinci seçmenlere, il ve belediye meclisi üyeleri ile Müdafaa-i Hukuk cemiyetleri yöneticilerinin eklenmesiyle birlikte en yüksek mülki amirin denetiminde yapılan bir seçimle yetinilir. Seçimlerin önemli bir özelliği, belirttiğimiz gibi, Hristiyanların seçimlere katılmasının yasaklanmış olmasıydı.

Ankara'da oluşan Meclis kendisini İstanbul'un devamı saydı ve 29 Nisan 1920'de, İstanbul Hükümeti'nin aldığı kararların ve çıkardığı karamamelerin geçersiz sayılması için bir yasa teklifi hazırladı. Teklif komisyona havale edildi. 7 Haziran 1920'de hükümet 7 sayılı yasayı çıkardı ve İstanbul hükümetinin ve bu hükümetin yaptığı anlaşmaların, Müttefiklerin İstanbul'u işgal ettikleri ve tam denetim sağladıkları 16 Mart 1920 tarihinden itibaren, Ankara tarafından onaylanmadığı durumda geçersiz olduğunu ilan etti.⁶⁷⁰ 6 Mayıs'ta alınan bir kararla İstanbul ile her türlü resmi haberleşme ise yasaklanmış bulunuyordu.⁶⁷¹ Yine Mayıs ayı sonunda Damat Ferit Paşa'nın vatandaşlıktan çıkartılmasına ve kabinesi üyelerinin "vatana ihanet" suçundan mahkemeye verilmelerine karar verilir.⁶⁷²

Ayrıca Meclis ve Hükümet, eskiden alınmış çeşitli kararları

670 TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 1, İctima Senesi 1, Sayı 145, c. 2, s. 126-132.

671 Zeki Sanhan, *age*, c. 3, s. 33.

672 TBMM Zabıt Ceridesi, c. 1, s. 342-343.

da düzeltme yoluna gider. Ermeni Kırımı suçlularının yargılanması konusunda yapılan düzenlemeler bu girişimlerin başında yer alır. Bu doğrultuda ilk girişim 29 Nisan'da yapılır. Çeşitli suçlardan hükümlü olarak cezaevlerinde bulunanların dosyaları İstanbul'da olduğu için büyük haksızlığın ortaya çıktığı ileri sürülerek, hükümlülerin serbest bırakılması istenir.⁶⁷³ Öneri hükümete havale edilir. 11 Mayıs'ta Meclis genel affa ilişkin bir teklifi ele alır. Önemli olan Kırım suçlularının genel af teklifinin dışında tutulmuş olmalarıdır. Af teklifi reddedilir. Aynı oturumda Mustafa Kemal, hükümet adına bir açıklama yapar ve hükümetin, "tehcir mesâilinde mevkuf bulunanların gayri mevkuf bir suretle muhakemesinin icrasını" kararlaştırdığını söyler.⁶⁷⁴ Tehcir suçundan yargılananların tutuksuz yargılanması kararını hükümet 8 Mayıs'ta almıştır. Alınan kararda, birçok kişinin tehciri kişisel çıkarları için kullandıkları kabul ediliyor ve kanunsuz hareketlerde bulunanları cezalandırılmasının gerekli olduğu söyleniyor ama suçsuz kişilere karşı daha fazla haksızlık yapılmaması amacıyla bu kararın alındığı bildiriliyordu.⁶⁷⁵ Tutuklular ya İstanbul ya Malta'dadır. Bu nedenle kararı, Ankara'nın Kırım konusundaki tutumunu gösteren sembolik bir karar olarak algılamak gerekir.

21 Temmuz 1920'de verilen başka bir önerge ile, İstanbul Divan-ı Harb-i Örfilerde verilmiş olan tüm kararların geçersiz sayılması istenir. Teklif kabul edilmez. Ama gerekçesi önemlidir. İstanbul Hükümeti ve aldığı kararlar, daha önceki bir Meclis kararı ile zaten geçersiz sayılmıştır. Bu nedenle özel olarak Divan-ı Harb-i Örfi kararları için ayrı bir oylama yapmaya gerek yoktur.⁶⁷⁶ Bu konuda son adım 11 Ağustos 1920'de atılır. "Ankara Hükümeti, bir kararla tehcir davalarına bakacak mahkemeleri lağvetti."⁶⁷⁷ Bu konuda meclisin açıldığı andan itiba-

673 TBMM Zabıt Ceridesi, c. 1, s. 148.

674 TBMM Zabıt Ceridesi, c. 1, s. 272.

675 *Düstur*, İstanbul 1928, 3. Seri, c. 1, s. 8.

676 21 Temmuz tarihli teklif, TBMM Zabıt Ceridesi, c. 2, s. 341, Teklifin reddedilmesi, *age*, c. 3, s. 52.

677 Zeki Sanhan, *age*, c. 3, s. 167.

ren çeşitli girişimlerde bulunulmuştu. 13 Mayıs'da Çine Divan-ı Harb-i Örfi'sinin kapatılması için teklif verilir.⁶⁷⁸ 31 Temmuz'da Samsun Divan-ı Harb-i Örfi'si için bir teklif de daha bulunur.⁶⁷⁹ 11 Ağustos'da alınan hükümet kararından sonra bu teklifler mecliste tek tek ele alınır ve ilgili Divan-ı Harb-i Örfilerin kapatılması karara bağlanır.

İstanbul'da oluşan Divan-ı Harplerin ortadan kaldırılmasında önemli bir adım da Ankara'nın kendi ihtiyaçlarının ürünü olarak benzeri mahkemeler kurmaya başlamasıdır. Bu konuda ilk adım 29 Nisan 1920'de 2 No'lu Kanun olarak kabul edilen "Hıyanet-i Vataniye Kanunu"dur.⁶⁸⁰ Bu kanunla, düşmanla işbirliği yapanların, Ankara'ya karşı ayaklananların cezalandırılmaları düşünülmüştü. Bu kanuna göre suçlu sayılanlar önce ordu bünyesinde var olan Divan-ı Harplerce yargılanma yoluna gidildi. Fakat, idam cezalarının meclisçe onaylanması gerekirken bir kural olarak buna riayet edilmiyordu. Ordunun otoritesini artırmak amacıyla düşünülmüş bu uygulamanın çok kötü sonuçlar vermesi üzerine yeni düzenlemelere gidildi.⁶⁸¹

26 Haziran'da uygulamalara belli bir düzenlilik getirmek amacıyla, sıkıyönetim harp divanları kuruldu.⁶⁸² Fakat bununla da sorun çözülmüş sayılmıyordu. Kanunun uygulanmasının doğrudan meclise bağlı mahkemelerce yapılması kararlaştırıldı. 11 Eylül 1920'de çıkarılan "Firariler Hakkında Kanun"un 1. maddesine göre kurulan bu mahkemelere "İstiklâl Mahkemele-

678 TBMM Zabıt Ceridesi, c. 1, s. 281.

679 TBMM Zabıt Ceridesi, c. 3, s. 268-269.

680 Teklifi 25 Nisan'da verilen kanun üzerine uzun tartışmalar yapılmış, sonuçta 29 Nisan'da 14 madde üzerine tek tek oylama yapılarak kabul edilmiştir (Ergün Aybars, *İstiklâl Mahkemeleri, 1920-1927*, İzmir, 1988, c. 3, s. 26-29).

681 Özellikle Kuva-yı Milliye Birlikleri bu kanunu uygulamada son derece keyfi davranıyorlardı. Yargılamaya dahi gerek görmeden çok sayıda idam yapıyordu. Örneğin, Çerkez Ethem bazı durumlarda Ankara'nın karşı çıkmasına rağmen sorgusuz sualsiz keyfi idamlar yapabiliyordu (Ergün Aybars, *age*, s. 32).

682 Zeki Sarıhan, *age*, c. 3, s. 102.

ri" dendi. Mahkemenin görevleri arasında, özellikle savaş kaçaklarını cezalandırmak ve ayaklanmaları bastırmak geliyordu. Daha sonra 26 Haziran'da oluşturulan Divan-ı Harb-i Örfilerin davaları, İstiklâl Mahkemelerine devredildi.⁶⁸³

Ankara Meclisi'nin aldığı kararlar bir tek Kırım suçlularının yargılanmalarının sona erdirilmesi ile sınırlı değildir. Bunun dışında da bir dizi karar alınarak, açıktan Kırım suçlularından yana tavır takınıldı. Malta'ya sürülmüş olan Meclis üyelerine maaş bağlanması,⁶⁸⁴ Boğazlıyan Kaymakamı Kemal ile Bayburt davası sanıklarından Nusret'in ulusal şehit ilan edilmeleri ve Kırım suçundan İstanbul'da idam edilenlere maaş bağlanması, Ankara'nın Kırım suçlularından yana açıktan tavır almasının göstergeleridir. Bu konuda ilk karar Nusret'e ilişkin olarak alındı, idam günü "ulu şehid" ilan edildi ve saygı için Meclis oturumuna on dakika ara verildi.⁶⁸⁵ Yine Meclis tarafından, 9 Aralık 1920'de Kemal'in ailesine, 25 Aralık 1920'de Nusret'in ailesine maaş bağlanması kararlaştırıldı.⁶⁸⁶ Kemal'in Boğazlıyan'da ulusal kahraman olarak heykeli dikilidir. "Urfa'da 'Şehit Nusret Bey' adının verildiği bir bucak, bir ilkokul ve bir cadde bulunmaktadır."⁶⁸⁷

Nusret'in idamı üzerine yapılan konuşmalarda, yeni idamlara engel olunması için Ankara'nın tehdit edici eylemlerde bulunması istenir. Hükümet adına verilen cevapta, "gerek İngilizlere ve gerek İstanbul Hükûmeti'ne... bundan böyle bir hareketle bulunulacak olunursa mukabele-i bi'l-misil yapılacak birçok tedâbir olduğu(nun) kendilerine ihsas edilmiş" olduğu bildiri-

683 Örneğin, 3 Ocak 1921 tarihinde "Ankara Hükümeti Yozgat Harp Divanı davalarını Ankara İstiklâl Mahkemesi'ne aktarma kararı aldı." (Zeki Sanhan, *age*, c. 3, s. 344).

684 TBMM Zabıt Ceridesi, c. 3, s. 15, 31 Temmuz 1920, 41. Oturum'da verilen önerge ile başlayan tartışma 23 Aralık 1920, 120. oturumunda kanun teklifi halini almıştır (*age*, c. 6, ss. 516-523).

685 TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 1, İçtima Senesi 1, s. 170, 12 Ağustos 1920, 47. Oturum

686 TBMM Zabıt Ceridesi, c. 6, 106. ve 111. oturumlar, s. 141-271.

687 İsmail Özçelik, *Milli Mücadele'de Güney Cephesi, Urfa, (30 Ekim 1918-11 Temmuz 1920)*, Ankara, 1992, s. 58.

lir.⁶⁸⁸ Sözü edilen muhtemelen Mustafa Kemal'in 12 Ağustos 1920'de İstanbul'a yazdığı mektuptur. Bu mektup deyim yerindeyse, Ermeni Kırımı ve yargılamalar konusuna nihai noktayı koymuştur.

Sevr Antlaşması kabul edilmiştir ve bu antlaşmaya göre de Kırım ve savaş suçluları yeniden yargılanacaktır. Mektup, doğrudan İstanbul'daki idamlar nedeniyle, İngiliz Karargâhına iletilmesi isteği ile kaleme alınmıştır. Mektupta; "Osmanlı Hükûmeti... artık hiçbir anlamı kalmamış sürgün ve Kırım iddialarıyla vatan çocuklarını astırmaya devam ediyor", denmektedir. Böylece bu tür idamların ancak "anlamı olması" koşuluyla yapılabileceği ifade edilmektedir. Anlamsız idamların ise artık durdurulması gerekmektedir. Mektupta, "Malta sürgünlerinden 15 kişinin İstanbul Hükümeti'ne teslim edilmek üzere İstanbul'a getirildikleri" haberlerinin alındığı belirtilerek, "İngilizlerin amacının bu çaresiz kişileri Damat Ferit Paşa ve avenesine parçalamak olduğuna zerrece kuşku yoktur", denerek bunların da idam edilmek istendikleri ileri sürülmektedir.

Amaç yeni idamları engellemektir. "Bu bakımdan İstanbul'a getirilmiş ve getirilecek tutuklulardan herhangi biri, düşük İstanbul Hükümeti'nin emriyle bile olsa, idam edilirse, elimizde bulunan İngiliz tutsaklarının hepsinin derhal idam edilmelerinin kesinlikle düşünüldüğünün İngiliz Karargâhına duyurulmasını özellikle rica ve niyaz ederim", denir.⁶⁸⁹ Mesaj çok açıktır. Tehdit yerini bulmuştur. Bu tarihten sonra Divan-ı Harp mahkemeleri idam cezası vermemiştir. İngiliz askeri mahkemeleri de benzer biçimde hareket etmek zorunda kalmıştır. Sürgünlerin, zaten yapılması oldukça zor olan yargılanmaları yapılabilse bile, hayatları artık Ankara Hükümeti'nce garanti altına alınmıştır.

İstanbul Divan-ı Harplerinin giderek önem kaybetmesinde önemli bir dönemeç Damat Ferit Paşa'nın 7. ve son kabinesinin

⁶⁸⁸ TBMM Zabıt Ceridesi, c. 3, s. 171.

⁶⁸⁹ Mektup Mütareke döneminin ilk Sadrazamı Ahmet İzzet Paşa'ya, İngiliz Yüksek Komiserliği'ne iletilmesi amacıyla yazılmıştır. B. Şimşir, *age*, s. 334.

17 Ekim 1920'de çekilmesidir. Bu değişiklik davaların ağırlıklı olarak görüldüğü 1. Divan-ı Harb-i Örfi'nin yapısını da etkilemiş 7 Aralık 1920'de Mahkeme heyeti değiştirilmiş, eski Başkan Nemrut Mustafa, Nusret'in idam davasındaki usulsüzlüğü nedeniyle 14 Kasım 1920'de tutuklanmıştır. Yeni başkan Hurşit Paşa 10 Aralık 1920'de tutuklu İttihatçılar başta olmak üzere tahliyelere başlamıştı.

Bundan bir gün önce de, 9 Aralık 1920'de, Askeri Temyiz Meclisi, Askeri Temyiz Dairesi Başkanlığı'ndan Kuva-yı Milliye'ye katılmanın suç sayılıp sayılmayacağını sormuştur. Yazıda padişahın 11 Nisan tarihli iradesinin yürürlükte olup olmadığı sorularak, verilen cevabın hükümleri etkileyeceği belirtilmiştir. Harbiye Nezareti'nin, 16 Nisan 1921 günlü cevabı açıktır: "Kuva-yı Milliye ile ilgili olmak alkışlanmaya değer bir davranıştır. Bu gibi davaların tümünü kaldırınız."⁶⁹⁰ Zaten, 15 Şubat 1921'den itibaren'de Kuva-yı Milliyecilerin gıyaplarında verilmiş kararlar tek tek kaldırılmaya başlanmıştı. 24 Nisan 1921'de Divan-ı Harb-i Örfi almış olduğu bir kararla, "Kuva-yı Milliye'ye katılmanın suç olamayacağını, bu suçlamayla mallarına haciz konanların üzerindeki haczin kaldırılması gerektiğini belirten bir tutanak hazırladı... Tutanağa göre, Kuva-yı Milliyecileri suçlu saymak, vatan savunması gibi şerefli bir işle çelişiyor..."⁶⁹¹ Böylece 11 Mayıs'tan itibaren başlayan ve 100'e yakın kişi hakkında idam cezası ile sonuçlanan Millici Hareket'e karşı davalar son bulmuş oluyordu.

24 Nisan 1922'de ise son İstanbul Hükümeti Kuva-yı Milliyecileri yargılama yetkisi olmadığını ilan etmeye zorlandı. 11 Temmuz 1922'de gazeteler Divan-ı Harb-i Örfilerin lağvedilmekte olduklarını haber verdiler.⁶⁹² 6 Kasım 1922'de İstanbul'un alınmasından sonra Ankara yasaları İstanbul'u da kapsadı ve bunların ülkenin yeni yasaları olduğu ilan edildi. Böylece 11 Ağustos 1920'de Ankara Hükümeti'nce çıkartılan, Divan-ı

690 Zeki Sarıhan, *age*, s. 313.

691 Zeki Sarıhan, *age*, c. 3, s. 399, 449 ve 493.

692 *Tercüman-ı Hakikat*, aktaran Zeki Sarıhan, *age*, c. IV, s. 521.

Harb-i Örfilerin iptal edilmesine ilişkin karar da resmen yürürlüğe girmiş oluyordu. Nihayet 31 Mart 1923'te, sivil mahkemelerin yanı sıra, Divan-ı Harp mahkemeleri tarafından hapsedilen herkes için genel af çıkarıldı.

3. Ankara Meclisi'nde Ermeniler

Buraya kadar aktarılanlardan Ankara Hareketi'nin, Ermeni Kırım suçlularının yargılanması konusunda büyük bir ısrarı olmadığı sonucunu çıkarmak yanlış olmayacaktır. Bunda, başka sebeplerin yanı sıra, Ermenilere karşı var olan "düşmanca tutum"un da önemli bir payı olmuştur. Bu tutum kendisini en açık biçimde 23 Nisan 1920 sonrası faaliyete başlayan TBMM'inde gösterir. Gerek gizli gerek açık toplantılarda bazı milletvekilleri, Ermeniler hakkında son derece düşmanca fikirleri açıkça ileri sürmekten çekinmezler.

Ermeni Kırımı'nı haklı bulan ve bunu açıktan savunan konuşmalara bile rastlamak mümkündür. "Tehcir meselesi, biliyorsunuz ki dünyayı velveleye veren ve hepimizi kâtil telakki ettiren bir vaka idi. Bu yapılmazdan evvel âlem-i nasraniyetin bunu hazmetmeyeceği ve bunun için bütün gayz ve kinini bize tevcih edeceklerini biliyorduk. Neden katillik unvanını nefsimize izafe ettik? Neden o kadar azim, müşkül bir dava içine girdik? Sırf canımızdan daha aziz ve daha mukaddes bildiğimiz vatanımızın istikbâlini taht-ı emniyete almak için yapılmış şeylerdir."⁶⁹³ Kırım eldeki toprakları kaybetmemek için yapılmıştı ve gerekirse gene yapılabilirdi. Konuşmada Ermeniler, elmas yutan bir domuzla kıyaslanır ve onları boğazlamaktan çekinilmeyeceği söylenir. "Bir karış yer terketmek ihtimali yoktur efendiler. İtikadım vardır ki İslam'ın menabi-i şecaati kurumamıştır. Gerçi münhezim olduk. Fakat mündehim olmadık. Tekrar kıyam muhal değil efendiler. Denebilir ki, 'ehven-i şeri ihtiyar edelim.' Pek güzel efendim. Bu kavaid-i hikemiyeyi hepimiz

693 Hasan Fehmi Bey'in 17 Teşrinievvel (Ekim) 1336 (1920)'de TBMM'nin Gizli Oturumunda yaptığı konuşmadan, *TBMM Gizli Celse Zabıtları*, c. I, s. 177.

okuduk. Ehven-i şer kaidesini kabul ediyorum. Bir misal vardır; bir gün bir elması bir domuz yutuyor. Tabii domuz mu boğazlanır yoksa elmas mı feda edilir? İşte o elmas işte o pırlanta Ermeni hınzırına feda olunamaz."⁶⁹⁴

Kırım'dan sağ kalan Anadolu Ermenileri için önerilenler arasında onları toptan sınır dışına sürmek de vardır. "Size sağlam arz ederim ki; işi sağlam kazığa bağlamak isterseniz, içimizde bulunan Ermenileri derleyelim, toplayalım, Erivan'a gönderelim. Onlar da istirahat etsinler, biz de istirahat edelim... (Pek muvafık sadaları)."⁶⁹⁵

Ermeniler hakkında dile getirilen bu düşünceler sadece bazı milletvekillerinin kişisel fikirleri değildir. Meclis çoğunluğuna bu düşüncenin egemen olduğunu söylemek yanlış olmaz. Örneğin, liberal düşünceleriyle tanınan Erzurum Milletvekili Hüseyin Avni, "Beyler, bendeniz Ermenilerin silahlısından değil, silahsızından korkuyorum. Yani Ermenilerin silahlısı olan Taşnaklardır. Onlar silahla karşımıza çıktığı zaman daima onları silahla ezecek kuvvete malikiz. Şimdi korktuğum bir safha var o da Ermenilerin silahsız olarak kızıl bayrağa bürünüp memleketimizin içerisine ika edecekleri zararlar vardır, fesatlar vardır. Bu muhakkaktır", diyor bunu da şöyle temellendiriyordu: "Ermeniler desisekâr bir millettir ve bu vesile ile bizi içimizden yıkar."⁶⁹⁶

Bu sözlerden sonra M. Kemal'in bu konuşmaya; "Efendim, Hüseyin Avni Bey'in Ermeniler hakkında buyurduğu tamamen doğrudur ve biz, Rusların bu meseleyi mevzu-u bahis ederken onları da bu hakikate icra etmek için teşebbüsâtta bulunmakta-

694 Hakkâri Mebusu Mazhar Müfit Bey'in 17 Teşrinievvel (Ekim) 1336 (1920)'de TBMM'nin Gizli Oturumunda yaptığı konuşmadan, *TBMM Gizli Celse Zabıtları*, c. I, s. 179.

695 Erzurum Milletvekili Salih Efendi'nin, Ermenistan ile yapılan Barış Görüşmelerinin ele alındığı, 9.11.1920 tarihli oturumda yaptığı konuşmadan. *TBMM Zabıtlarında Doğu ve Güneydoğu Meselesi*, (haz. Nurettin Gülmez), İstanbul, 1992, s. 36.

696 Hüseyin Avni Bey'in TBMM'nin 3.1.1921 tarihli oturumunda yaptığı konuşmadan, *age*, s. 96-97, 99.

yız. Tamamen hakları vardır", cevabını vermiştir.⁶⁹⁷ Ermeni halkına yönelik politikaların büyük ölçüde bu ruh hali tarafından belirlendiğini söylemek abartı sayılmaz.

4. Malta Sürgünleri Sorunu

Gerek Paris Barış Görüşmeleri gerekse İngilizlerin yargılamalar konusundaki girişimleri başarısızlıkla sonuçlanmıştı. Ama bu arada Malta'ya 200'e yakın tutuklu götürülmüş bulunuyordu. Bunlar ne olacaktı? Malta sürgünleri hangi mahkemeye sevk edileceklerdi, yargılamalar neye göre yapılacaktı? Bu konular Sevr Antlaşması'na kadar hiçbir açıklığa kavuşmadı. Sevr ile birlikte alınan kararların ise hiçbir pratik anlamı yoktu. Bu nedenle İngiltere, Malta sürgünlerini kendisi yargılamak istedi. Fakat İngiliz girişimleri bir sonuç vermez ve sorun Ankara Hükümeti ile pazarlığa kalır.

a. Yargılamalar İçin Suçluların Tasnif Edilmesi

İngilizler sorunun çözümünü Paris'ten bekledikleri için, hemen hemen hiçbir tutuklu hakkında suç dosyası hazırlanmış değildi. İlk önce dosyalar hazırlanma yoluna gidilir. Dosyaların hangi makamca hazırlanacağı konusunda bazı tartışmalar olur. İstanbul'daki tutuklama ve sürgün işlerini yapan Yüksek Komiserlik bunun kendi sorumluluk alanına girmediğini söyler: "Gerek bizim isteğimiz üzerine Türk Hükümeti'nce yapılan ilk tutuklamalar, gerek sanıkların bizim cezaevimizde tutulmaları, Malta ve Mondros sürgünleri aleyhinde delil gösterme ve savlar ileri sürme zorunluluğunu, hukuksal açıdan Yüksek Komiserliğe yüklenemez", der.⁶⁹⁸ Calthorpe yukardaki raporunda sürgünleri üç sınıfa ayırır; "1) Savaş zamanında asayiş tedbiri olarak Malta ve Mondros'a sürülenler... 2) Hristiyan Kırımı'na katıldıkları için yakalanıp sürülmüş olanlar... 3) İngiliz savaş

⁶⁹⁷ age, s. 99.

⁶⁹⁸ FO 371/4174/118377 Calthorp'tan Foreign Office'e yazı, 1.8.1919, No: 1364/5056/14, aktaran, B. Şimşir, age, s. 215.

tutsaklarına kötü davrandıkları için yakalanıp sürülmüş olanlar."⁶⁹⁹

Calthorpe'un yerine Yüksek Komiserliğe atanan Amiral de Robeck de 21 Eylül 1919'da sürgünler konusunda yeni bir rapor sunar ve cezalandırılması gereken Türkleri dört sınıfa ayırır. Tasnif, suçluların o sırada bulundukları yerlere göredir. Fakat Amiral özellikle Malta'ya yollananlar konusunda şu tespiti yapar: "Seçim pek alelacele yapıldı ve bilinen suç fiillerine dayanılmadı; sadece genel ilkeler uygulanabildi."⁷⁰⁰ 6 Aralık 1919'da İngiliz Yüksek Komiserliği Malta sürgünlerini ilk kez kesin bir biçimde tasnif eder. Suçluları suç sınıflarına göre A, B, C kategorilerine ayırır. A) Zulüm (Kırım) yapmış olmakla suçlananlardır ve 16 kişidir. B) Zulüm yapılmasına göz yummuş olmakla suçlanan eski iktidar üyeleridir ve 17 kişidir. C) Zulüm politikasıyla ilişkileri bulunduğu söylenemeyecek olanlardır, çoğunluğu milletvekilidir ve 21 kişidir. Toplam 54 olan bu suçlular sürgünlerin tamamı değildir ve daha çok Ermeni Kırımı nedeniyle suçlananları kapsamaktadır.

Bu arada İngiliz Başsavcılığına bağlı olarak kurulan, "Savaş Suçlularını Araştırma Komisyonu", İstanbul İngiliz Yüksek Komiserliği'nin raporlarına dayanarak 37 kişilik bir başka liste daha hazırlar. Bunlar savaş esirlerine kötü davranmakla suçlanan kişilerdir. (Listede henüz yakalanmamış ve yakalanmış olup da Malta'ya sürülmemiş olanlar da vardı.) Fakat bunlar hakkında yeteri kadar kanıt yoktu. 2 Ocak 1920 günü İngiliz Savunma Bakanlığı, Dışişleri Bakanlığı'na başvurarak, gerek 37 kişi gerekse Malta sürgünleri hakkında Yüksek Komiserlikçe dosya hazırlanmasını, suçluluk derecelerinin saptanmasını rica etti.

12 Şubat 1920'de İngiliz Yüksek Komiserliği, hükümetin talimatına uyarak Londra'ya üç ayrı liste sunar. Buna göre; "İngiliz savaş tutsaklarına zorbalık edenler 18 kişi; Türkiye Hristiyanlarına zorbalık edenler 130 kişi; Mütareke antlaşmasını çiğ-

699 B. Şimşir, *age*, s. 216.

700 FO 371/4174/136069 de Robeck'ten Curzon'a, aktaran B. Şimşir, *age*, s. 217.

neyenler 9 kişi" idi. Bu 157 kişi Sevr Barış Antlaşması imzalandıktan sonra Müttefiklerce teslim alınacak ve yargılanacaktı. 16 Mayıs 1920'de Ermeni Kırımı ile ilgili listeye 17 kişi daha eklenir ve bu liste 147 kişi olur.⁷⁰¹ Ermeni Kırım'ı ile ilgili hazırlanan liste Yüksek Komiserliğin Ermeni-Rum Şubesi'nce hazırlanmıştır. Bu listeden ancak 19-20 kadarı tutuklanabilmiş, bir tanesi İstanbul Divan-ı Harp Mahkemesi'nce idam edilmiş, iki tanesi de ölmüştür. Türk makamlarına suçluların yakalanması konusunda güvenilmemektedir. O nedenle, "pratik yol, bunlar içinde yakalayabileceğimiz kadarını yakalamaktır", denir.⁷⁰²

Sevr Antlaşması'nın imzalanması üzerine, İngiliz Dışişleri Bakanlığı, "Türk Barış Antlaşması'nın 230. maddesi uyarınca Kırım'dan sorumlu kişilerin yargılanmaları hakkında bilgi" vermesi isteği ile İngiliz Başsavcılığına başvurur. Başsavcılığın cevabı kısa ve nettir: "Türk Barış Antlaşması'nın bugünkü durumu karşısında soruya bir karşılık verme olanağı şimdilik yoktur."

b. Yargılamalar İçin Delil Meselesi

Bir suçun işlenip işlenmediğini saptamak elbette kolaydır. Fakat zor olan tek tek kişileri suçlayacak kanıtların bulunmasıdır. Bu tür belgelerin bulunması, derlenmesi ve hukuk ilkelerine göre düzenlenmeleri gerekir. Müttefik devletlerin elinde Ermeni Kırımı'na ilişkin son derece fazla malzeme vardı. Fakat bunlar işlenen suçlara ilişkin genel dokümanlardı ve kişileri somut olarak suçlayan belge olma niteliğinde değillerdi. Bu nedenle kişilere yönelik davanın açılabilmesi için gerekli kanıtların bulunması önemli bir sorun olarak duruyordu.

Ermeni Kırımı'na ilişkin belgelerin büyük bir kısmının imha edilmiş veya çalınmış olduklarını görmüş bulunuyoruz. Katliamla ilgili geride kalmış olan belgelerin bulunması konusun-

701 Tüm bilgiler, B. Şimşir, *age*, s. 216-225 arasından alınmıştır.

702 FO 371/5089/E.1346 Foreign Office'in notu, aktaran, B. Şimşir, *age*, s. 224. FO 371/6509/E.11651 Dışişleri'nden Başsavcılığa 29.9.1920 ve E. 12773 Başsavcılıktan Dışişleri'ne 15.10.1920, aktaran, B. Şimşir, *age*, s. 227.

da Türk ve İngiliz makamlarının faaliyetlerini birbirinden ayırmak gerekir. Çünkü, delil toplama ve yargılamalar konusunda Türk makamları ile İngilizler arasında fazla uyumlu bir çalışma olmamıştır. Hatta Osmanlı Hükümeti tüm imhalara rağmen oldukça fazla sayıda suçlayıcı malzeme bulmuş ve bunları mahkemelere devretmişken, İngilizlerin bu belgelerden yararlanmalarına izin verilmemiştir. Dışişleri Bakanlığı Doğu Şubesi Müşteşarı W. S. Edmonds bu konuya ilişkin şu bilgiyi verir: "İstanbul askeri mahkemesi arşivlerinde muhtemelen bazı kanıtlar vardır, ama gerçekten önemli olan belgeler kuşkusuz biz onları incelemeye başlamadan önce oradan kaçırılmıştır."⁷⁰³

Benzeri bir kanaati İngiliz yargıç Lindsey Smith dile getirir: "Türk Hükümeti tarafından, hatırı sayılır miktarda suç isnat edici kanıt toplanmıştır, ama bunları elde etmeyi ummak boş bir düşüncedir."⁷⁰⁴ Calthorpe, Ağustos 1919 başında, "sanıkların büyük çoğunluğu aleyhine delil toplama olanağı bulunmadığı apaçıktır", diyerek daha soruşturmaların başında bu konudaki zorluğu dile getirir.⁷⁰⁵ Aynı endişeyi Calthorpe'un yerine Yüksek Komiserliğe atanan Amiral de Robeck de paylaşmaktadır. 21 Eylül 1919'da Malta sürgünleri üzerine hazırladığı ayrıntılı raporda; "Bu koşullar altında, bir Müttefik Mahkemesi önünde sürgünlerin çoğuna karşı kesin suçlamada bulunmak pek güç olabilir"⁷⁰⁶ der. Bu nedenle Malta sürgünleri konusunda yapılabilecek tek şey, onları yargılamak planından vazgeçmek ve İngiliz tutsaklara karşı rehin olarak tutmaktır. İstanbul Divan-ı Harb-i Örfilerde toplanmış belgelerin niçin İngilizlere verilmiş olduğu, İngilizlerin bu belgeleri elde etmek için niçin baskı yapmamış oldukları cevaplandırılmamış bir soru olarak durmaktadır.

Calthorpe yerine Yüksek Komiser olarak atanan Rumbold,

703 FO 371/6509/E.8745, dosya 232-4.

704 FO 371/6509/E. 10023, dosya 100-1, Ağustos 24, 1921.

705 FO 371/4174/118377 Calthorp'tan Foreign Office'e yazı, 1.8.1919, No: 1364/5056/14, aktaran, B. Şimşir, *age*, s. 215.

706 FO 371/4174/136069, De Robeck'ten Curzon'a, aktaran B. Şimşir, *age*, s. 217.

ellerindeki tüm bilgileri ve hazırladıkları iddianameleri 16.3.1921'de Londra'ya iletirken, "Barış Antlaşması (Sevr) henüz yürürlüğe girmediği için Türk Hükümeti'ne ve görevlilerine herhangi bir baskı yapılamadı. Bu nedenle de hiçbir Türk resmi belgesi de sağlanamadı", biçiminde bir ifade kullanır.⁷⁰⁷ Bu anlaşılması zor bir ifadedir. Çünkü daha ilk aylarda, İstanbul'un tam işgal altına alınmadığı dönemlerde bile İngilizlerin birçok şeye gücü yetmektedir. 19 Ocak 1919'da Yüksek Komiserlik'te görevli Webb, Londra'ya yazdığı bir mektupta, "vali atamalarının, basın, demiryollarının sıkıca ellerinde bulunduğunu, hapishanelerden istedikleri Rum ve Ermenileri serbest bıraktıklarını,⁷⁰⁸ Ermeni kız ve kadınlarını Türk evlerinden diledikleri gibi kurtardıklarını, istedikleri her şeye el koyduklarını" bildirir.⁷⁰⁹

Hükümetten hangi bakanın istifa etmesi gerektiğine kadar baskı yapan, tutuklanacakların listelerini hazırlayıp hükümete veren ve Mart 1920'den sonra İstanbul'u resmen işgal altında tutan İngilizlerin niçin aynı ısrarı belgeler konusunda göstermemiş oldukları tam bir muammadır. İki ülke arasında ortak bir çalışmanın olmayışının yarattığı boşluklara verilebilecek örneklerden küçük bir tanesi, Ali Münif'e ilişkin olanıdır. Talât Paşa döneminde bakanlık yapan Ali Münif, Adana ve bölgesinde Tehcir'in örgütlenmesi işinde de doğrudan çalışmış, kendi ifadesiyle, sürülecek Ermenilerin listesini dahi hazırlamıştır. Konuya ilişkin bazı dokümanları imha etmiş olmasına rağmen gene de, örneğin, "Adana'daki... Ermenilerin de tehcire tâbi tutulmasını" teklif eden telgrafı ile buna ait hazırlanmış bir liste gibi birkaç belge Osmanlı makamlarının eline geçmiştir. İstan-

707 FO 37166500/E. 3557, Rumbold'dan Curzon'a yazı, İstanbul, 16.3.1921, No: 277/1984/24, aktaran, B. Şimşir, *age*, s. 239.

708 Serbest bırakılan mahkûmların çoğu siyasi olmayan mahkûmlardır. "Buradaki mahpuslar arasında siyasiler yer almazdı. Daha çok adam öldürme ve diğer suçlarla oraya gelmişlerdi. Kolonel azınlıklardan olan bütün mahpusları o gün hemen serbest bıraktırdı." (Halide Edip Adıvar, *Türk'ün Ateşle İmtihanı*, s. 16)

709 FO 371/4164, 19127, aktaran Sina Akşin, *age*, c. 1, s. 162.

bul'daki yargılamalarda, kendi ifadesi ile, "kaçamaklı cevaplar"la vaziyeti kurtarır.⁷¹⁰

Daha sonra Malta'ya sürülen Ali Münif hakkında İngilizlerin elinde herhangi ciddi bir belge yoktur. Sadece Lübnan Valiliği sırasında Hristiyanlara kötü davranmış olmakla suçlanmaktadır.⁷¹¹ Malta'da tutuklu iken 19 Ekim 1920'de İngiliz Dışişleri'ne yazacağı bir mektupta, "1915'te yaşanan Kırım konusuna gelince, ben o zaman, doğrudan ya da dolaylı, bu hareketi emredecek veya uygulayacak konumda değildim", diyerek katliamların örgütlü bir biçimde yapılmış olduğunu kabul edecek, ama kendisinin herhangi bir sorumluluğu olmadığını iddia edecektir.⁷¹²

Temmuz 1920'de İstanbul Yüksek Komiserliği'nde görevli memur Harry H. Lamb, niçin suç kanıtı belge bulma görevinin yerine getirilemiyor oluşunun nedenleri üzerine ayrıntılı bir rapor yazar ve ortaya çıkan zorlukları tek tek belirtir. Bu zorluklar şunlardır: 1) Merkez-i hükümet veya valilik yetkilileri tarafından bu konuda çıkarılan emir veya talimatlarla ilgili herhangi bir Türk dokümanı sağlamanın imkânsızlığı; 2) Müttefik hükümetlerin katliam zanlılarının yargılanmalarına katılmakta duraksamaları; 3) Yüksek Komiserliğin konuyla ilgili sorularına verdikleri yanıtlarında ortaya koyduğu gibi, Ortadoğu'daki yetkililerin bu konuda tam bir kayıtsızlık içinde olmaları; 4) Vilâyetlerdeki yetişkin erkek Ermeni nüfusun büyük kısmının ve neredeyse bütün entelektüellerin katledilmiş olması; 5) Ortaya çıkıp kanıt sunabilecek kişilerin cezalandırılmasını önlemek için gerekli kamu güvenliğinin yokluğu ve Müttefiklerin bu konudaki niyetlerine güven duyulmaması; ve 6) Malta'daki tutukluların sonunda salıverileceklerine dair belirtiler.⁷¹³ Yüksek Komiser Rumbold 16 Mart 1921'de Londra'ya yolladığı bir ra-

710 Eski Nafia Nazırı Ali Münif Yeğen'a'nın Hatıraları, Tefrika No: 48, 49, *Akşam*, 1956. Ali Münif'in Adana tehciri konusundaki rolü ile ilgili bazı Konsolosluk raporlarını aktarmış bulunuyoruz.

711 Bilal Şimşir, *age*, s. 297.

712 FO 371/5091E. 14/30, 19 Ekim 1920.

713 FO 371/6500/, w.2178, appendix A (dosya 385-118, 386-119).

porda bu noktaları doğrular.⁷¹⁴

İngiliz Yüksek Komiserliği, Malta sürgünleri hakkındaki suç delillerini, her sanık hakkında ayrı ayrı hazırlanan ön iddianameleri 16 Mart 1921'de topluca Londra'ya yollar. Bu raporlar için, "Müttefik ya da tarafsız ülkelerin hiçbirinden bilgi istenme(miş)... başlıca kanal Ermeni Patrikhanesi" olmuştur. Ayrıca Anadolu'da gezi özgürlüğü bulunmadığı için pek az sayıda tanık İstanbul'a gelip ifade verebilmiştir.⁷¹⁵ Fakat Londra eldeki bilgileri bir davanın açılabilmesi için yeterli bulmuyordu. Bu nedenle ellerinde bol arşiv belgesi olduğu ümidiyle Amerika'ya başvurulur. 31 Mart 1921 günü Lord Curzon, İngiltere'nin Washington Büyükelçisi Sir A. Geddes'e şu telgrafı çeker: "Majesteleri Hükümeti'nin eli altında, Malta'da, Ermeni Kırımı'na katılmaktan sanık bir miktar tutuklu Türk var. Kurbanların kaybolması, dağılması ve başka nedenler yüzünden, suç delillerini ortaya çıkarmakta büyük güçlüklerle karşılaşılıyor. Amerikan Hükümeti'nin elinde, kovuşturmaya yarayacak deliller bulunup bulunmadığının öğrenilmesini rica ederim."⁷¹⁶

ABD Dışişleri Bakanlığı dosyalarında, 1915-21 arasındaki katliamları anlatan 138 adet rapor bulunmaktadır. Bu raporların 60 tanesi Kırım sırasında iç bölgelerde görev yapan konso-loslardan gelenlerdir. 78 adet rapor da, İstanbul ABD Elçiliğinde görev yapan diplomatlardan gelmiştir. Fakat Amerika'dan gelen cevap fazla sevindirici değildir. Her ne kadar "Amerikalıların elinde, Ermeni sürgünü ve Kırım ile ilgili birçok belge" varsa da, "bu belgeler, olaylara karışmış kişilerle ilgili olmaktan ziyade, suçların işlenişiyle ilgilidir... Anlatılanlara bakarak, bu belgelerin, Malta'da tutuklu Türklerin kovuşturulmasında kanıt olarak işe yarayabileceklerinden kuşkuluyum."⁷¹⁷ Bunun üzeri-

714 FO 371/6500/E.3557, aktaran V. N., Dadrian, *age*, s. 287.

715 FO 371/6500/E.3557, Rumbold'dan Curzon'a yazı, İstanbul, 16.3.1921, No: 277/1984/24, aktaran B. Şimşir, *age*, s. 242.

716 FO 371/6500/E. 3552, Curzon'dan Geddes'e. Londra 31.3.1921, No: 176, aktaran B. Şimşir, *age*, s. 242.

717 FO 371/6503/E. 6311, Geddes'ten Curzon'a, Washington 2.6.1921, No: 374, aktaran B. Şimşir, *age*, s. 243.

ne 16 Haziran 1921'de Malta sürgünlerinin listesi Londra'dan Amerika'ya yollanır ve arşivlerde bu kişileri suçlayıcı somut belgelerin aranması istenir. Fakat sonuç olumsuzdur; "belgelerin içinde yargılanmak üzere Malta'da tutuklu bulunan Türkler aleyhine delil olarak kullanabilecek hiçbir şey yoktur."⁷¹⁸ Amerika'dan gelen haber, İngilizlerin Malta sürgünlerini yargılayabilme ümitlerini suya düşürmüştür. 29 Temmuz 1921 günü İngiliz Başsavcılığı, Dışişleri Bakanlığı'na uzunca bir yazı yollar ve eldeki delillerle bu kimselerin mahkûm ettirilemeyeceklerini belirtir. Bunun üzerine Dışişleri yetkilisi Edmonds; "Bu yazıdan anlaşıldığına göre, (sürgünleri) mahkûm ettirme şansımız hemen hemen sıfırdır...", yorumunu yapar.⁷¹⁹ Lord Curzon 10 Ağustos 1921'de İstanbul Yüksek Komiserliği'ne gönderdiği bir yazı ile yenilgiyi açıkça kabul eder: "Kanıt yokluğunun yarattığı güçlükten başka, Sevr Antlaşması'nın 230. maddesi gereğince bir mahkeme kurulmasına Fransız ve İtalyan hükümetlerinin katılmaları olasılığı da yoktur. Bu koşullar altında anılan maddiyi uygulama umudunu pek göremiyorum."⁷²⁰ Artık Türkiye ile yapılacak bir anlaşma çerçevesinde tutukluları değiştirmek tek seçenek olmaktadır.

Yukarda raporunu aktardığımız Harry H. Lamb'ın başa gelecek en kötü şey olarak vaktiyle uyardığı durum artık gerçek olmuştur. "Müttefikler arasında, içten bir işbirliği ve harekete geçme isteği olmadıkça, yargılamalar sonuçsuz kalacak ve yaklaşık bir milyon Hristiyanın doğrudan ya da dolaylı katledilmesi cezasız kalacaktır. Bunun böyle olması yerine keşke Müttefikler konuyla ilgili deklarasyonlarını hiç açıklamamış olsalardı."⁷²¹

718 FO 371/6504/E. 8519, Craigie'den Curzon'a, Washington, 13.7.1921, No: 722, aktaran B. Şimşir, *age*, s. 244.

719 FO 371/6504/E. 8745, aktaran B. Şimşir, *age*, s. 245.

720 FO 371/6504/E. 8745, 10 Ağustos 1921'de Curzon'dan İstanbul Yüksek Komiserliği'ne gönderilen yazı, aktaran B. Şimşir, *age*, s. 246.

721 FO 371/6500, Fol. 118, 11.8.1920, Lamb an High Commissioner. Aktaran Anette Höss, *Die Türkischen Kriegsgerichtsverhandlungen 1919-1921*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Viyana, 1991, s. 55.

c. Malta Sürgünleri Dosyasının Kapatılması

Fakat sorun henüz kapanmamıştır. İngilizlerin elinde hâlâ tutuklular vardır. Ankara Hükümeti de yukarda gördüğümüz gibi 1920 Ağustosuna itibariyle Malta sürgünlerini kurtarmak için çalışmalara başlayacaktır. İngilizlerle yapılan görüşmelerde onlara, Eylül 1919'da İstanbul Hükümeti'nce verilen sözlere benzer sözler bu sefer Ankara Hükümeti tarafından verilir.

Eğer tutuklular Ankara'ya teslim edilirse bunlar mahkeme önüne çıkarılacaklardır. Malta'da tutuklu bulunanların serbest bırakılması için yapılan görüşmelerde 6 ay içerisinde 3 defa bu sözler tekrar edilir. İlk sözü, Dışişleri Bakanı Bekir Sami Mart 1921'de Londra görüşmeleri sırasında verir. "(Bekir Sami), Alman ve Türk suçlularının durumlarının karşılaştırmasını yaptı ve... suçlarının cezalandırılmasına hazır olduklarına beni temin etmeye çalışarak... ardından bu konuyu kendi hükümetlerinin üstlenmesi gerektiğini belirtti."⁷²² Fakat yapılan anlaşmada yargılamaların İngilizler tarafından yapılması karara bağlanır.

Bu hüküm, Ankara Hükümeti'nin anlaşmayı reddediş nedenidir. "Hükümetimiz, bittabi böyle bir mukaveleyi tasvip ve tasdik edemezdi. Çünkü böyle bir mukaveleyi tasvip etmek Türk tebaasının, Türkiye dahilindeki harekâtı üzerinde, ecnebi hükümetinin bir nevi hakk-ı kazasını tasdik etmek olurdu." Ve zaten bu, "Sevr projesinde mevcut olan ahkâm-ı salifenin daha muhaffef bir şeklinden başka bir şey değildir."⁷²³ Bu aynı zamanda Ankara'nın uluslararası bir mahkeme konusundaki fikrini göstermesi bakımından önemlidir. Hiçbir Türk vatandaşının uluslararası bir mahkemede yargılanması istenmiyordu.

Bekir Sami'nin yerine Dışişleri Bakanı olan Yusuf Kemal (Tengirşenk), Curzon'a 28 Temmuz'da Londra Antlaşması'nın, "Türkiye'nin vatandaşları üzerindeki egemenliğine tecavüz etmesi nedeniyle" imzalanmadığını bildirir. Dışişleri Bakanı ayrı-

722 FO 371/6499/E. 3110, Fol.190. Lord Curzon'un Bekir Sami ile yaptığı görüşmenin raporundan.

723 G. M. Kemal, *Nutuk*, c. II, s. 110; 239.

ca "Müttefiklerin, Almanya'nın, savaş suçlusu olarak suçlanan Almanları yargılama hakkını kabul ettiğine dikkat çekti. Türkiye'nin ulusal gururu da, egemen bir ulus olarak eşit bir muamele gerektiriyordu."⁷²⁴ Ve önerisi de karşılıksız olarak eldeki tutukluların salıverilmesi idi.

Kırım suçlularının yargılanması konusunda, Ankara Hükümeti adına ikinci söz, İstanbul Hükümeti'nin Dışişleri Bakanı Safâ tarafından 11 Haziran 1921'de verilir. "İstanbul Türk Hükümeti, Britanya Büyükelçisi'ni davet ederek, bütün Malta tutuklularının salıverilmesini Türk milliyetçileri adına önerir. Suçlananların, tıpkı Almanya'da Alman tutuklulara yapıldığı gibi, tarafsız bir mahkemece Ankara'da yargılanmaları gerektiğini bildirir."⁷²⁵ Üçüncü ve son sözü, doğrudan Ankara Hükümeti'nin İçişleri Bakanı Refet (Bele) 14 Eylül 1921'de söyler: "Şu anda burada, gayri resmi bir temsilci olarak, Ankara Hükümeti İçişleri Bakanı Refet Paşa'dan kesin bir söz almış bulunuyorum ki, tutukluların hepsini 15 günlük bir yürüyüşle limandan, kendi devletlerince suçlandıkları nedenlerle yargılanmak üzere geri göndereceğiz."⁷²⁶

Verilen bu sözlerde Almanya örnek gösterilmiş ve Leipzig benzeri yargılamaların Türkiye'de de yapılacağı söylenmiştir. Fakat bu sözlerin hiçbirisi Ankara Hükümeti'nce bağlayıcı kabul edilmedi. Malta sürgünlerinin iadesine ilişkin anlaşma 23 Ekim 1921'de İstanbul'da imzalandı ve Malta sürgünleri 30 Ekim 1921'de İstanbul'a geldi. Bunların önemli bir kısmı Ulusal Hareket'te görev almak üzere Ankara'ya geçtiler.

5. Kırım Suçlananlar Önemli Görevlerde

Kırım suçuyla arananlar veya tutuklanıp daha sonra Malta'ya sürülen ama oradan kaçan veya serbest bırakılanlar arasında Ankara'da çok önemli görevlere gelenler de vardır. Bunlardan

⁷²⁴ James F. Willis, *Prologue to Nuremberg*, s. 161.

⁷²⁵ FO 371/6504/E. 9112, Fol. 47.

⁷²⁶ FO 371/6504/E. 10411. Fol. 130. General Harrington'dan Savaş Bakanlığına telgraf.

Şükrü Kaya İçişleri Bakanı olmuştur ayrıca M. Kemal'in kurduğu CHP'nin genel sekreterliğini de yapmıştır. Şükrü Kaya tehcir sırasında İskân-ı Aşâir ve Muhacirin Umum Müdürü idi. Bu daire tehcirden resmen sorumlu görülüyordu. Bu nedenle de Sevkıyat Reis-i Umumisi olarak anılıyordu. Almanya'nın Halep Konsolosu Rössler Şükrü Kaya'dan iki defa bahseder. Rössler, daha önceden Almanlar için çalışmış olan bazı Ermenilerin serbest bırakılmasını temin etmeye çalışırken Şükrü Kaya tarafından azarlanır: "Ne istediğimizi anlamamış gözüküyorsunuz. Biz Ermenisiz bir Ermenistan istiyoruz."⁷²⁷ Yine bir başka raporda Rössler, Şükrü Kaya'nın, bir Alman mühendise, "Nihai sonuç Ermeni ırkının imha edilmesi olmak zorundadır. Şu anda patlayan Müslümanlarla Ermeniler arasındaki sürekli kavganın kesin olarak açığa çıkmasıdır. Zayıf olan yok olmak zorundadır", dediğini aktarır.⁷²⁸ Şükrü Kaya Malta'ya sürgün edilir. Fakat 6 Eylül 1921'de firar eder.

Mustafa Abdülhalik Renda, Kırım sırasında önce Bitlis daha sonra da Halep Valisi'dir. Rössler ondan, "büyük bir enerjiyle (yorulmadan) Ermenilerin yok edilmesinde çalışmaktadır", diye bahseder.⁷²⁹ Savaş sırasında (Şubat 1916'dan sonra) 3. Ordu Komutanı olan Vehib Paşa da, daha sonra tutuklu olduğu Bekirağa bölüğünde yazdığı ifadesinde, Abdülhalik Renda'dan ve onun Kırım'daki rolünden özellikle bahseder. Paşa, Renda'nın Muş bölgesinde binlerce insanı canlı canlı yaktığını aktarır ki özellikle bu olay gerek Alman Konsolosluk raporlarında gerekse başka anılarda da yer alır.⁷³⁰

Malta sürgünlerinden olan Renda, İngilizler tarafından Kırım'da en aktif rol alan çekirdek kadroya dahil edilmişti. Nite-

727 Konuşma Fransızca yapılmış, Rössler Fransızca yanına Almanca çeviriye de koyarak rapor etmiştir (A. A. Türkiye 183, c. 40, A 468, 20 Aralık 1915).

728 Alman Mühendis bu konuşmanın 18 Aralık 1915'te yapıldığını aktarır. Rössler'in raporu, 3 Ocak 1916 tarihlidir (A. A. Türkiye 158, c. 24, A1373).

729 A. A. Türkiye 183, c. 41, A 4215, 9 Şubat 1916.

730 Bu olaya ilişkin Alman Raporu, (A. A. Türkiye 183, c. 48, A 34435, 1 Ekim 1917) ve bazı anılarından bilgiler için Bkz. V. N. Dadrian, *Naim-Andonian Documents on the World War*, s. 354.

kim bu nedenle de Ankara'nın Dışişleri Bakanı Bekir Sami ile 16 Mart 1921'de imzalanan ilk tutuklu değişimi anlaşmasına dahil edilmez. Daha sonra 25 Kasım 1921'de diğer tutuklularla birlikte serbest bırakılan Renda, Ankara'da önce Maliye, Milli Eğitim ve Milli Savunma bakanlıklarında bulunmuş, ardından TBMM Başkanlığı yapmıştır. (Hatta M. Kemal'in öldüğü günün ertesi, bir gün de olsa yaptığı Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı da buna eklenmelidir.)

Ankara'nın Kırım konusuna doğrudan müdahalesinin bir başka örneği de Abdullah Nuri olayıdır. A. Nuri, Halep Valisi Abdulhalik Renda'nın yanında görevlidir. Kırımdan dolayı büyük bir servet biriktirmiştir. İstanbul'da tutuklandıktan sonra hemen mahkemeye çıkarılır. Aleyhinde yeteri kadar şahit de vardır. Sayısı 20 kadar verilen bu şahitlerden bir tanesi de, Kilis Kaymakamı İhsan'dır. A. Nuri, İhsan'a, Ermenileri imha emrini doğrudan Talât Paşa'dan aldığını söylemiştir. İstanbul Yargılamalarında savcılık makamı ana iddianamede İhsan Bey'in ifadesine yer vermiştir. "Dahiliye Nezareti kalem-i mahsus müdürü İhsan Bey Kilis Kaymakamı iken, Dersaadet'ten Halep'e gönderilen Abdullah Nuri Bey'in tehcirin imha maksadına müstenit bulunduğunu ve 'ben Talât Bey'le temas ettim, imha emirlerini bizzat aldım. Memleketin selameti bundadır', diyerek kendisini de iknaya çalıştığını ityan etmektedir."⁷³¹

A. Andonian'a birtakım belgeler aktaran Halep'de görevli devlet memuru Naim Bey, A. Nuri'ye, Resülayn'ın muhalif kaymakamın yalvarmalarını aktardı. Ayrıca acımasız kitle kıyımlarının, sonunda kamu sağlığı açısından er veya geç bölgenin bütün halkını etkileyeceğini ve ortada yalnız hayaletlerin kalacağı yolunda kendi düşüncesini de söyledi. Önlemlerin katılığında gevşeme yapılması için emir verilmesini önerdi. Nuri'nin şöyle söylediği bildiriliyor: "Evlâdım, biz bu yolla iki zararlı unsuru aynı ânda yok etmiş olacağız. Ermenilerle birlikte ölecek olanlar Arap değil mi? Bunda ne kötülük var? Türkiye'nin geleceği

731 *Takvim-i Vekayi*, No: 3540.

böyle açılacak!"⁷³² A. Nuri, Ankara'da önce İktisat Bakanı sonra Bekir Sami'nin yerine Dışişleri Bakanı olan Yusuf Kemal'in (Tengirşenk) kardeşidir. Yusuf Kemal mahkemenin sonlarına doğru İstanbul'u, Kastamonu Ermeni Kilisesi Papazı aracılığıyla tehdit eder ve eğer kardeşi idam edilirse Anadolu'da en az 2-3 bin Ermeni'yi öldüreceğini söyler. Bunun üzerine A. Nuri tahliye olur.⁷³³

Kırım'da doğrudan görev yapan, bundan dolayı tutuklanan ve sonra da Ankara'da önemli görevlere getirilen kişilerden bir tanesi de Dr. Tefvik Rüştü Aras'dır. İttihat'ın tanınmış önderi Dr. Nazım ile bacanaktır. I. Dünya Savaşı sırasında Meclis-i Âliye Sıhhi azası idi. "Mümkün olan her yerde ve zamanda, Ermeni kurbanların cesetlerinin gizlice yok edilmesi için gerekli işlemleri yürüttü. Emniyet Müdürlüğü'nün Siyasi İşler Daire Başkanı Mustafa Reşad tarafından askeri mahkeme için hazırlanan gizli bir belgeye göre, Rüştü gerçekte Sağlık Genel Müfettişi idi. Dahiliye Nezareti müsteşarı Ali Münif'in başkanlığı altında, Emniyet Müdürü İsmail Canpolat ve bazı üst düzey İttihatçıların üye olduğu bir komisyon oluşturulmuştu. Komisyon Rüştü'yü binlerce kilo kireçle kıyım yapılan çeşitli bölgelere gönderdi. Cesetler kuyulara atıldı, üstü kireçle doldurulup top-

732 V. N. Dadrian, *age*, s. 314. Andonian'ın kitabının İngilizce metninde bu sözler, s. 6'da yer almaktadır. (Dadrian alıntıyı, daha düzgün olduğu bilinen Fransızca çeviriden yapmıştır.)

733 A. Nuri hakkındaki bilgileri Dr. Nakaşyan verir. Andonian'a 6 Ekim 1926'da yazdığı bir mektupta tarih vermeden, A. Nuri'nin mahkemesi sonucu asılacağını ama o sırada Damat Ferit Kabinesi'nin düştüğünü ve kendisinin de eski Divan-ı Harp Başkanı Kürt Nemrut Mustafa Paşa gibi tutuklandığını söyler. Dr. Nakaşyan, çıkarıldığı Divan-ı Harp'te, A. Nuri'ye ilişkin olarak, "sen nasıl böyle bir vatanperver, millete ve orduya sadık, dürüst ve namuslu bir memuru itham eder ve ona eziyet verirsin", denerek azarlandığını aktarır. Ermeni Patrik Zaven'in anılarında, Tengirşenk'in tehdidi ile ilgili arabuluculuğu ne zaman yaptığı konusunda tarih vermez. Damat Ferit'in son kabinesi 17 Ekim 1920'de olduğuna göre, bunun yaz aylarında olması gerekir. Bilgileri bize V. N. Dadrian aşağıdaki eserden aktarmıştır. Krieger, *Aram Andonianee Huradaragadz Tourk Bashdagan Vaverakrerou Vaveraganoutiunu 1915-1965 Houshamadian Medz Yeghernee*, (Aram Andonian tarafından yayımlanan Türk resmi belgelerinin gerçekliği. Büyük Holokaust anısına ayrıntılı bir özet.)

rakla kapatıldı. Tevfik Rüştü'nün görevini yerine getirmek için altı ayı vardı ve altı ay sonra döndü."⁷³⁴ İngiliz esiri H. W. Glockner, anılarında, Urfa'da Ermeni katliamı sırasında, kesilen Ermenilerin büyük bir çukura atılıp, üzerlerine T. Rüştü'nün yaptığı gibi kireç döküldüğünü şahsen gördüğünü aktarmaktadır.⁷³⁵ T. Rüştü uzun zaman Cumhuriyet hükümetlerinde Dışişleri Bakanı olarak görev yapacaktır.

Bu listeyi uzatabiliriz: Arif Fevzi Pirinççizade, İttihat ve Terakki döneminde Diyarbakır milletvekilidir, Malta'da 2743 No'lu tutuklu olarak bulunan Arif Fevzi Ermeni Kırımı'na doğrudan karıştığı için zulüm yapmışlar grubuna alınmış, yargılanmak amacıyla, ilk anlaşmayla serbest bırakılacaklar grubuna dahil edilmemiştir. Diyarbakır Valisi Doktor Reşit ile birlikte bölgede Teşkilât-ı Mahsusa birliklerini organize ettiği ve yönettiği iddia edilmektedir.⁷³⁶ Arif Fevzi, 21.07.1922 - 27.10. 1923 arasında Nafia Vekilliği yapmıştır. Ali Cenani Bey, İttihat ve Terakki döneminde Antep milletvekilidir, Malta'da 2805 No'lu tutuklu olarak bulunmuştur. Kırım sonucu zengin olan ve Bilal Şimşir'in bile, "İngiliz arşivlerinde... hakkında oldukça lekeli bir dosya"⁷³⁷ olduğunu söylediği Ali Cenani Bey, 22.10. 1924-17.05. 1926 arasında Ticaret Bakanlığı görevini yapmıştır.⁷³⁸

Tüm bu örneklerin gösterdiği gerçek şudur: Katliam suçlularının yargılanması, Ankara Hükümeti'nce yerine getirilmesi oldukça zor olan bir talep idi. İstanbul yargılamalarında sanıkların savunma avukatı, hukuk profesörü C. Arif'in Ankara Millet Meclisi ikinci başkanı olması ve Adalet Bakanı olarak görev yapması bu imkânsızlığın en önemli göstergelerinden birisi olarak kabul edilmelidir.

734 Kudüs Ermeni Patrikhanesi Arşivi, Karton 21, Dosya M, dok. no. 249.

735 H. W. Glockner, *Interned in Turkey 1914-1918*, Beyrut, 1969, s. 47.

736 FO 371/6500, Fol. 7780.

737 B. Şimşir, *age*, s. 317.

738 *Hükümetler ve Programları*, I. Cilt 1920-1960 (Haz. Nuran Dağlı ve Belma Aktürk), TBMM Yayın No: 12, Ankara, 1988, s. 89, 26, 33. Ayrıca, Bilal Şimşir, *Malta Sürgünleri*'nde Malta'ya sürülmüş diğer kişilerden Ankara'da siyaset sahnesine geri dönen ve belli görevlere getirilen diğer birçok kişiye ilişkin bilgi elde etmek mümkündür.

6. Lozan Konferansı ve Sonun Başlangıcı

Lozan Konferansı'nda da Ermeni sorunu önemli bir rol oynadı. Fakat ele alınan Kırım iddiası ve suçluların yargılanması meselesi değildir artık. Göç ettirilmiş Ermenilerin geri dönmeleri ve Türkiye sınırları içerisinde bir "Ulusal Ermeni Yurdu" yaratılması meselesi gündemdeydi. Çeşitli Ermeni kuruluşları Lozan görüşmelerinde etkin olmak istediler. Bu tarihte en önemli Ermeni kuruluşları, "Ermeni Cumhuriyeti Heyeti" ve "Ermeni Milli Heyeti" idi. Bu iki kuruluş birleşerek, "Birleşik Ermeni Heyeti" adlı bir heyet oluşturdular. Bu heyet, bağımsız ve birleşik bir Ermenistan'ın kurulması amacıyla Lozan görüşmelerine katılmak istedi. Ayrıca, Türkiye sınırları içerisinde bir "Ulusal Ermeni Yurdu"nun sağlanması da hedefler arasında yer alıyordu.

18 Kasım 1922 tarihli bir yazıyla İngiltere, Fransa ve İtalya hükümetlerine başvuran heyet, görüşmelere katılma arzusunu dile getirir. Bu başvuru yazısında, o güne kadarki gelişmelerin ve Ermenilere verilmiş çeşitli sözlerin bir özeti yapılır. Buna göre, Ermeni sorunu, 1921 Londra konferansında ele alınmış ve sonra üç ülkenin bakanları arasında Paris'te (26 Mart 1922) yapılan görüşmelerde konuya ilişkin olarak, "Milletler Cemiyeti yardımıyla Ermeni milletinin arzularının gerçekleşmesi ve bir Milli Ocak (Yurt) kurulması için gerekli önlemler(in) düşünülece(ği)" doğrultusunda bir karar alınmıştı⁷³⁹ Nitekim 1921 yılında "Milletler Cemiyeti genel kurulu oybirliği ile Ermeni Milli Ocağının gerçekleşmesini karara bağlar. 22 Eylül 1922'de ise Türklerle ticaret anlaşması yapılırken, Ermeni Ocağı'nın kurulmasından vazgeçilmemesi hakkında bir karar daha alınır.⁷⁴⁰

Ermeni Heyeti'nin tüm çabalarına rağmen, Lozan Konferansı'na katılmaları mümkün olmaz ve sadece, "Azınlıkların Korunması Konusunda Alt Komisyon"da 26 Aralık 1922 tarihinde konuşma yapma hakkı elde edebilirler. Türk Delegasyonu bu

739 Aktaran, Esat Uras, *age*, s. XXIX.

740 1922 Kasımında Lozan Konferansı'na Ermeni Heyetince verilen muhtıra'dan aktaran E. Uras, *age*, s. 712.

durumu protesto eder ve ilgili oturuma katılmaz. Yapılan konuşmada, heyet temsilcileri, Ermenilere o güne kadar Müttefiklerce verilen sözleri hatırlatırlar. Ermeni Heyeti'nin amacı, 1921 Kars Antlaşması ile sınırları daraltılmış Ermeni Cumhuriyeti'nin sınırlarının daha önce verilmiş söz ve kararlar doğrultusunda düzenlenmesini, genişlemesini sağlamaktır. Denize açılan bir toprak parçası ve Çukurova'da küçük bir Ermeni devletinin kurulması da bu taleplerin arasındadır. Fakat bu girişimlerden bir sonuç alınamaz. "İtilâf Devletleri tarafından Ermeni meselesi yüzüstü bırakılmıştır."⁷⁴¹

Ermeniler'in niçin yüzüstü bırakıldığının en özlü ifadesini bir İngiliz diplomatın söylediklerinde bulabiliriz. Lozan barış görüşmelerine katılabilmek için çeşitli girişimlerde bulunan, Birleşik Ermeni Heyeti, Londra'da 31 Kasım 1992'de Dışişleri Bakanı Lord Curzon'un temsilcisi ve Dışişleri'nin Doğu kısmını ve özellikle Ermeni-Türk ilişkilerini yöneten Vansittart ve sekreter Sir Eyre Crowe ile görüşürler. Söylenenler, Ermeni sorununun Müttefikler açısından ifade ettiği anlamı göstermesi bakımından olduğu kadar; Kırım suçlularının niçin takip edilmediği, soruşturmaların niçin yüzüstü kaldığı konusunda da önemli ipuçları verir.

İngilizler; "Müttefiklerin bugün gerçek ve ciddi vasıtalarla başvurmak suretiyle Türkler üzerine etkili olamayacaklarını, hiç kimsenin savaşmak istemediğini ve bu durumu, şartları iyi anlamış olan Türklerin sonuna kadar gideceklerini, Müttefikler arasında bu konuda tam bir görüş birliği olmadığını ve hatta bazılarının Türklere para ve silahla yardım ettiklerini, Ermenilerin iddialarının Müttefikler için hayati bir mesele olmadığını ve onların daha çok Boğazlar meselesiyle ilgilenmekte oldukları ve Ermeni sorunu için müttefiklerin Türkiye ile olan ilişkilerini kesmeyeceklerini"⁷⁴² anlatırlar. Ermeni delegelerinin kendi so-

741 2 Şubat 1922 tarihinde Ermeni Heyeti'nin yaptığı açıklama. Aktaran E. Uras, *age*, s. XXXVI.

742 E. Uras, *age*, s. 707. Esat Uras İngiliz görevlilerinin isimlerini Ermeni harflerinden çevirerek, *Vankirat* ve *Akporn* biçiminde aktarır.

runlarının konferansta ele alınması isteği, sadece Türk heyetinin sert direnişi sonucu engellenmez. Daha sonraki oturumda, Azınlıklar Komisyonu Başkanı M. Montagne, "artık geçmişte kalmış yanlış davranışları ve sorumlulukları saptamaya çalışmamaktayız", diyerek kendilerinin konuya ilişkin tutumlarını da ortaya koyar.⁷⁴³

İsmet Paşa'nın konferansta yaptığı konuşma ise, Ermeni sorununun niçin kapatılması gerektiğinin resmi kararı gibidir. Konuşmanın tarihî önemi burada söylenenlerin bugün dahi kullanılan resmi tezin açık ilanı olmasından gelmektedir. "Türk Hükümeti ve milleti, istisnasız ve daima ancak sabrı tükendikten sonra cezalandırma tedbirlerine ve aynen karşılık vermeye mecbur kalmış olduğundan, Ermeni unsurunun Türkiye İmparatorluğu'nda uğradığı bütün felâketlerin sorumluluğu tamamen Ermeni unsurunun kendisine aittir... Hristiyan unsurlar, yüzyıllardan beri içinde rahat ve refahla yaşadıkları memleketin cömertliğini kötüye kullanmadıkça Türkler bunların hukukunu hiçbir zaman inkâr etmemişlerdir." Ermenilere yapılan bir "cezalandırma tedbiri"dir. Nedeni ise onların "bağımsız devlet kurmak için kurtuluş eğilimi ve arzuları" ile, bazı devletlerin "azınlıkları himaye bahanesiyle memleketin içişlerine müdahale arzusu" ve bu müdahelenin yapılabilmesi için "tahrikler yapılması ve karışıklıklar çıkarıl(masıdır)."⁷⁴⁴

Lozan Konferansı'nda, Ermeni Kırımı sorunu hiçbir biçimde gündemde değildir. Gerçi yapılan bazı konuşmalarda, Kırım "uygarlığa karşı meydan okuma" sayılır ve bu halkın çektiği "acılara", başına gelen "büyük felakete" değinilir ama "eski defterleri açmamak" tutumu egemendir. Bu nedenle Lord Curzon daha açılış oturumunda yaptığı konuşma ile, 1 Ağustos 1914'ten itibaren işlenmiş tüm suçlar için "çok geniş bir genel af" önerisinde bulunur.⁷⁴⁵ Lozan'da varılan antlaşma sonucun-

743 Seha L. Meray, *age*, c. 2, s. 275.

744 E. Uras, *age*, s. 717. İsmet Paşa'nın konuşmasının tam metni için Bkz. Seha L. Meray, *age*, c. 1, (Birinci Takım, c. 1, Kitap 1), s. 188-200.

745 Seha L. Meray, *age*, c. 1, s. 185.

da, 1 Ağustos 1914 ile 20 Kasım 1922 arasındaki siyasi ve askeri suçları kapsayan genel bir af ilanı ile geçmişe ilişkin bu sayfa kapatılır.⁷⁴⁶

Sorun, sürgün edilmiş Ermenilerin geri dönmesi, el konulan malların geri verilmesi, kayıp ve zorla Müslüman yapılan kişiler ile Ermenilerin topluca yaşayabilecekleri bir yurt sağlanması çerçevesinde tartışılır.⁷⁴⁷ Curzon, yaptığı konuşmada, "Türkiye, Asya'daki ülkesinin bir yerinde ister Kuzey/Doğu vilâyetlerinde, ister Kilikya'nın Güney-Doğusu ile Suriye sınırlarında Ermeniler için, bunların diledikleri bir toplanma merkezi bulmalıdır", önerisinde bulunur.⁷⁴⁸ Müttefik güçler, hazırladıkları anlaşma önerilerinde, Suriye sınırları civarında, Ermeniler için bir "Yurt"un oluşturulmasını isterler. İsmet Paşa, değişik oturumlarda yaptığı konuşmalarda, bu teklifi, "Türkiye'nin bölünmesine yeni bir girişim" olarak sayacaklarını, bunun "Türkiye'yi parçalamak"tan başka bir anlamı olmadığını söyler ve "böyle bir sistemin görüşülmesine girişmeye bile imkân görmediğini" bildirir.⁷⁴⁹ Türk Delegasyonu, "böyle bir sorunu görüşmeyi" prensip olarak reddettiğini Azınlıklar Alt Komisyon toplantılarında da tekrar eder. Bu öneri eski oyunların tekrar edilmesinden başka bir şey değildi. Müttefiklerin çeşitli oturumlarda konuyu gündeme getirmeye devam etmeleri üzerine Rıza Nur, 6 Ocak 1923 tarihli oturumda, "sunulmuş bulunan bildiri-leri yapılmamış ve geçersiz" saydığını söyleyerek, oturumu terk eder.⁷⁵⁰

Lozan Barış Görüşmeleri'nin kesilmesinin nedenlerinden birisi de azınlıklar meselesidir. Görüşmelere yeniden başlandığında ise artık Ermeni Yurdu meselesi gündemde değildir. Sorun sadece genel affa bağlı olarak, zorla göç ettirilmiş Ermenile-

746 Seha L. Meray, *age*, c. 8, (İkinci Takım, c. 2), s. 923.

747 El konulan mallar ve çocuklar meselesi yukarda ele alındığı için burada sadece Ermeni Yurdu meselesine değinilecektir.

748 Seha L. Meray, *age*, c. 1, s. 184.

749 *age*, s. 212, 298.

750 *age*, c. 2, s. 156 ve 280.

rin toplu olarak geri dönmeleri bağlamında yeniden tartışılır. Müttefik güçlerin, Ermenilerin toplu geri dönmelerini kolaylaştıracak hükümler üzerinde ısrar etmeleri Türk Delegasyonunca reddedilir. Ve yukarda söylediğimiz, genel af önerisiyle konu, "unutmaya" terk edilir.

VI- MAHKEMELER NİÇİN BAŞARISIZ OLDU?

"Parturiunt montes, nascetur ridiculus mus", yani; "Bir dağın doğumu beklenirken, gülünç bir fare doğdu". Türk savaş ve tehcir suçlularına ilişkin soruşturmalar için bundan daha uygun bir tanım bulmak zordur. "Bu suçluların bu işten kolayca sıyrılmaları M. Kemal sayesinde mümkün olmuştur."⁷⁵¹

"İnsanlık suçu" kavramının ilk defa uluslararası hukuk kuralları arasında kullanılmaya başlanması, ulusal bir düzeyde, ülke ceza kanunları çerçevesinde bu suçların soruşturulmaları şüphesiz ilk ve önemli çabalardı. Uluslararası düzeyde yargılamalar tam bir fiyasko ile sonuçlanmış daha doğrusu yapılamamıştır. Ulusal yargılamalar ise zaten Türkler tarafından, daha çok, olumlu barış koşulları elde etmek amacıyla ödenmesi gereken bir bedel olarak düşünülmüştü. Ulusal Hareket, istediklerini savaşla elde etmeyi başardığı için bu bedelin ödenmesine gerek kalmadı. Sonuç, "insanlık suçu" kavramı etrafında ulusal ve uluslararası yargılamalarda bir başarısızlıktır. Artık konu Nürnberg'e kadar rafa kaldırılacaktır.

Burada bu başarısızlığa yol açan bazı faktörleri, bir özet olarak yeniden ele almakta fayda vardır.⁷⁵² Çünkü, o dönem sorun olarak ortaya çıkan ve yargılamaların yapılmasını engelleyen faktörlerin, bugün için de geçerli olduğundan söz edebiliriz.

751 Gotthard Jäschke, *Kurtuluş Savaşı*, s. 172.

752 Bu nedenler arasında sayılabilecek, İttihatçılar ve Kırım'a doğrudan katılanlar ile Anadolu hareketi arasındaki ilişkiler burada yeniden ele alınmayacak, bunun dışındaki faktörlere bakılacaktır.

1. "Ulusal Egemenlik" "İnsanlık Suçu" Karşı Karşıya

Paris'te ve İstanbul'da Kırım suçlularının yargılanmaları konusundaki çabaların gösterdiği en temel olgu şudur: Ulusal Egemenlik Hakları ile "İnsanlık Suçu İşleyenlerin Cezalandırılması" prensipleri birbirleriyle bağdaşması kolay olmayan iki ayrı prensiptir. Bunların birbirleriyle nasıl bağdaştırılabileceği bugün bile cevabı verilmemiş bir soru olarak durmaktadır. Ermeni Kırım suçlarının yargılanmasının sonuçsuz kalmasında bu iki temel ilkenin karşı karşıya gelmiş olmasının payı büyük olmuştur. Türk Hükümeti, Müttefiklerin Kırım suçlarını cezalandırma çabalarını kendi egemenlik haklarını öne sürerek engellemiştir. İşlenen suç ne olursa olsun, "bir ulusun egemenliğine saldırmak suretiyle onu (ulusu) cezalandırmak anlamsızdır."⁷⁵³ Türk tezinin özeti budur. Bu nedenle, Ankara Hükümeti, cezalandırma işlemini, ulusal kimliğe bir saldırı olarak kabul etmiştir.

Anadolu'nun işgali ve Müttefikler arasında pay edilmesi ile Kırım suçlularının yargılamasının bir ve aynı şey haline dönüştürülmesi bu tavrın güçlenmesine yol açtı. Türklere göre, Kırım suçlularını cezalandırma politikasıyla "güdülen amaçlardan biri ve en önemlisi, Türk Kurtuluş Hareketi'ne darbe indirmek(ti)."⁷⁵⁴ Bu nedenle "insanlık suçu işleyenlerin yargılanması" talebine son derece soğuk bakıldı. Ulusal Egemenlik ve İnsanlık Suçu birbiriyle uyum haline sokulamadı ve biri diğerinin engeli oldu.

Dönemin aktörleri, bu iki olguyu birbirinden ayırmayı başaramadılar. (Bunu gerçekten isteyip istemedikleri ayrı bir sorudur.) Bu nedenle, "aslında 'Ermeni Kırımı'... gibi suçlar, çalınmış minareye uydurulmak istenen kılıflardır. İngilizler, sömürgeci emellerini gerçekleştirip Türk ulusunu boyunduruk

753 4 Ocak 1920 tarihli İstanbul gazetelerinde yayımlanan Lloyd George'un bir söylevine, Ulusal Hareket'in sözcüsü durumunda olan *Hakimiyet-i Milliye* gazetesinde 20 Ocak 1920'de verilen cevaptan aktaran, İzzet Öztoprak, *Türk ve Batı Kamuoyunda Milli Mücadele*, Ankara, 1989, s. 63.

754 B. Şimşir, *Malta Sürgünleri*, s. 5.

altına almak amacıyla 'suçlar' ve 'suçlular' icat etmişlerdir",⁷⁵⁵ biçiminde dile getirilen düşünceler egemen düşünce halini aldı. Ermeni Kırımı örneğinde, insanlık suçu işleyenlerin yargılanması arzusu, ulusal egemenlik hakkının çiğnenmesini zorunlu kılıyordu.

Elbette iddia ettiğim, Müttefik güçlerin, Türklerin ulusal egemenlik haklarını tanımamaları ve Anadolu'yu aralarında paylaşmalarının arkasında yatan motifin, "insanlık suçu işleyenlerin yargılanması" arzusu olduğu değildir. Aksine, bu paylaşım arzularının sömürgeci niteliğidir ki müttefikleri, suçluların yargılanmaları konusunda isteksiz tavır almaya itmiştir. Burada bir soruya yanıt vermek gerekiyor. Acaba Müttefikler, Türklerin "Misak-ı Milli" isteklerine önem verseler, yani ulusal egemenlik haklarını tanısalara ama bunun bedeli olarak Kırım suçlularının yargılanmasını ileri sürselerdi ne tür bir sonuç alırdı?

İddia edilebilir ki, eğer Anadolu'nun özellikle Yunanistan tarafından işgali macerası ve taksim planları olmasaydı, Türklerin cezalandırılması meselesi Anadolu'nun değişik ulusal gruplar arasında paylaşılması sorunu olarak ele alınmamış olsaydı, İstanbul mahkemeleri konusunda başka sonuçlar elde etmek mümkün olabilirdi. Gerek Türkler gerekse Müttefikler açısından bunun olanaklı olduğunu gösteren oldukça fazla ipucu vardır.

İngiliz Yüksek Komiserliği'nde görevli Andrew Ryan, Türklerin mütarekenin ilk dönemlerinde çok yorgun olduklarını ve "halkın çoğu hangi koşulda olursa olsun, bir barışı büyük bir memnunlukla karşılayacak(larını)", anlatır. Bu sözlerin fazla hayal ürünü olmadığını, İstanbul'da Harbiye Nazırı olarak da görev yapan ve daha sonra Anadolu'daki harekete katılan Fevzi Paşa'nın, Millet Meclisi'ne katılması vesilesiyle 27 Nisan 1920 tarihinde mecliste yaptığı konuşmadan da anlıyoruz. Paşa, şunları söylüyordu: "Samimiyetle İngilizlere diyordum ki, tehdit ile

755 B. Şimşir, *age*, s. 198.

bir şey yapamazsınız... bize hayat hakkı tanırırsanız biz her şeyi yapmaya hazırız."⁷⁵⁶ Paşa'yı Anadolu'ya iten neden, istenen hayat hakkının yani egemenlik hakkının tanınmamasıydı. Özellikle İzmir'in işgali ve taksim planları başlangıçta barış konusunda egemen olan yumuşak tutumun sertleşmesi ile sonuçlandı. Bu durum İngiliz Genelkurmayınca da gözlenmişti: "Halkın çok büyük bir bölümü tam anlamıyla savaş yorgunudur. Ama halk, topraklarının bir bölümünün Yunanistan ya da Ermenistan'a verilmesini önlemek için acı bir biçimde savaşılmaya hazırlanacaktır... İşgal edilen bölgenin derinleşmesiyle birlikte direniş de artacaktır."⁷⁵⁷

Müttefik Devletler arasında, Osmanlı Devleti'nin egemenlik hakkı konusunda uygulamaya konandan daha farklı politikaları savunan çevreler vardı. Veya daha doğru deyişle, bu konuda farklı dönemlerde farklı düşünceler ileri sürülmüştür. Yukarıda değişik yerlerde dile getirdiğimiz bu sözleri yeniden hatırlarsak; gerek Wilson gerekse Lloyd George 1918 yılında Osmanlı Devleti'nin egemenlik ilkesine saygılı oldukları yolunda sözler vermişlerdi. Wilson, 8 Ocak 1918'de barışın hedefleri olarak ilan ettiği 14 noktanın, 12. maddesi ile nüfusun çoğunluğunun Türk olduğu bölgelerde bağımsız bir Türk devletinin kurulmasını savunmuştu. Barış görüşmelerine hazırlık amacıyla yaptıkları bir çalışmada Amerika, Türkiye politikasını şöyle formüle etmişti: "Türkiye'nin bir devlet olarak ayrıca varlığı bir Türk Hükümeti altında sürecektir. Bu belki mevcut hükümet belki de başka bir hükümet olacaktır."⁷⁵⁸ Lloyd George 5 Ocak 1918'de, "Türkiye'yi başkentinden ya da Küçük Asya ve Trakya gibi ağırlıklı olarak Türk ırkından kişilerin yaşadığı zengin ve ünlü topraklarından mahrum bırakmak için de savaşıyoruz", demişti.⁷⁵⁹

Sonuçta verilen bu sözler yerine yapılan Anadolu'nun çe-

756 G. Jäschke, *Kurtuluş Savaşı*, s. 152.

757 G. Jäschke, *Mustafa Kemal und England*, s. 210.

758 G. Jäschke, *Président Wilson...*, s. 75.

759 G. Jäschke, *Beiträge...*, s. 2.

şitli egemenlik alanlarına bölünerek paylaşılması oldu. 17 Mayıs 1919'da Barış görüşmeleri sırasında, kendilerine 1918'de verdikleri sözler hatırlatıldığında ise, "unuttuklarını" söylediler.⁷⁶⁰ Böylece Anadolu'nun paylaşılması planı uygulamaya konmuş ve 16 Mayıs'ta İzmir Yunanlılarca işgal edilmiştir. Ermeni Kırımını kovuşturma meselesi bu girişim ile önemli bir darbe yemiştir. Çünkü dönemin İngiliz Savunma Bakanı Churchill'in sözleriyle; "Hak şimdi taraf değiştirmiştir. Adalet şimdi öteki kampa geçmiştir."⁷⁶¹

İngiliz Yüksek Komiserliği ve Genelkurmayı'nın konuya ilişkin takındıkları tutumlar bu tezi kuvvetlendirecek yöndedir. Bu iki kurum da Anadolu'nun parçalanması ile Kırım suçlularının cezalandırılmasının birbirine karıştırılmaması gerektiğini savunmuşlardır. İzmir'in Yunanlılarca işgaline karşı çıkan Yüksek Komiserlik, daha işgale karar verilmesinden çok önce Paris'i uyarmıştır: "Ümit etmek isterim ki... Helen Krallığı Ege Denizi'nin doğu kıyılarına yayılmayacaktır. Bu ümidimiz geçmişteki zulüm idaresinden kurtulmak emellerine duyduğumuz sempatinin şiddetinin eksikliğinden değil, ama bu hareketin ilgili taraflardan hiçbirisinin mutluluğuna hizmet edeceğine inanmamış olmaktan(dır)..."⁷⁶² Fakat işgal bu uyarılara rağmen gerçekleşir. İngiliz Genelkurmay Başkanı Wilson, hükümet yetkililerini uyarmanın ötesinde, günlük defterine 10 Mayıs'ta, "Bütün bunlar çılgınca ve kötü şeyler", diye yazar.⁷⁶³ 23 Kasım 1919'da Yüksek Komiser Amiral Sir J. de Robeck, raporunda, "Türkler cezalandırılmalıydı, fakat İngiliz... çıkarları bakımından bu ceza, büyük çoğunluğu Osmanlı olan vilâyetlerin bölünmesi şeklini almamalıydı", der.⁷⁶⁴ Burada ileri sürülen de budur.

Cezalandırmada Kırım suçlularının yargılanması değil, fır-

760 G. Jäschke, "Ein amerikanisches Mandat...", s. 222.

761 G. Jäschke, *Beiträge...*, s. 6.

762 G. Jäschke, *Kurtuluş Savaşı*, s. 61.

763 *age*, s. 73.

764 Sina Akşin, *age*, c. II, s. 246-247.

satı doğmuş bir paylaşımın gerçekleştirilmesi arzusu öne çıktı. Böylece, iki ayrı olgu, (toprak paylaşımı ve Kırım suçlusunu yargılamak), birbirine karıştı. Bu durum Türklerde güçlü kökleri olan, dış güçlere karşı ulusal tepkileri açığa çıkararak, Kırım suçlularının kovuşturulması meselesini imkânsız hale getirdi. Burada ileri sürdüğümüz, eğer müttefikler, Osmanlı egemenliği konusunda farklı bir politika izleyebilselerdi sonucun değişik olabileceği yolundadır.

Türk tarafında da başlangıç dönemlerinde burada ileri sürülen tezi güçlendiren eğilimler mevcuttu. Türkler, Paris Barış Görüşmeleri'nden olumlu sonuç elde edebilmelerinin, Kırım suçluları konusunda atacakları adımlara bağlı olduğunu görüyor ve biliyorlardı. Müttefik devletlerin Osmanlı İmparatorluğu hakkında verdikleri kararın değişmesinin ve İstanbul'un Türklerin elinde kalmasının ancak suçluların cezalandırılması ile mümkün olabileceği fikri o dönemde özellikle İstanbul'da geniş bir kesime egemen olan düşünceydi. Meclis tartışmalarında yapılan konuşmalar, Amasya Protokolleri ve bunların Mustafa Kemal tarafından gerekçelendirilmesi verilecek örnekler arasındadır.

İlginç bir örnek de, 23 Ocak 1919'da padişaha bazı "siyasi yöneticiler"in verdikleri dilekçedir. Yöneticiler bu dilekçede suçluların cezalandırılmasını bu nedenlerle şart gördüklerini bildirirler.⁷⁶⁵ Günlük basında da, "Hariç ne der?" biçiminde yazılara rastlanır.⁷⁶⁶ Davaların en sıkı takipçisi olan ve idamları gerçekleştirmekten çekinmeyen Ferit Paşa bile bu işin arkasına Paris'ten olumlu sonuçlar almak için düşmektedir. Gördüğümüz gibi, Ermeni Kırımı suçlularına karşı takınulan tavırda önemli bir dönüm noktası, cezalandırılmaların Osmanlı Devleti'ni yaşatma bedeli olmadığına anlaşılmamasıyla ortaya çıkmıştır. Aksine cezalandırma Osmanlı Devleti'ni ezmenin bir parçasıydı. Bu nedenle elde kalan topraklar üzerinde devleti devam ettirmek için mücadele eden Ankara da kısa sürede cezalandırma

765 Şerafettin Turan, *Türk Devrim Tarihi*, Ankara, 1991, 1. Kitap, s. 87.

766 Örnek olarak *Atı*, 10 Ekim 1918.

programına dahil edildi. İşte Ankara'yı Ermeni Kırım suçlularını açıktan savunmaya iten bu gelişmedir.

Burada yanlış bir anlamaya yol açmamak için bir noktanın altını çizmek gerekiyor. Söylenen, Ankara'nın Ermeni Kırım suçlularını yargılamaya yatkın olduğu ama işgal ve paylaşma nedeniyle bundan vazgeçtiği değildir. Ankara'nın, özellikle hareketi oluşturan kadrosunun yapısı gereği böylesi bir soruşturma yapmaya niyetli olmadığını, yukarıda aktardığımız bilgiler ışığında tahmin etmek zor değildir. Hatta ulusal hareketin ağırlıkla temsil edildiği son Meclis-i Mebusan'da, Kırım suçlularını yargıladığı için Damat Ferit Paşa'nın özel divana verilmesi iste-miyle hakkında soruşturma açılmıştı.⁷⁶⁷ Bu nedenle işgalin, Kırım suçluları konusunda adım atmamak için bir bahane olarak kullanıldığını dahi söyleyebiliriz. Burada söylenen, Osmanlı devletinin kalan topraklar üzerinde devam etmesi için Kırım suçlarını cezalandırması şart olarak ileri sürülseydi, meseleye son derece pragmatik bakan Ankara'nın bu meseleyi İttihat ve Terakki ile bir hesaplaşma olarak da ele alıp gerekli cezalandır-maları yapabileceği idi.

Bu somut örneğin bize gösterdiği şudur ki, devletlerin ege-menlik hakları ile özellikle hükümetlerin işlediği insanlık suçla-rının kovuşturulması arasında ciddi bir çelişki vardır. Ve bu çe-lişkinin aşılması bugün dahi kolay görülmemektedir. Bu nokta-da akla gelen, insanlık suçu kavramının ulusal hukuk kapsamı-na dahil edilerek, egemenlik hakkı ile çelişmeyecek bir biçime sokulmasıdır. İstanbul İttihatçı yargılamalarının önemi de belki burada yatmaktadır. Çünkü bu yargılamalarda, tarihte ilk defa, "uluslararası hukuka göre suç" olduğu kabul edilen kasıtlı kitle-sel kıyım, ulusal hukuk kuralları ve ceza yasalarına göre hükme bağlanmıştır. Uluslararası hukuk kuralları ve bunları uygulaya-cak mahkemelerin yaptırım güçlerinin fazla olmadığı göz önü-ne alınırsa, "insanlık suçlarının" ulusal hukuk sistemlerinin ay-rılmaz bir parçası haline getirilebilmesi, pratik uygulanabilirlik

767 İlgili önerge 26 Şubat 1920 tarihli oturumda verilmiştir. M.M.Z.C., Devre 4, İçtima Senesi 1, c. 1, s. 214-218.

açısından daha tercih edilebilir bir yol olarak görülebilir.

Bu düşünceye iki önemli itirazın yapılacağını biliyoruz. Birincisi, soykırımı da bir "ulusal iç mesele" haline indirgemek ve "insanlık" kavramını devletlerin adedi kadar bölmek tehlikesidir.⁷⁶⁸ Bu nedenle, insanlık suçlarının soruşturulmasını sadece ulusal hukuk çerçevesinde ele almanın doğru olmayacağı ortadadır. Yukarda söylenenler soykırımların uluslararası kurumlarda soruşturulması yolundaki çabalara alternatif olarak anlaşılmamalıdır. Montesquieu'nun "*Zivilrecht des Universums* (Evrenin Medeni Hukuku)" olarak tanımladığı ve kendisine göre, "her devletin bir birey olarak telakki edildiği"⁷⁶⁹ bir hukuk sisteminin yaratılması yüz yıl önce olduğu kadar bugün de bir hedef olmak durumundadır. Ancak böylece, bireyler için olduğu kadar uluslar için de, yönetilenler için olduğu kadar yönetenler için de, sıradan vatandaşlar için olduğu kadar bakanlar için de geçerli ortak normların yaratılması yolunda adımlar atılabilir. Bunun aksi, devletlerin egemenlik haklarının tartışılmaz üstünlüğü önünde boyun eğmek olur ki, "insanlık suçu" soruşturmalarının önündeki en temel engel de budur.

Bu düşünceye yapılabilecek ikinci itiraz ise, bir kolektif grubun işlediği suçun soruşturmasını yine aynı gruba bırakmanın ciddi zorluklar yaratacağı hatta imkânsız olduğudur.

2. Hiçbir Ulus Kendisini Yargılamayı Başaramıyor

Genel kural olarak, eğer işlenen kolektif bir cinayet, bir başka ulus veya din grubuna yönelik ve bir ulus adına yapılmış olma iddiasını taşıyorsa, bu ulusun, kendisine karşı polisiye ve hukuki önlemler alması ve bu toplu cinayetle hesaplaşması oldukça zor olmaktadır. İstanbul Yargılamaları bunun bir örneği oldu ve insanlık suçu olarak adlandırılabilen suçların yargılanmasında ülke içi süreçlere ne kadar az güvenilebileceğini de gösterdi.

768 Alain Finkielkraut, *Der Barbie Prozess und die Nürnberger Urteile*, s. 78.

769 Aktaran, Alain Finkielkraut, *age*, s. 72.

Burada, Türkiye'de işgale ve paylaşmaya karşı ortaya çıkan milliyetçi tepkinin bir payı olduğu kadar asıl önemli olan, bir ulusun kendisine yüklenen suçluluk lekesini kabul etmekte zorlanması gerçeğidir. Yargılamaların arkasındaki mantık buydu ve Türkler böyle bir lekeyi kabul etmeyi hiçbir biçimde düşünmüyorlardı. Bir ulusu bir dönem temsil etmiş kişilerin, işledikleri suçlardan dolayı cezalandırılmaları, kısa sürede, "Ulusal Onurla Oynamak", "Bir Ulusun Cezalandırılması" biçiminde kavrandı ve karşı çıkıldı.

Genellikle, büyük kitlesel katliamlara başvuranlar, bu eylemleri yaparken, ulus adına hareket ettikleri argümanını ileri sürerler. Ermeni Kırımı boyutunda da bu tezi çürütmenin oldukça zor bir yanı vardır. Çünkü, demokratik koşullarla yönetmemiş dahi olsalar, İttihatçıların, cinayetlerini belli bir kolektif destekle gerçekleştirmiş oldukları bir gerçektir. İttihat ve Terakki önderlerinden Halil Menteşe, "Bu tehcir işiyle alâkadar olmıyan Türk, Anadolu'da pek azdır", derken bir gerçeği ifade ediyordu.⁷⁷⁰ Ortada geniş bir grubu kapsayan kolektif bir sorumluluk söz konusuuydu. Ana sorun, böylesi kolektif bir katılımı gerçekleştiren suçlarda, cezai sınırın nereden çekileceğinin tespit edilmesinden kaynaklanmaktadır. Politik olarak tüm bir "ulusun suçlanması" ne anlama gelmektedir ve bu hukuki bir kategori olarak nasıl tanımlanacaktır? İşte bu sınır çekme zorluğudur ki, ulusun kalan çoğunluğu tarafından, bu cezalandırma işlemi kendi onuruna yönelik bir saldırı olarak anlaşılabilirler.

Burada şu iddia edilebilir; eğer bu suçlar kendi ulus grubuna karşı işlenmiş olsaydı yargılanmalar bu denli sorun yaratmayabilirdi. Ulusun çoğunluğu suç işleyenlerle araya mesafe koymakta bu denli zorlanmazdı. Suçun bir başka halk, ulus grubuna karşı işlenmiş olması, çoğunluk ulusta, suçlanan kişilerle kendi arasına sınır çekmeyi zorlaştırmıştır. Aynı ortak kimliğe

770 "Halil Menteşe'nin Hatıraları: 4, Malta'ya Sürgün", *Yakın Tarih*, c. 9, No: 8, (Eylül 1973), s. 22.

sahip olmak ve suçlamalarda bu ulusal kimliğe ait olmanın önemli bir rol oynaması yargılamalar konusunda tavır almayı zorlaştırmış hatta giderek engellemiştir. Norbert Elias ulusal kimliği, "kendini sevme" olarak tanımlar. Yani bir ulusal gruba bağlılık, insanın, "siz" dediği bir gruba dahil olması değildir. "Biz" denilen bir gruba bağlılıktır. Bu nedenle bir bireyin ulusu hakkında sahip olduğu resim aynı zamanda onun kendi resmi-
dir. Birey ve ulus iki ayrı "mekân"da bulunmamaktadır.⁷⁷¹ İşte birey ve ulus arasında ortak bir aidiyet olarak kurulan ilişki, bireylerin, kendi ulusal grubuna dahil kişilerle ve onların bir başka kolektif gruba karşı işledikleri suçla aralarına mesafe koymalarını engellemektedir.

3. Yaptırım İçin Uluslararası Güçlerin Anlaşması Şarttır

Uluslararası politikada etkin olan güçlerin aralarında anlaşma sağlamaları insanlığa karşı işlenen suçların yargılamaya konusu yapılabilmesi açısından kaçınılmazdır. Ermeni Kırımı konusunda gerçekleşmeyen budur. Müttefikler Ortadoğu'nun geleceği konusunda sadece genel ilkelerde anlaşmış görünüyordular. Ama aralarında ciddi çıkar çatışmaları vardı. Çeşitli deneylerin gösterdiği gerçek şudur ki, humaniter amaçlar, ancak emperyalist çıkarlar üzerinde anlaşma sağlanınca işlevsel olabiliyorlar. Bu tür bir anlaşmanın yokluğunda, güçlü devletlerin salt humaniter amaçlar için müdahalesini beklemek ise bir hayal oluyor. Ermeni Kırım suçlularının yargılanamamasının altında yatan gerçeklerden birisi de budur.

Müttefikler, aralarındaki ciddi çıkar çatışmaları nedeniyle verdikleri sözleri yerine getirmede son derece isteksiz davrandılar. Kendi ulusal ve emperyalist çıkarlarını, insanlık suçu işleyenlerin kovuşturulması ilkesinin önüne koydular. Bu konuda en fazla istekli görünen İngiltere'nin bile davranmadığı söylenebilir. Ekim 1918 Mondros Mütarekesi'nin imzalanması sırasında Fransa ile arasındaki çıkar çatışması nedeniyle onları

771 Norbert Elias, *Studien über die Deutschen*, s. 197.

Türklerle yapılan görüşmelerden uzak tuttular ve ortak bir tutum takınmak yerine tek başlarına hareket etmeyi tercih ettiler. Ayrıca, Bolşevik tehlikesinden duydukları korku nedeniyle Osmanlı askeri güçlerinin aşırı derecede zayıflatılmasını istemediler ve ordunun silahsızlandırılması konusunda oldukça gevşek davrandılar.⁷⁷² Bu daha sonra Kırım suçlularının yargılanmalarının karşısına en büyük engellerden birisi olarak çıkacaktır.

Daha 1919 yılı içinde, Fransız ve İtalyanlar, Anadolu hareketi ile ilişki aramaya başlamışlardı. 15 Eylül 1919'da Çukurova ve civarının işgalini İngilizlerden devralan Fransızlar, Heyet-i Temsiliye'ye temsilciler yolladılar, "bağımsız bir Türkiye Devleti'nin varlığını istedikleri" mesajını verdiler. Fransızlar, başından itibaren Türklere hoş görünmeye çalıştılar. "Fransızlar, Müttefik devletler arasında sadece kendilerinin Müslümanların çıkarlarını savunmakta ısrar ettikleri izlenimini yaratmak için can atıyorlar ve İstanbul'un Türklerin elinde kalması ve Osmanlı İmparatorluğu'nun paylaşılmaması uğruna çaba harcıyorlar."⁷⁷³ İtalya'nın temsilcisi bundan bir ay önce Sivas'a gelmiş bulunuyordu.⁷⁷⁴

Fransız Müttefik Kuvvetler Komutanı, General d'Espérey gazetelere, Yüksek Konsey'in, "Fransız görüşünü benimseyerek, Türklerin İstanbul'da kalmalarına karar verdiği" yollu demeçler veriyordu.⁷⁷⁵ "O günlere şahit olan hemen herkes, İtalyanların 'kibar işgalciler', kadınları taciz eden Senegalli askerler hariç Fransızların 'zararsız', Amerikalıların 'nezih', fakat İngilizlerin 'düşman' olduğunda hemfikirdirler."⁷⁷⁶

İtalyanlar, büyük devletler tarafından kendisine verilen sözler tutulmadığı, hatta bu bölgeler Yunanistan'a verildiği için çok kısa sürede Türk mücadelesini desteklemeye başladılar. İs-

772 Paul C. Helmreich, *age*, s. 45.

773 FO 406 / 41, 6 Mayıs 1919 Calthrope'tan Curzon'a. Aktaran, Bilge Criss, *age*, s. 101.

774 Sina Akşin, *age*, c. II, s. 235-236.

775 *age*, s. 101.

776 Bilge Criss, *age*, s. 96.

İstanbul'da Anadolu yakasında kontrolleri altında olan bölge, Ankara'ya kaçış için kullanılan önemli bir kapı durumundaydı. "Amiral Bristol'a verilen bilgilere göre İstanbul'daki pek çok milliyetçi, İtalyan savaş gemilerine sığınmıştı ve bunlar İtalyan bölgesi içinden Anadolu'ya gönderilecekti."⁷⁷⁷ Fransız ve İtalyanların kontrolündeki pasaport dairesinden birçok Türk'e sahte evrak ve pasaport düzenlenerek Anadolu'ya geçmeleri sağlanıyordu. Kendi işgalinde tuttukları bölgelerde İtalyanlar, Ulusal Hareket'in örgütlenmesine seyirci kalmanın da ötesinde onları her türlü silah ve malzeme yardımı ile de destekliyordu.⁷⁷⁸

İlerleyen yıllarla Fransızların Anadolu'ya desteği çok açık bir hal aldı. Temmuz 1922'de İstanbul'u ziyaret eden bir Fransız gazetecisi şehrin Fransız işgal bölgelerinde ay yıldızlı Türk bayraklarını, Mustafa Kemal'in posterlerini dükkânların büyük bir kısmında görmenin mümkün olduğunu aktarır.⁷⁷⁹ Fransızların Ankara'ya sempatisi o boyuttadır ki, Anadolu'daki Yunan askeri hareketleri konusunda Ankara'ya sürekli bilgi verirler. İstanbul'da faaliyet gösteren Ankara'ya bağlı gizli örgüt Felâh, "Fransız Genel Karargâhı'nın 2. Bürosu ile yakın ilişki içindedir ve Yunan birliklerinin durumlarına ve konumlarına ilişkin askeri bilgiler elde edilmesinde Fransızlardan... muazzam yardım gördüler. Fransızlar, İngiliz karargâhından elde ettikleri bütün verileri doğrudan bu bölüme aktarıyorlardı."⁷⁸⁰

İngilizler, İstanbul'dan Türklerin çıkarılması konusunda kararlı görünüyorlardı. Fakat bu tutumlarında yalnız kaldılar. Ayrıca İngilizler İstanbul'da oldukça sert davranmaktadırlar. Tutuklanan sanıkların yataklarından kaldırılıp, giyinmelerine

⁷⁷⁷ *age*, s. 104.

⁷⁷⁸ Anadolu'da görev yapan İngiliz subaylardan bu doğrultuda çeşitli raporlar gelir. Böylesi bir rapor için Bkz. Admiral Webb'den Earl Curzon'a, İstanbul 22 Ocak 1920, aktaran, Bilal Şimşir, *British Documents*, c. 1, Belge No: 117, s. 341-346.

⁷⁷⁹ Jacques Kayser, "Impression de Constantinople", *Echos De l'Orient* 5355, 1 Temmuz 1922, s. 187-188. Aktaran, B. Criss, *age*, s. 121.

⁷⁸⁰ B. Şimşir, *British Documents*, c. IV, s. 41.

bile izin verilmeden kelepçelenmeleri veya yolda dövülmeleri İngilizlere yönelik tepkilerin artmasına yol açıyordu.⁷⁸¹

İngiliz Parlamentosu'nda yapılan tartışmada, konu üzerine şu özet bilgi verilir: "Ateşkes ve Mondros ile Sévres Antlaşması'nın imzalanması arasında geçen iki yıl içinde, Türk milliyetçi hareketi büyük bir güç haline geldi ve Müttefik koalisyon fiilen dağıldı. 1920'de galiplerin çoğu Türk savaş suçlularının cezalandırılmasını kendi hedefleri arasında görmüyorlardı... İtalyanlar o sırada kendi ülkelerinde toplantı halinde oldukları rapor edilen eski Jön Türk liderlerinin tutuklanması için yapılan bir İngiliz talebi karşısında kaçamak yollara başvurdular. Fransızlar ve İtalyanlar Küçük Asya'da imtiyazlar sağlamayı umdular ve Türkiye'deki güçlü hizipleri, özellikle de yükselen milliyetçileri gereksiz yere karşılarına almak istemediler."⁷⁸²

1920 sonrası Ulusal Hareket ile anlaşmak artık Kırım suçlularının yargılanması arzusunun önüne geçmiştir. 30 Mart 1921 yılı ile birlikte Müttefikler Türk-Yunan savaşında tarafsız olduklarını ilan ederler. Ekim 1921'de Fransa-Ankara Antlaşması ile Fransa, Türk direnişini resmen tanır. 1922 yılı boyunca ise İtalya ve Fransa, Ankara'ya önemli miktarda uçak da dahil silah yardımıyla bulunurlar. Müttefik güçlerin Ankara ile anlaşma arzuları o denli güçlüdür ki, önlerinde en büyük engel olarak gördükleri, Ermeni Kırım suçlularını yargılamak ve Ulusal Hareket'e düşmanlık konusunda kararlı tutumu ile bilinen Sadrazam Damat Ferit Paşa'yı zorla istifa ettirmekten dahi çekinmezler. Ulusal Hareket'le uzlaşabilmek için Damat Ferit'in düşürülmesi planları Eylül 1920'de başlar. 25 Eylül'de Sadrazam'dan kurtulma kararı alınır. 7 Ekim 1920'de Damat Ferit'e çekilmesi için nota verilir. Ekim 13'te padişah ziyaret edilerek bu dilek resmen iletilir. Sadrazam 17 Ekim'de istifa etmek zorunda kalır, yerine Ankara ile iyi ilişkiler içinde olan Tefik Paşa getirilir. İlginç olan bu konuda başı İngiltere'nin

781 Bu konudaki bazı uygulamalar için Bkz. Bilge Criss, *age*, s. 104.

782 J. Willis, *Prologue to Nürnberg*, s. 158.

çekiyor olmasıdır.⁷⁸³

Lozan öncesi, Müttefik güçlerin, Ermeni temsilcilerine, Ermenilerin iddialarının Müttefikler için yaşamsal bir sorun olmadığını, daha çok Boğazlar meselesiyle ilgilenmekte olduklarını ve Ermeni sorunu için Müttefiklerin Türkiye ile olan ilişkilerini kesmeyeceklerini⁷⁸⁴ söylemeleri bu politikaların bir devamı olarak değerlendirilmelidir.

4. Humanist Müdahale mi, Emperyalist Çıkar mı?

İnsanlık suçu işlemiş topluluklara dışardan yapılan müdahaleler oldukça sorunlu olmaktadır. Hatta bu müdahaleler beklenen faydadan çok zararlı sonuçlara dahi yol açabilmektedirler. (II. Dünya Savaşı sonrası Almanya'daki gelişmeler bu konuda bir istisna gibi görünmektedir.) Bunun iki önemli nedeni vardır. Birincisi, eğer uluslararası güçler gerekli eşgüdüm ve kararlılığı göstermezlerse yapılan müdahalenin sonuçlarını kontrol etme ve denetleme imkânı ortadan kalkmakta, sonuçta kendisi için müdahale edilen topluluk açısından olumsuz sonuçlar ortaya çıkmaktadır. Çünkü sorun bir tek müdahale ile sınırlı değildir, birtakım düzenlemelerin sağlanması ve korunması da gerekmektedir. İkincisi, uluslararası güçlerin salt humanist amaçlarla müdahale ettiklerini ileri sürmek zordur. Genel kural olarak güçlü devletler kendi emperyal politikalarını, humanist çıkarlar maskesi ile de gizlemektedirler.

Ayrıca, birçok durumda, dışarıya yönelik humanist müdahale iç politik çatışmalarda kullanılan bir araç olarak devreye sokulmaktadır. İngiltere'nin Ermeni sorununu ele alış tarzında bu durumun oldukça önemli bir payı olduğunu söyleyebiliriz. Gladstone'cu liberallerle, Disraeli veya Salisbury tarafından temsil edilen muhafazakârlar arasındaki iç kavgalarda Ermeni politikası kötü biçimde kullanılmıştır. 1890'da İstanbul'a yaptığı

783 Bu gelişmeleri anlatan İngiliz raporları için Bkz. Bilal Şimşir, *British Documents*, c. 2, Belge 122, 124, 125, 137, 147.

784 E. Uras, *age*, s. 707.

bir ziyaret sırasında, liberal bir parlamento üyesi olan William Summer şu ilginç sözleri sarf eder: "Gladstone ve ben Ermeni sorunu ile sadece Salisbury Kabinesi'ni zor durumda bırakmak amacıyla ilgileniyoruz."⁷⁸⁵

Batılı devletlerin, yüzyıl boyunca, "hasta adam"ı aralarında taksim etmek fikriyle hareket ettikleri, ama bu konuda aralarında anlaşamadıkları için de bu taksimin yapılamadığı dönemin tüm Türk siyasi kadrolarınca bilinen bir durumdu. Bu ülkeler, paylaşmadaki paylarını artırabilmek amacıyla, ellerine geçirdikleri fırsatları kullanmaktan çekinmiyorlardı. Ve bu müdahaleler genel kural olarak "insani amaçlar" sloganının arkasına saklanılarak yapılıyordu.

Yıllarca İstanbul'da elçiliklerde görevli olarak çalışan Mandelstam bu gerilimi çok açık biçimde dile getirir. "(Batılı) iktidarların Osmanlı İmparatorluğu'na yaptıkları müdahaleler, genel olarak birbirine tamamiyle zıt pozisyonlardan değerlendirilir. Türkler ve onların avukatları, müdahalelerin müdahaleyi yapan devletlerin egoist çıkarlarına hizmet amacı güttüğünü iddia ederler. Nitekim, ilk Türk yetkilisi İsmet Paşa, Lozan'da bu doğrultuda uzun bir konuşmayla, azınlıkların korunmasının, (Batılı) güçlerin Türklerin içişlerine karışmak için severek kullandıkları bir bahaneden başka bir şey olmadığını ispat etmeye çalışmıştır. Diğerleri ise buna karşı, Büyük Güçlerin Türkiye'deki eylemlerinin insanlık adına yapılmış bir karışma, humanist bir müdahale (*intervention humanitaire*) olduğunu savunmuşlardır."⁷⁸⁶

Aksi yönde var olan tarihsel örneklerle rağmen Batılıların müdahalelerini "*intervention humanitaire*" olarak sunmaları, Türk toplumunda, insan hakları ve demokrasi gibi sloganları, emperyalizm ve sömürgecilikle bir ve aynı şey olarak görme ve bu nedenle de bu kavramlara mesafe koyma, hatta düşman ol-

785 *Die Grosse Politik der Europäischen Kabinette 1871-1914*, c. 9, Doküman 2178, Berlin, 1923, s. 194.

786 André N. Mandelstam, *age*, s. 89.

ma eğilimlerini doğurmuştur. Birçok yayın organında, "insan hakları sözcülüğü yapan Avrupa'nın, insaniyet ve medeniyet iddialarına inanılamayacağı", fikrinin sürekli olarak tekrar edildiğini; "Avrupa'nın humaniterliği ve adaleti yalnız riyakârlıktan ibarettir",⁷⁸⁷ ibarelerine bolca rastlandığını yukarda aktarmış bulunuyoruz: Batı, sömürgeci, işgalci ve emperyalisttir ve onun humanizminin arkasında da bizleri bölmek ve parçalamak fikri yatmaktadır.

Bu bağlamıyla sorun bugün bile çözümsüz olarak önümüzde durmaktadır. "İnsanlık adına", devletlerin "ulusal egemenlik" haklarını geçersiz sayarak o ülkeye müdahale hakkını, bunun arkasında büyük güçlerin emperyal çıkarlarının da yatabileceğini bilerek savunabilmek... Sorun budur. Eğer büyük devletlerin iktisadi ve siyasi çıkarları ile "humaniter amaçları" arasında bir ayrım çizgisi çekmek olanaklı değilse, bu müdahale hakkı nasıl temellendirilecek ve kim tarafından yapılacaktır? Bu soru bugün de yanıtızsız olarak durmaktadır.

Yukarda sözünü ettiğimiz diplomat, Batılı güçlerin Osmanlılara yaptığı tüm müdahalelerin esas olarak, "*intervention humanitaire*" adına yapıldığını savunur. Ona göre, "medeni güçlerin (temel aldıkları) azami etik değerler" söz konusuydu ve bu değerlerden sapıldığı noktada müdahaleler yapılmıştır.⁷⁸⁸ Türkler konusunda bu ilkenin ne kadar korunup korunmadığından bağımsız olarak burada çok önemli bir tez vardır: Medeniyet adına azami bazı normlar tespit etmek ve bu azami değerler adına bazı ülkelere müdahale hakkını saklı tutmak... Problem yalnızca üzerinde herkesin anlaşılabileceği bu tür azami etik normları tespit etmenin zorluğundan kaynaklanmıyor. Bugüne kadar birçok devlet bu anlama gelebilecek onlarca antlaşmanın altına imza atmış bulunuyorlar.

Sorun iki noktada ortaya çıkıyor; ilki, bu minimumların ulusal egemenlik hakkı ile çeliştiği durumdur. Diğeri ise, dev-

⁷⁸⁷ Aktaran, Şerif Mardin, *age*, s. 117.

⁷⁸⁸ André N. Mandelstam, *age*, s. 20.

letlerin egoist çıkarlarından kopartılmış, onlardan bağımsız bir mercinin yaratılmasının zor hatta imkânsız olduğu gerçeğidir. Uluslararası plandaki dengesiz ve eşitsiz durum, genel bir ilkenin herkes için geçerli kılınmasını hemen hemen olanaksız hale sokmaktadır. Bu yumak bugün dahi çözülmemiş bir sorun olarak önümüzde durmaktadır. Kendi özel nedenleri bir yana, Ermeni Kırım'ı suçlularının yargılanmalarının başarısızlıkla sonuçlanmasının altında bu genel ve temel sorunlar yatıyordu.

KAYNAKÇA

Arşivler

Almanya:

Auswärtiges Amt (AA), Bonn: (Eski numaralamaya göre)

Türkei 159/12; 167/14; 183/37, 38, 41, 48, 49

PA 38/414

BTK 174

Weltkrieg, 11 d secr., c. 4 A

Avusturya:

Österreichisches Staatsarchiv, Viyana:

1. Haus-, Hof- und Staatsarchiv (HHStA):

Gesandtschaftsarchiv Konstantinopel (GAK):

- 412: A 1b: Armenische Frage und Reformen

- 413: A 1c: Armenische Unruhen 1895-1911

- 463: Internationale Verhandlungen über die einzuführenden Reformen in Armenien, Juni 1913 bis Juli 1914;

2. Politisches Archiv:

- 209: Türkei 1915-1918

- PA I 552; PA III 171; PA XII 209; PA CII

İngiltere:

Public Record Office, Londra:

Foreign Office (F. O. 78 Turkey, F. O. 195 Turkey, F. O. 881 Turkey)

F.O. 371 (Bde: 4172, 4173, 4174, 4175, 5089, 5090, 5091, 5153, 6498, 6499, 6500, 6501, 6502, 6503, 6503, 6504, 6505, 12323);

F.O. 406; 424; F. O.: 608

Amerika:

Armenian National Delegation Papers, 1912-1924 (mikrofilm)

Delegasyonun başkanlığını Bogos Nubar ve Gabriel Noradungyan yapmıştır.

National Archives (NA), Washington:

Record Group (RG) 59: Internal Affairs of Turkey, 1910-1929

Record Group (RG) 256: General Records of the American Commission to Negotiate Peace, 1919-1921

Yayımlanmış Resmi Belgeler ve Dokümanlar

Andonian, Aram, *Documents Officiels Concernant les Massacres Arméniens*, Paris, 1920.

Andonian, Aram, *The Memoirs of Naim Bey: Turkish Official Documents Relating to Deportations and Massacres of Armenians*, Londra, 1920.

Ankara İstiklâl Mahkemesi, *İzmir Suikasti, İddianame ve Savunmalar*, Teksir Metin, 1926.

Armenian Bureau (Der.), *Armenia. Parliamentary Debates, House of Lords, 13 November, 1918; House of Commons, 23/24/30/31 Ekim; 6/7/12/14/18 Kasım 1918*, Londra, 1918.

Armenian National Committee, *The Armenian genocide as reported in the Australian Press*, Sidney, 1983.

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi, IV c., Ankara, 1989.

Atatürk'ün Tamim-Telgraf ve Beyannameleri, 1917-1938, Ankara, 1961.

Baykal, Bekir Sami, *Heyeti Temsiliye Kararları*, Ankara, 1974.

Beylerian, Arthur (Der.), *Les grandes puissances : l'Empire Ottoman et les Arméniens dans les Archives françaises (1914 - 1913)*, Paris, 1983.

Boghossian, Nubar, *Note sur la question Arménienne*, Paris, 1916.

Bryce, Viscount/Toynbee, A. J. (Der.), *The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire 1915-16, Documents presented to Viscount Grey of Fallodon*, Londra, 1916.

Charmetant, Felix, *Tableau officiels des massacres d'Arménie dressé après enquêtes par les six ambassades de Constantinople et statistique dressé par les témoins oculaires Grégoriens et Protestants des profanations d'églises, assassinats d'ecclésiastiques, apostasies forcées, enlèvements de femmes et jeunes vierges. Avec carte de la région des massacres*, Paris, 1895.

Dadrian, Vahakn N., *Documentation of the Armenian Genocide in German and Austrian Sources*, New Brunswick, 1994. [Nachdruck aus: Charny, Israel (Der.), *Genocide : a critical bibliographic review*, c. 3, New York (vd.) 1994; s. 77-125 u. 27 s. Appendices]

Dağlı, Nuran/Aktürk, Belma (Der.), *Hükümetler ve Programları, 1920-1960*, 3 c., Ankara, 1988.

Dahiliye Nezareti, *Ermeni Komitelerinin Amâl ve Harekât-ı İhtilâliyesi*, İstanbul, 1916.

- Daschnaktzutun, *Die Ereignisse in Armenien und die Tätigkeit der S. R. Partei "Daschnaktzutun" 1914-1923. Bericht, vorgelegt dem Internationalen Sozialistischen Kongreß, Hamburg, Mayıs 1923.*
- Délégation de la République Arménienne (Der.), *L'Arménie et la question arménienne avant, pendant et depuis la guerre, Paris, 1922.*
- Délégation des Armenischen Nationalrates, "Denkschrift der Delegation des armenischen Nationalrates über die Lage der Armenier" Berlin, Mayıs, 1918, Hofmann, Tessa (Der.), *Das verbrechen des Schweigens. die Verhandlung des Türkischen Völkermords an den Armeniern vor dem ständigen Tribunal der Völker, Göttingen vd. 1984.*
- Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler, 1915-1920, Ankara, 1994.*
- Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar'da ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi, I, (1908-1918), c. II (1919), Ankara, 1995.*
- Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *Arşiv Belgelerine Göre Balkanlar'da ve Anadolu'da Yunan Mezalimi, Ankara, 1995.*
- Erdem, Tarhan (haz.), *Anayasalar ve Seçim Kanunları 1876-1982, İstanbul, 1982.*
- Gazi Mustafa Kemal, *Nutuk, 3 c., İstanbul, 1934.*
- Germany, Turkey and Armenia. A selection of documentary evidence relating to the Armenian Atrocities from German and other sources, Londra, 1917.*
- Gooch, George Peabody/Temperley, Harold, *Die Britischen Amtlichen Dokumente über den Ursprung des Weltkrieges 1898-1914, Stuttgart/Berlin/Leipzig, 1931.*
- Großbritannien, Außenministerium, *British Documents on the Origin of the War 1898-1914, c. IX, Enclosure in No. 181, Londra, 1926.*
- Großbritannien, Außenministerium, *Documents on British Foreign Policy, First Series, 1919-1939; c. II: The Proceedings of the Supreme Council, H. M. Stationary Office, Londra, 1948; c. IV: Londra 1952; c. VII: The First Conference of Londra, HMSO, Londra, 1956; c. VIII: Conferences on High Policy, HMSO, Londra, 1958; W. Woodward ve R. Butler (Der.).*
- Harbord, James G., *Conditions in the Near East: Report of the American Military Mission to Armenia, Washington D.C. 1920.*
- Hofmann, Tessa (Der.), *Der Völkermord an den Armenien vor Gericht. Der Prozeß Talaat Pascha, Neuauflage, Göttingen, 1980.*
- Hurewitz, J. C., *Diplomacy in the Near and Middle East: A Documentary Record, 1535-1914, 2 c., Princeton, 1956.*

- Institut für Armenische Fragen Münih, *The Armenian Genocide: Documentation*, c. 1 (1987) - c. 3 (1990), Münih, 1987ff.
- Jäschke, Gotthard (Der.), "Urkunden, 1. Der türkisch-armenische Friedensvertrag von Gümrü (Alexandropol)", *Welt des Islams*, N. S., 2 1953.
- Kloian, Richard D., *The Armenian Genocide : News Accounts from the American Press (1915 - 1922)*, Berkeley, Calif., 1985.
- Kremer-Auenrode & P. Hirsch, H. V. (Der.), *Das Staatsarchiv, Sammlung der Offiziellen Aktenstücke*, Leipzig, 1877.
- Lepsius, Johannes (Der.), *Deutschland und Armenien 1914-1918. Sammlung Diplomatischer Schriftstücke*, Potsdam, 1919.
- Lepsius, Johannes/Mendelssohn Bartholdy, Albrecht/Thimme, Friedrich (Der.), *Die große Politik der Europäischen Kabinette*, Berlin 1927, c. 9, 10, 38, Berlin, 1926.
- Meclis-i Âyan Zabıt Ceridesi*, Türkiye Büyük Millet Meclisi Yayını, Ankara, 1990.
- Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, Türkiye Büyük Millet Meclisi Yayını, 42 c., Ankara.
- Meray, Seha, Osman Olcay (haz.), *Osmanlı İmparatorluğunun Çöküş Belgeleri*, Ankara, 1977.
- Meray, Seha (Der.), *Lozan Barış Konferansı. Tutanaklar-Belgeler*, 8 c., İstanbul, 1993.
- Ministère des Affaires Etrangères, *Documents Diplomatiques Français 1871-1914*, 42 c., Paris 1929-1959. 3. Serie (1911-1914), c. 9, 10, 11, Paris, 1936.
- Correspondence respecting events leading to the rupture of relations with Turkey. Presented to both Houses of Parliament by command of His Majesty*, Londra, 1914. (Parliamentary Papers, Miscellaneous, 1914, 13).
- Ohandjanian, Artem (Der.), *Österreich-Armenien 1872-1936*, Faksimilesammlung diplomatischer Aktenstücke, 12 c., Viyana, 1995.
- Osmanlı Erkân-ı Harbiye-yi Umûmiye Dâiresi (L'État Major Général Ottoman), *335 Senesi Temmuz Ayı Zarfında Kafkasyada İslâmlara Karşı İcrâ Olunduğu Haber Alınan Ermeni Mezâlimi*, (*Atrocités Arméniennes. Commises contre les Musulmans du Caucase durant le moi de Juille 1919*), İstanbul (Constantinople) (t.y.)
- Pokrowski, Michail Nikolaevic (Der.), *Das Zaristische Rußland im Weltkriege. Neue Dokumente aus den Russischen Staatsarchiven über den Eintritt der Türkei, Bulgariens, Rumäniens und Italiens in den Weltkrieg*, Berlin, 1927.
- Pokrowski, Michail Nikolaevic (Der.), "Krasnyj-Archiv. Historische Zeitschrift des Zentralarchivs der SSSR und RSFSR", teilweise

übersetzt, *Die Kriegsschuldfrage*, 1 (1923)-6 (1928) u. *Berliner Monatshefte*, 7 (1929) ff.

Randelzhofer, Albrecht, *Völkerrechtliche Verträge*, (6. Baskı) Berlin, 1994.

Said Halim ve Mehmed Talat Paşalar Kabinelerinin Divan-ı Âli'ye Sevkleri Hakkında Divaniye Mebusu Fuad Bey Merhum Tarafından Verilen Takrir Üzerine Bera-yı Tahkikat Kur'a İsabet Eden Beşinci Şube Tarafından İcra Olunan Tahkikat ve Zabt Edilen İfadatı Muhtevidir, İstanbul, 1918.

Sarafian, Ara, *United States official documents on the Armenian genocide*, c. 1: *The Lower Euphrates*, (planlanan 5 c.), Watertown, Mass., 1993.

Sarkisian, Ervand K./Sahakian, Ruben G., *Vital issues in modern Armenian history : a document exposé of misrepresentations in Turkish historiography*, Watertown (v.d.) 1965.

Şimşir, Bilal Niyazi, *İngiliz Belgeleriyle Sakarya'dan İzmir'e 1921-1922*, İstanbul, 1972.

Şimşir, Bilal Niyazi, *British Documents on Atatürk*, 4 c., Ankara, 1973.

Şimşir, Bilal Niyazi, *İngiliz Belgelerinde Osmanlı Ermenileri (1856-1880)*, Ankara/İstanbul, 1986.

Şimşir, Bilal Niyazi, *British Documents on Ottoman Armenians*, 4 c., c. 1: (1856-1880); c. 2: (1880-1890); c. 3: (1891-1895); c. 4: (1895), Ankara, 1989-1990.

The Armenian Question Before the Peace Conference, Paris, 1919.

The National Congress of Turkey, *The Turco-Armenian Question. The Turkish Point of View*, Konstantinopel 1919; yeni bsk. Ankara, 1977.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, 29 c., TBMM Yayını, Ankara, 1940.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Gizli Celse Zabıtları, 4 c., Ankara, 1985.

T.C. Başbakanlık Devlet Arşivler Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, *Ermeni Olayları Tarihi I-II. Hüseyin Nâzım Paşa*, 2 c., Ankara, 1994.

T.C. Başbakanlık Devlet Arşivler Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)*, Ankara, 1994.

U.S. Department of State, *Papers Relating to the Foreign Relations of the United States, The Paris Peace Conference, 1919*, 13 c., Washington, 1942-1947 (Government Printing Office) (The Paris Peace Conference 1919).

Urkundliche Belege. *Die Armenischen Greuel und Deutschland*, o.A. 1917.

Kaynakçalar

- Ataöv, Türkkaya, *Ermeni Sorunu: Bibliyografya*, Ankara, 1981.
- Adalian, Rouben (Bearb.), *Armenian Genocide Resource Guide*, Washington, DC, 1988.
- Dadrian, Vahakn N., "Documentation of the Armenian Genocide in Turkish sources", Charny, Israel W. (Der.), *Genocide: a critical bibliographic review*, c. 2, New York (v.d.), 1991, s. 86-138.
- Hovannisian, Richard G., *The Armenian holocaust: a bibliography relating to the deportations, massacres and dispersion of the Armenian people, 1915 - 1923*, Cambridge, Mass., 1980.
- Hovannisian, Richard G., "The Armenian Genocide", Charny, Israel W. (Der.), *Genocide: a critical bibliographic review*, Bd.1, New York, 1988, s. 89-115.
- İlter, Erdal, *Türk-Ermeni İlişkileri Bibliyografyası*, Ankara, 1997.
- Salmaslian, Armenag, *Bibliographie de l'Arménie*, Jerewan, 1969 (rev. u. erw. Neuaufl. d. Ausg. v. 1946).
- Smith, Roger W., "Denial of the Armenian genocide", Charny, Israel W. (Der.), *Genocide: a critical bibliographic review*, c. 2, New York, (vd.) 1991, s. 63-85.
- Vassilian, Hamo, *The Armenian genocide: a comprehensive bibliography and library resource guide*, Glendale, Calif., 1992.

Hatıralar, Günlükler, Seyahatnameler

- Adivar, Halide Edib, *Ateşten Gömlek*, Atlas K., t.y., 11. Baskı.
- Ahmed Rıza Bey, *Meclis-i Mebusan ve Ayân Reisi Ahmed Rıza Bey'in Anıları*, İstanbul, 1988.
- Ahmed Refik, *İki Komite İki Kıtâl*, (haz.) Hamide Koyukan, Ankara, 1994.
- Ahmed İzzet Paşa, *Feryadım*, 2 c., İstanbul, 1992 v. 1993.
- Altay, Fahrettin, *On Yıl Savaş ve Sonrası. 1912-1922. Görüp Geçirdiklerim*, İstanbul, 1970.
- Amca, Hasan, *Doğmayan Hürriyet. Bir Devrin İçyüzü 1908-1918*, İstanbul, 1989.
- Andreassian, Digran, *Suedije, eine kleine Episode der Armeniervörfolgung 1915*, Potsdam, 1919.
- Arar, İsmail (haz.), *Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Menteşe'nin Anıları*, İstanbul, 1986.
- Arıkoğlu, Damar, *Hatıralarım*, İstanbul, 1961.
- Asaf, Mehmed, *1909 Adana Ermeni Olayları ve Anılarım*, İsmet Parmaksızoğlu (haz.), Ankara, 1986.
- Atay, Falih Rıfkı, *Atatürk'ün Hatıraları, 1914-1919*, İstanbul, 1965.

- Atay, Falih Rıfki, *Çankaya. Atatürk'ün Doğumundan Ölümüne Kadar*, İstanbul, 1980.
- Atay, Falih Rıfki, *Atatürk'ün Bana Anlattıkları*, İstanbul, 1955.
- Atay, Falih Rıfki, *Zeytindağı*, İstanbul, 1981.
- Balkan, Fuat, "İlk Türk Komitacısı Fuat Balkan'ın Hatıraları", *Yakın Tarihimiz*, 2. c.
- Baronigian, Armenag S., *Ein Stück Hölle auf Erden*, Lößnitzgrund, 1921.
- Baronigian, Armenag S., *Armenien und die Türkei, Erzählungen und Erlebnisse aus Armeniens jüngster Martyriumsgeschichte*, Post Kötchenbroda in Sachsen, 1927.
- Başkatıpzade Ragıp Bey, *Tarih-i Hayatım*, haz. Bülent Varlık, Ankara, 1996.
- Bayın, Arif, *İlk Dünya Harbinde Kafkas Cephesi*, İstanbul, 1946.
- Bernstein, Eduard, *Die Leiden des Armenischen Volkes und die Pflichten Europas*, Rede gehalten in einer Berliner Volksversammlung am 26. Berlin, Haziran 1902.
- Bernstorff, Graf Johann Heinrich, *Erinnerungen und Briefe*, Zürich, 1936.
- Bernstorff, Johann, *Memoirs of Count Bernstorff*, New York, 1936.
- Bethmann Hollweg, Theobald von, *Betrachtungen zum Weltkriege*, Berlin, 1921.
- Beyatlı, Yahya Kemal, *Siyasi ve Edebi Portreler*, İstanbul, 1976.
- Biren, Mehmet Tefik Bey, "Bir Devlet Adamının" Mehmet Tefik Beyin (Biren) II. Abdülhamid, Meşrutiyet ve Miitarye Devri Hatıraları, 2 c., İstanbul, 1993.
- Bleda, Mithat Şükrü, *İmparatorluğun Çöküşü*, İstanbul, 1979.
- Bülow, Bernhard von, *Denkwürdigkeiten*, c. 1, Berlin, 1930.
- Cebesoy, Ali Fuat, *Milli Mücadele Hatıraları*, İstanbul, 1953.
- Cebesoy, Ali Fuat, *Moskova Hatıraları (21.11.1920-2.6.1922)*, İstanbul, 1955.
- Cebesoy, Ali Fuat, *Sınıf Arkadaşım Atatürk*, İstanbul, 1981.
- Cengiz, Halil Erdoğan (haz.), *Enver Paşa'nın Anıları (1881-1908)*, İstanbul, 1991.
- Davis, Leslie A., *The Slaughterhouse Province. An American Diplomat's Report on the Armenian Genocide, 1915-1917*, Der. Susan K. Blair, New Rochelle/New York, 1989.
- Demirel, Yücel (haz.), *Lütfi Fikri Bey'in Günlüğü*, İstanbul, 1991.
- Denker, Arif Cemil, *İttihatçı Şeflerin Gurbet Maceraları*, İstanbul, 1992.
- Dersimi, M. Nuri, *Hatıratım*, Stockholm, 1986.
- Djema Pascha, Ahmed, *Erinnerungen eines Türkischen Staatsmannes*, Münih, 1922.
- Dryander, Ernst von, *Erinnerungen aus meinem Leben*, Leipzig/Bielefeld, 1923.

- Eckart, Bruno, *Meine Erlebnisse in Urfa*, Potsdam, 1922.
- Ehrhold, Käthe, *Flucht in die Heimat*, Dresden/Leipzig, 1937.
- Einstein, Lewis, *Inside Constantinople. A Diplomatist's Diary During the Dardanelles Expedition April-September, 1915*, Londra, 1917.
- El-Ghassein, Scheik Faiz, *Die Türkenherrschaft und Armeniens Schmerzensschrei*, Zürich, 1918.
- Erden, Ali Fuad, *Birinci Dünya Harbinde Suriye Hâtıraları*, 1. c., İstanbul, 1954.
- Erzberger, Matthias, *Erlebnisse im Weltkrieg*, Stuttgart/Berlin, 1920.
- Essad-Bey, *Öl und Blut im Orient*, Berlin/Leipzig, 1930.
- Fahri Can, "İzmir Suikast Teşebbüsü ve Kara Kemal Bey", *Yakın Tarihimiz*, c. 1.
- Fahri Can, "İlk Milli Kuvvet Nasıl Kuruldu?", *Yakın Tarihimiz*, c. 1.
- Fanshawe Tozer, Henry, *Turkish Armenia and Eastern Asia Minor*, Londra, 1881.
- Feldmann, Wilhelm, *Kriegstage in Konstantinopel*, Strasburg, 1913.
- Giesl von Gieslingen, Wladimir, *Zwei Jahrzehnte im Nahen Orient*, Berlin, 1927.
- Gleich, Gerold von, *Vom Balkan nach Bagdad*, Berlin, 1921.
- Goltz, Colmar Freiherr von der, *Denkwürdigkeiten*, Berlin, 1929.
- Graves, Robert von Ranke, *Storm Centres of the Near East. Personal Memories 1879-1929*, Londra, 1933.
- Institut für Armenische Fragen (Der.), *Tagebücher von Westenenk*, München, 1986.
- İzzet Pascha, *Denkwürdigkeiten des Marschalls Izzet Paschas*, Karl Klinghardt (Der.), Leipzig, 1927.
- Kabacalı, Alpay (haz.), *Talât Paşa'nın Anıları*, İstanbul, 1990.
- Kadri, Hüseyin Kâzım, *Balkanlardan Hicaza İmparatorluğun Tasfiyesi. 10 Temmuz İnkılabı ve Netayici*, İstanbul, 1992.
- Kadri, Hüseyin Kâzım, *Türkiye'nin Çöküşü*, İstanbul, 1992.
- Kansu, Mazhar Müfit, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber*, 2 c., Ankara, 1966.
- Karabekir, Kâzım, *İttihat ve Terakki Cemiyeti 1896-1909*, İstanbul, 1982.
- Karabekir, Kâzım, *Cihan Harbine Nasıl Girdik*, 2 c., İstanbul, 1937, 1938.
- Karabekir, Kâzım, *İstiklâl Harbimizde Enver Paşa ve İttihat Terâkki Erkânı*, İstanbul, 1990.
- Kießling, Hans von, *Mit Feldmarschall von der Goltz-Pascha in Mesopotamien und Persien*, Leipzig, 1922.
- Köprülü, Şerif, *Sarıkaşım İhata Manevrası Meydan Muharebesi*, İstanbul, 1922.

- Kress von Kressenstein, Friedrich Frhr., *Mit den Türken zum Suezkanal*, Berlin, 1938.
- Kress von Kressenstein, Friedrich Frhr., *Zwischen Kaukasus und Sinai*, Berlin, 1921.
- Künzler, Jakob, *Dein Volk ist mein Volk*, Basel/Leipzig, 1939.
- Künzler, Jakob, *Im Land des Blutes und der Tränen. Erlebnisse in Mesopotamien während des Weltkrieges*, Potsdam, 1921.
- Künzler, Jakob, *Dreißig Jahre Dienst im Orient*, Basel, 1933.
- Liman von Sanders, Otto, *Fünf Jahre Türkei*, Berlin, 1920.
- Lloyd George, David, *The Truth about the Peace Treaties*, 2 c., Londra, 1938.
- Mevlânâ Rıfat, *Türkiye İnkılâbının İçyüzü*, İstanbul, 1993.
- Mil, A., "Umumi Harpte Teşkilatı Mahsusa", *Vakit*, 2.10.1933-18.4.1934.
- Midhat, Ali Haydar, *Hatıralarım*, İstanbul, 1946.
- Morgenthau, Henry, *Secrets of the Bosphorus 1913-1916*, Londra, 1921.
- Morgenthau, Henry, *Ambassador Morgenthau's Story*, New York, 1926.
- Nadi, Yunus, *Kurtuluş Savaşı Anıları*, İstanbul, 1978.
- Nesimi, Abidin, *Yılların İçinden*, İstanbul, 1977.
- Nogales, Rafael de, *Vier Jahre unter dem Halbmond. Erinnerungen aus dem Weltkriege*, Berlin, 1925.
- Orbay, Rauf, "Rauf Orbay'ın Hatıraları", *Yakın Tarihimiz*, c. 1 v. 3.
- Orbay, Rauf, *Cehennem Değirmeni. Siyasi Hatıralarım*, 2 c., İstanbul, 1993.
- Rawlinson, Alfred, *Adventures in the Near East 1918-1922*, Londra/New York, 1923.
- Reşid Bey, Mehmed, *Sürgünden İntihara, Dr. Reşid Bey'in Hatıraları*, Ahmet Mehmetefendioğlu (haz.), İzmir, 1992.
- Sabis, Ali İhsan, *Harp Hatıralarım*, 6 c., İstanbul, 1990.
- Şakir, Ziya, *1914-1918 Cihan Harbini Nasıl İdare Ettik*, İstanbul, 1944.
- Samih, Aziz, "Umumi Harpte Kafkas Cephesi Hatıraları", *Kurun*, 2 Nisan 1935'ten itibaren tefrika.
- Selçuk, İlhan, *Yüzbaşı Selahattin'in Romanı*, 2 c., İstanbul, 1993.
- Sorgun, M. Taylan (haz.), *Halil Paşa, İttihat ve Terakki'den Cumhuriyet'e Bitmeyen Savaş*, İstanbul, 1972.
- Söylemezoğlu, Galip Kemali, *Başımıza Gelenler, Yakın Bir Mazinin Hatıraları, Mondrosdan Mudanyaya*, İstanbul, 1939.
- Stürmer, Harry, *Zwei Kriegsjahre in Konstantinopel. Skizzen Deutsch-jungtürkischer Moral und Politik*, Lausanne, 1917.
- Şükrü, Kemalettin, *Mütareke Acıları*, İstanbul, 1930.
- Tansu, Samih Nafiz (haz.), *Osmanlı İmparatorluğu Teşkilatı Mahsusasında ve Mütareke Yıllarının M. M. Grubu Başkanlığında bulunan emekli Sü-*

vari Albayı Hüsameddin Ertürk Anlatıyor. İki Devrin Perde Arkası, İstanbul, 1964.

Temo, İbrahim, *İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Kurucusu ve 1/1 no'lu Üyesi İbrahim Temo'nun İttihad ve Terakki Anıları, İstanbul, 1987.*

Y. Kemal Tengirşenk, *Vatan Hizmetinde, Ankara, 1981.*

Tepeyran, Ebubekir Hazım, *Zalimane Bir İdam Hükümü, İstanbul, 1946.*

Toros, Taha (haz.), "Eski Nafia Nazırı Ali Yeğena'nın Hatıraları. İstibdattan Cumhuriyete", *Akşam*, 26.10.-21.12.1955.

Türkgeldi, Ali Fuat, *Görüp İşittiklerim, Ankara, 1987.*

Türkoğlu, Ömer, (haz.), *Binbaşı Süleyman Bey'in Manzum Anıları, Ankara, 1997.*

Vardar, Galip, *İttihat ve Terakki İçinde Dönenler, İstanbul, 1960.*

Vischer-Oeri, Gertrud, *Meine Erlebnisse in Urfa, Riehen, Moosrani, 1966.*

Wegner, Armin, *Die Verbrechen der Stunde - die Verbrechen der Ewigkeit, Hamburg, 1982.*

Westenenk, Louis Constant, "Diary Concerning the Armenian Mission", *Armenian Review*, c. 39, 1986.

Yalçın, Hüseyin Cahit, *Siyasi Anılar, İstanbul, 1976.*

Yalçın, Hüseyin Cahit, "Ölüm Yıldönümünde Talat Paşa", *Yakın Tarihimiz*, c. 1.

Yalçın, Hüseyin Cahit, "Türkiye'yi Yaşatmak ve Batırmak İsteyenler", *Yakın Tarihimiz*, c. 1.

Yalman, Ahmet Emin, *Yakın Tarihimizde Gördüklerim ve Geçirdiklerim*, c. 2, İstanbul, 1970.

Ahmed Emin Yalman, *Turkey in the World War*, New Haven, 1930.

Yenibahçeli Şükrü, *Hatıralar* (Teksir Metin).

Makale ve Araştırmalar

Adalian, Rouben, "The Armenian Genocide Resolution before the U. S. Congress", *Internet on the Holocaust and Genocide, an international information resource exchange towards understanding, intervention and prevention of genocide*, 25/26, 1990.

Adanır, Fikret, "Der jungtürkische Modernismus und die nationale Frage im Osmanischen Reich", *Zeitschrift für Türkeistudien*, Nr. 2, 1989.

Aharonian, Avetis, "From Sardarapat to Sävres and Lausanne: A Political Diary", Kısım 1-13, *Armenian Review*, c. 15-19, 1962-1966.

Ahmad, Feroz, *The Young Turks. The Committee of Union and Progress in Turkish Politics 1908-1914*, Oxford, 1969.

Ahmad, Feroz, *İttihat ve Terakki*, çev. Nuran Yavuz, İstanbul, 1984.

Ahmad, Feroz, "Vanguard of a Nascent Bourgeoisie: The Social and Economic Policy of the Young Turks 1908-1918", *Okyar*, O./İnalçık,

H. (haz.), *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920)*, Ankara, 1980.

Ahmad, Feroz, "Unionist Relations with the Greek, Armenian and Jewish Communities of the Ottoman Empire, 1908-1914", Braude, Benjamin/Lewis, Bernard, *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, New York/Londra, 1982.

Ahmad, Feroz, *İttihatçılıktan Kemalizme*, çev. Fatmagül Berktaş, İstanbul, 1985.

Akbıyık, Yaşar, *Milli Mücadelede Güney Cephesi (Maraş)*, Ankara, 1990.

Akçam, Taner, *Siyasi Kültürümüzde Zulüm ve İşkence*, İstanbul, 1992.

Akçam, Taner, *Türk Ulusal Kimliği ve Ermeni Sorunu*, İstanbul, 1993.

Akçam, Taner, "İslam'da Hoşgörü ve Sınırı", *Türkiye'yi Yeniden Düşünmek*, İstanbul, 1995.

Akçora, Ergünöz, *Van ve Çevresinde Ermeni İsyanları (1896-1916)*, İstanbul, 1994.

Akçura, Yusuf, *Yeni Türk Devletinin Öncüleri. 1928 Yılı Yazıları*, Ankara, 1981.

Akgün, Sevil, *General Harbord'un Anadolu Gezisi ve (Ermeni Meselesi'ne Dair) Raporu (Kurtuluş Savaşı Başlangıcında)*, İstanbul, 1981.

Akşin, Sina, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, İstanbul, 1987.

Akşin, Sina, *31 Mart Olayı*, İstanbul, 1972.

Akşin, Sina, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele*, 2 c., c. 1: Mutlakiyete Dönüş (1918-1919), c. 2: Son Meşrutiyet (1919-1920), İstanbul, 1992.

Akşit, M. Cevat, *İslam Ceza Hukuku ve İnsani Esasları*, t.y.

Akyüz, Yahya, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Fransız Kamuoyu, 1919-1921*, Ankara, 1988.

Alp, Tekin, *Turkismus und Pan-Türkismus*, Weimar, 1915.

Ann, Engin, *Yükseliş Savaşımızda Jupiter*, İstanbul, 1971.

Armağan, Servet, *İslam Hukukunda Temel Hak ve Hürriyetler*, Ankara, 1987.

Aşkun, Vehbi Cem, *Sivas Kongresi*, Ankara, 1963.

Atamian, Sarkis, *The Armenian Community: The Historical Development of Social and Ideological Conflict*, New York, 1955.

Ataöv, Türkkaya, *The Andonian Documents Attributed to Talat Pasha are Forgeries*, Ankara, 1984.

Ataöv, Türkkaya, *Talât Paşa'ya Atfedilen Andonian "Belgeleri" Sahtedir!*, Ankara, 1986.

Ataöv, Türkkaya, *The Reports (1918) of Russian Officers on Atrocities by Armenians*, Ankara, 1985.

Ataöv, Türkkaya, *Die Osmanischen Archive und die Armenierfrage*, An-

kara, 1988.

Ataöv, Türkkaya, *An Armenian Source: Hovhannes Katchaznouni. Une source Arménienne: Hovhannes Katchaznouni. Eine armenische Quelle: Hovhannes Katchaznouni. Fuente Armenia: Hovhannes Katchaznouni*, Ankara, 1984.

Avcıoğlu, Doğan, *Türkiye'nin Düzeni*, 2 c., İstanbul, 1987.

Avcıoğlu, Doğan, *Milli Mücadele Tarihi*, 4 c., İstanbul, 1986.

Aydemir, Şevket Süreyya, *Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa*, 3 c., c. 1: 1860-1908, İstanbul, 1983; c. 2: 1908-1914, İstanbul, 1981; c. 3: 1914-1922, İstanbul, 1985.

Aydemir, Şevket Süreyya, *Tek Adam, Mustafa Kemal*, 3 c., İstanbul, 1976.

Aydın, Mesut, *Milli Mücadele Dönemin'de TBMM Hükümeti Tarafından İstanbul'da Kurulan Gizli Gruplar ve Faaliyetleri*, İstanbul, 1992.

Aydinel, Sıtkı, *Güneybatı Anadolu'da Kuva-yı Milliye Harekatı*, Ankara, 1990.

Aytar, Osman, *Hamidiye Alaylarından Köy Koruculuğuna*, İstanbul, 1992.

Balcıoğlu, Mustafa, *Milli Mücadele'de Merkez Ordusu*, Ankara 1990, Yayınlanmamış Doktora Tezi.

Baltzer, "Das Romantische Ende der Drei großen Türken der Kriegerzeit, Tallat, Enver und Dschemal Pascha", *Orient-Rundschau*, 11 (1933).

Bamberg, Felix, "Geschichte der orientalischen Angelegenheit im Zeitraume des Pariser und des Berliner Friedens", Oncken, Wilhelm (Der.), *Allgemeine Geschichte in Einzeldarstellungen*, 4. Hauptabteilung, 5. Teil, Berlin, 1892.

Barikian, Anahid, *Die Entwicklung der armenischen Frage im 19. Jahrhundert*, Diss., Viyana, 1949.

Barkan, Ömer Lütfi, *XV'nci-XVI'ncı Asırında Osmanlı İmparatorluğunda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları. Kanunlar*, I, İstanbul 1943.

Barkan, Ömer Lütfi, "Türkiye'de Din ve Devlet İlişkileri", *Cumhuriyetin 50. Yıldönümü Semineri*, Ankara, 1975.

Barsoumian, Hagop, "Economic Role of the Armenian Amira Class in the Ottoman Empire", *Armenian Review*, 31 (1979).

Bayar, Celâl, *Ben de Yazdım*. 8 c., İstanbul, 1965-1967.

Baykal, Bekir Sıtkı, *Şark Buhranı ve Sabah Gazetesi*, Ankara 1948.

Bayrak, Mehmet, *Kürtler ve Ulusal Demokratik Mücadeleleri*, İstanbul, 1993.

Bayur, Yusuf Hikmet, *Türk İnkılabı Tarihi*, 4 c., Ankara, 1983.

Bayur, Yusuf Hikmet, *Atatürk. Hayatı ve Eseri*, c. 1, İstanbul, 1963.

Belen, Fahri, *Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi*, 3 c., Ankara, 1965.

Berkes, Niyazi, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, İstanbul, 1978.

- Berkes, Niyazi, *Türkish Nationalism and Western Civilization*, Selected Essays of Ziya Gökalp, Londra, 1959.
- Bıyıklıoğlu, Tevfik, *Trakya'da Milli Mücadele*, 2 c., Ankara, 1987.
- Bıyıklıoğlu, Tevfik, *Atatürk Anadolu'da, 1919-1921*, c. 1, Ankara, 1959.
- Bıyıklıoğlu, Tevfik, *Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı. Türk İstiklal Harbi*, c. 1, Genelkurmay Başkanlığı Harp Tarihi Dairesi Başkanlığı, Seri No: 1, Ankara, 1962.
- Bihl, Wolfdieter, *Die Kaukasus-Politik der Mittelmächte*, 2 c., Viyana/Köln/Graz, 1975.
- Bilsel, Cemil, *Lozan (Lausanne)*, 2 c., İstanbul, 1933.
- Binswanger, Karl, *Untersuchungen zum Status der Nichtmuslime im Osmanischen Reich des 16. Jahrhunderts*, Münih, 1977.
- Birinci, İhsan, "Sarıkamış Kahramanları", *Hayat ve Tarih Mecmuası*, c. 1, Sayı 1, Şubat 1967, c. 2, Sayı 7, Ağustos, 1967.
- Boğaziçi Üniversitesi, *Armenians in the Ottoman Empire and Modern Turkey*, (Ortak Yayın: Justin McCarthy, Bilâl Şimşir, Heath W. Lowry, Mim Kemal Öke'nin tebliğleriyle), İstanbul, 1984.
- Boyajian, Dickran H., *Armenia. The Case of a Forgotten Genocide*, New Jersey, 1972.
- Bozkurt, Gülnihâl, *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasî Gelişmelerin Işığı Altında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu (1839-1914)*, Ankara, 1989.
- Bozkurt, Gülnihal, *Batı Hukukunun Türkiye'de Benimsenmesi*, Ankara, 1996.
- Braude, Benjamin/Lewis, Bernard, "The Millet System: History and Legacy", Braude, Benjamin/Lewis, Bernard (Der.), *Christians and Jews in the Ottoman Empire. The Functioning of a Plural Society*, 2 c., New York/Londra, 1982.
- Braude, Benjamin/Lewis, Bernard (Der.), *Christians and Jews in the Ottoman Empire. The Functioning of a Plural Society*, 2 c., New York/Londra, 1982.
- Bucknill, John Alexander/Utıdjian, Haig Apisoghom, *The Imperial Ottoman Penal Code. A Translation from the Turkish Text*, Oxford, 1913.
- Bulgarisch-Armenisches Komitee (Der.), *Armenier und Armenien*, Sofia, 1941.
- Carzou, Jean Marie, *Arménie 1915. Un Genocide Exemplaire*, Paris, 1975.
- Çavuşoğlu, Şeref, "İttihat ve Terakki'nin Cizli Planı", *Yakın Tarihimiz*, c. 1, s. 263-264.
- Çay, Abdülhaluk M./Kalafat, Yaşar, *Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Kuva-yı Milliye Hareketleri*, Ankara, 1990.
- Cevdet Paşa, *Tezâkir*, 1-12, (haz.) Cavid Baysun, Ankara, 1986.

- Ceza Kanunname-yi Hümayunu, Takvimhane-yi Amire Matba'ası*, t. y.
- Chaliand, Gérard/Ternon, Yves, *The Armenians: From Genocide to Resistance*, Londra, 1983.
- Chaliand, Gérard/Ternon, Yves, *Le Génocide des Arméniens 1915-1917*, Brüksel, 1980.
- Chalk, Frank/Jonassohn, Kurt, *The History on Sociology of Genocide. Analyses and Case Studies*, New Haven/Londra, 1990.
- Cook, Ralph Elliot, *The United States and the Armenian Question, 1894-1924*, Doktora Tezi, Cambridge, 1957.
- Criss, Bilge, *İşgal Altında İstanbul 1918-1923*, İstanbul, 1993.
- Cruickshank, A. A., "The Young Turk Challenge in Post-War Turkey", *Middle East Journal*, No: 22, Washington, 1968.
- Çadırcı, Musa, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Ülke Yönetimi", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, İstanbul, 1985.
- Çulcu, Murat, *Ermeni Entrikalarının Arkası. Torlakyan Davası*, İstanbul, 1990.
- Dadrian, Vahakn N. "The Role of the Special Organisation in the Armenian Genocide during the First World War", Panayi, Panikos, *Minorities in Wartime*, Oxford/Providence, 1993.
- Dadrian, Vahakn N., "The Perversion by Turkish Sources of Russian General Mayewski's Report on the Turko-Armenian Conflict", *Journal of the Society for Armenian Studies*, 5, 1990-1991.
- Dadrian, Vahakn N., "The Naim-Andonian Documents on the World War I. Destruction of the Ottoman Armenians: The Anatomy of a Genocide", *International Journal of Middle East Studies*, c. 18, 1986.
- Dadrian, Vahakn N., *The History of the Armenian Genocide. Ethnic Conflict from Balkans to Anatolia to the Caucasus*, Oxford, 1995.
- Dadrian, Vahakn N., "The Secret Young Turk Ittihadist Conference and the Decision for the World War I Genocide of the Armenians", *Holocaust and Genocide Studies*, c. 7, 1993.
- Dadrian, Vahakn N., "The Role of Turkish Physicians in the World War I. Genocide of Ottoman Armenians", *Holocaust and Genocide Studies*, c. 1, 1986.
- Dadrian, Vahakn N., "The Role of the Turkish Military in the Destruction of Ottoman Armenians: A Study in Historical Continuities", *Journal of Political and Military Sociology*, c. 20, 1992.
- Dadrian, Vahakn N., *Ulusal ve Uluslararası Hukuk Sorunu Olarak Jenosid*, çev. Yavuz Alogan, İstanbul, 1995.
- Dadrian, Vahakn N., "A Textual Analysis of the Key Indictment of the Turkish Military Tribunal Investigating the Armenian Genocide", *Armenien Review*, 44, 1991, s. 1-36.

- Dadrian, Vahakn N., *A Review of the Turkish Military Tribunal's Prosecution of the Authors of the Armenian Genocide: The Nature and Significance of the four Major Trial Series*, Uluslararası Jenosit Konferansı'nda okunan bildiri: A Crime Against Humanity, elyazması metinden, Moskova, 18-19 Nisan 1995.
- Dadrian, Vahakn N., "Documentation of the Armenian Genocide in Turkish Sources", Charney, Israel W. (Der.), *Genocide: A Critical Bibliographic Review*, c. 2, Londra/New York, 1991, s. 86-138.
- Dadrian, Vahakn N., "Ottoman Archives and Denial of the Armenian Genocide", Hovannisian, Richard G. (Der.), *The Armenian Genocide: History, Politics, Ethics*, New York, 1992, s. 280-310.
- Dadrian, Vahakn N., "The Circumstances Surrounding the 1909 Adana Holocaust", *Armenian Review*, 41, 1988, s. 4-164.
- Dadrian, Vahakn N., "The Armenian Genocide in Official Turkish Records. Collected Essays by Vahakn N. Dadrian", *Journal of Political and Military Sociology*, 22, No. 1, 1994.
- Dadrian, Vahakn N., "The Documentation of the World War I Armenian Massacres in the Proceedings of the Turkish Military Tribunal", *International Journal of Middle East Studies*, c. 23, 1991.
- Dadrian, Vahakn N., "Der Jenosit an den Armenien und das Völkerrecht", Deutsch-Armenische Gesellschaft (Der.), *Phönix aus der Asche*, Frankfurt a.M., 1996.
- Daloğlu, Selahattin Turgay, *Ermeni Zulmü 1915-1918*, İstanbul, 1983.
- Daniel, Robert L., "The Armenian Question and American-Turkish Relations, 1914-1927", *Mississippi Valley Historical Review*, 46, 1959-60.
- Dankwart A. Rustow, "The Army and the Founding of the Turkish Republic", *World Politics*, 11, 1959, s. 513-552.
- Davison, Roderic H., "Turkish Attitudes Concerning Christian-Muslim Equality in the Nineteenth Century", *American Historical Review*, c. 60, 1953/54.
- Davison, Roderic H., "Turkish Diplomacy from Mudros to Lausanne", Craig, Gordon A./Gilbert, Felix (Der.), *The Diplomats, 1919-1939*, Princeton, 1953.
- Davison, Roderic H., "The Millets as Agents of Change in the Nineteenth-Century Ottoman Empire", Braude, Benjamin/Lewis, Bernard (Der.), *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, 2 c., New York/Londra, 1982.
- Davison, Roderic H., "The Armenian Crisis, 1912-1914", *American Historical Review*, 53, 1948.
- Davison, Roderic H., *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform, 1856-1876*, çev. Osman Akınhay, İstanbul, 1997.

- Davison, Roderic, H., "Nationalism as an Ottoman Problem and the Ottoman Response", William W. Haddad/William Ochsenwald (Der.), *Nationalism in a Non-National State. The Dissolution of the Ottoman Empire*, Ohio, 1977.
- Davison, Roderic H., *Essays in Ottoman and Turkish History 1774-1923, The Impact of the West*, Texas, 1990.
- Degen, Walter, *Zur Geschichte der Gesetzlichen Behandlung der Christen im Türkischen Staat des 19. Jahrhunderts*, Zürich, 1917.
- Dekmejian, R. Hrair, "Determinants of Genocide: Armenians and Jews as Case Studies", Hovannisian, Richard G. (Der.), *The Armenian Genocide in Perspective*, New Brunswick/Londra, 1991.
- Delfs, Hermann, *Die Politik der Mächte beim Zerfall des Osmanischen Reiches*, Diss., Kiel, 1954.
- Deliorman, Altan, *Türklere Karşı Ermeni Komitecileri*, İstanbul, 1975.
- Demir, Neşide Kerem: *Türkiye'de Ermeni Meselesi*, Ankara, 1976.
- Deyrmenjiyan, Navasard, "An Important Turkish Document on the 'Exterminate Armenians' Plan", *Armenian Review*, c. 14, Nr. 3, 1961, s. 53-55
- Dickmann, Fritz, "Die Kriegsschuldfrage auf der Friedenskonferenz von Paris 1919", *Historische Zeitschrift*, 197 (1963); Buchausgabe: Münih, 1964.
- Dieckerhoff, Luise, *Deutschland-England und das Orientproblem in den Neunziger Jahren*, Münster, 1926.
- Dieterich, Karl, *Christlich-Orientalisches Kulturgut der Türken*, Leipzig, 1917.
- Dinkel, Christoph, "German Officers and the Armenian Genocide", *Armenian Review*, c. 44, 1991, s. 77-133.
- Dinkel, Christoph, *Der Einfluss hoher Deutscher Offiziere im Osmanischen Reich auf die zum Völkermord an den Armeniern führenden Massnahmen. Ratgeber und/oder Vollzugsgehilfen?*, Teksir Metin.
- Dörner, Friedrich Karl, *Vom Bosphorus zum Ararat*, Mainz, 1984.
- Duguid, S., "The Politics of Unity: Hamidian Policy in Eastern Anatolia", *Middle East Studies*, 9, 1973.
- Paul Dumont, *Mustafa Kemal*, Ankara, 1993.
- Dursunoğlu, Cevat, *Milli Mücadelede Erzurum*, Ankara, 1946.
- Duru, Kazım Nami, *Ziya Gökalp*, İstanbul, 1949.
- Dussen, William J. van der, "The Question of Armenian Reforms in 1913-1914", *Armenian Review*, c. 39, 1986.
- Dyer, Gwynne, "Turkish 'falsifiers' and Armenian 'deceivers'", *MES*, 12, (1976).
- Dyer, Gwynne, "The Turkish armistice of 1918", *MES*, 8, 1972.
- Dyer, Gwynne, "The Origins of the 'nationalist' group of officers in

- Turkey 1908-1918", *Journal of Contemporary History*, 8, 1973.
- Eichmann, F., *Die Reformen des Osmanischen Reiches*, Berlin, 1858.
- Elias, Norbert, *Studien Über die Deutschen*, Frankfurt/M 1990.
- Engelhardt, Edouard, *La Turquie et le Tanzimat*, c. 1, Paris, 1882 (İstanbul, 1976).
- Erdeha, Kâmil, *Millî Mücadelede Vilayetler ve Valiler*, İstanbul, 1975.
- Erdinç, Erol Şadi, *Meşrutiyet Sonrası Parti ve Cemiyetler Hakkında Bir Kalem Denemesi (1906-1920)*, Yayımlanmamış teksir çalışma.
- Ergin, Osman, *Türk Maarif Tarihi*, 4 c., İstanbul, 1977.
- Erim, Hıfzı, *Ayvalık Tarihi*, Ankara, 1948.
- Erler, Georg H., *Das Recht der Nationalen Minderheiten*, Münster, 1931.
- Erişli, Mehmet Emin, *Bir Fikir Adamının Romanı*, Ziya Gökalp, İstanbul, 1984.
- Erol, Mine, *Türkiye'de Amerikan Mandası 1919-1920*, Giresun, 1972.
- Ersanlı, Behar Büşra, *İktidar ve Tarih, Türkiye'de "Resmi Tarih" Tezinin Oluşumu (1929-1937)*, İstanbul, 1992.
- Esatlı, Mustafa Ragıp, *İttihat ve Terakki Tarihinde Esrar Perdesi ve Yakup Cemil Niçin Öldürüldü?*, İstanbul, 1975.
- Evans, Laurence, *United States Policy and the Partition of Turkey, 1914-1924*, Baltimore, 1965.
- Fayda, Mustafa, "İslam Tarihinin İlk Dönemlerinde Gayrimüslimler", *Türk Tarihinde Ermeniler Sempozyumu*, İzmir, 1983.
- Feigl, Erich, *Ein Mythos des Terrors. Armenischer Extremismus: Seine Ursachen und Hintergründe*, Freilassing/Salzburg, 1986.
- Feldmann, Wilhelm, "Die Türken nach dem Balkankrieg", *Handbuch der Politik*, c. 3, Berlin, 1914.
- Ferriman, Duckett Z., *The Young Turks and the Truth about the Holocaust at Adana in Asia Minor, during April 1909*, Londra, 1913.
- Findley, Carter V., *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire: The Sublime Porte 1789-1922*, Princeton, 1980 (Türkçesi: *Kalemiyyeden Mülkiyeye Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi*, çev. Gül Çağalı Güven, 1996, İstanbul).
- Fischer, August, "Der türkische Nationalismus und der Sturz des dritten Kabinetts Damad Ferid Pascha", *Der Neue Orient*, c. 7, 4. Jg., Heft 1-6, Berlin, 1920.
- Frech, Fritz, *Der Kriegsschauplatz in Armenien und Mesopotamien*, Leipzig/Berlin, 1916.
- Gardos, Harald, *Österreich-Ungarn und die Türkei im Kriegsjahr 1915*, Phil.Diss., Viyana, 1968.
- Garner, James W., "Punishment of Offenders Against the Laws and Customs of War", *The American Journal of International Law*, c. 14, 1920.

- Gazigiray, A. Alper, *Osmanlılardan Günümüze Kadar Vesikalarla Ermeni Terörü'nün Kaynakları*, İstanbul, 1982.
- Geiss, Imanuel, "Der Berliner Kongreß - Eine historische Retrospektive", Melville, Ralph/Schröder, H. J. (Der.), *Der Berliner Kongreß von 1878*, Wiesbaden, 1982.
- Gelb, Gustav, *Darstellung des Rechtszustandes in Griechenland, Während der Türkischen Herrschaft und bis zur Ankunft des König Otto I*, Heidelberg, 1835.
- Gelfand, Lawrence E., *The Inquiry: American Preparations for Peace, 1917-1919*, New Haven, 1963.
- Gesellschaft für bedrohte Völker (Der.), *Das Verbrechen des Schweigens. Die Verhandlung des Türkischen Völkermords an den Armeniern vor dem ständigen Tribunal der Völker*, Tessa Hofmann (Der.), Göttingen/Viyana, 1984.
- Gibbons, Herbert Adam, *The Blackest Page of Modern History. Events in Armenia in 1915. The Facts and the Responsibilities*, New York/Londra, 1916.
- Gidney, James B., *A Mandate for Armenia*, Ohio, 1967.
- Gill, Arnon, *Die Sowjetisch-türkischen Beziehungen von der Russischen Revolution 1917 bis zum Ende des Ersten Weltkrieges und die Selbständigkeitsbestrebungen der transkaukasischen Völker (Georgier, Armenier, Aserbejdshaner)*, Phil. Diss, Offenburg, 1969.
- Glockner, H.W., *Interned in Turkey, 1914-1918*, Beyrut, 1969.
- Goloğlu, Mahmut, *Erzurum Kongresi, Sivas Kongresi, Üçüncü Meşrutiyet, Cumhuriyete Doğru, Türkiye Cumhuriyeti*, v.d., 8 c., Ankara, 1968-1974.
- Gökalp, Ziya, *Türkçülüğün Esasları*, İstanbul, 1978.
- Gökalp, Ziya, *Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak*, İstanbul, 1988.
- Gökbilgin, M. Tayyib, *Milli Mücadele Başlarken*, 2 c., Ankara, 1959 u. 1965.
- Gökdemir, Ahmet Ender, *Cenûb-i Garbî Kafkas Hükûmeti*, Ankara, 1989.
- Göyünç, Nejat, *Osmanlı İdaresinde Ermeniler*, İstanbul, 1983.
- Göztepe, Tarık Mümtaz, *Sultan Vahdettin Mütareke Gayyasında*, İstanbul, 1969.
- Grothe, Hugo, *Die Türken und ihre Gegner, Kriegsgeographische Betrachtungen*, Frankfurt a.M., 1915.
- Grothe, Hugo, *Die Grundlagen Türkischer Wirtschaftsverjüngung*, Berlin, 1916.
- Grothe, Hugo, "Der Russisch-Türkische Kriegsschauplatz (Kaukasien und Armenien)", Spethmann, Hans/Scheu, Erwin (Der.), *Kriegsgeographische Zeitbilder, Land und Leute der Kriegsschauplätze*, Heft 5, Leipzig, 1915.

- Grothe, Hugo, *Die Asiatische Türkei und die Deutschen Interessen*, Halle, 1913.
- Gründer, Horst, *Christliche Mission und Deutscher Imperialismus 1884-1914*, Paderborn, 1982.
- Gültepe, Necati, "Hamidiye Alayları", *Hayat Tarih Mecmuası*, Temmuz 1976.
- Gürün, Kamuran, *Ermeni Dosyası*, Ankara, 1988.
- Gürün, Kamuran, *The Armenian File. The Myth of Innocence Exposed*, Londra/ Nicosia/ İstanbul, 1985.
- Guse, Felix, *Die Kaukasusfront im Weltkrieg bis zum Frieden von Brest*, Leipzig, 1940.
- Guse, Felix, "Der Armenieraufstand 1915 und seine Folgen", *Wissen und Wehr*, Heft 10, 1925.
- Gust, Wolfgang, *Der Völkermord an den Armeniern. Die Tragödie des ältesten Christenvolkes der Welt*, Münih/ Viyana, 1993.
- Hagen, Gottfried, *Die Türkei im Ersten Weltkrieg. Flugblätter und Flugschriften in Arabischer, Persischer und Osmanisch-türkischer Sprache aus einer Sammlung der Universitätsbibliothek Heidelberg eingeleitet, übersetzt und kommentiert*, Frankfurt a.M./Bern/New York, Paris, 1990.
- Habib, İsmail, *Edebi Yeniliğimiz*, İstanbul, 1931.
- Hagen, Freiherr von, *Geschichte der Orientalischen Frage, 1774-1877*, Frankfurt a. M., 1877.
- Halide Edip, *The Turkish Ordeal*, Londra, 1926.
- Hall, William H. (Der.), *Reconstruction in Turkey. A Series of Reports Compiled for The American Committee of Armenian And Syrian Relief*, New York, 1918.
- Hanioğlu, Şükrü, *Bir Siyasi Örgüt Olarak Osmanlı İttihat ve Terraki Cemiyeti ve Jön Türklük, 1889-1902*, c. I, İstanbul, 1985.
- Hanioğlu, Şükrü, *Kendi Mektuplarında Enver Paşa*, İstanbul, 1989.
- Hankel, Gerd/ Stuby, Gerhard (Der.), *Strafgerichte gegen Menschheitsverbrechen. Zum Völkerstrafrecht 50 Jahre nach den Nürnberger Prozessen*, Hamburg, 1995.
- Hartill, Leonard Ramsden, *Bir Ermeninin Anılarında Azerbaycan Olayları (1918-1922)*, İstanbul, 1990.
- Hartmann, Richard, "Ziya Gök Alp's Grundlagen des türkischen Nationalismus", *Orientalistische Literaturzeitung*, Nr. 9/10, 1925.
- Hartunian, Abraham, *Neither to Laugh nor to Weep. A Memoir of the Armenian Genocide*, Boston, 1968.
- Hasane Ilgaz, "Milli Mücadele'de Varlığı Gizli Kalan Bir Cemiyet: KARAKOL Cemiyeti", *Tarih ve Edebiyat Mecmuası*, 1 Ocak 1981, Yıl XVII, Sayı 193.

- Haslip, J., *Der Sultan, Das Leben Abdul-Hamids II*, Münih, 1958.
- Helfferich, Karl Theodor, *Die Deutsche Türkenpolitik*, Berlin, 1921.
- Heller, Joseph, *British Policy Towards the Ottoman Empire, 1908-1914*, Londra, 1983.
- Heller, Joseph, "Britain and the Armenian Question, 1912-1914. A Study in Realpolitik", *Middle Eastern Studies*, 16, 1980, s. 3-26.
- Helmreich, Paul C., *From Paris To Sévres. The Partition of the Ottoman Empire at the Peace Conference of 1919-1920*, Ohio, 1974.
- Heyd, Uriel, *Türk Ulusçuluğunun Temelleri*, çev. Kadir Günay, Ankara, 1979.
- Hiçyılmaz, Ergun, *Belgelerle Teşkilat-i Mahsusa ve Casusluk Örgütleri*, İstanbul, 1979.
- Hocaoğlu, Mehmet, *Arşiv Vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezalimi ve Ermeniler*, İstanbul, 1976.
- Hofmann, Tessa/Koutcharian, Gerayer, "Zu den Hintergründen der 'armenischen Frage': Die Geschichte armenisch-kurdischer Beziehungen im Osmanischen Reich", *Minoritas. International Mi-onology Faculty, Series A, Periodicum Berlin*, c. 1, Berlin, 1985, s. 90-146.
- Hofmann, Tessa, *Neue Aspekte des Prozesses Talaat Pascha: Unbekannte Archivmaterialien zu Hintergründen und Ablauf eines ungewollt Politischen Verfahrens*, (yayımlanmamış Almanca makale).
- Tessa Hofmann, "New Aspects of the Talât Pasha Court Case", *Armenian Review*, c. 42, No: 4/168, Kış 1989 (yukardaki makalenin bir bölümü).
- Tessa Hofmann, "Deutsche Quellen und Augenzeugenberichte zum Völkermord an den Armeniern 1915/16", *Das Verbrechen des Schweigens*, Göttingen, 1984.
- Holland, Thomas Erskine, *The European Concert in the Eastern Question*, Oxford, 1979.
- Höss, Annette, *Die Türkischen Kriegsgerichtsverhandlungen 1919-1921*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Viyana, 1991.
- House, Edward Mandell/Seymour, Charles, *What Really Happened at Paris*, New York, 1921.
- Hovannisian, Richard G. (Der.): *The Armenian Genocide in Perspective*, New Brunswick / Londra, 1991.
- Hovannisian, Richard G. (Der.), *The Armenian Genocide. History, Politics, Ethics*, New York, 1992.
- Hovannisian, Richard G., *The Republic of Armenia, 1918-1919*, 2 c., Berkeley / Los Angeles / Londra, 1971.
- Hovannisian, Richard G., "Armenia and the Caucasus in the Genesis of the Soviet-Turkish Entente", *IJMES*, 4, 1973, s. 129-147.

- Hovannisian, Richard G., "The Allies and Armenia, 1915-18", *Journal of Contemporary History*, c. 3, 1968.
- Hovannisian, Richard G., *Armenia on the Road to Independence 1918*, Berkeley/Los Angeles, 1967.
- Howard, Harry N., *The Partition of Turkey. A Diplomatic History 1913-1923*, New York, 1966.
- Howard, Harry N., *An American Inquiry in the Middle East: The King-Crane Commission*, Beyrut, 1963.
- İğdemir, Uluğ (Der.), *Sivas Kongresi Tutanakları*, Ankara, 1986.
- Ilgar, Ihsan, *Rusya'da Birinci Müslüman Kongresi*, Ankara, 1990.
- İnal, İbnülemin Mahmud Kemal, *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar*, 12 c., İstanbul, 1965.
- İnalcık, Halil, "Osmanlı Hukukuna Giriş", *S.B.F. Dergisi*, c. XIII, No: 2 Haziran 1958.
- İnalcık, Halil, "Tanzimatın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri", *Belleten*, Sayı 112, Ekim 1964
- Jäschke, Gotthard, "Mustafa Kemal und England in neuer Sicht", *Die Welt des Islams*, c. 16, Leiden, 1975.
- Jäschke, Gotthard, "Président Wilson als Schiedsrichter zwischen der Türkei und Armenien", *MSOS*, 38, 1935.
- Jäschke, Gotthard, *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi*, 2 c., Ankara, 1970/1973.
- Jäschke, Gotthard, "Beiträge zur Geschichte des Kampfes der Türkei um ihre Unabhängigkeit", *Die Welt des Islams*, N.S., c. 5, 1958.
- Jäschke, Gotthard, *Kurtuluş Savaşı İle İlgili İngiliz Belgeleri*, Ankara, 1971.
- Jäschke, Gotthard, *Türk İnkılâbı Tarihi Kronolojisi 1918-1923*, İstanbul, 1939.
- Jäschke, Gotthard, "Die Vorgeschichte des Waffenstillstandes von Mudros", *Orient-Rundschau*, Nr. 5, Berlin, 26.8.1938.
- Jäschke, Gotthard, *Der Turanismus der Jungtürken. Zur Osmanischen Außenpolitik im Weltkriege*, Leipzig, 1941.
- Jäschke, Gotthard, "Ein Amerikanisches Mandat für die Türkei?", *Die Welt des Islams*, N.S., c. 8, 1962-1963.
- Jäschke, Gotthard, "Die rechtliche Bedeutung der in den Jahren 1909-1916 vollzogenen Abänderungen des türkischen Staatsgrundgesetzes", *Die Welt des Islams*, 5, 1917, s. 97-152.
- Jäschke, Gotthard/ Pritsch, Erich, "Die Türkei seit dem Weltkriege. Geschichtskalender 1918-1928", *Die Welt des Islams*, 10 (1927/29).
- Kabasakal, Mehmet, *Türkiye'de Siyasal Parti Örgütlenmesi 1908-1960*, İstanbul, 1991.

- Kampen, Wilhelm van, *Studien zur Deutschen Türkeipolitik in der Zeit Wilhelms II*, Kiel, 1968.
- Kandemir, Feridun, *İzmir Suikastinin İç Yüzü*, 2 c., İstanbul, 1955.
- Kandemir, Feridun, *Atatürk'ün Kurduğu Türkiye Komünist Partisi ve Sonrası*, İstanbul.
- Karabekir, Kazım, *İstiklal Harbimiz*, İstanbul, 1960.
- Kara, İsmail, "Bir Milliyetçilik Tartışması", *Tarih ve Toplum*, Sayı 30, Haziran, 1986.
- Kara, İsmail, *Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi*, 11 c., İstanbul, 1986.
- Karadoğan, İsmet, "Cemal Paşa'yı Ruslar Öldürtmüştü", *Yakın Tarihimiz*, c. II, t.y.
- Karajian, Sarkis J., "An Inquiry Into the Statistics of the Turkish Genocide of the Armenians", *Armenian Review*, 25, 1972.
- Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, 8 c., Ankara, 1988.
- Karal, Enver Ziya, "Gülhane Hattı Hümayununda Batının Etkisi", *Belleten*, 112, Ekim, 1964.
- Karpat, Kemal H., *Ottoman Population 1830-1914. Demographic and Social Characteristics*, Wisconsin, 1985.
- Katchaznuni, Hovhannes, *The Tashnaks Have Nothing More to Do*, Viyana, 1923.
- Kazarian, Haigazn K., "The Turco-Soviet Conspiracy to Overthrow the Independant Republic of Armenia. Exchange of Letters and the Negotiations on Military Collaboration Preparatory to the Joint Attack on Armenia", *Armenian Review*, 19, 1966.
- Kazarian, Haigazn K., "The Turkish Genocide of the Armenians: a Pre-meditated and Official Assault", *Armenian Review*, 30, 1977.
- Kazarian, Haigazn K., "The Murder of 6 Armenian Members of the Ottoman Parliament", *Armenian Review*, 22, 1969.
- Kazarian, Haigazn K., "The Massacres and Deportations at Papert: Findings of a Turkish Military Court", *Armenian Review*, 25, 1972.
- Kazarian, Haigazn K., "Unpublished Turkish Document No. 289 on the Deportations", *Armenian Review*, 34, 1981.
- Kazarian, Haigazn K., "Turkey Tries its Chief Criminals: Indictment and Sentence Passed Down By Military Court of 1919", 1. Kısım, *Armenian Review*, 24, 1971.
- Kazarian, Haigazn K., "A Turkish Military Court Tries The Principal Genocidists of the District of Yozgat", *Armenian Review*, 25, 1972.
- Kazarian, Haigazn K., "How Turkey Prepared the Ground for Massacre", *Armenian Review*, 18, 1965.
- Kazarian, Haigazn K., "Dissecting Peccant Turkish Arguments on the 1915 Genocide", *The Armenian Weekly*, 20.11.1975.
- Kazarian, Haigazn K., "Minutes of Secret Meetings Organizing the Tur-

kish Genocide of Armenians", *Armenian Review*, 18, 1965.

Kazarian, Haigazn K., "On the Massacres at Trebizond", *Hairenik Weekly*, 23 Aralık 1965.

Kazarian, Haigazn K., "The Genocide of Kharpert's Armenians: A Turkish Judicial Document and Cipher Telegrams Pertaining to Kharpert", *Armenian Review*, 19, 1966.

Kazarian, Haigazn K., "The Malta Episode: How the Turkish Criminals Escaped Punishment", *Armenian Review*, 35, 1982.

Kâzım Hüseyin Kadri, *Ziya Gökalp'in Tenkidi*, İsmail Kara (ed.), İstanbul, 1989.

Kempner, Robert W., "Der Völkermord an den Armeniern", *Recht und Politik*, 16, 1980.

Kendal, "Die Kurden unter den Osmanischen Herrschaft", *Kurdistan und Die Kurden*, Bd. I, Göttingen, 1984.

Kerr, Stanley E., *The Lions of Marash: Personal Experiences with American Near East Relief, 1919-1922*, Albany, 1973.

Kesim, Firuz, "Cemal Paşa Nasıl Katledildi?", *Yakın Tarihimiz*, c. 2.

Kherdian, David, *Der Schatten des Halbmonds*, Viyana/Heidelberg, 1981.

Khoury, Adel Théodor, *Toleranz im Islam*, Grünewald, 1980.

Kırzioğlu, M. Fahrettin, *Kars ve Çevresinde Ermeni Mezalimi, (1918-1920)*, Ankara, 1970.

Kinross, Lord, *Atatürk. Bir Milletten Yeniden Doğuşu*, İstanbul, 1990.

Koçaş, Sadi, *Tarih Boyunca Ermeniler ve Selçuklulardan Beri Türk-Ermeni İlişkileri*, İstanbul, 1970.

Kodaman, Bayram, "Hamidiye Hafif Süvari Alayları", *İst. Ü. Ed. Fak. Tarih Dergisi*, Mart 1979'dan ayrı basım.

Kodaman, Bayram, *Şark Meselesi Işığında Sultan Abdülhamit'in Doğu Anadolu Politikası*, İstanbul, 1983.

Koloğlu, Orhan, *Abdülhamit Gerçeği*, İstanbul, 1987.

Koloğlu, Orhan, "Enver Paşa Efsanesinde Alman Katkısı (1908-1913)", *Tarih ve Toplum*, Sayı 78, Haziran, 1990.

Koutcharian, Gerayer, "Der Siedlungsraum der Armenier unter dem Einfluß der historisch-politischen Ereignisse seit dem Berliner Kongreß 1878: Eine politisch-geographische Analyse und Dokumentation", *Abhandlungen des Geographischen Instituts Anthropogeographie*, c. 43, Berlin, 1989.

Kraelitz-Greifenhorst, Friedrich von, *Die Verfassungsgesetze des Osmanischen Reiches*, Leipzig, 1909.

Kraelitz-Greifenhorst, Friedrich von, "Die Ungültigkeitserklärungen des Pariser und Berliner Vertrages durch die Osmanische Regierung", *Österreichische Monatszeitschrift für den Orient*, 43, 1917.

- Krieger, Aram, *Andonianee Huradaragadz Tourk Bashdonagan Vaverakreou Vaveraganoutiunu, 1915-1965 Houshamadian Medz Yegherne* (Die Authentizität der Türkischen offiziellen Dokumente, veröffentlicht von Aram Andonian, Gedenksammlung zum großen Holocaust), Beirut, 1965.
- Krikorian, Mesrob K., *Armenians in the Service of the Ottoman Empire, 1860-1908*, Londra, 1978.
- Krischtschian, Melkon, *Deutschland und die Ausrottung der Armenier in der Türkei. Ein Rückblick*, Potsdam, 1930.
- Kuper, Leo, *Genocide. Its Political Use in the Twentieth Century*, New Haven/Londra, 1982.
- Kuran, Ahmet Bedevi, *Osmanlı İmparatorluğunda ve Türkiye Cumhuriyetinde İnkılap Hareketleri*, İstanbul, 1959.
- Kuran, Ahmet Bedevi, *İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler*, İstanbul, 1945.
- Kurat, Yuluğ Tekin, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Paylaşılması*, Ankara, 1986.
- Kurat, Akdes Nimet, *Birinci Dünya Savaşı Sırasında Türkiye'de Bulunan Alman Generallerinin Raporları*, Ankara, 1966.
- Kushner, David, *Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu 1876-1908*, İstanbul, 1979.
- Kutay, Cemal, *Atatürk Enver Paşa Hadiseleri, Yakın Tarihin Meçhul Sahifeleri*, İstanbul, 1956.
- Kutay, Cemal, *Birinci Dünya Harbinde Teşkilat-ı Mahsusa ve Hayber'de Türk Cengi*, İstanbul, 1964.
- Kutay, Cemal, *Bir Devir Aydınlanıyor. Şehit Sadriazâm Talat Paşa'nın Gurbet Hatıraları*, 3 c., İstanbul, 1983.
- Kutay, Cemal, *Sohbetler*, 16 Sayı, Eylül, 1969.
- Kutay, Cemal (haz.), *Fethi Okyar, Üç Devirde Bir Adam*, İstanbul, 1980.
- Kutay, Cemal, *Osmanlıdan Cumhuriyete, Yüzyılımızda Bir İnsanımız*, (Hüseyin Rauf Orbay), 4 c., İstanbul, 1992.
- Küçük, Cevdet, *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı 1878-1897*, İstanbul, 1986.
- Küçük, Yalçın, *Aydın Üzerine Tezler*, 4 c., İstanbul, 1985.
- Külçe, Süleyman, *Osmanlı Tarihinde Arnavutluk*, İzmir, 1944.
- Küntzer, Karl, *Abdul Hamid II. und die Reformation in der Türkei*, Dresden/Leipzig, 1897.
- Kürkçüoğlu, Ömer, *Türk-İngiliz İlişkileri (1919-1926)*, Ankara, 1978.
- Landau, Jacob M., *Pan-Turkism in Turkey: A Study of Irredentism*, Londra, 1981.
- Langer, W. L., *European Alliances and Alignments*, New York, 1956.
- Lanne, Peter, *Armenien: Der erste Völkermord des 20. Jahrhunderts*, München, 1977.
- Laun, Rudolf, *Die Haager Landkriegsordnung*, Hannover, 1950.

- Lehmann-Haupt, Carl Friedrich, *Armenien Einst und Jetzt. Reisen und Forschungen von C.F. Lehmann-Haupt*, Berlin/Leipzig, 1926.
- Lepsius, Johannes, "Mein Besuch in Konstantinopel Juli/August 1915", *Der Orient*, 1-3, 1919.
- Lepsius, Johannes, *Der Todesgang des Armenischen Volkes. Bericht über das Schicksal des Armenischen Volkes in der Türkei während des Weltkrieges*, Potsdam, 1919.
- Lepsius, Johannes, *Bericht über die Lage des Armenischen Volkes in der Türkei* (Elyazması metinden), Potsdam, 1916.
- Lepsius, Johannes, *Armenien und Europa. Eine Anklageschrift wider die Christlichen Großmächte und ein Aufruf an das Christliche Deutschland*, Berlin, 1897.
- Levent, Agah Sırrı, *Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri*, Ankara, 1960.
- Lewis, Bernard, *The Emergence of Modern Turkey*, Londra, 1961.
- Lewis, Bernard, "The Ottoman Empire in the Mid-Nineteenth Century: A Review", *Middle Eastern Studies*, 1/3, Nisan 1965.
- Lewis, Bernard, *Die Juden in der İslamischen Welt. Vom frühen Mittelalter bis ins 20. Jahrhundert*, Münih, 1987.
- Lewis, Bernard, *Der Islam von den Anfängen bis zur Eroberung von Konstantinopel*, Münih, 1987.
- Lewis, Bernard, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Ankara, 1988.
- Libaridian, Gerard, "Nation and Fatherland in Nineteenth Century Western Armenian Political Thought", *Armenian Review*, 36, 1983.
- Litawski, J., "Outline of the Developments of the Laws of War prior to the First World War", The United Nations War Crimes Commission (Der.), *History of the United Nations War Crimes Commission and the Development of the Laws of the War*, Londra, 1948.
- Lowry, Heath W., "The U.S. Congress and Adolf Hitler on the Armenians", *Political Communication and Persuasion*, c. 3, Nr. 2, 1985.
- Lowry, Heath W., *Büyükelçi Morgenthau'nun Öyküsü'nün Perde Arkası*, İstanbul, 1991.
- Luke, Harry, *The Making of Modern Turkey, from Byzantium to Angora*, Londra, 1936.
- Mandelstam, André N., *Das Armenische Problem im Lichte des Völkerund Menschenrechts*, Berlin, 1931.
- Mansfield, Peter, *The Ottoman Empire and its Successors*, Londra/Basingstoke, 1973.
- Marashlian, Levon, "Population Statistics on Ottoman Armenians in the Context of Turkish Historiography", *Armenian Review*, 40, 1987.

- Marashlian, Levon, "The Londra and San Remo Conferences and the Armenian Settlement: the Belated Decisions February-April, 1920", *Armenian Review*, 30, 1977.
- Mardin, Şerif, *The Genesis of Young Ottoman Thought*, Princeton, 1962.
- Mardin, Şerif, *Jön Türkler ve Siyasi Fikirleri*, İstanbul, 1983.
- Matossian, Mary Kilbourne, *The Impact of Soviet Policies in Armenia*, Leiden, 1962.
- Mazıcı, Nursen, *Belgelerle Uluslararası Rekabette Ermeni Sorunu'nun Kökeni 1878-1918*, İstanbul, 1987.
- McCarthy, Justin und Carolyn, *Turks and Armenians. A Manual on the Armenian Question*, Washington, D.C., 1989.
- McCarthy, Justin, *Muslims and Minorities. The Population of Ottoman Anatolia and the End of the Empire*, New York/Londra, 1983.
- Onnig Mekhitarian, "The Defense Of Van", 3 Bölüm, *Armenian Review*, c. 1, No. 1-3, Yaz 1948.
- Mehmed Zeki Bey, *Raubmörder als Gäste der deutschen Republik*, Berlin, 1920.
- Mine, Erol, *Türkiye'de Amerikan Mandası Meselesi*, Ankara, 1972.
- Mordtmann, A.D., *Stambul und das Moderne Türkentum*, Leipzig, 1877-78.
- Muhiddin, Ahmed, *Die Kulturbewegung im modernen Türkentum*, Leipzig, 1921.
- Münir, Orhan, *Minderheiten im Osmanischen Reich und in der Neuen Türkei*, Diss. jur., Köln, 1937.
- Nalbandian, Louise, *The Armenian Revolutionary Movement: The Development of Armenian Political Parties through the 19th Century*, Berkeley/Los Angeles, 1963.
- Nansen, Fridtjof, *Betrogenes Volk*, Leipzig, 1928.
- Nassibian, Akaby, *Britain and the Armenian Question 1915-1923*, New York, 1984.
- Oehlich, Conrad, "Die Friedensregelungen für die türkischen und arabischen Gebiete nach dem Ersten Weltkrieg", Rössler, H. (Der.), *Idéologie und Machtpolitik 1919*, Göttingen, 1966.
- Ohandjanian, Artem, *Armenien. Der verschwiegene Völkermord*, Viyana/Köln/Graz, 1989.
- Olçay, Osman, *Sèvres Antlaşmasına Doğru*, Ankara, 1981.
- Ongunsu, A.H., "Tanzimat ve Amillerine Umumi Bir Bakış", *Tanzimat*, c. I, Ankara, 1940.
- Orel, Şinasi/Süreyya Yuca, *Ermenilerce Talat Paşa'ya Atfedilen Telgrafların Gerçek Yüzü*, Ankara, 1983.
- Ortaylı, İlber, *Türkiye İdare Tarihi*, Ankara, 1979.
- Ortaylı, İlber, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İstanbul, 1983.

- Ortaylı, İlber, *Tanzimattan Cumhuriyete Yerel Yönetim Geleneği*, İstanbul, 1985.
- Ortaylı, İlber, "Tanzimat", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, İstanbul, 1985.
- Ortaylı, İlber, "Tanzimat ve Meşrutiyet Dönemlerinde Yerel Yönetimler", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, İstanbul, 1985.
- Öke, Mim Kemal, *Ermeni Meselesi 1914-1923*, İstanbul, 1986.
- Öke, Mim Kemal, *The Armenian Question 1914-1923*, Nicosia/Oxford, 1988.
- Önder, Zehra, "Panturanismus in Geschichte und Gegenwart", *Österreichische Osthefte*, 19. Jahrgang 2. Heft, Viyana, Mayıs 1977.
- Özcan, Azmi, *Pan-İslamizm. Osmanlı Devleti Hindistan Müslümanları ve İngiltere (1877-1914)*, İstanbul, 1992.
- Özçelik, İsmail, *Milli Mücadele'de Güney Cephesi (Urfa) (30 Ekim 1918-11 Temmuz 1920)*, Ankara, 1992.
- Öztoprak, İzzet, *Türk ve Batı Kamuoyunda Milli Mücadele*, Ankara, 1989.
- Öztürk, Kâzım, *Atatürk'ün TBMM Açık ve Gizli Oturumlarındaki Konuşmaları*, Ankara, 1992.
- Pinon, René, *The Suppression of the Armenians - German Method Turkish Work*, t.y.
- Polat, Nâzım H., *Müdâfaa-i Milliye Cemiyeti*, Ankara, 1991.
- Pomiankowski, Joseph, *Der Zusammenbruch des Ottomanischen Reiches*, Zürih/Leipzig/Viyana, 1928.
- Ramsaur, E.E., *Jön Türkler ve 1908 İhtilali*, çev. Nuran Yavuz, İstanbul, 1982.
- Rohrbach, Paul, *Armenien*, Stuttgart, 1919.
- Sakarya, İhsan (Der.), *Belgelerle Ermeni Sorunu*, Ankara, 1984.
- Şapolyo, Enver Behnan, *Ziya Gökalp. İttihadı Terakki ve Meşrutiyet Tarihi*, İstanbul, 1974.
- Sarıhan, Zeki, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü (Açıklamalı Kronoloji)*, 3 c., (30 Ekim 1918 - 22 Ağustos 1921), Ankara, 1984 v. 1986.
- Sarkissian, Arshag Ohannes, "Concert Diplomacy and the Armenians", Aynı Yazar (Der.), *Studies in Diplomatic History and Historiography*, Londra, 1961.
- Sarınay, Yusuf, *Türk Milliyetçiliğinin Tarihi Gelişimi ve Türk Ocakları 1912-1931*, İstanbul, 1994.
- Sasunu, Garo, *Kürt Ulusal Hareketleri ve 15. Yüzyıldan Günümüze Ermeni Kürt İlişkileri*, İstanbul, 1992.
- Saupp, Norbert, *Das Deutsche Reich und die Armenische Frage 1878-1914*, Diss., Köln, 1990.

- Schieder, Wolfgang (Der.), *Erster Weltkrieg. Ursachen, Entstehung und Kriegsziele*, Köln/ Berlin, 1969.
- Schöllgen, Gregor, *Deutschland, England und die Orientalische Frage 1871-1914*, Münih, 1984.
- Schödl, Günter, "Zur Entstehung des Türksichen Nationalismus", *Österrecihische Osthefte*, Jahrgang 27, Viyana, 1985.
- Schramek, Wilhelm, *Die Bündnisverträge Deutschlands und Österreich-Ungarns mit der Türkei während des Ersten Weltkrieges*, Doktora tezi, Viyana, 1964.
- Selek, Sabahattin, *Anadolu İhtilali*, 2 c., İstanbul, 1987.
- Sertoğlu, Mithat, "Türkiye'de Ermeni Meselesi", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, c. 1, Sayı 2, Kasım 1967.
- Seyitdanlıoğlu, Mehmet, "Takvim-i Vekayi'de Ermenilerle İlgili Haberler (1908-1915)", *Belleten*, 55, 1991.
- Shaw, Stanford J./Shaw, Ezel Kural, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, 2 c., Cambridge, 1977. (Türkçe: *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, çev. Mehmet Harmancı, İstanbul, 1982).
- Stanford Shaw, "Osmanlı İmparatorluğunda Azınlıklar Sorunu", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, İstanbul, 1985.
- Sırma, İhsan Süreyya, *II. Abdülhamit'in İslam Birliği Siyaseti*, İstanbul, 1990.
- Sommer, Ernst, *Was ich im Morgenlande sah und sann. Licht aus der Mission auf die Bibel*, Bremen, 1926.
- Sommer, Ernst, *Die Wahrheit über die Leiden des Armenischen Volkes in der Türkei während des Weltkriegs*, Frankfurt a. Main, 1920.
- Sonyel, Salâhi R., "Turco-Armenian Relations in the Context of the Jewish Holocaust", *Belleten*, 54, Nr. 210, 1990.
- Sonyel, Salâhi R., "Yeni Belgelerin Işığı Altında Ermeni Tehcirleri", *Belleten*, 36, Nr. 141, 1972.
- Sonyel, Salâhi R., "Büyük Devletlerin Osmanlı İmparatorluğunu Parçalama çabalarında Hristiyan Azınlıkların Rolü", *Belleten*, 49, Nr. 195, 1985.
- Sonyel, Salâhi R., "The Turco-Armenian 'Adana Incidents' in the Light of Secret British Documents (Temmuz, 1908 - Aralık, 1909)", *Belleten*, 51, Nr. 201, 1987.
- Sonyel, Salâhi R., "İngiliz Gizli Belgelerine Göre Adana'da Vuku Bulan Türk-Ermeni Olayları (Temmuz 1908-Aralık 1909)", *Belleten*, 51, Nr. 201, 1987.
- Sonyel, Salâhi R., "Armenian Deportations: A Re-Appraisal in the Light of New Documents", *Belleten*, 36, 1972.

- Sonyel, Salahi R., *Displacement of the Armenians. Documents*, Ankara, 1978.
- Sonyel, Salahi R. *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, 2 c., Ankara, 1973.
- Staub, Ervin, *The Roots of Evil. The Origins of Genocide and Other Group Violence*, Cambridge, 1989.
- Stoddard, Philip H., *Teşkilat-ı Mahsusa, Osmanlı Hükümeti ve Araplar 1911 to 1918: Teşkilat-ı Mahsusa Üzerine Bir Ön Çalışma*, çev. Tansel Demirel, İstanbul, 1993.
- Suakjian, Kevork Y., *Genocide in Trebizond: A Case Study of Armeno-Turkish Relations During the First World War*, Doktora tezi, Lincoln, Nebraska, 1981.
- Sungu, İhsan, "Tanzimat ve Yeni Osmanlılar", *Tanzimat*, c. I, Ankara, 1940.
- Süslü, Azmi, *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı*, Van, 1990.
- Süslü, Azmi, "Van Zeve'deki Türk Katliamı", *Yakın Tarihimizde Van Uluslararası Sempozyumu*, Ankara, 1990, s. 27-35.
- Sydacoff, Bresnitz von, *Die Christenverfolgung in der Türkei unter dem Sultan Abdul Hamid, Aufzeichnungen nach Amtlichen Quellen*, Berlin und Leipzig, 1896.
- Şener, Cemal, *Topal Osman Olayı*, İstanbul, 1992.
- Şimşir, Bilal N., *The Genesis of the Armenian Question*, Ankara, 1984.
- Şimşir, Bilal N., *Malta Sürgünleri*, Ankara, 1985.
- Taçalan, Nurdoğan, *Ege'de Kurtuluş Savaşı Başlarken*, İstanbul, 1970.
- Tanyu, Hikmet, *Atatürk ve Türk Milliyetçiliği*, Ankara, 1981.
- Tanpınar, Ahmet Hamdi, *Sahnenin Dışındakiler*, İstanbul, 1973.
- Tansel, Selahattin, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, 4 c., Ankara, 1973-4.
- Tashjian, James H., "Genocide, the United Nations, and the Armenians", Porter, Jack Nusan (Der.), *Genocide and Human Rights. A Global Anthology*, Lenham/New York/Londra, 1982.
- Taylor, Alan John Percivale, *Politics in Wartime, and other Essays*, Londra, 1964.
- Tekeli İlhan/İlkin, Selim, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü*, Ankara, 1993.
- Tekeli, İlhan/İlkin, Selim, *Ege'deki Sivil Direnişten Kurtuluş Savaşı'na Geçerken Uşak Heyeti Merkeziyesi ve İbrahim (Tahtakılıç) Bey*, Ankara, 1989.
- Temperley, Harold William Vazeille, *England and the Near East. The Crimea*, Londra, 1936.
- Temperley, Harold William Vazeille, *A History of the Peace Conference of Paris*, Londra/New York/Toronto, 1969.

- Ternon, Yves, *Ermeni Tabusu*, çev. Emirhan Oğuz, İstanbul, 1993.
- Tevetoğlu, Fethi, *Milli Mücadele Yıllarındaki Kuruluşlar*, Ankara, 1988.
- The United Nations War Crimes Commission, *History of the United Nations War Crimes Commission and the Development of the Laws of War*, Londra, 1948.
- Timur, Taner, *Osmanlı Kimliği*, İstanbul, 1986.
- Toker, Yalçın, *Türk Milliyetçiliğinin Yasal Kaynakları*, İstanbul, 1979.
- Toprak, Zafer, *Türkiye'de Milli İktisat (1908-1918)*, Ankara, 1982.
- Toprak, Zafer, "II. Meşrutiyet Döneminde Paramiliter Gençlik Örgütleri", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, İstanbul, 1985.
- Toprak, Zafer, "1909 Cemiyetler Kanunu", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, İstanbul, 1985.
- Toriguian, Shavarsh, *The Armenian Question and the International Law*, Beyrut, 1973.
- Toynbee, Arnold J., *Turkey. A Past and A Future*, New York, 1917.
- Toynbee, Arnold J., *The Murderous Tyranny of the Turks. With a Preface by Viscount Bryce*, Londra/New York/Toronto, 1917.
- Toynbee, Arnold J., *The Western Question in Greece and Turkey*, Londra, 1922.
- Toynbee, Arnold J., *Armenian Atrocities. The Murder of a Nation*, Londra/New York / Toronto, 1915.
- Toynbee, Arnold J., "A Summary of Armenian History up to and including the year 1915", Bryce, Viscount, *The Treatment of the Armenians in the Ottoman Empire 1915-1916*, Londra, 1916.
- Trumpener, Ulrich, *Germany and the Ottoman Empire*, New Jersey, 1968.
- Tunçay, Mete, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetiminin Kurulması, (1923-1931)*, Ankara, 1981.
- Tunçay, Mete, *Bilineceği Bilmek*, İstanbul, 1983.
- Tunaya, Tarık Zafer, *Amme Hukukumuz Bakımından İkinci Meşrutiyetin Fikir Cereyanları*, (yayımlanmamış doktora tezi) İstanbul, 1948.
- Tunaya, Tarık Zafer, "Amme Hukukumuz Bakımından İkinci Meşrutiyetin Siyasi Tefekküründe 'Garpçılık' Cereyanı", *İÜ H. Fakültesi Mecmuası*, XIV, 1948.
- Tunaya, Tarık Zafer, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, İstanbul, 1952.
- Tunaya, Tarık Zafer, "Amme Hukukumuz Bakımından İkinci Meşrutiyetin Tefekküründe İslamcılık Cerayanı", *İÜ H. Fakültesi Mecmuası*, XIX, 1954.
- Tunaya, Tarık Zafer, "Osmanlı İmparatorluğundan Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti Rejimine Geçit", *Ord. Prof. Muammer Raşit Seviğ'e Armağan'dan* ayrı basım, İstanbul, 1956.
- Tunaya, Tarık Zafer, *Hürriyetin İlanı*, İstanbul, 1959.

- Tuna 'a, Tarık Zafer, *Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, İstanbul, 1962.
- Tunaya, Tarık Zafer, *İslamcılık Cereyanı*, İstanbul, 1962.
- Tunaya, Tarık Zafer, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, 3 c., İstanbul, 1986-1989.
- Tuncer, Hüseyin, *Türk Yurdu Üzerine Bir İnceleme*, Ankara, 1990.
- Turhan, Seyfettin, *Atatürk'te Konular Ansiklopedisi*, İstanbul, 1993.
- Turan, Şerafettin, "Kurtuluş Savaşında Kongreler", *Cumhuriyet'in 50. Yıldönümü Semineri*, Ankara, 1975.
- Turan, Şerafettin, *Türk Devrim Tarihi*, 3 c., İstanbul, 1991-1996.
- Turhal, Sadık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Yıllarında (1908-1920) Edebiyatımızda Türkçülük Akımı*, Ankara, 1978.
- Türkgeldi, Ali, *Mondros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi*, Ankara, 1948.
- Türkiye Cumhuriyeti Genel Kurmay Başkanlığı (haz.), *Türk İstiklal Harbi*, 6 c., Ankara, 1966.
- Türköne, Mümtazer, *Siyasi İdeoloji Olarak İslamcılığın Doğuşu*, İstanbul, 1991.
- Türközü, Halil Kemal, *Osmanlı ve Sovyet Belgeleriyle Ermeni Mezalimi*, Ankara, 1995.
- Ubicini, M. A., *Türkiye 1850*, c. I, İstanbul, t.y.
- Uras, Esat, *The Armenians in History and the Armenian Question*, İstanbul, 1988.
- Uras, Esat, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul, 1987.
- Ülken, Hilmi Ziya, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, İstanbul, 1979.
- Vierbücher, Heinrich, *Was die kaiserliche Regierung den Deutschen Untertanen verschwiegen hat. Armenien 1915. Die Abschlachtung eines Kulturvolkes durch die Türken*, Hamburg, 1930.
- Vrazian, Simon, *Armenien zwischen dem bolschewistischen Hammer und dem Türkischen Amboss*, Beirut, 1953.
- Walder, David, *Çanakkale Olayı*, İstanbul, 1970.
- Walker, Christopher J., *Armenia. The Survival of a Nation*, Rev. Second Edition, New York, 1990.
- Warren Hostler, Charles, *Türken und Sowjets*, Berlin, 1960.
- Weber, Frank G., *Eagles on the Crescent: Germany, Austria and the Diplomacy of the Turkish Alliance 1914-1918*, Londra, 1970.
- Werfel, Franz, *Die Vierzig Tage des Musa Dagh*, Viyana, 1960.
- Werner, Ernst, "Wesen und Formen des türkischen Nationalismus", *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*, XVI. Jahrgang, Heft 10, Berlin, 1968.
- Willis, James F., *Prologue to Nuremberg: The Politics and Diplomacy of Pu-*

nishing War Criminals of the First World War, Westport/Londra, 1982.

Yaşarbaş, Enver, *Ermeni Terörünün Tarihçesi. Ermeni Komitelerinin Emelleri ve İhtilâl Hareketleri*, İstanbul, 1984.

Zarevand, *United and Independant Turania. Aims and Designs of the Turks*, Leiden, 1971.

Ziemke, Kurt, *Die Neue Türkei. Politische Entwicklung 1914-1929*, Stuttgart, 1930.

Zürcher, Erik Jan, *The Unionist Factor. The Role of Union and Progress in the Turkish National Movement 1905-1926*, Leiden, 1983. (Türkçe: *Milli Mücadelede İttihatçılık*, çev. Nüzhet Salihoğlu, İstanbul, 1987)

Zurlinden, Samuel, *Der Weltkrieg*, 2 c., Zürih, 1917-1918.

Zürner, Werner, *Kaukasien 1918-1921. Der Kampf der Grossmächte um die Landbrücke Zwischen Schwarzem und Kaspischem Meer*, Düsseldorf, 1978.

Sürelî Yayınlar

Dergiler:

Armenian Review; *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi (BTDD)*; *Belleten*; *Bilgi ve Hikmet*; *Der Neue Orient*; *Der Orient*, Potsdam, 1-10 (1919-1938); *Die Welt des Islams*; *Harp Tarihi Vesikaları Dergisi*; *Holocaust and Genocide Studies*; *International Journal of Middle East Studies (IJMES)*; *Korrespondenzblatt der Nachrichtenstelle für den Orient*; *Middle Eastern Studies (MES)*; *Mitteilungen des Instituts für Orientforschung (MIO)* 1-17, Berlin 1953-1972; *Mitteilungen des Seminars für Orientalische Sprachen an der K. Friedrich Wilhelm Universität zu Berlin (MSOS)*, 1906-1937; *Österreichische Rundschau*, 1908-1926; *Österreichische Monatsschrift für den Orient*; *Orient-Rundschau (Berlin)*; *Pogrom*; *Turkologischer Anzeiger* (auch als Anhang zur *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*); *Welt des Islams (WI)*, Berlin 1913-1942; *Welt des Islams (WI)*, Neue Serie (NS), Leiden 1951-; *Yeni İstiklal*.

Gazeteler:

Alemdar; *Hadisat*; *İkdam*; *İleri*; *Journal d'Orient*; *Renaissance*; *Takvim-i Vekayi*; *Tercüman-ı Hakikat*; *Tanin*; *Vakit*.

DİZİN

A

A. Mil 170, 216, 232, 240, 245,
260, 263, 269, 322, 328

Abdullah Avni, Hafız 552

Abdülhamit 85, 86, 88, 90, 91, 92,
95, 96, 117, 118, 122, 128, 137,
146, 157, 209

Adana 95, 128, 129, 130, 131, 177,
227, 252, 253, 254, 256, 270,
288, 295, 298, 318, 389, 466,
510, 541, 565

Adıvar, Halide Edip 440

Ahmet Esat 278, 279, 290, 291,
293, 317

Ahmet İzzet Paşa 96, 242, 275,
317, 388, 390, 391, 392, 394,
395, 398, 399, 408, 432, 433,
435, 442, 443

Ahmet Muhtar (Hariciye Vekili)
203, 526

Ahmet Refik (Altınay) 199, 243,
270

Ahmet Rıza 102, 112, 113, 119,
121, 123, 146, 425, 427, 428,
441, 444, 471

Ahmet Samim 137

Ahmet Şükrü 269

Akçura, Yusuf 100, 103, 132, 149,
150

Ali Cenani 538, 574

Ali Fuat (Erden) 202, 347, 378,
446

Ali Galip 542

Ali İhsan (Sabis) 232, 293, 294,
317, 378, 446

Ali Kemal (Dahiliye Nazırı) 551

Ali Münif Yeğen'a 288, 298, 565,
566, 573

Ali Rıza Paşa 100, 351, 447, 461,
475, 476, 478, 479, 497, 509,
547, 549

Ali Suavi 78, 101

Almanya 24, 28, 65, 182, 210, 267,
273, 294, 295, 313, 338, 339,
342, 350, 355, 357, 363, 368,
369, 370, 372, 570, 571, 592

Amasya 39, 352, 490, 494, 496,
499, 547, 584

Amasya Protokolü 490, 496, 499,
547, 584

Amele Taburları 189, 248, 251,
252

Amerika Birleşik Devletleri 26,
211, 368, 533, 567

Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i
Hukuk Cemiyeti 478, 489,
500, 508

Andonian 30, 32, 226, 290, 572

Ankara 39, 203, 245, 277, 278,
280, 283, 285, 299, 300, 317,
327, 350, 352, 353, 354, 355,
387, 388, 391, 407, 432, 452,
465, 466, 481, 490, 493, 496,

504, 514, 515, 518, 519, 523,
 525, 526, 527, 530, 532, 534,
 538, 539, 546, 547, 548, 550,
 551, 552, 553, 554, 555, 556,
 557, 558, 559, 561, 569, 570,
 572, 573, 574, 580, 584, 585,
 590, 591
 Antlaşmalar 59, 64, 67, 359, 360
 Akkerman ~ 78
 Ayastefanos ~ 83, 84, 375
 Edirne ~ 67, 78
 Antep 460, 511, 536, 574
 Antranik 322
 Anzavur 550
 Aras, Tefvik Rüştü 573, 574
 Ardahan 243, 244, 245, 391, 540
 Ardanuç 243
 Arnavutlar 136, 178
 Artvin 234, 237, 243, 248
 Asker Kaçakları 248, 413, 465
 Atatürk, Mustafa Kemal 309, 352,
 355, 484, 494, 495, 500, 516,
 524, 526, 528, 532, 533, 543,
 552, 554, 557, 584, 590
 Atay, Falih Rifkı 288, 542
 Atıf Bey (Kamçıl) 166, 172, 173,
 175, 215, 230, 231, 269, 278,
 279, 281
 Avni Bey, Albay 541, 560
 Avusturya 26, 65, 93, 94, 111, 140,
 142, 145, 147, 183, 210, 212,
 214, 231, 239, 248, 251, 257,
 287, 288, 297, 331, 361, 363,
 439, 440
 Azerbaycan 202, 330, 379, 523
 Azınlık okulları 135
 Aziz Samih 324, 325

B

Bağdat 311, 339, 377, 387, 429
 Bahaettin Şakir 105, 121, 123, 173,
 221, 226, 230, 231, 232, 233,
 234, 235, 240, 241, 252, 245,
 258, 261, 262, 263, 266, 275,

276, 280, 281, 287, 293, 303
 Balfour, Lord 340, 344, 376, 377,
 384, 467
 Balkan Savaşı 153, 154, 156, 157,
 158, 170, 177, 178, 181, 184,
 195, 201, 209
 Barutçu, Faik Ahmet 541
 Bayar, Celal 109, 153, 189, 191,
 449, 483, 541
 Bayburt 234, 266, 280, 285, 556
 Bayındır 511
 Bayur, Yusuf Hikmet 118, 125,
 127, 140, 153, 178, 213, 309,
 319
 Bekir Sami 493, 569, 572, 573
 Bekirağa Bölüğü 474, 484, 485,
 543
 Berlin 67, 80, 84, 85, 119, 180, 183,
 212, 214, 231, 263, 264, 265,
 268, 338, 360, 361, 362, 375,
 495, 516
 Berlin Antlaşması 80, 84, 85, 119,
 181, 360, 361, 362, 375
 Beyazıt 236, 460, 472, 552
 1876 Anayasası 72, 127, 146
 Birinci Dünya Savaşı 16, 32, 34,
 38, 103, 153, 161, 176, 183,
 203, 211, 219, 220, 260, 309,
 337, 338, 359, 360, 466, 469,
 486, 573
 Birleşmiş Milletler 21, 356
 Bitlis 88, 89, 180, 249, 274, 281,
 291, 318, 322, 435, 520, 525,
 526, 571
 Boğazlıyan 282, 285, 459, 466,
 472, 556
 Bosna 81, 111, 140, 145, 167
 Boşgezenyan, Artin 406, 407, 409,
 410
 Bulgaristan/ Bulgarlar 77, 82, 92,
 106, 111, 124, 133, 139, 140,
 167, 194, 204, 213, 355, 369,
 402
 Büge (Adana konsolosu) 254

C

Canpolat, İsmail 267, 573
 Calthorpe 347, 376, 377, 378, 381,
 443, 446, 449, 468, 472, 561,
 562, 564,
 Cavit Bey 138, 152, 165, 216, 263,
 264, 268
 Celal (Halep Valisi) 34, 253, 265,
 283, 312, 329
 Celalettin Arif 574
 Cemal Azmi 173, 174, 232, 305
 Cemal Bey (Yozgat Mutasarrıfı)
 227, 277, 309
 Cemal Paşa 170, 207, 215, 286,
 312, 313, 314, 394, 422, 491,
 498, 524
 Cemiyetler Kanunu 134
 Cevat Bey 173, 225, 235
 Cevdet Paşa 75
 Cidde 78
 College Robert 122
 Curzon, Lord G. Nathaniel 32,
 210, 341, 346, 348, 450, 521,
 534, 567, 568, 569, 576, 577,
 578

Ç

Çanakkale 85, 192, 221, 223, 225,
 254, 263, 333, 341, 402
 Çanakkale Boğazı 85, 225, 333,
 341
 Çanakkale Savaşı 221, 222, 225,
 263
 Çavuşoğlu, Şeref 225
 Çerkezler 80, 82, 83, 86
 Çetinkaya, Ali 493
 Çürüksulu Mahmut Paşa 267,
 283, 292, 311, 426, 427, 430

D

Damat Ferit Paşa 309, 343, 350,
 351, 382, 385, 386, 396, 424,

426, 428, 429, 437, 454, 460,
 461, 462, 463, 464, 465, 471,
 472, 473, 474, 475, 478, 480,
 488, 496, 530, 549, 550, 551,
 552, 553, 557, 585, 591

Danimarka 259, 383, 384

Dayı Mesut 540

Devletler Hukuku / Uluslararası
 Hukuk 18, 19, 43, 44, 209, 345,
 356, 357, 360, 362, 368, 371,
 382, 579, 585

Deyr'üz-Zor 253, 254, 282, 306,
 310

Divan-ı Âli 400, 401, 402, 408,
 418, 419, 420, 424, 427, 428,
 429, 430, 431, 460, 461, 479

Divan-ı Harb-i Örfi 19, 20, 44,
 166, 176, 215, 233, 237, 245,
 297, 410, 436, 454, 455, 456,
 457, 458, 460, 461, 462, 464,
 465, 466, 472, 474, 479, 531,
 549, 554, 555, 556, 558, 559,
 564

Diyarbakır 25, 88, 89, 178, 251,
 252, 280, 284, 286, 287, 299,
 315, 328, 329, 396, 467, 526,
 574

E

Eçmiyazin 12, 13, 82

Edip Bey, Sari Efe 541

Edirne 67, 78, 83, 139, 154, 192,
 201, 205, 411, 413, 414, 459,
 460, 488

Efkalidis, Dimistokli 193, 194,
 414

Emanuel Efendi 192, 400, 401,
 402, 403, 413

Emperyalizm 147, 509, 527, 593

Enver Paşa 111, 163, 169, 170,
 171, 186, 201, 202, 204, 214,
 220, 248, 250, 259, 279, 290,
 292, 293, 392, 423, 470, 482,
 484, 486, 491, 493, 495, 516

Ermeniler 11, 12, 13, 14, 15, 16,
 17, 18, 19, 22, 23, 24, 25, 26,
 27, 31, 32, 33, 34, 35, 39, 43,
 46, 55, 63, 71, 78, 79, 80, 81,
 82, 83, 84, 85, 86, 87, 89, 90,
 91, 92, 93, 95, 96, 97, 117, 118,
 119, 120, 121, 122, 124, 125,
 126, 128, 130, 131, 157, 161,
 165, 177, 178, 179, 180, 182,
 184, 190, 192, 197, 199, 202,
 208, 209, 210, 211, 212, 216,
 220, 221, 223, 226, 227, 228,
 240, 241, 243, 244, 245, 246,
 247, 248, 249, 250, 251, 252,
 253, 254, 255, 256, 257, 258,
 259, 265, 266, 267, 270, 273,
 283, 285, 295, 297, 298, 305,
 306, 315, 322, 325, 326, 329,
 335, 337, 375, 425, 435, 438,
 446, 520, 528, 529, 533, 536,
 559, 560, 571, 578

Ermeni çeteleri 15, 198, 262, 323,
 324, 520

Ermeni gönüllüleri 244, 245, 260,
 320, 322, 324, 325, 330, 334,
 335, 536

Ermeni Patrikhanesi 85, 178, 444,
 567

Ermeni-Rum Komisyonu (Şu-
 bes) 444, 451, 468, 563

Erzurum 88, 89, 118, 211, 216,
 230, 232, 233, 235, 236, 239,
 240, 241, 242, 243, 245, 246,
 249, 256, 258, 259, 261, 266,
 267, 270, 274, 275, 281, 282,
 283, 291, 292, 295, 301, 303,
 307, 311, 318, 323, 325, 326,
 329, 330, 332, 391, 475, 478,
 482, 489, 493, 494, 506, 507,
 508, 511, 519, 520, 524, 526,
 528, 532, 538, 542, 543, 544,
 560

Erzurum Kongresi 489, 493, 494,
 508, 532, 544

Eskişehir 225, 299

eşkıyalık 325

F

Fethi Bey (Okyar) 395, 399, 400,
 403, 405, 406, 410, 433, 445,
 484

Fevzi Paşa (Çakmak) 581

Fransa 18, 64, 65, 88, 107, 176,
 180, 182, 189, 208, 254, 319,
 338, 340, 341, 345, 357, 363,
 364, 366, 367, 368, 369, 371,
 382, 509, 510, 546, 575, 588,
 591

Fuat Bey (Balkan) 170

Fuat Bey (Divaniye mebusu) 401,
 408, 418, 419, 420

G

Garpçılık 150

Genç Kalemler 107, 143, 147, 149

Gökalp, Ziya 106, 108, 109, 143,
 151, 153, 158, 162, 163, 168,
 169, 219, 316, 469

Graves, Robert 145

H

Hacim Muhittin 513

Hafız Hakkı 232

Halis Turgut 542

Halil Mentеше 104, 167, 185, 188,
 191, 204, 210, 212, 213, 263,
 264, 289, 361, 362, 400, 418,
 587

Halil Paşa (Kut) 172, 293, 294,
 470, 482, 516, 517, 518, 522,
 524

Halit Paşa (Deli) 243, 518, 538,
 541

Halil Recai 245, 246, 271, 279,
 285, 290

Hacı Halil 11, 12, 13, 14

Hamidiye Alayları 86, 87, 89, 96,
 244, 325

Harbord 500, 510, 532, 533, 544,
 546

Harput 88, 89, 252, 259, 292, 301,
326, 333, 526

Hasan Amca 22, 301, 314, 315

Hasan Fehmi 137, 278

Heyet-i Temsiliye 475, 476, 496,
534, 589

Hınçak 87, 89, 118, 122, 123

Hıristiyanlar 25, 26, 63, 64, 66, 67,
69, 70, 71, 72, 74, 75, 76, 77,
78, 79, 80, 84, 89, 93, 94, 101,
105, 122, 135, 136, 139, 140,
146, 154, 179, 187, 189, 191,
193, 212, 284, 287, 308, 315,
335, 343, 364, 445, 473, 477,
505, 514, 515, 523, 528, 529,
530, 531, 532, 533, 534, 548,
553, 562, 566

Hıyanet-i Vataniye Kanunu 555

Hilmi (Ardahan Mebusu) 391

Hilmi (Erzurum Bölge Müfettişi)
230, 235, 261, 262, 292

Hollanda 208, 362, 383, 384

Humann, Hans 248

Hürriyet ve İtilaf Fırkası 478

Hüseyin Avni (Mebus) 560

Hüseyin Kazım Kadri 313, 314

I

Irak 377, 379, 422

Islahat Fermanı 59, 70

İ

İbrahim Bey 268, 318, 423, 428

İbrahim Temo 113

İdam Cezaları 463, 464, 549, 555

İlyas Sami (Muş Mutasarrıfı) 410,
416, 417

İngiltere 18, 65, 83, 84, 85, 88, 95,
102, 122, 146, 175, 176, 182,
207, 208, 223, 254, 319, 338,
339, 340, 341, 344, 345, 347,
357, 363, 364, 367, 368, 371,
374, 375, 376, 377, 380, 384,

451, 467, 481, 509, 512, 521,
546, 561, 567, 575, 588, 592

İnsanlık Suçu 39, 43, 345, 356,
367, 579, 580

İnönü, İsmet 238, 547, 577, 587,
593

İpsiz Recep 540

İstanbul 19, 20, 24, 27, 30, 31, 39,
44, 64, 65, 66, 80, 81, 82, 83,
87, 89, 90, 106, 118, 119, 128,
129, 140, 154, 155, 157, 162,
165, 166, 170, 171, 172, 173,
174, 175, 177, 179, 180, 181,
182, 187, 188, 189, 197, 202,
203, 204, 207, 208, 210, 211,
213, 215, 220, 221, 222, 224,
225, 226, 228, 229, 230, 231,
232, 233, 235, 236, 237, 238,
239, 240, 241, 245, 246, 247,
249, 255, 256, 258, 261, 262,
263, 264, 265, 266, 267, 273,
274, 276, 278, 279, 280, 283,
284, 285, 286, 291, 292, 298,
299, 300, 304, 309, 311, 312,
313, 316, 317, 321, 322, 327,
333, 339, 340, 342, 344, 346,
349, 350, 351, 353, 356, 363,
364, 366, 377, 378, 379, 380,
384, 386, 387, 388, 389, 391,
395, 396, 407, 409, 410, 432,
435, 438, 440, 451, 452, 454,
455, 458, 460, 465, 466, 467,
471, 472, 473, 474, 477, 478,
480, 481, 484, 486, 487, 488,
489, 490, 491, 492, 494, 495,
496, 497, 498, 499, 501, 502,
505, 506, 507, 508, 516, 522,
524, 530, 531, 534, 535, 536,
538, 541, 547, 548, 549, 550,
551, 552, 553, 554, 555, 556,
557, 558, 561, 562, 563, 564,
565, 566, 567, 568, 569, 570,
572, 573, 574, 580, 581, 584,
585, 586, 589, 590, 593

İstiklal Mahkemeleri 555, 556

İstiklal-i Milli Cemiyeti 164
 İtalya 111, 145, 154, 338, 339, 340, 345, 364, 365, 366, 369, 390, 433, 481, 506, 509, 511, 568, 575, 589, 590, 591
 İttihad-ı anasır 135, 136, 140, 143, 144, 148, 154, 167
 İttihat ve Terakki 20, 23, 24, 30, 33, 34, 39, 96, 97, 98, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 124, 126, 127, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 137, 138, 139, 140, 141, 143, 144, 145, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 158, 159, 161, 162, 163, 165, 166, 167, 168, 170, 171, 172, 174, 176, 177, 181, 183, 185, 187, 188, 189, 193, 199, 201, 202, 208, 210, 212, 213, 219, 223, 224, 226, 228, 229, 230, 231, 236, 237, 239, 240, 241, 248, 256, 257, 259, 261, 263, 266, 277, 279, 309, 316, 317, 326, 331, 350, 351, 353, 354, 355, 390, 391, 461, 469, 470, 471, 472, 473, 474, 499, 500, 525, 530, 531, 535, 539, 542, 547, 574, 585, 587
 ~ Kongreleri 121
 1902 ~ 119, 121
 1907 ~ 124, 126
 1910 ~ 138
 1911'~ 140
 ~ Merkez-i Umumi 34, 44, 116, 143, 152, 172, 229, 230, 231, 232, 233, 236, 237, 238, 264, 265, 266, 273, 275, 276, 278, 280, 281, 282, 287, 317, 531
 İttihat ve Terakki Yargılaması 30, 33, 199
 İzmir Müdafaa-i Hukuk-i Osmaniye Cemiyeti 489, 506

İzmir Suikastı 317, 388
 İzmit 231, 238, 411, 466, 540
 İzzet Paşa 96, 242, 275, 317, 388, 390, 391, 392, 394, 395, 398, 408, 432, 433, 435, 442, 443

J

Japonya 88, 369
 Jenosit 12, 16, 21
 Jön Türkler 99, 101, 114, 121, 123, 127, 128, 210, 211, 243, 257

K

Kafkasya 124, 142, 173, 202, 210, 214, 215, 229, 231, 232, 233, 234, 239, 270, 321, 322, 348, 379, 503, 516, 517, 519, 529, 532, 544
 Kafkasya İhtilal Cemiyeti 233, 234
 Kahire 377, 387
 Kamil Paşa 128, 233, 291, 292
 Kanun-ı Esasi 419, 479
 Kanun-ı Muvakkat 404, 405, 487
 Kapitülasyon 59, 65, 75, 158, 200, 207
 Kara Kemal 164, 166, 233, 491, 494, 540
 "Kara Liste" 467, 469
 Kara Vasıf 481, 491, 492, 494, 495, 496
 Karabekir, Kazım 392, 485, 493, 507, 515, 518, 527, 533, 541, 543, 545
 Karakol Cemiyeti 493, 495
 Karay, Refik Halit 224, 393
 Kars 202, 234, 490, 511, 518, 520, 523, 576
 Katolikler 65, 298, 299
 Kâtib-i Mesuller 238, 277, 278, 285
 Kaya, Şükrü 571
 Kemal Bey (Boğazlıyan Kaymakamı) 327, 397, 472

Kilikya 123, 510, 532, 535, 536, 578

Kitap ehli 57, 60

Koçgiri İsyanı 515

Konya 225, 253, 265, 312, 366

Kress, General 517, 522

Kurtuluş Savaşı 35, 39, 40, 43, 337, 340, 376, 453, 485, 495, 496, 509, 513, 514, 523, 541, 542

Kuşçubaşı Eşref 167, 169, 170, 186, 187, 188, 189, 191, 224, 229, 239, 268

Kuva-yı Milliye 465, 487, 492, 536, 539, 541, 542, 550, 551, 558

Kürtler 16, 17, 35, 36, 83, 84, 86, 87, 122, 180, 239, 303, 304, 308, 326, 425

L

Lamb, Harry H. 566, 568

Lahey 358, 359, 360, 370, 371

Leo, tarihçi 322

Lepsius, J. 28, 90, 243, 256, 259, 308

Libya 214, 483

Lloyd George 338, 340, 348, 349, 350, 480, 582

Londra Protokolü 81

Lossow (Alman General) 516, 517

Lozan Antlaşması 452

Lübnan 67, 78, 81, 83, 207, 297, 313, 364, 422, 566

M

Mahmut Kamil Paşa 233, 267, 283, 291, 292, 311, 426, 427, 430

Makedonya 111, 112, 113, 122, 138, 139, 221, 238, 307

Malta Sürgünleri 387, 481, 519,

538, 557, 561, 562, 564, 567, 568, 569, 570, 571

Manastır 139, 204

Mandacılık 364, 366, 500, 509, 510

Mandelstam, André N. 183, 361, 593

Maraş 253, 256, 273, 440, 480, 511, 516, 528, 532, 534, 536, 537

31 Mart 128, 129, 131, 136, 156, 559, 567

Mazhar Bey 277, 278, 279, 280, 282, 283, 285, 435, 453, 454

Mazhar Bey Komisyonu 279, 453, 454

Meclis-i Mebusan 125, 305, 353, 407, 427, 431, 432, 441, 443, 452, 455, 502, 553, 565

Mehmet Emin Bey (Trabzon Mebusu) 305, 395, 398, 399, 407, 408, 414

Mehmet Emin Bey (Musul Mebusu) 412

Mehmet Faik Bey 413, 414

Mekke 78

Meşveret 112, 113, 119, 120, 146

Metternicht 212, 300, 311

Millet sistemi 68, 98

Millet-i hâkime 99, 100, 101, 102, 104

Milletler Cemiyeti 18, 366, 368, 374, 451, 575

Milli Kongre 490

Minber 395

Misak-ı Milli 35, 40, 482, 502, 515, 524, 525, 546, 549, 552, 581

Mithat Şükrü (Bleda) 237, 238, 241, 277, 316, 388, 470

Mizancı Murat 103, 118

Mondros Ateşkesi (Antlaşması) 348, 355, 363, 389, 524, 526, 531, 543

Mordtmann 212, 267, 286, 298, 326, 362

Morgenthau 190, 211, 212, 251, 252, 266, 289, 345

Muammer Bey (Sivas Valisi) 448
 Mustafa Arif (Deymer) 309
 Mustafa Reşit Paşa 73, 202, 417, 443
 Musul 79, 274, 281, 294, 311, 412, 458
 Müdafaa-i Hukuk (dernekleri) 166, 486, 488, 510, 553
 Müdafaa-i Milliye Cemiyeti 164, 166, 486, 487, 488, 489, 492, 500
 Müslim-gayrimüslim 56, 60, 64, 72, 73, 112, 418, 430, 444
 Müslim-gayrimüslim çatışması 112
 Müştak Hilmi Bey 466
 Müzaheret-i Milli Cemiyeti 486

N

Naim Bey 572
 Nalbantyan, Matyos 194, 404, 405, 415, 416
 Nâzım, Dr. 105, 121, 123, 130, 140, 173, 177, 237, 238, 265, 293, 316, 434, 573
 Nâzım Paşa (Harbiye Nazırı) 155
 Naziler 22, 43, 220
 Necati Efendi, Giritli 278, 279, 280
 Nemrut Mustafa Paşa 558
 Nizamiye Mahkemeleri 72
 De Nogales, Rafael 248, 280, 326
 Nurettin Paşa 516
 Nuri Paşa 518, 522
 Nusret Bey (Bayburt Kaymakamı) 352, 556, 558
 Nusret Bey (Urfa Kaymakamı) 552
 Nutuk 412, 494, 502, 509, 541

O

Oltu 243
 Onlar Konseyi 343, 350, 372

Orbay, Rauf 389, 392, 481, 492, 493, 494
 Orta Asya 142, 168, 175, 201, 202, 203
 Osman Paşa 425
 Osmanlı Hükümeti 18, 19, 23, 81, 83, 85, 86, 88, 94, 198, 199, 209, 228, 247, 250, 321, 337, 350, 359, 362, 367, 373, 374, 378, 381, 382, 383, 384, 387, 390, 430, 444, 451, 516, 537, 557, 564
 Osmanlılık 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 138, 140, 142, 143, 149, 167
 Osmanlılaştırma 113, 134, 139, 144
 Osmanlılık 100, 101, 103, 104, 105, 106, 109, 130, 133, 135, 138, 140, 141, 142, 143, 144, 150, 151, 159, 162, 206, 413

Ö

Ödemiş 511
 Ömer Naci 231, 233, 240, 329
 Örfi hukuk 58

P

Pallavicini 183, 212, 214, 288, 361
 Pomiankowski 214, 248
 Panislamizm 86, 91, 93, 105, 142, 149, 150, 152, 168, 175, 200, 218, 413, 414, 483, 497, 500, 501, 502, 503, 504, 532
 Panturanizm 168, 200, 260, 334, 483, 497, 500, 501, 502, 503
 Paris 18, 19, 28, 39, 43, 67, 81, 105, 119, 121, 124, 152, 183, 190, 338, 340, 343, 344, 349, 350, 352, 354, 355, 356, 358, 359, 360, 362, 363, 364, 365, 368, 372, 374, 381, 383, 384, 390, 393, 467, 473, 505, 506, 507,

513, 523, 534, 536, 547, 561,
575, 580, 583, 584
Paris Barış Konferansı 190, 349,
372, 467
Parti Pehlivan 542
Pastırmacıyan 321
Patrikhane 80, 81, 83, 85, 88, 178
Pontus İsyanı 515
Prens Sabahattin 121, 137, 145
Protestanlar 288, 297, 298, 299,
300

R

Rahmi Bey (İzmir Valisi) 283
Redd-i İlhak (dernekleri) 489,
510, 512, 536
Refet Paşa 570
reformlar 59, 67, 68, 70, 73, 81, 82,
83, 84, 85, 86, 88, 89, 119, 121,
127, 128, 146, 159, 177, 180,
183, 199, 208, 222, 228, 336,
360, 361, 375, 524
Renda, Abdülhalik 571, 572
Reşit Akif Paşa 275, 277, 429
Reşit Bey (Diyarbakır Valisi) 284,
396, 467, 574
Reşit Paşa (Kastamonu Valisi)
278, 280, 283
Rıza Bey 174, 216, 232, 427
De Robeck, Amiral 444, 450, 468,
477, 562, 564, 583
Rossler, Walter 251, 256, 273, 330,
571
Rumbold 564, 566
Rumeli 77, 111, 129, 134, 140, 147,
155, 156, 157, 173, 179, 182,
189, 204, 205, 221, 235, 478,
489, 500, 508
Rumlar 16, 17, 36, 63, 102, 119,
145, 187, 189, 190, 191, 192,
193, 197, 216, 337, 370, 374,
411, 413, 414, 446, 447, 467,
505, 508, 514, 515, 523, 531,
533, 539

Ruslar / Rusya 18, 28, 65, 79, 80,
82, 83, 84, 88, 110, 122, 146,
148, 149, 150, 169, 179, 180,
181, 182, 183, 185, 198, 206,
207, 208, 209, 213, 214, 215,
216, 229, 230, 231, 232, 233,
239, 241, 242, 244, 245, 247,
254, 308, 319, 321, 322, 330,
333, 334, 339, 340, 341, 344,
345, 360, 361, 375, 410, 495,
520, 526, 560

S

Said Molla 348, 551
Sait Halim Paşa 152, 170, 200,
208, 268, 345, 381, 418, 420,
421, 422, 427, 472
Salih Paşa 254, 549
Von Sanders, Liman 190, 411
Sarıkamış 174, 220, 221, 222, 224,
225, 250, 251, 260, 325, 335
Sason 274
Scheubner, Richter 211, 243, 256,
259, 267, 270, 294, 301, 302,
311, 326
Seçimler 145, 553
Selanik 107, 124, 129, 138, 139,
142, 143, 149, 204, 256
Sevr (Sevrés) Antlaşması 18, 35,
184, 338, 356, 372, 374, 549,
550, 552, 557, 561, 563, 568
Seyfi (Albay) 220, 221, 292, 293
Sivas 39, 89, 245, 249, 251, 252,
270, 279, 281, 351, 411, 448,
467, 475, 476, 477, 478, 494,
498, 499, 508, 509, 510, 511,
515, 524, 526, 528, 529, 534,
538, 542, 589
Sivas Kongresi 39, 351, 478, 494,
498, 508, 509, 510, 511, 524,
529, 534, 542
Stange 234, 261, 266, 292
Suriye 15, 22, 67, 78, 214, 297,
306, 312, 314, 340, 344, 364,

365, 377, 379, 422, 503, 504,
510

Ş

Şahabettin (Kayseri Fırka Ku-
mandanı) 245, 246, 327

Şeri hukuk 57

Şükrü Kaya 571

T

Tahsin Bey (Uzer-Erzurum Va-
lisi) 233, 249, 258, 281, 283,
303, 311, 323, 327, 330, 332

Talât Paşa 27, 33, 138, 155, 163,
167, 170, 171, 172, 189, 194,
209, 210, 212, 213, 226, 232,
234, 236, 241, 246, 247, 261,
263, 264, 266, 267, 272, 274,
275, 280, 281, 285, 286, 287,
288, 289, 290, 293, 296, 297,
298, 299, 309, 315, 316, 319,
320, 326, 327, 350, 362, 388,
392, 394, 395, 401, 418, 422,
427, 433, 434, 447, 483, 488,
491, 495, 517

Tanzimat 59, 68, 69, 70, 71, 73, 74,
109, 132, 144, 153, 159, 167

Tanzimat ikiliği 132

Taşnaklar 239, 240, 241, 246, 249,
256, 257, 322, 331, 560

Tehcir Kararı 317, 332, 423

Tengirşenk, Yusuf Kemal 95, 523,
569, 573

Tepeyrah, Ebubekir Hazım 515

Tercan 234, 325

Teşkilat-ı Mahsusa 24, 44, 46,
117, 166, 169, 170, 171, 172,
173, 174, 175, 176, 177, 185,
186, 188, 189, 201, 206, 215,
221, 225, 226, 229, 230, 231,
232, 233, 234, 235, 236, 237,
238, 239, 240, 242, 243, 244,
255, 260, 261, 262, 263, 266,
268, 269, 270, 271, 272, 273,

274, 276, 277, 280, 291, 292,
301, 303, 304, 316, 317, 322,
329, 391, 421, 422, 424, 430,
453, 486, 491, 496, 518, 536,
538, 539, 540, 541, 542, 552,
574

Tetkik-i Seyyiat Komisyonu 433

Tevfik Paşa (Sadrazam) 94, 347,
381, 383, 393, 408, 431, 433,
434, 436, 437, 443, 447, 456,
460, 464, 469, 471, 472, 494,
531, 591

Tire 511

Topal Osman 243, 518, 538, 540

Toynbee 30, 157, 189, 195, 291,
320, 344

Trablusgarp 110, 111, 145, 154,
167, 173, 486

Trabzon 34, 89, 174, 215, 231, 232,
233, 234, 236, 238, 239, 245,
246, 247, 251, 257, 270, 271,
275, 279, 281, 284, 290, 292,
295, 302, 305, 395, 398, 407,
408, 414, 439, 466, 467, 489,
505, 507, 526, 540, 541

Trabzon Muhafaza-i Hukuk-ı
Milliye Cemiyeti 489, 505,
507, 540

Trakya ve Paşaeli Müdafaa-i Hu-
kuk-ı Osmaniyesi 488

Turan 144, 153, 163, 164, 168, 169,
200, 260, 270, 334, 483, 497,
500, 501, 502, 503, 530, 533

Türk Bilgi Derneği 163, 226

Türk Derneği 162

Türk Gücü Cemiyeti 163

Türk Ocağı 149, 162, 163, 203, 490

Türk İslam Birliği 100

Türk Yurdu 151, 160, 162, 163

Türk Yurdu Cemiyeti 162, 163

Türkçülük 98, 100, 101, 103, 104,
105, 106, 107, 108, 109, 122,
142, 143, 144, 148, 149, 150,
151, 153, 156, 157, 158, 159,
162, 163, 168

Türkistan 202

Türkiye Büyük Millet Meclisi
516, 525, 527, 559, 572
Türkiye Cumhuriyeti 40, 45, 95

U

Ubeydullah Efendi 231
Urfa 11, 13, 14, 95, 251, 274, 286,
300, 328, 329, 509, 511, 536,
552, 556, 574

V

Vahdettin 347, 431, 432, 434
Van 27, 79, 88, 89, 178, 198, 199,
228, 233, 242, 243, 244, 256,
272, 273, 274, 281, 291, 307,
318, 322, 323, 328, 329, 330,
331, 332, 334, 410, 460, 525,
526
Van Ayaklanması 272, 323
Vartkes 209, 402
Vehip Paşa 34, 252, 265, 275, 276
Versailles Antlaşması 356, 373
Vilâyât-ı Şarkıyye Müdafaa-i Hu-
kuk-i Milliye Cemiyeti 505,
506
Viyana Konferansı 67, 338

W

Wangenheim 183, 207, 212, 215,
223, 243, 248, 264, 273, 322,
345, 361
Webb 349, 446, 448, 449, 450, 565
Wilhelm II, Kayzer 39, 90, 229,
367, 368

Wilson Prensipleri (İlkeleri) 341,
366, 368, 390, 391, 478, 488,
505, 507, 508

Y

Yahya Kaptan 540
Yahudiler 22, 32, 63, 79, 97, 140,
333, 345, 440, 533
Yakup Cemil 234
Yalçın, Hüseyin Cahit 102, 114,
185, 250, 263, 264, 288, 418
Yavuz, Fehmi 540
Yenibahçeli Nail 391
Yenibahçeli Şükrü 391, 518, 540
Yunanistan 92, 111, 145, 167, 190,
191, 192, 193, 194, 201, 365,
414, 487, 514, 581, 582, 589
Yunus Nadi 470, 543
Yuvanidis, Yorgi 412, 413
Yüksek Komiserlik 348, 378, 379,
382, 444, 450, 468, 469, 472,
473, 474, 476, 477, 480, 510,
511, 512, 561, 562, 563, 564,
565, 566, 567, 568, 581, 583

Z

Zeki Bey 137
Zeytun 89, 253, 254, 255, 273, 307,
318, 324, 328, 333
Zimmiler/zimmilik 60, 61, 62, 63,
64
Ziya Paşa 78
Zöhravi Efendi (Lübnan Me-
busu) 422

Büyük devletlerin ekonomik ve siyasal çıkarlarıyla insancıl kaygıları birbirinden ayırmak mümkün değildir. Dolayısıyla, “insanlık adına, devletlerin *ulusal egemenlik* alanına kim ve nasıl müdahale edecektir?” sorusu kaçınılmazdır. Dünya kamuoyu bu sorunu tartışırken, Türkiye’de insan hakları ve demokrasi taleplerinin “*Batılıların riyakârlığı*” olarak sunulmasına devam edilebilmektedir.

Kurtuluş Savaşı tarihini, Birinci Dünya Savaşı’nda işledikleri suçlar nedeniyle Türklerin cezalandırılmasına, Osmanlı egemenliğindeki halkların kurtarılıp, Türklerin

elden geldiğinde küçük ve zayıf bir ülkeyle

yetinmeye zorlanmasına karşı verilen

bir mücadele, yani yalnızca toprak ve

sınır değil, insan hakları davası olarak

da değerlendirmek mümkündür.

Batılı devletlerin Osmanlı Devleti’ne

yönelik çıkar ve taleplerine karşı verilen

mücadelede, Ermeni sorunu ve İttihatçı yargılamalarının

taşıdığı önemin unutturulan tarihi, insan hakları ve kendi

geçmişimizle barışmanın da tarihi olabilir.

Elinizdeki çalışma, unutulmaları hatırlama ve geçmişle

barışma yolunda atılmış küçük bir adımdır.

ISBN 975-533-246-4

9 789755 332468